7/6

R Ellis

UNIVERSITÉ DE GAND

RECUEIL DE TRAVAUX
PUBLIÉS
PAR
LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

1ER FASCICULE

LUCUBRATIONES MANILIANAE

SCRIPSIT

P. THOMAS

GAND
LIBRAIRIE CLEMM (H. ENGELCKE SUCCESSEUR)
RUE DE L'UNIVERSITÉ, 24
1888.

R Ellis

Marcus Manilius

LUCUBRATIONES MANILIANAE

SCRIPSIT

P. THOMAS

PH. DOCT. IN FAC. PHILOS. UNIV. GANDAV. PROF. ORD.

INEST CODICIS GEMBLACENSIS COLLATIO.

GANDAVI

APUD CLEMM (ENGELCKE)

A. MDCCCLXXXVIII.

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES
DE L'UNIVERSITÉ DE GAND.

EXTRAIT DU RÈGLEMENT.

Les travaux des professeurs, maîtres de conférences et chargés de cours seront publiés sous la responsabilité personnelle de leurs auteurs.

Ceux des élèves et anciens élèves seront publiés en vertu d'une décision de la Faculté.

I.

Lib. I, v. 20—27 ed. Jacob:

Bina mihi positis lucent altaria flammis;
Ad duo templa precor, duplici circumdatus aestu,
Carminis et rerum; certa cum lege canentem
Mundus et immenso vatem circumstrepit orbe,
Vixque soluta suis immittit verba figuris.
Quem primum interius licuit cognoscere terris?
Munera caelestum. Quis enim, condentibus illis,
Clepsisset furto mundum, quo cuncta reguntur?

Versuum 25 et 26, quales procudit Jacob, sententiam nunquam expedire potui. Neque Scaligero neque Bentleio, quorum alter scripsit:

Quem primum infernis licuit cognoscere terris
Munera caelestum?

alter:

Quem primum interius licuit cognoscere caelum
Munere caelestum?

res feliciter cessit. Nam cuivis apparet et „*infernis terris*" insulsum esse, et „*munera caelestum*" non idoneo sensu pro „*res divinas*" sive „*caelestia*" poni, et „*caelum*" pro „*terris*" audacius subici. Quid quod Manilius quis fuerit primus ille, cui caelum interius cognoscere licuerit, nusquam indicat?

Cod. Gembl. habet: *Munera vel munere.* Tu scribe *munere* (cf. l. II, v. 115: *Quis caelum posset nisi caeli munere nosse?*) et tolle molestum istud interrogationis signum; iam omnia plana fient:

Quem primum interius licuit cognoscere terris
Munere caelestum.

Quem non est interrogativum sed relativum pertinens ad nomen quod est „*mundus*“ (v. 23). Sensus est: *Licuit terris* (i. e. hominibus) *eum* (sc. mundum) *interius cognoscere primum munere caelestum.* Omne sententiae pondus inest verbis: *Munere caelestum,* quibus infra (v. 40) haec opponuntur:

Et natura dedit vires seque ipsa reclusit.

Terras pro *hominibus* a poëtis usurpari vix est quod moneam. Et vide quam acute sit dictum: *Licuit terris cognoscere mundum* (i. e. caelum, ut sexcenties apud Manilium).

L. I, v. 797—799, in heroum fortiumque virorum, qui in caelum recepti sunt, enumeratione:

Et Cato fortunae victor, matrisque sub armis
Miles Agrippa suae, Venerisque ab origine proles
Iulia descendit caelo, caelumque replevit.

A recto orationis tenore desciscunt illa: *Venerisque — replevit.* Perturbatam constructionem restitues legendo:

Miles Agrippa suae, et Veneris quae ab origine proles
Iulia descendit caelo, caelumque replevit.

Cf. v. 784—785:

Et Iove qui meruit caelum, Romamque Camillus
Servando posuit.

Vide etiam infra ad lib. V, v. 24.

De elisione longae syllabae apud Manilium adeundus est Adolfus Cramer in accuratissima dissertatione *de Manilii qui dicitur elocutione,* p. 13—17 (= Dissertat. philolog. Argentorat. select., vol. VII, p. 69—73), Argentorati, 1882.

L. I, v. 882—885, in descriptione pestilentiae qua laboravit quondam Attica:

Qualis Erechtheos pestis populata colonos
Extulit antiquas per funera pacis Athenas,
Alter in alterius labens cum fata ruebant.

Haereo in extremo versu. Nam quod Pingré interpretatur: „Ses malheureux habitants périssaient sur les corps même de leurs concitoyens," in nota subiungens: „Fata nonnunquam pro funere vel cadavere ponuntur. Cf. Propert. L. I, Eleg. 17, v. 11," id, opinor, non multis probabit.

Bentleius coniecit:

Alter in alterius labens cum colla ruebant.

Ingeniose quidem et satis γραφικῶς; sed nescio an aptior sententia evadat, si scribas:

Alterum in alterius labem cum fata ruebant.

Ostendit scilicet poëta contagium morbi ex aliis in alios vulgari. Sensus est: cum fata eos in mutuam perniciem ruebant, i. e. sternebant, affligebant.

L. II, v. 252—253:

Tuque tuo, Capricorne, gelu contractus in astris,
Prone iaces; Cancer patulam distentus in alvum.

Jacob haec adnotat: „*Contra iacet* omnes. Ego correxi." Minime ille quidem vitiosam lectionem correxit, sed vitiosiorem reddidit. Nullus est in enumeratione verbo finito locus. Cod. Gemblac. habet *Contrat iacet,* unde veram scripturam eruisse nobis videmur:

Contra te et Cancer patulam distentus in alvum.

Cf. lib. I, v. 672; II, 494, 554—555; III, 635—637; IV, 323.

Ineptum illud *iacet* ex dittographia ortum est; scilicet ex CONTRATEET factum est CONTRATET, dein CONTRATRATET vel CONTRATATET, unde fluxit, corrigente, ut sibi videbatur, librario, CONTRAIACET (CONTRATIACET).

L. III, v. 3—4. Musas alloquitur poëta:

. . . . Vestros extendere fines
Conor, et dignos in carmina ducere cantus.

Sic Jacob; at v. 4 neque metrum neque sensus constat. Cod. Gemblac.: *Conor et indignos* (non, quod novissimus

editor somniat, *irriguos*, quae conjectura est Scaligeri) *in carmine ducere cantus.* Lips. et Cus.: *in carmine;* Voss. 1: *in carmen.*

Interpretum ineptias refellere supersedeo. Ulcus inest verbis, quod validioris fortasse medicinae egeat. Dubitanter propono:

Conor, et in dignos caelestia ducere cantus.

Cf. l. V, v. 469: *Mille alias rerum species in carmina ducent.*

L. III, v. 111—116:

Iudiciorum opus in quarto natura locavit
Fortunamque fori: fundentem verba patronum
Pendentemque reum lingua, rostrisque loquentis
Impositum et populo nudantem condita iura,
Atque expensa sua solventem iurgia fronte,
Cum iudex veri nihil amplius advocat ipso.

V. 114 codex Voss. 2 (quem Jacob in oculis gestat) unus habet *Impositum;* ceteri: *Imposita.*

Vitium v. 113 inesse Bentleius sensit, et ei adstipulatur Jacob, qui animadvertit „omnia haec ad iudicia pertinere neque rostrorum locum esse.“ Sed Bentleii coniectura:

Pendentemque reum lingua voltuque loquentis
Composito; et populo nudantem condita iura,

non omnibus numeris absoluta nobis videtur. Displicet patroni reum defendentis voltus ille compositus. Quidni scribas:

Pendentemque reum lingua voltuque loquentis;
Imposita et populo nudantem condita iura,

Etc.

Nudantem vim nominis habet.

Olim coniciebamus:

Pendentemque reum lingua labrisque loquentis.

Sed hoc Franco-Gallicum magis quam Latinum sermonem redolet, cum Latinis sollennis sit formula loquendi

pendere ex vel *ab ore alicuius,* nostris autem: „être suspendu aux lèvres de quelqu'un."

L. III, v. 120—122:

Quintus coniugio gradus est per signa dicatus,
Et socios tenet et comites, hic hospitis una
Iungitur et similis coniungens foedus amicos.

Ad v. 121 haec adnotat Jacob: „*Comites* (*comitem* V. 2) *hospitis,* om. *hic,* quod ego interposui, omnes. Alii fortasse *hoc* malint." In quo bis peccavit, primum quod neglexit cod. Gemblac. lectionem a Scaligero diserte memoratam: *Et socios tenet et comitantes hospitis una;* deinde quod admodum insulse *hic* vel *hoc* infersit. Praeterea *Iungitur . . . coniungens* tolerari nequit. Nos, libri Gemblacensis vestigia secuti, scribimus:

Et socios tenet et comites, atque hospitis una
Dat iura et similis coniungens foedus amicos.

Hospitis iura i. e. hospitii vincula.

Cf. l. II, v. 679—680:

Haec ad amicitias imitantes iura gradumque
Sanguinis atque animis haerentia pectora ducunt.

L. IV, v. 108—111. Confirmat poëta fato omnia regi:

Nec tamen haec ratio facinus defendere pergit,
Virtutemve suis fraudare in praemia donis;
Nam neque mortiferas quisquam magis oderit herbas,
Quod non arbitrio veniunt, sed semine certo;

Etc.

V. 110 „*magis*" male pro „*minus*" poni ipsa orationis series satis demonstrat. Nihil tamen mutandum censeo, quippe ipsius auctoris error est, non scribae, simillimus illi quem apud Florum (III, 17 = II, 5) repperimus: *Nec ideo minus socii promissa Drusi a populo Romano reposcere armis desierunt.* Cf. ea quae de negationibus a scriptoribus Latinis perperam vel additis vel omissis disputavimus (*Revue de l'Instruction publique en Belgique,* t. XXVIII, p. 1 sqq.).

L. IV, v. 152—155:

Mollius e Geminis studium est et mitior aetas
Per varios cantus, modulataque vocibus ora,
Et gracilis calamos, et nervis insita verba
Ingenitumque sonum; labor est etiam ipsa voluptas.

Quid? etiam voluptas ipsa est labor? Ne illi laboriosi sunt et vere miseri qui sub Geminorum signo nascuntur. Sed, litterula una mutata, sinamus eos, ut consentaneum est, delicate et molliter vivere:

. . . . *labor est etiam ipse voluptas.*

Similiter peccant libri l. II, v. 116; l. V, v. 170, et alibi.

L. IV, v. 402—403:

Quo remis lucrum naves, Martemque sequentur
In praedas?

Mirum quantum hic turbaverit Jacob, codici suo (scilicet Voss. 2) nimium addictus; solus enim haec monstra exhibet eximius ille codex: *Que remus* et *sequentur.* Ceteri omnes, nisi fallor, et in his Gemblacensis noster: *Quaeremus* et *sequemur;* recte. Mendum superest in vocabulo „*naves*", necdum probabilem coniecturam repperi. Scribendum esse suspicor:

Quaeremus lucrum ventis, Martemque sequemur
In praedas?

Cf. l. III, v. 151: *Fortunamve petat pelago ventisque sequatur.*

Viderint doctiores.

L. IV, v. 419:

Sic sterilis terris laetis intervenit annus.

Istud „*annus*" nihili est. Codices meliores omnes habent: *arvis.*

Pro „*terris*" Hauptius (in Ind. lect. in Univ. Berol. per sem. hib. a. 1866—1867 habendarum, p. 8) reposuit *torres.*

Idem iam dudum invenerat Breiter (*De emend. Man.*, p. 15). Neque id moneo, quo de laudibus viri in paucis docti et ingeniosi quidquam detraham; sed est mos criticorum, ut, si in id, quod priores excogitaverunt, incideris, statim vel neglegentiae vel ignorantiae vel etiam furti te insimulent. Qui si reputaverint etiam viris et eruditissimis et diligentissimis et honestissimis saepenumero accidisse ut inventa sua pro novis falso haberent, mollius, credo, de his rebus iudicent, praesertim cum emendationi maior accedat auctoritas, si plures per se in eam devenerint. Cf. etiam ad l. V, v. 24.

L. IV, v. 423—424:

Et nunc per scopulos, nunc campis labitur amnis,
Aut faciens iter aut quaerens uritve reditve.

Aperte vitiosum est verbum „*urit.*" Bentleius reponebat *currit*, quod sane languet. Fortasse nos melius sic:

Aut faciens iter aut quaerens urgetve reditve.

Urgere intransitive, ut l. III, v. 675:

Cetera nunc urgent vicibus, nunc tempore cedunt,

et apud Verg., Georg., l. III, v. 200:

. . . *longique urgent ad littora fluctus.*

L. V, v. 8—9:

Me properare viam mundus iubet, omnia circum
Sidera vectatum toto decurrere caelo.

V. 8 scribe cum Scaligero (neque ei refragatur Jacob): *Me properare viam mundi lubet* (*libet* habent omnes codd.), cf. l. IV, v. 578:

Ardentem mediis animum libet ire per ignes.

In eis quae sequuntur molestum est asyndeton, quod iam pridem iure suo sustulit Bentleius:

. . . . *omnia circum*
Sidera vectatum et toto decurrere caelo.

L. V. v. 24—25. Enumerat poëta signa quorum vires declaraturus est:

Quaque volet stellatus Equus, celerique sagittae
Delphinus certans, etc.

Volat habent Lips., Voss. 1, Gembl. Audiamus Hauptium (l. cit.): „Alia etiam Manilianorum versuum menda Bentleius rectissime intellecta audaciore molimento removit. Sic libro V, 24 verissime iudicavit ferri non posse *quaque volat stellatus equus:* in longa enim signorum enumeratione continua est nominativorum casuum series, qui omnes suspensi sunt ex eo verbo a quo enumeratio illa incipit v. 12, *hinc vocat Orion.* Scripsit *inque alas stellatus.* Pulcherrimum hoc est Bentleioque dignum: sed nos modestius scribemus *quique volat stellatus equus.*" Id ipsum adscripseramus olim margini exemplaris nostri, certissimamque emendationem nobis praeripuisse Hauptium nonnihil dolebamus. Sed ecce! nuper vidimus primum omnium eam repperisse Michaelem Fayum in illa, quam hodie parvi faciunt, editione ad usum Delphini (Parisiis, 1679).

L. V, v. 50:

Victa Syracusis Salamis non merget Athenas.

Jacob ad h. l.: „*Vera* ceteri; quod frustra explicare Bentleius studuit. *Utraque* Voss. 2. Ego correxi. Syracusis victa Salamis, gloria et potentia navalis, Athenas pessum dedit." Pulchre, mehercle; sed malim:

Ulta Syracusis Salamis non merget Athenas,

i. e. clades ab Atheniensibus Syracusis accepta, quae ulta est Persas in Salaminia pugna devictos, non merget, non pessum dabit Athenas. *Ultus* passive saepius occurrit. De metonymia cf. Flor. I, 24 (= II, 8), 13: *Epheso Salamina pensavimus.*

L. V, v. 91:

. . . *Salmoneus, qui caelum imitatus in urbe,*

Etc.

Repone *in orbe,* quod omnes codices praebent praeter Voss. 2, cui nimis tribuit Jacob. *Caelum* (vel *mundus*) et *orbis* apud Manilium constanter inter se opponuntur. V. l. I, v. 760; l. II, v. 127—128, alibi.

L. V, v. 105—107:

. . . Nec crede severae
Frontis opus signi, strictos nec corda Catones,
Abreptumque patri Torquatum, et Horatia facta.

Ita Jacob. V. 106, Voss. 1, Cus., Lips. (prima manu) habent: *strictos incude;* Gembl. et correct. Lips.: *strictos in coda;* omnes: *Catonis.* Locum vexatissimum sic emendare conabar:

. . . strictum ensem in corda Catonis,

quoniam de re (sive actione) magis quam de persona agitur, ut docet sequens versus:

Abreptumque patri Torquatum et Horatia facta.

De Catone sibi manus afferente cf. l. I, v. 797; l. IV, v. 87.

Neque tamen verum me repperisse contendere ausim. Viros doctos aliquando meliora prolaturos esse spero.

L. V, v. 135—136:

Hinc fidae mentes tremebundaque corda creantur,
Suspensa strepitus, levibusque obnoxia causis.

V. 135 pro „*fidae*" scribendum *trepidae,* ut est in edd. vett. — V. 136 *Suspensa strepitus (suspensas trepidis,* vel *trepidus,* vel *trepitus,* codd.) et soloecum est et contra metrum peccat (cf. Ad. Cramer, op. cit., p. 17—18 = 73—74). Bentleius restituit: *Suspensa in strepitus.* Ego praetulerim: *Suspensa ad strepitus.* De hoc particulae *ad* usu v. Draeger, *Hist. Synt.,* § 252, 4.

L. V, v. 150—151:

Pumicibusque cavis horrentia membra polire,
Atque odisse virum, sterilisque optare lacertos.

Quod prius conieceram: *teretesque optare lacertos,* occupavit Ruhnkenius ad Rutilium Lupum, p. 94 (Lugd. Batav., 1768). Sed nihil movendum. *Sterilis lacertos* non est *vulsos,* ut exponit Scaliger, contra quem recte disputat Ruhnkenius, sed natura glabros.

L. V, v. 280—282. Spica, inquit poëta, arvorum ingenerat studium rurisque colendi, hoc est, semina credere terris, etc.:

Et si forte labor ruris tardaverit artis,
Quis sine nulla Ceres, non ullus seminis usus,
Subdere fracturo silici frumenta, etc.

V. 280 admodum obscura est sententia. „Non mihi persuadeo, inquit Jacob ad h. l., labore ruris fatigatum agricolam ad ceteras artes accessurum.“ Adde huc quod, si verba distinguas ut fecit Jacob, pronomen *quis* (v. 280) nullo modo ad vocabulum quod est *„artis“* pertinere potest, sed ad *„ea“* subauditum et infra per infinitivos *subdere,* etc., explicatum, quae ratio durissima est. Id probe intellegens Pingré ita interpungit:

Et si forte labor ruris tardaverit, artes
Quis sine nulla Ceres, etc.

Notamque addit: „Nous suivons l'interprétation d'Huet — (at in Huetii animadversionibus de interpunctione verbum nullum) —; la ponctuation de Bentlei — (quam recepit Jacob) — semblerait en supposer une autre, qui ne nous paraît guère admissible.“

Quod ad sensum quidem attinet, probabilis est ea, quam Pingré probavit, lectio. Sed displicet locutio *labor tardat* pro *labor cessat;* displicet accusativus *artes* pendens ex verbo longius remoto (*ingenerat,* v. 273).

Equidem puto Manilium non de intermissione ruris laborum loqui, sed hoc voluisse: homines qui sub Spicae signo nascuntur agris colendis student *aut saltem* pistrinam exercent. Huc ducit formula *Et si forte* . . . Cf. l. V, v. 492 sqq.:

Illius in terris orientis tempore natus
Ad spolia et partas surget vel caede rapinas
. . . . . .
Et si forte bonis accesserit impetus ausis,
Improbitas fiet virtus, etc.

V. 649 sqq.:
Hinc fuga nascentum, dolus insidiaeque creantur,
Grassatorque venit mediam metuendus in urbem.
Et si forte aliquas animus consurget in artis,
In praerupta dabit studium, etc.

V. 459 sqq.:
Quin etiam tragico praestabunt verba cothurno
. . . . . .
Et si quis studio scribendi mitior ibit,
Comica componet laetis spectacula ludis
. . . . . .
Et si tanta operum vires commenta negarint,
His dexter tamen actor erit, etc.

V. 447 sqq.:
At si deficient artes, remanebit in illis
Materies tamen apta, etc.

Huiusmodi igitur sententiam requiro: *Et si forte natura eis negaverit vires ad opus ruri faciendum, exercebunt artes sine quibus* etc. Sed emendationem nondum inveni.

L. V, v. 361:

Regalis ut opes et sacra aeraria servent.

Unus Gemblac. habet *sancta (sca)*, quod mihi reponendum videtur: de *aerario sanctiore* lectorem verbo admonuisse satis erit.

L. V, v. 599. Poëta describit Persea cum bellua pugnantem:

Sed quantum illa subit, spumam eiaculata profundo,
In tantum revolat, etc.

Omnes codd. habent: *semper iaculata.*

Bentleius scripsit: *seque eiaculata profundo est.* Melius J. Fr. Gronovius (Observ. l. II, c. 11): *semet iaculata profundo,* quod et ipsi excogitaveramus.

L. V, v. 646—648:

Nixa genu species vel Graio nomine dicta
Engonasin, (quicunque latet sub origine, constat)
Dextra per extremos attollit lumina Pisces.

Misere corruptus est in libris v. 647: *Et comas inguicula vides,* Voss. 1, Lips. (sed a corr. *comaes*), Gembl. (sed *inguicola*); *Et gonas iugui onlandes,* Voss. 2. Alia alii tentarunt viri docti, quorum commenta in medium vocare longum est; omnium autem pessime hunc versum tractavit Jacob. Ne plura, veram lectionem me repperisse propemodum confido:

Engonasin, cui nulla fides sub origine constat,

i. e. de cuius origine nihil certi memoriae proditum est. Vocabulum quod est „*fides*" hoc sensu usurpat noster l. I, v. 729 sqq.:

An melius manet illa fides (gallice: „tradition") *per saecula prisca?*
Illac solis equos diversos curribus isse,

Etc.

Particula *sub* Manilium audacius uti vel abuti quicunque evolvit eius librum bene novit. Consule, si vacat, indicem quem confecit Jacob.

Ad sententiam cf. l. I, v. 315:

Nixa venit species genibus, sibi conscia causae.

Emendationem nostram lenissimam esse et a ductibus litterarum, quos libri manuscripti exhibent, non multum recedere cuivis perspicuum est.

II.

Codicis Gemblacensis formam satis accurate descripsit Malvinus Bechert[1], nisi quod errores quosdam leviores commisit, quos obiter corrigere haud absurdum fuerit.[2]

Quae Prisciani carmini subscripsit manus XIV, ut videtur, saeculi, sunt haec: „Liber sancti Petri Gemblacensis“, non: „Lib. S. ptnt̃ Gemblacens.“ Permiscuit scilicet V. D. Prisciani carminis subscriptionem eis quae in fine lib. V Astronomicon leguntur. Vid. collat.

Codicem Lutetiam Parisiorum ex ipso monasterio Gemblacensi delatum esse (p. 4) nego; namque eum P. Danielis Papebrochii soc. Iesu Antverpiensis (1628—1714) fuisse testantur ea quae in fronte primae paginae inscripta sunt.[3] Anno autem 1773, Maria Theresa regnante, cum societas Iesu e provinciis nostris sublata esset, libri, qui in eius ordinis bibliothecis adservabantur, Bruxellas in bibliothecam quam dicunt ducum Burgundionum deportati sunt.

Porro minus recte scripsit Bechert (p. 4—5): „... manu autem saeculi ut videtur XVI — (*immo* XV) — haec apposita: Mãlius poeta *eademque manus nonnullas notas mar-*

---

[1] In libello cui titulus: *De M. Manilii emendandi ratione.* Lipsiae, MDCCCLXXVIII.

[2] Iocülariter erravit vir in rebus antiquis probe exercitatus sed recentiorum temporum historiae haud perinde gnarus, dum scribit (p. 4): „. . . hunc librum inter seditiones turbasque belli civilis — *(Gallos Belgicam armis occupasse ignorare videtur)* —, quo proximo saeculo Gallia exarsit, Lutetiam Parisiorum delatum esse, ex sigillis duobus — *(immo tribus)* — patet, quorum alterum — *(immo duo)* — in prima, alterum in ultima codicis pagina exstat, his inscriptis litteris: BIBLIOTHÈQUE · NATIONALE atque in medio sigillo lictorum fasces conspicui sunt, super quibus *tegimen capitis fratrum ordinis quem ferunt Iacobinorum (!)* cernitur.“

[3] „Liber hic a. 1678 commodatus D° Sherburno per Dum Samuelem Carr Bibliopolam Londinensem a P. Danieli Papebrochio soc̃tis Iesu Antverpiae eidem restitui debet. restitutus est an. 1693.“ — Praeterea exhibet eadem pagina: „†. mi. 8°.“

gini adscripsit atque duas lacunas, de quibus infra videbimus, replevit." Quae margini notas adscripserunt atque lacunas suppleverunt manus — sunt autem duae, quas in collatione α et β signavimus — ab illa saeculi XV manu plane diversae sunt.[1]

Tum quod ille dicit (p. 5): „Ceteris — *(praeter librum I)* — libris neque supra neque infra quidquam scriptum legitur binis versibus vacuis relictis", in eo vehementer errat, ut ex collatione nostra satis superque patebit.

Quid vero sibi voluerit cum contendit *codicem rasuras prorsus nullas habere* (p. 5), nescio (largam enim rasurarum copiam praebebit nostra collatio); nisi forte id intellexit, rasuras omnes ab ipsa prima manu esse.

Postremo male transcripsit per „—r—" vitii signum quod est 7.[2]

De collatione nostra pauca sunt quae lectorem moneamus. Codicem Gemblacensem ad editionem Friderici Jacob (Berolini, 1846) contulimus.[3] Compendia scripturae et pravas verborum distinctiones omnes omnino enotare, res erat et operosa et parum utilis; itaque ea selegimus quae ad crisim factitandam alicuius essent momenti. Restat ut collegae amicissimo Henrico Pirenne, qui nos propenso animo adiuvit, gratias agamus maximas.

---

[1] Fol. 99 v°, post subscriptionem l. V Astronomicon, nonnulla scripta fuerant ea manu, quam β significavimus. Sed recisus est huius folii margo inferior et erasi sunt duo, qui supererant, versus, ita ut haec tantum legere potuerimus: „Hic . . . . um . . die(?) festo Jacobi . . . . ."

[2] Duobus tantum locis (fol. 30 r° et fol. 96 r°) exceptis, ubi re vera ést r.

[3] Vitia typographica, quae in praefatione (p. XXI) indicavit Jacob, adnotare supersedimus. Ea ut in exemplari suo corrigat benevolus lector, comiter rogamus.

Lib. I.

V. 1. artis] artes — 5. nutantis] nutantes — 12. aethereos] aetherios — 13. vocat] vacat (*nulla est interpunctio post voc.* iuvat) — 14. caelo] coelo — 19. Phoebo] phebo — 21. precor] praecor (p̃cor) — 25. licuit] lucuit (*nulla est interpunctio post voc.* terris) — 26. Munera, *superscr. pr. m.* vel e — 29. dis] diis — 30. Cyllenie] cillenie — 38 *et* 39 *om.* — 42. tangentis] tangentes — caelo] coelo — 44. Nilos] nilus — 58. species] speties — 59. Praecepta] Precepta — 63. Depraendit] Deprendit — 64. aeterna] alterna — mundi] mundum — 69. maerens] merens — 71. similis] similes — 73. solertia] sollertia — 78. sed quisque] se quisque — 81. premendo] praemendo (p̃mendo) — 83. quodcunque] quodcumque — tentando] temptando — 88. commercia] commertia — 91. Nec] Ne — 95. solertia] sollertia — 97. caelum] coelum — 105. sonitum] solitum — 108. compraendere caelum] comprendere coelum — 112. vario] variis — 115. Annosa (o *in ras.*) — *Post v. 117 scr. pr. m.:* DE ORIGINE MVNDI — 118. caelo] coelo — 129. mile] mille — 130. paene] pene — summum] sumptum — 131. caelum] coelum — 134. in caelo] in coelo — 135. haec] hoc — 139. prohibentque] prohibetque (prohib&que) — 140. crearint] creantur — 141. nec calidis] ne calidis — 143. Quae] Quem — 147. quaecunque] quaecumque — 149. aethereas] aetherias — 150. caeli] coeli — 151. moenia] maenia — 155. natantis] natantes — 156. per fudit] perfudit (p̱fudit) — 158. Aeraque] Aereque — 160. arenis] harenis — 163. strinxerunt] struxerunt — 166. Exsiliit] Exiliit — 167. mediam et tenet] mediam tenet (*om.* et) — 171. Ictaque contra actis] Itaque contractis — 172. prohibentur longius] prohibent in longius — 175. Phoebus] Phebus — nunquam] num-

quam (numq) — 177. fulgeret] fulgerent, *sed* n *expunxit pr. m.* — 178. immerso] immenso — Olympo] olimpo — 181. cadat et subeat] caderet (cader&) subeat — caelum] coelum — 184. fata] facta — 186. Phoebus] phebus — caeli] coeli — isdem] iisdem — 189. tirocinio] tyrocinio — 190. qui tempora monstrat] quod (quod) tempora monstrant — 192. ad ortum] ad ortus — 193. caelum] coelum — *Post v. 193 scr. pr. m.:* QVARE TER‖RA ‖| SIT ROTVNDA· — 198. Phoebus] pheb. — 212. neque finis] nec finis — 214. tellus] stellis — manet] manent — figurat] figurant — 220. coercent] cohercent — 224. eoae *in ras.* — 225. quaecunque] quaecumque — 227. Sacraque] Seraque — 229. toto] toti — 234. gyros] giros — 238. oris] horis — 245. somnosque] somnos (*om.* que) — membra] menbra — 248. Membraque] Menbraque — 252. partis] partes — 253. Altera ut] Alter ut — 264. aversum] adversum — 265. notantem] vocantem — 272. defundit] diffundit — 274. cludentis] claudentis — 275. Atqui] At qui — cum surgis] consurgit — 276. caelo] mundo — 284. constitit] conspicit — 285. stant robora] stat robore — 296. arcum] arctum — 299. Cynosura] cenosura — 305. inter fusus] interfusus — 307. unquam] umquam — *V. 316 post v. 313 collocat.* — 314. frigentis] frigentes — 315. species] speties — 316. Arctophylax] artofilax — 321. in medio] in media *(distinguitur post voc.* circulus, *non post voc.* radians) — 323. desertae fulgent] desertae et fulgent — monumenta] monimenta — 325. Sidera] Sydera — ceperat] caeperat — 326. manesque] manansque — 329. sidera] sydera — 330. inmensum] immensum — 331. Ophiuchus] ophiucus — 332. Dividit, et iam toto urgentem corpore corpus] Dividit. atque etiam toto ingens corpere corpus — 333. Explicat] Explicet (Explic&), *superscr. pr. m.* vel at — et nodos] et(?) nodos — 335. Exsilit] Et dedit — 336. par et bellum] paribus bellum — 337. Cygni] cigni — 338. pretium] pretio — 340. plumea *inest* — 341. diductas] deductas — 343. Sidera] Sydera — 344. ceu] cui — mundo] mundi — 347. utrumque] utrunque

— 349. sidere] sydere — 350. Andromedam] andromeda — 353. sidus] sydus — 354. Cassiepia] casiepia (*in marg. add. rec. man. XVI vel XVII saec.* [α]: In poenas signata suas) — *Post v. 354 sequuntur vv. 399—442; dein vv. 355—398.* — 356. Pristis] piscis — 358. Ni] In — servet] fervet, *superscr. pr. m.* vel servet — 359. Auxilioque] Exilioque — 360. pestemque] testemque — 361. nixo] nexo — 362. Heniochus] Eniochus — 363. Iuppiter] iupiter — 364. Quadriiugis] Quari iugis — 365. Hoedi] hedi — sidere] sydere — 370. Iuppiter] Iupiter — 371. Pleiadesque] Pleyadesque — iuraque] utraque — 372. boream] borean — 374. sidera] sydera — 375. sidus] sydus — 376. lumina mundo] sydera mundum — 377. sub quis invia (*om.* iacet) — *In marg. add. rec. man. XVII saec.* [β]: aquis iacet — 380. laevamque] levamque — 383. sidera] sydera — 384. Cetera] Caetera — cedunt] caedunt — 385. sidus] sydus — 389 *et* 395. sidera] sydera — 398. cedit] caedit — vecors dum frigore surgit] nec horrida frigore saevit — *Post v. 398 sequuntur vv. 443—529.* — 399. Ac] Haec — 400. utrumque] utrunque — 401. quam] qui — 403. dicunt] ducunt — 409. caeruleo] ceruleo — 410. Cetera] Caetera — specie] spetie — 412. Procyon] prochion — Lepus] lupus — 417. Phoebo] phebo — Iaccho] Iacho — 422. tum di] tumidi — 423. Iuppiter] iupiter — 424. non posse timens] non pos timens, *superscr. pr. m.* se; os *in ras.* — 427. sidera] sydera — at ollis] colles — 428. e rupta] et rupta — 429. vultum] vultu — 430. pestiferum] hostiferum — quemquam] quenquam — aut *om.* — 431. Iuppiter] Iupiter — 432. Sidera] Sydera — 436. Cepheidos] cepheydos — 437. litora] littora — 438. Tum Notius] Tunc (Tc̄) nothius — 439. Exsurgit] Exurgit — noti] nothi — 440. gyros] giros — 441. Ulterius] Alterius — 442. sidera] sydera — 443. latentis] latentes — 446. notia] nothia — sidera] sydera — 448. innixa] innexa — templa] signa — 449. in conspectum] in conspectu — 450. speciem] spetie — similisque] similesque — 453. fugientia] fulgentia — 454. sidera] sydera

455. pingunt] pingit — 458. similis] similes — 459. membra] menbra — 460. cesset] cessit — 464. Subcubitura] succubitura — 465. sidera] sydera — 467. media] mediae — 468. celant] caelant — 469. Praecipue] Precipue — 470. conditur] caeditur (cęditur) — 472 *et* 476. sidera] sydera — 481. aut] et (&) — 482. quid tam vice] quiđ tam vice — *Post v. 482 scr. pr. m.:* DE AETERNITATE MVNDI — 484. Qua] Quam (Quā) — 486. moenia] maenia — 488. sidera] sydera — 490. conflare] constare — 498. noctis] noctes — 502. Arctos] Arctus — 505. mundo] caelo, *superscr. pr. m.* vel mundo — 507. poterant] poterat — 510. *Inter voce.* Servitium *et* imperiumque *litt. una erasa.* — 512. Graecia] grecia — 517. Et mutant] Exutas — 520. puncto] ponto — 529. in terra] in terram (in terrā) — sidera] sydera — *In marg. signum traiectionis* †, *quod ad v. 530 (fol.* 14v° *repetitur) appinxit man. satis antiqua.* — *Post v. 529 sequuntur v. 566—611; dein vv. 530—565; postremo vv. 612—804.* — 532. sidera] sydera — 533. in varias caelum] in caelum varias — *Post v. 538 scr. pr. m.:* DE MAGNITVDINE ET LATITVDINE MVNDI ET SIGNORVM — 539. Olympo] olimpo — 542. ceduntque] caeduntque — 545. quacunque] quaecumque — 546. gyri] giri — 548. refugit, *super* u *scr. pr. m.* vel i — 549. Astro] Astra — *In marg. scr. rec. man.* [*α*]: altera — 551. imo] uno — 552. quodcunque] quodcumque — 560. Sidera] sydera — 560. *In marg. scr. man. XIII vel XIV, ut videtur, saeculi:* De coluris — aethereos] aetherios — tibi] t̃ — 566. *In marg. inter. scr. pr. m. vel alia haud multo recentior:* De parallelis circulis — 568. sidera] sydera — 569. Phoebus] phebus — 570. circumfert] circunfert — 576. spira] spera — 577. limine] lumine — Phoebus] phebus — 580. medium] medio, *sed super* o *scr. pr. m.* ū — limite] lumine — 582. cingens] tangens — 585. nobis] vobis — 592. gyrus] girus — 593. adverso, o *refinxit pr. m.* — 595. circumdat] circundat — 599. texti] sexti — 601. servantes] servantis — 603. *In marg. scr. rec. man.* [*α*?] COLVRI — 608. mensibus *ex* men-

tibus *corr. pr. m.* — 609. Olympo] olimpo — 611. gyro] giro — 612. Hydram] ydram — sub austris] sub astris — 614. in caelum] in caetum — Ceti] caeti — 621. praebentem] prebentem — 624. gyri] giri — 622. Lyram] liram — 628. Cynosurae] cinosurae — *Post v. 630 scr. pr. m.:* DE ANABIBAZONTE (I *in ras.*) ET ORIZONTE — 631. haec] hoc — 634. Olympum] olimpum — 637. Hinc mutans] Hic mutat — Nam si quis] seu si quis — 643. Phoebus] phaebus — 644. premit] praemit (p̃mit) — 645. *Inter vocc.* ad *et* hesperios *duae vel tres litt. eras.* — 646. utraque] utranque — 648. gyri] giri — 650. terraque] terraeque — 655. repandens] repente — 656. ima] mota — 657. quocunque] quaecumque — 661. teget et referet] tegit et refert — 664. gyrus] girus — 665. horizon] orizon — *Post v. 665 scr. pr. m.:* DE ZODIACO LACTEO. — 667. gyros] giros — 668. Phoebus] phaebus — 671. lege] laege — 684. in adverso] in adversum — positus] positas — 685. ab boreae gyro] ad boreae giros — 686. Cassiepiae] casiepiae — 689 et 695. gyrum] girum — 691. sagittari laevam] sagittarii levam — 696. Heniochum] eniochum — 697. Cassiepia] Çasiepia — 698. coeptum] caeptum — 699. gyros] giros — 707. Inter, divisis] Inter divisis, *superscr. pr. m.* vel as — partis] partes — 710. Accipiuntque] Acipiuntque, *sed alterum* c *add. pr. m.* — 711. sic limes lucet Olympo] lucet sic limes olimpo — 718. diductis] deductis — 710. Segminibus] Seminibus — 723. mundus] mundum — 724. oras] horas — sidera] sydera — 730. diversos curribus] diversis cursibus — 732. Exustas *inest* — sidera] sydera — 733. Caeruleam] Ceruleam — 736. Phaethontem] Phetontem — 740. rigenti] rigentem — 741. Imposuisse] Impossuisse — *V. 742 post v. 743 collocat.* — 744. saevisse] sevisse — 748. flagrarunt] flagarunt — sidera] sydera — 755. densat] densa — 756. Connexas] Convexit — 757. caelato] collato — 758. numina] nomina — 761. Aethereos] Aetherios — 762. venerantur] veneramur — 763. Tydidemque] Titidemque — 764. Pyliumque] ilíumque, *superscr. pr. m.* i. nesto-

rem — 766. Assaracum atque Ilum, invictamque] Castra ducum et caeli victamque — 767. nigrum, *superscr. pr. m.* i. mennonem — 768. Lyciae] litiae — 769. Graecia] grecia — 773. Lycurgus] ligurgus *ex* ugurgus *refinxit pr. m.* — 774. Platon et] Plato nec — 776. quae] qui — 778. Horatia] oratia — 780. et cloelia] eo colia — 781. moenia] maenia — 782. commilitio] cum milicio — Corvinus adeptus] corvitus ademptus — 783. Phoebum] phaebum — 784. Camillus] camillis — 786. Pyrrhi] pirri — 787. pares] parens — 788. necato] notato — 789. Deci] decii — 790. Fabius] Flavius — 792. Carthaginis] Cartaginis — 793. trisque] tresque — 794. deum, *superscr. pr. m.* i. iulium — tullius, *superscr. pr. m.* i. cicero — 795. Claudi] Claudii — 798. Venerisque] ventrisque — 801. coetu] caetu — Quirinum] quirini — 802. candet] candit — 803. divum *ex* duim (*vel* dium) *corr. pr. m.*, *expuncto* ı *et superscr.* u — 804. virtute, te *ex* re, *ut videtur, refinxit pr. m.* — *Post v. 804 sequuntur vv. 809—812; dein vv. 805—808; postremo vv. 813 sqq.* — 805. *In marg. scr. man. XIII vel XIV seculi:* De cometis — 808. notandum est *om.; in marg. supplevit rec. man.* [β] — 809. sidera] sydera — 814. Protenus] Protinus — flammas] lammas — 815. factosque] tractosque — 820. torridus] cordibus — 821. Apta] Acta — 822. deprendit] depraehendit — rapacem] capacem — 825. coeptaque] ceptaque — fine] finem — 826. cometae *inest* — 830. Immersum] Immensum — *V. 833 om.* — 836. capillis] capillus — 837. ignis] ignes — 838. facies] species — 841. Quadratamve] quadratamque — teretemve] teretemque — 843. utero] uteros — pandosque capellos] partosque capillos — 844. parvos ignis] parvis signis — 845. menta] menses — 848. per liquidum] per nitidum — 850. Excurruntque] Exuruntque — volucris] volucres — 853. nubis] nubes — 854. penetrant] penitrant — Aetnamque] ethnamque — 860. coruscis, *super* o *scr. pr. m.* ⊢ — 863. cum videas] ne videas — 864. e mediis] et mediis — 866. potuit generare] posuit generarae (e *ex* a *effingere voluisse pr. m. videtur*)

— 867. ut cuncta] ob cuncta — 869. Titanius aestu] tytanius estu — 871. Cyllenius] cillenius — 874. miseratus] miseratur (miserat) — 876. Nunquam] Numquam — excanduit] excandunt — 879. maerentis] merentis — 881. letalis] laetalis — 883. succensis ... sepulchris] succensi ... sepulchri — 884. Erechtheos] ericteos — 890. coacervatis] coacervatis *ex* coatervatis *corr. pr. m. superscr.* c — 891. vix] via — heres] haeres — 895. Aegrotet] Egrotet — suum] novum — 898. foedere] faedere — 905. Saepe] Sepe — 910. arena] harena — 917. Roma pependit] pompa rependit — 920. hostis] hostes — 921. Pompeius] pompeus — cepit] caepit — *Post v. 926 spatium vacuum duorum versuum relictum est, in quo man. XV sec. rubr. litt. haec scripsit:* Explicit liber primus. Incipit secundus.

N = H ...

Lib. II.

V. 2. regnum *ex* rerum *corr. pr. m.* — 3. Hectoreasque facis] Haectoreumque facit. — 5. per aequora Ponto] per agmina ponto — 6. captisque] captis (*om.* que) — 7. patriae quem iura] patria quae (quę) iura — 8. profusos] profusas — 9. latices] lances — duxit] dixit — 12. parentis *inest* — 14. sidera] sydera — partus] corpus — 17. Bacchum] bachum — 18. lumina] numina — 19. Quin] Quique (Quiq;), *superscr. pr. m.* vel quin — notavit] notarit, *superscr. pr. m.* vel rogarit — 20. Bacchus] bachus — amaret, *superscr. pr. m.* vel rit — 21. Pallas] bachus — utrumque] utrunque — 23. munia nymphis] numina nimphis — 28. Persei] Persi — poenas] paenas — 29. Lycaone] licaone — 30. cynosuram] cinosuram — 31. cycnum] cignum — sidera] sydera 32. Erigonen] Erigonem — 33. Cythereide] chitereide — 34. sidera] sydera — 35. Ceteraque] Caeteraque — 38. Terrave] Terraque — quae (q̃) — 39. ritus pecorumque] pecorum ritus — 40. creatus] creatis — 42. in arva] in auras — 44. anguis *inest* — 45. sua] suam (suã) — 46. immersum] immensum — tartaron atrum] tartara natram (natrã) — 48. foedere] faedere — 50. Heliconis] helicones — 53. rorantis *inest* — 55. gustarunt] gustarint — 56. aethereo] aetherio — Phoebus] phebus — libaverit] libraverit — 60. Namque] Nanque — 62. foedere] faedere — 64. Et rationis] Et ‖ rationis, *inter* Et *et* rationis *una litt. erasa; fuit, ut videtur,* orationis — 67. membris] menbris — contexta] cotexta — 71. Haereretque] Hereretque — 72. sidera] sydera — 76. fontis . . . omnis *inest* — 77. Par semper] Pars semper — 78. nec sideret orbis] nec sidera orbis, *superscr. pr. m.* vel nobis — 79. minusve] minusque —

84. quamquam] quanquam — 87. Nec nimis] Nec minus — 89. ac *inest* — 90. sidere] sidera — 91. tenet] tenent — diverso] diviso — 92. Phoebum] phebum — 96. si reddis] sic reddis — 97. ex isdem] ex hisdem — relinquit] relinquis — 98. refers] refert — 99. si pecudes] sic pecudes — 100. Quum] Cum — 108. ipsumque] seque ipse — 109. Mitte] Mitto — 110. Infidas] Infidos — 111. Mitte] Mitto — 112. summi] summa — 114. Materiae fatum est] Materiaeque sat est — 115. possit] posset — munere nosse] munera nosset — 116. ipse] ipsa — 117. sine fine patentis] nisi fine parentis — 119. sidera] sydera — 121. possit] posset — 125. commercia caeli] commercia rerum — 132. secanda] secunda — 133. *In fine versus signum* ; *appinxit pr. m.* — 134. faciat *ex* faciet *corr. pr. m., expuncto* e *et superscr.* a — 136. sidera] sydera — 137. carmina condam *inest* — 139. Liber agam currus] Umbrato curru — non occursantibus *inest* — 145. fluat] fluit — 147. per aures, aures *ex* auras *corr. pr. m., expuncto* a *et superscr.* e — *Post v. 149 in marg. inter. haec adscripsit man. pr. vel alia eiusdem fere aetatis:* Quae signa masculina sint. quae feminina 7 quae humana. *In marg. autem exter. rubr. litt. man. saec. XV:* Que signa masculina quae feminina quae humana. — 150. Ac primum] Et primum — 151. utrumque] utrunque — 153. aversus] adversus — *Inter vocc.* adversus *et* surgat *spatium octo ferme litt. vacuum relictum est, om.* redeundo, *quod in marg. adscripsit man. rec.* [β]. — 156. mores *inest* — 158. sorte] forte — *Post v. 158 scr. pr. m.:* QVAE SIGNA DVPLA SINT ET BIFORMA — 159. potentis *inest* — 161. Ambiguisque] Ambiguis (*om.* que) — 162. sidera] sydera — 163. membris] menbris — 169. Admissumve] Admissumque — 170. membris] menbris — 171. Ut Capricornus *inest* — et is qui] et hic qui — 172. hominis] oris — priori] prioris — 174. gemina] gemini — duplave] duplane — 176. duplex ratio] ratio duplex — 177. auctumnus] autumnus — utrimque] utrumque — 178. Idcirco] Iccirco — 180. duplicis *inest* —

retinent] retinet — connexo] conexo — 181. quos] quod (qđ) — 182. E Geminis] Et geminis — veris] vires — 184. quia (q2), *superscr. pr. m.* vel q: — calorem *inest* — 185. veris] vires — 186. Aestatis *inest* — par est] pars est — sorti] parti — 187. Nec non] Nec iam, *superscr. pr. m.* vel nec ñ — qui te] *inter vocc.* qui *et* te *una litt. eras.* — 189. mollis *inest* — 190. membra] menbra — 191. mutantque] nunc iamque — 195. cum vernis roribus] cum ver tunc roboris — 196. sors humoris] sursum oris — *Post v. 196 scr. pr. m.:* QVAE SINT ADVERSA — 197. Quin] Quod — 200. membris] menbris — 201. Ne mirere] Nec mirere — 202. attollit] attollat — *Post v. 202 scr. pr. m.:* QVE NOCTVRNA AVT DIVRNA — nunc *ex* tunc *corr. pr. m.: expuncto* t *et superscr.* n. — 209. sacratas] sacrata est (ē) — 211. Sagittari] sagittarii — rapidique] rabidique — 213. Tunc Pisces, et Cancer, et acri Scorpion] Nunc pisces cancer et cancri scorpion — 216. Cetera ter numero] Caetera nec numero — ter vice] nec vice — 220. a Chelis] a libris — *Post v. 222 scr. pr. m.:* QVAE HVMANA· AVT TERRENA · AVT COMMVNIA. — 223. Quin] Quod — 225. aequore] in aequore — 226. sidera] sydera — 228. pestisque] positique — 232. Pars maris, urna nitens] Parsque marina nitens — 233. aequo illi foedere] atque illi degere — *Post v. 233 scr. pr. m.:* QVAE ‖ FAECVNDA — 235. quidquam] quicquam — frustra ve|||| creatum, *post voc.* frustra *una vel duae litt. eras.*, ve *superscr. pr. m.* — 236. Fecundum] Faecundum — genus, acer] gen' ‖ acer, *post* gen' *una litt. eras.* — 340. utrumque] utrunque — 241. Cretaeo] creteo — 242. aequantem tempore] aequantem ‖‖ tempore, *post voc.* aequantem *duae vel tres litt. eras.* — *Post v. 243 scr. pr. m.:* QVAE CVRRENTIA AVT RECTA — 247. librentur] librantur — membris] menbris — *Post v. 248 scr. pr. m.:* QVAE SEDENTIA AVT IACENTIA — 250. sopitus ‖‖ aratris, *inter vocc.* sopitus *et* aratris *duae litt. eras.* — 253. Prone, iaces] Contrat iacet — 253. Scorpios *inest* — sub pectore, *superscr. pr. m.* vel corpore — *Post v. 255 scr. pr. m.:* QVAE SINT

DEBILIA — 256. solerti] sollerti — 257. sidera] sydera — membris] menbris — 258. Scorpios *inest* — 259. Cancro] cancri — 264. sidera] sydera — *Post v. 265 scr. pr. m.:* QVAE VERNALIA · AESTVALIA · AVTVMNALIA · HIEMALIA · — 268. in partes] in part$^{e}_{\|}$s, *una litt. inter* t *et* s *eras.*, e *superscr. pr. m.* — sidera] sydera — *Post v. 269 scr. pr. m.:* QVAE EORVM DEXTRA AVT SINISTRA — 271. foedere] faedere — 272. aliis alia] aliis aliae — sorte, *superscr. pr. m.* vel f — 274. tris aequalis *inest* — 277. partitus] partitur — 279. Lanigeri] Laniger et — 280. Sagittari] sagittarii — conspicis] conspicit — 282. Cetera] Caetera — 283. sortis diiuncta ac condita] tortis desunt quae condita — 284. dextra, an sint laeva,] dextris seu causa — 286. Dextera erit] Dexter erit — 287. At quae] ad quae — 290. Haecce ferit Libram, tortus Capricornus et illam] Haec ta *(sic)* ferunt libram capricornus ∧ et illum; *in margine signum* r *apposuit pr. m.; item* ∧ spectat *adscripsit man. rec.* [α] *indicans h. v. ad voc.* capricornus *pertinere* — 291. illum partibus] ipsum a partibus — 292. laeva] leva — 293. censentur *ex* consentur *corr. pr. m.; expuncto* o *et superscr.* e — 294. Sic licet] Scilicet — partes] partis — 295. Ternaque] Terraque — quadrata effingere] quadrata fringere — 296. ordine: *hoc vocabulum, quippe macula obscuratum, in fine versus repetiit pr. m.* — *Post v. 296 scr. pr. m.:* DE MENSVRA EORVM SIGNILITER ATQVE PARTILITER — 298. Divisum ut signis] Divisum (*om.* ut) signis — 301. Foederaque] Faederaque — 304. nati *inest* — 308. Et ter vicenae] Et tunc vicinae — Phoebi] phebi — 310. perducti] praeducti (p̃ducti) — 313. sint ternis dirimentibus] sunt adiri mentibus — 315. voles] volens — 321. quum] cum — 322. Nongentae] Ter triginta — sidera] sydera — *V. 323 post v. 325 collocat.* — 325. sin summa] in summa — 326. subiuncti] subiunctis — 329. computet *inest* — 332. per signa quadrata] per signa quadrata *(h. voc. linea inferiore notavit pr. m.)* quaterna (q *ex* t *fecit pr. m.*) — 334. membra] menbra — 337. iunctis] cunctis — 340. foedera] faedera — 342. trigonis] trigonos — 343. Consu-

met] Consummet (Consũmet) — 344. partis] partes — 346. commercia] commertia — 347. linea, a *ex* i(?) *fecit pr. m.* — 348. Detractetne] Detractetque — 350. iubet] iuvet — 352. maius ius] maior vis — 353. quadratis] quadratus, *superscr. pr. m.* vel is — 357. demittit] dimittit — *Post v. 357 scr. pr. m.:* DE SIGNIS EXAGONIIS ·;· — 358. Debilia] Dubiaque, *superscr. pr. m.* vel devia — 359. foedera] faedera — 361. limos] limes — 362. Sidera] Sydera — 366. aversaque] adversaque — 367. Sidera] Sydera — coeperat] caeperat — *V. 368 post v. 369 collocat.* — 368. Alterius] Alternis — locus est] locus et — 370. similis sit circulus illi] similis it circulus illis — 372. acne] anne — 374. convexo] converso — 375. connexa et linea caelo est] convexo linea caelo — 377. vagatur] vagantur — 378. tenues] tenuis — 379. foedus] phebus — 380. genus est] est *om.* — 381. sex maribus] sed maribus — cetera] caetera — 382. sex coniungunt] se coniungunt — 383. Sic quoque in alternis] Sic quicquam alterius — *Post v. 384 scr. pr. m.:* DE INCONIVNCTIS SIGNIS ET QVAE V°I LOCO SVNT — 385. haerentibus] herentibus — 386. hebet] habet — 387. In seducta] In se ducta — 392. par] pars — 395. At quae diversis ex partibus] Atque ea diversis e partibus — *V. 395 in marg. adscripsit pr. m.:* DE CONTRARIIS — 398. submota] summota — 399. manent] valent — 401. foedus stellis] phebo · stellis — 402. sunt] sint — 405. diesque est] diesque (*om.* est) — 407. Scorpius] Scorpios — 409. Hos servant] Observant — 410. quamquam] quanquam — 412. amplexis] exemplis — 413. duorum est] suorum est — 421. Aestivosque] Aestivoque — aequat] aequant — 423. Ne mirere] Nec mirere — sidera] sydera — 426. hic] hoc — 427. aequatis] aequalis — 429. hiemem inter] inter hiemem, *sed signo ⌒ bis superscr. voces traiectas in ordinem verum restituit pr. m.* — 430. utrumque] utrunque — 431. sidera] sydera — *Post v. 432 scr. pr. m.:* SIGNORVM COMMERTIA ET QVAE CVIQVE DEO ATTRIBVANTVR SIGNA — 435. Et quae cuique] Et quaecunque — *Post v. 438 scr. pr. m.:* SIGNORVM COMMERCIA — 439.

Cytherea] citherea — 440. Phoebus] phebus — Cyllenie] cillenie — 441. regit] regis — 443. Mavorti] mavortis — haeret] heret — 445. sidera] sydera — 448. futuri *inest* — 449. per stellas] fert stellas — sidera] sydera — curret] curat — *Post v. 452 scr. pr. m.:* QVAE MENBRA HVMANA CVIQVE SIGNO ATTRIBVANTVR — 453. sidera] sydera — 454. membra] menbra — 456. Exer ‖ cent, *inter* r *et* c *una litt. eras.* — 457. Sortitus] Sortitur — colla] collo — 464. Aquari] aquarii — *Post v. 465 scr. pr. m.:* SIGNORVM COMMERTIA. — 467. commercia] commertia — 469. foedusve] faedusve — 471. Idcirco] Iccirco — non nunquam] nonnumquam — 474. Utrique aut sorti] Utrique (*om.* aut) sorti — 478. foedere] faedere — 479. possent *inest* — 486. Audit se] Audit si *(inest versus in G.)* — 487. fraudem nectit et] fraudem et, *om.* nectit, *quod in marg. supplevit rec. man.* [β] — *In marg. signum* 7 *appinxit pr. m.* — 488. Fulgentes] Fulgentis — sidera] sydera — 490. laeva] leva — 491. Iovi est] est *om. In marg. signum* 7 *appinxit pr. m.* — 493. animus] animum — 494. conditus] conditur — 495. Vertitur in semet oculis] In semet vertunt oculosque (*ex* oculusque *fecit pr. m.*). *In marg. signum* 7 *appinxit pr. m.* — in mutua *inest* — 496. Cancri] cancer — 497. aurem (aurē), e *rescripsit pr. m.* — 498. Centauro gemino] Centaurus geminos — 502. Scorpion infra] infra *om., sed in marg. supplevit rec. man.* [β] — 505. Aquari] aquarii — 506. adsuevit] assuevit — 508. visus] visūs — 509. quum] cum — 513. Pisces ‖ ad, *post voc.* pisces *una litt. eras.* — 515. sidera] sydera — 516. sensus] census — 518. ducantur *inest* — 519. captentur *inest* — 520. meant et iuncta trigona] meant etiam (*non* etiamque) trigona — 523. Namque] Nanque — trigono] trigona — 524. foedus] faedus — 530. Idcirco] Iccirco — 532. sidera] sydera — 533. Centaurus tergora vidit] centaurus ergo recedit — 534. homini] hominis — 535. Ingentis] Nascentis — 541. genitis] gentis — 542. pisces *ex* piscis(?) *fecit pr. m.* — protulit] pertulit (ꝑtulit) — 545. at quos] atque (atq:) hos — sidera] sydera — 547. femina lae-

dunt] semina ledunt — 549. aversi] adversi — sidere] sydere — 550. rabidique] rapidique — 552. Erigonae] Erigone — Cancrumque] taurumque — tum Scorpion acrem] geminumque sub arcu — 555. utrumque] utrunque — 559. Erigonem, Caprumque fugit] Erigone libramque fugit — 560. Sagittari] sagittarii — sidere] sydere — 562. natura et lege iubente *inest* — 565. Nemeaeus] Nemeus — 567. Piscis] Pisces — urguet] urget — 569. Sagittari] sagittarii — 571. generat] generet — 572. plerumque] plerunque — 574. quaecunque] quicunque — 577. Ne sit] Nescit — foedus] phebus — 580. totiens] quotiens — 581. Idcirco] Iccirco — 583. erat] erit — Pylades] pilades — 584. lis] levis, *superscr. pr. m.* vel lis — post secula] per (p) secula — 587. sponsor] sponso — 588. reus] reum — 592. quanta est scelerum moles] quantae scelerum mortes — 595. Phoebus] phebus — 598. caedesque] cedes (*om.* que) — moenibus] maenibus — 600. In populo] In populos — 602. Saevit] Sevit — 604. pax est] pars et — 605. paucisque] pacisque — 608. dignoscere] dinoscere — 609. ferantur *ex* feruntur *corr. pr. m., expuncto* u *et superscr.* a — 615. constans] constant — 619. At cum Laniger impetitur] At quin lanigeri partus — 621. animis contendere] magis pro tempore — 623. Nemeaee] nemee — 624. Idcirco] Iccirco — querela] querella — 626. foedera] faedera — 628. saepe] sepe — 629. Chelae, Geminique et Aquarius] Chelae et quos dat aquarius — *V. 631 om.* — 635. saepe] sepe — est *inest* — 637. assunt] adsunt — 639. foedera] faedera — 641. in signis] e signis — 648. secat *inest* — 649. detrahit] deterit — 654. quodque (qđq:) *inest* — 658. Bacchumque] bachumque — 659. genitosque] genitusque — piscis *inest* — 661. quaeque] quemque (quẽq.) — 662. iuvenis] iuvenes — 663. uno corpora textu] uno in corpore mixtum, *superscr. pr. m.* vel textum — 666. quemquam] quenquam — 667. censetur] censentur — 670. foedere] faedere — 671. Idcirco] Iccirco — adfines] affines — gradibusque] gravibusque — *Post v. 672 sequuntur vv. 677—686, dein vv. 673—676, tum vv. 687 sqq.*

673. virga variante] proprie variante — 674. quamquam] quanquam — in partis divisi] in partes divisit — 675. Sidera] Sydera — 680. haerentia] herentia — 681. a longo] ex longo — submota] summota — 684. foedus] faedus — 692. Pacata infestis . . . possis *inest* — 695. Dodecatemoria] Duodecate moria — in titulo] in titulos — 696. sidera] sydera — *V. 699 om.* — 700. Dodecatemorion constat] Duodecate morium constant — 702. numero] numeris — 703. Ut sociata] Et sociata — sidera] sydera — 707. Idcirco] Iccirco — quamquam] quanquam — 709. saepe] sepe — 710. Femina *ex* Femia, *superscr.* n, *fecit pr. m.* — sidere] sydera — 712. Dodecatemoriis] Duodecate moriis — 713. sint] sit — constent] constet — 714. Ne vagus] Nec vagus — 715. suo] sua — 716. Sidera] Sydera — vicinae] vicinis — 717. Cetera] Caetera — 719. in sidere] in sydera — 721. sidere sydere — 722. Nec ge‖us, *una litt. eras. et superscr. pr. m.* n (*fuit, ut videtur,* gemis) — 726. Quacunque in parti] Quocunque in partu — tempore] tempora (tp̃a) — 728. quia] quae — sidera] sydera — 730. Quaeque hinc] Quae et hinc — 731. pariterque sequentia ducunt] pariter (*om.* que) sententia ducit — 732. ubi] ibi — 734. Dimidia] Dimidiam — tribuatur] tribuantur — 735. In quo destituent, eius tum] In qua destituent te iustum — 736. Dodecatemorion signi] Duodecathe moriis signi — cetera] caetera — 737. quaeque suo, sicut] quoque (quoq.) velut (*om.* suo) — 740. Dodecatemorii] Duodecathemoriis — quid sit, quod] quod sit quod (qđ sit qđ) — 741. Dodecatemorion] Duodecathemorium (Duodecathemoriũ) — 742. Partis *inest* — sidera] sydera — 744. Dimidias, viresque in eis et iura] Dimidias qui in eis et cura — 746. Dodecatemorio] Duodecathemorio — 747. in fines in sidere] in fine sint sydere — 748. Inciderit] Inciderint — 752. membris] menbris — 754. per singula] post singula — 755. litera] littera — 756. Per faciem] Et faciem — cum ponitur] componitur — 758. Hinc verbi] Hic verbis — per membra] per verba — 764. Effluat] Et fluat — 767. canenti] canendi — 768. numen (nuñ) — 771. in usus]

ad usus — 772. urbes] orbes — 773. Conditor] Conditur — 775. Urget] Vertit — 776. sidera] sydera — 778. linquunt *ex* linquit *corr. pr. m., expuncto* i *et superscr.* u (*non, quod voluit,* ū) — 779. templis] templi — 781. hinc artes] huic artes (*sed* hinc omnis) — *Post v. 787 scr. pr. m.:* DE CAR-DI ‖ NIBVS MVNDI· — 792. Qua primum] Qui primum — cernit, it *in ras.* — 796. Phoebus] phebus — anhelis] habenis — 799. cadendi] canendi — 800. Sideribus] Syderibus — 814. et decus omne] et deus omni (& ds̃ om̃i) — 815. regnet] reget — 816. omnis gratia] omni gratia (om̃i gr̃a) — 818. Foederibusque] Faederibusque — gentis] gentes — 820. quamquam] quanquam — 821. nixum] mixtum — 822. in specie] in species — 824. rata] rara — scrutatur] scrutantur — 825. possit] possis — 826. aeque] atque — pollens] tollens — 827. sidera] sydera — 828. Unde dies redit] Una dies dedit — describit in horas] describet in aras — 830. Nec capit] Haec capit, *superscr. pr. m.* Nec — externum] extremum — quia nomine] qua numine — 831. Hic tenet] Hunc tenet — 835. Utcunque] Utcumque — 836. sidera] sydera — 839. Coniugia atque epulas] Coniungitque epulas — 840. et coetus] et ‖‖tus (cę superscr.), *duae litt. eras.*, cę *superscr. pr. m.* (*fuit, ut videtur,* ortus?) — *Post. v. 840 scr. pr. m.:* DIVISIO AETATIS IN PARTES CAELI — 844. curvatur] curva ‖ tur, *una litt. eras.* (*fuit* curvantur) — 845. Aetatis] Aestatis — adserit] asserit — 846. premitur] praemitur (p̃mitur) — 847. ad occasum] ad occasus — 849. Qua pars occasus infra est imumque sub orbem] Qua pars occasus interimum quam sub orbem — *In marg. signum* ⁊ *appinxit pr. m.* — 850. Descendit, regit haec maturae] Descendit mature regit (*om.* haec) — 851. Et propria] At propria — 860. positura] natura — 863. poenamque serens in sidera sedis] paenamque ferentia sydera sedis — 866. fecunda] faecunda — 867. sidere] sydere — 868. sine praestite] neu praestat — 870. Porta] Ora — 872. superne] superna — 877. Exstiterunt] Extiterint — 879. Cessit et] et *om.* — Typhoeus] typhaeus — 880. Aetna *om.* — *In marg. signum* ⁊ *appin-*

xit pr. m. — 881. At quae fulgenti] Atque refulgentis — 882. non ipsi cedat] nec ipsi caedat — 883. priorum] piorum — 887. Venerandae] veneranda — 888. Cui titulus] Quod (Qđ) titulus — sic proxima] si proxima — 889. vertitque] virtutique — 890. Iupiter] Iuppiter — hac] hoc — crede regenti] credere genti — 892. contingens] contingent — 893. peracta] superacta *ex* subacta *corr. pr. m.,* b *in* p *mutato (voluerat scilicet* peracta *sed litt.* su *non expunxit)* — 897. Daemonien] Demonien — Graii] grai — 898. in versu *inest* — 899. numenque dei] numeñ đi, q. *superscr. pr. m.* — 901. plerumque] plerunque — 902bis. per tanta pericula mortis] *om.* — 903. geminis causaeque] geminum causasque — deique *inest* — 904. utraque] utramque (utrãq.) — 905. post articulum] post astra diem — 906. mutantis] nutantis — 907. Phoebus habet] phebus aut — Sub hoc quoque] sub quoque (*om.* hoc) — *In marg. signum* 7 *appinxit pr. m.* — 908. Declinant] Decernunt — viribus] ex viribus — 910. Huic] huc — 911. iterumque] iterum (*om.* que) — 913. Phoeben] pheben — 917. Graecia] Grecia — titulum] titulũ ‖ (titulum *ex* titulus *corr. pr. m.*) — 918. acclivia] declivia. — *In marg. signum* 7 *appinxit pr. m.* — 920. Culminaque] Culmineque — 921. libratum] librarum — 922. Cytherea] Citherea — sidera] sydera — 924. Per quae] Perque (Perq.) — haec] hac — 925. connubia] conubia — taedasque] tedasque — 926. Venerem] ventrem — movere] mov‖re, *una litt. eras.,* e *superscr. pr. m.* — 929. At] Aut — 930. suspicit] suscipit — 935. duorum *ex* deorum *corr. pr. m., expuncto* e *et superscr.* u *pr. m.* — 936. parte est] pars est — 937. erit templum] erat tempus — titulus *inest* — quem Graecia fecit] quae (quę) grecia feci — 940. solitos] solido — recursus] recursu — 941. Phoebus] phebus — 943. Cyllenie] Cillenie — 944. ♀ facies] O facies — 945. artis quae] artes qua — 946. In quo] In qua — 949. tenebris] terris — sidera] sydera — mersat] mersit — 950. Tergaque] Terraque — Phoebi] phebi — 952. mortique locatur] *om.; sed supplevit rec. man.* [β] —

In marg. signum ⁊ appinxit pr. m. — 953. Hic] Hinc — 954. Subripit] Supripit — 957. Phoebum] phebum — 958. Consummatque] Consumatque — Tali sub lege] talis sub nocte — 959. quae] quas — 963. utcunque] utcumque — 964. subsidunt] subsistunt — 968. Cui] Qui — artem] arcem 969. Octotopos] Octotropos — *Post v. 970 scr. pr. m.:* EXPLICIT LIBER SECVNDVS · PRAEFATIO LIBRI TERTII.

Lib. III.

2. metuentem invadere] metuentem (metuentē) vadere — 4. Conor, et dignos in carmina] Conor et indignos in carmine — *V. 7 post v. 37 habet ita:* Non ad curatos reges troiaque cadentes — 9. Colchida] Colchica — 11. truces] trucis — 14. Messanae] messane — 15. fulmine] flumina — 16. Moenia] Maenia — urbem] orbem — 18. sidera] sydera 20. magna] magno — 22. Magni] magno — 23. Quam sint acta, loquar] Quam si tacta loquor — 24. tot bella] tot‖bella, *post voc.* tot *erasum est* q. — 27. Fecundumque] Faecundumque — 33. Signorumque vices] Quorum quaeque (quęq.) vices — 34. quid? dicere] quod (qđ) dicere — 35. Carmine, quid] quid *inest* — pedibus, quid] pedibus quod (qđ) — 36. coeptis] ceptis (p *ex corr.?*) — 38. animum] animos — 40. referentur] referuntur — *Post v. 42 scr. pr. m.:* EXPLICIT PRAEFATIO — 47. latentum] latentem, *superscr. pr. m.* vel um — 48. Quum] Cum — moenia] maenia — 50. membra] menbra — 52. flammamque] flammam (*om.* que) — 54. pugnantis *inest* — 55. foedere] faedere — 56. a summa] a summo — 57. ab ipso *ex* ap ipso *corr. pr. m.* — 60. volarent] volar&, n *superscr. pr. m.* — 62. Phoebum] phebum — 63. vincuntur] vincentur — 66. uti fati] uti fatum — 67. Nam quodcunque] Nam quodcumque — 68. quicunque] quaecunque (quęcunq.), *sed* ę *in* i (*an* i *in* ę?) *mutavit pr. m.* — 69. sortem] sorte — 70. locarat] vocarant — 71. Disposuit] Res posuit — 72. per sidera] per sydera — 77. traherentur] traheretur — 78. Ex iisdem] Ex hisdem — 80. Atque alius alii sors] Atque alius (alii *om.*) sors — *Post voc.* quaeque *spatium quinque fere litt. vacuum relictum est* — 81. caperet *ex* capereo(?) *corr. pr. m.* — per

sidera] per sydera — 83. sorte est] parte est — 85. Cetera] Caetera — haerent] herent — 86. in orbem] in orbe — 88. natura et] fortunae — 89. Utcunque stellae septem laeduntve] Ut sit cum stellae ·VII· ledunt ve — 90. movet] movent — 93. solemni] sollemni — 98. haerentia cuncta] herentia cauta — 99. qui sit] quis sit — 101. fulgentis] fulgentes — sidera] sydera — 103. Quodque] Quaeque — 104. Accidere adsuevit] Accipere assuevit — 108. saepe] sepe — 112. Fortunamque *inest* — 114. Impositum] Imposita — 119. utcunque regunt] utcumque gerunt — sidera] sydera — 121. socios] sot(?)ios — et comites, hic hospitis] et comitantes hospitis — 122. foedus] faedus — 126. Sidera] Sydera — 127. censetur] censentur — 129. qua] quo — 130. specioso] spetiosus — 131. praetextu] praetexto — 132. Gnatorum] Fatorum — 133. infantum] intrantum — nutritia] nutricia — 135. sortimur mores, et qualibus] sortium (sortiũ) rumores aequalibus — *In marg. signum* 7 *appinxit pr. m.)* — 136. domus exemplis] exemplis domus, *sed superscriptis litt.* b, a, *ordinem restituit pr. m.* — 137. compositi] composita — 138. Praecipua] Precipua — 139. gubernat] gubernant — 140. Quaque valetudo] Quaeque valitudo — 141. ut mundum sidera cunque] et mundum sydera cumque — 142. Non alia est sedes] Non alias sedes — 144. sucus miscere] sucus miserere — 146. omnis] oñs — 149. in omnes] in oñs — 153. Bacchum] bachum — 154. atque hac] atque haec — 156. in utrumque] in utrunque — 157. earum] rerum — 159. membris] menbris — 161. omnes] oñs — 162. Graii] grai — qua] quae — 163. partis *inest* — cohaerent] coherent — 165. per omnis] per oñs — 166. Sidera] Sydera — retinent] retinet — mutant] mutat — 169. variet] varia — 170. laborem] labore — 171. per sidera] per sydera — 172. primo par est numero sit dicta] primum pars est numerosis dicta — 173. Qui tibi] Quae tibi — 174. Cetera] Caetera — 177. duplici certam ratione] duplicem certa ratione — 179. Constiterit] Constiterint — 180. Phoebus] phebus — 183. senis] saevis (sęvis) —

184. laevaque] levaque — *V. 188 om.* — 190. memorant] memorat — 192. cetera] caetera — 195. materna] materno — 197. Phoeben] phaeben — 199. Phoebus] phebus — 200. fulgens *om.* — *Post v. 202 scr. pr. m.:* QVOMODO OPVS INVENIATVR — 203. quaeras] (quęras), ę *ex* i *pr. m. fecisse videtur* — 204. a tali] natalis — 205. immerso] inmenso — 206. subtili visum] sub stellis visum — 208. qui] quae 210. sidera] sydera — 213. Ut *inest* — 214. Exprimere et] Exprimet et — 215. deprendere] comprendere — 217. imum obsederit] imo sederit — 219. orientibus] surgentibus — 220. spatiis] spaciis — 221. Phoebi] phebi — coeperit] caeperit — 226. sidera] sydera — membris] menbris — 228. aliquod] aliquid — 230. longus *ex* longius *expuncto* i *corr. pr. m.* — 237. meare] manere — 239. par] pars — 241. Quum] Cum — 242. Sex habeat] Sed habeat — 244. Quum] Cum — horis *inest* — *Post v. 246 scr. pr. m.:* DE MENSVRA TEMPORVM & SIGNORVM· — 248. paris *inest* — 250. formetur] formatur — 251. segnemque diem, segnes] signemque diem sedem — 254. tempora] tempore — 255. Phoebus] phebus — 256. Is *inest* — hiemes] hieme — in austros] in astro — 261. utrumque] utrunque — 264. sidera] sydera — 265. ibi] ubi — 266. Brumalis *inest* — 268. sidera] sydera — 269. Impulsae] Inpulsae — 271. illas est demum] illa demum est — oras] horas — 272. gravidus] gradibus — 273. sidera] sydera — 275. quot *inest* — 276. Sidera] Sydera — 277. pereant] careant — 278. sidus] sydus — 281. cetera] caetera — 283. amittunt gelidas vergentia] admittunt gelidasque (gelidasq.) rigentia — 285. in quartas partes diducitur] in quarta parte sic ducitur — 286. sidus] sydus — 288. a sidere] ad sydera — 290. quot] quod (qđ) — 292. cadendi] canendi, *superscr. pr. m.* vel ori ‖ endi *(post litt.* ori *una litt. eras.)* — 293. perstant] praestat (p̄stat) — 294. vertunt] versis — 297. quum] cum — signa] signis — 298. adscribere] asscribere — 300. In quis] In quos — Phoebus] phebus — quorum] quarum — *Post v. 300 scr. pr. m.:* DE INCLINATIONE MVNDI. — 304. Nam qua Phryxaei] Nun-

quam (Nunq̃) frixei — 306. ibi] sibi — 309. Illi *ex* Illa *corr. pr. m.* — iunguntur] iungantur — 310. foedere] faedere — 313. autumnus *ex* autumnis *corr. pr. m., expuncto* i *et superscr.* u — 314. Phoebo] phebo — 315. Phoebus] phebus — 316. Litoreumne] Littoreumve — 317. Sideribus] Syderibus — quatuor] quattuor — 318. quamquam] quanquam — tris *inest* — 319. Obliquus] Obliquos — 324. ad extremos] ab (*superscr. pr. m.* vel ad) extremo (*superscr. pr. m.* vel os) praeverteris axes] praevecteris axe — 325. regens] gradus — 326. orbem] orbe — 327. in mundo] in *om.* — ad omne] ab omni — 328. conscendes] consedes — 329. Degrediere *inest* — 331. inclinabit] inclinavit — 332. limite recto] limitis octo — 333. Sidera] Sydera — ducentur] ducuntur — 335. statio quando] spatio quando — una est] unam (unã) est — 337. iam] nec — 338. sidera] sydera 342. in orbis *inest* — 343. quae effulgent] quae fulgent — in umbras] in umbris — 344. quando] quanto — 345. officiunt] efficiunt — 346. ortis] ortus — 347. membris] menbris — 348. trahent] trahet — connexo] convexo *an* connexo? — 352. partis *inest* — 353. Quaerentur, medio terrae celata tumore] Quaeruntur medio tempore caelata timore — 354. Abducentque] Adducentque — Phoebum] phebum — 355. ereptis] eruptis — 359. Prona] Prima, *superscr. pr. m.* vel Prona (Ꝑna) — Lycaoniae] licaonicae — membra] menbra — 361. curret] currit — 362. patebunt] patebit — 364. inclini] acclini — 367. Phoebus] phebus — 369. visetur] versatur — 371. sidera] sydera — 373. tenebras] tenebris — 375. e toto] et toto — rotundi *inest* — 378. ab orbe] ab ore — 379. Phoebus] phebus — 381. Sideribus] Syderibus — 382. inde redit] unde regit — *Post v. 384 scr. pr. m.:* QVOMODO IN OMNI INCLINATIONE MVNDI OPVS INVENIATVR. — 385. quanto] quinto — 386. Et quibus *inest* — 387. Quot] Quod (Qđ) — cedantque] caedantque — 389. horoscopos *inest* — erret] herret — 395. hoc parti terrarum] hoc parte terrarum — 398. fuerit] fuerint — *Post v. 399 sequuntur lib. IV vv. 10—313; dein l. III, vv. 400 sqq.* —

In marg. haec scr. rec. m. [β]: Hiatus ꝭ ad hoc signum * — V. 400. *In marg. scr. rec. m.* [α]: Hic continuanda superiora — 403. averso] adverso — sidera] sydera — 404. Nemeaeus] nemeus — 405. tris . . . partis *inest* — 406. quae] qua — 408. deducta] perducta (ꝑducta) — 409. Quam modo] Quomodo — Nemeaeus duxerat horis] nemea si duxerit horis — 410. auctu] actu — 411. semper ut astri] semper in astris — 412. crescatque] crescensque — 413. ad binas] ad denas — 414. sidera] sydera — 415. Et quantis, utrumque] Et quantis in utrunque — 418. Illud, quot stadiis] Illa quod (qđ) standis — 419. ter centum et quater vicenaque constent] trecentum numeris vicinaque constent — 420. quota demitur usque] quot ademit uterque (utq̃.) — 422. Phoebus] phebus — 423. exsuperat] exuperat — ducito *inest* — 427. Quodque] Quotque — exsuperat] exuperat — 430. Tradetur Geminis] Traditur et geminis — cetera] caetera — 431. Procedent] Procedunt — numeros *ex* numerus *fecit pr. m.* — 432. novo] novem (novē) — munere] munera — 433. pervenient] perveniant — sidera] sydera — 437. monstravit] monstrabit — 438. sidera] sydera — 442. Phoebus] phebus — 444. sidera] sydera — 449. noctisque per horas] noctis *(om.* que, *sed unius litt. spat. vac. relicto)* per (ꝑ) horam — 450. ab iusto] adiusto — umbra] umbras — 454. Totum in] totũin *ex corr. pr. m.* — 456. Accedat] Accedit — 460. proprie] propriae — 461. ipsi] ipsae — 466. haerentia] arentia — *Vv. 468—469 post v. 474 collocat.* — 468. fenore] faenore — 470. cedere] caedere — 471. Namque] Nanque — 473. cumulentque] cumuletque — 478. descendunt] discedunt — sidera] sydera — 480. sidere] sydere — *Post. v. 482 scr. pr. m.:* ALTERA RATIO INVENIENDI HORAM — 486. Adspicies] Aspicies — 487. Multiplicans decies] Multiplica *(spatio duarum litt. vacuo relicto)* dece *(spatio unius litt. vacuo relicto)* — 488. summis *inest* — 489. se extollunt] sex tollunt — sidera] sydera — 490. coniungere et] coniungis et — 491. Phoebo] phebo — memento] momenta — 492. summa] summas — sidera] sydera —

493. vicem] vicẽ, c *in ras. pr. m.* (*fuit, ut videtur,* via ẽ) — Phoebus] phebus — 494. quaecunque] quaecumque — 495. Tum *inest* — 496. numerumque relinquet] numerique reliquit — 497. Et par est forma] et pars et forma — 498. feceris] fecerit — 500. quaque] quamque (quāq;) — 501. cadat] cadet — 504. ortu] ortum (ortũ) — 505. cum exacta fides steterit] cum ex hac fides staeterit *(litt.* ae *dubiae sunt)* — 506. possint] possit — 507. Non seri te obitus] Non ferret *(sed prius* r *expunxit pr. m.)* oblitus — sub imo] sub uno — 508. obitus] ortus — 509. Censibus. in proprias] Denaque (Denaq;) in proprias — *Post v. 509 scr. pr. m.:* CVIVS SIGNI QVISQVE ANNVS AVT MENSIS AVT DIES AVT HO(RA SIT·) *(Duae ultimae syllabae paene deletae sunt)* — 511. Quis] Quae (Quę) — 515. Annua] Annum (Annũ) — mundum] mundi — 516. alii] illis — 518. horoscopos *inest* — 519. Adserit] Asserit — 520. suos *inest* — 521. numerari] numerandi — 523. sidera] sydera — 528. usque] usquam (usquā) — 531. ipse] ipsa — requiret] requirit — 532. non ulli *inest* — 533. distant] sistant — 534. omnis *inest* — 535. mentes] menses — *Post v. 536 scr. pr. m.:* CVIVS SIGNI QVISQVE ANNVS SIT. — 537. placeat] pateat — ab hora] ab horae — 538. Sidere] Sydere — horoscopon] horoscopos — 540. agi] agit — 541. capite ex uno] capit ex uno — 542. tradique sequentibus] tradit (*om.* que) sequentibus — 543. quamquam socia] quanquam spatia — 544. Diversas] Divisas — vices] cives — 546. Hora die] Hora dies — 547. mensibus] solibus — annus] annum — 549. ut signi] et signi — 550. agat] agam (agā) — 551. sit triste] si triste — 552. sit durior] si durior — 554. signis *inest* — menses *omissum in fine versus supplevit pr. m. et in propriam sedem revocavit signo traiectionis* ($_*{}^*{}_*$) *addito* — annis *ex* annus *corr. pr. m.* — 557. aliis] alius — *Post v. 559 scr. pr. m.:* QVOD ANNOS VNVM QVODQVE SIGNVM TRIBVIT. — 560. docui] duci — 561. veniat] venit — 565. sidera] sydera — 567. triente] trientem (trientẽ) — 568. adpositis] appositis — 571. Nemeaee, dabis bessemque] nemeae tribuis bissemque —

575. Centauri] Cum tauri — 576. Capricorne] capricornę(?) *ex* capricorni *corr. pr. m.* — quattuor] quatuor — essent] esset (eēt) — 577. Adpositi] Appositis — triplicabit] triplicavit — 578. Quattuor] Quatuor — producet] producit — 580. tribuent soles] tribuet solis — *Post v. 580 scr. pr. m.:* QVOD ANNOS QVEQVE LOCA TRIBVANT — 581. signorum *ex* singnorum, *expuncto* n, *corr. pr. m.* — noscere, n *in ras.* — 591. Qua redit] Quo credit — tenebit *inest* — 593. Si] Ni — 595. in ortos] in actus — 596. Solus] Solis — olympias una] olimpia luna — 597. Imaque] Primaque — 601. sequetur] sequentur — 602. duplicat, tris *inest* — 605. Haec] Nec — tris abstrahit *inest* — 607. Per] Ter — complet] complent — brumas] bruma — 608. horoscopos] horoscopus — 609. Dena] Dona — 610. Adcumulatque] Accumulatque — relinquit] reliquit — 611. praecedit *inest* — 614. templum est, ter dena remittit] temptatum (tū *in ras.*) est (e *in ras.*) dena *(ex* deni *corr. pr. m.)* remittit — 615. decumam] decimam — 616. Inferius] Interius — bis sexque peracti] bis sexperactis (pactis) — 617. trahent] trahet — natales] natalis — morti] morbus — *Post v. 617 scr. pr. m.:* QVAE SINT TRIPLICATA SIGNA ET QVAS VIRES HABEANT· — 618. Sed] ‖ ed (S *eras.*) — 621. adpellant] appellant — 623. emutant] emittunt — 626. pariterque] parvoque — 628. auget] augit — omnis *inest* — 629. Tum] Tunc — properant] properat — 630. destringit] destringunt (destringt̃) — palaestras] palestras — 631. tacita tum] iactatum — 633. Scythiam] scytiam — 634. Iam] I|ã *ex* Ita, *ut videtur, corr. pr. m.* — in arva] in auras — 635. Hic rerum status est] Hinc iterum situs est — sidere] sydere — Phoebus] phebus — 636. Olympo] olimpo — 637. brumam] brumae — 638. Per] Ter — 640. supplet] supplex — 641. fugit] riget — 644. in effectum] in infectum — et similis *inest* — 645. noctes] luces — 646. Namque] Iamque — Phoebum] phebum — sidera] sydera — 649. a sidere] ad sydera — 650. Exsuperare] Exuperare — 651. sidera] sydera — 652. Tum] Tunc — 657. Vernis] Viribus — signis] segnis — 658. Huic] Hinc

— 659. pari cum foedere ducens] partitur faedera ducens — 663. impressis] inpressis — 665. Autumni] Autunni — dum semina ducit] tunc semina ducunt (duct̃) — 666. valent] vale||nt (*inter* e *et* n *aliquid eras.*) — 668. quicquam] cuiquam — sede manere] se demanere — *Post v. 668 scr. pr. m.:* QVAE PARTES IN QVATTVOR SIGNIS TROPICAE SINT — 669. figuras] figura — 670. flectuntur] vertuntur — 673. toto] tanto 674. Cui nox *inest* — sidere] sydere — 675. Cetera] Caetera — urguet] urguent — cedunt] caedunt — 677. mutet *inest* — 678. Facta novet] Facta movens — 680. Has quidam] Has aequidem — octava in parte] octavat in parte (e *rescriptum pr. m.*) — *Post v. 682 scr. pr. m.:* FINIT LIBER TERTIVS.; INCIPIT QVARTVS.

Lib. IV.

2. Torquemurque *ex* Torquenturque *corr. pr. m.* — 5. unquam] umquam — 6. quo plura] qui plura — *Post v. 6 sequuntur vv. 314* — *In marg. haec scr. rec. man.* [β]: Lacuna magna 7̃ ad hoc signum * qui sunt, huc traducantur versus — 11. pretium] praetium (p̃tium) — 17. Hinc] Tunc — 18. creatis] creati — 21. prendere] pendere — 22. est sua cuique ferenda] est (ẽ) vacuique (vacuiq.) ferenda — 23. Aut *inest* — 24. Fugissent] Fulsissent — 27. enata] et nata — 28. duxissent fulmina montis] auxissent fulmina montes — 30. a captis] a *om.* — 31. Mucius] Mutius — 33. foedera] faedera — 34. iacerent *ex* iaceret, *superscr.* n *pr. m.* — 37. moenibus] maenibus — *V. 38 post v. 39 collocat.* — 38. Thrasimene] tasimene — 39. Varronemque fuga magnum, quod vivere posset] Varronemque pugum (pugū) magnum quam vincere possit — 40. Carthaginis] Cartaginis — 43. Italicas acies] vires italas — 44. membris] menbris — adice et] et *om.* — 45. Cumbrum] cymbrum — quod de exule] quodque (qđq.) exule — 47. Adiacuit *inest* — Libycis] libicis — 48. Eque] Seque — Carthaginis orbem] cartaginis arces — 50. litore] littore — 51. Mithridatis] mitrydatis — 52. tris *inest* — 53. componere *inest* — 55. Eiectaeque] Aelectaeque (Ęlectęq.) — 61. Indicium] Inditium — 64. litore] littore — 65. Xerxem] xerxe — 66. Quid capto] quod capto — 68. Cedentemque] Caedentemque — 69. Quot] Quod — 75. saepe] sepe — 80. tranare] transnare — 85. poenas] paenas — membra] menbra — 87. invictum devicta] invicta devictum — 90. immensis] inmensis — 91. ex tecto] exceptos — superbo] superbos — 95. pretium] praetium (p̃tium) — 96. merentis] merentes — 100. Attribuatque *in-*

est — 101. promisca et] permiscet (pmisc&) — 102. membris] menbris — 104. in portenti noxam] importans noxam. *In marg. scr. rec. man.* [β]: in portenti noxam — 105. ora *inest* — 112. dulcibus] dulcior. *In marg. scr. rec. man.* [β]: dulcib. — escis] aescis (ęscis) — 113. non ulla *inest* — 114. meritis *inest* — sit] fit — 115. Quod] Quo — 116. poenasque] paenasque — 117. cadit] cadat — 120. Caelestis *inest* — 121. sidera] sydera — 123. Et studia et varias] Et studii varias — 124. fecundis] faecundis — 126. Naufragiumque] que *om.* — 127. cadet] cadit — votis] natis — 132. Nunc emere] Nunc gemere — 135. adseruit] asseruit — 136. in Arachneo] in araneo — magnam] magnum — triumpho] triumphum (triũphũ) — 138. finget] signum — 142. summittit in astris] summit (sũmit) ut in antris — 144. Phoebi] Phebi — 148. fascesque per arva *inest* — 151. sub fronte] sub fronde, *superscr. pr. m.* vel te — 152. Mollius] Mollibus — 154. gracilis] graciles — 156. lituosque] que *om.* — 157. in amore] in morte — 159. postque] postquam — sidera] sydera — 161. fecundi] faecundi — 162. metam] victam — 163. Qua] Quam (Quã) — Phoebus] phebus — 164. lucisque reflectit] lucesque reflecti; — 169. orbique orbis] orbisque orbi — 170. commercia] commertia — 172. pretio] praetio (p̃tio) — 173. celeris *inest* — optando] obtando — 174. aequo quoque *inest* — 179. et spolio vivit pecorumque rapinis] et pecorum spolio vivitque rapinis — 180. postis ornare superbis] positis ornare superbis. *In marg. scr. rec. man.* [β]: postes o. superbos — 182. rapto] victor — 183. nec moenia frenent] nec maenia frenis — 184. pecudum membris] pecorum menbris — grassentur] grassantur — 186. caedem] cedem — mortesque] moresque — 187. facilisque *inest* — receptus] recessus — 188. puro] puero — 189. At quibus *inest* — dixit] duxit, *superscr. pr. m.* vel di — 190. Ore magis tenero, nodoque] Ora magisterio nudosque — 191. ducet] ducit — 192. instituet *inest* — 194. Illa] Ille — 195. mentis, qui possint] menti qua possit — 197. litera] littera — 198. cursimque *inest* — 200. bo-

nus in teneros] bonus ut teneros — 201. fraenat] frenat — 202. fecundus] faecundus — quid mirum] quod (qđ) mirum — 203. Librantes] Libantes — noctem chelae cum] nocte celeum (celeũ) cum (cũ) — 204. Bacchi] bachi — 211. poena] paena — sequetur] sequatur — 212. limine] lumine — 214. cum, *superscr. pr. m.* vel quam (quã) — 217. armat uti] armata — 218. Phoebi] phebi — sidera] sydera — 220. ardentis] ardentes — 221. multum] multo — 222. caede] cede — 225. et funus arenae] et finis harenae — 228. pugnae est] est *om.* — 230. in bifero *inest* — 232. Ardentis] Ardentes — 236. elephante] elefante — 238. sidera] sydera — 241. membris] menbris — 245. eget] agit — 251. Consummentque] Consumentque — 254. noctis] noctes — 256. Hinc et mobilitas] Hic et nobilitas — mutataque] mutuataque — 257. priste] pisce — 258. at Veneri] et veneri — 259. proiicit] proicit — 260. iuvenalis] iuvenilis — 263. Litoribusque] Littoribusque — 264. lacos] lacus — 268. Sidereas] Sydereas — 269. pontisque sequuntur] pontesque sequentur — 270. a sidere] ad sydera — 273. sidera] sydera — 274. pontum, p *ex* b(?) *corr. pr. m.* — 275. Credent, et puppes] Credent in puppes — 278. membra] menbra — 282. agilem] aligem — 283. effindere] effundere — 284. remis agere et] remos agitare et — 285. everrere] evertere — 286. Litoribusque] Littoribusque — 287. celare] caelare — 288. Navalis] Navales — 289. fluctus] luctus — 290. Fecundum] Faecundum — natis] nautis — voluptas, *superscr. pr. m.* vel n, *ut sit* voluntas — 296. hospitio] hospicio — 297. partis] partes — 298. indigenae dixere Decania] decanae dixere decanica — 299. nomen *inest* — 302. sidera] sydera — 303. altis] aliis — manet, n *ex corr. pr. m.* — 304. in caeco] in caeno — multaque] que *om.* — 307. celat] caelat — 308. alta] alia — 313. cedit] caedit — *Post v. 313 sequuntur l. III vv. 400—682 et l. IV vv. 1—9; dein l. IV vv. 314 sqq.* — 314. in ter denas] inter densas — ducitur] dicitur — 315. quotcunque] quotcumque — 318. Erigonae] trigone — 321. adiunctas] adiuncta — pars est] partes —

in Scens

322. discernitur] decernitur — cedit] caedit — 326. umbris] undis — 328. ignes] ignem (ignē) — 329. sidere] sydere — 330. sub lege trigoni] sublegit trigoni — 333. Hos] His — senos] senas — flexos] flexus — 335. Cui primam tribuit partem] Cum (Cũ) tribuit primam partem — 336. Nemeaee] memeae — ima est] una est — 338. exemplo] extemplo — 340. veris] verbis (verƀ) — 341. Haec] Hic — lucibus] lucidus — *Vv. 343 et 344 post v. 348 collocat.* — 345. dominum fecit, cui nomen] dominum (dñm) cui nomen fecit — 347. nervo, o *periit* — 349. partis] partes — 352. Principiumque] que *om.* — 353. partis] partes — 356. partis *inest* — Nepa] nota — 357. iuvenale] iuvenile — 358. sidera] sydera — 359. Lanigero] Lanigeros — 361. utque] atque — 362. ultima, a *ex corr. pr. m.* — cedit] caedit — 363. latitantis] latrantis — 364. plurisque *inest* — repetitaque nomina caelum] repetit atque (atq;) ominae (ominę) caelum — 365. saepius] sepius — 366. notis *inest* — 367. ostentant] ostentur — 369. manent, iunctisque sequendum] mali cunctis sequendum — 373. sidere] sydere — fetus] faetus — 375. corpora] corpore — 378. in partis] in partus — 380. aratra] arata — 381. amabit] amavit — 384. feris, igni] feri signi — 385. suis] tui — 386. pluris *inest* — 387. Multum] Vultum — *V. 388 post v. 396 collocat.* — 393. pretio] praetio (p̃tio) — immunia] imunia — 394. Ne mirere] Nec mirere — 395. cetera] caetera — 396. At nisi] At non — 398. gemmae *inest* — 400. consumment] consumant — 401. solatia ruris] fallacia ruris — 402. Quo remis lucrum naves, Martemque sequuntur] Quaeremus lucrum naves martemque sequemur — 403. praedas] predas — 404. militia] malitia — 405. pereant] pereat — saepe] sepe — 406. Quid] Quod (Qđ) — veneat] veniat — 413. tumet qua] tamen (tam̃) quas — 414. rivos torret *om., spatio septem vel octo litt. vacuo relicto. Lacunam supplevit rec. man.* [β] *ita:* iam sucus obit — 415. sidera] sydera — 417. ruptis fugientia] partis fulgentia — 419. annus] arvis — 420. foedus] faetus — 421. portus *ex* partus *fecit pr. m.* — vasta Charybdis]

facta caribdis — 422. gratia ponti] gratia Christi (gr̃a xp̃i)[1] — 423. scopulos, u *in ras. pr. m.* — campis *inest* — 427. usumque] victumque — 429. mixtquerelis, a *superscr. pr. m.* — 432. dicere] discere — 433. Perque artis] Per partis — 434. Incipimus? Sed verba] Incidimus si verba — 435. cedit] caedit — 438. fingenda] signanda — 440. nec fas est] nefas est — 443. damnandae] dampnandae — sidera] sydera — 445. par] pars — decima est, decimaeque secunda] decuma (*om.* est) decumaeque sidera (siđa) — 447. laedit] gaudet — 449. cui] quo — 450. decimam] decumam — decimae] decumae — 452. fraudatque] fraudata — 453. numeros, et tu] numeros ec tũ *(sic)* — es] est — 455. ter quinae noxia par est] ter quina et noxia pars est — 460. octava est] octavae (octavę), *om.* est — decimaque] decumaeque (decumęq;) — 461. rabit] rapit — 462. decimam] decumam — 464. contactu] contractu — Nemeaee] nemee — 465. bis quina salubri] bis quinta salubris — 466. laedit] ledit — 467. Et tribus] E tribus — vitium est] victum est — 469. Erigonae] Erigone — 470. decimam] decumam — umquam] unquam — 472. decimam] decumam — cludit] claudit — *Post v. 472 exhibet v. 474 ita:* Septima et undecima decumaeque et tertia iuncta — 473. At quinta] Et quinta — aestu *inest* — 476. cludunt] claudunt — 477. par est] pars est — 478. decima] decuma — atque quater quae quina] et quae ter quinta — 480. Octavoque] Octavove — nonumque] notumque — 481. selige *inest* — 482. Centauri; fuge] Centaurum fuge — 485. figurat] figurant — 486. nona] nonae — 487. decimamque] decumamque — 488. una] unam (unã) — 489. quinto] quinta — vel septima fertur] vel sexta feretur — 490. decimae] decumae — succedens] succendens — 491. et numero] est numero — nono est] non est (ñ est) — 493. quarta] quartam (quartã) — accumulat] accumulant — 495. decimae] decumae — 499. quo]

---

[1] De hoc mendorum genere cf. Vollgraff ad Ciceronis Caelianam, p. 82—84. Lugd. Batav. 1887.

quod (qđ) — superaverit (i *ex* a *inter scribendum fecit pr. m.*) — 501. Phoebusve] phebusve — calores *inest* — *Post v. 501 scr. pr. m.:* ORIENTIA SIGNA QVID EFFICIANT — 505. extollet] extollit — 508. praedas] predas — solvetque *inest* — 509. Tantum audere] Tanta audire — 510. Et ruit, ut vincat] Ut ruat et vincat — Non illos sedibus isdem] non ullis sedibus idem — 511. delectant] deludant — curas] curam — 512. urbes *inest* — 514. in hospitio] in ⊢ospitio (⊢ *superscr. pr. m.)* — tibi] sibi — 515. findens *inest* — 516. Phrixum] frixum — 517. tergore vexit *inest* — 518. sidera] sydera — 519. Feminea incendunt nec] Feminea iace *(spatio trium fere litt. vacuo relicto)* nec — 522. tergo] parvo — *Post voc.* referens *fuit* a, *quod erasum est* — sidus] sydus — 523. Accedent] Accedunt — ruris] rursus — 524. Dote] Nocte — 525. cum profert unda] profert cum vincla — 531. exustus] exutus — Phoebeis] phebeis — 532. Deficit] Defuit — sidus] sydus — 533. ortos] artus — 535. Si cui] Si qui — 537. patri natisque reus] patris natis (*om.* que) reus — ceperit] caeperit — 538. legabit . . . censumque *inest* — immerget in ipso] in merget in ipsa — 539. cibi] sibi — 541. revocet] retitet — pretiumque] praeciumque (p̃ciũq;) — 542. secula] saecula — 544. tribuet] tribuit — 547. autumnales] aut tumnales *(sic)* — coeperunt] caeperunt — 549. examen] extranea — 551. nutuque regentur] notumque (notũq;) gerentur — 553. extremae] extraneae — tollet] tollit — caudae *inest* — 556. Moenia] Maenia — subcinctus] sub cinctis *(prius* c *puncto inferiore notavit pr. m.)* — 560. resurget] resurgit — 562. ducet *inest* — 563. statuet . . . vertet *inest* — moenia] maenia — 565. saevitque] sevitque — 566. Cannasque] annasque, *spatio unius litt. vacuo relicto;* C *add. rec. man.* — lacumque] locumque, *superscr. rec. man.* [β] a — 569. in ponto] in *om.* — 570. inertis *inest* — 571. probumque] probumve — 573. Ne velit in primos animus procedere Pisces] Neve sit et *(spatio quattuor fere litt. vacuo relicto)* primis producere pisces — 574. venenum] moventum — 575. novas, *in ras. pr. m.* — auris

inest — 579. Cytherea] citherea — novavit] notavit — 580. Babyloniacas summersa profugit] babilonias casus profugit — 581. alatos, *superscr. pr. m.* vel i — humeros, *superscr. pr. m.* vel i — 584. erit *inest* — *Post v. 584 scr. pr. m.:* DE PARTIBVS TERRAE DISTRIBVTIS AD SIGNA FIDE VNIVERSA TERRA ET MARI — 585. sidera] sydera — 586. figura] figuris — 588. Nascentem, lapsumque diem] Nascentemque ipsumque diem — 589. isdem] iisdem — 590. gerunt *om.* — per inania] p ^{in}ania, in *superscr. pr. m.* — 591. Eurus] verus — 592. amat *ex* amet *fecit pr. m.* — Zephyrusque] zephirusque — 594. Exspirant] Expirant — 595. natat] vacat — 597. vespere] vespero — 598. Libyamque] lybyamque — 599. Alluit] Abluit — Carthaginis] cartaginis — 600. Litoraque] Littoraque — vadosas] vadosis — 601. ad Nilum] ad nihilum — directis *inest* — 602. Laeva] Leva — caedunt *inest* — aequora] aequore — gentis *inest* — 603. haerentem] herentem — 605. Charybdim] caribdin — 606. Hac] Ac — iniqua *deest* — *In marg. signum* 7 *appinxit pr. m.* — 607. Enatat] Et natat — 608. in laeva se effundens] in levas (*om.* se) effundens — 609. Italiam, Adriaco mutatum nomina ponto] Italiam atque adriam comitatus nomine pontum — 610. laevum] bellum — 611. Illyricum] Illiricum — lavat *inest* — 612. Peloponnesi] peloponensi — 613. laevum] levum — 615. penitus] pontus — 616. artas] apto — 617. iniungit] iungit — Maeotis] meotis — 621. Aegeumque] egeumque — laevaque] levaque — 622. tropaea] trophea — 623. Taurumque] arcumque — 625. fugientis] fugientes — 627. Litora] Littora — 629. arenis] harenis — 631. Libyco] libico — 633. Graecia] grecia — 634. genetrix] genitrix — Crete] creta — 635. Et Cypriae] Aegyptia — 636. solo taceo] sola tamen — 637. Litora] Littora — inaequalis Cyclades] et aequalis ciclades — Rhodonque] rodonque — 638. Tenedon] tenodum — 639. Litora] Littora — primumque] que *om.* — in orbem] in orbe — 640. Oceani] Occeani — rura *inest* — 642. reclusit] reclusus — 643. litora] littora — 644. Phorcus] potius — 646. Namque] Nanque — bo-

rean *inest* — 647. In longum] In longo — 650. per undas] per (p̦) unde — *In marg. signum* 7 *appinxit pr. m.* — 651. nam] iam — 652. tenet] tenent — isdem] iisdem, *sed prius* i *transversa penna delevit, ut videtur, pr. m.* — 653. rigat] regat — ore] orbe — 654. mollis *inest* — 656. gemmantia *inest* — litora] littora — 658. Carthago] cartago — 659. Alpinas] albanas — 660. Trebiam] tribiam — 661. Libyen] libian — 662. Huic] Huc — 665. pastu] partu — *Inter vocc.* crimina *et* terrae *litt. una erasa videtur* — *Post v. 665 sequitur v. 667* — 666. poenas] paenas — tellus] bella — 667. elephantas] elefantas — saevosque] sevosque — 668. cercopum] cecropum, e *ex* i *inter scribendum corr. pr. m.* — 669. arenas] harenas — 670. ponet] ponat — colonos] colonis — 672. gemmisque] geminisque — 674—675 vel alter Orbis] vel ‖ orbis Alter *(inter voc.* vel *et* orbis *litt. una erasa est)* — 675. moenia] maenia — 676. diviso *inest* — 677. Ad Tanaim Scythicis] Ac tantum sciticas — orbes] urbes — 678. Maeotisque] Meotisque — 681. qua] quae — 682. excepitque] que *om.* — 683. Condere passa suos ignis Venerique iugari] Pondere passa suo signi onerique iuvavit — 684. Ille] Illa — litus] luctus — 685. monumenta] monimenta — sui *inest* — amoris] honoris — 688. Thebae divis, et rege] thebus divisit rege — 689. Pella] illa — Troiani] traiani — *Inter vocc.* gratia (gr̃a) *et* belli *spatium unius litt. vacuum relictum est* — 690. Epirosque] epyrosque — 691. Illyris] Illiris — Threce] thrace — 693. per census] praecensus (p̃census) — 694. in summa *inest* — 694. quam] q̊ — 696. Hos *ex* Hoc *corr. pr. m.* — notandus] vocandus — 697. per singula] et singula — 700. adsererent] assererent — sidera] sydera — 702. quamquam] quanquam — eat] erat — 703. exit] extet — 704. Namque] Nanque — haeret] heret — 706. Nemeaee] nemee — 708. genua[&] capricornus, & *superscr. pr. m.* — 711. Idcirco] Iccirgo *(sic)* — 714. Materiemque] Materiamque — foedere] faedere — 718. Romanis urbis] romanas urbes — 719. Venus] genus — 720. Graecia] gretia — 721. fortisque] for-

tesque — palaestras] palestras — 723. orbem] urbem — 726. proprior] propior — Aegyptia] aegiptia — 727. Lenius] Linius — 728. Phoebus] Paenus — 729. Mauritania] mauritanea — *Vv. 731—732 om.* — 735. omnes] omnis — 736. Bacche] bache — 740. clausos] causas — elephantas] elephantum (elephantū) — 742. regionibus] rationibus — 743. aethere] aequore — 744. sortitus] sortitur — sidera] sydera — 745. gelidumque (que *inest*) — Caprum *om.* — veris] verxis — 746. Adserit] Arserit — ipse] ipsa — 747. litora] littora — 750. Et Syriae gentes] Et sirae gentis — 751. haerens] herens — tumescens] tumescent — 753. Scythiae] scithiae — 754. Arabas] arabes — 755. Euxinos] Euxinus — Scythicos] scithicos — 756. Phoebe] phebe — 757. Ultimus occulit os] Ultimus et solidos — et trameat Indos] et transcolit india cancer — 759. Nemeaee] nemee — potiris] potiri — 760. Idaeae] Ideae — regnoque] regnique — 761. Bithynia] bythinia — 765. Tumque] Tuque — 766. Quum caperet] Cum caperent — 767. quoque] quaeque — 773. sua Libra] sub libra — 774. imperio] imperia — 775. premitque] praemitque (p̄mitq;) — 776. Caesarque meus nunc] cum fratre remus hanc — orbem] urbem — 779. Libyam] libiam — Aegyptique] egiptique — rura, a *ex corr. pr. m.* — 780. Et Zmyrnes lacrimis radiantes Cyprios arces] Thirrenas lacrimis radiatus scorpius arces — 786. Adserit] Asserit — 787. ductantem] fluitantem — 788. Creten] cremen — 789. Italiae] italia — 790. paris] patris — nec sidere rupta est] nec sidera rupta (*om.* est) — 792. Est positum] Expositum — 793. et *inest* — quot] quod (qđ) — 795. Adserit] Asserit — 796. Aestibus] Letibus *(sic)* — 797. nudos . . . artus] nudo . . . actu — 798. Assyriam ad tepidam Tyriasque recedit [in arces]] Aegyptum *(spatio quinque fere litt. vacuo relicto)* lepidam tyriasque recedit (in arces *om.*) — 799. vicinaque Caridos arva] vicina et aquarius arva — 800. Euphrates] Eufrates — pisce sub hirto] piscis uruptor — 801. Typhona] tphona, i *superscr. pr. m.* — 803. Parthis, et ab Parthis] Parthi sed parthis — 804. Bac-

traque et Arii, Babylon et Susa Panosque] Bactraque aetherios babilonem et si spimosque — 805. complectenda] amplectenda (ãplectenda) — 806. litora] littora — 807. per sidera] per sydera — 808. proprias *ex* proproas *fecit pr. m.* — 809. Namque] Nanque — commercia] commertia (cōm̃tia) — 812. alia *om.* — 814. Litora litoribus] Littora littoribus — 816. et sic] sic et — *Post v. 817 scr. pr. m.:* DE ECLIPTICIS SIGNIS — 818. ecliptica] eccliptica — 820. Nonnunquam] Non numquam — 821. immenso] inmenso — 822. tenorem *inest* — 825. negant *ex* negat *inter scribendum fecit pr. m.* — 830. Et vomit] Et venit — resorbet] resolvit — 831. urbes] orbem (orbē) — 832. heres] haerens, *sed* n *expunxit pr. m.* — 834. Phaethon] pheton — 836. sidera] sydera — 838. tempore cuncta] tempora cuncta — 841. quod luna] quo (q̊) luna — 843. Phoebi] phebi — 844. ad se tum] ad caecum — lumen] luna — 845. cum sidere] cum sydere — 846. vígori] vigore — 847. Phoeben] pheben — lugent] lucent — 848. Ipse docet titulus causas] Ipsa docet titulos causae quae — 851. tum] tunc (tc̃), — 852. Phoebum] phebum — 853. tempore cuncta] tempora cuncta — 856. Phoebeia] phebea — 858. Impleruntque suos *inest* — 861. relinquunt] relinqunt — 862. Sidereo] Sydereo — 863. Sed qua] Sed quia (qͥa) — et ipse] et ipsa — 865. similis *inest* — *Post v. 865 scr. pr. m.:* FATORVM RATIONEM (E *in ras.;* M *ex* N *fecit pr. m.*) PERSPICI POSSE — 866. quid (qid) — 868. a limine] e limine — 869. Conditur, en, inquit, vasto] Conditur enim quod (qđ) vasto, *inter vocc.* enim *et* qđ *spatio trium quattuorve litt. vacuo relicto* — 872. fatum] fatis — 877. census] censum (censū) — 879. nutricia] nutritia — 880. pontum] portum — 882. ratione ediscere] rationem (rationē) discere — 890. Spiritus et motu rapido, quae visa, gubernet] Spiritum (Sp̃m) et toto rapido quae iussa gubernant, *inter vocc.* Sp̃m *et* et *spatio trium fere litt. vacuo relicto* — 891. terrenae] terrene — 893. hominem? Quid] hominem (hominē) ||| quid; *fuit* homines; *dein una litt. eras., cuius vestigium* (c?) *apparet;* quid *in ras. pr. m.* —

Post v. 893 seq. v. 895, dein v. 894 — 894. in ipsis] in *om.* — 899. censusque] censumque (censũq;) — 901. in inspectus] et inspectus — 903. qui cuncta regit] quicumque regit — secessit in urbes] si cesset in orbe — 904. Edomuit *inest* — in fruges] ad fruges — cepit] caepit — 905. in arcem] in arce — 906. Erectus capitis *inest* — ad sidera] ad sydera — 907. Sideriosque] Sydereos (*om.* que) — adspectat] aspectat — 910. se quaerit] sic quaerit — 911. saepe] sepe — 916. recludit] reducit — 919. Qualis eat] Qualis erat — cogatque] doceatque — 920. animos nostros] nostros animos — ad sidera] ad sydera — 922. putet] putat — nosci] nasci — 924. Quo valet] Quod (Qđ) valet — 925. Exsuperant pretio] Exuperant praetio (p̃tio) — 926. adamas] adamans — pretiosior] praetiosior (p̃tiosior) — 934. ad sidera] ad sydera — *Post v. 935 scr. pr. m.:* FINIT LIBER IIII[VS] SEQVITVR QVINTVS.

Lib. V.

V. 1 relatis] relictis — 2. quinque] $\overset{e}{v}$ — 3. Phoebus] phebus — 5. percurreret] decurreret — 8. mundus (mund̄) — iubet] libet — 9. Sidera] Sydera — vectatum] vectantur — 10. aethereos] aetherios — conscendere] descendere, *superscr. pr. m.* con (c̃) — 11. fastigia] vestigia — 12—13. Hinc vocat orion qui nunc quoque navigat astris (*om.* magni pars — heroum) — 14. errantis] errantes — 15. cetum] caecum — squamis] spuamis *(sic)* — 20. Heniochusque] Eniochusque — 21. Ariadneae] adri adneae *(prius* d *induxit rec. man.)* — 23. Andromedamque] Andromed||amque, *litt. una eras.* (*fuit:* Andromedramque) — 24. volet] volat — 25. Delphinus] Delfinus — 26. Ceteraque] Caeteraque — 29. Et quota de bis sex] Et quod (qd̄), de bis sex — pars quaeque] par quenque — 30. Has stellis] Ab stellis — 32. ponti victor] victor ponti — 33. onusque] honosque — 34. Colchidis] Cholchidis — Iolcon] Cholchon — 36. ceu naviget] caeli naviget — 37. A dextri] Ac dextri — 39. Quatuor] Quattuor — partis] partes — 40. Illa] Illis *ex* Illos *corr. pr. m.* — quisquis] quisq; — terris] in terris — 43. tranare] trans mare — 45. Tiphyn] typhim (typhĩ) — trementem] triremem — 46. partus] ortus — sidere] sydere — 49. Persida] Sydera — Xerxes] Xerxen — 50. Victa] Vera — Salamis] solamis — 52. utrimque] utrunque — 53. fortuna] secura, *superscr. pr. m.* fortuna — 56. arcessitur] accersitur — 57. Sed decuma] Sed summa — 58. Olympum] olimpum — 59. fulgente] fulgent — 60. alas] aras — 62. agilem] aligem — omnis] oms̃ — 63. Indelassato] Inde lassato — corda vigore] corde videre — 64. totaque . . . in urbe] totoque . . . in orbe — 71. Ille *ex* Illa *corr. pr. m.* —

73. quatuor] quattuor — 74. Spumigeris] Spumiferis — 75. torto . . . gyro] toto . . . giro — 77. volantis *inest* — 81. praecludere] percludere (pcludere) — 83. Fidentem] Findentem — 85. sidere] sydere — 86. stabilis *inest* — 87. Perque volabit] Per quos labit — ludens] ludet — 88. vectatus] vectatur (vectat) — 89. leget] licet — 91. imitatus in urbe] imitatur (imitat) in orbe — 94. dum fulmina fingit] de fulmine fingit — 97. de sidere] dissidere *an* diffidere? — Bellerophontem] bellorophontem — 98. Imposuisse] Inposuisse — 100. non ulla] non nulla — cursus] cursu — 101. Heniochi] heniohi, c *superscr. pr. m.* — notanda] cananda — 102. partis *inest* — 103. haedi] hedi — 104. Hirtaque] Hyrtaque — promittere] producere — 106. strictos nec corda Catones] strictos incoda catonis — 107. Abreptumque] Abruptamque — 108. haedis] hedis — 110. et in lusus] et illusus — 111. ducunt (duc̄) — 112. nunquam] numquam — 114. minimum] mininum — victus] victum (victū) — 117. Haereat] Hereat — 119. hyades] hiades — natis] nati — otia] ocia — 122. Seditio] Sedicio — Gracchosque tenentis] grecosque *(sed* gra *ex* gre *corrigere voluisse videtur pr. m.)* tenentes — 126. Et fidum Laërtiadae] Et fidunt (fidt) nercia dii — syboten] syboetem — 128. orbi] orbis — 130. Hoedos] hedos — 131. Egelido] Et gelido — qua] quae — 133. Quondam alimenta dedit] Fundamenta dedit — 136. Suspensa strepitus] Suspensas trepidus (trepid) — levibusque] levibus (*om.* que) — 137. His tamen ingenita est visendi] His etiam in genium viscendi — 138. per montis quaerunt] per noctisque ruunt (p noctisq; ruunt) — 140. in aversos praeceps cum tollitur] in adversos praecepsque attollitur — 141. luce sorores] lucis odores — 142. Pleiadas] Peliades — 143. eduntur] educunt — Bacchi] bachi — sequaces] sequacis — 146. cultus (*non* cultusque) — decorae] decore — 148. Aut vinclis] Aut undis — 150. Pumicibusque] Punicibusque — membra] menbra — 151. sterilisque *inest* — 152. nec in usum] nec insunt — 156. videri] videre — 158. In caelum] In celum — aequore] equore —

160. volucrisque *inest* — 161. per membra] per menbra — ventos] victor — 163. Ille cito motu] Illecito moritur (morit) — caestus] cestus — 166. pensare] pinsare — folle] fulto — 168. pilarum] pilatum — 169. vagas] vagus — 170. ipse] ipsa — 173. dulcia] dultia — 176. absentibus] habitantibus — 179. Atalanteos] athlanteos — 180. Et Calydonea] Et cali donea — puellam] capellam — 181. videre] videri — 182. maius] natus — 183. Quaque] Quamque (Quãq;) — Actaeon] acteon — 186. Mendacisque *inest* — 187. Currentisque *inest* — 191. arenis] habenis — 193. amnis *inest* — 195. Luxuriae] Luxuria — 196. ex aequore pascet] ex equore pascit — 197. Procyon] procion — Cancro] cancro est — 200. sagacis *inest* — 203. hastilia] astilia — 204. quodcunque] quodcumque — poscere] pascere — 205. In proprios] In proprias — quaestus] questus — 206. Nemeaeus] ne meus — 207. acris] canis — 208. rabit] rapit — 211. herbis] undis, *sed h. v. expunxit et* erbis *superscr. pr. m.* — 215. morbis (morb) — 217. candent in flamine] ceu sunt in flumine — 216. per sidera] per sydera — 218. per pronas] per proximas — oras] horas — 219. Hiscentem quam nec pelagi restrinxerit unda] Nascentem si quem pelagi restinxerit unda — 220. finget *inest* — 221. fletus *inest* — 223. Ante os] Ante ||| os *(inter* Ante *et* os *duae litt. eras.)* — concita causis] condita cassis, *sed prius* s *expunxit et* u *superscr. pr. m.* — 224. rabit] rapit — 225. relinquit] reliquit — 227. Bacchus] Bachus — in flammam] in flamma — saevas] sevas — 228. rupesque] ripasque — 229. Aut spumantis] At spumantis — 230. in corpore] in robore — 231. talis . . . artis *inest* — in sidere] sub sidere — 232. venetur] veneretur — 233. quaerit] querit — 234. orta] ora — 235. Crater auratis] Caeteraque (Cęteraq;) auratis — caelatus] celatus — 236. quicunque] quicumque — sequetur] sequentur — 238. Bacche] bache — tuas] tuos — iunget] iungit — 239. Disponetve] Disponetque — 240. fidentem] findentem — ducet] ducit — 241. tibi credet] sibi credit — semperque a matre] semper qui matre — 242. adiunget] adiungit — calamis]

thalamis — interseret] interserit — 243. est forma] et forma — 244. colet] colit — 245. emessis] emiseris — fruetur] fovetur — 249. Praecipue] Precipue — 250. crater, humoris] craterum (craterū) mortis — 251. cum tibi quinque feretur] cum ter quinque feruntur — 253. Ariadneae] adriadneae — monumenta] monimenta — 254. artis] artes — 256. floribus hortum] froribus *(sic)* ortum — 257. hyacinthos] hia cinctos — 258. Tyrias] tirias — 260. Caeruleumve oleis] Ceruleum foliis — in germine] in gramine — 261. depinget] depinguėt — 263—264. Effingetque suum (*om.* sidus) similes (*om.* que) in mutua pressos — 266. Et Medos] Et medios — 268. cultusque * artesque decorae] cultusque artesque decori — 269. praesensque] presensque — 272. prae se vallantis] praesens valentis — 274. in fenus] in faenus — 275. maiorem *inest* — 279. orbi *inest* — 280. ruris] iuris — tardaverit] tardaverit, *syllabam* ve *refinxit pr. m.; dein, cum* e *obscurior facta esset, superscr.* e — artis] artes — 282. fracturo silici] facturos luci — *V. 283 post v. 284 collocat.* — 283. pendentis] pendentes — farra] sacra — 285. variare] variasque — 286. habitatur] habeatur — 287. et structo] exstructos — 289. *In marg. infer. scr. rec. man.* [*a*]: Hi quinque versus *(sc. vv. 289—293) infra rejiciendi* 290. Condentemque] C o ondentemque *(prius* o *in spatio maiore litterae elutae locum tenet)* — Tonantis] tenacis — 295. lacertis *inest* — 299. potius] totius — Teucro] tecicro 300. Philoctete] philoctetae — malim] mallim — 301. telumque] teloque — 302. Moenibus Argivis ignes] Mittebatque suos ignes — 303. Hic sortem pharetra] Hic ortam pharetram — 307. somnumque] sonumque — 311. fato] fatum — 312. improvidus] inprovidus, *super* v *aliquid eras.* — haedus] hedus — 313. fratrum] frm̄ — 314. producitur] pruducitur — 315. Sollertis *inest* — 316. Effingit *inest* — 319. Non illo coram] Non ullo curam — digitos quaesiverit hasta] digito qui iuverit hastae — 320. poenamque] penamque — 322. urbis] verbis (verƀ) — amores] amaris — 323. sua datque Lyaeo] sua detque lieo — 324. Mobilis] Nobilis —

scenae mollior actor] seve mollior arte — 325. enatat undis] enatatundis *ex* enatatandis *corr. pr. m.* — 326. post fata] praefata (p̃fata) — 327. Oeagrius] oe graius — 329. lacrimas] lacrumas — 330. vocis dotes] voces dotis — chordaeque] boreaeque — 331. Garrulaque in modulos] Garrula quae modulos — tibia] tybia — 332. quodcunque] quodcumque — 334. Bacchum] bachum — noctemque] noctesque — 336. Carmina] Carmine *(Syllabam* Car *in ras. refinxit rec. man.)* — 337. Solus *ex* Solvis (Soluis) *expuncto* i *corr. pr. m.* — ad auris] ad aures — 338. Hinc] Hic — 338—339. Hic distante Lyra cum pars vicesima sexta | Chelarum surget quae cornua ducet ad astra (cum pars — surget *uncinis inclusit rec. man.*) — 340. Quid regione Nepai] Qđ regione pari — 341. turis] thuris — 344. Iupiter] Iuppiter — 345. Quid potius] Quod (Qđ) potius — colentis] colentes — 346. in tertia] int̃ cia — 347. venerantis *inest* — voce] voces — 349. Centaurus] centurus — 350. Sidera, et] Sidere et — mores] morem — 351. agitabit onus] agit autom̃is — 352. quadrupedes] quadripedes — 354. medicas] medias — 355. Et non (*an* noti?) — mutarum] mutarunt (mutart̃) — 356. exspectare] expectare — gementis] gementes — 357. aegros] egros — curae] corpus — 358. pars quinta] pars ·V· — 359. tempore] tp̃r — 361. sacra] sancta (sc̃a) — aeraria] eraria — servent] fervent — *Vv. 363—364 post v. 374 collocat.* — 363. gerant] gerunt — 364. Limine claudant] limite claudunt — 365. Arcitenens] Arcitenes, *superscr. pr. m.* n — 366. Terdecuma] Ter decima — feri] fieri, *sed prius* i *expunxit pr. m.* — 367. olor evolat alis] olore volantis — 370. Alituum] Altivũ ‖ que˙ *(post* ũ *una litt. eras.)*, *superscr. pr. m.* vel alituum — genus in studium] genus studium (*om.* in) — 373. Aut nidis] Aut nitidos, *superscr. pr. m.* vel nidis — damnare] clamare, *superscr. pr. m.* vel damnare — 374. ducere] dicere, *superscr. pr. m.* vel deicere — lina] vina — 375. itur *inest* — 376. Numidarum] mimidarum — oris] horis — 377. Phasidos et lucis] Fasidos et dulcis — 378. devecta est] convecta est — 380. com-

mercia] commertia — ducet *inest* — 382. Cygnus] cignus — 383. immurmurat] inmurmurat — 384. praetereant] pretereant — 385. Veneris gaudent] gaudent veneris — caelo] caecos — 389. Has erit et similis] Haeserit et similis — olor] color — 390. Anguitenens] Arcitenens — 393. Accipient *inest* — sinibusque] senibusque — fluentis] fluenti — 394. impune] inpune — 395. producet *inest* — 397. erit] ẽ — 398. ripisve] ripisque — 401. immersus] immensus (im̃sus) — 402. Quaestus] Questus — 403. exquiritur] exequitur — 405. lapidumque nitori] rapidumque notari — 406. Vix quisquam] Vix umquam — 407. sorte] forte — 408. pretio] praetio (p̃tio) — 409. Institor] Insitor, *superscr. pr. m.* vel institor — 411. Quaesitor] Quesitor — 413. latitantia] latentia — 414. poenaeque] penaeque — 415. verove favet] vero (v̊, *om.* ve) favit — 419. creatur] creatus — 420. pinnis] pennis — 422. Et sinibus virus signat fluctumque figurat] Et senibus vires sumit fructumque figurat — 424. Nunc] Hinc — tactus *inest* — 425. Explausa resonabit aqua] Et plausa resonabat aqua — mersas] m̃sas — 426. Diducet] Deducet — furtivus remes] furtivo remus (remus *ex* remis *corr. pr. m.*) — 427. passumque natabit] passumque notabit — 428. super aequore] super aequora — 429 in tergus *inest* — 431. tantum] tutum — velum] votum (v *ex corr.*) est — 432. iucundum est] iocundum est — 433. corporaque immergunt] corpora qui mergunt — 434. Nymphas] nimphas — 437. Par] Pars — studium, et] studet et — utrumque] utrunque — 438. Ingenium] Ingenus — 439. Adnumeres] Adnumeros — illa *inest* — 442. Nunc] Huc — 443. Membrave *inest* — 445. suo] suos — imitantia motu] natantia motus — 448. tamen] tam̃ — apta] acta — 449. volantia] vocantia — 450. humentis] umentis — 451. in lusum] illusum — severa] severae — 452. mentis] mentes — 455. Tutorisque] Tutorisve — patruive] patrui||ve, *post* i *una litt. eras.* — 457. dominus] dominis — praetextae] praetexta — 458. agat] agit] — 459. tragico] tragica — cothurno] coturno — 460. in chartis] in cartis —

cruentus] cruentis, *superscr. pr. m.* vel tus — 461. hac] haec — 462. Atrei] atri — sepulcra] sepulchri — 463. Ructantemque] Luctantemque — natos] nato — 466. Quaerent Medeae] Quaerere tune dee — 467. illinc flammas] flammas illinc — 468. natosque] nectosque — 469. alias] aliae — 470. Cepheus] gestus — in actus] in actis — 473. iuvenes] iuvenis — 476. Doctior urbe sua] Doctor urbe sua — 477. vitae] vita — chartisque] carusque — 479. His dexter tamen actor erit] Hesternis tamen actus erit — 480. tacito] tanto, *superscr. pr. m.* vel tum — 481. omnis] oms̃ — 483. magnos heroas] magnus heruas — civisque togatos] scenisque togatus — 484. Omnis] Oms̃ — per membra] per menbra — 486. Praesentem] Presentem — 488. Rorantis] Portantis — quem terris] quae terris — 489. et extentis] et externis — *Post voc.* circumvolat *una litt., ut videtur, erasa est* (*fort. scriptum fuerat* circumvolat talis) — 490. ales] alis — 491. Aquari] aquaris — 493. partas] partes — caede *ex corr.* (ęd *refinxit pr. m.*) — 494. Quasque] Cumque (Cũq;) — dederit *ex* ederit *corr. pr. m. superscr.* d — 496. cunque] cumque — 501. suggerit, r *ex* s *corr. pr. m.* — 503. minister] magister — 504. ingentisque *inest* — praestabit] prestabit — 506. Aequorei] Equoreae — 508. tornique] carnique — acquirere] adquirere (adqͥrere) — 510. Hinc] Hin *(sic)* — *Post v. 510 sequitur v. 515* — 511. Phoebeis] phaebeis — 512. Gemmarumque iubar, radiantes] Gemmarumque (Gẽmarũq;) vib *(sic)* radiantes — *Post v. 513 sequitur v. 543* — 514. Non exstincta acie] Non extincta lues — 515. Et Mithridateos] Et mithri dat eos — tropaea] trophea — 516. lenocinium] levo cinium — 524. Naturam rimari] Naturam (Naturã) eruere — praedae] predae — 525. gazam] gazas — 527. arenas] harenas — 528. Perfundetque] Perfunctoque — *Post v. 528 sequitur v. 530* — 529. Phorcyos ut regerat] Protulit ut legeret — 530. momenta] monumenta, *sed syllabam* nu *expunxit pr. m.* — 531. cupiens] cuperet — 532. immittet] emittet — 533. venamque latentem *ex* venaletentem *corr. pr. m.* — 534. rivo saliente] rivos

alienate — 535. Aut] At — 536. Alterum] Altū ni — 539. dextro] dextra — 540. poenae] paenae — culpa parentum *ex* culparurentum *corr. pr. m.* — 542. navifraga] nafragia, *sed* u *super* na *add. pr. m.* — 545. ut bellua manderet artus] ł bella manere tanis — 546. Hymenaeus] himeneus — solari] solaque (solaq;) — damna] dampna — 547. Privatis] Pro natis — poenae] paena — 552. Astrinxere] Adstrinxere — 554. in poena] in paena — 556. est palla] est ipsa — 558. haesere] hesere — 559. Alcyones pinnis] alchiones (c *dubium*) pennis — 560. Fleveruntque] Flevereque — 561. Et tibi] Nec tibi — 562. Ad tua] At tua — 563. Adsuetasque] Assuetasque — rupes] ripas — 564. liquido] liquidum — vultum] vultus — 570. Isque *inest* — 573. in Andromede] in Andromedē — 574. membra] menbra — 575. poenae] penae — 577. ire] ira — 579. promissu] promissum (promissū) — 580. iam] nam — 581. Coeperat] Caeperat — 583. Frendentis] Scindentis — vomit] movet — 585. vasti turgent] vastis urgent — 586. Phorcys] fortis — 589. quas . . . in auras] qua . . . in aura — 592. poenam] paenam — 593. Quassis] quantis — alis] undis — 596. versamque a gurgite frontem] versaque (v̄saq.) assurgit a fonte, *in marg. signum* 7 *et* rt *appinxit pr. m.* — 597. tortis] fortis — alte] altis — 599. spumam eiaculata] semper (sēp) iaculata — 600. laxumque per aethera] laxum per (p) & aethera — 601. ceti] caeti — 602. saevit] sevit — 604. mergitque (*super* m *erasum est* ~) — 605. exstillat] extollit — 606. puella *inest* — 609. bellua] belua — membris] menbris — 610. summasque iterum *inest* — remeavit] renavit — 613. Perfundit] Perfudit — 614. altas] alto — 615. haerentem] herentem — 617. stellisque] stellasque — 618. quo concidit] quod (qđ) condidit — 621. poenaeque minister] penaeque magister — 626. vendentis] vincentis — 627. securi] secure — 629. Pendentem et scopulis] Pendentem (Pendentē) e scopulis — 631. Intentus poenis dum noxia] Interdum paenis innoxia — 633. Signabit] Signato — limen] lumen — 636. membra ferentis] menbra ferentes — 637. gyros] cyros

— 639. Hic stadium *inest* — fide] fidem (fidē) — videri] videre — 641. Gnavus ab extremo] Quamvis ab extremo — 642. Nuncius, extremumve levis] Nuntius extremum vel (vł) bis — 645. humanos et quae] humano sed quae — 646. vel] et — 647. Engonasin, quicunque latet] Et comes inguicola vides — 650. mediam *inest* (*non* mediamque) — 651. animus *inest* — consurget] exsurgit — 652. vendetque] vincetque — 654. extentos] extinctos — ponet] ponit — *Post voc.* vestigia *quinque ferme litter. eras.* — funes *inest* — 656. E penna et pendens populum suspendet ab ipso] Et peneva & pendens porulum suspendit ab ipsa — 657. Laeva sub extremis] Leva sub extremi — Ceti] caeti — 659. caedis] cedes — natos] notos — 663. nectent *inest* — 664. nomine thynnos] numine thinnos — 666. Exspectantque] Expectantque — 668. Tum quoque, cum toto] Totum cum toto — 672. pretiosa] praetiosa (p̃tiosa) — floremque] florumque — 673. et mixto gustum] et guxto gustum — 674. turba est] turbat — 678. turbaque] turbaeque — 680. Ingentisque *inest* — Bacchi] bachi — 681. Humorisque vomit socias] Ut morisque volet saucia — dotes] dote — 684. virus] vires — 685. distendunt] distendant — 686. Adpelluntque] Ad bellumque — 687. regunt] negant — damnum] demum — unda] undas — 688. Aëris, et posito] Aepia et ponto — 689. mensisque] m̃sisque — 690. semota] sed nota — 692. Quo perit] Quodque (Qđq;) erit — 693. permutant *ex* permutat *superscr.* n *corr. pr. m.* — 696. Nunquam] Numquam — orbe] orbem (orbē) — 699. permittunt] promittunt (ꝓmittunt) — 700. ferae] fere — 701. Ora] Hora — commercia] commertia — 704. sideris] syderis — 705. munera *inest* — 706. premet] praemet (p̃met) — monebit] movebit — 707. cedentem] caedentem — punctis] cunctis — 708. tigrim] trigrim — domabit] donabit — 711. Pleiades dotavit *inest* — 712. rubro] rubo — pyropo] piropo — 713. Invenitque parem] In venti parem — Cynosura] cinosura — 714. Delphinus] delphinos — 716. et flexos in lubrica terga Dracones] et lubrica flexos in terga leones — 717. omne] omnem

(omnē) — 718. gradus quis iungitur unus] gradus (građ) qui (q̊) iungitur angue — 719. pars minimo] per (p) minimos — 721. Resplendent] Respondent — submota] summota — 723. Cumque vagae stellae terris sua lumina condunt] Cumque vaga est (ē) illa e terris sublimia condunt — 724. ignis] igni — 725. Phoebus] phebus — *Vv. 728—729 ita exhibet:* Cernere seminibus (*om.* solidis) totumque micare | Aut solidis desint sintque haec dcordia (is *superscr. pr. m.*) concors | Spatium stellis mundum nec caedere summa — *V. 728bis uncinis inclusit rec. man.* — 730. arenae] harenae — 731. Sed quot] Sed quod (qđ) — 732. Quot delapsa] Quod (Qđ) deliba — 734. ingentis *inest* — populus (popłs) *ex* populi (popłi) *corr. pr. m.* — urbes] orbes — 736. equiti] equitum (equitū) — 737. Volgus] Vulgus — et iam] etiam — 738. respublica mundo est] res pendere mundo (*om.* est) — 739. urbem] orbem — 741. Sidera] Sydera — gradu per lumina] gradus atque (atq;) omnia (omia) — priorum] priorem — 742. Maximus, u *ex corr. pr. m.* (*fuit fortasse* ie) — 743. Cui nisi] Cui si — 745. flagraret Olympo] fragraret olimpo — *Post v. 745 man. sec. XV rubr. litt. haec scripsit:* Explicit liber quintus; *et infra:* Liber iste pertinet monasterio Gemblacensi.

Halle s. S., Imprimerie de l'Orphelinat.

DE

MANILIO POETA.

SCRIPSIT

Dr. J. WOLTJER,
Gymnasii Groningani praeceptor.

GRONINGAE,
I. OPPENHEIM.
1881.

Inter poetas Romanos Augusti aevo florentes nullus fere adeo iacet neglectus, quin nostrum saeculum, omnium rerum humanarum atque divinarum studiosum, studia docta ad eius opera vitamque applicaverit; at unus Manilius animum mentemque doctorum in se convertere nequibat; nam pauci illi, qui non prorsus eum neglegebant, videntur censuisse Manilium ad studia grammatica promovenda tantummodo dignum esse, qui legeretur. Quin ipse Jacobus, qui hoc saeculo plurimum operae huic poetae impendit, ad eius poema ut anatomicus ad cadaver accessit, nempe ut particularum quarundam vim ac naturam plenius sibi aperiret. Et, quasi eum puderet ingenii labores in poetam astrologum contulisse, ut tantae temeritati audaciaeque suae ignosceres, ipse professus videtur: „quod autem ipse me altius in astrologicas superstitiones immergerem, in causa erat ipsa ista particularum consectatio." [1]) Eadem autem causa ad eundem poetam duxit Malvinum Bechert, virum iam nunc optime de Manilio meritum, qui plura tamen, novam editionem, nobis exoptatam, promisit. „Instituenti mihi, inquit, proximo anno in M. Manilii poetae usum atque elocutionem accuratius, quam adhuc factum esse videbam, inquirere statim apparuit, iis quidem auxiliis, quae nunc praesto sunt, nullo pacto ad certum finem perveniri posse." [2])

---

[1]) Fr. Jacob, De M. Manilio poeta. Progr. Lübeck 1832, pag. 2.

[2]) De M. Manilii emendandi ratione scripsit Malvinus Bechert. Leipziger Studien zur classischen Philologie. Erster Band, erstes Heft. 1878. Leipzig. Hirzel.

Et hoc quidem recte ille perspexit, neque negari potest quaestionem, in elocutionem huius poetae institutam, magnam habere suamque utilitatem; at nihilo minus, fortasse etiam magis dissentiunt viri docti inter se in iudicio de philosophia et arte Manilii ferendo.

Hic enim cum de astrologia scripserit, fieri non potuit, quin aut supra modum laudibus celebraretur aut omnino contemneretur, pro iudicio, quod lectores de superstitione illa ferebant. Et etiam nunc, quamvis concedatur debere nihil humani a philologo alienum esse, [1]) hoc ipsum, quod haec superstitio adeo nostris opinionibus repugnat, effecisse videtur, ut aequo animo legi et aestimari non potuerit, quo accedunt textus adhuc multis mendis inquinatus et obscuritas, minorem partem poetae, maiorem librariis imputanda.

Ex initio huius novi, quod dicitur, aevi, ante primam Scaligerianam editionem, quae anno MDLXXVIIII prodiit, non minus quam decem editiones Manilii aetatem tulerunt, [2]) inter quas tres ad codicum fidem exactae. Res a poeta prolatae potius quam poetae ingenium et ars in causis

---

[1]) Optime Reisig Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft, Einl. § 2: Ergründung und Entwickelung dessen, was unter der Menschheit gefühlt und gedacht worden, in sofern es in und durch die Sprache dargestellt ist, ist Aufgabe der Philologie.

[2]) Cf. Graesse, qui tamen editionem, Basil. anno 1533 una cum aliis libellis astronomicis emissam, praeteriit, et ed. Aldinam Venet. 1499, quae etiam Firmicum, Aratum, alios continet (cf. Merkel. Ov. Fast. p. LXXXVI. Quae editiones publici iuris factae sunt annis (circa) 1472 Nurembergae a Regiomontano, 1474 Bononiae (sine nomine editoris), 1475 Neapuli (sic) Astronomicon primus (sic), (circa) 1480 liber primus (nec loco, nec anno indicatis), 1484 Romae comment. Bonincontrii cum textu latino, 1489 Mediol. P. Stephanus Dulcinius emendavit, denuo edita 1499, 1499 Venet. Aldin., 1510 Romae, 1533 Basil., 1551, 1561. 1566 Lugd. cur. Ant. Molinio. Cf. not. pag. 11, 3.

fuerunt. Sic ipse Scaliger „Manilius" inquit „non propter artem nobis carus esse debet, sed quia in eo rudimenta illius priscae astrologiae manifesta exstant, hactenus etiam a doctis ignorata." [1]) Et deinde: [2]) „Certe eius liber primus ita utilis adolescentibus futurus est, ut ad sphaerica elementa illis viam munire debeat." Neque tamen res solas laudat, nam alibi scripsit: „De Manilio autem nondum statui, magis optandumne fuerit, illum publice in scholis legi, an dolendum, quod hactenus neglectus iacuerit, poëta ingeniosissimus, nitidissimus scriptor, qui obscuras res tam luculento sermone, materiam morosissimam tam iucundo charactere exornare potuerit, Ovidio suavitate par, maiestate superior." Hanc dithyrambicam laudem reprehensio sane non iniusta sequitur, quod nimius sit poeta in verborum iteratione, sed tamen „hoc uno excepto, nihil ad perfectionem absoluti operis in hoc auctore requiras." Scaliger et de emendatione et de interpretatione Manilii optime meritus est, quamquam minus quam ipse de se iactat [3]), sed eiusmodi praeconium ad repellendum quam ad alliciendum aptius est.

---

[1]) In prolegom. Usi sumus ed. ann. MDCLV a Boeclero curata.

[2]) In prolegom. ad not.

[3]) Haec iactatio in notis tantum apparet. Ad I vs. 104: „Eripuitque Iovi fulmen, viresque tonantis" hanc notam scripsit: qui legebat *tonanti*, valde, ut in plerisque omnibus, hallucinabatur. Sed asinis respondere, asinorum est, non hominum." Ad I, 245 „nos in nocte sumus, somnosque in membra locamus": „puerile, ait, et nugatorium et asinorum potius quam hominum"; ipse legere iubet *somno!* Sed haec iam sufficiunt. In prolegomenis multo est modestior: „adhuc non pauca relinquimus, quae opem emendatioris codicis expectant (Usus est codicis Palatini et alius Germanici lectione et annotationibus Jacobi Susii ex codice monasterii Gemblacensis). Non dubito tamen et superesse, quae a meliore ingenio restitui possunt, et ut fiat, optamus." Monendum est non paucas emendationes, quas Scaliger in prima editione receperat, deinde ex codice Gemblacensi probatas et confirmatas esse.

Cum studium astrologiae obsolescere coepit propter novas astronomicas doctrinas, quae huius inveteratae superstitionis caliginem et tenebras paulatim dispellebant, fieri non potuit, quin eruditorum curae in Manilium minuerentur, sed etiam iudicium de eo verius et aequius ferretur. Petrus Daniel Huetius, episcopus Gallicus, olim inter Delphini praeceptores praeclarus, Scaligeri iactantiam perstrinxit et merito hoc quidem, licet severius. „Dum nodum, inquit, Scaliger saepe quaerit in scirpo, nimia sua περιεργίᾳ et anxia quadam ac morosa diligentia, tum et insano eruditionis ostentandae studio, egregium laborem corrupit." [1]) De poeta hoc optimum apud eum invenies iudicium: „Quamvis intricatum et subtile argumentum Latinis litteris explicare, et carminibus convestire aggressus Manilius ingenii sui felicitatem nobilitarit egregiaque aliqua, ac prope divina poeticae facultatis specimina ediderit, fatendum tamen est stilo usum esse praefractiore ac duro et ob hanc causam subobscuro; audacioribus etiam figuris: sicca ad haec et ieiuna oratione, non ubere, non locuplete, qualem amplitudo materiae, difficilis ut voles et perplexae, nobilis certe et late patentis facile admittebat. Hoc enim vel praecipuum est e Manilii vitiis, quod minuta quaeque consectatus est, et quod res docere contentus, uti prae se fert, ornare neglexerit. Officium hoc erat Hipparchi, vel Ptolemaei, alteriusve Astronomi praecepta disciplinae suae nude tradentis, non poetae, cuius partes sunt lectorum animos voluptate allicere et detinere; nec enim Georgica scribens Virgilius docere agricolas voluit, sed legentes delectare." [2]) Haec existimatio, quamvis non omnibus

---

[1]) Petri Danielis Huetii animadversiones in Manilium et Scaligeri notas (pag. 87), quae accesserunt ad Fayi editionem Manilii in usum Delphini. Parisiis anno MDCLXXVIII.

[2]) l. l. pag. 87.

numeris iusta, nam ut unum tantum referam, assentiri non possum Huetio iudicanti vel praecipuum esse e Manilii vitiis, quod res ornare neglexerit, tamen aequum in poetam animum et viri doctissimi elegantiam testatur.

A Britannis Manilio opera multa hoc tempore dabatur. Nam praeter Eduardi Sherburni versionem libri primi [1]) Creechius, qui paulo ante de Lucretio optime meritus erat, universos quinque libros Anglice vertit et notis instruxit, quas me inspicere non potuisse valde doleo. [2])

Richardus Bentleius, cuius editio Maniliana, per maiorem egregii philologi vitae partem elaborata, curis nepotis anno MDCCXXXVIIII Londinii evulgata est, quid de Manilio senserit, inde fortasse colligas, quod notis ad interpretationem pertinentibus abstinuisse dicitur, ne videretur velle hisce nugis pondus addere. [3]) In textu constituendo ingenio acutissimo indulgens, a coniecturis non temperavit, ut non aliquando, sed saepius, a recepta lectione longius paulo deflexerit; hunc enim poetam etiam post Scaligeri et Huetii, quos laudat, emendationes, omnium scriptorum, quotquot sunt, corruptissimum habuit.

Post Bentleium musae Manilio parum favebant. Ad intellegendum poetam non inutilis est editio cum versione

---

[1]) Londinii 1675.

[2]) The five Books of M. Manilius, cont. the System of the ancient Astronomy and Astrology: done into English verse with notes by Th. C(reech) London 1697, 1700.

[3]) Praef. pag. XV. Revera Bentleius minor pag. X ait pauca sibi esse praefanda, ut lector sciat, quid patruus doctissimus de hoc suo auctore senserit, et pag. XVI adiunxit duorum doctissimorum hominum gravissima de Manilio iudicia, Scaligeri scilicet, quod supra exscripsimus, et Barthii. at tamen nullus dubito, quin non patruus, sed nepo ssolus haec testimonia probaverit.

Gallica a doctissimo Pingreo curata; accedunt Arati phaenomena per Ciceronem latine reddita. [1])

Pingrei lectiones a Bentlei eo tantum differunt, quod critici falce parcius utitur; de poetae meritis non minus sentit quam Scaliger, cuius verbis, supra laudatis, prolegomenis suis finem imposuit. [2]) Post sexaginta demum annos denuo editus est Manilius a Friderico Jacob. [3]) At poeta, quare gratias referat Iacobo multas, non habet. Quamvis enim „absolutum, quantum id quidem per ingenium industriamque et annorum (viginti amplius) data tempora licuit" [4]), opus suum dicat, tamen textus, quem deterrimis iactis fundamentis constituit, Bentleiano est postponendus, et ad interpretationem quae annotavit parum profuerunt.

Falsel.

De poetae ingenio et arte „quamquam non solis, inquit, lunaeve splendore inter minora ingeniorum lumina fulget, habet tamen etiam ille, quo breviora quidem spatia, conclusaque arto parietum ambitu suavi luce collustret. Itaque minuta quaedam, quae ob argumenti subtilitatem per singula elaborari propiusque adspici cupiunt, tam nitide saepe describit, ut oculis paene ipsis depictas res nobis videre videamur. Quibus adde versus, nisi ubi Lucretianam simplicitatem affectat, ad unguem factos et rotundissimos, periodos magna plerumque cum arte conclusas et structas, denique formam diligentissime curatam. Quodsi breviore

---

[1]) Parisiis MDCCLXXXVI. Digna quae legatur est praefat. pars. II, quae inscripta est: Des éditeurs et commentateurs de Manilius. Stoeberi editionem (Argentorati MDCCLXVII), ut par est, praetereo.

[2]) Pingreum de poetae veri germanique ingenio et arte non magnam dignamque habuisse opinionem vel ex hisce verbis apparet: on dira peut-être que pour matière de ses chants, il pouvoit choisir un objet plus facile et plus intéressant. Nous répondrons d'abord d'après lui que les autres sujets avoient déjà été traités p. XIX.

[3]) Berolini 1846.

[4]) Praef. init.

hoc stadio industriam suam voluisset includere, ampliore, nisi fallor, laude dignus censendus esset. Nunc vero, despecta ista rerum terrestrium humilitate, in caeli dumtaxat maiestatem escendendum erat, Phaethontisque repetenda memoria. Nam excidisse ausis unusquisque eum qui legerit, affirmet, concedatque necesse est, non in quemquam mortalium magis posse illud Goethianum dici, quam in Manilium: Similis cicadae longipedis aethram petit, Mox cantilenam in gramine antiquam refert." [1]) Ad haec verba quod dicam nihil habeo, nisi hoc unum, Iacobo contigisse quod solet iis, qui, facetias ac lepores dum ostentare volunt in iudicio ferendo, summa iniuria afficiunt eos, quos iudicant, ipsique ausis excidunt.

De Manilio quid senserint viri doctissimi qui in hisce studiis versabantur, cum paucis ostenderimus, in poetam atque eius opus accuratius inquirere nobis proposuimus. De aetate et patria, de studiis [2]), de arte et philosophia [3]) disseremus; quae falso hodie quoque scripta nobis videntur [4]) refellere conabimur. Per minores quoque poetas atque etiam astrologos antiquitatis studium excolendum est.[5])

---

[1]) Progr. anni MDCCCXXXII pag 11, 12.

[2]) Bernhardy Grundriss der Röm. Litter. pag. 555 et 556: von Griechischen Studiën findet sich kaum eine Spur. — Ob der Dichter von Nigidius Figulus abhing, wäre zu untersuchen.

[3]) Bernhardy l. l. p. 555. Man war früher nicht unbefangen genug um den Geschmack und Ton des Manilius in seiner Eigenheit zu fassen; ebenso wenig ist der wissenschaftliche Gehalt und die Stellung des Dichters zu seinem Objekt untersucht worden, der für einen Astrologen zu sentimental redet und sogar den ungläubigen Atomisten widersprach."

[4]) Ut non pauca in opere Teuffelii: Geschichte der Römischen Literatur 3ed.

[5]) Cum duae gravissimae causae hoc opusculum interruperint, tempus prohibuit, quominus proposito convenienter perficerem omnia.

CAPUT PRIMUM.

De nomine auctoris *Astronomicon libr. V* codices manuscripti [1]) non consentiunt.

1. Omnium longe optimus et vetustissimus Bruxellensis, olim Gemblacensis, saeculi vel X exeuntis vel XI ineuntis [2]) inscriptionem carminis genuinam, quae quondam spatium duorum versuum explevit, erasam habet, manu autem

---

[1]) Ubi aliud non annotavi Bechert secutus sum in codicibus aestimandis; cf. not. 2.

[2]) Bentleius (pag. XIV edit. ann. MDCCXXXVIIII) cum ineunti saeculo X tribuit (DCCC annorum). Bechert dubitat num Bentleius ipse hunc codicem tractaverit, praesertim cum cognoverit etiam Eliam Stoeberum in editione Londiniensi anni 1828 ad versum IV, 637 pro certo affirmare, neque Scaligerum neque Bentleium „ipsum codicem Gembl. oculis usurpasse." Sed Stoebero fides non est habenda; stultitia eius omnia exsuperat: Pingreus de eo iam dixit: il laisse dans le texte (de Bentlei) et combat dans les notes des fautes d'impression, échappées à l'attention de Bentlei, et corrigées expressément dans l'*errata*. Quant aux notes, nous serions tentés de dire que la plupart sont un prodige de déraison. Ce soi-disant critique prend à tâche de dépriser Scaliger, et sur-tout Bentlei." In editione Bentlei, quae Bechert in manus non venit, leguntur haec ipsa verba (pag. XIV): usus est . . . Gemblacensi . . . quem per aliquod tempus penes se habuit „et ad editionem Scaligeri posteriorem *ipse bis* exegit." Ad vs. II 486, quem librarium per incuriam in Gemblacensi omisisse Scaliger ait, quem tamen ibi litteris ab omni parte satis claris scriptum vidit Bechert, dicit haec: Gemblacensis, Lipsiensis, et Venetus *taurum*. Lege igitur et distingue, *frustratur amando*", Quae omnia idcirco notanda censeo, ne quis Bentleium levitatis vel potius improbitatis accuset.

saeculi, ut videtur, XVI hanc appositam: M̄alius poeta. [1])

2. Lipsiensis praecedenti codice quinquaginta fere annis recentior [2]), inscribitur: ARATI · PHILOSOPHI · ASTRONOMICON · LIBER · PRIMUS · INCIPIT · PRELIBATIO. Manus altera, saeculi XVI, ut videtur, superscripsit: MARCI · MANILII. [3]).

3. Codex Leidensis primus (Vossianus V_1) saeculo XIV scriptus, hoc carmen exhibet ita inscriptum: ARATI · PHILOSOPHI · ASTRONOMICON · LIBER · PRIMUS · INCIPIT · PRELIBATIO; manus autem saeculi XVI superscripsit „Marci Manilii" apposuitque „Ad. Caes. Aug."

4. Codex Leidensis alter (Vossianus V_2) qui, ut ipse testatur, anno 1470 scriptus fuit, inscriptus est: *„M. Mallii EQUOM, astronomicon divo oct. quirino aug. prooemium liber prim."*

5. Codicis Bruxellensis, olim Cusani, saeculi XII, inscriptio cum Lipsiensis conspirat.

6. Cod. Laurentianus, saeculo XV scriptus, inscriptionem habet: *„Marci Manlii poetae clarissimi astronomicon libri V ad Caesarem Augustum."* In fine „Marci Manlii Vita" addita est.

---

[1]) De rasura Bentleius nihil: „nullum a prima manu praefert titulum; sed manu tandem recenti, quod ex ipsis litterarum ductibus abunde liquet, tituli loco ascriptum est *Manlius Poeta.* Neque sane est cur hoc casu aliquo ab exscriptore tantum praetermissum credamus: cum is in Prisciano, qui in eodem est volumine et ab eadem etiam manu, adeo se praebuerit diligentem, cett pag. X . . . . ex quo certissime, ut opinor, concludamus licet exscriptorum hunc nullum invenisse auctoris nomen in suo exemplari."

[2]) Bentl.: Lips. qui quidem huic (Gemb.) proxime accedit aetate."

[3]) Haec inscriptio loco ereptae antiquioris scripta esse videtur (Jacobius), attamen ab eadem manu quae totum cod. descripsit (Bechert), quamquam „simile aliquid a principio ibi scriptum fuisse inde colligitur, quod sub „astronomicon" voce ex vestigiis etsi valde tenuibus idem vocabulum erui potest". Bechert.

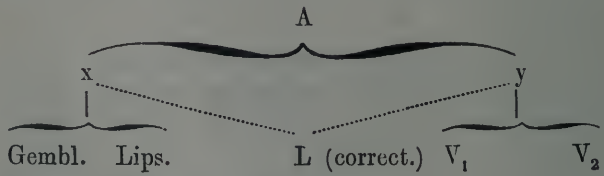
7. Codicis Vaticani saeculi vel XV vel XVI inscriptio, in secundo libro repetita, haec est: „*M. Mallii poetae illustris ad Octavianum Augustum astronomicon liber primus (secundus) incipit feliciter.*"

8 et 9. Duo codices Urbinates, saeculo XV scripti inscribuntur alter: „*M. Manilii Boeci astronomici liber primus incipit*", alter vero: „*M. Manilii Astronomicon liber primus incipit.*"

10. Cod. Cassinensis, cuius antiquitatem tantopere sed frustra iactitare Bonincontrium Bentleius opinatur, nam quas ex eo proferat lectiones omnes fere esse malae notae, et ex codice transcriptas Gemblacensi longe recentiore [1]), hanc inscriptionem exhibet: C. MANILII · POETAE · ILLUSTRIS · ASTRONOMICON · INCIPIT.

11. Codex Vossianus tertius, quem Bentleius ineuntis fere saeculi XV esse dicit, inscriptus est: MARCI · MALLII · ANTIOCHI · POENI · ASTRONOMICON · DIVO · OCTAVIO · QUIRINO · AUGUSTO.

Hi sunt codices quorum quidem inscriptio mihi innotuerit. Quattuor priorum affinitas hoc stemmate depingi potest:

Reliqui omnes notae sunt deterioris.

Apparet igitur illorum quattuor tres vetustissimos indicare nomen poetae non Latini sed Graeci, ex quo ille quaedam sibi assumpsit, nam Gemblacensis erasa inscriptio

---

1) Pag. 12.

eademne fuerit atque Lipsiensis et Vossiani primi, vix dubium videri potest, cum eandem habeat originem et duorum versuum spatium, ut in duobus illis, complevisse dicatur, et nomen Manilii si scriptum habuisset, id erasum et emendatum non esset. Cum hisce tribus ex reliquis Bruxellensis, olim Cusanus, conspirat unus. In archetypo igitur vitium iam latuisse vides. Sed reliqui codices unde nomen petierint poetae non facile est investigare. Nam e codice Vossiano 2 eos haurire non potuisse patet, cum hic plerisque illorum recentior sit. Omnium eorum qui Manilii nomine carmina haec inscribunt est veterrimus is, quem Antonius Panormita e bibliotheca in Monte Cassinensi nactus esse dicitur. Sed huic testimonio parum fidendum esse apparebit. Laurentius enim Bonincontrius, qui hoc codice usus est, de eo haec scripsit:[1] „Sed tamen multa de ipsius (astronomicon auctoris) nomine perscrutando accepi ab Antonio Panormita, viro doctissimo, atque poeta, quum Alfonsi temporibus[2]) Neapoli essem, quosdam quaterniones valde perturbatos vetustissimosque, quos ex Bibliotheca Cassinensi se accepisse dicebat, quosque mihi tradidit dirigendos, in quibus in omni librorum principio talis inscriptio erat: *C. Manilii Poetae Inlustris Astronomicon Incipit.* In caeteris libris numerus cum eadem inscriptione. Quos ego quinterniones transscripsi una cum Gallina Siculo, in quibus etiam quosdam versus pluribus locis inveni, quos in exemplaribus Poggii aut impressorum deesse cognovi: de quibus et aliis suo loco dicemus. Cuius vetustissimi codicis auctoritate permotus non verebor affirmare pro C. Manilio

---

[1]) Teste Scaligero pag. 5 proleg. ante notas.

[2]) Ann. 1442—1458. Panormita erat inter comites regis poeta, qui et librum de dictis et factis Alphonsi Regis scripsit.

impressores M. Mallium scripsisse." Hic codex Cassinensis cum evanuerit et Bonincontrii commentarium in Manilium, cui textus additus,[1]) cum praeter illud praenomen nihil nec novi nec boni contineat, vereor ne tota narratio ficta sit ab illo sciolo, ut librum suum commendaret. Sed sermo est in verbis laudatis de Poggii exemplaribus (scriptis), quae sine dubio transcripta sunt ex illo codice, quem Poggius in monasterio Sangallensi invenit.[2]) Hunc codicem nomine Manilii inscriptum fuisse multa testari videntur, et primum subscriptio in Asconii codice Florentino haec: *hoc fragmentum Q. asconii pediani repertum est in monasterio sancti galli prope constantiam · XX · milibus passuum a Poggio Florentino una cum parte · C · valerii flacci & balbi setini argonauticon · & · M. manilii astronomicon. et statii siluarum libri.*"[3]) Qui codices porro cum ante

---

[1]) Falli mihi videtur Bechert (et Fabric. in Bibl. Lat. Med. et inf. aetatis pag. 241 tom. I), qui dicat Bonincontrium primo anno 1474 Bononiae Manilium edidisse, secundo 1484. Illa editio enim inscribitur: *Marci Malii* (sic) *poetae clarissimi astronomicon ad Caesarem Augustum liber.* In fine legitur: *Bononiae, impressum per me Ugonem Rugerium et Dominum Berthochum anno Dom. MCCCCLXXIIII die vigesima Martii*, nullo nomine editoris addito quod dubito annon Bonincontrius omisisset: sed praeterea, et hoc iam sufficit, *Marci Manlii* inscribitur. Bonincontrii autem Comment. hunc habet titulum: „*Laur. Bonincontrii miniatensis in C. Manilium commentarium. Romae die 26 m. Oct. 1484*"; nota praenominis litteram C. — Nec minus fallitur Pingreus, pag. XX, qui scribat Poggi filium Joannem Franciscum Bonon. editionem e patris manuscripto comparasse; fallitur, si quidem recte intellego Boninc. verba illa: „quos in *exemplaribus Poggii* AUT *impressorum* deesse cognovi."

[2]) Georg Voigt: Die Wiederbelebung des classischen Alterthums 2te. Aufl. Berlin Reimer 1880, tom. I pag. 243. Voigt annotavit se neque in Iacobi neque in Bechert codicum Manil. serie commemoratum vidisse hunc codicem. Et hoc verum; non memorantur. Sed Pingreus pag. 20 mentionem fecit.

[3]) P. Papinius Statius vol. I edid. Baehrens, praef. init. Lips. Teubn. 1876. Vespasianum Pogg. § 2 diserte Manilium inter codices a Poggio repertos enumerare Voigt l.l. auctor est. Idem vir eruditissimus affirmat

1416 a Poggio reperti sint [1]), id est antequam codices Itali, praeter Cassinensum dictum, qui, si exstitit, Poggio ignotus fuit [2]), quin imo antequam codices, qui nunc quidem exstent et nomen Manilii prae se ferant, omnes, scripti erant, ex iis Poggius nomen poetae, qui eo tempore in Italia omnino ignotus fuisse videtur, discere non potuit. Haud igitur dubitandum est, quin ille codex Sangallensis nomine M. Manilii inscriptus fuerit. Quod cum ita sit, habemus testem satis antiquum, nam libri bibliothecae Sangallensis, cum Poggii tempore vetustate, pulvere, humore, monachorum neglegentia et incuria lamentabilem in modum, ut ille testatur [3]), lacerati et corrosi paene essent, non temere conicimus praesertim parum lectitatum Manilium diutius ante illam aetatem scriptum esse. Ex hoc exemplo utrum Itali transcripti sint necne, num affinitate coniunctus fuerit cum Vossiano secundo, qui et ipse M. Manilii nomine inscriptus est, investigari non potest, quoniam quid de eo factum sit, adhuc latet. Sed recentioribus libris non amplius opus est, ut certi aliquid de poetae nostri nomine ex codicibus manuscriptis statuatur, quamquam id fieri posse negavit Bentleius, qui Poggii inventum ignorasse videtur. Testis, quo utimur, ante illud tempus, quo litterae antiquae renatae esse dicuntur, cum iam diu exstaret, eum verum testari iam aliquanto certius est.

---

doctissimum Loewe in „bibliotheca nacional" quae est Matriti repperisse inter se quondam coniunctos codices quattuor illorum a Poggio repertorum auctorum.

[1]) Voigt l.l. pag. 240 not. 1.

[2]) De codice Veneto, saeculi XI ut Bentl. ait, a Io. Frid. Gronovio collato cuiusque variantes lectiones Jacobus Gronovius cum Bentl. communicavit, nihil affirmari potest, cum deperiisse videatur (Jacob. pag. 1. proleg.)

[3]) Voigt pag. 240.

Denique habemus praeter antiquorum codicum etiam aliud de Astronomicon poetae nomine testimonium. Gerbertus enim decimi saeculi eruditissimus atque doctissimus vir, antiquitatis studiosus, philosophiae, mathematices, astronomiae peritissimus per epistolam [1]) ab amico petiit, ut sibi M. Manilii libros de astrologia describendos curaret. Hic Gerbertus, qui anno 999 pontifex maximus electus est, nomine accepto Sylvestri II, et anno 1003 obiit, ante annum 983 aliquamdiu abbas fuit monasterii Bobbiensis celeberrima bibliotheca clari [2]), deinde archiepiscopus Remensis. Hoc autem tempore scripsit Rainando Monacho; „Unum autem interim plurimum exposco, quod et sine periculo ac detrimento tui fiat et me tibi quam maxime in amicitia constringat. Nosti quanto studio librorum exemplaria undique conquiram, nosti quot scriptores in urbibus aut in agris Italiae passim habeantur. Age ergo, et te solo conscio ex tuis sumptibus fac ut mihi scribantur *M. Manilius de Astrologia*, victorinus de Rhetorica, Demosthenis Ophtalmicus (sic!). Spondeo tibi frater et certum teneo, quia obsequium hoc fidele, et hanc laudabilem obedientiam sub sancto silentio habes, et quicquid erogaveris cumulatum remittam" . . . . .

Utrum hoc apographon acceperit necne ignoramus. Eiusdem Gerberti exstat [3]) Epistola ad Constantinum Monachum Floriacensem de Constructione globi, quae tamen lucem affert nullam.

---

[1]) Epist. CXXX in opere, quod inscribitur: du Chesne Historiae Francorum script. vol. II pag. 819. Amicissime praeceptor meus C. M. Francken prof. Ultrai. mihi locum exscripsit, cum in Biblioth. Acad. Groning. illud opus non inveniatur.

[2]) De Catalog. huius biblioth. e decimo saeculo, in quo etiam liber Lucretii commemoratur cf. Muratori antiq. III. p. 820.

[3]) In Joan. Mabillonii Veter. Anal. Parisiis 1723 pag. 102.

Ad quattuor igitur illos libros, qui hodie textui Maniliano fundamentum praebent, Gemblacensem dico et Lipsiensem et Vossianos duo, quique ex uno archetypo originem ducunt, ut redeamus, apparuit unum horum tantummodo, Vossianum scilicet secundum, genuinum poetae nomen ostendere, cum reliqui et antiquissimi Arato carmen hoc tribuant. Inde autem sequitur fontem primarium falso illo nomine inscriptum fuisse. Neque hoc mirum. Nam Arati ipsius carmen etsi minus erat notum, tamen versiones latinae Ciceronis, Caesaris Germanici, Avieni erant pervulgatae, Manilius autem paene ignotus. Cuius libro primo Astronomicon cum maior et singulorum versuum et totius libri affinitas intercedat cum Arati carmine, fieri non potuit, quin poetae ignoti nomen loco cederet nomini clarioris poetae, qui eandem fere rem tractaret. Praeterea conicere licet haec carmina variorum de eadem doctrina agentium poetarum interdum in unum volumen [1]) collecta esse, quod nomine Arateorum sive Arati inscriptum esset. Librarius autem Vossiani secundi cum eo tempore viveret, plus quam quinquaginta scilicet annis post Poggii inventum, quo Manilii nomen iam innotuisset, pro falsa veram inscriptionem facile reponere potuit. Hactenus de libris manuscriptis.

Antiqui nusquam mentionem fecerunt neque Manilii neque eius operis; attamen hoc non ignotum fuisse nonnulli probant loci posteriorum scriptorum. Et primum quidem in Anthol. Latina legitur carmen Claudii cuiusdam de Luna [2]), quod sic incipit:

---

[1]) Inter editiones vetustissimas Bononiensis (1474) cum Arato Germanici uno volumine comprehenditur, Aldina (1499) cum Arati Phaenomenis latine, cum comment. et metaphr. Ciceronis, Germanici, Avieni. Graesse l.l.; Buhle Arat. proleg. pag. XV.

[2]) Edit. Ries. 723 Lips. Teubn.

„Luna decus mundi, magni pars maxima caeli."

Manilius autem V, 12 hoc idem, et aptius etiam, de Orione praedicavit:

„Hinc vocat Orion magni pars maxima caeli." [1])

Martianus Capella haec verba cum scripsit:

„haec enim verecundae arbitror probitatis motus cursusque proprios ipsis edisserere qui moventur docereque deos velle quod faciunt" [2])

ad locum Manilii videtur mihi respexisse hunc:

„atque ideo faciem caeli non invidet orbi ipse deus, vultusque suos corpusque recludit semper volvendo, seque ipsum inculcat et offert, ut bene cognosci possit, doceatque videndis, qualis eat, cogatque suas attendere leges." [3])

Firmico Materno Manilium non ignotum fuisse loci quidam probare videntur. Scripsit enim ille in libro quarto: [4])

„his perscripsimus libris divinam hanc scientiam, Romanis omnibus intimantes, ut hoc quod quibusdam difficillimum videbatur propter Latini sermonis angustias, ostensa Romani sermonis licentia, veris ac manifestis interpretationibus explicarem."

Possit aliquis suspicari haec verba referenda esse ad Lucretii illa: „Nec me animi fallit Graiorum obscura reperta difficile inlustrare Latinis versibus esse, multa novis verbis praesertim cum sit agendum propter egestatem linguae et rerum novitatem" [5]); „nec nostra dicere lingua

---

[1]) Jacob. program. Lüb. 1832. pag. 5 in not.

[2]) lib. VIII, 812 edit. Eyssenh.

[3]) IV, 915 seqq.

[4]) Pag. 84 in edit. Basil. ann. MDXXXIII: „Julii Firmici Materni iunioris Siculi v. c. ad Mavortium Lollianum Astronomicon lib. VIII per Nicolaum Prucknerum Astrologum nuper ab innumeris mendis vindicati." Accesserunt XII alia scripta astronomica.

[5]) 1, 136.

concedit nobis patrii sermonis egestas" [1]; „abstrahit invitum patrii sermonis egestas" [2]. Cum tamen de Latini sermonis egestate in astrologorum arte tractanda apud Firmicum solum sermo sit, vix dubitari potest quin Manilium perstringat querentem: [3]

„At mihi per numeros ignotaque nomina rerum, temporaque et varios casus, momentaque mundi, signorumque vices, partesque in partibus ipsis luctandum est, quae nosse nimis, quid? dicere, quantum est? carmine, quid, proprio? pedibus, quid, iungere certis? Huc ades, o quicumque meis advertere coeptis aurem oculosque potes, veras et percipe voces. Impendas animum, nec dulcia carmina quaeras. Ornari res ipsa negat, contenta doceri. Et si qua externa referentur nomina lingua, hoc operis, non vatis erit; non omnia flecti possunt, et propria melius sub voce notantur."

Pag. 216 Firmicus scripsit: „In arietis sinistro latere, in parte scilicet decima oritur Orion. Si itaque Orion in horosc. partiliter fuerit, faciet homines, veloci corporis mobilitate perspicuos, et quorum animus, variis sollicitudinibus implicatus, pervigili cogitatione semper exaestuet; hi enim variabunt saepe domicilia et domos sedesque mutabunt, ac per omnium limina matutinis semper salutationibus discurrent."

Sequi videtur Manilium V, 57:

„Sed decuma lateris surgens de parte sinistri maximus Orion magnumque amplexus Olympum — sollertis animos, velocia corpora finget, atque agilem officio mentem, curasque per omnis indelassato properantia corda vigore.

---

[1] I, 831.

[2] III, 260.

[3] III, 31 seqq.

Instar erit populi, totaque habitabit in urbe limina pervolitans, unumque per omnia verbum mane salutandi portans communis amicus." [1])

Nemesianus Ecl. I. 40 scribens: „iam si sublimes animae caelestia templa sidereasque colunt sedes mundoque fruun-

---

[1]) Plura e Firmico contulit Bechert et pleraque, quae congruunt in utroque scriptore composuit Scaliger, qui Firmicum paraphrastae nomine designat. Si autem Firmicus a Manilio discrepat illum hunc non intellexisse exclamat Scaliger. Et facilis quidem haec ratio sed viro prudenti indigna. Quasi Manilius haec apotelesmata invenerit neque alii sexcenti exstiterint libri eandem rem tractantes, e quibus Firmicus haurire potuisset. Huiusmodi autem sententias de siderum viribus in humanam sortem non multum inter se differre potuisse, ipsa res fidem facit; nam si qua alia haec sane ars inventorum auctoritate nitebatur, atque ore et scriptis paene immutata tradebatur; cf. Lenormant sub voce Chaldaei in Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines. Bechert componit Firm. VIII cap. 6: „In arietis parte decima oritur navis. Si quis ergo oriente hac parte natus fuerit, . . . erit gubernator, nauclerus . . . . et qui omne vitae suae spatium marinis semper optet actibus implicare" et Manilii V, 38: „Sed cum prima suos puppis consurgit in ignis — quattuor in partes cum Corniger extulit ora — illa quisquis erit terris oriente creatus, rector erit puppis clavoque immobilis haerens mutabit pelago terras ventisque sequetur fortunam." Similitudo hic obvia non ea est, quae nobis persuadeat Firmicum Manilium ante oculos habuisse; uterque suis verbis artis dictum expressit. Quin imo Firmicus cum scripserit: „hoc astro oriente Salmoneus et Bellerophontes a priscis auctoribus nati esse narrantur", tamen inde non evincere potest Bechert illum Manilium imitari scribentem V, 91: „hinc mihi Salmoneus . . . generatus possit haberi, hoc genitum credas de sidere Bellerophontem."

Utrumque ab astrologis saepius commemorari et tamquam exempla poni non mirum est; cf. quae de Bellerophonte ait Lucian. de Astrol. cap. 13.

Sed artum est vinculum inter hanc quaestionem et iudicium, quod Bechert tulit de Firmici fontibus eorumque usu. Scripsit enim pag. 19: „Quorum fontium quin ille plerosque fraudulenter ipse finxerit, ceterorum autem, quorum aditus re vera ei patuit, vix unum adierit, ei non dubium videbitur, qui quamvis refragante animo in maxime sterilem illum agrum exspatiari et quaslibet binas paginas ieiuni illius atque aridi scriptoris perlegere passus erit." Iudicium iusto severius, vel potius falsum, cum latum sit de rebus et scriptis nobis ignotis. Ieiunum esse et aridum et gloriosum scriptorem et sterilem agrum, quem colat, nemo negabit, sed

tur" postremam sententiam nobilem e Manilio mutuatus esse videtur, I 759: „Huc migrant ex orbe suumque habitantia caelum aethereos vivunt annos mundoque fruuntur."

Ad Manilium etiam referri possit versus 230 Aetnae, quod carmen Lucilium iuniorem auctorem habere dicitur[1]); ibi legitur enim:

„Et firma aeterno religata est machina (mundi) vinclo."

Apud Manilium autem III, 55:

„Staretque aeterno[2]) religatus foedere mundus."[3])

---

de fontium usu, cum longe maior pars vel potius omnes aetatem non tulerint, iustus iudex dicet: „non liquet."

Bechert ad sententiam suam stabiliendam alia attulit et haec Firmici verba l. IV cap. 10. p. 98: „quae divinus ille Abraham et prudentissimus Achilles verissimis conati sunt rationibus invenire et nobis tradere" tumque exclamat: sic! Sed cur tandem? Abraham certe non fuit astrologus, sed habebatur: *μνημονεύει δὲ τοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἀβράμου Βηρωσσός, οὐκ ὀνομάζων, λέγων δ᾽ οὕτως· „μετὰ τὸν κατακλυσμὸν δεκάτῃ γενεᾷ παρὰ Χαλδαίοις τις ἦν δίκαιος ἀνὴρ καὶ μέγας καὶ τὰ οὐράνια ἔμπειρος." Ἑκαταῖος δὲ καὶ τοῦ μνησθῆναι πλέον τι πεποίηκε· βιβλίον γὰρ περὶ αὐτοῦ συνταξάμενος κατέλιπε, κ.τ.ἑ.* Flav. Ios. ed. Bekker Archaeol. I, 7, 2 (pag. 30); de reliquis testimoniis cf. Weidleri Historia Astronomiae, Vitembergae 1741 pag. 19—23. — Achillis *Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ Ἀράτου Φαινόμενα* partim superest. Cf. Pauly Real-Encycl. sub voce Achilles et Weidl. Hist. Astron. pag. 191. Modestius quam Bechert de hac re indicavit Pingreus pag. VIII, IX. A parte opposita stat Salmasius, qui negat Firmicum e Manilio hausisse. Cf. Bernh. R. L. pag. 556.

[1]) Cf. tamen Baehrens. Poet. Lat. min. vol. II, pag. 30, 31.

[2]) *aeterno:* sic sine dubio cum Bentl. est legendum, non *alterno*.

[3]) Ab aliis aliae notantur Manilianae sententiae aut verba in aliis scriptoribus obvia, quae tamen e Manilio sumpta esse nego. Pauca afferam. Fridericus Iacob in Lucilii Iunioris Aetna Lips. 1826 ad vs. 104:

— et qualis acervus
Exilit inparibus iactis ex tempore saxis,

ait Lucilium Manilii sequi hos versus I. 165:

Emersere fretis montes orbisque per undas
exsiliit, vasto clausus tamen undique ponto.

Quae omnia si reputamus dubium est nullum, quin Manilius sit germanum nomen poetae, qui Astronomicon libros V scripsit, et antiqui, licet nomen eius nunquam referant, eius carmina legerint.

De aetate Manilii ipsum carmen quaedam exhibet indicia. Augusto regnante carmen conscribi coeptum esse docent I vss. 7 seqq.: „Hunc mihi tu, Caesar, patriae princepsque

---

Sed quid praeter verbum *exsilire* commune habeant hi versus non video.

Primum mihi legenti Aetna quod inscribitur carmen quaedam Maniliana videbantur ut:

vs. 6: „tecumque faventes
in nova Pierio properent a fonte sorores
rura; per insolitum Phoebo duce tutius itur."

Manil. II. 53: „Integra quaeramus rorantis prata per herbas
undamque occultis meditantem murmur in antris,
quam neque durato gustarunt ore volucres,
ipse nec aetherio Phoebus libaverit igni."

Nunc tamen credo eum Lucretium sequi I, 926.

Aetn. vs. 191: „Res oculos ducent, res ipsae credere cogent"

Manil. I: 701: „Nec quaerendus erit, visus incurrit in ipsos
sponte sua, seque ipse docet cogitque notari."

Sed hic quoque imitatio non patet, quanquam suspicari licet.

Mayor ad Iuvenalis sat. X vs. 175 (Sec. edit. Lond. et Cant. 1878)
„creditur olim
velificatus Athos et quidquid Graecia mendax
audet in historia, constratum classibus isdem
suppositumque rotis solidum mare";

laudat Man. I, 776, quem iam Bentl. annotavit;

„Persidis et victor, strarat quae classibus aequor"

additque (in Iudicibus) Iuvenalem Manilium esse secutum. Sed sive Bentl. sequeris, *quae* corrigentem, sive codicum lectionem tueris *qui*, ut Mayor, sententia est alia. Praeterea, neque hoc est minimi momenti, verba illa nihil habent, quo non cuique scriptori vindicari possint cf. Liv. 35, 49 et Manil. V, 49: nec pelagus Xerxes facietque tegetque." — Minor etiam est similitudo, quam Mayor exstare putat inter Iuven. X, 276—282 et Manil. IV, 45—48. Neque est cur censeas Iuven. XIV, 40—43 sumptos esse e Manil. IV, 86, 87, Iuven. X, 133 seqq. e Manil. IV, 37 seqq., quae nimis sunt communia ac vulgata. Falsum imitationis specimen laudatum vidi a Bentl. ad. I, 795.

MAYOR.
Exam.

paterque, qui regis augustis parentem legibus orbem, concessumque patri mundum deus ipse mereris, das animum." Vs. 384: „Uno vincuntur (qui partem australem orbis incolunt) in astro Augusto, sidus nostro quod contigit orbi, Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor." Dilucide Augustum indicat I, 922, ubi de bellis civilibus locutus perorat ad templum Iani clausum spectans: „Sed satis hoc fatis fuerit, iam bella quiescant, atque adamanteis discordia vincta catenis aeternos habeat frenos in carcere clausa. Sit pater invictus patriae; sit Roma sub illo, cumque deum caelo dederit, non quaerat in orbe." IV 943: „Iam facit ipse (homo) deos, mittitque ad sidera numen, maius et Augusto crescet sub principe caelum." Accuratius tempus indicant I, 888 seqq.: „ut foedere rupto cum fera ductorem rapuit Germania Varum infecitque trium legionum sanguine campos." Conspirat hic locus optime cum illis: Augustus illius cladis tempore iam senex erat septuaginta duorum annorum; itaque saepius poetam ad eius mortem veramque consecrationem spectare, non est quod mireris. Possit sane obici huiusmodi verba mali esse ominis „Augustum post mortem (cuius quidem mentio etiam sub hac immortalitatis pollicitatione minime grata ei futura erat) in deorum numerum adscriptum iri" [1]), noster haec non curat, neque Ovidius: „optavi peteres caelestia sidera tarde." [2])

Manilium carmen suum Augusto mortuo nondum ad finem duxisse conicere licet ex illis versibus, quibus prooemio finem imposuit (I, 114): „Faveat magno Fortuna labori, annosa et molli contingat vita senecta, ut possim rerum

[1]) Orell. ad Horat. Carm. III, 3, 12. Praeterea Peerlkampius animadvertit habere illam dictionem (bibit) omen infaustum cf. not. pag. 22, 1.

[2]) Trist. 2, 57.

tantas emergere moles magnaque cum parvis simili percurrere cura." Haec enim verba sensu carerent si poeta speravisset fore ut intra spatium quinque annorum opus conficere posset. Nullum tamen certum vestigium nos ducit ad Tiberium. Lib. I, vs 798 enumeratis qui ex orbe nostro migraverunt in galaxiam suumque habitantes caelum aethereos vivunt annos mundoque fruuntur, heroes, sic concludit poeta: „Venerisque ab origine proles Iulia descendit caelo caelumque replevit; quod regit Augustus socio per signa Tonante, cernit et in coetu Divum magnumque Quirinum, altius aetherei quam candet circulus orbis." Quae verba de Augusto mortuo et vere consecrato tantum intellegi posse et contextus et ipsa verba clare mihi docere videntur. Cum tamen in fine libri primi et quarti diserte sermo sit de Augusto vivo, aut hi versus in libro primo postea sint adscripti a poeta mutata tota extrema parte huius loci, aut legatur *reget, cernet* necesse est.[1])

Libr. IV vs. 764 seqq. de Rhodo scripsit poeta haec: „Est Rhodus hospitium recturi principis orbem tumque domus vere solis, cui tota sacrata est, cum caperet lumen magni sub Caesare mundi." Rhodi Tiberius morabatur septem annos usque ad alterum annum post. Chr. n. neque tum recturus princeps orbem dici poterat. Anno 9. p. Chr. nat., ante quem annum Manilium librum primum non scripsisse monuimus, Tiberius erat in Pannonia, annis sequentibus in Germania, unde anno 11mo post Chr.

---

[1]) Quod negavit Huetius ad vs. 798 allatis Horatianis his:

Hac arte Pollux et vagus Hercules
innixus arces attigit igneas,
quos inter Augustus recumbens
purpureo bibit ore nectar (Carm. III, 3, 9.)

ubi optimi tamen codices et editores recentiores praeter Orell. *bibet* legunt recte.

nat. exeunte rediit. Sequenti demum anno in gratiam Augusti rediit, postquam „se praesidenti patri ad genua summisit" [1]), „ac non multo post lex per consules est lata ut provincias cum Augusto communiter administraret simulque censum ageret" [2]). Ante annum 12^{mum} vel 13^{mum} p. Chr. nat. igitur illa scribere non potuit Manilius; sed cum Augustus tum, cum illa scribebat Manilius, nondum mortuus esset, ut finis libri IV ostendit, illi versus ante annum 14 exeuntem scripti sunt.

De Tiberii regno certum indicium, quale Iacobus se invenisse putat vs. 513 seqq. libri V, nullum est. Totus locus est hic:

At cum Cassiope bis denis partibus actis
Aequorei iuvenis dextra de parte resurgit,
Artifices auri faciet, qui mille figuris
Vertere opus possint tornique acquirere dotem
Materiae et lapidum vivos miscere colores.
Hinc augusta nitent sacratis munera templis,
Aurea Phoebeis certantia lumina flammis,
Gemmarumque iubar, radiantes lucibus ignes.
Hinc Pompeia manent veteris monumenta triumphi
Non extincta acie, semperque recentia flammis.
Et Mithridateos vultus induta tropaea.

Post vs. 513 unus omissus est: „Et quod erat regnum, pelagus fuit; una malorum", quem Iac. post 542 collocavit. Praeterea vs. 514 *acie* scripsit pro eo quod est in codicibus *lues*. Locum sic emendatum interpretatur Iacobus de theatro Pompei, quod flammis non semel absumptum et sub Tiberio restitui coeptum est. — Sed longe a vero aberravit ni fallor. Poeta intellegit opera eorum, quos artifices auri

---

[1]) Suet. Tib. 20.

[2]) l. l. 21.

dicit vs. 507, qui mille figuris vertere opus possint cett.; hinc de augustis muneribus in sacratis templis expositis loquitur, non de templis ipsis, nec de theatris. Optime Scaliger de triumpho Pompei Magni interpretatur. Ut vero appareat quo iure nostro loco, ubi de auro et gemmis sermo est, intellegantur res, quas ille tertio triumpho transtulit, quae Plinius de iis notavit tota exscribam [1]). „Victoria tamen illa Pompei primum ad margaritas gemmasque mores inclinavit, sicut L. Scipionis et Cn. Manli ad caelatum argentum et vestis Attalicas et triclinia aerata, sicut L. Mummi ad Corinthia et tabulas pictas. Id uti planius noscatur, verba ex ipsius Pompei triumphorum actis subiciam. Ergo tertio triumpho, quem de piratis, Asia, Ponto gentibusque et regibus in septumo volumine operis huius indicatis M. Pisone M. Messala consulibus pridie kalend. Octobris natali suo egit, transtulit alveum cum tesseris lusorium e gemmis duabus latum pedes tris, longum pedes quattuor, et, ne quis effetas res dubitet nulla gemmarum magnitudine hodie prope ad hanc amplitudinem accedente, in eo fuit luna aurea pondo XXX —, lectos tricliniaris tris, vasa ex auro et gemmis abacorum novem, signa aurea tria Minervae, Martis, Apollinis, coronas ex margaritis triginta tris, montem aureum quadratum cum cervis et leonibus et pomis omnis generis circumdata vite aurea, musaeum ex margaritis in cuius fastigio horologium. Erat et imago Cn. Pompei e margaritis, illa relicino honore grata, illius probi oris venerandique per cunctas gentis, illa, inquam, ex margaritis, severitate victa et veriore luxuriae triumpho." Vs. 514 cum Bentleio eiciendum puto. Quae ad II, 290 de torto Capricorno annotavit Iacobus,

[1]) Hist. Nat. XXXVII, 12 seqq.

tanquam hic ad Tiberium spectaret poeta et alia eiusmodi merae sunt nugae.

Ex patrui notis ad Terentii Andriam II, 1, 20, ubi haec habet: „Veteres in nominibus substantivis exeuntibus in *ius* vel *ium* semper genitivos casus *i* simplici efferebant; nunquam *auxilii*, *consilii*, cett. sed *auxili*, *consili*. Primus ex poetis qui hodie extant Propertius bis vel ter, Ovidius saepissime, et post eum alii omnes geminum *ii* usurpant: sub Augusti scilicet senescentis aetate mutatio illa facta est", — ex iis notis dico Bentl. iunior haec conclusit: [1])

„Cum igitur noster habeat *consilium*, *auxilium*, *ingenium*, *imperium*, *pretium*, *vitium*, *principium*, *connubium*, *coniugium*, *solstitium*, *spatium*, *hospitium*, *officium*, *supplicium*, *studium*, *odium*, *spolium*; numquam vero: *consilii*, *auxilii*, cett., licet ceteris casibus obliquis saepissime utatur: omnino concludendum est illum vixisse ante hunc inductum morem." Per se hoc argumentum inutile est, nam, ut unum tantum moneam, etiam Martialis religiose ab usu genitivorum in *ii* desinentium abstinuit, [2]) sed cum aliis argumentis conjunctum suam habet vim.

Cum igitur de Manilii aetate constet eum floruisse Augusti regno exeunte (et Tiberii ineunte fortasse), fere omnia de eo diximus, quae investigari possunt. Nam quae praeterea de eo narrantur omnia certo stabilique fundamento carent. Iam inde a renatis litteris multi nostri poetae nomen in antiquis scriptoribus quaesiverunt. Quod tamen frustra cum facerent, eius nomen in codices quosdam Plinii intulisse videntur. Narratur enim in fine editionis Basil. (1533) atque idem iam in Cod. Laurentiano saeculo XV scripto [3]): „floruit divi Augusti temporibus, quod ipse in

[1]) Bentl. ed. praef. pag. XIII.

[2]) Cf. Neue Lat. Formenl. I² pag. 92.

[3]) Bechert pag. 13.

principio huius operis indicat et Plinius testatur, cum refert XXXVI lib. naturalis historiae, cuiusdam obelisci cacumini per Manilium Mathematicum auratam pilam fuisse additam ad dignoscendum horarum rationes."

Sed nullus codex Plinianus ante saeculum XV hoc loco (§ 72) Manilii nomen scriptum habet, sed Facundi Novi mathematici; saeculo XV demum in Italicis codicibus reperitur. [1]) Videtur igitur aliquis, ut antiquitatis testimonium suo Manilio vindicaret, consulto codicis cuiusdam lectionem immutasse; nam censere id casu quodam factum esse litterarum ductus nos vetant.

Patria vero poetae equidem nullus dubito quin Romà fuerit, aut certe Italia. Lib. I vs. 7 Augustum alloquitur: „Hunc *mihi* tu, Caesar, *patriae* princepsque paterque, qui regis augustis parentem legibus orbem, concessumque patri mundum deus ipse mereris, das animum," ubi, nisi *patriae* intellegas *patriae meae* vel *nostrae*, sententiam debilites II 888: „censum sic proxima Graiae nostra subit linguae." Quî peregrinus scribere potuisset haec?: „Et si qua externa referentur nomina lingua, hoc operis, non vatis erit; non omnia flecti possunt, et propria melius sub voce notantur" III, 40—42. „Quid referam Cannas, admotaque moenibus arma? Postque tuos, Thrasimene, lacus Fabiumque morantem, Varronemque fuga magnum, quod vivere posset, accepisse iugum victae Carthaginis arces? Speratum Hannibalem *nostris* cecidisse catenis, exiliumque rei furtiva morte luisse?" IV 37—42. [2])

---

[1]) Cf. edit. Sillig.

[2]) Recte eos poetae vindicavit Iacobus in progr. Lub. 1835 et ante eum Huetius, qui optime eos interpretatur: „Sensus hic est, periisse Annibalem, quem vincula nostra expectabant et fugam illam, qua nobis ereptus latuit apud Prusiam, luisse hoc mortis genere, quod ei ut pote noxio conveniret. Nec immerito addit vir candidus et ingeniosus: „Parcendum est veteri

Haec testimonia quamvis certo testentur poetam fuisse Romanum aut certe Italum, tamen iam dudum fuerunt, qui eum peregrinum putarent, quod inquinate, ut aiunt, loquatur. Inter eos primus videtur fuisse Lilius Gregorius Gyraldus, qui anno 1552 obiit et Historiam Poetarum Graecorum Latinorumque dialogis decem erudite descripsit.

Quod vulgo fit etiam in hac re factum esse videtur: quae prava sentimus de aliqua re saepe inveterascunt in animo, aliis rebus, quae illis falsis opinionibus ducti observasse nobis videmur, se corroborant atque facile propagantur. Bonincontrius censebat hunc nostrum Manilium non alium esse atque illum de quo Plinius scripsit haec: [1] „Alia creta argentaria appellatur nitorem argento reddens. Est et vilissima qua circum praeducere ad victoriae notam pedesque venalium trans maria advectorum denotare instituerunt maiores, talemque Publilium Lochium mimicae scaenae conditorem et astrologiae consobrinum eius Manilium Antiochum, item grammaticae Staberium Erotem eadem nave advectos videre proavi." At Bonincontrius, qua erat stupiditate in rebus philologis, nesciebat Staberium illum inter ceteros iam docuisse Brutum et Cassium et temporibus Sullanis vixisse, [2] neque igitur potuisse aequalem esse Augusti et Tiberii. Lilius Gyraldus deinde aliud protulit argumentum: Manilium peregrinum fuisse ex multis eius barbarismis apparere. [3] Aliud etiam

---

scripturae neque codicum fides sollicitanda est, aut audiendi bonae Criticae susurri et coniecturae, quam cum deplorata penitus sententia est. Hac lege si starent interpretes, minus depravatos haberemus Auctores, qui misere interpolati sunt et depravati."

Consulto omisi IV, 776: „qua (Libra) genitus Caesarque meus hanc condidit urbem." Bentl. et Iacob. eum eiecerunt; num iure adhuc dubito; sed cod. Gembl. est conferendus.

[1] XXXV, 199.

[2] Suet. de Gramm. 13.

[3] Scalig. in proleg. ante notas.

Bentleius: [1]) „suspicatur eum fuisse alicubi forsitan ex Asia peregrinum, tum ex singulari eius quorundam verborum constructione, tum quia nusquam apparet ipsos Romanos hisce artibus adeo mature operam dedisse." Denique Jacob in progr. anni 1832 pag. 14 Manilium Afrum esse putavit. „Eo iam libri nos ducunt, qui *Poenum* nuncupant, eo etiam oratio luxuriante ubertate diffluens, eo praepositionum usus laxior." In edit. anni 1846 praef. pag. 17 tamen scripsit: „Utrum autem homo Asianus fuerit, quod Bentleio visum est, an Afer natione, quod mihi diu videri solebat, incertior quam quondam haereo."

Tria sunt igitur argumenta quibus iudicia, quae peregrinum Manilium faciunt, nituntur. At illud Jacobi, Poenum nuncupare codices Manilium, nullius esse momenti facile videbis, si animadverteris haec. Primum illud *Poeni* in uno tantum eoque malae notae codice reperitur, in Vossiano tertio scilicet, qui inscriptus est: *Marci* · *Mallii* · *Antiochi* · *Poeni* · *Astronomicon* · *Divo* · *Octavio* · *Quirino* · *Augusto* · Vocabulum *Poeni* autem corruptum videtur e vocabulo *poetae*, quod plures codices habent post nomen scriptoris. Simili vitio corrupta est inscriptio codicis Urbin. haec: *M. Manilii Boeci astronomic. liber primus incipit.*"

Secundum argumentum, quod est Bentlei, nusquam scilicet apparere ipsos Romanos hisce artibus, astrologiam dicit, adeo mature operam dedisse, firmius est nihilo. Multo ante Manilium Romani astrologiae iam studebant. Etruscorum divinatio ad illam artem quam proxime accedebat; Romani ab illis didicerunt." [2]) Astrologiam ipsam

---

[1]) Praef. X.

[2]) Diod. Sicul. V, 40, 2. Senec. Nat. Quaest. II, 32. Gell. IV, 5, Luc. I, 587, Lucr. VI, 381. Etrusci longitudinem anni, qui tropicus dicitur, 365 dierum 5 hor. 40 minut. esse dicebant, Niebuhr. Röm.

Manilium Antiochum illum, de quo supra sermo erat, condidisse Romae Plinius testatur.[1]) Inter doctissimos astrologos etiam numerandus est qui ante proelium, apud Pydnam commissum, lunae defectum praedixit, Gaius Sulpicius Gallus.[2]) Varro de astrologia scripsit.[3]) De Lucio Tarutio Firmano, familiari suo Cicero scripsit haec: „imprimis Chaldaeicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus, Romamque, in iugo cum esset luna, natam esse dicebat nec eius fata canere dubitabat." [4]) De alio Ciceronis aequali, Nigidium Figulum dico, recte Martinus Hertz: „Quodsi non dubitamus, inquit, quin Nigidius et Pythagoricae disciplinae assecla fuerit et resuscitator, et magicam atque astrologica . Chaldaeorum quae dicitur disciplinam coluerit, quae cum ipsa illa philosophia arctissimo vinculo ista aetate coniuncta fuisse videbatur, ex altera parte id etiam

---

Gesch. I pag. 288. Quod Mommsen ait I[6], pag. 181: „Wie tief dies Gaukelspiel dem römischen Wesen widerstand, zeigt, dass, selbst als man später in Rom es benutzte, doch nie ein Versuch gemacht wurde es einzubürgern", id probare non possum a Cicerone haec doctus (de Div. I. 92): „Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit, eademque interpretatur quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. *Quocirca bene apud maiores nostros senatus tum, cum florebat imperium, decrevit ut de principum filiis X singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum."* Val. Maxim. (ed. Halm) pag. 2: „Tantum autem studium antiquis non solum servandae sed etiam amplificandae religionis fuit, ut florentissima tum et opulentissima civitate decem principum filii senatus consulto singulis Etruriae populis percipiendae sacrorum disciplinae gratia traderentur." Exc. Parid. „percipiendae disciplinae gratia."

[1]) Hist. Nat. XXXV, 199.

[2]) Liv. XLIV, 37; Plin. II, 12; Valer. Max. VIII, 11; Quint. I, 17.

[3]) Cf. Ritschl. Quaest. Varron. — Cassiod. de mathem. discipl. pag. 579 edit. Genev. 1656. Fabr. B. L. I, 7. 4.

[4]) de Div. II, 98.

animadvertendum est, non minus iis divinationis generibus eum studuisse, quae ab ipsis Romanis adoptata ex Etruria imprimis originem suam ducebant."[1]) De Bentleio igitur, si verum nepos rettulit, vereor ne valeat illud Horatianum: „quandoque bonus dormitat Homerus."

Restat tertium atque gravissimum argumentum, quod est e dictione poetae petitum. Cum Jacobus uberrime illum locum tractaverit, ut videamus quanti sit momenti, age eum sequamur. Scripsit autem:[2]) „Nulla linguarum pars neque ad elegantiam gravior neque ad usum difficilior est quam qua per particulas vincitur oratio. Iam mihi vide, quam ab hac parte debilis sit Manilius. Dum enim paucarum (*si*, *donec*, *quod*) se gyro includit, alias maximeque usurpatas poetis in orationem inferre non potuit. Veluti *quoniam* locis 5, *quamvis* 4 vel 5, *postquam* 4, *simul* (simulac) 4, (et quod nescias mirone casu an consilio accidisse dicas, ubique addita particula *At*, *At simul*,) *priusquam* 3, *quippe* 3, *antequam* 1, *ut* temporale 1, *quando* nullo loco invenitur. *Quum* vero (siquidem) praeter consuetudinem saepe cum indicativo coniungit; I 139: *Prohibentque requiri ultra se quicquam, quum per se cuncta creantur*, cf. I, 742, 854. II, 201, 485. III, 281. IV, 334, 515 et saepius."

Huiusmodi argumenta nihili aestimanda sunt, nisi nituntur accuratis investigationibus et scriptoris, in quem inquiritur, et aliorum, qui cum eo sunt comparandi. Neutrum Jacobus fecit. Nam *quoniam* non locis 5 sed 8 invenitur:[3]) I 118, 521, II 603, III 160, 208, 385, 560, IV 119; *quamvis* locis 5: II 313, 329, 398, IV 196,

---

[1]) M. Hertz, de P. Nigidii Figuli studiis atque operibus Berol. 1845, pag. 32.

[2]) Dissertat. prim. pag. 15.

[3]) Iacobi edit. laudo.

V 588; *simul* (simulac) I 232 (simul atque), III 323, 370, 439 (sine *At*), V 550 (cum *Ac* coniunctum); *prius quam* reperitur locis 4: I, 96, 805, V 162, 343; *ante quam* locis 3: II 774, V 183, 344, *ut* temporale 2: II 273, V 140 (codd. *attollitur*); *quando* 2: I 641, III 335.

Quom autem causale et apud alios, et imprimis apud Lucretium saepius coniunctum invenitur cum indicativo. Omnis comparatio cum aliis poetis deest; non est igitur argumentum. Videamus num validiora quae sequuntur.

„Eademque infantia in verbis iisdem crebro et ad fastidium regerendis notatur. Non loquor nunc de axis, cardinis, verticis, luminum, siderum, stellarum aliorumque ad artem pertinentium verborum repetitione, qua fortasse Lucretii simplicitatem imitari voluit, sed etiam ubi venustus esse cupit, in eodem saepe vado haerere videtur. Pauca apponam. I, 255: *Flammas* Ordinibus *certis referam, primumque canentur Quae medium obliquo praecingunt* ordine *mundum.* vs. 295 et 297: *Quoque semel coepit, totus volat undique in* ipsum. — *Usque adeo tenue ut verti non possit in* ipsum. In quo simul notare te velim *ipsum* esse *se ipsum*, idque praeter Augustei aevi consuetudinem ei esse familiare. Iisdem vocibus ac casibus praeter multos alios hi versus finiuntur initio libri primi; 149, 152, 156: *auras*; 162, 165: *undas*; 223, 224: *gentes*; vs. 395: *In magnam caeli* tendentem *brachia partem, Nec minus* extento *surgentem ad sidera passu;* V, 54: *His* ducibus *caeco* ducuntur *in aequore classes;* I, 476: *Praecipue medio* cum luna *implebitur orbe, Certa nitent mundo;* cum luna *conditur omne stellarum vulgus.* Ubi non sane suavi oratione cum modo particula modo praepositio, modo cum nominativo modo cum ablativo *lunae* coniuncta regeritur."

Haec eadem de quovis fere poeta similes tractante res, tunc temporis vivente affirmari possit. Eandem particulam *cum* sumam. Suavis num oratio est Germanici haec:

Myrtilos exoritur summo **cum** fluctibus *ore*,
totus **cum** tauro lucet; ruit oceano bos
Ante, super terras **cum** fulget *Myrtilos ore*
Iasides etiam caelum **cum** coniuge Cepheus cett.?

An eiusdem versus hi:

Ferrique invent**o** *mens est* laetata metall**o**
Polluit et taurus *mensas* adsuetus aratr**o**
Deseruit propere *terras* iustissima virg**o** cett.? [1])

Sane suavis non est oratio, sed hanc ob rem Germanicus num est peregrinus? Quotiesne Lucretius, etiam ubi nullo doctrinae vinculo vincitur, intra spatium paucorum versuum eadem verba usurpavit! Cf. idem quod e Manilio laudavit Jacobus *auras*: V 501 aerias auras et 502 aeris auris; VI 891 in fine versus *undas*, idem in fine vs. 894; *caeli* in fine vs. I 1062 et 1066; *prima* in fine vs. V 677 et 678; uno tantum versu intermisso *noctes* finis est vs. 680 et 681; IV 275 et 277 *aër*; II 682 et 685 *figuris*, I 66 et 67 *contra*; I 156 et 158 *creari*; I 283 et 285 *aquai*, quae exempla sexcentis aliis augeri possunt. Haec, ni fallor, iam monent ne Jacobo obsequamur.

Idem deinde pergens „Simulque attende mihi, inquit, ad orationem recte quidem formatam ad analogiam, sed non recte ultra consuetudinem linguae prolatam. . . . . Atque in his analogiis ultra usum vagis praecipue Manilii peregrinitas potest cognosci. Cum enim innatus ille linguae patriae sensus penitusque inhaerens animo eis deesse necessario debeat, qui linguam aliquam addidicerunt, destituti isto

---

[1]) Germanici Aratea 181—184, 135—137 edit. Baehrens.

optimo duce ac secuti rationem facile saepeque labuntur; idque vel in verbis singulis, ut in synonymis non recte commistis, vel in continuata oratione cernitur, dum modo figuras non recte transferunt, modo grammatica licentius abutuntur."

Haec esse vitia sermonis hominis peregrini et quasi indicia, quibus cognosci possit a peritis, non negamus; cum tamen innatus ille linguae patriae sensus neque sit semper tam excultus et tam certus, quin saepius etiam ingenui labantur, neque tam firmus et stabilis, quin lectis peregrinorum scriptorum operibus multis non numquam obscuretur, non opus est enumeratis aliquot exemplis sed accurate instituta inquisitione in usum scriptoris, comparatum cum aliorum scriptis. Quo praemonito recenseamus exempla a Iacobo prolata. Atque primum I, 469, ubi poeta docet signorum figuras optime discerni posse luna cum plena niteat in caelo, quoniam minores stellae tum non turbent visum:

Praecipue medio cum luna implebitur orbe,
certa nitent mundo; cum luna conditur omne
stellarum vulgus, fugiunt sine nomine signa."

Illud „medio cum luna implebitur orbe" Iacobo obscurum et vitiosum videtur. Non repugno, nam librarii lapsu mendum irrepsit. Pro *implebitur* legatur *impletur in*. Hic ablativus loci modo cum praepositione a Manilio ponitur, modo illa omissa, IV 744: „Laniger in medio sortitus sidera mundo." Signa tum praecipue cernuntur cum luna plena est in medio menstruo suo orbe, quoniam minores stellae, quae visum turbant, tum non apparent; Cf. Sappho (Poetae Lyrici ed. Bergk. [3], pag. 880):

Ἄστερες μὲν ἀμφὶ κάλαν σελάνναν
ἂψ ἀποκρύπτοισι φάεννον εἶδος,
ὄπποτά π λ ή ϑ ο ι σ α μάλιστα λάμπῃ
γᾶν . . .

I, 73: „Necdum etiam doctas solertia fecerat artes"; i. e. *invenerat*. Est haec analogia ultra usum vaga ait Iacobus. *Artes facere* re vera nusquam inveni, sed Cicero [1]) *artes efficere* scripsit: „Ex quibus collatis inter se et comparatis artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias." — I, 774: „Aethereusque Platon et qui fabricaverat illum." Est sane non vulgaris ratio Socratis denotandi, sed cur magis barbari sit quam Senecae [2]): *animum format et fabricat philosophia* non video, cum etiam *sapientem, perfectum oratorem formare* latine dicatur.

IV 602: Laeva freti caedunt Hispanas aequora gentis
teque in vicinis haerentem, Gallia, terris,
Italiaeque urbes dextram sinuantis in undam
usque canes ad, Scylla, tuos avidamque Charybdim.

Merito Iacob. reprehendit verbum *caedunt*, cum *aequora caedunt gentes* non dicatur, et *sinuantis*, quod omissum sit *se*, idem cum haec vitia Manilii peregrinitatem testari censet, fallitur. Pro FRETICAEDVNT legere velim FRETIALVDVNT, pro *alludunt*; Val. Flac. VI, 665: „summa cacumina siluae lenibus adludit flabris levis auster"; Plin. XXVI, 39: „Tripolion in maritimis nascitur saxis ubi alludit unda, neque in mari neque in sicco." Stat. Theb. IX, 336: „extremis adludunt aequora plantis." — *Sinuare* toties recte transitive a Manilio scriptum invenio: I, 333, 692; IV 600, 755, V 14, ut inscitiae eum accusare in hac re non liceat. Si *sinuare* omnino intransitive non est ferendum, cum Scaligero legas velim *insinuantis*, quod et intransitive usurpari notum est. — Huc non puto referendum, ut Iac. vult, verbum praeter usum absolute positum in: *fundentis semper Aquari* II, 232 et *fundentis Aquari*

[1]) de Nat. Deor. II, 148.

[2]) Epist. Mor. Lib. II epist. IV, 3.

arbitrium est 464; nam hoc si est praeter usum, id inde oritur, quod perraro occasio offertur huius verbi absolute adhibendi; aliis locis Manilius quoque obiectum addit; II 248: „fundens et Aquarius undas." Ceterum si *fundere* ita absolute, ut dicunt, positum Latine non dicitur, reponendum puto cum Bentl. ad II, 464 humentis, ut V, 450: „Sed regione means Cepheus humentis Aquari."

I, 116 legitur: „ut possum rerum tantas emergere moles", quod suo iure vituperat Iacob, ut alii ante eum. Bentleius legere iubet *evincere* ut Verg. Aen. II, 496: oppositasque evicit gurgite moles"; „In codicibus scriptis, qui scribendi compendia sectantur, *emgere* et *evicere* non nisi littera differunt." Recte Manilius V, 198: septimaque ex undis pars *sese emergit* in astra." Cf. „taceo emergentia ponto littora" IV, 636.

IV 285: placidum ductis everrere retibus aequor
littoribusque suis populos exponere captos
aut uncos celare cibis;

populos sic scribi posse pro vocabulo proprio, quod est *pisces*, Iac. negat. Addere potuerat V, 369, ubi aves vocat poeta *aerios populos, caeloque dicatum alituum genus*. Columella 9, 13, 12 habet *apum populi*, sed eodem libro (9, 6) *gentes* de animalibus dicit, ut Lucr. I, 1033: „efficit ut largis avidum mare fluminis undis integrent amnes et solis terra vapore fota novet fetus summissaque *gens* animantum floreat", et Vergil. multis locis, qui tamen et *gentes* et *populos* dicit *apium* Georg. IV, 4 et 5: Idem Georg. I, 382 et saepius *corvorum exercitus*, Lucr. V, 1084 *corvorum greges*. Simili modo haec vocabula, quae multitudinem designant de hominibus et de animalibus a poetis usurpantur. Quod cum ita sit, dubito an non haec metonymia peregrinitatis convincat poetam.

IV 821: immenso nihil est aequale sub aevo
perpetuosque tenet flores unumque tenorem.

Iacob. vituperat *flores*. „Florem, ἀκμὴν, omnes dixere, praesertim genitivo addito, velut aetatis; *flores* nemo, ne distributive quidem, licet innumeris exemplis pluralis pro singulari scribatur in nominibus multis." — Video tamen Plinium (Nat. Hist. XIV, 1, 7) scripsisse: „quamquam videmus Vergilium praecellentissimum vatem ea de causa hortorum dotes fugisse et in his, quae rettulit, *flores* modo rerum decerpsisse." Praeterea animadvertas velim *florem* hic et metrum vetare et vocabulum in eundem sonum desinens *tenorem* exeunte versu.

I 245: „nos in nocte sumus somnosque in membra locamus. Iacobus: „affirmo eum qui ita scriberet, probe quidem didicisse linguam, sed isto caruisse sensu patriae linguae, qui quid deceat, quid non, unice docet." Mirum hoc. Si unice sensus *patriae* linguae quid deceat, quid non, docet, quinam Iacobus scire potuit hunc versum esse poetae peregrini? Num ipse erat antiquus Romanus? — At locus procul dubio est corruptus. *Loco* a Manilio cum praep. *in* et *sub* cum *ablativo* coniungitur: I 575: „in media mundi regione locatus"; 811: „sub illis.. locatus"; II, 459: „pectus locatum sub cancro est"; 723: „pluribus inque modis rerum natura locavit"; 745: „in quocumque . . . stellae . . . locatae dodecatemorio fuerint"; III, 111: „in quarto . . . locavit"; 138: „in sorte locata"; IV, 215: „in ambiguo . . . locatum"; 344: „in prima parte locavit"; 929: „sub corde locata." Reliquis locis absolute est positum aut coniunctum cum praep. *ad* et *per*. Locus unus, ubi inveniebatur *locare in* cum accusat. II 732—734: „Hic ubi deficiet numerus, tunc summa relicta in binas sortes adiecta parte locetur dimidia, reliquis tribuatur ut ordine signis" a Bentl. merito est eiectus, quem cf. ad

736. Mirum igitur foret si hic cum accusativo esset coniunctum; mira praeterea est tota sententia. Feliciter iam Burmannus[1]) locum emendasse mihi videtur. „Lege", scripsit „somnosque in membra vocamus." Nec multum ab hac locutione differt illa Ovid. Met. II, 235:

Sanguine tunc credunt, in corpora summa vocato,
Aethiopum populos nigrum traxisse colorem.

Confuderunt iterum *locare* et *vocare* apud Manilium librarii lib. III, 70: „tot et in partes, quot et astra locarat, disposuit." Cf. II, 125: „quod vocat in caelum."

De eo qui sub signo Leonis natus est poeta dicit, IV, 182 eum:

„Et pacare metu silvas et vivere rapto"

Iacobus explicat:" i. e. formidine, qua in retia ferae compelluntur," minus recte; melius Pingreus: „*il répand dans la forêt le silence et la terreur*" id est *par la terreur*; simili modo Caesar scripsit: [2]) „Dumnorix . . . principes Galliae . . . coepit . . . metu territare." Cf. etiam Verg. Aen. VI, 802: „Fixerit aeripedem cervam licet aut Erymanthi *pacarit nemora* et Lernam tremefecerit arcu." Nihil video quod peregrinum esse M. testetur.

„*Tueri* i. e. curam gerere alicuius (liberos tueri) usurpatum est; Manilius vero eum usum in synonymum non recte transtulit, IV, 709: Cruraque *defendit* Iuvenis." Iacob.

Sermo est de partibus corporis, quae sub singulis sunt signis. Bentl. hoc verbum non offendit, quin imo laudat poetam: „compara hos versus (704—709) cum II, 456 cett. et miraberis poetae ingenium cum facilitate et copia." [3]) Ceterum confer: Caesar. B. C. III, 94, 6:

---

[1]) Ad Phaedri Fab. I, 16, 1.

[2]) de Bello Gall. V, 6.

[3]) II, 456 seqq.

Aries caput est ante omnia princeps
sortitus censusque sui pulcherrima colla

„*Tuemini*, inquit, castra et *defendite* diligenter" et Tac. Germ. 14: „illum (principem) *defendere*, *tueri*", ut videas non iuste Iacobum censuisse.

„Sic etiam *totum* et *omne* inter se ita confunduntur, ut eo aevo a nemine factum videas; unum exemplum nunc afferam, IV, 739: Cinnama, non *totis* passim nascentia *campis*, i. e. non ubique." Iacob. Idem in indice ad suam editionem praeterea duo affert: I, 560: „sex *tota* surgentia sidera *luce*" et IV, 233: „et *totis* armenta sequi pascentia *campis*". Sed *totus* hic, ni fallor, ut vulgo, cum ablat. sine praepositione coniunctum, fere idem significat atque *per* cum accus., ut *tota luce* paene idem sit atque *per totum diem* (Iacob. ipse interpretatur atque supplet: „sed sena unoquoque die signa surgentia memineris — totidemque nocturno tempore per caelum volitantia;" vereor tamen ne illud *unoquoque*, quod inseruit, nimis urgeat; Pingreus: *un jour entier*), et *totis campis* fere idem atque *per totos campos*, ut verg. Aen. VII, 793: „Insequitur nimbus peditum clipeataque *totis* Agmina densentur *campis*. (Pingreus vertit IV, 233: *dans de*

Taurus, et in Geminis aequali brachia sorte
scribuntur connexa humeris, pectusque locatum
sub Cancro est, laterum regnum scapulaeque Leonis;
virginis in propriam descendunt ilia sortem;
Libra regit clunes, et Scorpios inguine gaudet
Centauro femina accedunt, Capricornus utrisque
imperat et genibus, crurum fundentis Aquari
arbitrium est, Piscesque pedum sibi iura reposcunt.

IV, 704 seqq.

Namque Aries capiti, Taurus cervicibus haeret,
brachia sub Geminis censentur, pectora Cancro,
te scapulae, Nemeaee, vocant, teque ilia, Virgo;
Libra colit clunes, et Scorpius inguine regnat,
et femina Arcitenens, genua et Capricornus amavit,
cruraque defendit Iuvenis; vestigia Pisces.

vastes prairies; quod Iacob. requirit *omnibus* IV, 739 continetur, opinor, in vocabulo illo *passim.*)

Quae Iac. rettulit exempla, unde appareat audacia quaedam orationis, non consulto quaesita, neque usui congruens et praecipue figurarum licentia,[1] hic praetermitto, quoniam, si aliunde constaret Manilium fuisse peregrinum, illa exempla hanc sententiam corroborare possent, nunquam vero ex iis, quae *videntur* nimis audacter dicta, efficere atque concludere merito possumus auctorem comfuisse peregrinum; complures enim alias invenias causas, quae idem possint efficere: exempla quae sequitur quis et institutio et exercitatio; nam aliter qui Asianorum genus dicendi, aliter qui Atticorum sequitur scribit vir Romanus; aliter qui a rhetoribus est institutus, aliter qui nativo utitur stylo; aliter qui longa exercitatione excultus est, aliter qui exercitatione caruit, ne plura addam.

Omnia quae praeterea Iacobus invenit atque in programm. hic illic et in indice editioni suae affixo notavit recensere neque tempus permittit et inutile puto, cum parvi ea esse momenti ad sententiam probandam ex supra dictis satis atque abunde appareat. Age potius exscribam quae Scaliger[2]) de hoc loco protulit. „Quod autem peregrinum ex eo caussatur Gyraldus, quod, ut ipsius verbis utar, inquinate loquitur: prius nos debebat docere, quid sit inquinate loqui. Nam si id est *βαρβαρίζειν*, ut revera est, quare non indicat barbarismos in scriptore saeculi florentissimi, quo et mancipia ipsa pure et Romane loquebantur? Sed si ulli sunt barbarismi, quare nos fugiunt barbarismi, quos deprehendere si nobis per ingenium non liceret, quod in nobis perexiguum est, tamen

---

[1]) Progr. I pag. 18—22.

[2]) Proleg. ante not. pag. 2 et 3.

usus ipse aperuisset, qui et in nobis aliquis est, et stupidorum etiam est magister? Sed quemadmodum aliud est ornate loqui, aliud pure; ita aliud est *βαρβαρίζειν*, aliud incondite loqui; quod quidem multis imposuit, qui *βαρβαρισμὸν* vocant inconditum sermonem. Illa anus, quae in Theophrasti sermone peregrinitatem notavit, magis Attice, at minus ornate, quam Theophrastus loqui potuit. Idem dicas de Livio: cuius dictio ornatior, quam Latinior illi Critico videbatur, qui Patavinitatem in eo animadvertebat, et quidem fortasse iustius, quam ii, qui militem, qui scripsit diarium belli Hispanici[1]), barbarum vocant; cum tamen eo scripto nihil Latinius concipi possit. Sed horride loqui illum militem, quem horridum vocant poetae, non tam mirum videri debet, quam putare ideo barbare loqui, quod incondite. Futilissimo igitur argumento Lilius peregrinum suspicatur Manilium ex sordibus eius orationis, quae nullae sunt. Idiotismos vero in illo esse non paucos animadvertet, qui eum auctorem aequiore animo legerit, quam Gyraldus. Sed idiotismos, et si qua sunt similia, ipsemet Poeta excusat, tum asperitate materiae, tum egestate Latini sermonis; contentus nude docere, quod ornate non possit. Neque vero statim omnia damnanda sunt, quae nitorem sermonis non admittunt: quasi minore cura et ingenio tractanda sint, quae ab omni cultu eloquentiae sterilia sunt, quam quae ornamenta orationis admittunt. Quis sanus dixerit Vitruvium barbare loqui? Tamen nemo magis incondite." [2])

---

[1]) Cf. Teuffel. R. L.³ pag, 373. 8.

[2]) Cf. etiam quae Huetius in eandem sententiam scripsit pag. 85.

CAPUT SECUNDUM.

Quod exoptavit Manilius: „Faveat magno Fortuna labori annosa et molli contingat vita senecta, ut possim rerum tantas evincere moles" id videtur ei non contigisse, nam carmen non est ad finem perductum neque iis, quae erant scripta, manus accessit extrema.[1]) Quod cum e ratione et consilio totius operis appareat, ut ea videantur, prius singulorum librorum argumenta percurramus.

Liber primus brevi in conspectu ponit universitatis corpus pluribus additis excursionibus, quae ieiunam aridamque materiam copiosiorem reddant. Praemisso prooemio [2]) de astrologiae inventione varias recenset philosophorum de mundi origine sententias [3]), mundique figuram, qualem nunc se praebet, describit [4]), uberius agit de forma rotunda terrae in medio rotundo mundo pendentis [5]), monetque universas res divina ratione gubernari. [6])

Deinde ad signa referenda transit poeta et hac quidem ratione, ut primum duodecim signa orbis signiferi quam brevissime describat [7]), deinde exposito quid sit axis

---

[1]) Bentl. praef. XI. Iacob. proleg. XVII.

[2]) Vs. 1—117.

[3]) 118—148.

[4]) 149—193.

[5]) 194—246.

[6]) 247—254.

[7]) 255—274.

mundi [1]) reliqua, cum quae in septentrionali, tum quae in australi caeli plagis sunt posita atque ea, quae nusquam in conspectum veniunt, sed ad analogiam et exemplum aquilonarium signorum sunt intellegenda. [2]) Huc cum poeta venit, caeli descriptionem abrumpens lectorem monet ne corporeis similes quaerat figuras [3]), et animo contemplatur divinam prudentiam et rationem, quibus omnia ordine convertantur et gubernentur. [4])

Tum de mundi magnitudine disputatione inserta [5]) circulos caelestes describit: quinque parallelos [6]), qui duobus coluris, per polos mundi ductis, secantur [7]), meridianum et finitorem [8]), circulum signiferum et orbem lacteum. [9]) Haec via lactea imprimis acrem poetae animum incitavit, quo factum est ut splendidam excursionem huic carminis parti addiderit [10]), qua inquirit in naturam huius stellarum turbae crasso lumine candentis.

In fine libri primi agitur de planetis, quos iam prius se descripturum esse pollicitus erat [11]), breviter, uberius de cometis [12]), quorum natura praesignificans aptum huic libro imponit epilogum et transitum ad sequentem.

In libri secundi exordio Manilius gloriatur, alii poetae cum alia cecinerint, se primum canturum deum et rationem quae cuncta gubernet ducatque ab aeternis terrena ani-

---

[1]) 275—293.
[2]) 294—455.
[3]) 456—482.
[4]) 483—539.
[5]) 540—560.
[6]) 561—602.
[7]) 603—631.
[8]) 632—665.
[9]) 666—704.
[10]) 705—804.
[11]) 259, 805—812.
[12]) 813.

malia signis [1]), nec „turbae" carmina conditurum sed divino flatu vectatum ad sidera laturum.[2]) Haec praefatus ad propriam transit artem astrologorum hoc libro divisiones signorum tractans. Et primum divisionem siderum καθ' αὑτά refert: principia divisionis sunt ἡ φύσις, τό εἶδος, τὰ ἤθη κ. τ. ἑ: sunt igitur mascula et feminea, humana et ferina; gemina, biformia, duplicia; aversa et recta, diurna et nocturna, aquatica et terrena et ambigua, fecunda et sterilia et communia, currentia et stantia, sedentia et iacentia, truncata, hiberna, aestiva, autumna, verna.[3])

Deinde quomodo πρὸς ἄλληλα dividantur exponit, id est eas siderum configurationes, quas diversos aspectus astrologi vocant; ad figuras: trigona, tetragona, hexagona; ad similitudinem: singularia, asyntheta, contraria; enumerat tutelas deorum, id est „quae cuique deo rerum natura dicavit", tutelas membrorum humanorum; signa, quae inter se vident, audiunt, amant, oderunt; sic etiam configurationes, quae sibi vicissim contrariae sunt aut amicae. [4])

Tum de dodecatemoriis agit, id est de divisione cuiusque signi in duodecim partes, de dodecatemorio lunae atque de dodecatemoriis dodecatemoriorum [5]); quattuor geniturarum cardines describit, quae „loca praecipuas vires summosque per artem fatorum effectus referunt, quod totus in illis nititur aethereis veluti compagibus orbis" [6]), horum cardinum effectus ac dignitates exponit. [7])

Finis huius libri totus in duodecim caelestium domorum

---

[1]) II, 82, 83.
[2]) II 1—149.
[3]) 150—270.
[4]) 271—692.
[5]) 693—787.
[6]) 801 seqq.
[7]) 788—855.

descriptione versatur, quarum tituli et tutelae enumerantur et singulis suus cuique planeta datur. [1])

Astrologorum caelo descripto liber tertius „certas dat in arte vias ad fata videnda.” [2]) In prooemio, libri secundi prooemio non dissimili, poeta queritur se rem omnium difficillimam sermone reluctante tractare [3]). Tum de athlis canturus, primum quid sint explicat [4]). Athla enim sive opera, labores, studia, artes alia huius modi, quibus hominum vitae occupantur, erant numero duodecim, respondentia numero signorum signiferi et caelestium domorum. Haec athla enumerantur: 1 fortuna, 2 militia, peregrinatio, 3 urbani labores, 4 iudicia forensia, eloquentia, 5 coniugia, societates, hospitia, 6 opum dispensatio et conservatio, 7 pericula, 8 nobilitas, fama, gratia, 9 natorum educatio, nutritia, 10 mores, instituta familiae, 11 valetudo, 12 vota eorumque effectus. [5]) Quae cum „tempora mutent, nunc huc nunc illuc signorum mota per orbem, incolumis tamen ut maneat, qui conditus ordo est”, ratio est investiganda qua eorum sedes inveniri possit, quae ratio exemplo de fortunae primae sortis sede quaerenda sumpto illustratur. [6])

Deinde ad horoscopum, sive constellationem orientem cum quis nascitur, inveniendum deducitur carmen. „Sed quanta effectu, res est tam plena laboris” [7]), cum geometrica subtilitas requiratur. Ratio vulgaris, „quae binas

---

[1]) 856—970.
[2]) III, 45.
[3]) 1—42.
[4]) 43—95.
[5]) 96—159.
[6]) 160—202.
[7]) III, 211.

tribuit signis orientibus horas" refutatur [1]), ratio vera proponitur [2]) et exemplis illustratur. [3])

Quibus expositis alia docentur, quae si teneat lector, fata ex sideribus legere possit, scilicet cuius signi quisque annus aut mensis aut dies aut hora sit [4]), quot vitae annos quaeque signa et domus duodecim caelestes tribuant.[5]) Denique disseritur de potentia signorum, „quae tropica appellant, quod in illis quattuor anni tempora vertuntur", cancri, capricorni, arietis, librae. [6])

Liber omnium fere elegantissimus est quartus. In prooemio, quod praemittitur,[7]) poeta ostendit nequicquam homines tot curas ponere in opibus comparandis, cum omnia pendeant a fato; totum hisce versibus comprehenditur: „solvite, mortales, animos, curasque levate, totque supervacuis vitam deflere querelis: fata regunt orbem, certa stant omnia lege." [8]) Tum „signorum mores . . . et studia et . . . artes ex ordine" redduntur.[9]) Ut exemplum afferam: „quis dubitet, vasti quae sit natura leonis, quasque suo dictet signo nascentibus artes? Ille novas semper pugnas, nova bella ferarum apparat, et spolio vivit pecorumque rapinis." [10]) „Sunt quorum similes animos nec moenia frenent, sed pecudum membris media grassentur in urbe, et laceros artus suspendant fronte tabernae, luxuriaeque parent caedem, mortesque lucrentur. Inge-

---

[1]) 203—247.
[2]) 248—384.
[3]) 385—509.
[4]) 510—559.
[5]) 560—617.
[6]) 618—682.
[7]) IV 1—121.
[8]) 12—14.
[9]) 122—291.
[10]) 176—179.

nium ad subitas iras facilesque receptus aequale; et puro sententia pectore simplex." [1])

Hoc tamen scire nondum sufficit: „nihil in semet totum valet." Signa quoque inter se quasi hospitii foedere utuntur et suas quaeque vires per partes aequales communicant. Nam cum in ter denos gradus signum quodque dividatur, partem tertiam sibi vindicat, bis deni aliis sideribus binis tribuuntur, quo fit ut „invicem ternis habitentur sidera signis et altis natura maneat consepta tenebris et verum in caeco sit multaque ambagine rerum." Haec est doctrina de siderum decanis. [2])

Neque hoc satis est ad fatum in caelo legendum. Ut nihil usquam aequale est . . „sic etiam caeli partes variantur in astris. Ut signum a signo, sic a se discrepat ipsum." Est difficilis res ad exponendum, sed tamen poetae „ad iussa loquendum est." [3]) Tum enumerantur quae singulorum siderum partes sint malae et metuendae. [4]) Deinde quae sint eorum propriae vires, cum oriantur [5]), mutantur enim quaedam in tempus.

At ne haec quidem qui didicit satis est doctus: sidera sunt cognoscenda, quae in diversis orbis terrarum partibus dominantur. Quod ut fiat primum orbis ipse describitur [6]); quae tamen terrae quibus signis sint addictae non ostendit poeta, summam rei hic tantum attingens [7]), priusquam varii terrae incolarum habitus recensentur. [8]) Tum in quorum

---

1) 183—188.
2) 292—408.
3) 437, 409—443.
4) 444—501.
5) 502—584.
6) 585—695.
7) 696—710.
8) 711—743.

signorum tutelis sint variae orbis terrarum partes describitur. [1]) Postremo eclipticorum signorum mentionem facit, quae hoc nomine dicuntur, „quod certos quasi delassata per annos nonnunquam cessant sterili torpentia motu." [2])

In epilogo huius libri eorum poeta sententiam refellit, qui vasto naturam recessu condi docent mortalesque fugere visus et pectora nostra. Iis haec opposuit: „quid mirum noscere mundum si possunt homines, quibus est et mundus in ipsis, exemplumque dei quisque est in imagine parva?" Hanc ob rem: „Iam nusquam natura latet; pervidimus omnem, et capto potimur mundo, nostrumque parentem pars sua perspicimus, genitique accedimus astris." [3])

Liber quintus a ratione priorum diversus est, quod ipse poeta testatur: „hic alius, inquit, finisset iter, signisque relatis, quis adversa meant stellarum numina quinque, quadriiugis et Phoebus equis et Delia bigis, non ultra struxisset opus caeloque rediret." At poetae signorum signiferi viribus relatis reliquorum etiam vires et tempora sunt canenda. [4])

Sequuntur *ἀποτελέσματα* sphaerae barbaricae sive Aegyptiorum, qui plura observare solebant astra quam Graeci. Astra huius sphaerae eorumque vires eo ordine referuntur, ut quae cum singulis signiferi orbis constellationibus simul oriantur enumeret poeta. Cum Ariete oriuntur: Navis, Orion, Heniochus, Haedi, Hyades, Capella [5]), cum Tauro Pleiades [6]), cum Geminis Lepus [7]) cett. Navis procreat

---

[1]) 744—817.
[2]) 819, 20; 818—865.
[3]) 893, 94; 883—885, 866—935.
[4]) V, 1—31.
[5]) 32—139.
[6]) 140—156.
[7]) 157—173.

navium rectores, naucleros, navalia bella amantes; Orion sollertes animos, velocia corpora cett. Copiosissime de Andromeda agitur. [1]) Denique de siderum varia magnitudine breviter disserit poeta. [2])

Neque Lucretio, neque Vergilio, neque Manilio contigit ut opus susceptum, per longam seriem annorum elaboratum, ad finem perducerent; ceciderunt omnes ante diem. Manilii opus non esse perfectum ex iis, quae ipse dicit, apparet II 958: „Tali sub lege notandae templorum tibi sunt vires, quae pervolat omnis astrorum series, ducitque et commodat illis ipsa suas leges, stellaeque ex ordine certo, ut natura sinit, lustrant variasque locorum efficiunt vires, utcumque aliena capessunt regna, et in externis subsidunt hospita castris. *Haec mihi sub certa stellarum* (i. e. planetarum) *parte canentur*"; quod promissum tamen non solvit poeta. — Item III, 155: „Si bene convenient stellae per signa sequentes. Quarum ego posterius vires in utrumque valentis ordine sub certo reddam, cum pandere earum incipiam effectus; nunc ne permixta legentem confundant", cett.; et III, 586: „Sed mihi templorum tantum nunc iura canentur; mox veniet mixtura suis cum viribus omnis; cum bene materies steterit per cognita rerum, non interpositis turbabitur undique membris." [3]) — Etiam liber primus non absolutus videtur. De signifero et de planetis, quae praecipue astrologis maximi erant momenti, tam pauca scribit, ut pro rei gravitate, et reliquorum siderum descriptione cum hac comparata, neglecta videantur. Et tamen utraque et signiferi signa et planetas se canturum dicit: „Nunc tibi signorum lucentis undique flammas ordinibus certis referam, primumque canentur

---

1) 538—631.

2) 711—745.

3) Scalig. Proleg. p. 4, Pingr. pag. VIII.

quae media obliquo praecingunt ordine mundum, solemque alternis vicibus per tempora portant, atque alia adverso luctantia sidera mundo omnia, quae possis caelo numerare sereno, e quibus et ratio fatorum ducitur omnis." Quod tot verbis promittitur intra spatium datur viginti versuum in duas partes distractum 263—274, 805—812. De signiferi obliquitate, de qua Plinius „signiferi, inquit, obliquitatem intellexisse, hoc est rerum fores aperuisse" [1]) in libro primo, ubi caeli aspectus describitur, nihil, si illud „obliquo ordine" vs. 257 excipias, quamquam in reliquis libris commemoratur. [2]) Signorum divisio in libro secundo non ea est, quam merito exspectas, cum principium divisionis, quod dicitur, saepius desideretur, cum interdum quaeras frustra, cur aliud nomen alii signorum generi sit datum, ut cum in masculina et feminina dividuntur; atque alia huiusmodi, ne longus sim.

E quibus fontibus Manilius doctrinam hauserit, difficile est investigare, cum de astrologorum scriptis ante illum editis, pauca nobis sint nota. Ipse poeta ait: „nostra loquar; nulli vatum debebimus ora, nec furtum, sed opus veniet, soloque volamus in caelum curru, propria rate pellimus undas." [3]) Sed verba haec ad carmen tantum pertinent, non ad doctrinam, ut apparet ex iis, quae praecedunt: „Omne genus rerum doctae cecinere sorores; omnis ad accessus Heliconis semita trita est . . . . integra quaeramus rorantis prata per herbas." [4]) Eudoxum nosse videtur, ut postea apparebit; multa tamen ex eo sibi assumere non poterat, cum Eudoxus huic astrologiae

---

[1]) Hist. Nat. II, 31.
[2]) III, 225, 334.
[3]) II, 57 seqq.
[4]) II, 49 seqq.

Chaldaeorum parum faverit. [1]) Hipparchum ei ignotum fuisse videbimus cum de doctrina uberius agemus. Arati Phaenomena legit, ut apparet ex hoc loco:

MANILIUS.	ARATUS.
I 294: Summa tenent eius miseris notissima nautis signa per immensum cupidos ducentia pontum: maioremque Helice maior decircinat arcum . . . qua duce per fluctus Graiae dant vela carinae; angusto Cynosura brevis torquetur in orbe, quam spatio, tam luce minor; sed iudice vincit maiorem Tyrio. Poenis haec certior auctor, non apparentem pelago quaerentibus orbem.	36: *καὶ τὴν μὲν Κυνόςουραν ἐπίκλησιν καλέουσι· τὴν δ᾽ἑτέρην Ἑλίκην. Ἑλίκῃ γε μὲν ἄνδρες Ἀχαιοὶ εἰν ἁλὶ τεκμαίρονται, ἵνα χρὴ νῆας ἀγινεῖν. τῇ δ᾽ ἄρα Φοίνικες πίσυνοι περόωσι θαλασσαν. Ἀλλ᾽ ἡ μὲν καθαρὴ καὶ ἐπιφράσσασθαι ἑτοίμη, πολλὴ φαινομένη Ἑλίκη πρώτης ἀπὸ νυκτός· ἡ δ᾽ἑτέρη, ὀλίγη μὲν, ἀτὰρ ναύτῃσιν ἀρείων· μειοτέρῃ γὰρ πᾶσα περιστρέφεται στροφάλιγγι, τῇ καὶ Σιδόνιοι ἰθύντατα ναυτίλλονται.*
Nec paribus positae sunt frontibus; utraque caudam vergit in alterius rostrum, sequiturque sequentem.	28: *Αἱ δήτοι κεφαλὰς μὲν ἐπ᾽ ἰξύας αἰὲν ἔχουσιν ἀλληλων· αἰεὶ δὲ κατωμαδιαι φορέονται, ἔμπαλιν εἰς ὤμους τετραμμέναι.*

Praeter hunc locum nullum vidi, qui ex Arato sumptus dici debeat, quamvis multos Scaliger, Buhle, alii laudent. Nam ut unum tantum referam: I, 308 seqq. Manilius scripsit: „Hunc (Anguem scilicet) inter mediumque orbem,

---

[1]) Pauly Realencycl. III. 264. Cic. de Divin. II. 42.

quo sidera septem per bis sena volant contra nitentia signa, mixta ex diversis consurgunt viribus astra, hinc vicina poli caelique hinc proxima flammis; quae quia dissimilis, qua pugnat, temperat aër, *frugiferum sub se reddunt mortalibus orbem.*" Ad hunc vs. Scaliger annotat: „Ex Arato de Zodiaco ad verbum paene: *Ἐν τοῖς ἠέλιος φέρεται δυοκαίδεκα πᾶσι, πάντ᾽ ἐνιαυτὸν ἄγων · καί οἱ περὶ τοῦτον ἰόντι κύκλον ἀέξονται πᾶσαι ἐπικάρπιοι ὧραι.*" Sed contextus, si quid video, et sententia et verba prorsus sunt alia. Ceterum difficile est de imitatione iudicare, cum complura, quae Manilius mutuatus esse videri possit ex Arato, fortasse orta sint e similitudine argumentorum, ut I, 475 seqq. et Arati 451 seqq.

Constat igitur Manilium Arati opus legisse; sed ordo, quo sidera describit uterque, descriptiones ipsae et verba si componuntur, apparet Arati opus non multum profuisse nostro.

Ceterum videtur litterarum Graecarum non ignarus fuisse. Iliadem et Odysseam legit, [1]) Hesiodum nomine laudat, etsi argumenta, quae in illo se legisse ait, in Hesiodeis, quae aetatem tulerunt, non sunt obvia, mythographos non neglexit, [2]) neque lyricos [3]) poetas, neque tragicos, [4]) nec

---

[1]) Cf. I, 410: „nec clarius astrum (de Canicula agitur) tinguitur Oceano" et Iliad.: V, 5: *ὅς (Σείριος) τε μάλιστα λαμπρὸν παμφαίνῃσι λελουμένος Ὠκεανοῖο*; I, 501: „Iam tum, cum Graiae verterunt Pergama gentes, Arctos et Orion adversis frontibus ibant", et Odyss. V, 274: *ἥτ᾽ (Ἄρκτος) αὐτοῦ στρέφεται καί τ᾽ Ὠρίωνα δοκεύει.* Praeterea multis locis argumenta utriusque carminis commemorat.

[2]) Cf. prooemium libr. II et III.

[3]) Sappho. — I, 469: „Praecipue medio cum luna impletur in orbe (cf. pag. 33).

[4]) Cf. I, 26: „Quis enim condentibus illis (deos dicit) clepsisset furto mundum, quo cuncta reguntur?" cum Soph. fragm. 659 (Dind.): *Ἀλλ᾽ οὐ γὰρ ἂν τὰ θεῖα κρυπτόντων θεῶν μάθοις ἄν, οὐδ᾽ εἰ πάντ᾽ ἐπεξέλθοις σκοπῶν.*

comicos. [1]) Theocritum celebrat. [2]) Thaletis, Heracliti, Democriti, Xenophanis, Anaxagorae, Epicuri placita redarguit, ubi canit de mundi origine, de lacteo orbe, de cometis.

E Romanorum scriptis pauca admodum nec certa in suum usum vertisse videtur Manilius, si unum Lucretium excipias. Catulliana, quae mihi visa sunt, notavi haec: I, 178: „Hesperus immenso dederat qui lumen Olympo", cf. Catull. LXII, 1: „Vesper Olympo exspectata diu vix tandem lumina tollit"; V, 549: „rapitur sine funere funus", cl. Catull. LXIV, 83: „funera . . . nec funera portarentur." Sallustiana puto I, 78: de primis hominibus dicitur: „se quisque satis novisse putabant", Sall. de Coni. Catil. cap. 2, § 1, de iisdem: „sua cuique satis placebant"; IV, 897: „proiecta iacent animalia muta in terra . . omnibus una quies, venter", Sall. de C. C. cap. 1, § 1: „pecora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit." — Vergiliana I, 1: „conscia fati sidera", Aen. IV, 519: „conscia fati sidera" (alio tamen sensu); I, 79: „cum longa dies acuit mortalia corda," Georg. I, 123: „curis acuens mortalia corda"; I, 98: „quod usquam est." Aen. VII, 311: „quod usquam est; II, 134: „quod fortuna ratum faciat, quis dicere falsum audeat"? Georg. I, 463: „solem quis dicere falsum audeat?" — II, 202: „cum sol adversa per astra Aestivum tardis attollat mensibus annum," Georg. I, 32: „anne novum tardis sidus te mensibus addas;" IV, 509: „dabit in praedas animos solvetque pudorem," Aen. IV, 55: „spemque dedit dubiae menti solvitque pudorem." — Multorum poematum praeterea

---

1) V, 476: „Menander, qui vitae ostendit vitam chartisque sacravit."

2) II, 39 seqq. Cf. I, 80: „Et labor ingenium miseris dedit" cum Theocr.: ἁ πενία Διόφαντε μόνα τὰς τέχνας ἐγείρει, XXI, 1.

argumenta enumerat; cum tamen vulgo nomina taceat et Romani poetae Graecorum vestigia legant plerumque et tot carmina temporum iniquitate interierint, difficile est investigare quosnam poetas ante oculos habuerit.[1]) Cicero laudatur hisce verbis: „censu Tullius oris emeritus caelum" I, 794; Cato maior V, 454: „semper et antiqui laudabunt verba Catonis." Nigidium Figulum noster neglexisse videtur quatenus quidem e raris illius fragmentis[2]) iudicari potest. Etiam dubito an nulla affinitas sit inter rationes utriusque in rebus astrologis tractandis; certe modus quo in Nigidii fragmentis, quae scholiastes ad Germanicum servavit[3]), de signis Zodiaci disseritur, prorsus alius est atque is, quo Manilius de signis agit; illius disputationes longe sunt copiosiores et doctiores, ut omnino magis historicus esse videatur, Manilius magis philosophi praebeat naturam.

Inter poetas Romanos multis numeris Lucretius parens nostri dici possit, praecipue si ad orationis naturam spectamus.

MANILIUS. LUCRETIUS.

Utriusque descriptiones de primorum hominum cultu in multis concinunt:

---

[1]) Si I, 43 seqq. poetam Aemilium Macrum et Gratium Faliscum designare recte Scalig. iudicat, non dubito, quin vs. 46 seqq.: „Quin etiam tenebris immersum tartaron atrum in lucem de nocte vocant" ad Aeneid. librum VI respiciant.

[2]) Cf. Iani Rutgersii Variarum lectionum pag. 246—298 Lugd. Bat. 1618. Quaenam hic praeterierit enumerat Martinus Hertz: de P. Nigidii studiis atque operibus, Berol. 1845 pag. 3. Iulius Menzel (Hertz pag. 3) et Joseph. Klein: Quaest. Nigid. Bonnae 1861, pag. 1, omnia Nigidii fragmenta collecta se edituros esse scripserunt, sed neuter, quod sciam, promissum solvit.

[3]) De P. Nig. Fig. fragm. apud Schol. Germ. servatis; disser. Alfr. Breysig. Berol. 1854.

I, 61: Per varios usus artem experientia fecit, exemplo monstrante viam.	V, 1452: Usus et impigrae simul experientia mentis paulatim docuit pedetemtim progredientis.
I, 70: Variosque dies incertaque noctis tempora, nec similis umbras, iam sole regresso, iam propiore, suis poterant discernere causis.	V, 1183: Praeterea caeli rationes ordine certo et varia annorum cernebant tempora verti, nec poterant quibus id fieret cognoscere causis.
I, 90: Semper enim ex aliis alia proseminat usus.	V, 1456: Namque alid ex alio clarescere corde videbant.
I, 96: Nec prius imposuit rebus finemque manumque, quam caelum ascendit ratio, cepitque profundam naturam rerum causis, viditque quod usquam est: nubila cur tanto quaeterentur pulsa fragore.	I, 72: Ergo vivida vis animi pervicit et extra processit longe flammantia moenia mundi atque omne immensum peragravit mente animoque: unde refert nobis quid possit oriri, quid nequeat. VI, 96: Principio tonitru quatiuntur caerula caeli propterea quia concurrunt sublime volantes aetheriae nubes.
I, 130: Et paene ex nihilo summum est nihilumque futurum.	I, 619: Ergo rerum inter summam minimamque quid escit? nil erit ut distet.
I, 151: Flammarum vallo naturae moenia fecit. II, 118: Flammea tecta mundi.	I, 73: Flammantia moenia mundi.
I, 448: Caeli fulgentia templa.	I, 1014: Caeli lucida templa; II, 1039.
II, 53: Integra quaeramus rorantis prata per herbas, un-	I, 926: Avia Pieridum peragro loca nullius ante trita

damque occultis meditantem murmur in antris.

III, 48: Moenia mundi; idem I, 486.

III, 276: Animo cognosce sagaci, ne magna in brevibus pereant compendia dictis; II, 788 Ergo age, noscendis animum compone sagacem; — et alibi.

III, 652: Tum primum (verno tempore) miti pelagus consternitur unda, et varios audet flores emittere tellus. Tunc pecudum volucrumque genus per pabula laeta in Venerem partumque ruit, totumque canora voce nemus loquitur, frondemque virescit in omnem Vernis in tantum signis natura movetur.

solo, iuvat integros accedere fontis.

I, 73: Moenia mundi; 1102 et alibi.

II, 840: haec animum cognoscere posse sagacem; IV, 912: tu mihi da tenuis aures animumque sagacem, ne fieri negites quae dicam posse.

I, 6: Te (Venerem), dea, te fugiunt venti, te nubila caeli adventumque tuum, tibi suavis daedala tellus summittit flores, tibi rident aequora ponti placatumque nitet diffuso lumine caelum. Nam simul ac species patefactast verna diei et reserata viget genitabilis aura favoni, aeriae primum volucres te, diva, tuumque significant initum perculsae corde tua vi. Inde ferae pecudes persultant pabula laeta et rapidos tranant amnis: ita capta lepore te sequitur cupide quo quamque inducere pergis. Denique per maria ac montis fluviosque rapacis frondiferasque domos avium camposque virentis omnibus incutiens blandum per

	pectora amorem, efficis ut cupide generatim saecla propagent.

Cum IV, 1—115 Manilii componatur Lucr. II, 11 seqq. III 59 seqq. Imprimis:

IV: 1: Quid tam sollicitis vitam consumimus annis? Torquemurque metu, caecaque cupidine rerum? Aeternisque senes curis, dum quaerimus aevum, perdimus?	II: 14: O miseras hominum mentes, o pectora caeca! Qualibus in tenebris vitae quantisque periclis degitur hoc aevi quodcumquest! III, 59: honorum caeca cupido.
8: Cumque sui parvos usus natura reposcat cett.	16: Nonne videre nil aliud sibi naturam latrare, nisi ut, cett.
V, 10: Cum semel aethereos iussus conscendere currus.	VI, 47: Quandoquidem semel institui conscendere currum ventorum.
V, 221: Irarumque dabit fluctus.	III, 299: Nec capere irarum fluctus in pectore possunt; VI, 73: magnos irarum volvere fluctus.

Huc accedunt formulae transitionis, quas Manilius e Lucretio hausit:

III, 160: Et quoniam ... exegimus ... nunc, quibus... canendum est.	V, 772: Quod super est, quoniam ... qua ... posset ratione resolvi... nunc redeo...
III, 385: Et quoniam quanto ... dictum est, nunc accipe signa quot ...	I, 265: Nunc age, res quoniam docui ..... accipe praeterea ...
III, 560: Et quoniam docui ... nunc ratio ... reddenda est.	III, 31: Et quoniam docui... hasce secundum res ... natura videtur ... claranda.

IV, 119: Quod quoniam docui, superest nunc ... fabricare ...	II, 478: Quod quoniam docui, pergam conectere ...
IV, 122: Nunc tibi ... ex ordine reddam.	V, 1281: Nunc tibi quo pacto ...
I, 255: Nunc tibi ... ordinibus certis referam.	III, 177: Is tibi nunc animus ... pergam rationem reddere dictis.
III, 43: Nunc age subtili rem summam perspice cura (*percipe* legendum?)	II, 730: Nunc age dicta meo dulci quaesita labore percipe ...
III, 618: Sed tamen in primis memori sunt mente notanda ...	II, 581: Illud ... convenit et memori mandatum mente tenere ...

Plura colligi possint, nam ea tantum collegi, quae legenti mihi Lucretiana videbantur; sed praeter allata exempla sunt verba singula et obsoleta vocabula multa et sententiae, quae etsi non omnibus numeris cum Lucretianis congruunt, tamen hunc poetam in memoriam revocant.

Manilius iam inde a primis carminis versibus ne cui legenti de totius operis ratione dubium esse posset utrum astrologiam eam doceret, quam Aratus et Hipparchus evulgassent, an Chaldaeorum doctrinam, cavisse videtur. Nam ad poetarum decantata alludens verba [1]), quibus ma-

---

[1]) „Carmina vel caelo possunt deducere Lunam."
Verg. Ecl. VIII, 69.

„mihi verax
pollicita est magico saga ministerio,
hanc ego de caelo ducentem sidera vidi."
Tib. I, 2. 43.

„cantus et e curru Lunam deducere tentat."
Tib. I, 8, 21.

„carmina sanguineae deducunt cornua lunae."
Ovid. Am. II, 1, 23. Metam. VII, 207 cett.

gicorum carmina vel caelo posse deducere Lunam dicebantur, se aggredi, canit, carmine conscia fati sidera, quae varios hominum praesignificent casus, caelestis et divinae rationis opus, caelo deducere. Siderum signa et stellarum planetarumque cursus solum novisse parum esse; penitus esse pervestigandum perscrutandumque mundum, ut quomodo omnium animantium sortes et fata generet regatque cernamus. [1]) Atque hoc, ait, possumus quoniam summa ratio sive deus, qui mundo inest, et omnia administrat, dignata est se ipsa hominibus, quibus est et mundus in ipsis et qui exempla sunt dei in imagine parva [2]), ratione praediti cui nulla resistunt claustra [3]), aperire et revelare [4]) Primum autem natura regibus se reclusit, qui proximum dei potentiae locum tenerent, deinde sacerdotibus, „quibus ipsa potentis numinis accendit castam praesentia mentem." [5]) Utrum in Babylonia an in Aegypto astrologia prius inventa sit poeta non diiudicat. Omnino apparet Manilium hic ea, quae a sacerdotibus Aegyptiorum et Babyloniorum de antiqua historia suarum patriarum tradita erant, referre. Utrique enim narrabant deos, qui regibus praecessissent, homines erudire coepisse [6]); hi dii ipsi cum sole et stellis ab iis confunduntur, sacerdotum scientia et auctoritas ad remotissimam antiquitatem refertur; post reges summum locum occupabant.

Reges et sacerdotes cum deus suam in mundo praesentiam docuisset, quo factum erat, ut mortalium oculi ani-

---

[1]) I, 15 seqq.
[2]) IV, 894.
[3]) I, 542.
[4]) I, 25—40.
[5]) I, 48.
[6]) Duncker Gesch. des Alterth. I, 14. 181. 166. 207.

musque in caelum conicerentur, tamen per multa demum saecula „per varios usus artem experientia fecit." [1]) De aureo, quod poetae canunt, saeculo nihil apud nostrum; ut Lucretius enim, sic Manilius, quamquam non, ut ille, hominum origines narrari posse censet, ait homines, etsi sub pectore eorum deus habitet et caelo sint oriundi [2]), rudes omnium artium vastam terram incoluisse; in externam speciem solam eorum animus erat conversus et operum ratione carebat.

„Necdum etiam doctas solertia fecerat artes, terraque sub rudibus cessabat vasta colonis; tumque in desertis habitabat montibus aurum, immotusque novos pontus subduxerat orbes; nec vitam pelago, nec ventis credere vota audebant; se quisque satis novisse putabant"

Paulatim tamen „labor ingenium miseris dedit" et belli pacisque artis commenti sunt; „semper enim ex aliis alia proseminat usus." Sed praeter haec vulgata „linguas didicere volucrum, consultare fibras, et rumpere vocibus angues, sollicitare umbras imumque Acheronta movere, in noctemque dies, in lucem vertere noctes." [3]) Neque hisce artibus contenti erant: „Omnia conando docilis solertia vicit, nec prius imposuit rebus finemque manumque, quam caelum ascendit ratio, cepitque profundam naturam rerum causis, viditque quod usquam est: . . . .

---

[1]) I, 51—65.

[2]) IV, 886.

[3]) Cum his versibus conferenda sunt quae Medea dicit Ovid. Metam. VII, 201 seqq.: . nubila pello

nubilaque induco, ventos abigoque vocoque,
vipereas rumpo verbis et carmine fauces,
vivaque saxa sua convulsaque robora terra
et silvas moveo iubeoque tremescere montes
et mugire solum manesque exire sepulcris. (Cf. Man. IV, 71.)

eripuitque Iovi fulmen, viresque tonandi et sonitum ventis concessit, nubibus ignem." Postquam igitur cognoverunt non deum humana forma praeditum suo arbitrio et quasi externa potestate mundum et quae in eo fiant regere, sed vim et rationem mundo ingenitam, tum demum totum animo comprendere caelum poterant" omniaque ad numen mundi faciemque moveri, sideribus vario mutantibus ordine, fata." [1])

Hoc egregio praemisso prooemio poeta ad suum argumentum tractandum se transire indicat: et primum naturae forma canenda est. De origine mundi quidquid statuant philosophi incertum esse debere putat, quoniam haec res lateat atque superet captum hominum et deorum vulgi ipsorum.[2]) Sed quaecumque mundi origo est, non dubitatur de forma; quae quo modo orta sit conicere licet. Manilius unum tantum esse mundum docet, quem fingit sibi, ut pluribus e locis apparet, talem.

Terra et caelum et quidquid inter ea exstat est mundus, „cui neque principium est usquam, neque finis in ipso,"

---

[1]) I, 66—112.

[2]) Vs. 145, 146. Vulgo legitur:

Semper erit genus (generatio) in pugna: dubiumque manebit,
quod latet et tantum supra est hominemque deumque.

Scaliger explicat: „nunquam, inquit, eius rei origo patebit, utpote quae lateat atque adeo supra ipsum deum sit, nedum hominis captum." Huic interpretationi Bentleius assentitur. Huetius repugnat: „nec enim, ait, id sibi vult Manilius, cognitionem originum mundi esse supra Deorum ipsorum captum, cum libri huius initio contrarium docuerit; verum esse supra hominum captum et Deorum potestatem." Contra quam explicationem iure suo Bentleius non potestatem sed scientiam ait requiri ad solvendam quaestionem de mundi origine. Mihi autem, si textus est integer, *supra* de tempore videtur intellegendum esse, ut sit sensus: mundi origo semper latebit quoniam tam diu ponenda est ante hominum et deorum quae narratur generationem, superat eorum memoriam „Leni tamen facta mutatione legi possit:

id est forma globosa.[1]) Summa pars, sive superficies huius globi est igneus aether,[2]) liquidus mundus in quo vaga scintillant lumina siderum,[3]) quod dicitur caelum; hic est laquear, hic sunt fastigia [4]) vel flammea tecta mundi.[5]) Altius his nihil est, [6]) vel potius magnum illud inane in quo mundus pendet, [7]) nam „*publica* naturae domus his contenta tenetur finibus." [8]) In medio hoc mundo terra suspensa est, [9]) et ipsa globus,[10]) qui circumcolitur, ita ut antipodes, quos vocare solemus, sint, qui „sub pedibus nostris" habitent quibusque supra videatur, quod nobis sit infra, quibus dies niteat, cum nos in nocte simus;[11]) etiam regiones „intra gelidum Capricorni sidus et axem" meridionalem habitantur, quamquam a gentibus ignotis (I, 378). Huic proximus est aer, qui eam circumfluit. Inter terram porro caelumque pendent planetae Saturnus, Iuppiter, Mars, Sol, „sub illis Mercurius Venerem inter agit Lunamque locatus."

„quod latet et captum supra est hominumque deumque"

quae lectio quibus se commendet habet haec: TANTUM et CAPTUM fere nihil differunt; genitivos autem *hominumque deumque* magis probandos puto quam accusativos: 1⁰ cum Manilius, qui tot verba et sententias ex aliis sumpserit, haec e Vergilio repetisse videatur; 2⁰ cum poetae eiusmodi copulata per eosdem sonos claudere soleant; 3⁰ cum *deus* vocabulum singulari numero a Manilio paene nunquam nisi de ratione, quae mundo inest, aut de Augusto dicatur.

[1]) I, 210.

[2]) I, 149.

[3]) I, 848.

[4]) I, 533, 534. Bentl. I, 276, 277.

[5]) II, 118.

[6]) I, 534.

[7]) I, 195.

[8]) I, 535.

[9]) II, 327.

[10]) I, 202 seqq., 219, 235; III. 326 seqq.

[11]) I, 236.

Non admodum longe a terra distant cometae, quorum corpus non est solidum, sed volucri simillimum fumo. [1]) Totus hic mundus volvitur ab oriente sole in occidentem, circum terram, quae est centrum eius; planetae tamen ab occidente sole in orientem moventur [2]) Partes mundi denique sive universi non plane sciuncta sunt, sed quasi diversa sunt membra ordinibus certis sociata corpus in unum [3]), quod corpus „vis animae divina regit, sacroque meatu conspirat deus et tacita ratione gubernat." [4]) Non neglexit poeta quae difficiliora videri poterant uberius illustrare, et quae ab Epicureis, aliis philosophis, vulgari opinione impugnabantur, defendere; inprimis autem fusius agit de terra, globosa praedita forma, et in medio universo pendente sine ullo fundo, quo nitatur, [5]) quae doctrina, cum vulgo Romanis id temporis viventibus et astronomiae prorsus fere ignaris mira et incredibilis videretur, etiam a Lucretio, partim quidem et aliis argumentis, copiose tractatur.

Ordo, atque constantia mundi sunt mirabilia: „nec quicquam in tanta magis est mirabile mole quam ratio et certis quod legibus omnia parent. nusquam turba nocet, nihil ullis partibus errat, laxius aut levius mutatove ordine fertur. quid tam confusum specie, quid tam vice certum est?"

Nulla est ratio qua clarius „pateat mundum divino numine verti, atque ipsum esse deum." „Quis credat tantas operum sine numine moles"? [6]) Credi non potest

---

[1]) I. 805 seqq.
[2]) I, 809.
[3]) III. 48 seqq. 247.
[4]) I, 250 et passim.
[5]) I, 194—246.
[6]) I, 492.

Democrito et qui eum sequuntur Epicureis, qui doceant forte quadam atomos ita concurrisse ut inde mundus hic ortus sit, „ex minimis caecoque creatum foedere mundum."

„Si fors, exclamat poeta, „si fors ista dedit nobis, fors ipsa gubernet",[1]) tum *fors* ipsa esto summa *lex*.

Ex argumento libri primi iam apparuisse mihi videtur poetam non esse astronomiae peritum; quae de hac doctrina protulit non pluris sunt aestimanda quam quae cuique viro erudito eo tempore erant nota. Et primum est animadvertendum poetam neque accuratam neque integram depingere universi imaginem, accuratam et integram scilicet non si spectamus ad nostram scientiam, sed Manilii temporis. Ne Hipparchum quidem cognovisse videtur, qui tamen plus quam saeculo ante eum vixit, quoque „nemo magis, ut ait Plinius,[2]) adprobaverit cognationem cum homine siderum animasque nostras partem esse caeli." De orbibus ἐπικύκλοις et ἐκκέντροις, quibus ille usus est ad motus planetarum explicandos, apud nostrum nihil: duo tantum novit motus, in orbibus ὁμοκέντροις, alterum totius caeli a sole oriente occidentem versus, alterum planetarum adverso caelo qui volvuntur (I, 259). Num noverit lunae et planetarum orbes a reliquorum siderum differre non constat, quamquam ex hisce versibus effici potest: „Subsequiturque suo solem *vaga* Delia curru, et quinque adverso luctantia sidera mundo exercent *varias* naturae lege choreas." [3]) Plura tamen de re tam gravi non scripsit. Omnino astronomos neque laudat neque refellit, sed philosophos qui de cosmogonia egerunt plures, Democritum, Empedoclem, Xenophanem, Epicurum alios.

[1]) I. 494.

[2]) Hist. Nat. II. 95.

[3]) I. 669 seqq.

ipsum Stoicorum esse gregis mox apparebit. Prius amplius demonstremus eum astronomiae peritum esse minime, quatenus quidem ex eius carmine colligi potest. Et primum, quaeso, quid qui hunc primum librum legerit censebit de solis orbe eiusque loco in universo? Paucissimis verbis de planetis disserit. Soli locum tribuit inter Martem et Venerem, nam verus ordo planetarum inde a sole centro cum hic sit: Sol, Mercurius, Venus, Tellus, Mars, Iuppiter, Saturnus, — Manilius inde a terra centro hunc constituit ordinem: Tellus, Luna, Mercurius, Venus, Sol, Mars, Iuppiter, Saturnus.[1]) Hi planetae omnes inter terram et caelum volitant. Sol igitur aliquantum a caelo distat, quod poetae est flammarum vallum, naturae moenia.[2]) Nusquam tamen neque hoc, neque alia quae inde sequuntur, orbes varia scilicet magnitudine, sed ex uno centro descriptos (ὁμοκέντρους), dispares celeritates, alia, a poeta ita exponuntur, ut appareat eum rem intellexisse; contra ubique ita orbes caelestium corporum describit, quasi omnes sint in una eademque superficie, summo scilicet caelo.

De tempore et de magnitudine absolutis et relativis, ut novas significationes antiquis vocibus subiungam, nullam notionem Manilius habuisse videtur, in hac re reliquis Romanis non dissimilis.[3]) Cum enim quantum obtineat mundus spatium docturus est, laudata hominum ratione, „cui nulla resistant claustra, nec immensae moles, cedantque recessus, omnia succumbant, ipsum sit penetrabile caelum,"[4]) magna sane promittit, praestat tamen nihil. Nam

---

[1]) I, 810 seqq.

[2]) I, 151.

[3]) Cf. librum nostrum, qui inscribitur Lucretii philosophia cum fontibus comparata pag. 40.

[4]) I, 539 sqq.

quod narrat tellurem cum in medio mundosit collocata „binis a summo signis discedere et imo,” [1]) cum diametri longitudo paulo minor sit quam tertia pars circuli circumferentiae et totus circulus contineat duodecim signa, id hercle neque novum tum erat neque tam ingeniose repertum, ut propterea hominis ratio tanto hiatu laudanda esset, neque vero, quod est peius, quidquam lucis affert, ut quisque intellegit. Quanto enim intervallo distant bina signa? Praeterea est notandum tellurem in hoc argumento esse punctum tantum mathematicum,[2]) ut dicunt, nam a summa tellure ad summum caelum est spatium duorum signorum et tantundem est ab ima tellure ad imum caelum, ab imo caelo ad summum autem est spatium quattuor signorum; at hoc poeta non intellexisse videtur; si enim intellexisset dicere debuerat in hoc argumento.

Simili lapsu fallitur in temporum ratione intellegenda. Vs. 221 enim et sequentibus lunae defectum non eodem tempore ab omnibus gentibus percipi ait, „sed prius Eoae quaerunt tua (Luna) lumina gentes, post, medio subiecta polo quaecumque coluntur, ultima ad hesperios infectis volveris alis.” Et primum hoc est falsum, quod ait primas gentes orientales lunae defectum videre, tum mediterraneas, postremo occidentales, cum omnes gentes lunam deficientem eodem tempore percipiant, quod tempus tamen ab orientem incolentibus hora posteriore quam qua gentes occidentales id tempus indicant, notatur. Deinde autem apparet poetam hoc temporis discrimen in luna deficiente percipienda non inde explicavisse, quod in oriente „orta dies sopitas excitat urbes” dum „nos in nocte sumus” ut paulo post ostendit (245), sed e lunae motu occidentem

---

[1]) I, 243. 245.

[2]) Quod Avienus non neglexit: „puncti vice Terra locanda est.”

versus, cum luna ultima ad hesperios infectis volvi alis dicatur vs. 226.

Sed plura etiam sunt quae inscitiam Manilii accusent. Circulus arcticus antiquis erat ille, qui finitorem alicuius loci tangens, ad perpendiculum directus erat in axem mundi; definiebat igitur quovis loco sidera omnia quae non occidebant.[1]) Hic circulus igitur aliis locis alius erat, quod tamen Manilius non perspexisse videtur. Nam non solum nusquam dicit eum „volucrem" esse, quod de aliis docet, sed etiam eum „intervalla pari servare limite semper" a polo scilicet et tropico et aequatore, quos „aeterna fixerunt sede" astrologi.[2]) Distare autem a polo circulum arcticum ait sex partes, id est decimam partem circuli (quem hoc loco, ut veteres plures, in sexaginta dividit partes, sed alibi aliter), sive 36°. Totidem autem partes fere Cnidus, quae est patria Eudoxi, distat ab aequatore.[3]) Cnidi igitur *ἔξαρμα τοῦ πόλου* sive altitudo poli est eadem atque locorum illorum, quae circulum habent arcticum a poeta descriptum. Cum autem Romae, ubi ni fallor, Manilius carmen suum scripsit, circulus ille 7 partes a polo fere absit[4]), apparet poetam mutandis non mutatis Eudoxum stulte secutum esse.

Deinde poeta ubi de coluris agit non minorem inscitiam probat; nam diserte affirmat eos immobiles esse per signa „statione perenni"[5]), cum tamen Hipparchus iam scripsisset *περὶ τῆς μεταπτώσεως τῶν τροπικῶν καὶ ἰσημερινῶν*

---

[1]) Locos vide in operis inscripti: Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines par Daremberg et Saglio. fasciculo quarto. sub voce Astronomia in nota 115.

[2]) 1, 601, 631.

[3]) 36° 40′.

[4]) 41° 50′.

[5]) 1, 632.

σημείων, neque haec praecessio tam exigua esset, ut neglegi posset, cum inde ab Eudoxo ad Manilium iam 5° superaret. Quodsi igitur Manilius ipse accurate caelum observasset, fieri non potuisset, quin Eudoxi descriptiones suo tempore non amplius accuratas esse animadverteret. Sic, ut unum tantum referam, scire potuerat et debuerat coluros quos describit vs. 609—630 non esse eos circulos, qui Augusti tempore alter solstitia et polos, alter puncta aequinoctialia cum polis coniungebant.

Si autem quis dicat hoc Manilio condonandum esse, cum plerique astronomi eius aetatis praecessionem illam aut negaverint aut silentio praeterierint, hoc id tantum probat paucos tum astronomiae peritos fuisse, sed magis vulgi aut philosophorum opinionibus addictos. Credimus nos non nimis esse severos si poscimus eum, qui de astronomiae disciplina scribat, non ea proferre quae a primo quoque perito refelli possint, quod tamen Manilius fecit.[1])

At nolumus plura enumerare, quamvis facile possimus[2]):

---

[1]) Pingreus, cum alios vituperet eam neglegentes, ipse praecessionis rationem non habet. „Canopus, ait, pouvoit alors s'élever au-dessus de l'horizon de Cadix," sed vocabulum *alors* pertinet ad praecedentia verba „du tems de Manilius et d'Eudoxe" quamquam inter hos duos spatium est paene quadringentorum annorum.

[2]) Multa Scaliger animadvertit, quae tamen saepe aut futilia sunt, aut ipsius levitatem accusant. Ab Huetio et Pingreo satis est perstrictus. Hic tamen interdum nimis est benevolus in Manilium. Vs. 216 poeta „nusquam" ait „invenies fulgere Canopum donec Niliacos per pontum veneris oras", quod minime est verum. Ipse Eudoxus Cuidi Canobum observasse dicitur, Strabon. II pag. 160 (edit. Meinek.) ἐντεῦθεν (ἐκ τῆς σκοπῆς) ἐκεῖνος (Εὔδοξος) ἀφεώρα τὸν Κάνωβον ἀστέρα. Item Plinius II, 178, quamquam temporis rationem non habet, Canopum a Rhodo terram quodammodo ipsam stringere dicit. Si autem Eudoxi temporis fere 350 a. Chr. Rhodi videri potuit, Manilii aetate a gentibus longe borealioribus conspici potuit, in Siciliae parte Meridionali, nam longitudo eius tum fere 5° praecessit. Cnidus sita est 36° 40′ fere L. B., Siciliae pars meridionalis fere 37°.

haec abunde iam docent Manilium astronomiae prorsus ignarum et rudem fuisse. Omnia autem, quae ex astrologorum doctrina hoc libro profert, huc tantum redeunt, ut sphaeram facticiam describat, qualem exempli gratia Romae Posidonius Stoicus philosophus, Archimedis sphaeram imitatus, effecit, „cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus" [1]), aut potius, nam quae de conversionibus siderum narrat sunt pauca, signa autem accuratius ita describit, ut effigiem caeli eum ante oculos habuisse negari vix possit, sphaeram talem depinxit, qualem Bentleius expressit fideliter ex antiquo globo marmoreo in aedibus Farnesianis Romae, quaeque praeter signa etiam circulos in caelo discriptos exhibet.

Hanc autem opinionem inde corroborari putamus quod, ut supra diximus, multa, quae scire debuerat, si ipse astronomus caelum observasset, se nescire probat; deinde quod ipse de globis pictis dicere videtur vs. 443 seqq. „His, inter solisque vias Arctosque latentis, axem quae mundi stridentem pondere torquent, orbe peregrino caelum *depingitur* astris, quae notia antiqui dixerunt sidera vates." Quod enim vertunt, Pingreus „embellissent" eumque sequens Merkel „schmücken", quo modo defendant nescio. Mitto autem locum corruptum vs. 455, ubi *pingunt* (pro *pingit*) Bentleius de globis facticiis intellegendum censet.

Denique cum saepius Eudoxum sequi videatur, tamen interdum quae in globo picto videri poterant, sed Eudoxi tempore non docebantur, refert. Ut duo afferam: Eudoxi aetate signifer orbis undecim signa habere dicebatur. [2]) Manilius tamen duodecim enumerat, *libra* addita [3]), quam

[1]) Cic. de Nat. D. 2, 34. 88.

[2]) Cf. Martin in Dictionn. des antiq. Gr. et Rom. pag. 484.

[3]) I, 267.

Romani inde a primo saeculo ante Chr. nat. addere solebant. Vs. 567 seqq. Manilius, ibi Eudoxum sequens ut supra diximus, circulum meridianum in sexaginta dividit partes, sed vs. 681 signiferum in partes trecentas et sexaginta, quae divisio multo est recentior. [1])

At mirandum non est Manilium tam imperitum fuisse astronomiae. De astrologia enim agit et haec ars cum stabilem et immutabilem poneret mundum, ut noster quoque saepius inculcat, (quod ni faceret totum hoc artificiosum aedificium corrueret), quae subtilior scientia docebat parum curabat. Inde etiam factum est ut Chaldaeorum plerique, quamquam verae astronomiae non ignari, ad futura praedicenda iam diu obsoletam doctrinam sequerentur.[2])

Ut vulgo qui iniuriam facit tamen speciem iusti praebere conatur, sic etiam superstititiosus quisque, dum suis alucinationibus indulget, philosophiae tamen se studere simulat. Inter philosophorum doctrinas autem nulla magis astrologis placebat quam Stoicorum. Nec mirum. Eorum enim de fato placita cum astrologorum opinionibus congruebant. *Καθ᾽ εἱμαρμένην δέ φασι τὰ πάντα γίγνεσθαι Χρύσιππος ἐν τοῖς περὶ εἱμαρμένης καὶ Ζήνων. — ἔστι δ᾽ εἱμαρμένη αἰτία τῶν ὄντων εἰρομένη ἢ λόγος καθ᾽ ὃν ὁ κόσμος διεξάγεται . καὶ μὴν καὶ μαντικὴν ὑφεστάναι πᾶσαν φασιν, εἰ καὶ πρόνοιαν εἶναι.* [3]) Stoicos autem astrologis favisse etiam Cicero docet. „Sed cum Stoici omnia fere illa (divinationis genera) defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paulo uberiora fecisset, accessit acer-

---

[1]) Cf. Huet. ad vs. 679.

[2]) Fr. Lenormant, Magie und Wahrs. pag. 415 et seqq. Dictionn. des Antiq. l. l.

[3]) Diog. L. VII, 149.

rimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraclis, uno de somniis: quem subsequens unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor, duo Antipater, quinque noster Posidonius." [1])

Manilio quoque cum Stoicis maximam intercedere affinitatem apparet. Et primum quidem in opinione de deo et fato: de hoc loco tamen posterius disseremus, nunc licet pauca in memoriam revocemus de mundo. Teste Diogene Laertio [2]) Zeno docebat: *ἕνα τὸν κόσμον εἶναι καὶ τοῦτον πεπερασμένον* (Manil. I, 534), *σχῆμα ἔχοντα σφαιροειδές* (M. I, 210), *πρὸς γὰρ τὴν κίνησιν ἁρμοδιώτατον τὸ τοιοῦτον, καθά φησι Ποσειδώνιος ἐν τῷ πέμπτῳ τοῦ φυσικοῦ λόγου καὶ οἱ περὶ Ἀντίπατρον ἐν τοῖς περὶ κόσμου. ἔξωθεν δ' αὐτοῦ περικεχυμένον εἶναι τὸ κενὸν ἄπειρον, ὅπερ ἀσώματον εἶναι* (M. I, 195) — *ἕν τ' εἶναι θεὸν καὶ νοῦν καὶ εἱμαρμένην καὶ Δία πολλαῖς τ' ἑτέραις ὀνομασίαις προςονομάζεσθαι* (M. II, 60 seqq. et passim). *κατ' ἀρχὰς μὲν οὖν καθ' αὑτὸν ὄντα τρέπειν τὴν πᾶσαν οὐσίαν δι' ἀέρος εἰς ὕδωρ· καὶ ὥσπερ ἐν τῇ γονῇ τὸ σπέρμα περιέχεται, οὕτω καὶ τοῦτον σπερματικὸν λόγον ὄντα τοῦ κόσμου τοιόνδ' ὑπολείπεσθαι ἐν τῷ ὑγρῷ, ευεργὸν αὐτῷ ποιοῦντα τὴν ὕλην πρὸς τὴν τῶν ἑξῆς γένεσιν, εἶτ' ἀπογεννᾶν πρῶτον τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, πῦρ, ὕδωρ, ἀέρα, γῆν.* — — *ἔστι δὲ στοιχεῖον ἐξ οὗ πρώτου γίνεται τὰ γινόμενα καὶ εἰς ὃ ἔσχατον ἀναλύεται. τὰ δὴ τέτταρα στοιχεῖα εἶναι ὁμοῦ τὴν ἄποιον ουσίαν τὴν ὕλην* (M. I, 149—164; III, 52). *εἶναι δὲ τὸ μὲν πῦρ τὸ θερμόν, τὸ δ' ὕδωρ τὸ ὑγρόν, τόν τ' ἀέρα τὸ ψυχρὸν καὶ τὴν γῆν τὸ ξηρόν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἔτι ἐν τῷ ἀέρι εἶναι τὸ*

---

1) de Div. I, 3, 6.

2) VII. 140. — 135, 136. 137. 142.

αυτὸ μέρος. ἀνωτατω μὲν οὖν εἶναι τὸ πῦρ, ὃ δὴ αἰθέρα καλεῖσθαι (M. I, 149), ἐν ᾧ πρώτην τὴν τῶν ἀπλανῶν σφαῖραν γεννᾶσθαι (M. I, 532), εἶτα τὴν τῶν πλανωμένων· μεθ' ἣν τὸν ἀέρα (M. I, 152), εἶτα τὸ ὕδωρ (M. I, 155), ὑποστάθμην δὲ πάντων τὴν γῆν (M. I, 159), μέσην ἁπάντων οὖσαν (M. I, 202). — γίγνεσθαι δε τὸν κοσμον, οταν ἐκ πυρὸς ἡ ουσία τραπῇ δι' ἀέρος εἰς ὑγρόν, εἶτα τὸ παχυμερὲς αὐτοῦ συστὰν ἀποτελεσθῇ γῆ (M. I, 162), τὸ δὲ λεπτομερὲς ἐξαερωθῇ καὶ τοῦτ' ἐπὶ πλέον λεπτυνθὲν πῦρ ἀπογεννήσῃ· εἶτα κατὰ μίξιν ἐκ τούτων φυτά τε καὶ ζῶα καὶ τὰ ἄλλα γένη" (M. I, 165).

Stoicorum etiam est quod Manilius voluisse videtur, terram quia ipsa rotunda sit et in medio mundo posita, cetera omnia circa se agere et torquere et sic mundo figuram rotundam imponere.[1]) Ach. Tat. 131 ed. Patav. enim

[1]) I. 214 Totus locus est hic; vs. 202—214.

Est igitur tellus mediam sortita cavernam
aeris et toto pariter sublata profundo;
nec patulas distenta plagas, sed condita in orbem
undique surgentem pariter pariterque cadentem.
Haec est naturae facies; sic mundus et ipse
in convexa volans teretes facit esse figuras
stellarum; solisque orbem lunaeque rotundum
aspicimus. tumido quaerentis corpore lumen.
quod globus obliquos totus non accipit ignis.
Haec aeterna manet divisque simillima forma.
cui neque principium est usquam, neque finis in ipsa,
sed similis toto remanet perque omnia par est.
Sic tellus glomerata manet mundumque figurat.

Vs. 214 a Iacob. est emendatus; codices omnes: *stellis-maneat-figurant.* Recte tamen Bentleius animadvertit hunc versum hoc loco minime aptum esse positum, sed a contextu esse alienum. Conicio eius locum esse inter vs. 205 et 206. Nam verba vs. 206 quae sunt: „sic mundus et ipse in convexa volans teretes facit esse figuras stellarum" ostendere videntur praecessisse versum quo contineretur esse aliquid quod, cum reliqua circumvolvat, globosa faciat. Si igitur legimus:

„Sic tellus glomerata manet mundumque figurat. Haec est naturae facies:

haec scribit: *οἱ Στωικοί φασιν ἐκ τῆς γῆς τὴν ἔξωθεν γίνεσθαι πρῶτον περιφοράν. ἐπεὶ γὰρ ἡ γῆ κέντρου τάξιν ἔχει, ὥσπερ ἀπὸ κέντρου κύκλος γίνεται, ουτω καὶ ἀπὸ τῆς γῆς εἰκὸς ἔξω περιφέρειαν γεγονέναι.*

Interdum tamen poeta cum Stoicis non facit Nam quod affirmat mundum eundem semper fore quoniam semper fuerit idem, et deum esse qui non mutetur in aevo, eiusque formam aeternam esse,[1]) non congruit cum illorum doctrina: *φθαρτὸν εἶναι τὸν κόσμον.*[2]) At etiam in iis, quae de origine mundi docuit non congruit cum Zenonis discipulis, ut e verbis supra laudatis apparet abunde. Quin imo, quamquam Epicureos impugnat, tamen interdum ad eos magis accedit quam ad Stoicos. Epicurei enim de rebus, quae in sensus non cadunt, varias diversasque opiniones posse veras esse et hominem de iis certum quid definire non posse statuebant. Non aliter noster. Sic de origine mundi compluribus philosophorum placitis relatis ait de hac re nihil affirmari posse, quoniam captum hominumque deumque superet.[3])

Attamen non nimis sibi constat poeta, nam sequentibus versibus certum quo digestum est ordinem corpus mundi [4]) describens ipse „facit deum per quattuor artus et mundi struit globum,"[5]) cum non describat quid sit, sed quo modo factum sit. Num „permixta chaos rerum primordia

---

sic mundus et ipse in convexa volans teretes facit esse figuras", omnia recta sunt. Verba quae sunt: „haec est naturae facies" tum significant oculis ipsis apparere naturae, id est mundi formam esse rotundam. Si autem versus eo legas ordine quo sunt in codicibus, coniunctionem *etiam* vel tale quid deesse in hisce agnoscas necesse est.

[1]) I, 521, 523, 211.

[2]) Diog. L. VII. 141.

[3]) I, 122—147.

[4]) I, vs. 118.

[5]) Vs. 138.

quondam discreverit partu" [1]) latere dicit, at ipse tamen chaos quoddam quattuor elementorum statuit, unde primus „ignis in aethereas volucer se sustulit oras, proximus in tenuis descendit spiritus auras, tertia sors undas stravit fluctusque natantis, ultima subsedit glomerato pondere tellus." [2])

De orbe lacteo item varias enarrat opiniones poeta. „Anne magis" quaerit „densa stellarum turba corona contexit flammas, et crasso lumine candet, et fulgore nitet collato clarior orbis?" [3])

Hanc tamen doctrinam non pluris facere videtur quam eorum opinionem qui eum cicatricem esse mundi somniant, ubi „coeat mundus, duplicisque extrema cavernae conveniant, caelique oras et segmina iungant," [4]) aut veterum poetarum fabulas. [5])

De cometis eodem modo agit. „Sive, canit, illas natura faces ut cuncta creavit sidera, perpetuis caelo lucentia flammis; sed trahit ad semet rapido Titanius (sol) aestu, involvitque suo flammantes igne cometas, ac modo dimittit, sicut Cyllenius orbis et Venus, accenso cum ducit vespere noctem saepe nitent, falluntque oculos, rursusque revisunt; seu Deus, instantis fati miseratus, in orbem signa per affectus caelique incendia mittit." [6])

Quis igitur laudabit poetae scientiam? Lucretius saltem poetarum fabulas non immiscuit philosophiae, sed nostrum certo atque stabili scientiae fundamento caruisse apparet.

---

1) Vs. 125.

2) I, 149. 152, 155, 159. Cf. III, 52. 53. Inverso ordine idem Lucretius V, 449—494, 497, 499.

3) 755 seqq.

4) Vs. 723—725.

5) Cf. Petri Gassendi Oper. omn. Tom. I pag. 506 sqq. Lugd. MDCLVIII, qui varias veterum de galaxia opiniones enumerat.

6) 867 seqq.

Libri secundi prooemio, cum poeta est canturus astrologorum doctrinam, primum exponit quo fundamento tota ars nitatur. Et maximi nobis est haec pars carminis momenti, quoniam docet, quomodo suam doctrinam probare conetur seque purgare de crimine superstitionis. Deus, mundus, homo arctissimo vinculo inter se sunt iuncta. De deo autem Manilii opinio cum Stoicorum maxime congruit. Hi enim docuerunt: *θεὸν εἶναι ζῷον ἀθάνατον, λογικόν, τέλειον ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ – – προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν κόσμῳ· μὴ εἶναι μέντοι ἀνθρωπόμορφον· εἶναι δὲ τὸν μὲν δημιουργὸν τῶν ὅλων καὶ ὥσπερ πατέρα παντων κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον διὰ παντων, ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεσθαι κατὰ τὰς δυνάμεις.*[1]) Deus qualem Manilius eum fingit fortasse etiam artiore vinculo cum mundo est coniunctus, neque omnino ab eo secernendus, ita ut animantis nomen (*ζῷον*) ei dari vix possit. Deus est ratio quae cuncta gubernat.[2]) „Canam tacita naturae mente potentem infusumque deum caelo, terrisque, fretoque, ingentem aequali moderantem foedere molem, totumque alterno consensu vivere mundum et rationis agi motu, cum spiritus unus per cunctas habitet partes atque irriget orbem, omnia pervolitans, corpusque animale figuret.“ [3]) Totus mundus sive universum est quasi animans, cuius animus est deus, sive summa ratio. „Hoc opus, immensi constructum corpore mundi, membraque naturae diversa condita forma, vis animae divina regit, sacroque meatu conspirat deus et tacita ratione gubernat.“ [4]) Hoc idem, mundum

---

[1]) Diog. L. VII, 147.

[2]) II, 82.

[3]) II, 60 seqq.

[4]) I, 247.

esse quasi corpus membris et animo praeditum, pluribus locis redit. Sic III, 50: „principium rerum et custos natura latentum, cum tantas strueret moles per moenia mundi et circumfusis orbem concluderet astris undique pendentem in medium, *diversaque membra ordinibus certis sociaret corpus in unum, aeraque et terras flammamque undamque natantem mutua in alternum praebere alimenta iuberet*, ut tot pugnantis regeret concordia causas, staretque alterno religatus foedere mundus, exceptum a summa ne quid ratione maneret, et quod erat mundi, mundo regeretur ab ipso, fata quoque et vitas hominum suspendit ab astris." Item II: 67: „quod nisi cognatis membris contexta maneret machina, et imposito pareret tota magistro, ac tantum mundi regeret prudentia censum, - - *non imbres alerent terras, non aethera venti, nec pontus gravidas nubes, nec flumina pontum, nec pelagus fontis*, nec staret summa per omnis par semper partis aequo digesta parente." Sic etiam poeta, ut nos, animum hominis cum non videamus sed corpus, id quod videmus hominem appellamus, mundum deum vocat: „ac mihi tam praesens ratio non ulla videtur, qua pateat mundum divino numine verti, *atque ipsum esse deum*" [1]) et alibi: „non alium videre patres (mundum) aliumve nepotes aspicient: *Deus est, qui non mutatur in aevo.*" [2])

Ut veteres philosophi, inprimis Epicurei, animum in toto corpore, in omnibus membris inesse dicebant, sed tamen praecipuae parti animi suam sedem in corpore sive pectus, sive caput, dabant, sic noster sedem animi, qui mundo inest, siderum signa dicit: „hic igitur *deus* et ratio

---

[1]) I, 483.
[2]) I, 522.

quae cuncta gubernat ducit *ab aeternis terrena animalia signis.*" [1])

Hanc ob causam sidera dicit conscia fati, [2]) et divinas artes carmine a caelo se deducturum canit. Ratio haec quae universo toti inest omniaque regit tamen non est ea quae „aliquis" dici possit, sed „aliquid", non est arbitrium sive voluntas, sed certa lex. [3]) Idem est atque natura, idem quod fatum. Voluntas et consilium ei poetice tantum tribuuntur, ut cum poeta naturam dicit vias servare, [4]) quas fecerit ipsa, cum eam vocat illam parentem mundi naturam, [5]) vel ait eam suas cuique vices tribuisse, cum sidera fixerit; [6]) ea revera ei non tribui posse ipse poeta diserte exprimit. [7]) Ad Manilii mentem omnia quae fiunt et maxima et minima et bona et mala insolubili vinculo ita sunt coniuncta, ut nullo modo non fieri possint neque aliter fieri. Sunt quasi duae catenae, altera in caelo, altera in terra, quarum anuli, certo modo connexi, facta sunt singula; hae catenae simul volvuntur, quo fit ut alterius anulus alterius anulum comitetur eique respondeat, factum caeleste facto terrestri. Sic ipse poetae: „Fata regunt orbem, certa stant omnia lege, longaque per certos signantur tempora casus. Nascentes morimur, finisque ab origine pendet. Hinc et opes et regna fluunt et saepius orta paupertas, artesque datae, moresque creatis et vitia, et clades, damna et compendia rerum." [8]) „Fata quoque et

---

[1]) II, 83; I, 18; II, 768, ubi *quaque -- ab arce* cum Scal. et Bentl. legendum puto.

[2]) I, 1.

[3]) IV, 14.

[4]) I, 188.

[5]) II, 209.

[6]) II, 515.

[7]) IV, 111, 113.

[8]) IV, 10 seqq.

vitas hominum suspendit ab astris, quae summas operum partes, quae lucis honorem, quae famam assererent, quae nunquam fessa volarent . . . His regimen natura dedit propriasque sacravit unicuique vices, sanxitque per omnia summa, undique uti fati ratio traheretur in unum. Nam quodcunque genus rerum, quodcunque laborum, quaeque opera atque artes, quicunque per omnia casus humana in vita poterant contingere sortem, complexa est, tot et in partes, quot et astra locarat disposuit, certasque vices, sua nomina cuique attribuit, totumque hominis per sidera censum ordine sub certo duxit, pars semper ut eidem confinis parti vicinis staret in arvis. Horum operum sortes ad singula signa locavit." [1]) Fati autem lex tantum valet, ut ne cogitationes quidem hominis liberae sint: „hoc quoque fatorum est legem perdiscere fati," [2]) id est fato ipso factum est, ut quidam homines naturae legibus a fato praescriptis studeant, cum alii alias voluptates sequantur. Notum est Zenonis dictum quod Diog. Laertius [3]) sic narrat: *δοῦλον ἐπὶ κλοπῇ, φασίν, ἐμαστίγου* (*ὁ Ζήνων*) · *τοῦ δ᾽εἰπόντος, „εἵμαρτό μοι κλέψαι," „καὶ δαρῆναι" ἔφη.* Idem Manilius; „nec refert," ait, „scelus unde cadat; scelus esse fatendum. Hoc quoque fatale est, sic ipsum expendere fatum," id est poenas scelerum persolvere, quae fato cogente commissa sunt. [4])

Tota haec doctrina de fato est quasi fundamentum astrologiae artis, non minus atque immutabile illud caelum, de quo supra disseruimus. Quorum si alterum tollis, totum aedificium corruit. Astrologi paulo doctiores quales

---

[1]) III. 58 seqq.
[2]) II. 149.
[3]) VII. 23.
[4]) IV. 117.

noster et alii viri eruditi, qui astrologiae fidem habebant, ut Quintus Cicero, cum philosophiae principiis hanc superstitionem concinere, demonstrare conabantur. Ipsam rationem, quae neque decipitur nec decipit unquam,[1]) astrologiae fidem facere ait Manilius; nam primum „eventus datur, qualis praedicitur ante," res igitur quasi experimentis probatur, et ipsa experientia per varios usus artem fecit,[2]) vel, ut Cicero ait: „est enim ab omni aeternitate haec ars repetita, in qua cum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent isdem signis antegressis, ars est effecta eadem saepe animadvertendo ac notando." [3]) Tum etiam multa quae cotidie quasi ante oculos nostros fiunt, ostendunt vinculum esse quoddam inter sidera et animalia, inter caelum et terram: „sic temperat arva caelum, sic varias fruges redditque rapitque, sic pontum movet ac terris immittit et aufert - - sic submersa fretis concharum et carcere clausa ad lunae motum variant animalia corpus - - (sic elephantes) corpora ad lunae nascentis cornua lustrant, (aliaque) venturas vident hiemes, reditura serena."[4]) Haec phaenomena partim falsa, partim vera, quibus Cicero multa addit prognostica, credulis animis facile persuadebant, ut aliis rebus, ab astrologis traditis, quamvis absurdis et omni rationi omnino repugnantibus, fidem haberent.

Hoc autem fundamento iacto poeta artem explicat. E signorum enim sive constellationum formis et locis fata praedicebantur. Ut innumera ea, quae in vita hominibus contingere possunt derivari possent e sideribus, primum astrologi haec omnia in sidera inferre debebant. Inde

---

[1]) II, 130.

[2]) I, 61.

[3]) De divin. I, 25.

[4]) II, 87.

mirabilis et absurda illa signorum divisio. Atque haec omnia suam habent vim et significationem. Exemplum afferam: Taurus, Gemini, Cancer ita oriuntur ut primum posterior pars corporis vel etiam pedes surgant, tum caput et pars prior; cetera signa oriuntur ita, ut ea, quorum sunt imagines, surgere solent, rectis membris, ut ait poeta. Quid mirum igitur, censet, si sol, cum per haec adversa signa meat, tardius volvitur atque eo aestivi menses longiores fiunt.[1]) Quin etiam ad mores docendos apta sunt haec signa, dummodo solerti cura circumspiciamus. Audi. „Quodsi solerti circumspicis omnia cura, fraudata invenies amissis sidera membris." Scorpii enim brachia consumuntur a Libra, Taurus est claudus curvo pede, Cancro oculi desunt, Centaurus alterum tantum habet. Haec tibi nota. „Sic nostros casus solatur mundus in astris, exemploque docet patienter damna subire, omnis cum caelo fortunae pendeat ordo, ipsaque debilibus formentur sidera membris." [2])

Manilius tamen ipse hasce divisiones non omnes recte intellexisse videtur; saltem non omnia dixit, quae ad recte rem intellegendam necessaria videntur. De signis enim masculis et femineis haec tantum scripsit: „mascula sex sunt, diversi totidem generis sub principe Tauro. Cernis ut aversus redeundo surgat in arcum? Alternant genus et vicibus variantur in orbem".[3]) Sunt igitur sex signa mascula haec: Aries, Gemini, Leo, Libra, Sagittarius, Aquarius, feminea autem: Taurus, Cancer, Virgo, Scorpio, Capricornus, Pisces. Sed quid significet haec divisio, qui taurus signum femineum esse possit, frustra quaeris. Haec

---

1) II, 197 seqq.

2) II, 256.

3) II, 151.

quidem divisio e formis constellationum derivari non potest.

Aliquanto meliora nos docet Sextus Empiricus: [1]) *τῶν δὲ ζωδίων τὰ μέν τινα ἀρρενικὰ καλοῦσι τὰ δὲ θηλυκά, καὶ τὰ μὲν δίσωμα τὰ δὲ οὔ, καὶ τινὰ μὲν τροπικὰ τινὰ δὲ στερεά. ἀρρενικὰ μὲν οὖν καὶ θηλυκὰ ἅπερ συνεργὸν ἔχει φύσιν πρὸς ἀρρενογονίαν ἢ θηλυγονίαν· κριὸς γὰρ ἀρρενικόν ἐστι ζώδιον, ταῦρος δέ, φασί, θηλυκόν, δίδυμοι ἀρρενικόν, καὶ ἐναλλὰξ τὰ λοιπὰ κατὰ τὴν ὁμοίαν ἀναλογίαν, τὰ μὲν ἀρρενικὰ τὰ δὲ θηλυκά, ἀφ᾽ ὧν, οἶμαι, καὶ οἱ πυθαγορικοὶ κινηθέντες τὴν μὲν μονάδα ἄρρεν προσαγορεύουσι, τὴν δὲ δυάδα θῆλυ, τὴν δὲ τριάδα πάλιν ἄρρεν, καὶ ἀναλόγως τοὺς λοιποὺς τῶν τε ἀρτίων καὶ περιττῶν ἀριθμῶν.* Ex hisce verbis igitur apparet hanc divisionem altius repetendam fuisse, quam Manilius aut sciret, aut saltem exposuerit.

Iam alium locum afferam unde appareat Manilium suum opus non confecisse, aut mirum in modum se ipsum impugnasse. „Nec te praetereant nocturna diurnaque signa quae sint perspicere et propria deducere lege; non tenebris aut luce suam peragentia sortem, (nam commune foret nullo discrimine nomen, omnia quod certis vicibus per tempora fulgent, et nunc illa dies, nunc noctes illa sequuntur;) sed quibus illa parens mundi natura sacratas temporis attribuit partes statione perenni. Namque Sagittari signum rabidique Leonis et sua respiciens aurato vellere terga, tunc Pisces et Cancer et acri Scorpion ictu aut vicina loco, divisa aut partibus aequis, omnia dicuntur simili sub sorte diurna; cetera ter numero consortia, ter vice sedis, interiecta locis totidem nocturna feruntur. Quin etiam sex continuis dixere diurnas esse vices castris, quae

---

[1]) *Πρὸς Ἀστρολόγους*, pag. 729 Bekker.

sunt a principe signo Lanigeri, sex a Chelis nocturna videri. Sunt quibus esse diurna placet, quae mascula surgunt; feminea in noctem tutis gaudere tenebris." [1]) Hisce signis igitur non inde nomen est datum quod aut interdiu surgant aut noctu; sed unde nomen acceperunt? Hoc lector non intellegit. Accedit quod ne nomina quidem signorum, quae aut diurna sint aut nocturna, certa docentur, cum inter tres divisiones diversas vera non diserte indicetur. Eandem hic rationem sequitur poeta atque in mundi, in orbis lactei, in cometarum origine explicanda, licet tantam incertitudinem hic minime exspectes.

Merito obicitur Manilio haec mira signorum divisio. [2]) Attamen moneamus primum non ipsum Manilium invenisse hanc divisionem, quae paene tota apud alios quoque scriptores reperitur; tum ipsum poetam sensisse absurditatem, sed doctrinae constantia adductum esse, ut eam probaret. In libro primo monuit: „tu modo corporeis similis ne quaere figuras, omnia ut aequali fulgentia membra colore deficiat nihil et vacuum qua lumine cesset - - formas disiungere tantum contenta (erat natura) et stellis ostendere sidera certis, linea designat species - - satis est, si se non omnia celant." [3]) Cum igitur ne lineamenta quidem satis clare adumbrata dici possint, quid ex hisce figuris quae Protei praebent naturam efficias? At hic in libro secundo poeta monet: „nec tu nulla putes in eo commenta vocasse naturam rerum, quod sunt currentia quaedam - - aut quae recta suis librantur stantia membris." [4]) „Non licet a minimis animum deflectere curis, nec quid-

---

[1]) II, 203 seqq.

[2]) Teuffel, Gesch. der Röm. Litter., pag. 541, 4.

[3]) I, 458 seqq.

[4]) II, 244 seqq.

quam rationis eget frustrave creatum." [1]) In libro primo igitur docet satis esse si partes quaedam figurarum, quae constellationes forment, cernantur, si lineae designent speciem, non quaerendas esse figuras integras; attamen in libro secundo ponit eas totas esse integrasque et, si quid desit, id consilio factum esse et suam habere significationem; ibi Centanro alter oculus deest et „Taurus succidit in curvo claudus pede", quod tamen non neglegendum esse putat poeta, cum summa ratio hoc exemplo nos docere velit „potienter damna subire." [2]) Doctrinae constantia igitur adductus est, ut suam ipsius sententiam refelleret.

Iam saepius Manilium cum Lucretio composuimus, nec immerito, ni fallimur, hoc idem hic quoque fiet. Hic quaedam noluit videre, quae tamen perspicua erant, ille plura voluit videre, quam quae percipi possunt, utriusque mens suis opinionibus erat praeoccupata, uterque animos solvere volebat formidine et cupiditatibus, alter substituendo in religionis vulgaris locum aeternas et immutabiles leges naturae, alter ineluctabile fatum, neuter vera scientiae cupiditate flagrabat.

Hic: omne immensum peragravit mente animoque
unde refert nobis victor quid possit oriri
quid nequeat, finita potestas denique cuique
quanam sit ratione atque alte terminus haerens,
quare religio pedibus subiecta vicissim
opteritur, nos exaequat victoria caelo." [3])

Ille: cum ratio tua per stellas et sidera curret,
argumenta petes omni de parte viasque

---

[1]) II, 234. 35.

[2]) II, 258, 262.

[3]) Lucr. I, 74 seqq.

artis, ut ingenio divina potentia surgat
exaequetque fides caelo mortalia corda. [1])

---

[1]) II, 449. Est locus perdifficilis, qui quo magis intueor eo obscurior fit. Emendare tentavi. In libris est: *artis ut ingenio*, quod quid sit „puderet me dicere non intellegere si vos ipsi intellegeretis, qui ista defenditis", ut cum Cic. loquar. Bentl. confert Ovid. Metam. VIII, 159: „Daedalus *ingenio* fabrae celeberrimus *artis*", sed quam similitudinem inter hos locos vir ingeniosus viderit non video. Haec est innata quaedam facultas qua aptissimus erat Daedalus ad artem fabram exercendam, sed illic haec significatio absurda est. Pingreus vertit: „par les règles de l'art", quod verbis non inest. —

Collato vs. 45 libr. III: „et certas dat in arte vias" coniungenda puto: „argumenta . . . viasque artis, ut" . . . Libri veteres habent *caelo: exaequentque fidem caelo mortalia corda*, quod Bentl. sic interpretatur: „hoc vult, ut tam certa sit Chaldaei mathematici praedictio, quam ipsum in caelo fatum." Quae si vera est interpretatio, genitivo *caeli* opus est (Cf. de simili genitivo, quod scripsi in Fleckeisen. Annal. 1879, pag. 785.) At non credo eam esse mentem sententiamque Manilii, sed hanc: cui arti cum fidem habent mortales, exaequat eos caelo haec fides, quoniam rationes divinas ipsi tum perspiciunt futuraque praenoscunt. Itaque repone: *exaequetque fides caelo mortalia corda.* Cf. I, 904: „nec mirere graves rerumque hominumque ruinas; saepe domi culpa est; *nescimus credere caelo*", i. e. caelum nos monuit; sed, cum ei fidem non habeamus, futura mala non providemus; si fidem haberemus caelo, quas graves ruinas illud providet, ipsi easdem praevideremus.

CAPUT TERTIUM.

In disputatione brevi, quae praecedit, demonstrasse nobis videmur Manilium non astronomis esse adnumerandum. Merita eius, si qua sunt, non in disciplina, quam tradidit, sunt quaerenda; ubinam, nunc est investigandum.

Tempora multorum saeculorum intervallo a nobis remota, qualia Ciceronis et Augusti sunt, non penitus cognoscuntur ex operibus clarissimorum scriptorum et prominentium. In recessu, atque, ut ita dicam, illorum claritate suppressi, vivebant agebantque saepe non ignobilia ingenia, quae, quamquam in solem et pulverem non procedebant, sed rebus forensibus abstinebant, tamen propter acumen et altitudinem animi digna sunt, quae in se convertant oculos eorum, qui illius aetatis rationes atque voluntates cognoscere student. Eius generis viri sunt Lucretius et Manilius; pro variis temporibus varii, alter amore libertatis et patriae ardens, alter summissior et imperatori deditus, multis numeris inter se oppositi, ille omnis religionis inimicissimus, hic quamvis vulgaris religionis non amicus, tamen credulitatis errore captus, uterque sibi constans et suam philosophiam ferventi animo defendens.

Manilius erat vir non mediocri ingenii facultate, satis eruditus atque doctus, ut supra apparuit, subtilis, in cuius mente insita erat philosophia quaedam, qua ductus studebat ut rerum varietatem uno vinculo comprehenderet atque teneret, vir gravis et severus, qui divitias et volup-

tates parvi, animum magnum magni faciebat. Audi quo modo lectorem, quem, studii difficultatibus absterritum, animus deficere coepit, alloquatur, IV, 387 seqq.:

Multum, inquis, tenuemque iubes me ferre laborem,
rursus et in magna mergis caligine mentem,
cernere cum facili lucem ratione viderer. —
Quod quaeris, deus est; conaris scandere caelum
fataque fatali genitus cognoscere lege,
et transire tuum pectus, mundoque potiri.
Pro pretio labor est; nec sunt immunia tanta.
Nec mirere viae flexus, rerumque catenas,
admitti potuisse sat est. Sint cetera nostra.
At nisi perfossis fugiet te montibus aurum,
obstabitque suis opibus superaddita tellus.
Ut veniant gemmae, totus transibitur orbis,
nec lapidum pretio pelagus cepisse pigebit?
Annua solliciti consummant vota coloni:
et quantae mercedis erunt fallacia rura?
Quaeremus lucrum navi, Martemque sequemur
in praedas? Pudeat tanto bona velle caduca!
Luxuriae quoque militia est, vigilatque ruinis
venter: et, ut pereant, suspirant saepe nepotes.
Quid caelo dabimus? quantum est, quo veneat omne?
Impendendus homo est, deus esse ut possit in ipso.

Natura Manilius erat homo, qui rerum aequalitatem, constantiam, ordinem facile perciperet atque quaereret. Inde factum est ut toties de methodo, quae sequenda sit in rebus tractandis, sermo sit apud eum [1]). Locum notabilem, qui hoc testetur, unum afferam: II, 755:

Ut rudibus pueris monstratur littera primum

[1]) I, 117, 805: III, 185 et alibi.

per faciem nomenque suum, tum ponitur usus;
tunc coniuncta suis formatur syllaba nodis;
hinc verbi structura venit per membra legendi;
tunc rerum vires atque artis traditur usus,
perque pedes proprios nascentia carmina surgunt,
singulaque in summa prodest didicisse priora; —
quae nisi constiterint primis fundata elementis,
vel sua praepropere dederint praecepta magistri,
effluat in vanum rerum praeposterus ordo; —
sic mihi per totum volitanti carmine mundum
obrutaque abstrusa penitus caligine fata
Pieridum numeris etiam modulata canenti,
quoque deus regnat revocanti numen in arte,
per partes ducenda fides et singula rerum
sunt gradibus tradenda suis, et cum omnia certa
notitia steterint, proprios revocantur in usus
Ac velut in nudis cum surgunt montibus urbes,
conditor et vacuos muris circumdare colles
destinat, ante manus quam temptet scindere fossas,
fervet opus, [1]) ruit ecce nemus, saltusque vetusti
procumbunt solemque novum, nova sidera cernunt,
pellitur omne loco volucrum genus atque ferarum,
antiquasque domos et nota cubilia linquunt,
ast alii silicem in muros et marmora templis
rimantur, ferrique rigor per tempora nota
quaeritur, hinc artes, hinc omnis convenit usus; —
tunc demum consurgit opus, cum cuncta supersunt,
ne medios rumpat cursus praepostera cura;
sic mihi cett.

---

[1]) Sic legendum esse conicio pro eo, quod est in codicibus, *vertit*. Bentl. *versat*, Iac. *urget*, cf. Verg. Georg. IV, 169, Aen. I, 436; Aetn. 169 ed. Baehrens.

Eadem haec constantia, ordo, leges, ratio mirabilia poetae videntur in mundi mole, ubi nihil turbatum cernatur, nihil ordinem mutet, [1]) et tamen omnia moveantur, varientur, discrepent [2]).

At in vita terrestri atque humana nihil est aequale, nullus ordo, nulla lex apparet; omnia sine ulla constantia procedere videntur:

„subtexta malis bona sunt, lacrimaeque sequuntur
vota, nec in cunctos servat fortuna tenorem;
usque adeo permixta fluit, nec permanet usquam,
amisitque fidem variando cuncta per omnis.
Non annis anni, nec menses mensibus usque
conveniunt, seque ipse dies aliumque requirit,
horaque non ulli similis producitur horae" [3]).

Hunc locum saepius et diserte attingit [4]). Rerum terrestrium perturbatio eum laesit. Quisnam tot casus, tot sortes explicat? Videturne sors ipsa regnare absque ulla lege?

„his vita duplex, illis vix contigit una:
ecce levis perimit morbus, graviorque remittit,
succumbunt artes rationis; vincitur usus;
cura nocet; cessare iuvat; mora saepe malorum
dat causas; laeduntque cibi, parcuntque venena.
Degenerant nati patribus, vincuntque parentes,
ingeniumque suum retinent; transitque per illum,
ex illo fortuna venit; furit alter amore,
et pontum tranare potest et vortere Troiam;
alterius frons est scribendis legibus apta.

---

[1]) I, 481 seqq.

[2]) IV, 425.

[3]) III, 526 seqq.

[4]) IV, 416—424, 821—839.

Ecce patrem nati perimunt, natosque parentes,
mutuaque armati coeunt in vulnera fratres." [1])

Et virtus, consilium, prudentia, quid iuvant mortales?

Quin etiam infelix virtus et noxia felix,
et male consultis pretium est, prudentia fallit,
nec fortuna probat causas, sequiturque merentis,
sed vaga per cunctos nullo discrimine fertur. [2])

In tanta rerum discordia ubinam inveniri potest vinculum, quod omnia conectat? Antiquis diis omnis potentia est erepta, sunt quasi reges patria expulsi. [3]) Rerum naturam scrutabimur, ut arcana secretaque sua nobis detegat? At „conditur vasto natura recessu, mortalisque fugit visus et pectora nostra." [4]) An divitias parabimus, honores appetemus, voluptates sequemur, ut obliviscamur quod nos cruciat? Sed tum torquebimur metu et cupiditate et aeternis senescentes curis, dum quaerimus vitam tranquillam, perdemus; quo plura quis requirit eo pauperior est bonorum, nec numerat quod habet, sed optat tantum, quod non habet. [5]) Quisnam in tanta caligine oculos dabit, ut videamus?

Deus ipse, summa ratio, se cum hominibus communicavit, „sublimis aperuit vias, gentes ut sentirent deum quam maximus esset": „inque deum deus ipse tulit patuitque ministris." [6])

Ipse deus nisi id fecisset, quinam usquam homines deum et rerum naturam cognoscere potuissent? [7]) Oculos

---

[1]) IV, 72—83.
[2]) IV, 94—97.
[3]) I, 104.
[4]) IV, 869, 870. „Ins Innere der Natur dringt kein erschaffner Geist."
[5]) IV, 1—11.
[6]) I, 32, 37, 50.
[7]) I, 26, II, 115.

nostris dedit animis, cognatamque sui nostram mentem vertit ad se. [1]) „Ipse vocat nostros animos ad sidera, nec patitur, quia non condit, sua iura latere." [2]) Si ergo deo credimus „iam nusquam natura latet; pervidemus omnem, et capto potimur mundo", [3]) tum videmus ab aeternis signis terrestria omnia duci, [4]) tum tranquille vivi potest:

Solvite, mortales, animos, curasque levate,
totque supervacuis vitam deflere querelis.
Fata regunt orbem, certa stant omnia lege,
longaque per certos signantur tempora casus.
Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.
Hinc et opes et regna fluunt, et saepius orta
paupertas, artesque datae moresque creatis,
et vitia, et clades, damna et compendia rerum.
Nemo caret damno, poterit nec habere negatum,
fortunamve suis invitam prendere votis,
aut fugere instantem. Sors est sua cuique ferenda." [5])

Quo cum ductus esset Manilius facile astrologorum arti fidem habuit. Quaedam phaenomena, quae quisque cotidie ante oculos habebat, confirmare videbantur esse vinculum quoddam inter caelum et terram. [6]) „Denique si non est, fati cur traditur ordo? cunctaque temporibus certis ventura canuntur?" — Manilius hanc ob causam non credulior nec superstitiosior est habendus quam quisquam eius aequalium. „Huic (astrologiam dicit) in tanta fidem petimus, quam saepe volucres accipiunt, trepidaeque boum sub pectore

---

1) II, 122, 123.
2) IV, 920.
3) IV, 883.
4) II, 83.
5) IV, 12 seqq.
6) II, 87—105.

fibrae. An minus est sacris rationem ducere signis, quam pecudum mortes aviumque attendere cantus?" Ipse Lucretius, qui tanta vi religionem impugnat, credit leones non posse intueri gallos, quin fugiant statim, et qui ipse se dicit Epicuri de grege porcum num forte minus est superstitiosus quam noster? Manilius ut suae doctrinae fidem faciat, non alia affert argumenta atque Plinius: „quippe ingentium malorum fuere praenuntia, sed ea accidisse non quia haec facta sunt arbitror, verum haec ideo facta, quia incasura erant illa." „Miretur hoc qui non observet cotidiano experimento herbam unam, quae vocatur heliotropium, abeuntem solem intueri semper omnibusque horis cum eo verti vel nubilo obumbrante; iam quidem lunari potestate ostrearum conchyliorumque et concharum omnium corpora augeri ac rursus minui, quin et soricum fibras respondere numero lunae exquisivere diligentiores, minimumque animal, formicam, sentire vires sideris interlunio semper cessantem." [1])

Praeterea merito contemnebantur vulgares astrologi et saepius e civitate expellebantur hirudines illae et pestes. [2]) Sed cum vel nostra aetate viri docti ut Crookes, Zöllner, alii, qui veram exstare artem censent, qua homines interpretes et internuncii cogitationes et sensus manium cum vivis se communicare posse profiteantur, hanc ob causam non despiciantur, ut fraudatores illi, qui ex simulata sua arte quaestum faciunt, eo minus aspernandus est Manilius, cum non „astrologos de circo" laudet, sed persuasum sibi

---

[1]) Plin. H. N. II, 97 et 109.

[2]) Cf. La Magie et l'Astrologie dans l'antiquité et au moyen âge par Alfred Maury quatr. ed. Paris Didier. Cap. IV: La magie à Rome et dans l'empire Romain pag. 70—85.

habeat re vera esse artem, qua quid sidera praesignificent, cognosci possit et eximio amore eam tueatur.

Notabilis est nostri opinio de hominum natura Quod iam Aratus dixit [1]: *τοῦ* (*Διὸς*) *γὰρ καὶ γένος ἐσμέν*, hoc idem a Manilio multis locis probatur. Supra iam dictum est ei *τὸ* omne deum esse, vel potis rationem, quae universis rebus inest, esse deum. Nam, etsi non diserte, tamen aliquatenus distinxisse videtur inter materiem et principium rationis. Homo autem est *μικρόκοσμος*, „est mundus in eo, exemplum est dei in imagine parva." [2])

Ut mundus est constructus ex omnis generis corporibus et spiritu, qui movet et gubernat, sic nobis sunt corpora terrenae sortis, animi divini. [3]) Mentes nostrae cognatae sunt menti naturae [4]), partes sumus dei [5]), caelo geniti [6]), deus habitat sub pectore nostro. [7]) In caelum redeunt animi nostri, cum e caelo venerint. [8]) Quid mirum si homines naturam cognoscere ideoque futura praevidere possunt, „nostrumque parentem pars sua perspicimus?" [9]) Hanc ob rem homo

edomuit terram in fruges, animalia cepit,
imposuitque viam ponto, stetit unus in arcem
erectus capitis, victorque ad sidera mittit
sidereosque oculos, propiusque adspectat Olympum,
inquiritque Iovem; nec sola fronte deorum

---

[1]) Phaen. vs. 5.
[2]) IV, 894, 895.
[3]) IV, 888—893.
[4]) II, 123.
[5]) II, 116.
[6]) IV, 824.
[7]) IV, 886.
[8]) IV, 887.
[9]) IV, 884.

contentus manet, et caelum scrutatur in alvo,
cognatumque sequens corpus se quaerit in astris. [1])

In natura et caelo pervestigandis igitur non animo est deficiendum; licet parvus sit homo,

quo valet, immensum est. Sic auri pondera parvi
exsuperant pretio numerosos aeris acervos.
Sic adamas, punctum lapidis, pretiosior auro est.
Parvula sic totum pervisit pupula caelum,
quoque vident oculi, minimum est, cum maxima cernant.
Sic animi sedes, tenui sub corde locata,
per totum angusto regnat de limite corpus.
Materiae ne quaere modum, sed perspice vires,
quas ratio, non pondus habet. Ratio omnia vincit [2])

Ab altera parte igitur homo est magnus, cum nihil neque in caelo neque in terra eum lateat, si modo rationem sequatur et sideribus fidem habeat, ab altera parte tamen, ut supra vidimus, [3]) nihil paene est, cum aliud maius eum cogat regatque et in proprias ducat leges, [4]) ut nihil ipse valeat.

Lucretius, parum sibi constans in hoc loco, liberam voluntatem homini vindicavit, [5]) Manilius hominem liberum esse negavit; arbitrio nihil fit, omnia fati lege eveniunt, etiam cogitationes hominum; [6]) omnia scelerum genera e constellationibus tantum pendent. [7]). At obicere possis hanc doctrinam facinora defendere et virtutem offendere, cum causa

---

1) IV, 904 seqq.
2) IV, 924 seqq.
3) Cf. pag. 87, 88.
4) IV, 98, 99.
5) Cf. Dissert. nostram Lucret. phil. pag. 39 et 99.
6) Cf. pag. 77.
7) II, 587—607.

tum nulla sit, cur maleficos oderis et punias. Minime id metuendum est, respondit poeta, „nam neque mortiferas quisquam magis oderit herbas, quod non arbitrio veniunt, sed semine certo; gratia nec levior tribuetur dulcibus escis, quod natura dedit fruges, non ulla voluntas; sic hominum meritis tanto sit gloria maior, quod caelo gaudente venit; rursusque nocentis oderimus magis in culpam poenasque creatos; nec refert, scelus unde cadat; scelus esse fatendum." [1]) Ipse autem „quanta, exclamat, est scelerum moles per saecula cuncta quamque onus invidiae *non excusabile* terris!" Nihilo minus eodem loco omnia scelera inde explicat, quod „hominum gentes inimica sorte (a caelo) feruntur." [2]) Hic rursus, ut saepius iam opportunitas data est, animadvertamus Manilium quaestiones gravissimas interdum obiter tantum tractare. Cum Socrate hominum quam rerum magis debuerat studere naturae et mentem observare quam caelum.

Cum talis esset itaque cogitaret non mirum est Manilium rerum commutationem, qua libera respublica interiit et Augustus summum imperium obtinuit, non aegre tulisse. Pax ei optata erat, [3]) optatissima sub principe Augusto, qui „tantam — fiduciam fati — habuit, ut thema suum vulgaverit nummumque argenteum nota sideris Capricorni, quo natus est, percusserit." [4]) Hanc ob causam non dubitavit deum imperatorem appellare. Honores tamen non appetivit, neque divitias „cum sui parvos usus natura reposcat" [5]); veterum tenuem victum magis laudat quam suae

---

1) IV, 110 seqq.
2) II, 592, 93, 607.
3) I. 922.
4) Suet. Aug. 94 in fine.
5) IV. 8; II. 145 seqq.

aetatis auri sacram famem [1]; amicitia ei est summum bonum [2], „Roma rerum maxima." [3])

Breviter si totum carmen in uno conspectu ponimus, negari non potest multa magnaque vitia ei inhaerere. Partim generis carminum, quae didactica vocare solemus, sunt propria, partim poetae tribuenda. Priora poeta ipse sensisse videtur. Cum docere vellet, arida et ieiuna erant describenda et enumeranda multa, quae animi cursum tardabant. „Sed mihi carmen fatalia iura ferenti, et sacros caeli motus, ad iussa loquendum est, nec fingenda datur, tantum monstranda figura." [4] Praeterea concinnitas et convenientia partium vix respici poterant in doctrina tam subtili tradenda, cum poeta deberet „magna cum parvis simili percurrere cura." [5] Divisiones multae et descriptiones non poterant evitari. „Quis tot numeros totiens sub lege referre tot partes iterare queat, tot dicere summas, perque artis causas faciem mutare loquendi?" [6] Sed tamen eloquendi varietati operam dedit, nec irritam; metro et numeris diligenter studuit, nam „in vanum labor cedit, quem despicit auris." [7]

Carmen quale Manilius conceperat verum carmen esse non poterat. Cum precatur: „ducite Pierides, maiora me viribus ausum, nec per inaccessos metuentem vadere saltus" [8], verum dicit se maiora viribus ausum, non quia Pierides aversae essent ab eo, sed in saltus, quos peragrare

---

1) V, 291 seqq.
2) II, 581.
3) IV. 694.
4) IV, 436.
5) I, 117.
6) l. l. 421.
7) l. l. 435.
8) III, 1—3.

cupiebat, bonae illae eum ducere nequibant, cum extra illarum fines essent. Attamen cum Medea Ovidiana [1]) Manilius dicere potuerat: „video meliora proboque: deteriora sequor", nam ipse vitia sua detexit. Eo magis autem est dolendum quod tenuis et angusta ingenii vena, qua litterae Augusti et Tiberii aevo laborabant, eum quoque impedivit, quominus argumenta Musis apta ad canendum sibi sumeret. Sermo obscurus, contortus, inaequalis, reliquae maculae quibus carmen eius laborat, tempore et exercitatione evinci potuerant, ut complures carminis partes abunde testantur [2]); poetico ingenio non erat destitutus.

---

[1]) Metam. VII, 20.

[2]) Quod cum editio vere critica in lucem prodierit, eo magis apparebit nec non iure Luc. Muellerum dixisse Iacobum omnino ferae quam hominis longe reddidisse similiorem Manilium (de R. Metrica pag. 451.)

DE

MANILIO POETA

EJUSQUE INGENIO

COULOMMIERS. — IMP. P. BRODARD ET GALLOIS.

DE
MANILIO POETA
EJUSQUE INGENIO

THESIM

PROPONEBAT FACULTATI LITTERARUM PARISIENSI

G. LANSON

SCHOLÆ NORMALIS OLIM ALUMNUS

PARIS

LIBRAIRIE HACHETTE ET Cie

79, BOULEVARD SAINT-GERMAIN, 79

1887

DOCTISSIMO VIRO

MAGISTRORUM OPTIMO

GASTON BOISSIER

HOC OPUSCULUM

D. D. D.

G. L.

DE

MANILIO POETA

EJUSQUE INGENIO

PROŒMIUM

Ex quo primum Regiomontanus *Astronomica* edidit [1], plurimi et doctissimi viri illustrando et emendando huic poemati curam impenderunt. Memorandæ autem in primis quædam editiones,

Jos. Scaligeri (Parisiis, in-8°, 1579).

Rich. Bentleii (Londini, 1739, in-4°).

Frid. Jacobi (Berolini, 1846, in-8°).

Quarum ultimam usque sum secutus, quoties mihi Manilii versus in hoc opusculo laudandi fuerunt. Quanquam non me fallit, non sane Jacobi opus omni vitio carere. Nam, si Malvino Bechert [2] credimus, erravit Jacobus, cum Manilianos codices æstimare conatus est et de cujusque auctoritate et fide disputare. Qui cum octodecim numero sint, quatuor ceteris anteponendos esse Bechert ostendit,

(G.) Gemblacensem (x vel xi seculo descriptum),

(L.) Lipsiensem (xi s.),

(V. 1) Vossianum primum (xiv s.),

(V. 2) Vossianum secundum (xv s.).

Cum Scaligero quidem et Bentleio convenit Bechert, qui

1. Norimbergæ, s. d. [1473?].
2. *De M. Manilii emendandi ratione,* scripsit Malvinus Bechert, Lipsiæ, 1878.

omnium optimum et fidelissimum Gemblacensem esse ducit : sed Jacob, vana opinione deceptus, Vossiano secundo adhæsit eique fidem potissime adhibuit.

Eorum autem, qui quædam interdum studia et curas in Manilium contulerunt, plerique locos quosdam et versus emendandos explanandosque assumpserunt. Inter quos sunt nominandi :

Æm. Bæhrens, *Kritische Satura* (*Jarhb. f. class. Phil.*, 105 Bd. (1872), p. 626-627).

P. Burmann, *Observ. ad quædam Manilii loca* (*Observ. misc.*, I. 85; IV, 362.)

C. T. Breiter, *De emendatione Manilii*, Hammonæ, 1854, in-4°.

M. Haupt, *Emendantur aliquot Latina carmina* (*Opuscula*, 1876, II, 341).

— *Varia* (*Hermes*, IV, 329; 1870. — *Opusc.*, III, 2, 473).

— *Conjectanea* (*Hermes*, IV, 185; 1873. — *Opusc.*, III, 2, 583).

— *Ueber Bentleys Kritik im Man.* (*Opusc.*, III, 1, 43).

L. Müller, *Kritische Beiträge zu einigen römischen Autoren* (*Rheinisch. Mus.*, N. F., 17 Jahrg., 1862; p. 188).

M. Schmidt, *Zu Manil.* (*Philologus*, 8 Jahrg., 1853, p. 750).

— *Zu Man. Astron.* (*In Zeitschr. f. d. Gymnasialw.*, 8 Jahrg., 1854, p. 94-95).

— *Lesefrüchte* (*Id.*, 9 Jahrg., 1855, p. 422).

H. Köstlin (*Philologisches Anzeiger*, 1881, p. 182).

M. Bechert (*N. Jahr. f. phil.*, 1879, p. 798).

At pauci adhuc ipsi poetæ operam dederunt, quæsiveruntque qui fuisset, quo ingenio astrorum vim cecinisset. In hoc genere tamen nec negligenda nec silenda quæ de Manilii persona et vita, deque ejus ingenio ac doctrina, et de *Astronomicon* carmine doctissimi quidam homines scripserunt : Scaliger in primis et Bentleius, in sua uterque *Astronomicon* editione; quibus adjiciendi sunt :

D. Huetius, *Animadversiones in Manilium et Scaligeri notas* (Paris, 1679).

R. Merkel, *Tristia et Ibis*, 1837 (*Prolusio ad Ibin*, p. 400, sqq.).

Frid. Jacob, *de M. Manilio poeta*, Pars I, Lubeck, in-4°, 1832; Pars II, *ibid.*, in-4°, 1833, 1834, 1836.

Præfatio editionis, Berolini, 1846.

Ferraz, *De stoica disciplina apud poetas Latinos*, Paris, 1862.

C. Lachmann, *De ætate Manilii* (*Kleinere Schriften*, Berlin, 1872, t. II, p. 42-45).

O. Gruppe, *Zum sogenannten Manilius* (*Hermes*, XI, 1876, p. 235-239). — Cf. *Revue des Revues*, juillet 1879.

B. Freier, *De M. Manilii quæ feruntur Astronomicon ætate*. Gottingæ, 1880.

Ad. Cramer, *De Manilii qui dicitur elocutione*, Argentorati, 1882.

Denique, priusquam proœmiandi finem faciam, unum admonitos volo, quicunque opusculum hoc evolvent : cogitent, si quando non clarissima lux veritatis ex iis quæ proferam argumentis erumpere videbitur, me, in iis quæ de Manilii vita et ætate deque ejus philosophica disciplina trado, propositum id habere, non ut certissima et indubitanda expediam, sed potius ut ea, quæ nimis indulgenter pro certis accepta sunt, in dubitationem revocem. Mihi igitur satis erit, si quis, perlecto hoc opusculo, non minus probabilia et interdum probabiliora esse arbitrabitur, quæ contra vulgatas opiniones obtineo, quam quæ pro illis allegari solent. Tantum enim requiro; eamque esse materiam hujus disceptationis profiteor, in qua paucissima affirmanda sint, de plurimis dubitanda.

CAPUT PRIMUM

DE MANILII NOMINE, GENERE ET ÆTATE.

I

Cum multorum ex antiquis scriptoribus opera tantum ad nos pervenerint, neque de eorum vita ac moribus et ingenio ulla usquam mentio investigantibus occurrat, id uni fere Manilio accidit, ut de illo nihil, ac ne nomen quidem, constet : ut non tam poeta Velleio Paterculo aut Q. Curtio, quam poema anonymis illis quæ legimus aut falso sub nobilium poetarum nomine latentibus scriptis vice fortunæ sit comparandum.

Nam nullo satis certo indicio vulgatum illud Manilii nomen defenditur. Sive enim Mallium sive Manlium sive Manilium poetam codices in titulo *Astronomicon* inscriptum habent [1], non ea veterum testimonio nititur appellatio, recentiumque scribarum conjecturis imputanda est, qui vel Gerberti M. Manilii libros de astrologia petentis [2] in epistola, vel Plinii non unum astrologiæ deditum Manilium passim laudantis, vel Claudiani quoque Mallii Theodori studia et scripta efferentis meminerint. Nemo sane ante sextum decimum seculum Manilii aut Manlii nomen librorum fronti inscripsisse videtur, idque non traditum a veteribus, sed a recentibus electum nulla auctoritate commendatur, argumentisque confirmandum est, quæ quidem desunt.

1. Bechert, *De M. Manilii emendandi ratione*. Lipsiæ, 1878, p. 5, 10 et 11. — Freier, *De M. Manilii quæ feruntur Astronomicon ætate*. Gottingæ, 1880, p. 3-8.
2. Freier, *op. l.*, p. 3.

Nempe non operæ pretium est Gevartii opinionem refellere [1], qui, cum apud Claudianum legeret Manlium Theodorum, qui anno post Christum trecentesimo nonagesimo nono sub Honorio Arcadioque Cæsaribus consul fuit, *naturæ sacris mundique vacavisse*, hunc ipsum fuisse *Astronomicon* scriptorem professus est. Quod ut falso dictum fuisse appareat, satis erit integrum Claudiani locum, quo Manlii Theodori studia describit [2], invisere, unde illum ut quædam de cælo et astris, ita multa de summa naturæ libris explicuisse, nec astronomica denique, sed physica scripsisse manifestum erit.

Nec magis ullum ex iis quos Plinius memorat Manilium ea quibus operam damus *Astronomica* scripsisse crediderim. Nam Manilium Mathematicum, a quo grammatici sexti decimi seculi apud Plinium legebant [3] cujusdam obelisci cacumini auratam pilam Augusto principe fuisse additam ad dignoscendas horarum rationes, jam non appellare decet, cum recentium grammaticorum consensu Facundus Novus pro Manilio in hunc locum sit accipiendus [4]. Manilium vero senatorem, quem Plinius testatur astronomiæ studuisse [5], nihil omnino argumento est, libros de astronomia scripsisse. At refert idem Plinius alio loco, Romam eadem nave advectos fuisse, pedibus cretatis, « Publilium Lochium, mimicæ scenæ conditorem, et astrologiæ consobrinum ejus Manilium Antiochum, item grammaticæ Staberium Erotem [6]. » Sed conditor ille astrologiæ Manilius, hoc titulo dignissimus cui nostrum poema reddatur, ratione temporum excluditur, cum æqualis ejus Publilius, quocum Romam advectus est, quarto ante Cæsaris necem anno non ita juvenis obierit, in poemate vero et Varianæ cladis et Tiberii mentio reperiatur.

Ac ne id quidem satis constat, de illo quem quærimus poeta Gerbertum scripisse, cum nesciamus utrum libros soluta oratione scriptos, an numeris et pedibus vinctos significare voluerit.

1. Bentley, *Manilii Astronomicon l. V.*, 1739, *Præf.*, p. xi; G. G. Vossius, *De Poetis Latinis*, cap. II (*Opera omnia*, 1695-1701, in-fol., Amstelodami, t. III, p. 241-242).
2. Claudianus, *In Fl. Mallii Theodori consulatum*, 63 sqq., 96 sqq.
3. Petrus Crinitus, *De Poetis latinis*, XL, 1; Aldus Manutius, ed. 1499.
4. Plin., *Hist. nat.*, XXXVI, 10, 15. Nemo nunc veterem lectionem *Manilium* tuetur. Codices enim hic *facundo* aut *fecundi* habent, unde nequaquam *Manilius* potest extrahi.
5. Id., *ibid.*, X, 2.
6. Id., *ibid.*, XXXV, 17, 58.

Cur igitur Manilius dicatur qui illos Astronomicon libros quinque, quos legimus, composuit, nulla causa manifesta est : quod tamen nomen servabimus, traditum jam ac vulgatum nec brevitati sermonis inutile.

II

Quæ cum ita se habeant, omissa jam præpostera ista scriptorum antiquorum ad eruendum poetam quemdam Manilium investigatione, operi attendendum, et qui fuerit poeta, ex poemate ipso discendum est.

Primum autem, versum ex quo Romæ eum vixisse quidam conjecerunt :

> Qua genitus cum fratre Remus *hanc* condidit urbem [1],

a Bentleio et Jacobo ejectum, nec satis cum lectione, tum sensu constantem, non in testimonium vocaverim : totum tamen carmen perlegenti minime absurdum esse apparebit, si quis nulla in alia urbe, nisi Romæ, scripta fuisse Astronomica contenderit.

Jam civem Romanum fuisse eum suspicabimur, cum dixerit :

> Speratum Annibalem *nostris* cecidisse catenis [2].

Quanquam, quid ea de re censeamus, parvi refert, cum poeta, sive civis Romanus, sive quocumque alio jure, non sane Romanum animum vividoque Romanæ patriæ amore accensum exhibeat, nec Virgilio, vel Horatio, vel Propertio, victarum gentium domitique orbis superbia vel civilium discordiarum mæstitia restitutæque sub principatu pacis lætitia, sit comparandus, cum denique nusquam in Romanarum rerum recordatione quidquam nisi rhetorica præteritarum, præsentium adulatoria laudatio scribenti exciderit.

Atque, etsi civitate Romanus fuit, non ideo genere, ac ne Ita-

1. Man., *Astron.*, IV, 776. — Frid. Jacob codicum lectionem ita refert :

> Qua genitus Cæsarque meus nunc condidit orbem ;

quem versum interpolatum ad Ottonem III pertinere suspicatur.

2. *Id.*, *ibid.*, IV, 41.

licus quidem existimandus est. Nam viris doctissimis Bentleio et Jacobo visum est male illum latine scire, ac velut barbarum doctam Romani sermonis elegantiam parum delicate tractare; unde ille Asiaticum [1], hic Africanum [2] poetam esse voluit. Quid memorem Merkelium ita Ovidii Ibim intellexisse, ut, in quem inveheretur Ovidius acerrime, nostrum esse putaret, genere Ægyptium [3]? quam opinionem levissima de causa, ne dicam nulla, susceptam, enuntiare libet, refellere sit supervacaneum. Num autem, virum eruditum secuti [4], nec Bentleio nec Jacobo vel assentiemus vel contradicemus, et utramque sententiam probabilem ducemus, neutram altera potiorem? Num adeo incerta res dimittetur? Quam controversiam, ut quantum in nobis est dirimamus, illud in primis est animadvertendum, si quando Manilius novitatem operis commendat, trita tractataque a veteribus Græcis argumenta ab eo memorari, Romanos autem scriptores secundo libro omnino prætermissos, tertio vix paucissimis obiter verbis attingi [5]? Unde nec ignorantiam nec contemptum poetæ arguam [6] : sed quia in Graio, ut ita dicam, orbe natus, ideoque si non in Græcia, in Asia certe Graiis moribus ac disciplinis imbuta, ibique educatus et institutus fuerat, vigebant in memoria ejus omnia Graiarum litterarum exempla, et præsentia semper ac vivida ultro exundabant; Romanæ vero litteræ, tardiore cura et majore labore haustæ, non nisi meditanti aderant, neque ipsæ non attendentem sollicitabant.

Levissimum sane illud indicium, nec quod operæ pretium sit indicare, nisi gravius aliquod subveniat : quod in quarto libro deprehendetur, in iis scilicet, quæ de orbis universi regionibus scripsit [7]. Qua in terrarum descriptione quam non æque omnia novisse poetam apparet! Nam Britannos, et ultimam Thulen, et omnino littora et insulas Oceani videtur ignorare. Pauca de Hispania et Gallia, quarum alteram bellicosam, divitem alteram laude vulgata dicit : Germaniam non sine aliquo horrore ingen-

1. Bentley, *Præf.*, p. x.
2. Jacob, *Man. Astron.*, *Præf.*, p. xvi.
3. Merkel, *Tristia et Ibis*, 1837, p. 400 sqq.
4. Ad. Cramer, *De Manilii qui dicitur elocutione*, Argentorati, 1882, p. 42.
5. Manil., *Astron.*, II, 1 sqq.; III, 5 sqq.
6. Poetarum latinorum sane peritus erat Manilius, et Virgilium, Lucretium Ovidiumque sæpe imitatus est. Cf. Cramer, *op. l.*, p. 55 sqq.
7. Id., *ibid.*, IV, 595 sqq.

tium flavorumque corporum parentem, dignamque feris tantum matrem breviter prædicat : unde crediderim Germanos vel auxiliares, vel captivos, vel gladiatores Romæ quotidie spectandos homini nigris Asiæ Africæve gentibus assueto fuisse admirationi, non autem ab eo Germaniam cum Germanico vel aliter visam ac peragratam, cum ea tantum de hominibus, de regione nihil scripserit [1]. Italiæ laudes non tam libenter extendit quam Græciæ, neque in Italia quidquam, nisi Romam orbis caput, Virgilii longe absimilis, jactat. De Græcia tamen nihil quod Graium hominem prodat, sed Graiorum modo historiarum et fabularum peritum. Satis multa de Africa, et, quanquam quædam ex iis desunt, deficientibus hac in parte codicibus, Carthaginem, Æthiopesque, Ægyptumque nominat, nulla tamen propria ac singulari laude admixta, et quæ sumptam oculis notitiam locorum significet. Ea vero minime Africano homini conveniunt, in quibus commune vulgi dictum de Africa novorum semper miraculorum ac monstrorum parente mihi videtur augere :

> Huic varias pestes diversaque monstra ferarum
> Concessit bellis natura infesta futuris,
> Horrendos angues habitataque membra veneno,
> Et mortis pastu viventia crimina terræ
> In pœnas fecunda suas parit horrida tellus,
> Et vastos elephantas habet, sævosque leones,
> Et portentosos cercopum ludit in ortus,...
> Ac sterili pejor siccas infestat arenas [2].

Quis autem adeo singularis ac novus patriæ amor nihil tam in patria laudandum existimet, quam belluarum omne genus ac monstrorum?

At Asiam quam penitus ac late novit, quam vivide ac curiose extulit! ut doctus ille vir, quem jam laudavi, Freier, proposito quidem constanter adhærens, Manilium pro certo habuerit Germanici comitem fuisse Asiamque cum eo peragrasse [3]. Sed non ea tantum quæ Germanicus adiit, ceteras quoque partes novit optime. Nam etiam ultra Euxinum pontum indicat Caspium mare, et Persicum Erythræumque : regiones, populos, urbes,

1. Freier, *op. l.*, ch. vii, *De Manilio Germanici socio,* p. 72 sqq.; præsertim, p. 75.
2. Manil., *Astron.*, IV, 662.
3. Freier, *op. laud.*, p. 77-78.

flumina, montes, Ciliciam, Syriam, molles Arabas, Parthos, Persidem, Scythiæ montes, Taurum, Gangen, decolores Indos, Phrygiam, Cappadociam, Bithyniam, Cariam, Phœnicum urbes, Bactra, insulam Panis, Assyriam, Euphratem, Tigrim : quid non cum honore percurrit? Mores etiam et cultus et vestes notat, tortos Syrorum crines laxosque Persarum amictus. Quantoque illam orbis partem amore prosequi videtur, ut quasi ferveat oratio admiratioque grandibus verbis erumpat!

...nitentes
Miratur campos Asiæ, totidemque tropæa
Quot loca, et innumeras gentes, Taurumque minantem
Fluctibus [1]...

Quis vero in Asia belluas aut ullas pestes gigni existimet? Cuncta scilicet monstra Africæ sunt :

Inde Asiæ populi divesque per omnia tellus.
Auratique fluunt amnes, gemmisque relucet
Pontus, odoratæ spirant medicamina silvæ [2].

Quin Romano orbi (mirum!) orbem Parthicum opponit :

Parthique vel alter
Orbis [3]...
Magna jacet tellus magnis circumdata ripis
Parthis, et ab Parthis domitæ per sæcula gentes,
Bactraque et Arii, Babylon et Susa Panosque,
Nominaque innumeris vix complectenda figuris,
Et Tigris, et rubri radiantia littora ponti [4].

Qui talia de Asia scripsit, nonne Asia ortus esse merito judicabitur? et ex iis præsertim regionibus, quæ Parthorum imperio adjacent? Saltem, si eligendum est, utrum Asiaticus, an Africanus fuerit, nonne cum Bentleio potius stabimus? Atque in ea re, in qua certum nihil esse potest, nonne satis probabilem eam esse opinionem censebimus?

1. Manil., *Astron.*, IV, 622.
2. Id., *ibid.*, IV, 672.
3. Id., *ibid.*, IV, 675.
4. Id., *ibid.*, IV, 802.

III

Attamen longè gravissima atque implicatissima quæstio alia est, de qua varie disputatum est : quibus scilicet temporibus Manilius ille et vixerit et poema scripserit. Id igitur nunc quærendum, cui potissimum assentiamus, utrum Scaligero et Bentleio poetam nostrum Augusto principi addicentibus, an Jacobo Merkelioque, inchoatum Augusti, Tiberii temporibus absolutum carmen existimantibus, an denique viris inter Germanos eruditissimis Lachmann [1], Freier [2] et Cramer [3], totum opus sub Tiberio confectum affirmantibus ?

Summa sane vi et miro acumine Lachmann et Freier ad confirmandam omnibus argumentis sententiam suam disputaverunt. Mihi tamen non persuaserunt ex ipso opere apparere quod docent, nec tantum expedire quantum torquere Manilii versus visi sunt. Cum autem Freier opinioni institerit quam primus Lachmann proposuerat, eamque fusius explicatam multis ac novis repertis argumentis munierit, hujus opusculo operam dare satis erit, ejusque verba ac rationes diligenter æstimare. Cujus in acutissima disputatione omnia sane cohærent ac congruunt inter se : sed ita cohærent ac congruunt, ut quædam mihi dubitatio surgat, quomodo fieri possit, ut in re tam obscura tam multa ac certa cuiquam appareant. Ac timeo, ne ingenioso viro sua adeo sententia placuerit, ut omnes ejus cogitationes quasi imbuerit et infecerit, neve multa apud Manilium deprehendere sibi visus sit, quæ in ejus tantum mente insidebant.

Primum enim ea omnino e disputatione sunt tollenda, quæ non ita ad Tiberii tempora referenda sunt, ut iisdem temporibus et opus et scriptorem addicendum esse evincant, sed ita tantum possunt referri, si jam concessum et manifestum fuerit poetam post Augustum mortuum ad explicandam astrologiam accessisse. Quid enim in his versibus certam potissimum ætatem significat?

> Funera cum facibus veniunt terrisque minantur
> Ardentes sine fine rogos, cum mundus et ipsa
> Ægrotat natura, suum sortita sepulchrum [4].

1. Lachmann, *Klein. schrift.*, Berlin, 1872, II, 42-45, *De ætate Manilii.*
2. Freier, *op. l.*
3. Cramer, *op. l.*, p. 4.
4. Manil., *Astron.*, I, 893-895. Freier, *op. l.*, p. 31.

Fieri autem potest, si jam aliis de causis Manilius Tiberio æqualis fuisse agnoscitur, ut credamus his versibus tremorem illum terræ indicari, quo duodecim Asiæ urbes florentissimæ funditus sunt eversæ. Sed nullo modo ex his colligi potest, Manilium Tiberio fuisse æqualem : nam nisi id primum satis constabit, jam non est cur putemus dicentem de universo poetam uni ac certæ rei potius allusisse quam ceteris ejusdem generis innumerisque rebus.

Nec iis immorabor, quibus Freier contendit, vel obscuram poetæ orationem non nisi tecto principi et obscura loquenti dedicari potuisse [1]; vel Germanici astrologicum thema in quadam parte reperiri, quæ jurisconsultos urbiumque et conditores et eversores certis signis reddit [2]; vel Manilium Germanico Asiam petenti comitem se addidisse, eo scilicet nomine, quia a Colophonio quidem Apollinis templo, quod Germanicus adiit, arcebantur volucres, Manilius autem novitatem operis extollens, integram se undam quærere fatetur,

Quam neque durato gustarunt ore volucres [3]...;

vel cum Germanico antiquam Trojæ sedem invisisse, quia sæpe Homerica poemata commemorat [4]; vel quæcumque de dolis ruptisque fœderibus et linguæ veneno scripsit, ea omnia in Pisonem effinxisse, eique etiam Piscium nomine, quod signum dolis imperat, allusisse [5]; vel denique multa post Germanici necem per totum carmen aspersa fuisse in Tiberium amara odiosaque, principique destinari, quæ poeta in Scorpionem maledicta jacit [6]. Sunt enim hæc omnia, quæ e curiosi grammatici mente exsiliant, neque magis refelli quam defendi possint!

Deinde omnem quoque de his versibus abjudicabo disputationem, quos incertissimæ lectionis, et ob id ipsum in principio satis caute habitos, postea suæ opinionis nimius amator Freier

1. Freier, *op. l.*, p. 45.
2. *Id.*, *ibid.*, p. 72 sqq. — Manil., *Astron.*, IV, 209-211 ; 548-552.
3. Manil., *Astron.*, II, 53-56.
4. *Id.*, *ibid.*, II, et III, 1 sqq.
5. Freier, *op. l.*, p. 84. — Manil., *Astron.*, II, 581-607; II, 596, 637; IV, 573; V, 647.
6. Freier, *op. l.*, p. 88. — Idem erravit Jacobus, alia de causa, Manilium ratus, ut juvaret Augustum, malignis verbis Tiberio allusisse (*Præf.*, p. XVI).

in argumentorum locum recepit. Ego vero Bentleio funambulos elephantos, Jacobo incensa Pompeii theatra relinquam, sive jure, sive injuria uterque utrumque sensum e corruptissimis locis eruit [1]. Nam hæ conjecturæ non eam de qua agimus opinionem confirmare possunt, sed eâ contra, si jam aliis de causis constet, aliquo modo confirmentur.

Quid autem ea causa valebit, quod Manilium identidem de luxu queritur, in senatu autem de luxu quoque actum fuit et septingentesimo sexagesimo nono Urbis anno et postea non semel [2]? Num ex hoc fateri cogemur non potuisse ante hunc annum eamdem querelam a Manilio edi? Mihi contra videtur veri similius, ejus modi rem de moribus in publico consilio agi non posse, nisi cum, et vulgi sermonibus agitata et scriptorum curis explicata, matura jam et aperta magistratuum et principum prudentiæ traditur etiamque imponitur. Necesse certe est ut de iis quæ extra rem publicam esse solent, sæpe ac diu privati loquantur et scribant, priusquam e republica esse decernantur et publice ordinentur.

Nec Tiberii thema agnosco in quarto Astronomicon libro, cum scribit poeta :

Scorpius extremæ cum tollet lumina caudæ,
Si quis erit stellis tum suffragantibus ortus,
Urbibus augebit terras, junctisque juvencis
Mœnia subcinctus curvo describet aratro,
Aut sternet positas urbes. Inque arva reducet
Oppida, et in domibus maturas reddet aristas.
Tanta erit et virtus et cum virtute potestas.
Nec non Arcitenens prima cum veste resurget,
Pectora clara dabit bello, magnisque triumphis
Conspicuum patrias victorem ducet ad arces :
Altaque nunc statuet, nunc idem mœnia vertet [3].

Quid vero hic ostenditur, quod proprie Tiberium designet, quamvis illa ipsa signa nascentem exceperint? At enim propria illa quam requirimus nota sequentibus versibus aperitur :

1. Freier, *op. l.*, p. 40, 42-43, Jacobi et Bentleii conjecturas recipit de versibus, l. V, 510-516, et 706-707, ut inde quintum librum non ante annum 775 scriptum fuisse colligat.
2. Freier, p. 41. — Manil., *Astron.*, IV, 1-13; IV, 375.
3. Manil., *Astron.*, IV. 553-564.

Sed nimium indulgens rebus Fortuna secundis
Invidet in facie sævitque asperrima fronti [1].

Quam fortunæ *invidiam* vir acutissimus in *facie* Tiberii deprehendit, in qua Suetonius tradit *crebros ac subitos* apparuisse *tumores*. Credo equidem, si hos tumores Manilius oculis animadvertisset, non eum commissurum fuisse ut illos in scribendo Urbi et Orbi et posteris denuntiaret : num enim incuriosus propriæ formæ supra humanam consuetudinem homo Germanus ignoravit, non tam acerbam plerisque mortalibus multorum in animo vitiorum quam alicujus in ore turpitudinis esse reprehensionem? Præterquam quod, ut in eo quod dicitur Germanici themate, ita in Tiberii quoque prædicata in universum signi virtus proprio quodam exemplo ex historiis ducto illustratur : nam ut illic Servius Sulpicius memoratur, ita hic in facie Annibalis, non Tiberii, invidisse ac sæviisse Fortuna ostenditur.

Horrendus bello Trebiam Cannasque lacumque
Ante fugam tali pensabat imagine victor [2].

Miror sane eumdem delicatissimum virum, qui ideo noluerit scripsisse Manilium sub Augusto principe, quia in eo visus est carpere vel ignorantiam vel negligentiam cælestium monitorum, unde Vari clades præsentiri potuerat, ita alludens :

Sæpe domi culpa est : nescimus credere cœlo [3];

miror, inquam, qui tam promptum ad offensionem Augustum crediderit, eumdem adeo lentum Tiberium duxisse, ab eoque Manilium modo prudentem ac timidum quod ad Augustum pertinet, modo audacem ac liberum quod ad Tiberium, judicatum fuisse.

Nec mihi necesse esse videtur templum Fortis Fortunæ a Tiberio dedicatum fuisse anno Urbis 770, antequam Manilius scribere posset :

Faveat magno Fortuna labori [4].

1. Manil., *Astron.*, IV, 564-565.
2. Id., *ibid.*, IV, 566-567.
3. Id., *ibid.*, I, 905. — Freier, *op. l.*, p. 30.
4. Manil., *Astron.*, I, 114. — Freier, p. 17.

Nec ullum indicium inde sumi jure arbitror, quod poeta non alloquitur Augustum, sed de eo velut tertia persona loquatur [1]. Nam primum, etsi Augustus mortuus esset, eum alloqui potuisset : quis enim poeta vel mortuos vel absentes vel deos tanquam præsentes non est allocutus? Præterea notandum est et quædam Tiberio a nostro Freier reddi, in quibus Cæsarem, quisquis est, Manilius alloquitur [2], quæ si de Augusto accipiantur, ut a Bentleio et Scaligero sunt accepta, jam Manilius alloquetur Augustum; et alia quædam ab eodem in Tiberium dicta fuisse censeri, in quibus poeta non eum etsi vivum videntemque alloquitur [3].

Tiberium vero astrologiæ curiosum peritumque in primis fuisse concedo : cum autem nec ipsum Augustum ejus fuisse negligentem Freier fateatur, neutri ullum inde argumentum surgit, nec magis ea res Tiberium quam Augustum commendat [4].

Jam igitur pauca disputationi nostræ relicta sunt, quæ jamdiu a Scaligero et Bentleio et Jacobo, novissime a Lachmann et Freier tractata sunt : in quibus et olim et nunc et in posterum quoque summa stat quæstionis. Quæ secundum ordinem versuum ac librorum percensebo.

Manilius, in principio libri primi, opus Cæsari dedicat :

Hunc mihi tu, Cæsar, patriæ princepsque paterque,
Qui regis augustis parentem legibus orbem,
Concessumque patri mundum deus ipse mereris,
Das animum, viresque facis ad tanta canenda.....
Hoc sub pace vocat; tantum juvat : ire per altum
Aera, et immenso spatiantem vivero cœlo [5].

Ea omnes tanquam de Augusto dicta acceperunt, donec Lachmann Tiberio rem omnem detulit, quem Freier secutus est. Nam hunc Cæsarem quem poeta appellat, Tiberium esse hi contendunt, cum omnes principes ad Hadrianum usque Cæsaris nomine fuerint designati, post Hadrianum vero principum tantummodo filii ac heredes : neque quidquam obstare, quin deus et Tiberius dicatur, paterque is cui jam concessus sit mundus,

1. Freier, *op. l.*, p. 22.
2. Manil., *Astron.*, I, 7.
3. Id., *ibid.*, I, 384.
4. Freier, *op. l.*, p. 15.
5. Manil., *Astron.*, I, 7-10, 13-14.

non C. Julius, sed ipse Augustus esse intelligatur. Quanquam hic paulisper hærent, ubi Cæsar ille princeps patriæ paterque salutatur : nam his nominibus se publice appellari Tiberius non toleravit. Attamen, ut populus principem sæpe hoc nomine prosequi voluit, ita Manilium quoque suspicantur illum honoris causa usurpare potuisse [1]. Illa vero ad eamdem sententiam defendendam extulit Freier, ex hoc versu

Qui regis Augustis parentem legibus orbem,

apparere, de Tiberio agi : nam *Augustis legibus*, idem valere, ac *Augusti legibus;* ita igitur exstare sensum, Tiberium legibus Augusti orbem regere [2]. At quis credat adjectivum *Augustus* pro genetivo *Augusti* valere, quemadmodum adjectivus *Cæsarianus* pro genetivo *Cæsaris* valet? Contra equidem adjectivum illum, communi sensu usurpatum, ita cognomini principis alludere voluerim, ut Augustus ipse significetur.

Nec magis moveor alio argumento, quod Freier his Manilii verbis fundat : *Hoc sub pace vocat.* Ibi illud in primis est notandum, quoties propositæ demonstrationi favent, Bentleii lectionibus hominem nostrum, neglecto Jacobo, facile assentire : velut hoc in loco parum abest ut ea Bentleii probet : *Hoc sub pace vacat tantum.* Sed hunc versum, utcunque legitur, ita accipit, ut *pacis* vocem Augusti temporibus non convenire declaret, cum aliquis semper in Germania motus exstiterit : Tiberii ergo tempora significari, quibus post Germanici triumphum pacata omnia fuere [3]. Num vero Augusto principe, etiam post Vari cladem, ita turbatæ res Germanico bello fuere, ut poetæ non scribere vacaverit? Scilicet pacem istam quam Musarum studia requirunt, non prostrati in ultimis imperii finibus aut Germani aut Britanni aut Parthi aut Numidæ efficiunt, sed sedatæ intra imperii fines, et in Italia, et in Urbe civiles discordiæ, sed ordinata respublica et in formam civitatis restituta : tum enim ingenio indulgere, tum carmina condere, tum astrorum virtutes aperire vacat, tum quoque ea evolventes audire libet [4]. Non

1. Lachmann, *l. l.* — Freier, *op. l.*, p. 9.
2. Freier, *op. l.*, p. 11.
3. Freier, *op. l.*, p. 12.
4. Cf. Manil., *Astron.*, I, 922 sqq., *infra*, p. 21-22.

igitur ibi Manilius Tiberii pacem, devictis barbaris, sed Augusti, compositis civilibus bellis, indicavit.

Unde sequitur ut primis illis Astronomicon versibus, etsi non admodum a Tiberio repugnant, melius tamen agnoscatur Augustus, et quia hic vere ac publice princeps paterque patriæ fuit, et quia hanc pacem dedit, quæ scribenti faveret.

Nunc autem ad ea veniam, quæ et doctissimos viros valde torserint, et ab iis sint torta. In quibus Manilius astra quæ inferiorem orbis partem spectant, non superioribus cedere affirmat, nisi quod

> Uno vincuntur in astro
> Augusto, sidus nostro quod contigit orbi :
> Cæsar nunc terris, post cælo maximus auctor [1].

Quæ Lachmann ad Tiberium referenda arbitratur, Freier autem fusius de iis in eumdem sensum disputavit. Nam, quod Augustum sidus, non Julium dixit Manilius, jam mortuum et cælo redditum Augustum fuisse colligit; Cæsaremque nunc terris præsidentem, qui postea cælo maximus auctor, eodem scilicet sidere, futurus sit, Tiberium esse intelligit, ita rem explicans : « nemo rerum Romanarum obstat scriptor, quominus sidus omnium Augustorum fuisse dicamus, civesque credidisse unius cujusque animam eo evolare atque ut in terris, sic in cælo principem succedere [2]. » Sed, credo, in re tam gravi, non satis erit non obstare scriptores rerum Romanarum, quin et necesse erit, ut conjecturæ manifestis verbis faveant, neque ulla ex eorum silentio comprobatio inferenda est. Quanquam mihi videtur Valerius Maximus innuisse astrum illud Cæsari tantum Augustoque assignari, neque in societatem ejus cum iis Tiberium ullo modo tum vocari : nam Tiberium compellans ita scribit : « cetera divinitas opinione colligitur, tua præsenti fide paterno avitoque sideri par videtur [3] ». Denique cum in ejusmodi disputationibus nihil præter necessitatem sit conjiciendum, cur credamus animas sive omnium Cæsarum sive Augusti in sidus illud evolare? cum res dilucida plane fiat, modo reputemus, quam vim,

1. Manil., *Astron.*, I, 384 sqq.
2. Freier, *op. l.*, p. 18.
3. Val. Max., *Prologus ad Tiberium Cæsarem Augustum.*

in astronomico poemate, poeta astris tribuere soleat. Nihil ergo aliud, ex mea sententia, hoc versu :

> Cæsar nunc terris, post cælo maximus auctor,

significare Manilius voluit, nisi, qui nunc Cæsar terris imperat, eum non omne terrarum regimen morte amissurum, sed in cælo propria et quasi astrologica sideris virtute, quod ejus nomine signatur, maximum terrestrium rerum auctorem remansurum. Nec in ea obiter delata Cæsari adulatione subtilior ac recondita quædam doctrina ullo modo quærenda est.

Jam vero non minorem difficultatem interpretantibus versus hi attulerunt :

> Venerisque ab origine proles
> Julia descendit cælo cælumque replevit;
> Quod regit Augustus socio per signa Tonante,
> Cernit et in cœtu Divum magnumque Quirinum,
> Altius ætherei quam candet circulus orbis.
> Illa Deum sedes, hæc, illis proxima, divûm
> Qui virtuta sua similes vestigia tangunt [1].

Hoc in loco ovans Freier exclamat jacente Scaligero : « Inde, nisi forte omnes cogitandi leges hoc loco non vigent, necesse est colligamus Augustum jam in cælestium domibus sedem constituisse [2]. » Jamque antea idem ex iisdem versibus manifestum esse Lachmann profitebatur. Mihi vero ea quæ declaratur necessitas non apparet. Nam, ut singula argumenta percenseam, nolunt Freier et Lachmann a Cæsare solo cælum repleri posse. Scilicet repletum est « non eo quod ipse solus deus factus est, sed posteris suis ducendis in cælum. Non igitur poterat dici « replevit cælum », nisi unus saltem e progenie Cæsarem ad superos subsecutus fuisset [3]. Equidem, etsi « aliquanto ineptius » sentire videbor, non ex uno hoc verbo « replevit » Augustum approbaverim cum Cæsare in cælo jam habitare. Nam quæ est ista hyperboles interpretatio? Num quod cælum una anima non replevit, animæ duæ replebunt?

1. Manil., *Astron.*, I, 798-804.
2. Freier, *op. l.*, p. 20.
3. *Id.*, *ibid.*, p. 21.

Quanquam fateor nimiam et mihi videri hujus dictionis hyperbolen, nec plenum Cæsare cælum placere. Sed illi mihi errare videntur, qui Veneris prolem Juliam vel de Cæsare solo, vel de Cæsare et Augusto dici putant. Hæc enim verba ad gentem Juliam sunt referenda, quæ cum originem a Venere ducat, cælo descendisse ideo a poeta dicitur, cum autem et Divum Julium et Quirinum deorum numero inseruerit, omnesque deinceps eorum posteros promittat, ideo tanquam cælum repleat, laudari potest. Præterea verbum *replere* ita usurpari potuit, ut idem quod *supplere* valeret.

« Jam vero, inquit Freier, in sidere Augusto animas Juliæ gentis habitare atque inde principe Augusto totum cælum regere multo clarius apparet ex eo loco [1]... Augustus, inquit poeta, cernit in cœtu Divum magnumque Quirinum. Est igitur ille non in terris..., sed eodem loco, quo abiisse Cæsar et Romulus creduntur [2]. » At ea quæ Freier hic scribit, non optime inter se conveniunt. Nam Cæsar et Romulus non in galaxia cum illustribus viris habitant, sed cum diis,

Altius ætherei quam candet circulus orbis,
Illa deum sedes, hæc, illis proxima, divum
Qui virtute sua similes vestigia tangunt.

Ergo si mortuus Augustus « eodem loco quo abiisse Cæsar et Romulus creduntur » eos contemplatur, non profecto in sidere suo sedem habet. Nec, cum divus sit, aliam sedem quam deorum habere potest. Relinquenda igitur omnis hujus sideris mentio, nec diversos duorum locorum sensus miscere et confundere debemus. Hic enim nihil aliud scripsit poeta, nisi illustres viros post mortem in lacteum circulum abire, gentem autem Juliam non humanos, sed divinos honores, ut a Venere ortam, consequi; Cæsarem ideo et Romulum altiorem in sedem delatos fuisse, quæ propria deorum est; tum Augustum regere cælum « socio per signa Tonante », et in deorum sede cernere Divum Julium magnumque Quirinum. At non video quomodo inde appareat non vivere Augustum.

Nam, credo, non unica hæc ac singularis adulatio est, qua

1. Freier, *op. l.*, p. 19.
2. *Id., ibid.*, p. 20.

vivum Cæsarem poeta socium cum Jove facit ac participem regiminis orbis. Divinam enim potestatem, nec terrestrium tantum rerum, sed naturæ totius ac mundi arbitrium, ne ullo quidem relicto consortio, Virgilius Augusto, Lucanus Neroni concesserunt [1]. Valerius autem Maximus *cælestem* Tiberii *providentiam* appellat, etiamtum viventis [2], et Statius usque verba de Domitiano facit, tanquam si omnes eum dii deæque collegam sibi parem ac socium agnoscant [3]. Eamdem fere adulationem versus notissimi præ se ferunt :

> Nocte pluit tota; redeunt spectacula mane :
> Divisum imperium cum Jove Cæsar habet.

Ne vero quis de modo et mensura ejus societatis, quam poetæ Cæsaribus cum Jove et diis tribuunt, disputet. Mihi nempe satis est quod ullam tribuerunt : licet Manilius arctiorem vel æqualiorem illam finxerit, quid refert? Idem locutus est, quod multi, sed vi majore et intentiore adulatione.

At cur Manilius cælum Augusto regendum permittit « socio per signa Tonante »? Sane his verbis *per signa*, in quibus interpretes valde hæsere, nihil aliud significatur, quam locus in quo ea Jovis Augustique socia potestas exercetur; nec Augustus magis, quam Jupiter, in ullo sidere domicilium habere putandus est. Deinde illam cæli dominationem et alias pollicitus est, cum scripsit :

> Tolle istos hominum partus sub sidere tali (sub Nave Argo)...
> (Non) Actiacosque sinus inter suspensus utrimque
> Orbis, et in ponto cæli fortuna natabit [4];

tanquam, ut optime ait Freier, « pugna Actiaca de fortuna orbis et cæli, de salute totius mundi agatur [5] », et victori non terræ tantum, sed signa quoque sint cessura. Et tamen tum Augustus vivebat.

Nunc omissis his versibus in quibus Vari cladem memorat [6],

1. Virg., *Géorg.*, I, 24-42; Luc., *Phars.*, I, 45.
2. Val. Max., *op. l.*
3. Stat., *Silv.*. I. 1; IV, 1 et 2.
4. Manil., *Astron.*, V, 53-54.
5. Freier, *op. l.*, p. 21.
6. Manil., *Astron.*, I, 799-900.

unde sine controversia inferendum est, post Vari cladem scripsisse Manilium, ad finem libri primi veniam, primumque locum integrum afferam :

...Nec plura alias incendia mundus
Sustinuit, quam cum ducibus jurata cruentis
Arma Philippeos implerunt sanguine campos.
Vixque etiam sicca miles romanus arena
Ossa virum lacerosque prius superastitit artus;
Imperiumque suis conflixit viribus ipsum,
Perque patris pater Augustus vestigia vicit.
Necdum finis erat : restabant Actia bella
Dotali commissa acie, repetitaque rerum
Alea et in ponto quæsitus rector Olympi;
Femineum sortita jugum cum Roma pependit
Atque ipsa Isiaco certarunt fulmina sistro.
Restabant profugo servilia milite bella,
Cum patrios armis imitatus filius hostes
Æquora Pompeius cepit defensa pacenti.
Sed satis hoc fatis fuerit. Jam bella quiescant,
Atque adamanteis discordia vincta catenis
Æternos habeat frenos in carcere clausa.
Sit pater invictus patriæ, sit Roma sub illo,
Cumque deum cælo dederit, non quærat in orbe [1].

Nonne ea perlegenti sensus patet? Nam totam discordiarum civilium seriem explicat poeta et finem aperit, optatque ut pax illa stet in posterum : scilicet, postquam Pharsalicam et Philippeam pugnam, Virgilianæ poeseos forsitan haud immemor, attigit, postquam Actiaca cum Antonio, servilia cum Pompeio bella commemoravit, tum vero tanquam si de recentibus malis necdum satis confirmata pacis diuturnitate loquatur, precatur ut satis hoc fatis fuerit, vivatque Cæsar imperetque Romæ invictus imperturbatusque, discordias omnes et bella compescens. Quis vero Cæsar intelligatur? At quem alium patrem patriæ poeta dicere hic potest, quam ipsum illum cui ob exstincta tot civilia bella, instauratamque rempublicam et pacatum orbem, nomen hoc universæ civitatis cum privato tum publico consensu delatum fuerit? Num etiam ea romanarum discordiarum et cladium commemoratio in alius laude terminari potest, quam principis per quem rursus florere res Romanæ cœperunt? Quemadmodum

1. Manil., *Astron.*, I, 907.

rerum ab Augusto gestarum enumerationem in Tiberium subito desinere posse credamus? Atqui si Tiberius nominetur, in eo hæreamus, inquiramusque quomodo id fieri potuerit : cum autem de illo mentio nulla facta sit, ne vim faciamus versibus Manilianis neve Tiberium moleste invitis intrudamus.

At negat Freier [1] post Vari cladem Augustum *invictum* dici potuisse? Cui vero non venit in mentem, nemini tum visum fuisse ipsum vinci Augustum? Etenim si per legatos imperator triumphabat, non sane ad imperatorem clades referebantur; et res ab Augusto gestas considerantibus, triste sane legionum Varianarum exitium videbitur esse, non id tamen, quod tot victorias ac triumphos obliteret. Præterquam quod quis miretur, etiamsi ipse princeps legiones victas duxerit, eum tamen ab adulatoribus invictum haberi?

In ultimo vero versu omnes laboraverunt :

Cumque Deum cælo dederit, non quærat in orbe.

Quem ita accepit Lachmann, ut eum sub Tiberio scriptum esse appareret : nam Cæsarem jamdiu mortuum nec jam ab ullo quæsitum dixit, Augustum igitur fato nuper functum designari [2]. Quam adeo non verisimilem interpretationem et ipse perpetuus hujus viri admirator Freier judicavit, ut ingeniosum sensum excutere tentaverit. Nam non Augustum innui professus est, sed optavisse poetam ut aliquis pater patriæ semper exsisteret, neve Roma principatum everteret libertatemque antiquam repeteret; et ubi quis princeps morte divus in cælum concessisset, continuo heres aliquis item divus morte futurus succederet [3], Virgiliani carminis modo :

.....uno avulso non deficit alter
Aureus.

Quod utrum acutissimum an ineptissimum sit reputandum, non quæram; certe parum verisimile est. Unde enim post eam rerum Augusti commemorationem ista in universum principatus laudatio? Quodsi eam civitatis formam poeta commendare

1. Freier, *op. l.*, p. 22.
2. Lachmann, *l. l.*
3. Freier, *op. l.*, p. 23-24.

voluit, quæ melior inveniri commendatio et efficacior poterat, quam Augusti ipsius laudes, votaque pro ejus perpetua dominatione.

Recte igitur illa de Augusto dici Jacobus obtinuit, non autem recte ultimis verbis maligne stringi Tiberium suspicatus est [1]. Nam equidem non has voces « cumque deum cælo dederit » ad illud futurum tempus esse referendas censeo, cum mortuus Augustus divinitatem induet, sed ad præsens tempus, cum vivus princeps jam numero deorum adscribatur. Cui interpretationi cum multa et ipsius Manilii et Virgilii et Horatii loca, tum Valerii Maximi de Tiberio, et Statii de Domitiano favent. Videtur ergo Manilius ita sensisse : « Ne Roma, licet jam cælo deum dederit Augustum, illum tamen tanquam amissum quærat in orbe. Nam deum quidem, sed in terris præsentem deum Cæsarem habet, utinamque diu habeat. » Cum autem vis tota sententiæ in hoc verbo *quærat* sita sit, non desunt exempla quibus manifestum sit Latinos scriptores hoc verbo sæpe ea indicavisse, quæ amissa et deficientia desiderarentur. Velut Cicero contra Verrem : « Ætnensis ager deformis atque horridus, ut in uberrima Siciliæ parte Siciliam quæreremus [2]. » Et Tibullus :

> Quisquis inornatumque caput crinesque solutos
> Adspiceret, Phœbi quæreret ille comam [3].

Quam significationem crebrius voce *requirere* expresserunt. Augustus igitur, ut scribit Manilius, quamvis deus, ideoque in cælum receptus, non in terris requiretur, cum vivat, simulque et dei et principis vicibus fungetur.

Libro secundo horoscopum Augusti Manilius indicat, cum, quæ signa ad quæ spectent, exponit :

> .... Contra Capricornus in ipsum
> Convertit visus : quid enim mirabitur ille
> Majus, in Augusti felix cum fulserit ortum [4] ?

1. Jacob., *Præf.*, p. XVI sqq., locum ita intelligit : « Quand Rome aura donné un Dieu au ciel, qu'elle ne le cherche plus sur la terre », id est : « Tibère succédera à Auguste, mais ne le remplacera pas. »
2. Cic., *Verr.*, II, 3, 18.
3. Tib., II, 3, 25.
4. Manil., *Astron.*, II, 507-509.

Ubi, ut in ceteris, contendere licebit de Augusto mortuo agi. Nonne autem miraris, cum adeo acriter sub Tiberio principe Astronomica fuisse scripta jactent, paucissima de Tiberio reperiri, eaque dubia et incerta, quæque de Augusto multi intelligere possint, de Augusto autem permulta et apertissima? Quæ autem ista est ratio, omnes laudes et adulationes non in principem, cui opus, ut dicunt, fuit dedicatum, sed in defunctum nec jam præsentem principem cumulare? Sane novi generis scriptorem habemus, cum omnes semper poetæ et rhetores in viventium tantum et regnantium laudatione nimii fuisse arguantur. Deinde quid de illis quæ dicunt Germanici Tiberiique thematibus, de quibus jam verba feci, credendum sit, hinc apparet, cum hic Augusti thema obiter attingens Augustum nominet, illic autem illorum themata, ut ferunt, fusius explicans, neutrum proprio nomine vel ullo titulo appellet.

Quartus vero liber magnam dubitationem trahit. Nempe ibi Tiberius sine dubio innuitur.

> Est Rhodos, hospitium recturi principis orbem,
> Tumque domus vere solis cui tota sacrata est,
> Cum caperet lumen magni sub Cæsare mundi [1].

Sed quid dixi, Tiberium innui? Nam Freier vir sane cum vulgatis tum manifestis sententiis infestissimus, hunc unum in quo omnes conveniebant locum negat ita intelligendum, ut exsilio Tiberii alludatur. At homini ingenioso apparet, de Germanico agi, qui cum Asiam peteret, in hac insula aliquantisper deversatus est [2]. Quis vero credat, tanti momenti fuisse vel tam insignem Germanici in insula Rhodo commorationem, ut ita a poeta celebraretur? Quin igitur pari honore omnes locos prosecutus est, quibus contigit ut a Germanico viserentur? Aut non quasi communi sensu admonemur, cum de recturo orbem principe Manilius loquatur, eumque Rhodi vixisse dicat, de Tiberii tantum insigni exsilio agi posse? At enim ista laus Germanico quam Tiberio est dignior : quid cetera? non Augusto quam Tiberio digniora erant; et tamen ea Tiberio tribuis. Sed quis tam simplex ac candidus, qui de laudibus a poeta effusis quærat, uter iis fuerit dignior?

1. Manil., *Astron.*, IV, 764.
2. Freier, *op. l.*, p. 39 et 76.

De Tiberio igitur Manilium ea scripsisse credamus, eumque jam reliquisse relegationis dissimulatæ sedem, et in societatem imperii Romam vocatum : quod post Varianam cladem quarto anno evenit. Nam satis erit ad intelligendum, unde nova hæc surgat Tiberii mentio, si extremis Augusti temporibus, cum jam cuncta ad futurum principem vergerent, quartum librum adscribemus. Quanquam hic fateor nihil obstare, quin Tiberius jam regnare reputetur : nam vox *recturi* præsens tempus indicare potest, quod tum futurum erat, cum Rhodos hospitium principis erat [1]. Verba autem *sub Cæsare* cum accipi ita possunt, ut Tiberius lumen mundi esse *post Cæsarem* declaretur, vel *sub fulgore Cæsaris*, quo non aliud majus est lumen, tum significare possunt *in Cæsare :* velut in libro secundo de Jove dixit :

Et *sub* fratre viri nomen [2].

Sed in fine libri quarti vivere Augustum apparet. Nam poeta sic loquitur :

Ne dubites homini divinos credere visus;
Jam facit ipse deos, mittitque ad sidera nomen;
Majus et Augusto crescet sub principe cælum [3].

Ea sane obscuriora esse Lachmann [4] contendit, non ita tamen ut Tiberium significari non deprehendat, quem Freier admonet anno Urbis 770 sacrarium toti Juliæ genti dedicavisse? Attulerat autem Lachmann Velleii Paterculi locum : « Sacravit parentem suum non imperio, sed religione ; non appellavit [eum], sed fecit deum [5]. » Neque fecisse deos Tiberium negabo, sed verborum sensu communi contentus, ubi Augustus dicatur, non Tiberium intelligam : quis enim, ea verba *Augusto sub principe* legens, Tiberium regnare credat? At Manilii sententia patet, extollentis quæ quantaque homo facere possit. Valerius Maximus gloriatur quod Roma cives suos deorum concilio inserere potuerit : « Deos enim, inquit, reliquos accepimus, Cæsares

1. Gallice, *Du prince qui devait régner sur le monde.*
2. Manil., *Astron.*, II, 16.
3. Manil., *Astron.*, IV, 933.
4. Lachmann, *l. l.* — Freier, *op. l.*, p. 25.
5. Vell. Pat., II, 26.

dedimus [1]. » Crescet autem Augusto sub principe cælum, quoniam et additus diis Cæsar fuit, et ipse nondum vita functus divinitatem Augustus induit.

Hic esse adnotandum puto, cum omnes sententias ac voces conferrem quas ex Ovidio nostrum assumpsisse vir multæ diligentiæ Cramer judicavit [2], illud mihi fuisse obvium, quod, ut multa in toto poemate a ceteris Ovidii operibus tracta occurrebant, ita nihil ferme a Ponticis epistolis mutuatum reperiebatur, nisi quæ forte rara nec semper manifesta in quarto et quinto Astronomicon libro deprehenderentur. Pleræque vero ex Ponto epistolæ non ante annum post Christum tertium decimum Romam pervenerunt; ita ut extremis temporibus Augusti quartus et quintus libri redderentur; unde probabilior exsisteret ratio, cur in quarto libro, cum jam moriens Augustus vix languido spiritu heredem a summo fastigio arceret, Tiberii cum honore commemoratio inveniretur.

Nec prætermittendum est, cur non in argumentum vocaverim primos Germanici Arateorum versus, in quibus Manilii exordium imitatus est. Nam etsi vir doctissimus Bæhrens qui Germanici versus edidit, Phænomena latine fuisse versa Augusto vivente, et Augusto dedicata arbitratur [3], non ejus auctoritati tantum tribuam, ut opinionem aliorum in primisque Freier omnino negligam [4], qui Tiberii temporibus scriptum opus Tiberio dedicatum fuisse putaverunt. Rem igitur dubiam in dubio relinquam neque ex incerta re certum indicium petam.

Ad summam ita scriptum fuisse Manilii opus mihi videtur, ut post Vari cladem (quod unum certissimum et per se manifestum est) ante editas ex Ponto epistolas, octavum inter et tertium decimum annum, primus et secundus et tertius libri fuerint conditi; quartus vero post Ponticas epistolas ante Augusti obitum additus fuerit, sed quintus vel cum quarto vel posterius, Tiberio jam regnante, subjici potuerit.

1. Val. Max., *Prologus*. — Cf. Teuffel, *Lit. Rom.*, 248, 3.
2. Cramer, *De Manilii qui dicitur elocutione*, p. 4 et 68 sqq. — Cf. Freier, p. 69 sqq.
3. Bæhrens, *Poetæ Latini minores*, Teubner, 1879, t. I, p. 143.
4. Freier, *op. l.*, p. 66. — Teuffel, *Lit. Rom.*, 270, 4.

IV

Nec crediderim juvenem admodum poetam ad scribendum accessisse, quamvis ipse ita optaverit :

> Annosa et molli contingat vita senecta [1].

Hinc contra jam non juvenem fuisse inferam. Nam vix ingressi vitam necdum prima spatia emensi non fere senectam optant : quam e longinquo prospectam, præsenti flore læti et gestientes, horrent, nedum optent. Et quid prosit optare? vitam carpunt integram, nec reformidant ne spatium in quod effunduntur liberius, currentibus intercludatur. At qui jam juvenilem luxuriem spesque insanas cæcumque fiduciam rerum excesserunt, quorum jam vergunt anni, senectam illi in limine senectæ non horrent, senectam cum senescente Cicerone laudant, amant, optant. Nec misera ea et confecta et tristis vita videtur esse, sed vita demum et ideo cum malis omnibus bona.

Di audiverint Manilii vota, necne, incertum est. Nam imperfectum opus videtur relictum fuisse, sive poetæ morte, sive quo alio casu. At non illum ab incepto destitisse ideo dixerim, quia astrologiam tractare nemo Tiberio principe posset, nisi cum periculo. Aliud enim est astrologiam consulentibus respondere, stimulosque multorum ambitioni addere, qui civitatem turbent et evertant, ne signa mentiantur : aliud prorsus de astrologia otiosis scribere, carmenque ob explicandum ingenium, cum æmulorum tantum offensione scholasticorum, condere. Nec profecto princeps curavisset, quid intra ludi parietes vetulus rhetor de astris concinnaret.

Fieri denique potuit, ut exactum opus et diu despectum neglectumque non scriptoris quodam casu, sed scribarum vitio quibusdam partibus fuerit truncatum, quodque imperfectum videtur esse, fractum et ruinosum melius dicatur.

1. Manil., *Astron.*, I, 114.

CAPUT SECUNDUM

NUM MANILIUS STOICORUM DISCIPLINÆ FUERIT ADDICTUS.

Placuit quibusdam Manilium doctrinæ stoicorum fuisse deditum, eorumque inventa versibus explicavisse : adeo ut egregius quidam Gallicæ Universitatis professor *theologum illum stoicorum poetam* dixerit [1]. Quam opinionem non satis constare existimo, eique ut aliquam verisimilitudinis umbram, ita veritatis parum inesse.

In primis fateor stoicos astrologorum numeris valde favisse, neque minus hoc divinandi genus accepisse quam cetera. Nam apud Ciceronem sensisse eos legimus, et, si divinatio sit, deos esse, et, si dii sint, divinationem; cumque ista sic reciprocari crederent, eam quasi arcem tanta pervicacia defendisse, ut nullam fere rerum futurarum præsensionem respuerent [2]. E quibus Panætius *unus astrologorum prædicta rejecit* [3]; quanquam ne ille quidem *ausus est negare vim esse divinandi*, *sed dubitare se dixit* [4]. Ceteris ejusdem disciplinæ ne levissima quidem dubitatio, *cum id de quo Panætio non liquet*, *iis omnibus solis luce videatur clarius* [5]. Quæ cum ita sint, nonne facile velut secundo argumenti flumine eo delabimur, ut astrologum hunc poetam astrologis illis philosophis sese applicuisse arbitremur.

1. Ferraz, *De stoica disciplina apud poetas Latinos*. Parisiis, 1862, p. 52.
2. Cic., *de Div.*, I, 3, 6; I, 6, 10.
3. *Ibid.*, II, 42, 88.
4. *Ibid.*, I, 3, 6.
5. *Ibid.*

Sed aliud longe est, fidem astrologiæ summatim atque in universum adhibere, aliud singula dispicere remque per partes omnem percensere. Nam qui vulgi opiniones tueri affectabant, et ad altissimas doctissimasque causas vel aniles fabulas revocare gaudebant, iidem, credo, non tam ad ea omnia accipienda fuissent proni, si diligenti disquisitione minute illa investigavissent, astrologiam præsertim, quam ceteræ sapientiæ suæ rationi repugnare jam animadvertissent. Neque enim ea divinatio reliquarum similis est : nempe exta, monstra, fulgura, auguria, sortes, somnia, vaticinationes eventura prænuntiant, astrologia autem non fortunam tantum, sed ingenium, neque bona aut mala, sed virtutes ac vitia nascentibus præparat : quod quidem mox ostendam cum stoicorum doctrina parum congruere. Ac mihi libros Ciceronis de Divinatione evolventi illud obvium est, Quintum, dum placita stoicorum defendit, de ceteris generibus plurima, paucissima de astrorum significatione exponere : unde colligi potest, non tantum illos huic generi studuisse quantum reliquis. Quod credibilius evenit, si quis Panætium attendit, qui unus astrologiam rejecit, summis ætatis suæ astrologis usum fuisse, Scylace etiam Halicarnassio vel familiariter [1] : adeo ut non aliam ob causum minus astrologiæ credidisse videatur, quam quod plus in ea intelligebat. Præterea, quod omnes stoici astrologiam acceperunt, non continuo inter stoicos numerandi omnes sunt, qui iidem fuerunt astrologi. At contra, duo qui Romæ ante Manilium de ea arte scripserunt, non stoici fuere : Varronem dico, qui, si ullam philosophicam hæresim secutus est, Pythagoream potius fovit, quam stoicam, et Nigidium Figulum, qui procul dubio Pythagoreus fuit. Igitur, cum non magis Zenonis doctrina quam aliorum philosophorum interpretandæ astrorum rationi faveat, neque ullo arctiore vinculo aut naturali societate Porticus inventa et Chaldæorum sint juncta, nullum jam indicium, stoicorum sectatorem fuisse Manilium, ex eo ducemus, quod astrologiam, de qua scripsit, illi sapientiæ doctores tutati sunt.

Itaque ad ipsum carmen accedendum est, inquirendumque diligentiùs, num in eo satis certa rei argumenta appareant.

1. *Ibid.*, II, 42, 88.

I

Quædam sane prolata sunt, quæ stoicam disciplinam luculentis verbis ornarent, neque alio fonte omnino oriri possent.

Velut in his versibus, quibus « Deum prædicat unum, immensum, cuncta ad vitam excitantem [1] », nonne notissima ille stoicorum de Deo sententia agnoscitur?

Namque canam tacita naturæ mente potentem
Infusumque deum cælo terrisque fretoque,
Ingentem æquali moderantem fœdere molem :
Totumque alterno consensu vivere mundum,
Et rationis agi motu : cum spiritus unus
Per cunctas habitet partes atque irriget orbem
Omnia pervolitans, corpusque animale figuret [2].

Neque semel ea cecinit : quid hunc quoque locum memorem?

Hoc opus, immensi constructum corpore mundi,
Membraque naturæ diversa condita forma
Aeris atque ignis, terræ pelagique jacentis,
Vis animæ divina regit ; sacroque meatu
Conspirat deus, et tacita ratione gubernat,
Et multa in cunctas dispensat fœdera partes,
Altera ut alterius vires faciatque feratque,
Summaque per varias maneat cognata figuras [3].

Porro stoici Deum hominemque arctissima societate conjunxere, humanamque rationem a divina ratione velut a fonte derivaverunt : quam sententiam Manilius his versibus expressisse creditur :

Quis dubitet post hæc hominem conjungere cælo?
. . . . [4]
Eximium natura dedit linguamque, capaxque
Ingenium, volucremque animum, quem denique in unum
Descendit Deus atque habitat, ipsumque requirit.
. . . .
Quis cælum possit, nisi cæli munere, nosse?
Et reperire Deum, nisi qui pars ipse Deorum est [5].

1. Ferraz, *op. laud.*, p. 49.
2. *Astron.*, II, 60; Ferraz, *op. l.*, p. 49.
3. *Ibid.*, I, 247; Ferraz, *op. l.*, p. 51.
4. Hic versum excidisse Jacobus judicat.
5. *Id.*, *ibid.*, II, 105; Ferraz, *op. l.*, p. 52.

Et his :

Jam nusquam natura latet : pervidimus omnem
Et capto potimur mundo, nostrumque parentem
Pars sua conspicimus, genitique accedimus astris [1].

Age, quis nescit quæ sæpissime et altissimis sane verbis de fato locuti sint stoici? quis vividas Senecæ splendidasque adhortationes non miratus est, quoties hominem increpat æternæ rationi obstantem, admonetque ut idem cum Deo velit, ne pati quæ nolit cogatur, utque fatum intelligendo in libertatem vertat.

Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.

Hinc fluxere Maniliani in quarto libro versus :

Fata regunt orbem, certa stant omnia lege,
Longaque per certos signantur tempora cursus.
Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.
Hinc et opes et regna fluunt, et sæpius orta
Paupertas artesque datæ.......
Nemo caret damno, poterit nec habere negatum,
Fortunamve suis invitam prendere votis,
Aut fugere instantem : sors est sua cuique ferenda [2].

Deinde animum etiam vere stoicum reperias in admirandis illis versibus, quos contra Lucretium Manilius fundit, ut non cæca forte, sed ratione divina creatum orbem universum ostendat?

Nec quicquam in tanta magis est mirabile mole,
Quam ratio et certis quod legibus omnia parent.
Nusquam turba nocet, nihil ullis partibus errat,
Laxius aut levius mutatove ordine fertur.
Quid tam confusum specie, quid tam vice certum est?
Ac mihi tam præsens ratio non ulla videtur,
Qua pateat mundum divino numine verti,
Atque ipsum esse deum, nec forte coisse magistra,
Ut voluit credi, qui primus mœnia mundi
Seminibus struxit minimis inque illa resolvit [3].

Non enim ibi illud modo argumentum profert, tot per secula a Pythagoreis moxque a christianis philosophis repetitum, quo

1. *Ibid.*, IV, 883 ; Ferraz, p. 119.
2. *Ibid.*, IV, 14; Ferraz, p. 53.
3. Man., *Astron.*, I, 478.

compositæ totius naturæ moli adfuisse compositorem demonstrant, quem vocant Deum. Sed et deum illum ipsum mundum esse Manilius affirmat, et compositum eumdem ac compositorem, totiusque figuræ concordia vim interioris spiritus prodi : in quibus manifestum illum stoicum deprehendimus.

Addam etiam, ne quid omittere videar, stoicis reddendum esse Manilianum illud de vi rationis summa :

> Nec contemne tuas quasi parvo in corpore vires :
> Quo valet, immensum est...
> Materiæ ne quære modum, sed perspice vires,
> Quas ratio, non pondus habet. Ratio omnia vincit [1].

II

Sed multa alia allegantur, quæ quanquam e stoica disciplina oriri possunt, non tamen necesse est ut ex ea oriantur, quæ ei ut non contraria, ita non propria, sunt autem Zenonis discipulis communia cum plurimis philosophis.

Quid enim vere stoicum habent pulcherrimi illi versus, cum omnes gentium ac regnorum vicissim origines et ruinas cum sempiterna mundi æqualitate confert, magnamque illam cogitationem animis legentium infigit, in qua magnificentissime nostri sæpe oratores ac poetæ sunt morati :

> Jam tum, cum Graiæ verterunt Pergama gentes,
> Arctos et Orion adversis frontibus ibant.....
> Temporaque obscuræ noctis deprendere signis
> Jam poterant, cælumque suas distinxerat horas.
> Quot post exscidium Trojæ sunt eruta regna ?
> Quot capti populi ? quoties fortuna per orbem
> Servitium imperiumque tulit varieque revertit ?
> Trojanos cineres in quantum oblita refovit
> Imperium ? fatis Asiæ jam Græcia pressa est.
> Sæcula dinumerare piget, quotiesque recurrens
> Lustrarit mundum vario sol igneus orbe.
> Omnia mortali mutantur lege creata,
> Nec se cognoscunt terræ vertentibus annis,

1. *Id.*, *ibid.*, IV, 923-924, 931-932.

Et mutant variam faciem per sæcula gentes.
At manet incolumis mundus, suaque omnia servat;
Quæ nec longa dies auget minuitve senectus.....
Idem semper erit, quoniam semper fuit idem.
Non alium videre patres, aliumve nepotes
Adspicient. Deus est qui non mutatur in ævo [1].

Ecquid, inquam, stoicum ibi reperias, nisi ipse inserueris? Quin attente perspicienti nonne cuilibet magis ea verba convenisse apparet, quam stoico? Nam non æternitatem hanc immutabilem decernunt stoici mundi et astrorum compagini : persuasum autem habent « solem, lunam, stellas omnes, terram, mare, deos esse... : fore tamen aliquando ut omnis hic mundus ardore deflagret [2]. » Humanorum quidem imperiorum aliquot sæcula ortum occasumque complectuntur, sæcula autem innumera non hunc forsan consument orbem : quid vero stoicis centum aut mille sæcula? qui sapientem suum non inferiorem Deo, etiam deum esse autument, licet ille vix octogenarius fatiscat et dilabatur, Deus idem in æternum ac sui similis sæcula semper labentia indefessus vincat : sed brevitatem temporis nihil curant, neque minoris æstimant qui per viginti annos rationis conscius fuit, quam qui per viginti millia sæculorum. Quis igitur stoicus astra magis admirabitur quam civitates, illorumque diuturnitatem brevitati harum anteponet? Vulgi levis et inconstantis est tale temporum discrimen. Atque, etsi Manilius hic illud tantum sibi proposuit, ut, quem nos locum communem vocamus, extenderet, nemo profecto stoicus loco communi indulsisset a magistrorum institutis ita abhorrentem.

Locum quoque communem, neque propriam stoicorum quamdam doctrinam, credo his versibus inesse, quibus poeta legentes hortatur ad astra perspicienda docetque pervium cogitationi futurum mundum, hoc argumento fretus, hominem scilicet

1. *Astron.*, I, 501. — Ferraz, *op. laud.*, p. 57; ubi eadem scripsisse Anglicum poetam Byron de imperiis et oceano refert.

2. Cic., *Acad.*, II, 37, 119. — Cf. Ravaisson, Mémoire sur le stoïcisme, *Mém. de l'Acad. des Inscr.*, t. XXI, p. 69. — Senec. :

Cæli regia concidet,
Certos atque obitus trahet,
Atque omnes pariter deos
Perdet mors aliqua et chaos.

(*Herc. Œt.*, 1106.)

cælo natum; unumque supra cætera animalia a Deo formatum esse, ut Deum quærat et videat [1]. Quos versus quivis astrologus scripserit, qui modo non stoicorum libros, sed Ovidii legerit.

Etiam legentem primos carminis versus, exacteque et sine studio dijudicantem interrogabo, numquid stoicum redoleant.

> Carmine divinas artes, et conscia fati
> Sidera, diversos hominum variantia casus,
> Cælestis rationis opus, deducere mundo
> Aggredior [2].

Conscia fati sidera poeta dixit. At quemadmodum dicere potuisset? nemo non astrologus (Romana de gente fuerit an Chaldæa, stoicus an Christianus, nihil refert), ita loqui re ipsa cogitur. *Cælestis rationis opus* scripsit. At et Peripateticus et Pythagoreus et Chaldæus et Ægyptius et Christianus, et quivis præter Epicureum, idem scripsisset, neque enim quidquam ibi indicat Deum mundo inhærentem atque infusum; potestque intelligi de Deo supra mundum posito neque magis ei junctum quam ullus artifex ulli operi. At *mundum* dixit pro cœlo. Quid? istud verbum stoicos a ceteris sejunget idemque valebit quid Hebraicum illud olim *shibbolet*? Lucretium igitur et Catullum et Virgilium et Tibullum in Porticum compellemus, qui *mundum* omnes pro cælo usurpaverint [3].

1. Ferraz, p. 60. — *Astron.*, IV, 896.

> Aut cuiquam genitos, nisi cælo, credere fas est
> Esse homines? projecta jacent animalia cuncta
> In terra, vel mersa vadis, vel in aere pendent;
> Omnibus una quies, venter censusque per artus,
> Et, quia consilium non est, et lingua remissa.
> Unus in inspectus rerum viresque loquendi
> Ingeniumque capax, variasque educitur artes
> Hic partus, qui cuncta regit, secessit in urbes,
> Edomuit terram ad fruges, animalia cepit,
> Imposuitque viam ponto, stetit unus in arcem
> Erectus capitis, victorque ad sidera mittit
> Sidereos oculos, propiusque adspectat Olympum
> Inquiritque Jovem; nec sola fronte Deorum
> Contentus manet, et cælum scrutatur in alto
> Cognatumque sequens corpus se quærit in astris.

2. *Ibid.*, I, 1. — Ferraz, p. 119.
3. Lucret., V, 1435. — Catul., 64, 205. — Virgil., *Georg.*, I, 240. — Tibul., III, 4, 17.

Nec magis his versibus innitendum est quibus Manilium *antipodes* esse affirmavit [1]. Fateor et Epicureis idem non placuisse [2] et a stoicis obtentum. Non tamen sequitur ut nemo idem loqui potuerit, nisi stoicus. Nam Plinium habemus testem, neminem esse primo post Christum sæculo qui antipodes esse negaret, idque adeo certum visum esse ut nullum jam ambigendi locum relictum esse crederetur [3]. Pythagoram vero multis ante sæculis cum multa ac vera de astris astrorumque et terræ figura, tum id de antipodibus docuisse constat [4]. Neque ideo hanc opinionem tuebantur stoici, quod stoici erant, sed quod rotundam esse terram judicabant : hinc enim tota res pendet.

Denique nullum inde indicium capiendum est, quod egregiorum virorum animos post mortem in astris Manilius locaverit. Qui quidem locus pulcherrimus :

An fortes animæ dignataque numina cælo,
Corporibus resoluta suis, terræque remissa,
Huc migrant ex orbe, suumque habitantia cælum
Æthereos vivunt annos, mundoque fruuntur [5]?

Magnamque effundens eloquentiam optimos hic reges et sapientes et cives locat, Achillem, Atridasque, Ulyssemque, Hectorem et Sarpedona et Penthesilea, Alexandrumque magnum,

1. Ferraz, p. 120. — Manil., *Astron.*, I, 235 :

Ex quo colligitur terrarum forma rotunda.
Hanc circum variæ gentes hominum atque ferarum
Aeriæque colunt volucres. Pars ejus ad arctos
Eminet, austrinis pars est habitabilis oris;
Sub pedibusque jacet nostris, supraque videtur
Ipsa sibi; fallente solo declivia longa,
Et pariter surgente via, pariterque cadente.
Hanc ubi ad occasus nostros sol aspicit ortus,
Illic orta dies sopitas excitat urbes,
Et cum luce refert operum vadimonia terris,
Nos in nocte sumus, somnosque in membra locamus.
Pontus utrosque suis disjungit et alligat undis.

2. Lucret., I, 1045 sqq.
3. Plin., II, 65.
4. Diog. Laert., *de Pythagora*. — Montucla, *Histoire des mathématiques*, I, 117 : « La distribution de la sphère céleste, l'obliquité de l'écliptique, la rondeur de la terre, l'*existence des antipodes*, la sphéricité du soleil et même des autres astres, la cause de la lumière de la lune et de ses éclipses, de même que de celle du soleil, furent enseignées par Pythagore. »
5. Man., *Astron.*, I, 758.

Quique animi vires et strictæ pondera mentis
Prudentes habuere viri : quibus omnis in ipsis
Census erat : justusque Solon, fortisque Lycurgus,
Æthereusque Platon, et qui fabricaverat illum,
Damnatusque suas melius damnavit Athenas.
. . . .
Romanique viri, quorum jam maxima turba est ;
Tarquinioque minus reges, et Horatia proles.
Tota acies partus.....
Et Jove qui meruit cælum Romamque Camillus
Servando posuit.....
Certantesque Deci votis, similesque triumphis,
Invictusque mora Fabius.....
Scipiadæque duces, fatum Carthaginis unum ;
Pompeiusque orbis domitor, per tresque triumphos
Ante deum princeps; et censu Tullius oris
Emeritus cælum...
Et Cato fortunæ victor.....

E quibus cum plurima brevitatis causa detraxerim, tam multa tamen servavi, ut facile appareat astra accipiendis egregiis viris poetam destinavisse, non quia quamdam hæresim stricte observabat, sed ut sibi viam aperiret ad luculentam, ut putabat, explicandam enumerationem. Ceterum hoc tanquam philosophicum, non tanquam poeticum à Manilio volo fuisse amplificatum : non continuo stoicorum doctrinam hic agnoscemus. Nam compertum habemus neque stoicos unum omnes neque eumdem idem semper de his sensisse quæ post mortem fiunt. Seneca enim rem in contentionem vocavisse recte fertur :

Verum est ? an timidos fabula decipit
Umbras corporibus vivere conditis ?
Cum conjux oculis imposuit manum,
Supremusque dies solibus obstitit
Et tristes cineres urna coercuit,
Non prodest animam tradere funeri,
Sed restat miseris vivere longius ?
An toti morimur, nullaque pars manet
Nostri, cum profugo spiritus halitu
Immistus nebulis cessit in aera,
Et nudum tetigit subdita fax latus [1].

1. Ferraz, p. 59. — Senec., *Troad.*, V, 369.

Veram autem stoicorum doctrinam Seneca alias expressit, cum omnia homini morte terminari scripsit.

> Post mortem nihil est, ipsaque mors nihil.....
> Quæris quo jaceas post obitum loco ?
> Quo non nata jacent [1].

Quid enim immortalitem curarent, qui satis esse existimaverunt uno temporis vel brevissino puncto sapientiam intra se ipsos consummavisse, ut Deo æterno æquarentur? Quomodo vero immortalitate se donarent, cum neque materiam sine spiritu, neque spiritum intelligerent esse sine materia? quid fiet animo, cum corpus elementis reddetur, universoque orbis corpori, unde sejunctum est, iterum miscebitur? necesse est animum quoque in universam mundi animam, unde efflaverat, resorberi; necesse est ætheriam hominis partem ætheriæ naturæ parti, ut terrenæ terrenam, immergi. Neque aliud in animo habebant, qui primi jus semet occidendi arrogaverunt sapienti, vitamque exuere licere prædicaverunt. Non enim immortalem apud Deum vitam proponebant æternamqne in cælo sapientiæ consummationem : sed cum finem omnium, et ut ceterorum, ita sapientiæ esse mortem faterentur, fas esse obtinebant, si quando sapienti fata obstarent, sapientiam ipsam, ne sapiens esse desineret, cum vita abdicare, summumque rationis hunc conatum esse, non velle contra fata frui ratione.

Cum vero ista sententia innatam hominibus cupidinem diuturnitatis graviter offenderet, multi stoicorum bonis viris alterum post hoc ævum ostenderunt, mortemque jam non finem, sed initium vitæ esse pronuntiavere. Velut ipse Seneca, qui stoicam in scribendo constantiam parum exercuit, pulcherrimis id verbis declaravit. « Aliquando naturæ tibi arcana retegentur, discutietur ista caligo, et lux undique clara percutiet. Imaginare tecum quantus ille sit fulgor, tot sideribus inter se lumen miscentibus. Nulla serenum umbra turbabit; æqualiter splendebit omne cæli latus; dies et nox aeris infimi vices sunt. Tum in tenebris vixisse te dices, cum totam lucem totus adspexeris, quam nunc per angustissimas oculorum vias obscure intueris, et tamen admiraris illam jam procul [2]. » Eadem apud Lucanum invenimus :

1. *Ibid.*, p. 60. — Cf. Senec., *Ep.*, 54.
2. Senec., *Ep.*, 102.

Qua niger astriferis connectitur axibus aer,
Quodque patet terras inter lunæque meatus,
Semidei Manes habitant, quos ignea virtus
Innocuos vitæ patientes ætheris imi
Fecit, et æternos animam collegit in orbes.

Huc Pompeium evehit poeta :

Illic postquam se lumine vero
Implevit, stellasque vagas miratus, et astra
Fixa polis, vidit quanta sub nocte jaceret
Nostra dies [1].

Non igitur infitias ibo magnis viris astrorum hospitium a stoicis concessum. Sed hi tamen post Manilium scripsere : quis eorum sententiam ex illius carmine non ortam certo affirmet? Ante Manilium autem cui placuit eadem suspicari ac sperare? Non sane alicui stoicorum, sed Ciceroni, cujus somnium Scipionis mihi videtur Manilius esse imitatus, quique celeberrimam Platonicorum sermonum fabulam ita æmulatus est. Atque ut omnia uno verbo concludam, ut poeticum magis quam philosophicum, ita Ciceronianum magis quam stoicum totum hunc locum appellaverim.

Multa ergo in *Astronomicon* carmine occurrunt quæ e stoica disciplina profluxisse dicenda sunt, stoicæ dummodo disciplinæ addictum fuisse poetam supra dubitationem posueris, neque omnino esse argumento possunt talem eum reipsa fuisse. Atque id in primis cavendum est, ne et quosdam versus stoicos esse colligamus, quod a nostro poeta scripti fuerint, et poetam simul stoicum fuisse probemus, quod eosdem versus scripserit.

III

Si quis autem carmen penitus universumque consideraverit, minime stoicum fuisse Manilium fatebitur, etsi interdum stoice locutus est. Nam in his ipsis quæ maxime Zenonis discipulis reddas, nostro poetæ verba excidunt parum stoica, quæque doctrinæ toti universoque sententiæ tenori sint contraria. Nempe

1. Luc., *Phars.*, IX, 5 sqq.

cum totum inter se mundi corpus cognatum esse et, ut Graii aiebant, συμπαθὲς ἑαυτῷ refert, hominem minime convenienter præpostero honore separat atque sejungit :

> quem denique *in unum*
> Descendit deus atque habitat [1].

Non autem admiscendæ sunt hic duæ stoicorum diversissimæ opiniones. Nam non in hominem unum descendit deus, sed non is magis divino spiritu afflatur, vique rationis universæ fruitur, quam cetera animalia, quam apes, de quibus ea pulcherrima Virgilius :

> Esse apibus partem divinæ mentis et haustus
> Ætherios dixere ; deum namque ire per omnes
> Terrasque tractusque maris cælumque profundum :
> Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum
> Quemque sibi tenues nascentem arcessere vitas [2].

Nunc vero, cum Deus in quodcumque animal se infundat, singulari quadam et eximia cognatione cum quibusdam hominibus, bonis scilicet ac sapientibus, idem Deus junctus est. « In uno quoque bonorum virorum, ait Seneca, (quis Deus, incertum est), habitat Deus. » Apparet ergo non hominem ab animalibus, sed paucissimos homines a ceteris cum animalibus tum hominibus sevocandos Deoque arctius jungendos. Quod non sensit Manilius miscuitque pessime, quæ stoici ferunt, omnia in mundo esse Deo cognata, quæque vulgus, summam homini supra animalia esse excellentiam.

Deinde, postquam stoice, quæ rettuli, de Deo per totum naturæ orbem infuso atque spirante locutus est, alia adjicit quæ Aristotelico vel christiano modo divinam aliquam personam supra mundum collocant creatoremque a creato sejungunt.

> Quod nisi cognatis membris contexta maneret
> Machina, et *imposito* pareret tota *magistro*,
> Ac tantum mundi regeret prudentia sensum,
> Non esset statio terris, non ambitus astris.....

1. *Astron.*, II, 107. — Ferraz, p. 52.
2. Virg., *Georg.*, IV, 220.

Motus alit, non mutat opus. Sic omnia toto
Dispensata manent mundo, *dominumque* sequuntur [1].

Hæc verba, *magistro, dominum*, cum toto loco parum congruunt, stoicorumque repertis repugnant. Quæ omnia non in majus augere volo : ita tamen ut mihi concedatur, ea non diligentis discipuli esse, sed poetæ, qui philosophiam attigit.

Sed illud maxime me movet, quod, quæ stoicis præcipua essent, in quibus vis omnis doctrinæ staret, ea Manilius prætermisit : quæ, si stoicum animum habuit, neque ignorare potuit neque parvi facere.

In primis, physicam stoicorum rationem non sequitur, et in quibus certo se scire declarabant, dubitandum esse profitetur. Hæc enim vel cursim lege :

Ipsa mihi primum naturæ forma canenda est,
Ponendusque sua totus sub imagine mundus :
Quem sive ex nullis repetentem semina rebus
Natali quoque egere placet, semperque fuisse
Et fore, principio pariter fatoque carentem :
Seu permixta chaos rerum primordia quondam
Discrevit partu, mundumque enixa nitentem
Fugit in infernas caligo pulsa tenebras :
Sive individuis, in idem reditura soluta,
Principiis natura manet post secula mille ;
Et pæne ex nihilo summum est nihilumque futurum,
Cæcaque materies cælum perfecit et orbem :
Sive ignis fabricavit opus, flammæque micantes,
Quæ mundi fecere oculos, habitantque per omne
Corpus, et in cælo vibrantia fulmina fingunt :
Seu liquor hæc peperit, sine quo riget arida rerum
Materies, ipsumque vorat quo solvitur ignem :
Aut neque terra patrem novit, nec flamma, nec aer
Aut humor : faciuntque deum per quattuor artus,
Et mundi struxere globum, prohibentque requiri
Ultra se quicquam, cum per se cuncta creentur,
Frigida nec calidis desint, aut humida siccis,
Spiritus aut solidis, sitque hæc discordia concors,
Quæ nexus habiles et opus generabile fingit,
Atque omnis partus elementa capacia reddit :
Semper erit genus in pugna, dubiumque manebit
Quod latet, et tantum supra est hominemque Deumque [2].

1. Man., *Astron.*, II, 67 et 80.
2. *Astron.*, I, 120.

Obvium tibi erit, Manilium, cum ea componeret et Lucretii, et Ovidii, Horatii etiam memorem fuisse, stoicorum vero vel admodum ignarum vel ut qui maxime negligentem. Constat enim stoicos Heracliti sententiam amplexos fuisse, ignemque elegisse cui corpora omnia gignenda naturamque universam permitterent : hunc æthera πνεῦμα appellavisse, ignemque artificem : eam esse vim opinatos, quæ et creavisset omnia et animare pergeret [1]. Quam Cicero opinionem sua quidem sententia parum probabilem verbis illustribus patefecit : « Omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes. Ita voltis, opinor, nihil esse animale intrinsecus in natura atque mundo præter ignem..... Quando autem hoc quasi concedatur sumitis, nihil esse animum nisi ignem [2] ? » Iique ipsi, qui a ceteris dissentiebant, non ita ab eorum sententia abhorrebant, ut dubitanda res integra videretur. « Zenoni et reliquis fere stoicis æther videtur summus Deus, mente præditus, qua omnia regantur. Cleanthes, qui quasi majorum est gentium stoicus, Zenonis auditor, solem dominari et rerum potiri putat. Ita cogimur dissensione sapientium dominum nostrum ignorare, quippe qui nesciamus, soli an ætheri serviamus [3]. » In sole vero vis ignea dominatur; nec sole æther extruditur rerum omnium regimine. Quis igitur dubitet, quin Manilius, si stoicus fuisset neque summam rerum igni concessisset, solem saltem Deum ac parentem omnium elegisset, sententiæque se dedidisset quæ astrologorum repertis plurimum sane faveret. Sed non in arctos unius doctrinæ fines se coarctari passus est : namque plus quam stoicus fuit, itaque curiosus philosophiæ atque amantissimus, ut omnes sapientium opiniones pari studio reciperet, parem versibus materiam, utque quinque aut sex sententias pariter dubitandas proponere quam ceteris omissis unam affirmare mallet.

At Romani in omni philosophandi genere physicam ethicæ postposuerunt, eique parti totam operam dederunt quæ mores

1. Ravaisson, *op. laud.*, p. 19, 20.
2. Cic., *De Nat. Deor.*, III, 14, 35. — Virg., *Æn.*, VI, 730.

> Igneus est ollis vigor ac cælestis origo
> Seminibus.

3. Cic., *Ac.*, II, 41, 126.

et vitam regeret. Liceat igitur Manilio a stoicis descivisse, quod ad mundi originem attinet : illud saltem haud injuria requiremus, si stoici nomen illi vindicatur, ut cum stoicis de moribus sentiat. Nempe, si ab Epicureo poeta Lucretio tota mundi physica ratio in morum præcepta et utilitatem vitæ translata est, quid non ea de re effundet poeta stoicus? Cujus scilicet disciplinæ tam multi fuere qui, carmine vel soluta oratione, vividam proferentes et quasi religiosam eloquentiam, incertum et inconstantem hominis animum corrigere et ad summum bonum Deumque per pacem ac virtutem erigere sint conati. Ut Persium ac Senecam omittam, qui id ipsum profitebantur, quis non per totum Lucani carmen, per hanc bellorum civilium historiam quasi stoicorum illam igneam vim infusam, qua calerent omnia essentque animata, sensit? Nonne idem erat hic exspectandum, eoque magis, quod astrologica ratio ipsa viam aperire philosophiæ præceptisque vivendi videbatur.

In Manilii tamen poemate vel paucissima reperienda sunt, quæ ad vitam recte instituendam pertineant. Debiles sane homines, et claudos et mancos et luscos satis nova solatione adhortatur, ne ea ægre ferant quæ attulit fortuna :

> Scorpios in libra consumit brachia : Taurus
> Succidit in curvo claudus pede : lumina Cancro
> Desunt ; Centauro superest et quæritur unum.
> Sic nostros casus solatur mundus in astris,
> Exemploque docet patienter damna subire :
> Omnis cum cælo fortunæ pendeat ordo,
> Ipsaque debilibus formentur sidera membris [1].

Etiam in eodem libro, quam rara vel in astris amicitia sit et concordia, quotque inter homines ex invidia ac discordia scelera et clades proveniant, exponit, locoque communi libenter indulget, nec quidquam fere de Romanis vitiis proprium ac peculiare adjicit : nisi quis in iis quamdam de præsenti tempore querelam adnotabit :

> Et fas atque nefas mixtum, legesque per ipsas
> Sævit nequities ; pœnas jam noxia vincit [2].

Sed ipsa illa rara apparent in vasto poemate, nec poeta crebro

1. Man., *Astron.*, II, 258.
2. *Id.*, *ibid.*, II, 601.

docet homines vivendi artem admonetve de virtute. Quam curetne, an non curet, plerumque prorsus nescio : de ea sane nullum facit verbum : ut noster ille quem jam dixi, qui Manilium theologum stoicorum poetam celebrat, hujus ne nomen quidem, carminis ne unum quidem versum in ea operis parte laudavit, in qua, quid senserint de moribus stoici poetæ, quæsivit [1]. O singularem profecto atque unicum omninoque sine exemplo stoicum, qui id unum neglexerit in quo uno omnia stoicis erant!

Quidni de virtutibus et vitiis, de animi affectibus ac morbis quælibet scripsit, si non in cetero opere, in hoc saltem quinto libro, in quo, quid possint astra ad dividenda hominibus ingenia, explicavit? Ibi enim quid non locutus est? Astra fingunt nautas, ardeliones, aurigas, desultores, amatores, cincinnatos et quasi de capsula totos adolescentes, circulatorum omne genus, venatores, piscatores, natatores, præceptores, tragœdiarum scriptores et comœdiarum, veterinarios, pantomimos, aurifices, cursores, funambulos, ferarum domitores et mansuetarios, quam multas præteræa hominum ac vitarum species! at totus in his describendis occupatus, lepidamque novitatem insequens, vetustissima illa et trita omisit, virtutem ac vitia, bona malaque omnia. Num stoici est tantam operam in ridiculis et inconstantibus hominibus depingendis consumere, tacere autem quæ virtutem astra adjuvent, quæ contra virtuti obstent? Ea sane astra me novisse plurimi æstimo, quæ mihi recte vivendi artem, nihili vero ea, quæ nandi aut equi curandi afferent. Neque alia fere invenies per totum hunc librum quæ mores increpent malos, quam hæc :

Luxuriæ quia terra parum, fastidiet orbem
Venter, et ipse gulam Nereus ex æquore pascet [2].

Et hæc :

Hæc fuerat quondam templis concessa figura (laquearium genus) :
Nunc jam luxuriæ pars : et triclinia templis
Concertant, tectique auro jam vescimur auro [3].

1. Ferraz, *op. laud.*, ch. xi. De Moribus apud poetas stoicos.
2. *Astron.*, V, 195.
3. *Ibid.*, V, 291.

Illa quoque :

> jam ventri longius itur
> Quam modo militiæ [1].

Quid vero his tritius? quid vulgatius et magis expositum? quis tum umbraticus adolescentulus non adversus luxuriam et gulam sagittatas sententias dirigebat? His itaque, quæ adsunt, ea illustrantur, quæ absunt.

At quod hic tacuit de bonis malisque, inquiet aliquis, id ipsum stoicum hominem denuntiat. Stoici contra non fuisset, astris virtutes hominum imputare aut vitia, sapientiam et inconstantiam : non enim, ut philosophi illi sensere, Saturnus aut Jupiter, nec Virgo magis aut Aries bonum virum fingunt : ipse se fingit, bonusque fit, dum vult esse, ac similis Deo, dum Deo consentit. Neque a Deo donum aut sideribus virtutem, sed a nobis habemus, ab animo virtutis appetente [2]. « Quid votis opus est ? fac te ipse felicem : facies autem si intellexeris bona esse, quibus admixta virtus est, turpia, quibus malitia conjuncta est..... Quid cessas? non est viri timere sudorem..... Accedat, ut perfecta virtus sit, æqualitas ac tenor vitæ per omnia consonans sibi..... Hoc est summum bonum : quod si occupas. incipis Deorum socius esse, non supplex..... Subsilire in cælum ex angulo licet; exsurge modo :

> ...Et te quoque dignum
> Finge Deo [3]. »

Ita Seneca Lucilium adhortabatur. Quid igitur mirum, si prætermisit Manilius, quæ astra bonos ac malos efficerent. Nulla sane, sed se ipsos efficiunt.

Recte quidem : operæ tamen pretium erat, cum fato pendere omnia prædicaret, ostendere quemadmodum bona ac mala animi, quæ sola bona ac mala sunt, fato eximerentur, hominique libere deligenda permitterentur. Nempe ea vitæ compositio, rationi conveniens, et per quam summum occupetur bonum, ars illa difficillima liberæ sapientiæ, delectus denique ille officiorum necessarius, non, credo, tam parvi momenti, stoicorum qui-

1. *Astron.*, V, 374.
2. Ravaisson, *op. laud.*, p. 47, et 80, 81.
3. Senec., *Ep.*, 31.

dem sententia, sunt, ut de his omnibus poeta taceat neque ea cum fatis imperiosaque astrorum vi concilianda curet. De his loquuntur stoicis, etiam cum opus non est : unde fit, ut, qui, cum opus sit, de his non loquitur, stoicus non sit.

Si vero rem attente perspexeris, non fatis exemptam a Manilio et in libertatem vindicatam virtutem intelliges ac sapientiam. Imo fatis omnium arbitrium concedit, virtutis etiam et vitiorum. Qui igitur potest fieri, ut virtutem donum a nobis habeamus? Jam enim, ut corporis, ita animi morbi fatalem astrorum legem sequuntur, nec summum bonum penes hominem est : qui, universæ rerum rationi serviens, suæ jam non compos erit.

Et quidem, ne totum carmen perlegas, ipsi illi centum ac viginti versus, quibus liber quartus incipit, satis aperte indicant, quam non addictus in hoc stoicorum disciplinæ poeta fuerit. Quos operæ pretium erit diligenter ac minute considerare.

Principio inquietam hominum vitam et omnibus curis et affectibus turbidam increpat, immodicaque vota quæ ævum omne sperando consumunt.

> Quid tam sollicitis vitam consumimus annis?
> Torquemurque metu, cæcaque cupidine rerum?
> Æternisque senes curis, dum quærimus ævum,
> Perdimus, et nullo votorum fine beati
> Victuros agimus semper, nec vivimus unquam [1]?

Splendidi quidem versus, et qui stoicum non dedeceant : non autem quæ stoicum prodant. Eadem Lucretius, eadem Horatius, eadem Christiani nostri vivendi præceptores quoties sunt questi! Neque hic ea verba invenimus, stoicis peculiaria, qui lèves, inconstantes, insanos homines, morbis animi et malis laborantes dicant. Age vero : stoice dictum volo : quid postea?

> Solvite, mortales, animos, curasque levate,
> Totque supervacuis vitam deplete querelis.
> Fata regunt orbem : certa stant omnia lege [2].

Eaque omnia sequuntur, quæ jam laudavi. Hic exclamant stoicum manifestum haberi quod fatum dixit [3]. Verbum quidem fateor esse : res quærenda est. Non autem stoicis proprium ac singulare

1. *Astron.*, IV, 1.
2. *Ibid.*, IV, 14.
3. Cf. p. 32.

fuit, fato omnia subjicere. Multi enim ante Zenonem gravem ac divinam quamdam in rebus humanis vim putaverunt explicari, quæ cuncta traheret fortunamque cuique informaret, ut neque eam mutari, neque ei obstari liceret. Homericus scilicet Jupiter ipse μοῖραν colit, dilectissimumque filium exigenti fato dat : quam eamdem ferream ἀναγκὴν tragœdiæ fere omnes in magnis heroum ac regum ruinis ac miseriis ostendunt. Apud Herodotum quoque fato urgeri mortales plurimis locis intelligimus : hinc illa ipsa fluxerunt exempla quibus Manilius fatum comprobat :

> Inque rogo Crœsum.....
> ..... Quid Xerxem, majus et ipso
> Naufragium pelago [1].

Age vero, ne Graiorum quidem sapientium illa fati velut religio fuit : multis etiam ante annis, cum feri et inculti per montes et littora Græciæ errarent, omnis autem humanitas penes eos, qui postea barbari appellati sunt, florebat, eadem illa Chaldæi docuere, quæ Zeno non nova invenit, sed revocavit pæne obliterata : cognatas inter se cunctas mundi partes, Deumque omni rerum moli infusum cumque singulis partibus habitare, omniaque et prospera et adversa et bona et mala fato trahi æternæque necessitatis iisdem semper vinculis cum mundi figura astrorumque motibus esse juncta. Quod ex apertissimo Philonis Judæi loco sic manifestum exstabit ut nihil ultra quæaendum sit. Judæus autem philosophus ita loquitur : « Chaldæi ante ceteras gentes astronomicam artem et genethliacam promovisse videntur : nam, dum terrestria cum superis connectunt, cælumque infero cum orbe, ex hac cunctarum mundi partium mutua cognatione, locis, non natura distantium, quamdam expressere harmoniam, quæ eas quodam velut musico concentu vinciret. Ac conjecere, orbem hunc qui sensibus nostris subjicitur, Deum esse, sive per se ipsum, sive communi saltem qua animatur ac vivit mente; dumque mentem illam fati nomine ac necessitatis sacrant, humanam vitam multa impietate fœdaverunt, cum suaderent phænomena omnia nullis ex aliis causis oriri quam quæ oculis percipiuntur, et sole, ac luna, stellarumque

1. Man., *Astron.*, IV, 64, 65.

erroribus bona ac mala unicuique assignari [1]. » Hinc igitur apparet, etsi stoici nulli fuissent, omniaque ex astrologiæ doctoribus iisque ne Graiis quidem, sed Chaldæis assumpsisset, non ideo Manilium alia scribere debuisse : at contra omnia illa quæ maxime stoica videntur esse, de Deo scilicet et fato, eadem ex astrologico et barbaro fonte derivari potuisse.

Quid igitur stoicorum esse proprium dixeris? Non fato sane credidisse, sed præcepta ad vitam administrandam, fato credentes, edidisse. Illa enim stoica quasi nota fati religionem signat, postquam inde initium captum est, ut omnes cupidines ac metus homo exuat, cunctaque extra animum quæ fatum et affert et detrahit, divitias, imperia, gloriam, deliciarum omne genus ac voluptatum, sine amore habeat, sine mœrore relinquat, neque unquam sequatur : utque omnem curam informandæ intra animum virtuti erigendæque sapientiæ recto rationis usu transferat. Hæc illa stoicorum doctrina fati, quæ fato concedit omnium extra animum rerum arbitrium, ut jam expeditus animus curisque vacuus suique tum maxime potens liberiore gradu ad Deum accedat. Ubi igitur ita fatum intelligitur, ibi stoicum loqui dices : ibi vero non item, ubi fatum nihil aliud quam mortales premet et illudet.

Continuo, quî Manilius eam fati vim pandit? Quod sane stoicis satis contrarium est, mores et vitia creatorum, ut fortunam, astris regenda tradit et fatis [1]. Postquam vero eam sententiam declaravit, nihil dominationem siderum fatalem evadere posse, plurima ex historiis omnibus exempla confert, quæ vim illam cæcam et formidandam vivide pandant :

1. Phil. Jud., *de Migr. Abr.*, 32, ap. Lenormant, *la Divination et la Science des présages chez les Chaldéens*, p. 3. — Lenormant Philonis Judæi locum ita gallice vertit : « Les Chaldéens, dit le grand philosophe juif Philon, paraissent avoir perfectionné l'art astrologique et généthliaque avant tous les autres peuples. En rattachant les choses terrestres aux choses d'en haut, et le ciel au monde inférieur, ils ont montré dans cette sympathie mutuelle des parties de l'univers, séparées quant aux lieux, mais non pas en elles-mêmes, l'harmonie qui les unit par une sorte d'accord musical. Ils ont conjecturé que le monde, qui tombe sous les sens, est Dieu, ou en soi, ou tout au moins par l'âme universelle qui le vivifie, et en consacrant cette âme sous le nom de destinée ou de nécessité, ils ont flétri la vie humaine d'un véritable athéisme, car ils ont donné à croire que les phénomènes n'ont pas d'autre cause que ce qui est visible, et que c'est du soleil, de la lune, et du cours des étoiles que dépendent le bien et le mal de chacun. »

2. *Astron.*, IV, 18.

Quis te Niliaco periturum littore, Magne,
Post victas Mithridatis opes, pelagusque receptum,
Et tres emenso meritos ex orbe triumphos,
Cum jam etiam posses alium componere Magnum,
Crederet, ut corpus sepeliret naufragus ignis,
Ejectæque rogum facerent fragmenta carinæ?
Quis tantum mutare potest, sine numine fati?
Ille etiam cælo genitus cæloque receptus,
Cum bene compositis victor civilibus armis
Jura togæ regeret, totiens prædicta cavere
Vulnera non potuit, toto spectante senatu,
Indicium dextra retinens, nomenque cruore
Delevit proprio, possent ut vincere fata [1].

Et quascunque rerum vices, quamcunque inæqualitatem in vita adspicimus, fatis auctoribus reddit.

Ecce levis perimit morbus, graviorque remittit...
Cura nocet, cessare juvat; mora sæpe malorum
Dat causas, læduntque cibi, parcuntque venena.
Degenerant nati patribus, vincuntque parentes...
Quod Decios non omne tulit, non omne Camillos
Tempus, et invictum devicta morte Catonem,
Materies in rem superat, sed lege repugnat.
.....Promisca et sæpe ferarum
Corpora cum membris hominum : non seminis ille
Partus erit : quid enim nobis commune, ferisque?
Quisve in portenti noxam peccarit adulter?
Astra novant formas cælumque interpolat ora [2].

Atque durum illud bonos premit fatum, benignum malos juvat.

Quin etiam infelix virtus et noxia felix :
Et male consultis pretium est, prudentia fallit :
Nec fortuna probat causas sequiturque merentes,
Sed vaga per cunctos nullo discrimine fertur [3].

Quis non ibi Cottam Academicum disputantem adversus stoicos audire sibi videatur [4]? « Telamo autem uno versu totum locum conficit, cur di homines negligant :

Nam si curent, bene bonis sit, male malis, quod nunc abest.

1. *Astron.*, IV, 49.
2. *Ibid.*, IV, 73 sqq., 86 sqq., 101 sqq.
3. *Ibid.*, IV, 93.
4. Cic., *de Nat. deor.*, III, XXXII, 79.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. Sin id minus, bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Pœnus oppressit?... Cur omnium perfidiosissimus C. Marius Q. Catulum, præstantissima dignitate virum, mori potuit jubere? Dies deficiat, si velim numerare quibus bonis male evenerit, nec minus si commemorem, quibus improbis optime... Discrimen nullum est bonorum et malorum. » Id vero stoicus omnino negabit, bonos infelices, felices malos esse : nempe fatebitur et premi et lacerari et exstingui bonos, abundare malis divitias et delicias et regna; at non idcirco ab eo clamabitur

Infelix virtus et noxia felix.

Quippe ea omnia fato quidem permittet, reponet autem extra felicitatem : quam eum virtute et sapientia donum a se habet et bonus et sapiens. Nam quis celeberrima illa Ciceronianæ pro Murena orationis memoria non tenet : « solos sapientes esse, si distortissimi sint, formosos; si mendicissimi, divites; si servitutem serviant, reges [1]? » Quis et apud Senecam non uberrimas illas disputationes legit, quibus amicos adhortatur ut fortuita omnia et fatalia æquo animo ferant, tanquam neque bona sint neque mala, seque suæ semper felicitatis arbitros putent. Quam igitur absonæ stoicorum auribus absurdæque sunt hæ voces, quam inter se junctæ pugnant ac velut copulatæ latrant :

Infelix virtus!

Atqui Manilius suadet ut fatalia patiamur :

Sors est sua cuique ferenda [2].

Quis vero astrologus, ullo tempore, ulla gente, non eadem prædicare cogetur? Atque equidem scio ferenda esse stoicos quoque docuisse, quæ extra animum posita immutari non possent. Eorum autem sententia quam dissimilis est a Manilii sententia! Nam hi, præcipuum id esse nec unquam satis illustratum rati,

1. Cic., *Pro Mur.*, XXIX, 61.
2. *Astron.*, IV, 22.

in eo morantur, id subinde jactant, omni modo versant, et omnem in eo vitæ rationem fundant : inde omnem animi gubernationem instituunt. Quid vero sibi volunt, ferenda esse iterantes quæ fata adduxere? Ista scilicet quam dicunt patientiam, revera fatis obstat : nec tam ferunt quam ferendo vincunt fata. Ita enim claudi et vallari animum volunt adversus externa, ut aditum nullum ad eum habeant, patientiaque velut clypeo hebetata resultent, æquus autem ipse atque inturbidus ne levissimo quidem motu afficiatur : omnes admodum cupidines et perturbationes quæ externorum causa, spe futurorum aut eventorum sensu excitantur , sedentur atque exstinguantur. Non igitur fatalia ferre sapientem, ut servus servitutem fert, flectendo ac se deprimendo, sed ut miles ictus, obsistendo contra vimque totam intendens. Et quis credat tantam rem ab ullo vere stoico tam brevi et frigida sententia posse concludi :

Sors est sua cuique ferenda,

ut inde neque ullum initium sumat ad suadendam æquitatem illam animi ac serenitatem neque de illa quam toties commendaverunt Zenonis discipuli ἀταραξίαν et ἀπαθεῖαν, verbum ullum faciat.

Illud saltem erat exponendum , quomodo fata libertatem sapientis non opprimerent, utque sapiens necessaria consentiendo in voluntatem converteret, eaque omnia quæ ratio universa mundi ferret, sua ipsius ratione eligendo sibi vindicaret. Neque equidem fieri posse arbitror, ut, si modo stoicus fuit, Manilius non homines edocuerit, ut cum astris velint : hic omnem stare sapientiam, hic virtutem, hic felicitatem. Contra stoicorum placitis nunquam tam aliena sensit, quam in his quæ in eodem loco de virtute scripsit :

Ecce patrem nati perimunt, natosque parentes :
Mutuaque armati coeunt in vulnera fratres ;
Non nostrum hoc bellum est : coguntur tanta moveri,
Inque suas ferri pœnas, lacerandaque membra [1].

Illud sane stoice non sonat. Nam, si id accipimus, non minus vana et levia Seneca et Epictetus omnesque sapientiæ doctores

1. *Astron.*, IV, 82.

faciunt, cum homines ad recte agendum adhortantur, quam vulgus, cum ad opes et potentiam rerumque externarum fructum enititur : jam enim credendum est, ut extra animum, ita intra animum dominari astra, totumque hominem hominis arbitrio subductum. Boni igitur erimus aut mali, benigne adversus homines aut sceleste agemus, prout destinabunt astra; interrogantique de furto aut cæde, et increpanti pravos mores ac nefariè facta, tanquam de re aliena æquo animo respondebimus, horoscopi id esse. Jamque non laudandi ob virtutes, ob vitia non culpandi, non bene pro bonis, neque pro malis male merebimur, ideoque non jam hominis, sed fati et quasi extra hominem erit sapientia : et ita decernemus, tanquam Catoni *acciderit* fortiter agere, tanquam Socrati *acciderit* bene vivere, optime mori, non aliter quam rustico uberem segetem demetere, negotiatori immensam pecuniam comparare; nec illos pluris quam hos æstimabimus.

Cum tamen intelligeret Manilius quantum ea doctrina, non stoicorum inventis, sed communi generis humani opinioni de bono et malis repugnaret, ea adjecit ad restituendum suum virtuti honorem :

> Nec tamen hæc ratio facinus defendere pergit,
> Virtutemve suis fraudare in præmia donis.
> Nam neque mortiferas quisquam magis oderit herbas,
> Quod non arbitrio veniunt, sed semine certo :
> Gratia nec levior tribuetur dulcibus escis,
> Quod natura dedit fruges, non ulla voluntas.
> Sic hominum meritis tanto sit gloria major,
> Quod cælo gaudente venit : rursusque nocentes
> Oderimus magis, in culpam pœnasque creatos.
> Nec refert, scelus unde cadit : scelus esse fatendum.
> Hoc quoque fatale est, sic ipsum expendere fatum [1].

In his autem iterum profitetur, ut natura fruges, ita cælo virtutem tribui, neque eam magis per liberum voluntatis conatum quam messes occupari. Scelus autem detestandum eo tantum nomine facit, quod eadem fata, quæ scelera admitti voluerunt, simul sanxerunt ut castigarentur scelera et odio essent. Quod non stoicorum disciplinæ congruit : sed multo magis

1. *Astron.*, IV, 108-118.

Christianorum illorum severis dogmatibus, qui Deum censerent a principio homines ex libidine, nulla secundum merita, discriminavisse, hos pauciores sejunxisse ad colendam virtutem felicitatemque in æternum fruendam, ceteram multitudinem terrestri nequitiæ pœnisque cælestibus, dura scilicet neque omnino paterna lege, destinavisse.

Fuit profecto ars astrologica multis in partibus Zenonis doctrinæ accommodata, in hoc autem contraria, quod fato virtutem etiam subjiciebat, vitiaque et sapientiam siderum largitionibus permittebat. Erat igitur stoici discrepantiam tam apertam de re tam gravi attente considerare, viamque quærere qua contraria inter se reconciliarentur : quæ essetne invenienda, necne, non meum est pronuntiare, sed Manilio certe erat investigandum. Sed non ita huic visum est : rerum repugnantiam aut non intellexit aut neglexit, sicque omnia composuit, ut minime stoicis placuit. Jure igitur hinc illum colligimus non vere stoicum philosophum fuisse.

Quos igitur sapientiæ doctores secutus est? Non academicos magis aut Pythagoreos quam stoicos : epicureis obstitit, non quia in philosophia errabant, sed quia astrologiam omnem philosophando tollebant. Eo igitur veniendum est, astrologum et poetam fuisse Manilium, neque philosophiæ plus studuisse, quam astrologica et poetica ars requirebat. Et stoica sane locutus est, sed aliis admixtis, quæ contra stoicos erant. Nam parum curabat, Zenoni placerent an Platoni, an Aristoteli, quæ scribebat : satisque ducebat esse, si cum re congruerent, versusque ornarent. Ac multæ multorum philosophorum opiniones passim in ejus carmine inveniuntur, quia non eædem semper rei multiplici ac variæ conveniebant. In quascunque igitur quæque pars poetam velut casu aliquo immittit, iis ille favet, neque quam veræ sint, exposcit, sed quantum versu splendescere valeant.

CAPUT TERTIUM

QUATENUS MANILIUS ASTRONOMIÆ ET ASTROLOGIÆ PERITUS FUERIT ET STUDIOSUS.

Quid Manilius in astronomia, quid in astrologia docuerit, evolvere, ut non meorum studiorum, ita non propositi hujus operis est. Ceterum ea non omnino negligenda sunt et aliquantum momenti habent ut perspiciatur quale fuerit nostri poetæ ingenium. De his igitur ita verba faciam, ut quæ ad scientiam tantum artemque pertineant, prætermittam, unde vero aliqua de indole scriptoris notitia hauriri possit, ea omnia colligam et explicem.'

I

In describendo mundo signisque numerandis et indicandis, Manilius Varronem secutus esse auctorem fertur [1]. Nam et quoties signa quæ sunt in zodiaco, persequitur, non, ut Graii, Cancrum, sed, ut Latini, Arietem principem nominat; et cum, unde tempora anni incipiant, inquirit, cujusdam vestigiis insistit, qui ante emendatos a Cæsare fastos scripserit : cum autem Martianus Capella in octavo libro mirum in modum Manilio consentiat, appareatque utrumque ab eodem fonte, quæ effunderent, hausisse, quem Varronis Disciplinarum librum sextum constat a Capella fuisse assumptum [2], unde doctrinam omnem astronomicam

1. Gruppe, *Hermès*, t. XI. — *Revue des Revues*, juillet 1879.
2. Gruppe, *ibid.* — Eyssenhardt, *Præf.* ad Martianum Capellam, Teubner, 1866, p. LVI.

duceret, eumdem necesse est in Manilii manibus fuisse, cum poema conderet. Cujus rei indicium etiam ex eo editur, quod, cum omnes ab Eudoxo ad Hipparchum usque astronomi Chelas tantum inter Virginem et Scorpium in zodiaco collocent, Geminus autem et Varro Libram primi nominent [1], Manilius nullo discrimine Chelas aut Libram, prout versus postulat, dicit : verisimile autem est, eum a Varrone Libræ nomen accepisse.

Quanquam non omnia Varroni concedenda esse arbitror, tanquam eum auctorem unum noster habuerit. Quis enim credat, Asiaticum, ut videtur, hominem, Graiis litteris eruditum, quique a Graiis astrologiam omnem sit mutuatus, Graii etiam sermonis fortasse peritiorem quam Romani, Graiorum astronomorum opera in scribendo neglexisse ac ne adspicere quidem voluisse? Itaque et Eudoxi et Hipparchi scripta, Gemini etiam ad vulgi usum accommodata facilemque præbentia omnibus doctrinam, verisimile est a Manilio versata ac tractata fuisse, et in ipsius opus, quantum liceret, inserta atque inculcata. Illum sane ab iis abstinuisse, nullum satis certum argumentum proditur : iis autem usum fuisse, obvium est. Cum enim multa scripserit quæ Graii astronomi senserint, quid est cur ea a Varrone traxerit? cur non ab ipsis? cur etiam non ab astrologis, quibus necesse erat astronomorum repertis inventa sua fulcire et firmare?

Legenti vero Astronomicon carmen illud occurrit, Manilium, ut in philosophia nulli sectæ addictus fuit, diversaque de diversis philosophis, prout tempus et res postulabat, trahebat, ita in astronomia multa evolvisse multorum opera, aliaque ab aliis deduxisse, ceterum parum curavisse, ea omnia inter se convenirent, an repugnarent. Nam et Eudoxi dodecatemoria observat, et his admiscet quas circuli trecentas ac sexaginta partes Hipparchus in mundi descriptione receperat [2]; aliaque, et ea plurima, ab Eudoxo, alia ab Hipparcho, quædam etiam a Gemino ducere videtur. Neque infitias ibo, eum multis locis Varroni se applicuisse.

In quibus explicandis, mihi visus est, etsi multa de astronomia legit, pauca intellexisse. Neque in hac arte certus auctor est, cum sæpe ignorantia, errore, conceptis perperam rebus, aut

1. Letronne, *Journal des savants*, 1839, p. 533.
2. Letronne, *Journal des savants*, 1717, p. 745; *ibid.*, février 1841, p. 69. — Man., *Astron.*, II, 630 sqq.; I, 681; II, 307.

inter se repugnantibus, omnibus denique modis peccet. Nam multa quæ Hipparchus aut addiderat priorum inventis aut in melius mutaverat, negligit, ac plane incuriosus videtur, profeceritne astronomia necne. Etenim cum signa annumerat, quæ extra zodiacum sunt, numerum ab Hipparcho [1] designatum non explet, sed quattuor signa de summa deminuit. Nec magis clarissimi hujus viri vestigiis insistit, cum immutabilem per labentia secula cæli faciem magnis sane verbis et luculentis canit : si enim illustres hujus curas ac vigilias attendisset, non eum fugisset, Hipparchum, cum nova subito stella, prioribus invisa, comparuisset, cumque altera splendida defecisset atque evanuisset, admirantem in cælo quoque mutationes rerum fieri, et ubi fuerant tenebræ, fulgorem mox dari, ubi vero fulgor, tenebras, posteris voluisse tradere, qualis se vivente fuisset mundi figura, quæ singulis sedes astris, quæque magnitudo, idque in hereditate reliquisse, « ut facile discerni posset ex eo, non modo an abirent, nascerenturve, sed an omnino aliqua transirent moverenturve, etiam an crescerent, minuerenturque [2]. » Nec eumdem semper cælo adspectum, eamdem stellis stationem esse cognovisset Manilius, si modo Hipparcho præbere aures voluisset : nam præterquam quod nascuntur et pereunt, Hipparchus illud ab Arato jam enuntiatum demonstravit, totum simul cælum omnesque stellas ac signa uno motu, lento tacitoque lapsu, nunquam cessantia neque morantia ferri, sicque anno quoque immutari paulisper ac velut retrogradi æquinoctialia et solstitialia puncta : ut, aliquot elapsis seculis, ab eadem terræ parte spectanti non eadem cæli facies appareat, quæranturque stellæ per mundum, nec in eadem regione, in qua prioris ævi homines eas signaverant ac descripserant, inveniantur. Quid igitur jam sibi vult illa Manilii declamatio, omnia in terris, nihil in cælo immutari : cum contra et in cælo aliqua nascantur et pereant, splendescantque et obscurentur, procedant recedantque, nec cælestia inter terrestriaque aliud intersit, nisi terrestre sæculum cælestem diem esse, quamque immortalitatem in cælestibus agnoscimus, diuturnitatem duntaxat esse, quæ mensuram nostram excedat?

1. Plin., *Hist. nat.*, II, 24, 26 : Ausus, rem etiam Deo improbam, annumerare posteris stellas.
2. Id., *ibid.*

Præterea adeo non eorum quæ tractat, peritus est, ut nova et inaudita quædam proferat, quæ nemini astrorum gnaro unquam exciderunt. Nam, quoniam plures auctores sequebatur, ne quid incautus omitteret, quadam fortasse vocabulorum varietate deceptus, signa nonnulla duplicavit, et postquam Hædos Lyramque nominavit, nescio quo iterum Hædo [1] et nescio qua Fidicula [2], de quibus nulla vel apud astronomos vel apud astrologos mentio usquam est, cælum auxit.

Quin inepta quædam eademque prioribus vel sequentibus contraria imprudens explicat. In fine enim operis, quale nobis traditum est, stellarum ordines pro fulgore et magnitudine constituit [3] : atque non idem a terra omnes distare profitetur, multasque magis e longinquo pallidiorem lucem nobis immittere : quod apud Geminum invenire potuerat. Et per totum carmen, in variis locis, significavit quædam astra altius, quædam inferius cælum accolere, ac præcipue planetas mediam inter signa terramque obtinere sedem. Idem tamen Manilius alias ita verba facit, quasi uni affixa sphæræ astra pari cuncta intervallo terras circumlabantur : nec quantum terram inter et solem aut lunam aut quodcunque astrum intersit, ut Hipparchus aliique Alexandrini astronomi, metiri aggreditur, sed quantum terram inter ac cælestem orbem, quantumque per spatium ille orbis circumferatur. Quod opinioni contrarium, qua modo astra inæqualiter a nobis recedere declarabat, ac per se ineptum, ineptiore modo pandit. Nam, cum duodecim signa cæli orbem expleant, quatuor fere signorum spatio constat axis : media igitur tellus inter polos, nec summo propior quam imo ullive orbis parti, duo fere signorum spatio ab orbe distat [4]. Licet orbem trecentis et sexaginta partibus dividere, signorumque unicuique triginta partes attribuere : sexaginta igitur partes cælum inter ac terram interponi jam cognoscemus. Quid postea? quæ ista est notio? Nulla sane est, neque aliud quam verba inania conseruimus. Nam poeta nihil aliud quam axem tertiæ orbis parti æqualem esse dixit, quod quidem omnes pueri noverunt : sed quantum iste cæli orbis circum pateat, quantum istius axis extendatur, quod ignorabamus

1. *Astron.*, V, 311.
2. *Ibid.*, V, 409.
3. *Ibid.*, V, 711 sqq.
4. *Ibid.*, I, 539-560.

ante, nunc et ignoramus. Verba enim sunt, non res, si quis sexaginta partes inter terram et cælum numeret, nec quid quæque pars valeat, declaret. Poeta ergo, qui hic sibi visus est aliquid agere, quid in geometria intelligebat? Tantum, ut opinor, quantum in astronomia.

Ut autem veri imperitum, ita quoque incuriosum poetam deprehendas. Etenim quid de lacteo circulo edat, paulisper attende. Primum, qua in parte cæli extendatur, et per quæ signa orbem velut balteo premat, accurata descriptione notat. Deinde ad originem transit. Hic vero brevibus verbis duas sententias prodit, quæ quidem ad astronomicam rationem pertineant : fictam unam ab illaque opinione ductam, quæ cælum sphæram esse cavam, terra medium intus locum obtinente, tradit, cujus solida superficies undique circum acta flammantem æthera nostris oculis eripiat et, si qua parte scindatur aut perforetur, permittat.

An coeat mundus? duplicisque extrema cavernæ
Conveniant, cælique oras et sidera jungant?
Perque ipsos fiat nexus manifesta cicatrix
Fusuram faciens mundi, stipatus et orbis
Aeriam in nebulam clara compagine versus
In cuneos alti cogat fundamina cœli [1].

Vera autem altera dignaque quæ ab astronomo celebretur, tribus versibus expeditur :

An major densat stellarum turba corona
Connexas flammas, et crasso lumine candet.
Et fulgore nitet cælato clarior orbis [2]?

Quibus tanquam satisfactum esset scientiæ ac veritati, in *fabulas* se effundit, qui tamen alicubi poetas carpit a quibus deorum heroumque facta et amores in astris quæsiti sunt :

Quorum carminibus nihil est nisi fabula cælum [3].

Hic igitur, ut galaxiæ originem evolvat, Phaetontis currus, Junonisque lac revocat, de hisque plura verba facit quam de illis

1. Man., *Astron.*, I, 723.
2. *Ibid.*, I, 755.
3. *Ibid.*, II, 37.

quæ sola ad scientiam spectant. Inde immensa quædam subditur enumeratio, qua, philosophiæ nomine, rhetoricæ facundiæ dat habenas, dum magnorum virorum sedem lacteum orbem esse suspicatur, magnosque viros ab Achille ad Cæsarem, sua quemque ac splendida sententia notatum, persequitur. Ex quo non injuria colligat aliquis, non a Manilio in explicanda astronomia ipsam astronomiam quæri, sed per astronomiam alia quædam atque illi aliena.

Nec jam illud in dubitationem revocandum erit, postquam unum insuper locum attulero, in quo non imprudens ab Eudoxo tradita immutavit : qua immutatione sensus omnis ac veritas sublata est. Eudoxus autem, cum doceret diei noctisque tempora inæqualia per annum esse, ut, quemadmodum crescerent rursusque minuerentur, exemplo illustraret, quem locum accolebat, Gnidum elegit, et quomodo ibi per anni tempora dies noctesque se haberent, solisque ad progressum regressumque responderent, accurate demensus est. At poeta noster scholasticus, cum angustam humilemque Eudoxi patriam sperneret, tanquam non magnam eloquentiæ materiam præberet, mensuras omnes, nihil quidem immutatas, a Gnido ad Ægyptum transtulit, sicque viam sibi aperuit ad pangendam Nili descriptionem grandiloquam :

> Atque hæc illas est demum mensura per oras,
> Quas rigat æstivis gravidus torrentibus amnis
> Nilus, et erumpens imitatur sidera mundi
> Per septem fauces atque ora fugantia pontum [1].

Rhetor est, qui ita veritatis observans est.

II

Hic forsan aliquis Manilii defensionem suscipiet, idque proponet, astronomiam non ob aliud ab eo paulo negligentius habitam, quam quod astrologiæ omnem dederit operam : sicut Romæ vel ab epicureis, vel a stoicis non eadem cura physicam rationem tractatam fuisse, quam ethicam et quæ ad instituendam vitam pertineret.

1. Man., *Astron.*, III, 271.

Illud, quanquam non satis mihi apparet quemadmodum per falsam astrorum descriptionem ad veram astrorum potestatis interpretationem accedi possit, non tamen respuam, et quod sæpe alias visum est, astrologis scilicet acrius explicandi quam noscendi cæli studium fuisse, et interdum ab iis generis humani vitam ac fortunam ex his suspensam quæ in astris aut non essent aut aliter essent, id in Manilio quoque animadverti concedam.

De astrologia igitur disputandum, quomodo ea a nostro expediatur. Multis autem qui de *Astronomicon* carmine verba fecerunt, visus est poeta Lucretio comparandus [1] : nam quo flagrans ardore Lucretius Romanis persuadere conatur, in Epicurea doctrina et veritatem stare omnem et felicitatem, utque faciat fidem legentibus, quam ipse firmam et inconcussam habet, omnes ingenii vires, et animi affectus, et quod unquam in eloquentia et poesi virtutis fuit, studiose impendit, eodem, ut illis placet, studio accensus Manilius astrorum vires mortalibus pandit. Ac verba e Christianæ religionis annalibus transferentes, Lucretium aiunt unumque cum illo Manilium fervore quodam apostolico quæ complexi erant dogmata profiteri et prædicare.

At, ni fallor, tam Lucretio comparandus Manilius, quam Æschylo Seneca. Nam nullus non carminis *de Natura rerum* versus intimam æstuantemque scribentis persuasionem declarat : qua plenus et exundans alios quoque contingere et perfundere vult. Cumque ipse Epicuri repertis fretus,

Metus omnes strepitumque Acheruntis avari

pedibus subjecerit, cognitaque penitus natura rerumque causis, cunctis humanæ sortis malis se exemerit, magno hominum amore ille homo impulsus laborantesque miseratus, tranquillitatis suæ ac gaudii principia et fontes aperit, totusque in hoc, sui oblitus, nullam gloriam ac laudem captat, nisi ignaris persuadendi atque auxiliandi miseris. Unde nullum non eloquentiæ lumen, nullum non poeticum decus accepit, non quia per se splendebat, sed quia propositam persuasionem efficiebat : neque lumina consectatus est, sed argumenta, quæ non delec-

1. Bouché-Leclercq, *Hist. de la Divination*, I, 283. — Boissier, *Religion romaine*, II, 166. — Teuffel, *Lit. rom.*, 248.

tarent otiosa delicataque ingenia, sed animos hominum falsos docerent, inquietos pacarent.

Mihi vero tale quidquam in Manilii opere quærenti nusquam conspicitur. Quatenus enim iis fidem habuerit quibus fidem facere volebat, res est dictu difficillima : in qua et negare quidquam et obtinere temerarium sit et audax. Nam quod sæpe verissima nec ullo modo dubitanda se explicare usque ad molestiam iterat, quid ad rem? etsi ipse aliter rem se habere credat, non aliter sane loquatur, quamque non habeat fidem, se habere simulet : quod admodum primum rhetorices rudimentum est.

Item, num credentis astrorum potestati sunt hi versus, quibus, quæ artis vanitatem prodere possunt, ea in argumentum veritatis vertit, eamque morum et fortunæ diversitatem, quæ sæpe in hominibus eodem tempore natis animadvertitur [1], mixtis signorum viribus interpretatur? Utrum credentis, inquam sunt, an credere simulantis? Quis pronuntiare ausit, cum in utramque partem pronuntiari possit?

Ceterum, ut non tantum verbis loquentis quantum voce et sono afficimur, ita scribentis animum ac pectus non ipsa vocabula recludunt, sed nescio quis ex omni vocabulorum serie ignis emicans et calor, quem sæpe nusquam potissime deprehendimus, ubique tamen sentimus. Quem equidem veritatis velut sonum in Manilii carmine audire nequeo. Friget sane illa cælestium virium explicatio, nec usquam ullo scribentis æstu accendimur. Cum vero vitam omnem et ingenia hominum astrorum dominationi subjiciat, cumque inde communis illa et ab antiquis tradita vivendi ratio ac disciplina immutari debeat, ut jam vota omnia et spes et nisus et arbitrium ponentes, toti in dispiciendos signorum nutus et in præparanda fatis pectora incumbamus, nihil aliud curare Manilius videtur quam ut astrologicam rationem poeticis vinculis includat, et minima quæque atque asperrima in numerum quam elegantissime referat : vera omnia esse sane iterum atque iterum clamans, ceterum securus quid vera ista ad instituendam hominum vitam momenti habeant. Nisi forte quis brevi huic et frigenti adhortationi,

...sors est sua cuique ferenda [2].

1. Man., *Astron*,, IV, 372 sqq.
2. *Astron.*, IV, 22.

vim inesse arbitretur, quæ Lucretianis illis flammeis versibus comparetur.

Atque illud legentes fallere non potest, non multo magis in astrologia quam in astronomia intelligere Manilium. Nam Graios quos sequitur et sæpius sequi se ostentat auctores [1], accidit ut perverse interpretetur, rerum parum prudens, ac verbis interdum deceptus. In tertio enim libro, cum docet qua ratione inveniri possit quantum temporis cujusque signi ortus consumat, non suspicatur bis se eamdem rationem mutatis verbis indicare [2] : ut duorum invicem auctorum vocabulis insistere videatur, ne quid omittat, eamdem a duobus rem significari non commentus. Quod vero majus est, in eadem parte, eademque de re, non suspicatur, quam rationem paulo ante ut pravam falsamque (et erat quidem) confutavit, ea ipsa, mutatis verbis, se protinus uti, tanquam vera, ab eaque ad monstrandam viam principium sumere [3].

Nusquam tamen quantulum in astrologica scientia intelligeret, præclarius noster significavit quam cum cælestia illa templa descripsit,

> Cui parti nomen posuit, qui condidit artem,
> Octotopos [4].

Omnia enim ibi perperam collocavit, ita converso ordine, ut ratio jam non constet totaque rei fides evertatur. Nam quatuor signatis quos vocat mundi cardines, quorum is est ordo et locus, ut unus in cælesti orbe qua horizontem secat ad ortum, alter ad occasum contra sit positus, tertius vero summum, quartus imum orbem teneat, quatuor inter hos cardines intervalla præcipui momenti esse in mathematica ratione admonet. Unum enim pueritiam, alterum juventam, tertium maturos annos, quartum denique senectam regit. Cuivis autem erit perspicuum, cum cælestis orbis vertatur, ejusque singulæ partes singulis horæ momentis supra horizontem surgentes orientia simul singula astra ferant, necesse esse ut intervallis vitam re-

1. Dorotheum Sidonium aiunt ducem Manilio adfuisse : multa tamen ea discrepant in quibus Dorotheus singulas gentes ac regiones singulis astris dividit, ab his quæ eadem de re scripsit Manilius : neque ullum alium in Dorothei reliquiis locum inveni, quem Manilius imitatus esse jure dicatur.

2. Man., *Astron.*, III, 395 sqq., et 418 sqq.

3. Id., *ibid.*, III, 218 sqq., et 483 sqq.

4. Id., *ibid.*, II, 968. Cf. Bouché-Leclercq, *op. l.*, I, 205.

gentibus vertentique mundi circulo adversus tribuatur ordo invicemque contrarius. Si enim intervalla dinumerare inceperis adverso signis surgentibus ordine progrediens, primum intervallum infra horizontem ab ortu ad imum orbem pueritiæ referes, alterum ab imo orbe ad horizontem rursus occasumque juventæ, tertium supra horizontem ab occasu ad summum orbem maturis annis, quartum denique ab orbe summo ad horizontem rursusque ad ortum senectæ : ita ut, vertente circulo, prima oriatur pueritiæ assignata pars, ultima senectuti, reddatque scientiæ ratio verum vitæ cursum. Non autem ea Manilius comperuit cumque rem non penitus cognosceret, nec admodum perspiceret, quomodo se haberet, ita intervalla variis vitæ temporibus divisit, ut primum locum supra horizontem ad summum orbem pueritiæ daret, ceterosque deinceps dinumerare pergeret : vertente igitur circulo, oritur primum senectutis templum quod infra horizontem ad imum orbem extenditur, pueritiæque locus surgit ultimus, cum quæ pars mundi jam horizontem superavit, ultima ea sit ad ortum reditura. Unde novam sane figuram habemus, quæ humanæ vitæ tenorem ita refert, ut incipiat a senectute, a pueritia autem desinat!

Porro adnotavit Scaliger [1], non ullam fere temporum rationem in quinto libro rectam esse. Hic autem explicat Manilius quos mores tribuant cetera astra in duodecim signis orientia, quæ astra in quibus signorum cujusque partibus surgant viresque socient. Et erat sane expectandum in re tanta, in qua ars tota quasi continebatur et cumulabatur, summam scribentis curam fore ut omnia componeret. At Manilius quamlibet priorum rationem perscripsit, ac ne quæsivit quidem, quæ in facie cæli mutata veterem jam rationem mutare cogerent, nec quæ ad præsentem cæli faciem responderent. Igitur vetustis nec jam rectis numeris contentus, Navem in quarto Arietis gradu surgere fecit, cum illam Scaliger testetur in undecimo Cancri gradu tum ortam fuisse, Aquilam autem in duodecimo Aquarii gradu, quæ tum quinque fere horis ante hoc tempus oriebatur : et de ceteris falsa item omnia tradidit. Quæ vero scientiæ fides supe-

1. Scaliger, p. 251 et 292. « Quare videmus manifesto et Manilium et Firmicum homines ἀναστρολογήτους fuisse, ac illos sine ullo delectu ea quæ alii cælo conveniebant Italico accommodasse. Nam differentia est XII graduum fere. » (P. 251.)

rest, cum ab astrorum societate ficta, quæque re non est, mores hominum pendere velit?

Sed ne imprudentiam ignorantiamque culpemus : illud autem non imprudens ignarusque scripsit, quod non semel animadvertimus, si quando non consenserunt astrologi et alii alia dixere. Quid tum Manilius? Noster sane hæsit ac dubitavit, quid eligeret, et quem sequeretur. Cumque non tam rei de qua disceptabatur, peritus esset, ut sapientibus dissidentibus verum unum inter multa ac contraria secerneret, nihil omisit, omnia accepit, neque quid potius esset eligendum indicavit. Sic enim, dum omnia percenset e quibus omnis nascentium vita pendet, sua signis tempora reddit, describitque quænam in singulos viventium annos et menses et dies et horas dominentur. Aperit autem primum vitæ annum ejus signi esse, cujus in finibus ipso nascentium tempore sol moretur, primum mensem ejus esse, cujus in regione luna conspiciatur, primos dies atque horas horoscopi tutelæ committi [1]. At postquam ita res composuit, alteram computandi viam, prorsus dissimilem nec ullum ævi momentum iisdem astris credentem, expedit : per quam omnia ab horoscopo ducuntur, primusque et annus et mensis et dies et hora signo, quod tum oriatur, asseruntur, ac sequentes deinceps sequentibus [2]. Nec unam altera meliorem viam esse fatetur, sed nobis quod libet accipiendi facultatem permittit. Rursusque mox, celebrata graviter signorum tropicorum potentia, eorum scilicet in quibus

Quattuor anni
Tempora vertuntur,

verque hiemem excipit, æstas ver, autumnus æstatem, hiems denique autumnum, postquam significavit non in totis continuis signis transitus illos temporum fieri, sed in una quemque singulorum parte, ut Arietis non totum signum, sed una tantum pars ver pro hieme subjiciat, non declarat, quæ sit illa pars, quæ tanta moveat trahatque tam gravia : sed cum alii de hac re aliter senserint, diversa prodit : ita ut hæreant legentes, nec verum appareat.

1. *Astron.*, III, 510.
2. *Ibid.*, III, 537.

Has quidam vires octava in parte reponunt ;
Sunt quibus esse placet decimas ; nec defuit auctor
Qui primæ momenta daret frenosque dierum [1].

Mihi autem videtur, si tanta tamque acri fide astrologiæ reperta Manilius prosecutus esset, non in rebus tanti ponderis incertum eum dubiumque remansurum fuisse, neque contraria pari studio explicuisse, sed contra alterutri parti favisse. Cum autem nullam hæresim arripuerit, neque quidquam maluerit, sed omnia pariter quæ omnes sint professi, æquus securusque exposuerit, non mihi credentis et persuadentis vices agere, sed critici et historici videtur, qui non suas, sed aliorum doctrinas, nullam amplectens, nullam respuens evolvat. Nisi quis et rhetoris dixerit, qui nihil omittere velit, quod auctores tradidere, unde aliquis carmini ornatus addi possit.

Non igitur profecto Manilius religioso quodam fervore astronomiam et ipse coluisse et conatus fuisse ut ceteri colerent, putandus est.

III

At cuipiam fortasse non apparebit, cur, quia non ardentis fidei stimulis instinctus fuit, materiam hanc carminis sibi proposuerit lubricam sane ac difficilem, nec, ut videtur, poeticis facultatibus accommodatam.

Quod nobis enodandum non multum negotii præbebit. Nam rerum novitas nostrum sine dubio allexit, ut suscipiendum hoc opus eligeret. Cujus sententiæ veritati testimonio est, quod sæpe in carmine poeta jactat, nova se et inaudita canere : neque enim quidquam in scribendo prius profitetur :

Carmine divinas artes et conscia fati
Sidera, diversos hominum variantia casus.
(Cælestis rationis opus), deducere mundo
Aggredior, *primusque novis* Helicona movere
Cantibus et viridi nutantes vertice silvas,
Hospita sacra ferens, *nulli memorata priorum* [2].

1. *Astron.*, III, 680.
2. *Ibid.*, I, 1-6.

Rursus et desinente ejusdem libri exordio :

> Hoc mihi surgit opus *non ullis* ante sacratum
> Carminibus [1].

Nec satis id illustratum arbitratur, utque altius in legentium animos illud incutiat, inde exordium secundi libri sumit. In quo tractata vulgataque ab Homero et Hesiodo et Theocrito et multis aliis memorat, ut nihil triti et expositi a se prodi perspiciamus, additque hæc in honorem novi quod explicat operis.

> Omne genus rerum doctæ cecinere sorores ;
> Omnis ad accessus Heliconis semita trita est,
> Et jam confusi manant de fontibus amnes,
> Nec capiunt haustum turbamque ad nota ruentem.
> *Integra* quæramus rorantes prata per herbas,
> Undamque *occultis* meditantem murmur in antris,
> *Quam neque durato gustarunt ore volucres,*
> *Ipse nec æthereo Phœbus libaverit igni.*
> *Nostra* loquar ; *nulli* vatum debebimus ora,
> *Nec furtum*, sed opus veniet, *soloque* volamus
> In cælum curru, *propria* rate pellimus undas [2].

Hic alius satis dictum putaret : sed non ita nostro visum est. Iterum igitur ab eadem cantilena tertius liber incipit :

> *In nova* surgentem majoraque viribus ausum,
> Nec per *inaccessos* metuentem invadere saltus,
> Ducite, Pierides. *Vestros extendere fines*
> Conor et dignos in carmina ducere cantus [3].

Tumque se nec Giganteum, nec Trojanum bellum, nec Jasonis facta, Cadmive septemve ducum Œdipodisve fabulas, nec Persarum clades aut Alexandri victorias canere præ se fert ; Romanas etiam res, ut vulgatum aliquid et facile, aspernatur [4].

Atque equidem Lucretium quoque memini idem fere professum :

> ... acri
> Percussit thyrso laudis spes magna meum cor,
> Et simul incussit suavem mi in pectus amorem

1. *Astron.*, I, 113.
2. *Ibid.*, II, 49-59.
3. *Ibid.*, III, 1-4. — *Conor, et dignos :* sic Jacobus, codices secutus, Gemblacensi excepto, qui *irriguos* affert.
4. *Ibid.*, III, 5-26.

Musarum, quo nunc instinctus, mente vigenti
Avia Pieridum peragro loca, nullius ante
Trita solo : juvat integros accedere fontes,
Atque haurire, juvatque novos decerpere flores,
Insignemque meo capiti petere inde coronam,
Unde prius nulli velarint tempora Musæ :
Primum quod magnis doceo de rebus, et artis
Religionum animos nodis exsolvere pergo;
Deinde quod obscura de re tam lucida pango
Carmina, Musæo contingens cuncta lepore [1].

Quis vero non percipiet quantum hæc inter et Manilii verba intersit? Nova sane se pandere Lucretius jactat, sed non ea sibi proposuit pandenda, non ex his sibi laudem arrogat, quia tantum nova, sed quia magna sint, et quia ex obscuris facta sint carmine lucida. At Manilius nihil tanti quanti novitatem æstimat, nec quid vitæ humanæ nova illa utile ac salubre afferant, sed quid litterarum curiosis diversum a ceterorum poetarum consuetudine, quid rarum ac singulare exhibeant. Inde laudem et gloriam supra Homeri Hesiodique famam sibi quærit, quodque semel Lucretius honesta quadam fiducia profitetur, id ille puerili quadam vanitate identidem decantat.

Non tamen novitatem solum assectatur, sed, quod æque vulgaria et mediocria delectare solet ingenia, difficultatem. Neque illa magis gloriatur quam hac : quasi laudandum id per se ipsum sit, rem quam minime numeris accommodatam in numeros redigere, quodque poesis respuere videtur, in poesim id intrudere. At contra mihi videtur, qui hanc principem sibi laudem arrogat, nascenti illi non tam ullum adfuisse poeticum signum, Cephea aut Geminos, quam idem illud cujus virtute informatus circulator aliquis

Certa per extentos ducet vestigia funes [2].

Nostro silicet nihil sane tantum placet, quam quod asperrimam rem absurdamque et parum credibilem aggreditur. Quam superbe enim ea fastidit ceterisque relinquit, quæ natura non carmini repugnent!

... Facile est ventis dare vela secundis,
Fecundumque solum varias agitare per artes,

1. Lucr., *de Nat. rer.*, I, 915-927.
2. *Astron.*, V, 654.

Auroque atque ebori decus addere, cum rudis ipsa
Materies niteat. Speciosis condere rebus
Carmina, vulgatum est opus et componere simplex.
At mihi per numeros ignotaque nomina rerum,
Temporaque et varios casus, momentaque mundi,
Signorumque vices, partesque in partibus ipsis
Luctandum est; quæ nosse nimis : quid, dicere? quantum est?
Carmine, quid, proprio? pedibus, quid, jungere certis? [1]

Lucretium autem nemo oblitus est et ipsum significavisse, quam sibi laboriosum esset materiam suam explicare. Sed quibus verbis, Di boni! quamque a Manilii sententia dissimilibus!

Nec me animi fallit, Graiorum obscura reperta
Difficile illustrare Latinis versibus esse;
Multa novis verbis præsertim cum sit agendum,
Propter egestatem linguæ et rerum novitatem.
Sed tua me virtus tamen et sperata voluptas
Suavis amicitiæ quemvis sufferre laborem
Suadet, et inducit noctes vigilare serenas [2].

Hic ergo difficultatem rerum excusat, noster contra jactat : quodque Lucretius queritur, Manilius gloriatur. Nec, si possit, eam tollat difficultatem, et e sua dignitate esse opinatur, ut ea a legentibus sentiatur. Ita igitur conatur ut eam vincat, ut tamen victa non evanescat poetamque victorem commendet; et ita obscuris rebus lucem claram immittit, ut earum non omnino tollantur, sed quasi perspiciantur tenebræ.

Hinc arrogans illa tam crebro Graiorum vocabulorum commemoratio [3] : nec modo, si quando deficit Latinus sermo, sed cum etiam habet, unde res nominet [4]. Illum adeo juvat, quod legentibus in mentem succurret, quam doctus poeta ea scripserit, quæ ab horridis Graiorum nescio quibus commentariis detraxerit, verbisque Latinis invita ac repugnantia vi multa solertique ingenio induerit. Hinc illa etiam quæ in principio operis præ se fert :

Bina mihi positis lucent altaria flammis;
Ad duo templa precor, duplici circumdatus æstu.

1. *Astron.*, III, 26-35.
2. Lucr., *de Nat. rer.*, I, 130-136.
3. *Astron.*, III, 40.

Et siqua externa referentur nomina lingua,
Hoc operis, non vatis erit.

4. *Astron.*, II, 888, 898, 910, 916, 937; III, 162; IV, 298, 818, 848.

Carminis et rerum; certa cum lege canentem
Mundus et immenso vatem circumstrepit orbe
Vixque soluta suis immitit verba figuris [1].

Quod si se res ita haberet, debuit Manilius soluta oratione rem conficere. Rectius contra et modestius Lucretius, qui Musas advocasse se profitetur, ut acerbam rem mitigarent tristemque doctrinam poetico lepore involutam facilius ipse animis legentium insereret. At noster versus sibi de astronomia pangendos decrevit, non quia ullum inde ullius generis auxilium sperabat aut commodum, sed quod sic aspera res asperior fieret, et, ut sibi videbatur, honos scribenti augeretur. Neminem igitur ignarum sinit, canere se et in numeros referre, quæ vix prosa oratione explicanda sint.

Atque eamdem ob causamærociter pronuntiat, nihil se quæsiturum, unde aridam doctrinam amœnitate aliqua perfundat :

Ornari res ipsa negat, contenta doceri [2].

Itemque, cum jam in eo est, ut quæ partes signorum salubres aut malignæ sint habendæ, exponat, ita fastidiosam enumerationem excusat, ut efferre videatur, utque appareat, illum inde doctæ severitatis laudem affectare :

Sed quis tot numeros, totiens sub lege referre,
Tot partes iterare queat, tot dicere summas,
Perque artis causas faciem mutare loquendi?
Incipimus? Sed verba piget; sed gratia deerit;
In vanumque labor cedit, quem despicit auris.
Sed mihi per carmen fatalia jura ferenti,
Et sacros cæli motus, ad jussa loquendum est;
Nec fingenda datur, tantum monstranda figura;
Ostendisse deum nimis est, dabit ipse sibimet
Pondera. Nec fas est, verbis suspendere mundum.
Rebus erit major; nec parva est gratia nostri
Oris, si tantum poterit signare canenda [3].

Credas profecto, metum illi esse, ne quis rebus captus obliviscatur, tristes eas ac difficiles esse. Nam unde tantus fragor,

1. *Astron.*, I, 20-24.
2. *Ibid.*, III, 39.
3. *Ibid.*, IV, 431-442.

unde ille excusationum strepitus, si quando in astronomia explicanda numeri rationesque occurrunt? aut ea non versibus condenda, aut, si conderetur, qualis erat, tetrica et injucunda sine excusatione exprimenda. Sic enim Lucretius, præfatus se de obcuris ac novis rebus scripturum, pollicitusque se quam maxime lucida verba iis induturum, non in excusationes effunditur, quoties arida et aspera occurrunt.

Idemque, quamvis usurum se poeticis ornamentis prædixerit, ita tamen poesim philosophiæ involvit, ut nihil dicat delectationis causa quod non et aliquo modo doceat, utque ornamenta eadem atque argumenta sint, suavitasque cum veritate semper sit conjuncta. Manilius vero, qui satis arroganter ornamenta aspernatus est, ornamenta multa collocavit, quæ non explicandæ doctrinæ necessaria sunt, imo inania sunt et supervacua. Cur enim tot fabulas ac deorum heroumque amores et labores, cur tam multa illustrium virorum nomina totque judicia de iis et sententias inseruit? Cur illud de Andromeda non paucis sane verbis nec simplicibus rudibusque, sed omni cura expolitum ac nitidum? Multaque alia quæ jam proferam? Nisi rem ornare voluit, eique quæ non inerat, delectationem extrinsecus quæsitam adjicere. Num igitur operæ pretium fuit præstigiatoris voce miracula nuntiare :

Ornari res ipsa negat, contenta doceri?

CAPUT QUARTUM

QUAM RHETORICE MANILIUS REM ASTROLOGICAM TRACTAVERIT.

Fuit Manilius noster merus ac sincerus omnino rhetor. Quod multos ante, qui *Astronomica* evolverunt, non fugit; at non satis est, si quis multa rhetorice dicta apud Manilium notat : oportet totum poema a rhetore fuisse conditum agnoscamus. Jam enim quæ nuper patefeci, non illum veritatis causa, sed splendoris, nec ad explicandam, sed ad ornandam materiam multos e stoica disciplina ceteraque philosophia locos assumpsisse, neque quia vividam astronomiæ fidem et ipse haberet et legentibus facere vellet, ideo rationem ejus doctrinæ evolvisse, sed gloria susceptæ novitatis superatæque difficultatis ad scribendum allectum fuisse, ea profecto rhetorem satis indicant. Attamen, si quasdam operis partes, et tenuia quædam ac minuta singillatim considerabimus, multo manifestius apparebit, qui scriptor hic fuerit.

Sed aliquis forsan interrogabit quemadmodum homini rhetori venire in mentem potuerit rem tam obscuram tantique laboris explicare : nam illum novitate et difficultate trahi potuisse contendet, sed ini is tantum quæ non vulgi notitiam adeo excederent. At rhetores, cum miro dicendi et scribendi quæ plausus elicerent studio incenderentur, non ea tantum rimabantur quæ ad litteras quodam modo pertinerent. Trahebant e philosophiæ remotissimis doctrinis atque ex omni historiæ ac scientiæ parte, quod usque per se admirandum, verbis illustre fieri posset, suique ingenii famam late diffunderet. Nec eo contenti, naturam omnem diripiebant, omniaque quæ in ea usquam conspicienda erant, terras, oceanum, aera, saxa, aquas, plantas, animalia, rerumque om-

nium formas et ingenia et habitus aut describendo aut alludendo consumebant. Quid ergo mirum, si semel rhetor quidam de astris sibi loquendum decreverit? Eo præsertim tempore, quo princeps ipse hominesque humanissimi, nec minus ignarum et stultum vulgus astrologiæ studerent, sideraque sollicite interrogarent, quæ sibi fatis destinata fuisset fortuna. Atque, sicut aliis temporibus multa quæ ad religionem aut scientiam spectabant otiosorum hominum elegantiumque adolescentulorum leviumque feminarum fabulis agitata sunt, ita profecto tum astrologia in animo, ut ita dicam, et in ore hominum versabatur. Nam videmus in quadam suasoria scholasticum hominem non pauca de ea re verba fecisse : « Qui vero in media se, ut prædicant, fatorum misere pignora, natales inquirunt, et primam ævi horam omnium annorum habent nuntiam; quo ierint motu sidera, in quas discucurrerint partes, contrane deus steterit, an placidus adfulserit sol; an plenam lucem, [an] initia surgentis acceperit, an abdiderit in noctem obscuram caput luna: Saturnus nascentem, an ad bella Mars militem, an negotiosum in quæstus Mercurius exceperit, an blanda adnuerit nascenti Venus, an ex humili in sublime Juppiter tulerit, æstimant : tot circa unum caput tumultuantes deos. » At hic omnis religionis expers ea incredulus tanquam vana et commenta spernit : « Incertæ enim sortis vivimus : unicuique ista pro ingenio finguntur, non ex fide scientiæ [1]. » Quæ nisi homines delectare debuissent, non tam longum in iis fuisse rhetorem credo. Unde intelligi potest cur et Manilio succurrerit talem materiam eligere, et ita aridam ac difficilem ipse eam judicaverit, ut ingenium explicantis commendaret, non ut tædio atque odio legentes conficeret.

I

Noster igitur versus de astrorum virtutibus pangendos sibi proposuit. Nam inde sperabat summo cum honore suo declaratum iri, quanta elegantia solertiaque in tractandis poeseos numeris sciret uti. Cujus rei vir in primis peritus L. Müller testimonium summi ponderis attulit, in Astronomicis correctam prosodiacæ

1. Sen. rhet., *Suas.*, IV, 2e ed. Kiessling, p. 28.

metricæque rationis tractationem laudans strictamque severitatem [1]. Et profecto lætari Manilius videtur ea quam vulgo credunt formæ et materiæ repugnantia. Nam in iis quæ negligentius exspectes tractatum iri, in jejuna supputationum et numerorum notatione, in geometricis aut arithmeticis rebus definiendis, vel accuratius concinnantur versus, tanquam inde laudem quærat, servata per ardua continua versificandi elegantia, horum simillimus urbanorum hominum, qui, quibus in periculosis casibus omnes squalidi et inculti vitam duntaxat et tuentur et curant, tum maxime lauti, tonsi, tersi integrum vestis orisque nitorem delicatissime retinere gloriantur. Nam quid valeat diametros in circulo, audite canentem poetam :

.... Quacumque inciditur orbis
Per medium, pars efficitur tum tertia gyri,
Exiguo dirimens solidam discrimine summam [2].

Nunc, variis qui sunt in mundo circulis descriptis, coluros cognosce :

Sunt duo, quos recipit ductos a vertice vertex,
Inter se adversi, qui cunctos ante relatos
Seque secant gemino coeuntes cardine mundi,
Transversoque polo rectum ducuntur in axem,
Tempora signantes anni cælumque per astra
Quattuor in partes divisum mensibus æquis [3].

Etiam, quam poetice triangulum signorum circulo inscribitur!

Circulus ut dextro signorum clauditur orbe,
In tres æquales discurrit linea ductus,
Inque vicem extremis jungit se finibus ipsa,
Et quæcunque ferit, dicuntur signa trigona,
In tria partitus quod ter cadit angulus astra,
Quæ divisa manent ternis distantia signis [4].

Denique, operæ pretium est attendere quam inornatam nudamque et orationis et versus quasi castitatem in noxiis siderum par-

1. L. Müller, *Philol.*, XV, p. 481, 492; *De re metr. Lat. poet.*, p. 52 : « Manilium in plerisque rebus severissimam quamque sequi legem. »
2. Manil., *Astron.*, I, 545.
3. Id., *ibid.*, I, 603.
4. Id., *ibid.*, II, 273. — Cf. II, 307-357.

tibus enumerandis ostentet. Cujus unum exemplum sat erit producere :

> Lanigeri pars quarta nocet, nec sexta salubris :
> Septima par illi ac decima est, decimæque secunda.
> Quæque duas duplicat summas, septemque novemque,
> Unaque viginti numeris pars addita lædit,
> Et quinta et duram consummat septima partem [1].

Num vero in hac rerum arida asperitate, quidquam versibus arduum, aut scabrum inest? Sed non modo leni tenore fluunt, imo rotundo plenoque sono os declamantis implent inflantque. Certe qui ita mathematicam rationem in numeros redegit, mirus versuum artifex est æstimandus.

II

Nunc autem quæ rei astrologicæ voluptatis causa adsperserit, consideremus, postea quæsituri, quibus verbis et qua orationis forma et rem ipsam et ornamenta expresserit. Jam admonuimus philosophiam, et interdum stoicam, a poeta usurpatam fuisse : quem rhetorum omnium morem fuisse Seneca pater testatur. Nempe quidam in suasoria brevitatem humanæ vitæ luculentis verbis et triste sonantibus ponderat : « Nulli natura in æternum spiritum dedit, statutaque nascentibus in finem vitæ dies est. Imbecilla enim nos materia deus orsus est [2]. » In controversia autem, « Albutius et philosophatus est; dixit neminem natum liberum esse, neminem servum; hæc postea nomina singulis imposuisse fortunam [3]. » Nec ea quæ ad mores et vitam instituendam pertinerent, aliter Manilius tractare quam rhetorice videtur : componere contentus, quæ verbis niteant, numerose cadant, acute significentur, inopinanter contraponantur. Nam veterem ac tritam de auro et divitiis querelam revocat, optatque ut, sublata pecunia, frugum tantum mancipium hominibus sit :

1. Manil., *Astron.*, IV, 444 et sqq. 449-497.
2. Sen., *Suas.*, II, 2e ed. Kiessling, p. 13.
3. Id., *Controv.*, VII, 6, p. 349.

Quod solum decuit mortales nosse metallum :
Nulla fames, non ulla forent jejunia terris :
Dives erat census saturatis gentibus orbi [1].

Nec dissimilia sunt illa de luxu :

Ut veniant gemmæ, totus transibitur orbis?.....
Luxuriæ quoque militia est, vigilatque ruinis
Venter, et, ut pereant, suspirant sæpe nepotes [2].
... Jam ventri longius itur
Quam modo militiæ : Numidarum pascimur oris,
Phasidos et lucis; arcessitur inde macellum,
Unde aurata novo devecta est æquore pellis [3].

Cui non apparebit, ideo illam de moribus tristitiam scribentis conceptam fuisse, ut in extremum antithetum sententia caderet, quo poeticæ aurati velleris mentioni domestica illa quotidiani obsonatus vilitas opponitur.

Deinde, quam libenter in fabulas vel brevi allusione vel fusa narratione indicandas digrederetur, jam antea dixi. Raro enim omittit significare cur suum astris nomen impositum sit, quamque deorum hominumve fortunam aut virtutem perpetuo testimonio declaret. Quid autem ea ad astronomiam spectant? Quid Phaetontis aut Junonis fabulæ ad intelligendam circuli lactei naturam conferunt? Et nos docet poeta quibus astris orientibus Salmonea et Bellerophontem vel Meleagrum natos esse credamus : num eos in explicanda arte quæ veritatem profiteretur, laudare decuit? Unde vero ea non breviter descripta Andromedæ et Perseos fabula? Non ea omnia rhetorica ornamenta sunt?

Ex historiis autem præsertimque rerum Romanarum multa Manilius in opus suum detorsit. Sed, ut in ceteris, ita in afferendis illustribus vel factis vel viris, nihil inter hunc poetam eosque rhetores interest, quorum locos Seneca pater plurimos perscripsit. In suasoriis enim controversiisque quos scholastici tum condidere, notissimas Romanorum victorias et clades, humiles urbis origines, crescentesque in immensum auctus, Servium

1. Man., *Astron.*, V, 277.
2. Id., *ibid.*, IV, 397, 404.
3. Id., *ibid.*, V, 375.

Tullium, Horatium Coclem, Mutium, Decios, Brutum, Curtium, Fabricium, Tuberonem, Manlium, Marium, Crassum, Catonem, Pompeium, Cæsarem, e Graiis vero Asiaticisque Codrum, Socratem, Crœsum, adnoto non semel in exemplum documentumque advocatos. Quorum plerosque et Persius ac Juvenalis, et Seneca philosophus, cum rhetorum in ludis instituti fuissent, ciere solebant, quoties præsentis seculi vitia, antiquæ virtutis imaginem attollentes, increpabant. Horum ipsorum nomina Manilius vel astronomicis vel philosophicis rationibus luxuriose admiscuit. Hos lacteo in circulo stellis inseruit [1]; hos ad declarandam fortunæ inconstantiam fatorumque necessitatem compellit [2]; hos propriarum cujusque astri virtutum testes et exempla profert [3]. Nec alio modo, aliove scribendi artificio et consuetudine magni illi viri a rhetoribus et a Manilio in argumentorum seriem immittuntur [4]. Scilicet, ut dicendi copia augeretur, adolescentium in scholis memoriam magno rerum ac nominum proventu magistri distendebant, eosque assidua exercitatione assuefaciebant, ut ea omnia in promptu dicentes haberent, et inde orationem inflarent atque extenderent.

Nec historia tantummodo tum delectabantur : jam geographiam quoque favore non parvo persequebantur, ideoque multi recitantes studuerunt, ut quam luculentissimis gentium regionumque descriptionibus declamationes adornarent. Ac ne hujus quidem rei vestigium diu apud Senecam patrem quærendum erit. Nam, in prima suasoria, in amplum quemdam de Oceano locum incidimus, in quo, ingenii impetum sequens, Americam ipsam præsensisse rhetor videtur : « Cuicunque rei magnitudinem natura dedit, dedit et modum : nihil infinitum est nisi Oceanus. Aiunt fertiles in Oceano jacere terras, ultraque Oceanum rursus alia littora, alium nasci orbem, nec usquam rerum naturam desinere, sed semper inde, ubi desinere videatur, novam exsurgere [5] ». Jam vero et Lucani splendidæ illæ Galliarum Africæque descriptiones ad idem hominum studium refe-

1. Man., *Astron.*, I, 258 sqq.
2. Id., *ibid.*, IV, 23-90.
3. Id., *ibid.*, V, *passim.*
4. Cf. Man., *Astron.*, IV, 23-90, et Sen. rhet., *Exc. Controv.*, V, 1, p. 272; VII, 2, p. 271; et *passim.*
5. Sen. rhet., *Suas.*, I, p. 1. — Cf. S. Dosson, *Étude sur Quinte Curce*, p. 243-344, *n.*

rendæ sunt. Tum in primis e rhetorum disciplina illa fabulatoris elegantissimi Pedonis Albinovani de Oceano sunt tracta, quæ tanto spiritu dicta Seneca laudavit, quanto nemo alius declamator potuit [1]. Ob eamdem igitur causam, quod ejusmodi locis homines tum delectabantur, Manilius [2] in toto orbe describendo, reddendisque suis cuique signo terris ac populis tam accuratus longusque fuit : qui certe locus in *Astronomicis* splendet, nec ulli hujus poematis parti, ullive ejusdem generis alio in poemate descriptioni, sive rerum veritate, sive verborum elegantia cedit? Ac profecto nemo non admirabitur quam diligenter versibus depinxerit circumjectas Mediterraneo mari terras vel sparsas per illud insulas, totumque his qui tum vivebant homines notum orbem, nullo maris sinu terræve omisso projectu.

Denique, ne unum quoddam ornamentum, quod tum repertum fuisset, operi deesset, varias hominum artes et quæstus, eaque in primis quæ extra ordinatæ vitæ consuetudinem forent novamque aliquam aut industriam aut curiositatem haberent, diligentissime persecutus est. Quæ ideo sunt recepta ut rerum vivida novitate languentia hominum ingenia et consuetæ morum elegantiæ rectæque æquabilitatis pertæsa excitarent. Quemadmodum autem rhetor ibi deprehendatur, accipe. Scilicet diu ut in agendo, ita in scribendo Romani, non quid formosum, sed quid utile esset, quæsivere, ea prorsus negligentes quæ vel artem tantum ingeniumque fingentis ostenderent, vel nulla alia voluptate quam cognita pulchritudine legentes afficerent : nisi quod pauci excipiendi sunt, Alexandrinos poetas secuti, qui sibi duntaxat artem exercendam exprimendamque pulchritudinem rerum proposuere. Sed postquam Augusti pax, ut cetera, eloquentiam et litteras composuerat, viguere in scholis plurima ingenia, quæ, omni remota utilitate, nec persuadendi nec docendi studiosi, veritatis et rerum admodum securi, eam delectationem et ipsi decerpere et præstare aliis conati sunt, quæ proprie e dicendi cura exsisteret, quamque acutæ circa rem quamlibet sententiæ delectaque feliciter verba animis insinuarent. Rhetorum sane fuit ea sive laus, sive alio quo non tam benigno verbo uti velis, in arte artem solam quærere. Unde illæ severorum ingeniorum exsistunt creberrimæ querelæ,

1. Sen. rhet., *Suas.*, I, 151, p. 10.
2. Man., *Astron.*, IV, 585-817.

Quintiliani et Taciti, ipsiusque Petronii, nihil in scholis adolescentes ex iis aut videre aut audire quæ homines in usu habeant. Unde illæ declamationes, cum rebus tum oratione novæ atque admirandæ : in quibus neque verisimilitudo neque argumentatio ulla deprehendatur, nihil ex utilitate, nihil de sensu communi videatur esse detractum. At idem efficiebant istis suis controversiis scholastici homines, intra parietes ingenium alentes atque exponentes, neque ullos fori aut ambitionis fructus respicientes, quod postea fictarum ludicre aut pathetice rerum narratione multi apud nos scriptores tentaverunt. Mihi autem analogiam sequenti videtur rhetoris fuisse, in grave opus, quodque docere deberet, ea inserere, quæ nunc levibus versiculis, aut ludicris descriptionibus, aut fabulis, ut dicunt, veram ac vulgarem vitam referentibus addicerent. Nempe litterati illi urbanique homines, qui *Astronomica* audiebant legebantque, salsa quadam suavitate profecto titillabantur, cum designari ac describi elegantibus sane versibus sentirent lanios [1] :

> *Qui* pecudum membris media grass*a*ntur in urbe,
> Et laceros artus suspend*u*nt fronte tabernæ,
> Luxuriæque par*a*nt cædem mortesque lucr*a*ntur;

et Tironianæ scripturæ peritum :

> ... cui littera verbum est,
> Quique notis linguam superet, cursimque loquentis
> Excipiat longas nova per compendia voces [2];

et peregrinandi studiosos :

> ... Non illos sedibus isdem
> Mollia per placidas delectant otia curas,
> Sed juvat ignotas semper transire per urbes,
> Scrutarique novum pelagus, totius et esse
> Orbis in hospitio [3]...

Quin salientes in hortis villarum aquas specta sursum agi,

> Ipsaque conversis aspergere fluctibus astra [4].

1. Man., *Astron.*, IV, 184.
2. Id., *ibid.*, IV, 197.
3. Id., *ibid.*, IV, 510.
4. Id., *ibid.*, IV, 263.

Ecce autem adsunt negotiosi illi, multa agendo nihil agentes, de quibus Seneca et Phædrus notissima scripsere, trepida et inutilis gens ardelionum :

Instar erit populi, totaque habitabit in urbe,
Limina pervolitans, unumque per omnia verbum
Mane salutandi portans communis amicus [1].

Nunc omne genus aurigarum equitumque :

Ille (*Heniochus*) dabit proprium studium, cæloque retentans,
Quas prius in terris agitator amaverat artes :
Stare levi cursu moderantem quattuor ora
Spumigeris frenata lupis, et flectere equorum
Prævalidas vires ac torto stringere gyro :
At cum laxato fugerunt cardine claustra,
Exagitare feros, pronumque anteire volantes,
Vixque rotis levibus summum contingere campum,
Vincentem pedibus ventos, vel prima tenentem
Agmina in obliquum cursus agitare malignos,
Obstantemque mora totum præcludere circum :
Vel medium turbæ nunc dextros ire per orbes
Fidentem campo, nunc meta currere acuta,
Spemque sub extremo dubiam suspendere casu.
Nec non alterno desultor sidere dorso
Quadrupedum, et stabiles poterit defigere plantas,
Perque volabit equos, ludens per terga volantûm [2].

Nunc elegantes adolescentuli, sui muliebriter amantes, mollitiæ dediti, Veneremque, vel potius Veneris imaginem sequentes :

Illis cura sui cultus frontisque decoræ
Semper erit, tortos in fluctum ponere crines,
Aut vinclis revocare comas et vertice denso
Fingere, et appositis caput emutare capillis,
Pumicibusque cavis horrentia membra polire,
Atque odisse virum, sterilesque optare lacertos;
Femineæ vestes, nec in usum tegmina plantis,
Sed specie; fictique placent ad mollia gressus :....
Semper amare parum est, cupient et amare videri [3].

1. Man., *Astron.*, V, 64.
2. Id., *ibid.*, V, 71.
3. Id., *ibid.*, V, 146-153, 156. — Cf. Sen., *de Brevitate vitæ*, XII.

Nunc variæ pilariorum artes :

> Ille pilam celeri fugientem reddere planta,
> Et pedibus pensare manus, et ludere folle,
> Mobilibusque citos ictus glomerare lacertis :
> Ille potens turba perfundere membra pilarum,
> Per totumque vagas corpus disponere palmas,
> Ut teneat tantos orbes sibique ipse reludat,
> Et velut edoctos jubeat volitare per ipsum [1].

Hic vero ebriosus :

> Gaudebitque mero mergetque in pocula mentem [2].

Hic auditis occupatus symphoniis :

> ... curas inter secreta movebit
> Carmina, furtivo modulatus murmure vocem,
> Solus et ipse suas semper cantabit ad aures [3].

Quid, qui :

> ... linguas hominum sensusque docebit
> Aerias volucres, novaque in commercia ducet,
> Verbaque præcipiet naturæ lege negata [4]?

Vel alii,

> ... clausas qui culmine summo
> Pascere aves Veneris gaudent, et reddere cælo
> Aut certis revocare notis; totamve per urbem
> Qui gestant caveis volucres ad jussa paratas,
> Quorum omnis parvo consistit passere census [5]?

Vel qui serpentes

> Accipient sinibusque suis peploque fluentes,
> Osculaque horrendis jungent impune venenis [6]?

1. Man., *Astron.*, V, 165.
2. Id., *ibid.*, V, 246.
3. Id., *ibid.*, V, 335. — Seneca, *de Brev. vitæ*, XII : « Quorum, cum ad res serias, etiam sæpe tristes adhibiti sunt, exauditur tacita modulatio? » Nonne jure suspicabimur, ut illustrium virorum et gestorum, ita lepidarum vulgaris vitæ descriptionum copiam in scholis comparari, quas quisque postea in scribendo ad utilitatem suam convertat, quibusque hic philosophiam ornet, ille astrologiam, quamlibet alius materiam?
4. Id., *ibid.*, V, 379.
5. Id., *ibid.*, V, 384.
6. Id., *ibid.*, V, 393.

Jam vero natantes inspice, quique se concharum causa immergunt pelago :

Sic, venit ex illo (Delphino) quisquis, volitabit in undis,
Nunc alterna ferens in lentos brachia tactus
Explausa resonabit aqua, nunc æquore mersas
Diducet palmas, furtivus remes in ipso,
Nunc in aquas rectus veniet, passumque natabit,
Et vada mentitus reddat super æquore campum,
Aut immota ferens in tergus membra latusque
Non onerabit aquas summisque accumbet in undis,
Pendebitque super, tantum sine remige velum.
Illis in ponto jucundum est quærere pontum,
Corporaque immergunt undis, ipsumque sub antris
Nerea et æquoreas conantur visere Nymphas;
Exportantque maris prædas, et rapta profundo
Naufragia, atque imas avidi scrutantur arenas [1].

Jam petauristas ac circulatores admirare, mobilia

Corpora, quæ vadido saliunt excussa petauro,
Alternosque cient motus, delatus et ille
Nunc jacet, atque hujus casu suspenditur ille;
Membrave per flammas orbesque emissa flagrantes,
Molliter ut liquidis per humum ponuntur in undis,
Delphinumque suo per inane imitantia motu
Et viduata volant pennis et in aere ludunt [2].

Continuo pantomimus, tacito gestu, affectus referet,

... Solusque per omnes
Ibit personas et turbam reddet in uno;
Aut magnos heroas aget civesque togatos;
Omnis fortunæ vultum per membra reducet,
Æquabitque choros gestu, cogetque videre
Præsentem Trojam Priamumque ante ora cadentem? [3]

Deinde artifices auri occurrunt,

... qui mille figuris
Vertere opus possint tornique acquirere dotem
Materiæ et lapidum vivos miscere colores [4]...

1. Man., *Astron.*, V, 423.
2. Id., *ibid.*, V, 440.
3. Id., *ibid.*, V, 481.
4. Id., *ibid.*, 507.

Hinc lenocinium formæ cultusque repertus
Corporis, atque auro quæsita est gratia frontis,
Perque caput ducti lapides, per colla manusque,
Et pedibus niveis fulserunt aurea vincla.
Quid potius matrona velit tractare creatos,
Quam factum revocare suos quod possit ad usus [1].

Tum funambulus

In prærupta dabit studium vendetque periclo
Ingenium; ac tenues ausus sine limite gressus
Certa per extentos ponet vestigia funes,
Et cæli meditatus iter vestigia perdet,
E penna et pendens populum suspendet ab ipso [2].

Denique apparent qui feras mansuefaciunt :

Ille manu vastos poterit frenare leones,
Et palpare lupos, pantheris ludere captis,
Nec fugiet validas cognati sideris ursas,
Inque artes hominum perversaque munera ducet;
Ille elephanta premet dorso, stimulisque monebit
Turpiter in tanto cedentem pondere punctis.
Ille tigrim rabie solvet pacique domabit,
Quæque alia infestant silvis animalia terras,
Junget amicitia secum [3].....

Ac profecto horum omnium mores, artes, industriam vivide ac lepide Manilius expressit. Non tamen possum quin cogitem, ea esse quæ homines otiosos rerum admiratione, sententiarum festivitate, descriptionum subtilitate delectent. At si quis astrologiæ sinceram fidem studiumque fervidum præstitisset, num talia scripsisset? num scripta laudasset? Nempe Manilio merito aliquis inclamet : « Quid rhetorem ac ludicrum hominem agis in re quæ gravitatem et auctoritatem poscit? Hic docendum, non ludendum. Et tuamet ipse sententia damnandus es, qui scripsisti :

Ornari res ipsa negat, contenta doceri.

Aut operæ pretium est, tot et tanta de astrorum naturis et viribus, deque cunctis mundi figuris ac partibus explicuisse, ut,

1. Man., *Astron.*, V, 516.
2. Id., *ibid.*, V, 652.
3. Id., *ibid.*, V, 702.

multo et scribentis et legentis labore consumpto, et tu doceas, et ego cognoscam, quæ signa lanios, aurigas, desultores, pilarios, avicularios, natatores, petauristas, funambulos, pantomimos, mansuetarios similiaque alia hominum genera informent, qua cælesti virtute hi crines molliter componant, hi secum modulari soleant? Num magna illa ac divina corpora ad pusillas res sunt demittenda? Atqui si ex animo salubrem scientiam professus fuisses, non ea ornamenta, non eam delectationem esses sectatus : et magnis exemplis efficacitatem rei, non tuum ingenium lepidis comprobasses. »

III

Nunc ad eam orationis formam veniendum est, quæ Manilio placuit, eademque per totum carmen invenitur, sive rem, sive ornamenta extra rem tractat. Usus autem est dicendi ratione admodum rhetorica, cum multorum aliorum, tum diligentissimi viri Ad. Cramer judicio, qui plurimas ab eo usitatas figuras enotare se in opusculo suo declarat, « quæ maxime dignæ sunt quæ commemorentur, cum simul poetam poesim in ludis rhetoricis didicisse nos doceant[1]. » Nam ille omnia dicendi artificia et lenocinia et argutias et delicias per poema profudit quæ unquam a rhetoribus sunt excogitata, aut a controversiarum suasoriarumque scriptoribus vel ab imbutis scholastica elegantia poetis ac philosophis usurpata.

Primum enim gaudet eadem littera incipientes voces continuare, ita ut iterum atque iterum revocata consonantium vi feriantur aures, velut in his versibus :

In *c*ujus *c*audam *c*ontento dirigit arcu [2].
*P*ublica *s*uccensis *p*eraguntur fata *s*epulchris [3].
*P*er *d*uo *p*artitæ *d*irimit *d*ivortia terræ [4].
*P*erpetuus *p*opuli *p*rivato in limine *p*rætor [5].
E *p*enna et *p*endens *p*opulum sus*p*endet ab ipso [6].

1. Cramer, *op. l.*, p. 43.
2. Man., *Astron.*, I, 269.
3. Id., *ibid.*, I, 883.
4. Id., *ibid.*, III, 384.
5. Id., *ibid.*, IV, 212.
6. Id., *ibid.*, V, 656. — Cramer, *l. l.* — Cf. Becq de Fouquières, *Traité de versification française*, ch. XI, *de l'Allitération.*

Deinde ei immodice apostrophe placuit : nihil enim non appellat, quod vivat quodque non vivat :

> Postque tuos, Thrasimene, lacus [1] ;

astra autem in primis et identidem. Nempe ecquod sidus non ita invocavit? ecquod etiam semel tantum invocavit?

> Anguitenens magno circumdatus orbe Draconis,
> Cum venit in regione tuæ, Capricorne, figuræ,
> Non inimica facit serpentum membra creatis [2].

> Bis quinos annos Aries unumque triente
> Fraudatum dabit. Appositis tu , Taure, duobus
> Vincis ; sed totidem Geminorum vinceris astro.
> Tuque bis octonos, Cancer, binosque trientes ;
> Bisque novem, Nemeæe, dabis, bessemque sub illis.....
> Ter quinos, Capricorne, dares, si quattuor essent
> Appositi menses [3].

Jam vero, cum omnibus cujuscumque et gentis et ævi artificibus verborum in deliciis præcipue fuerit antitheton, non admiraberis quod id creberrime nostri sententiis irrepserit. Cujus aliquot exempla producere satis erit :

> ..... tum *di quoque*
> *Quæsivere deos :* dubitavit Juppiter ipse
> *Quod poterat non posse timens* [4].

> ... *Invictum devicta* morte Catonem [5].

> *Quæstus naufragio* petitur, corpusque profundo
> Immissum pariter quam præda exquiritur ipsa.
> Nec semper tanti merces est parva laboris :
> Censibus æquantur conchæ, lapidumque nitori
> Vix quisquam est locuples : *oneratur terra profundo* [6].

> Ætherеusque Platon, et qui fabricaverat illum
> *Damnatus* que suas *melius damnavit* Athenas [7].

1. Man., *Astron.*, IV, 38.
2. Id., *ibid.*, V, 390.
3. Id., *ibid.*, III, 567-571, 576-577.
4. Id., *ibid.*, I, 422.
5. Id., *ibid.*, IV, 87.
6. Id., *ibid.*, V, 402.
7. Id., *ibid.*, I, 774.

Quorum carminibus nihil est nisi fabula cælum,
Terrave composuit cælum, quæ pendet ab illo [1].

Medææ pueros dicit :

Et *male* conceptos partus *pejusque* necatos [2];

et Thebas, cæsis septem ducibus, ab Epigonis captas :

... *Victam quia vicerat* urbem [3];

et hæc alias :

Victuros agimus semper nec *vivimus* unquam [4].
Luxuriamque lucris emimus, *luxuque rapinas*,
Et summum census pretium est, effundere censum [5].
Sic adamas, punctum lapidis, pretiosior auro est.
Parvula sic *totum* pervisit pupula cælum,
Quoque vident oculi, *minimum* est, cum *maxima* cernant.
Sic animi sedes, *tenui* sub corde locata,
Per *totum angusto* regnat de limite corpus [6].

Sæpe etiam per spatium haud breve explicatur antitheton, et iterum atque iterum orationi infigitur : velut in his de Pylade et Oreste, moxque de Damone et Phintia :

Unus erat Pylades, unus qui mallet Orestes
Ipse mori : lis una fuit post secula mortis,
Alter quod raperet fatum, non cederet alter.
Et duo qui potuere sequi.....
Optavitque reum sponsor non posse reverti,
Sponsoremque reus timuit, ne solveret ipsum [7].

Quin ita illam dicendi formam affectat, ut interdum tanquam inter se contraria opponat quæ dissimilia admodum sunt, non contraria, nec comparari ideoque contraponi possint. Nam quosdam refert docere potuisse elephantos,

tantamque aptare loquendo
Artibus humanis varia ad spectacula molem [8].

1. Man., *Astron.*, II, 37.
2. Id., *ibid.*, III, 13.
3. Id., *ibid.*, III, 16.
4. Id., *ibid.*, IV, 5.
5. Id., *ibid.*, IV, 10.
6. Id., *ibid.*, IV, 926.
7. Id., *ibid.*, II, 583.
8. Id., *ibid.*, IV, 236.

Quid vero horum animalium moles obstat, quin loquentem magistrum audiant? Cum feritate, non pondere, obsequium junctum admirationem movet.

Et quædam invenias in quibus appareat non e sententia verba, sed e verbis sententiam profluxisse : quod cum multa alia, tum hæc indicant :

> ... victorque ad sidera mittit
> *Sidereos* oculos [1].
> ... Quid mirum, noscere *mundum*
> Si possint homines, *quibus est et mundus in ipsis* [2].

Quis autem varias dicendi figuras, translationesque ceteraque in eumdem modum reperta annumerare possit, quibus Manilius libentissime versus suos refersit? Nam nihil fere simpliciter et plane dixit : omnes sententias torsit, verba flexit, ut vel e vulgatis rebus subtiliter cogitata et singulariter dicta eliceret. Ac per totum poema improbus hic sentiendi et eloquendi labor legentem modo cum suavitate quadam, sæpe cum molestia sollicitat. Cujus rei quædam subjiciam documenta. Hæc primum de Jove :

> Nobilis et mundi nutrito rege Capella
> Cujus ab uberibus magnum ille ascendit Olympum,
> *Lacte fero crescens ad fulmina vimque tonandi* [3].

Phaetontis casu terrestria incendia ita solatur :

> Quo querimur, flammas totum sævisse per orbem,
> *Terrarumque rogum cunctas arsisse per urbes*,
> Cum vaga dispersi fluitarunt lumina currus,
> Et cælum exustum est? Luit ipse incendia mundus
> Et nova vicinis flagrarunt sidera flammis [4].

Tum illa de diffusis per universum naturæ orbem ignibus,

> Qui gravidas habitant *fabricantes fulmina* nubes.
> Et penetrant terras *Ætnamque minantur Olympo* [5].

1. Man., *Astron.*, IV, 107.
2. Id., *ibid.*, IV, 893.
3. Id., *ibid.*, I, 366.
4. Id., *ibid.*, I, 744.
5. Id., *ibid.*, I, 853.

Et hæc de Atheniensi illa pestilentia :

Cesserat officium morbis, et *funera deerant*
Mortibus et lacrimæ [1].

Jam vero Nilum describit :

... Erumpens imitatur sidera mundi
Per septem fauces atque ora fugantia pontum [2].

Sic autem gladiatores :

Nunc caput in mortem vendunt, et funus arenæ,
Atque hostem sibi quisque parat, cum bella quiescunt [3].

Mox gubernatorem, qui cursum stellis dirigit,

Et pontum cælo vincit [4].

Adde etiam illa quæ fabulosum illum Phryxi Arietem signant :

Cum *vitreum* findens *auravit* vellere pontum [5].

Quid? quos cæcitati mundi facies destinat : quos maligno sidere

Lumina deficient ortos *geminamque* creatis
Mortem fata dabunt : se quisque *et vivit et effert* [6]?

Et quod diluvium terris immissum est,

Humani generis cum solus constitit heres
Deucalion, *scopuloque orbem possedit in uno* [7]?

Quodque Salmoneus ob nefandam industriam passus est :

..... qui cælum imitatus in urbe
Pontibus impositis, missisque per æra quadrigis
Expressisse sonum mundi sibi visus, et ipsum
Admovisse Jovem terris, dum fulmina fingit,
Sensit, et immensos ignes super ipse secutus
Morte Jovem didicit [8]?

1. Man., *Astron.*, I, 888.
2. Id., *ibid.*, III, 273.
3. Id., *ibid.*, IV, 225.
4. Id., *ibid.*, IV, 280.
5. Id., *ibid.*, IV, 515.
6. Id., *ibid.*, IV, 533.
7. Id., *ibid.*, IV, 832.
8. Id., *ibid.*, V, 91.

Nec prætermittendi tragici poetæ, quorum erit

> ... quanquam in chartis, stilus ipse cruentus [1] :

quos scilicet, tristem Œdipum inducentes,

> ... Thebana juvabit
> Dicere *bella uteri*, *mixtumque in fratre parentem :*
> Quærent Medææ natos fratremque patremque,
> Hinc vestes, illinc *flammas* pro munere *missas* :
> Aeriamque fugam *natosque ex ignibus annos* [2].

Quæ omnia sunt profecto admiranda, tanto in vanum consumpto et ingenio et labore, quid in vanum? multum abest : contra pessimo cum fructu consumitur, ut et involvatur res implicatissimis verbis et quam longe petitis, et sententia legentium meditationem vel torqueat vel eludat. Nec brevia hæc, planæque orationi interfusa : facile Manilius, tanquam pronam sequeretur ingenii naturam, hujusce modi ænigmata nectit, perque plures versus extendit : velut cum patrem illum commemorat,

> ... qui serpentem super ora cubantem,
> Infelix, nati *somnumque animamque bibentem*,
> Sustinuit misso petere ac prosternere telo.
> *Ars erat esse patrem ; vicit natura periclum*,
> Et pariter juvenem *somnoque ac morte* levavit,
> Tunc *iterum natum* et fato per somnia raptum [3].

Nec modum ullum sibi posuit ita scribendi : incredibile vero est, quam obscura potuerit rimari, dum ingenium ac brevitatem assectatur. Cujus rei testimonio erit, præter ea quæ jam laudavi omnia, unicus hic de Jove Junonis sororis conjuge versus :

> Et sub fratre viri nomen, sine fratre parentis [4].

Elegantiam autem illam quam affectat, sæpe transilit, nec modo putido quasi fuco sincerum illum rerum splendorem usque ad molestiam illinit, sed dum vigorem verborum argutiæ vult

1. Man., *Astron.*, V, 464.
2. Id., *ibid.*, V, 464.
3. Id., *ibid.*, V, 306.
4. Id., *ibid.*, II, 16.

addere, in rusticitate sæpe consistit inficeta prorsus eoque magis nauseosa, quod non rudi natura excusatur. Nam dirum illud Atrei convivium horrendasque epulas his verbis notat :

Ructantemque patrem natos [1].

Quo nihil et ipse Seneca, dum cupit atrociter, fastidiosius dixit.

Cum vero Manilius adeo studiosus et indelassatus novarum et sententiarum et locutionum indagator sit, ob eamdem ipsam hanc causam, quoties fabulas vel historias advocat, maluit rebus obiter alludere quam eas tractim persequi. Nempe in continua narratione, cui nihil deest quod factum fuerit, vel quod ad intelligenda ea quæ facta sunt prosit, æqualitas præcipue et idem semper tenor desideratur, utque non nimio interdum fulgore aciem oculorum præstringens, ita nunquam deficiens subitisque absumptum tenebris lumen. At cum ceteri rhetores, tum Manilius quoque in hac maxima parte claudicat, duxitque habiliorem eam fore quam tractabat materiam, suoque ingenio eique quam cupiebat ingenii laudi magis accommodatam, si pauca de multis, quam si de una re omnia loqueretur. Itaque frequentem hanc advocavit et Graiorum et Romanorum et deorum et heroum turbam ; ut cujusque mores aut facta arctissima velut formula concluderet, quæ curiose expressa insignem quasi notam cuique apponeret. Inde illa in libro primo enumeratio virorum, quos in lacteo circulo post mortem habitare conjicit : e quibus paucos excipiam :

Horatia proles
Tota acies partus, nec non et Scœvola trunco
Nobilior, majorque viris et Clœlia virgo,
Et Romana ferens, quæ texit, mœnia Cocles,
Et commilitio volucris Corvinus adeptus
Et spolia et nomen, qui gestat in alite Phæbum...
Certantesque Deci votis similesque triumphis,
Invictumque mora Fabium..... [2];

vel illa in tertio libro, cum quæ non scripturus sit, indicit :

Non ego in excidium cæli nascentia bella,
Fulminis et flammas, partus in matre sepultos;

1. Man., *Astron.,* V, 463.
2. Id., *ibid.,* I, 778,783, 790-791.

Non conjuratos reges, Trojaque cadente
Hectora venalem cineri, Priamumque ferentem;
Colchida nec referam vendentem regna parentis,
Et lacerum fratrem stupro, segetesque virorum,
Taurorumque truces flammas, vigilemque draconem,
Et reduces annos, auroque incendia facta,
Et male conceptos partus pejusque necatos;
Non annosa canam Messanæ bella nocentis,
Septenosque duces, ereptaque fulmine flammis
Mœnia Thebarum, et victam quia vicerat urbem,
Germanosque patris referam, matrisque nepotes,
Natorumque epulas, conversaque sidera retro
Ereptumque diem; nec Persica bella profundo
Indicta, et magna pontum sub classe latentem,
Immissumque fretum terris, iter æquoris undis;
Non regis Magni spatio majore canenda
Quam sint acta, loquar [1]...

tot scilicet ænigmata quot voces. His atque aliis ejusdem generis multis Manilius gaudet, nec in apertam rerum narrationem sæpe effunditur.

Sin autem quando quid enarrat, tum etiam singulas partes non tam declarat palam quam oblique stringit, nec tam rem ipsam quam circa rem suum ingenium velle indicare videtur. Ideoque crebro fit, ut non ea eligat, quæ proprium id, quod rei inest ad movendum aut delectandum, monstrent, sed ea quærat, quæ, nihil per se ipsa, quod moveat aut delectet, afferentia, alienam ex artificio præstigiisque scribentis pulchritudinem et suavitatem induent, quæ tota verbis continebitur. Quod satis intelligetur, si quis hos versus attendere velit, quibus Phryxi Arietem describit :

Virgine delapsa cum fratrem ad littora vexit,
Et minui deflevit onus dorsumque levari [2].

Nunc autem, perspecto Manilii genere dicendi, emensa quæ nobis proposueramus spatia judicare licebit, si prius duos insuper locos attulerimus, quibus explicatis apparebit, qua constantia poeta distortas illas sententias effossasque nimia cura voces in opere mixtas continuaverit.

1. Man., *Astron.*, III, 5.
2. Id., *ibid.*, IV, 747.

Quorum in altero loco [1] piscatorum labores omnemque industriam depingit : quos primum scribit

.... extentis *laqueare* profundum
Retibus, et *pontum vinclis armare* furentem;
Et velut in laxo securas æquore phocas
Carceribus claudent raris et compede nectent;
Incautosque trahent macularum nomine thynnos :
Nec cepisse sat est; luctantur corpora nodis,
Expectantque novas acies, ferroque necantur,
Inficiturque *suo* permixtus sanguine pontus.

Hic vero operæ pretium est audire, quam varie capti necatique pisces tractentur; in primisque qua ratione celebratissimum illud Sociorum garum fiat :

Altera fit cædis cædes : scinduntur in artus
Corpora, et *ex uno varius* describitur usus.
Illa datis melior succis, pars illa retentis;
Hinc sanies pretiosa fluit, *floremque cruoris*
Evomit, et mixto gustum sale temperat oris.
Illa putris turba est, strages confunditur omnis,
Permiscetque suas alterna in damna figuras,
Communemque cibis usum succumque ministrat.
At cum cæruleo stetit ipsa *simillima ponto*
Squamigerum nubes, turbaque immobilis hæret,
Excipitur vasta circumvallata sagena,
Ingentesque lacus et Bacchi dobia complet,
Humorisque vomit socias per mutua dotes,
Et fluit in liquidas tabes resoluta medullas.

Nec a piscatoriis artibus salinarum tractatio est sejungenda [2] : succedunt igitur qui eodem sidere nati possunt

Et pontum coquere et ponti secernere virus,
Cum solidum certo distendunt margine campum
Appelluntque suo deductum ex æquore fluctum,
Claudendoque regunt : tum damnum suscipit unda
Aeris, et posito per solem humore nitescit.
Congeritur siccum pelagus, *mensisque* profundi
Canities semota maris; spumæque rigentis
Ingentes faciunt tumulos; pelagique venenum,
Quo perit usus aquæ succo corruptus amaro,
Vitali sale permutant, redduntque salubrem.

1. Man., *Astron.*, V, 660-682
2. Id., *ibid.*, V, 683-693.

His certe lepos est et elegantia : nec potuit plebeium negotium exquisitioribus verbis explicari. Sed ut tota scatet sententiis oratio, rhetoremque prodit, semper de proprii ingenii fortuna et exitu anxium ac sollicitum!

Alter vero locus [1] eumdem fuisse in narrando quem in describendo poetam declarabit : notissima scilicet illa et nimis fortasse laudata Andromedæ fabula. Igitur incipit aperire cur virgo fuerit exposita :

> Hanc quondam pœnæ dirorum culpa parentum
> Prodidit, infestus totis cum finibus omnis
> Incubuit pontus, timuit *navifraga tellus,*
> *Et quod erat regnum, pelagus fuit :* una malorum
> Proposita est merces : vesano dedere ponto
> Andromedam, teneros ut bellua manderet artus.

Opportuna quidem acumini talis in ætate tali sors; itaque hic immoratur :

> *Hic Hymenæus erat : solari publica damna*
> *Privatis;* lacrimans ornatur victima pœnæ,
> Induiturque sinus non hæc ad vota paratos,
> *Virginis et vivæ rapitur sine funere funus.*

His postquam scriptor lectorem admonuit, ne se debita admiratione fraudaret, rursus ad narrandum se revocat :

> Ac simul infesti ventum est ad littora ponti
> *Mollia* per *duras* panduntur brachia cautes,
> Astrinxere pedes scopulis, injectaque vincla,
> Et cruce *virginea* moritura *puella* pependit.
> Servatur tamen in pœna *vultusque pudorque :*
> *Supplicia ipsa decent;* nivea cervice reclinis,
> Molliter (ipsa suæ custos est palla figuræ)
> Defluxere sinus humeris, fugitque lacertos
> Vestis, et effusi scapulis hæsere capilli.

Vivida hæc admodum pendentis puellæ pictura : ut dubitem, an non in mente scribentis poetæ ac velut ante oculos aliqua vel tabula vel statua insederit. Ea enim est horum versuum propria pulchritudo, quam artifices exprimere solent, non poetæ [2]. Tunc

1. Man., *Astron.*, V, 540-620.
2. Non unicus hic locus est, in quo Manilium artificis alicujus operum

autem quid non inducit dolore tanti casus perfusum? nihil non in natura movet :

Ter circum Alcyones pinnis planxere volantes,
Fleveruntque tuos miserando carmine casus,
Et tibi contextas umbram fecere per alas.
Ad tua sustinuit fluctus spectacula pontus,
Assuetasque sibi desiit (?) perfundere rupes [1],
Extulit et liquido Nereis ab æquore vultum,
Et casus miserata tuos roravit et undas.
Ipsa levi flatu refovens pendentia membra
Aura per extremas resonavit flebile rupes.

Ecce autem Perseus adest, quem adspecta virgo amoris quodam velut fulmine attonat.

Tandem Gorgonei victorem Persea monstri
Felix illa dies redeuntem ad litora duxit.
Isque ubi pendentem vidit de rupe puellam,
Diriguit facie, quam non stupefecerat hostis,
Vixque manu spolium tenuit, *victorque Medusæ*
Victus in Andromeda.

Quam admirationem eleganter prodit, nec Italicus Gallicusve versiculorum olim conditor lepidiorem laudem de pendente virgine concinnare potuit :

Jam cautibus invidet ipsis
Felicesque vocat teneant quæ membra catenas.

Credas Mascarillum loqui. Quid, quæ sequuntur?

Et postquam pœnæ causam cognovit ab ipsa,
Destinat in thalamos per bellum vadere ponti,
Altera si Gorgo veniat non territus ire.

Ne tamen quid contra morem fiat, ad parentes virginis volat, sibique eam desponderi postulat.

Concitat aerios cursus, flentesque parentes
Promissu vitæ recreat, *pactusque maritum*
Ad litus remeat.

meminisse credam. Nam idem valet hic versus, cum de Tauro loquitur, qui vexit

Europam dorso retinentem cornua læva.

(II, 490).

1. Forsan *defit* legendum, cum in codice Vossiano secundo *desit* inveniatur.

Jam vero tertia tantæ tragœdiæ persona, monstrum inducitur, quo non ipsum illud Theramenis portentum immanius est :

> Gravidus jam surgere pontus
> Cœperat, aut longo fugiebant agmine fluctus
> *Impellentis onus monstri.* Caput eminet undis
> Frendentis, pelagusque vomit, *circumsonat æquor*
> *Dentibus, inque ipso rapidum mare navigat ore.*
> Hinc vasti turgent immensis torquibus orbes,
> *Tergaque consumunt pelagus;* sonat undique Phorcys;
> *Atque ipsi metuunt montes scopulique ruentem.*

Tali adventante bellua, locus jam poetæ videtur esse Andromedam alloquendi, cujus, credo, tristior vultus fuit.

> Infelix virgo, quamvis sub vindice tanto,
> Quæ tua tunc fuerat facies? *Quas fugit in auras*
> Spiritus? ut toto caruerunt sanguine membra?
> Cum *tua fata* cavis è rupibus *ipsa videres,*
> *Adnantemque tibi pœnam,* pelagusque ferentem,
> Quantula præda maris!

Pugna autem aliquantum friget, etsi poeta non communia repperit :

> Quassis hic subvolat alis
> Perseus et cælo pendens jaculatur in hostem,
> Gorgoneo tinctum defigens sanguine ferrum.
> Illa subit contra, versamque a gurgite frontem
> Erigit, et tortis innitens orbibus alte
> Emicat, ac toto sublimis corpore fertur.
> Sed quantum illa subit, spumam ejuculata profundo,
> In tantum revolat, laxumque per æthera ludit
> Perseus, et ceti subeuntis verberat ora.
> Nec cedit tamen illa viro, sed *sævit in auras*
> *Morsibus, et vani crepitant sine vulnere dentes;*
> *Efflat et in cælum pelagus,* mergitque volantem
> Sanguineis undis, *pontumque exstillat in astra.*
> Spectabat *pugnam pugnandi causa* puella;
> Jamque oblita sui metuit pro vindice tali
> Suspirans, *animoque magis quam corpore pendet.*
> Tandem confossis subsedit bellua membris
> Plena maris, summasque iterum remeavit ad undas,
> Et magnum vasto contexit corpore pontum;
> Tunc quoque terribilis, *nec virginis ore videnda.*

Audi nunc, quam urbanus heros is fuerit, qui mulierem salutare nisi lautus tersusque ausus sit :

> *Perfundit liquido Perseus in marmore corpus,*
> Major et ex undis ad cautes pervolat altas,
> Solvitque hærentem vinclis de rupe puellam
> Desponsam, *pugna nupturam dote mariti.*

Hæc optime exorsa narratio quam optime cadit! Et si illa recitata sunt, quantis plausibus auditorium rupere!

CAPUT QUINTUM

QUAM VERE POETICAM FACULTATEM MANILIUS IN ASTRONOMICIS EXHIBUERIT

Sed jam destinatum, ut ait Virgilius,

> Spatiis confecimus æquor,
> Et jam tempus equum fumantia solvere colla.

Nam, quod mihi proposueram opus, quam probabilibus et quibusdam etiam pro re certissimis indiciis monstravi, quem sine ulla causa Manilium nomine dicere solemus, scholasticum illum fuisse poetam, qui extremis potissimum Augusti temporibus, astrorum vim ac virtutes sibi susceperit evolvendas. In quo poemate docui nullam philosophiam, ac ne stoicam quidem, ob veritatem aut ullam scribentis persuasionem arcessitam, sed, quia luculentis versibus et grandibus poeseos tractibus materiam uberem præstaret, ideo per totum opus adspersam fuisse; astronomiæ autem, in qua et sæpius errat nec valde curare videtur, ne erret, cum parum peritum, tum parum curiosum illum exstitisse; quin ne astrologicam quidem rationem penitus aut cognitam ab eo aut intellectam fuisse, etiamque non errore aliquo poetæ, sed expressa quadam voluntate ita depravatam, ut scientiæ fides elegantiæ orationis cederet. Cujus igitur artis acerrimus amator esset, quam studiosissime et sequeretur et explicaret, non philosophiam illam esse credendum est aut astronomiam sed versificationem et eloquentiam : ideoque materiam electam novam prorsus et difficilem, quæ palam ostentaret, quid in pangendis versibus, quid in eloquendo rhetor eruditus ac subtilis posset. Eum denique quam splendidissimam ingenii famam affectasse edisserui, cum aspera re suavissimis numerorum ac verborum elegantiis superata, tum omnibus quibus tum delectabantur

ornamentis temperata et illuminata, tum denique cunctis dicendi artificiis figurisque et sententiis, quibus tum rhetores in auditoriis plausus eliciebant, per totum continenter poema usque ad molestiam profusis.

Et tamen rhetor iste vere poeta fuit, vividoque ingenio vere admirandus. Ea enim poeticæ facultatis vis est, quæ nunquam sit abolenda, perque omnia vitia explicetur. Licet igitur Manilius rhetorum disciplina imbutus ad scribendum accedat, licet omnia rhetorum artificia materiæ exornandæ adhibeat, licet sapientium mentem sæpe vel offendat vel torqueat, quid refert? Poeta natus erat : fuit et poeta, postquam rhetor factus fuerat. Nam si non flammeum Lucretii æstum aut decoram Virgilii mollitiem æquavit, nec tantum, quantum illi, aut doluit aut miseratus est, at cogitavit alta, grandiaque locutus est, et verba invenit, quæ legentibus res repræsentarent. Nam multa cum acumine, multa vivide locutus est, et licet sæpissime odiosus sit, nunquam certe est gravis : iram legenti, non somnum ciet, Horatianique præcepti memor.

.... Mediocribus esse poetis
Non di, non homines, non concessere columnæ,

cum non omnia optime et cogitare et dicere valeret, pessime multa quam mediocriter maluit. In formis tamen et coloribus exprimendis solet esse admirandus, creberrimosque versus finxit, qui oculos legentium acerrimo quodam corporearum rerum visu afficiunt, nullo animi motu vel ingenii judicio admixto : ut in hoc versu :

Et pedibus niveis fulserunt aurea vincla,

obversatur ante oculos feminei corporis candor flavo distinctus metallo. Sed eam ante omnia dotem habuit, quæ rarissima est, nec semper maximis Manilioque melioribus poetis contigit : philosophicæ scilicet et mathematicæ et physicæ et astrologicæ scientiæ reperta ita versibus expressit, ut de iis cum subtiliter tum poetice loqueretur, nec rebus verba, aut res verbis obstarent. Tum enim acrem orationis vigorem summo cum splendore versuum extulit : quod jam perspicere potuisti tot tamque luculentis locis quos ad scientiam pertinentes supra laudavi.

Sed neque Manilius alias, nec quisquam fere poeta ullo in carmine pulchriora et magis admiranda edidit quam quæ magnificentissima in principio libri primi de Chaldæis Ægyptiisque inveniuntur : in quibus finem scribendi faciam, ut legentibus quam optima Manilii duret existimatio :

Et natura dedit vires, seque ipsa reclusit,
Regales animos primum dignata movere,
Proxima tangentes rerum fastigia cælo;
Qui domuere feras gentes Oriente sub ipso,
Quas secat Euphrates, in quas et Nilus abundat,
Qua mundus redit et nigras superevolat urbes.
Tunc qui templa sacris coluerunt omne per ævum,
Delectique sacerdotes in publica vota,
Officio vinxere deum, quibus ipsa potentis
Numinis accendit castam præsentia mentem,
Inque deum deus ipse tulit, patuitque ministris.
Hi tantum movere decus primique per artem
Sideribus videre vagis pendentia fata.
Singula nam proprio signarunt tempora casu,
Longa per assiduas complexi secula curas :
Nascendi quæ cuique dies, quæ vita fuisset,
In quas fortunæ leges quæque hora valeret,
Quantaque quam parvi facerent discrimina motus.
Postquam omnis cæli species redeuntibus astris
Præcepta in proprias sedes, et reddita certis
Fatorum ordinibus sua cuique potentia formæ :
Per varios usus artem experientia fecit,
Exemplo monstrante viam, speculataque longè
Deprendit tacitis dominantia legibus astra,
Et totum æterna mundum ratione moveri,
Fatorumque vices certis discernere signis [1].

1. Man., *Astron.*, I, 40.

Vidi ac perlegi,
Lutetiæ Parisiorum, in Sorbona,
a. d. X Kal. Jul. anni. MDCCCLXXXVII.
Facultatis Litterarum in Academia Parisiensi
Decanus,
A. Himly.

Typis mandetur.
Academiæ Parisiensis rector,
Gréard.

FINIS

INDEX

Coulommiers. — Typog. P. BRODARD et GALLOIS.

DE MANILII
QUI DICITUR ELOCUTIONE.

AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES

AB AMPLISSIMO

PHILOSOPHORUM ORDINE

ACADEMIAE WILHELMAE ARGENTINENSIS

RITE IMPETRANDOS

SCRIPSIT

ADOLFUS CRAMER

SAXO-BORUSSUS.

ARGENTORATI

APUD CAROLUM I. TRUEBNER.

MDCCCLXXXII.

Aulae Vimariensis officina typographica.

Carmen ex parte difficillimum, quod nunc Manilii nomen prae se fert, neque ab ullo scriptore antiquo commemoratur, neque eius poetae nomen in codicibus legitur: nam »*Manilii, Manlii, Mallii*« voces in codicibus plerisque a manibus recentioribus saeculo, ut videtur, XVI appictae sunt [1]); accedit quod neque integrum a gravibusve detrimentis sincerum illud carmen servatum est in libris manu scriptis et criseos Manilianae fundamenta nuper demum a Malvino Bechert in libello infra laudato iacta sunt. Qui vir doctus quattuor optimis codicibus, Bruxellensi altero (Gemblacensi), Lipsiensi, Leidensibus duobus (Vossiano priore et Vossiano altero) denuo accuratissime collatis Iacobum, qui Manilii carmen novissime — anno h. s. XLVI — edidit, a recta criseos via deflexisse ostendit, cum librum Vossianum alterum omnium optimum et quasi fundamentum criseos Manilianae esse aestimandum contenderet [2]), quem codicem a Iacobo neglegenter collatum esse idem vir doctus demonstravit [3]). Neque omnino Iacobi editio in sermonem Manilii accuratius inquirenti sufficiet, quoniam codicum cum aliorum tum Gemblacensis libri optimi lectiones varias ita subscripsit, ut, quid singulorum codicum proprium sit, saepenumero cognoscere nequeas.

Ipse qua re commotus sim, ut, cum Manilii editio, quam criticam dicimus, ad manus non esset, de elocutione Maniliana quaererem, breviter exponam. Nam cum illud carmen perlegerem, facile cognovi poetam similiter atque

---

[1]) cf. M. Bechert, de M. Manilii emendandi ratione, in: Leipziger Studien zur class. Philologie, Lipsiae 1878. I p. 5. 10. 11. || [2]) Bechert l. l. p. 61. || [3]) ibid. p. 26 sq.

Ovidium et ceteros poetas Romanos, quos Augusti et Tiberii saeculum tulit, exemplum secutum esse poetarum, qui aut ante ipsum vixerunt aut Augusti Tiberiive aequales fuerunt, — poetam enim Tiberio quam Augusto imperante carmen astronomicum composuisse paulo verisimilius est [1]). Quae imitationis exempla in parte huius libelli postrema publici iuris facere decrevi, cum praesertim viderem nulla fere imitationis exempla ab eis, qui Manilii carmen ediderunt, esse commemorata, quin etiam W. Ribbeckium in editionis Vergilianae criticae a fratre curatae prioribus tribus voluminibus perpaucos versus Manilianos attulisse, magno numero versuum vel maxime dignorum, qui adferrentur, omisso [2]).

[1]) cf. Bertholdus Freier, de M. Manilii quae feruntur Astronomicon aetate, Gottingae 1880. ‖ [2]) Quattuor priores carminis libros si quis Freiero obloquens contendat conscriptos esse post annum p. Chr. n. IX et ante Augusti mortem, is non refellatur imitationibus, quas poeta ex carminibus ab Ovidio Tomos (anno p. Chr. n. IX) relegato in exilio conditis, tristia dico et epistolas ex Ponto, deprompsisse alicui videbitur. Tristium enim libros singulos Romam missos esse viri docti consentiunt. Itaque cum dubium vix sit, quin Nasonis elegiae celeriter Romae divulgatae sint, a veri similitudine non abhorreat etiam Manilium, qui illo ipso tempore carmini contexendo operam navaret, inde quaedam mutuatum esse. Velut versum a Manilio de Orpheo pronuntiatum I 329 *Tunc silvas et saxa trahens, nunc sidera ducit* si cum versu trist. IV 1, 17 sq. *Cum traheret silvas Orpheus et dura canendo Saxa* comparaveris, Manilium sua ex Ovidii versibus petivisse suspicaberis. Idem versus argumento adeo possit esse primi libri Maniliani initium anno XII fictum esse, cum tristium libri IV carmina in recenti poetae memoria essent; liber enim tristium IV anno XI et priore anni XII parte compositus eiusdem anni XII aestate vel auctumno Romam videtur perlatus esse.

Nec minoris nec maioris momenti est imitatio illa quam sagax nasus deprehendat in Manilii libro IV 60: *toto spectante senatu.* cui respondet Ovidii ex Pont. IV 4, 41: *Inde domum repetes toto comitante senatu.* Carmen ex Ponto IV 4 Ovidius condidit, cum comperisset Sex. Pompeium designatum esse consulem anni p. Chr. n. XIV; simul versus 24 doceat carmen anno XIII compositum esse, non anno insequenti, cum Pompeius consulatu iam fungeretur. Cum nihil sit quod obstet, quominus tibi persuadeas Ovidii carmen paulo post quam conditum sit Romam missum esse, sive ad eum, ad quem scriptum erat, sive ad Ovidii amicos, suspicetur aliquis Manilii vers.

Quibus studiis cum operam navarem, facile adductus sum, ut etiam res metricas et elocutionem[1]) poetae accuratius examinarem. Neque enim de carmine ipso recte iudicasse

IV 60 sub finem anni XIII aut hieme vel vere anni XIV compositum esse.

Tres restant loci Maniliani, qui minoris vel paene nullius momenti sunt. Respondet enim versus Manilianus I 410 sq. — *nec clarius astrum Tinguitur oceano* — versui Ovidiano trist. I 4, 1: *Tinguitur oceano custos Erymanthidos ursae*; tristium librum primum compositum esse, cum Ovidius Tomos proficisceretur, ex eius libri carminibus ipsis consentaneum est; qui liber vel exeunte vere vel ineunte aestate anni X Romam transmissus esse videtur. Praeterea valde dubium est num huc referendi sint versus quos legimus Man. V 176 et 295. In priore versu nescio an alicui videatur inesse imitatio versus Ovidiani fast. V 305 et Ibidis 599. Verba Manilii haec sunt: *Te, Meleagre, colunt, flammis absentibus* (sic Bentleius; *habitantibus* codd. omnes, nisi quod *habentibus* V_2) *ustum*, Ovidii in fastis haec: Respice *Thestiaden. flammis absentibus arsit*, in Ibide haec: *Natus ut Althaeae flammis absentibus arsit.* Dubitare possis, utrum fastorum an Ibidis versus imitando expressus sit: si omnino imitatio agnoscenda est (de qua re vehementer dubito), equidem illud crediderim, neque tamen negari potest, poetam Ibidis versum potuisse imitari, quod carmen primis exilii annis fictum et post Ovidii mortem Romam perlatum videtur esse. Sed cum liber Manilianus quintus nonnullis annis post quam liber quartus editus est videatur scriptus esse, facile fieri potuit, ut poeta ex fastorum libris hauriret, qui post Ovidii mortem Romae divulgati sunt. — Obiter moneo excepto uno vel duobus exemplis (Man. III 22 et fortasse II 49) fastorum versus Manilium imitatum non esse nisi in libro quinto; nam imitationum ad fastos spectantium exempla, quae congessit Freier (l. l. p. 60 sq.), exigui momenti mihi videntur esse; accedit quod Man. III 1 melius quam ad versum Ovidianum (fast. II 123) ad Vergilium (aen. X 811) refertur. Ex versu denique Maniliano V 295 *dabit et iaculum torquere lacertis*, quo exprimitur Ovidianus ille, quem ex Pont. II 9, 57 legimus: *Atque ut es excusso iaculum torquere lacerto,* nihil concludi potest, cum liber epistolarum ex Ponto alter iam anno XIII Romam missus sit, ut libri secundi carmina illo tempore. quo poeta librum quintum componeret, iam diu Romae innotuerint.

[1]) Pauca dicam de Bentleii (edit. praef. p. XIII) conatu Augusti aetati, non tertio vel quarto p. Chr. n. saeculo, eam ob rem tribuendam esse poesin Manilianam statuentis, quia poeta utitur genetivis substantivorum in *-ius* et *-ium* cadentium non in *-ii*, sed in *-i* exeuntibus. Cuius generis genetivi apud Manilium leguntur hi: *Aquari* II

viri docti nonnulli videntur, velut Teuffel[1]) iniuria dicit Manilium graecissantem ita infinitivo et casibus uti, ut a sollemni poetarum usu abhorreat; immo perpaucis locis Graecorum sermonem poeta imitatur. Quod autem ad casuum atque infinitivi usum attinet, ne eis quidem ita utitur, ut cum reliquorum poetarum sermone discrepet. Denique commemoraverim Manilii elocutionem haud ita saepe vetustatem sapere. At concedendum est uti eum liberrime praepositionibus velut *ad, per, sub* et modis verbi, indicativo et coniunctivo.

Perfeceram hunc libellum iam abhinc quattuor fere annos, neque tamen edendi facultas mihi erat data: nunc, cum veri simile mihi videatur Bechertum de Manilii sermone esse scripturum, valde dubitavi, libellum meum publici iuris facerem necne; verebar enim, ne maius officium mihi tribuisse viderer quam cui suffecturum me confidebam; tandem, ne in cassum omnis cecidisse videretur labor, libellum meum edere constitui, sperans fore ut in carmine poetae haud mali non frustra operam et tempus consumpsisse viderer. Multum autem, cum denuo libellum meum percenserem, Becherti observationes mihi profuisse hoc loco libenter profiteor. Idem vir doctus insigni liberalitate,

---

232. 464. 505. V 450. 491. *Sagittari* I 691. II 211. 280. 560. 569 (*sagittari* G et L [a manu prima], *sagittiferi* codices ceteri). *negoti* III 92; praeterea legimus *Claudi* I 795 (codex G *Claudii*), quod non in *Claudia* mutandum est, cum in componendo versus exitu *et Claudi magna propago* Manilii animo sine dubio obversatus sit versus Lucretianus I 42 *nec Memmi clara propago*, et *Iuli* V 512, quod Bentleius iure in *iubar* correxit; unum exstat *dodecatemorii* (cod. G-*iis*) II 740 vocabulum Graecum. Itaque cum desint genetivi illi in -*ii* exeuntes, qui post Augusti tempora increbrescunt, Bentleius totum carmen Augusti aetati vindicat. At tamen et ante Augusti tempora et post poetae quidam genetivorum formas in -*ii* exeuntes aut omnino vitaverunt aut raro adhibuerunt. Vitaverunt e. g. et Persius et Martialis, nisi quod hic semel *cybii* genetivo vocabuli Graeci utitur; cf. Neue, *Formenlehre der lat. Sprache* I² p. 92, Lachmann in Lucr. p. 325 sqq., Haupt opusc. III p. 584.

[1]) hist. litter. Rom. ³ p. 541. Sine dubio rectius de Manilio iudicavit G. Bernhardy hist. litter. Rom. ⁵ p. 555.

quid ex optimis codicibus enotasset, docuit me, ubicumque de librorum lectione non satis constare mihi videbatur. Itaque eximia Becherti fide nituntur longe plurima ex eis, quae passim de codicum lectione adnotabo.

Libelli mei partes ita disposui, ut in capite primo de arte metrica Manilii, altero de flexione et de copia verborum, tertio de particularum collocatione, quarto de figuris et tropis, quinto denique agam de versibus, in quibus Manilius aliorum poetarum versus imitatus est; nec metuo, ne videar materiam nimis multa in genera digessisse. De casuum, praepositionum, modorum verbi usu Maniliano alio loco me olim verba facturum spero [1]).

CAPUT I.

De arte metrica Manilii.

De arte Manilii metrica expositurus primum agam de ratione, qua in hexametris dactyli et spondei a poeta misceantur. De qua re cum olim rettulerit Drobisch in: *Berichte ueber die Verhandlungen der Koenigl. Saechsischen Gesellschaft der Wissenschaften, philol.-histor. Classe,* 1866, p. 75 sqq., ubi p. 107 sqq. de Manilii hexametro verba facit, tamen quaestionem illam denuo aggressus omnes Manilii hexametros perlustravi Iacobi editionem secutus: nam quamvis haud nesciam multis locis hunc virum doctum a recta lectione deerrasse, immo saepenumero iam dudum correcta denuo depravasse, tamen aut

[1]) In versibus citandis his usus sum editionibus: T. Lucreti Cari de rerum natura libri sex Carolus Lachmann recensuit et emendavit. editio quarta. Berol. 1871. Catulli, Tibulli, Propertii carmina rec. Lucianus Mueller. Lipsiae 1870. P. Vergilii Maronis opera recogn. O. Ribbeck. Lipsiae 1872. P. Ovidius Naso ex recogn. R. Merkelii. Lipsiae 1872 sq. M. Manili Astronomicon libri quinque rec. Fr. Iacob. Berol. 1846. Poetae Latini minores rec. Aemilius Baehrens vol. I—III. Lipsiae 1879 sqq.

desperandam esse omnem veritatem ratus sum aut certos mihi fines terminosque constituendos, extra quos egredi non possem; itaque optimum esse duxi unius editionis lectiones in percensendis hexametris sequi. Perlustratis igitur omnium quinque Manilii librorum versibus quam religiosissime has tabellas confeci, e quibus perspiciatur, quam rationem in miscendis dactylis et spondeis secutus sit poeta.

Formae	Lib. I 922 hexx. (1 vers. spond. 3 vss. spurii).		Lib. II 955 hexx. (1 vers. spond. 14 vss. spurii).		Lib. III 679 hexx. (3 verss. spurii).		Lib. IV 930 hexx. (1 vers. spond. 4 vss. spurii).		Lib. V 740 hexx. (2 vss. spond. 3 vss. spurii).	
dsss	171	18,5	156	16,3	126	18,7	150	16,1	127	17,2
dsds	100	10,8	99	10,4	72	10,6	127	13,5	75	10,1
dssd	59	6,4	49	5,1	39	5,8	49	5,4	42	5,7
dsdd	25	2,7	24	2,5	21	3,1	30	3,2	23	3,1
ddss	105	11,4	129	13,5	79	11,6	141	15,2	108	14,6
ddds	45	4,9	63	6,6	43	6,3	66	7,1	33	4,5
ddsd	39	4,2	32	3,3	21	3,1	33	3,5	33	4,5
dddd	20	2,2	13	1,4	7	1,0	17	1,8	10	1,3
sdss	102	11,1	125	13,1	68	10,0	102	11.1	87	11,7
sdds	44	4,8	58	6,1	48	7,1	50	5,6	58	7,7
sdsd	39	4,2	38	4,0	24	3,5	27	2,8	34	4,6
sddd	13	1,4	11	1,1	11	1,6	11	1,1	14	1,9
ssss	70	7,6	68	7,1	51	7,4	44	4,7	43	5,8
ssds	48	5,2	58	6,1	47	6,9	53	5,7	31	4,3
sssd	21	2,3	16	1,7	14	2,1	13	1,4	14	1,9
ssdd	21	2,3	16	1,7	8	1,2	17	1,8	8	1,1
	922	100	955	100	679	100	930	100	740	100
Principia:										
dactylica	564	61,2	565	59,2	408	60,2	613	65,8	451	60,9
spondiaca	358	38,8	390	40,8	271	39,8	317	34,2	289	39,1
	922	100	955	100	679	100	930	100	740	100
Summa										
dactylorum	1524	41,3	1575	41,2	1111	40,9	1628	43.7	1258	42,5
spondeorum	2164	58,7	2245	58,8	1605	59,1	1692	56,3	1702	57,5
	3688	100	3820	100	2716	100	3320	100	2960	100
Versus dactylici	142	15,4	143	15,0	103	15,2	157	16,8	113	15,3
Versus spondiaci	412	44,7	423	44,3	306	45,1	362	39,0	302	40,9
Versus aequi	368	39.9	389	40,7	270	39.7	411	44,2	325	43,8
	922	100	955	100	679	100	930	100	740	100

In omnibus igitur quinque libris Manilianis spondeorum numerus maior est quam dactylorum, ita tamen, ut in primo hexametri pede dactyli praeferantur spondeis. Versus »dactylici« i. e. versus, in quibus in quattuor primis hexametri pedibus terni insunt dactyli cum singulis spondeis mixti, apud Manilium rarissime occurrunt, cum versuum »aequorum« i. e. versuum, in quibus bini dactyli cum binis spondeis miscentur, numerus maior sit; qui quidem cum in tribus prioribus libris fere ad versuum spondiacorum numerum accedant, in libro quarto et quinto versus spondiacos superant.

De hexametrorum clausulis.

Clausularum hexametrorum ostendit Lucianus Mueller in Catulli editionis praef. p. LXVII species legitimas has esse:

1) – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ | – ⏑
2) – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑|⏑ – ⏑
3) – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ | –| ⏑
4) – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ | –|⏑⏑ | – ⏑
5) – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑|⏑| – ⏑
6) – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ – ⏑⏑ | –|⏑|⏑| – ⏑

Ex hoc clausularum numero Manilius abstinuit a specie sexta, raro admisit et tertiam et quartam, quae quarta species in libro quinto nusquam, in prioribus quattuor libris obviam fit versibus his: I 80. 292. 408. 422. 482. 707. II 216. 577. 814. III 28. 246. IV 7; tertia specie insignes sunt versus hi: I 213. II 151. III 97. 148. 200. 230. 553. IV 230. 321. 449. 455. 459. 468. 477. 520. 896. 922. V 131. Specie quinta usus est Manilius in libro primo fere semel et nonagies, in libro secundo semel et octogies, in tertio undenonagies, in quarto semel et octogies, in libro denique quinto locis sexaginta quinque. Usitatissima clausulae species apud Manilium est prima, ad quam prope accedit species secunda.

Clausularum in verbum polysyllabum exeuntium praeter quinque (vel sex) versus spondiacos, qui omnes in verbum tetrasyllabum cadunt, extant exempla haec tetra-

syllaba: I 35 *veneranda* II 762 *clementis* III 125 *diuturni* 130 *specioso* 434 *breviantur* V 257 *hyacinthos*; verba pentasyllaba in extremo hexametro legimus haec: I 354 *Cassiepia* 686 *Cassiepiae* II 716 *attribuuntur* V 97 *Bellerophontem*; sed memorandum videtur verbo polysyllabo praecedere monosyllabum locis his: I 35. 354. III 125. 130. 434.

De caesuris.

Ut apud ceteros poetas Latinos ita apud Manilium caesurarum longe usitatissima est caesura penthemimeres, ad quam prope accedit ea hephthemimeres species, quam L. Mueller in libri de re metrica p. 198 primo loco posuit, id est hephthemimeres consociata cum penthemimere ita, ut post quartam thesin finiatur sententia; non minus fere saepe invenitur ea caesurae species, quam habes in:

infandum | regina | iubes | renovare dolorem.

Reliquorum caesurae hephthemimeres generum usum multo artioribus finibus circumscripsit Manilius: hephthemimeren cum trithemimere sine caesura tertia trochaica coniunctam, quam L. Mueller[1]) quadragies octies apud Manilium se invenisse contendit, ego his versibus quadraginta sex legi: I 31. 216. 316. 467. 546. 639. 660. 696. 913. II 91. 145. 168. 218. 285. 382. 411. 463. 476. 686. 748. 871. 905. 919. III 129. 136. 182. 279. 350. 404. 462. 568. 616. IV 71. 306. 367. 404. 452. 459. 482. 493. 769. V 248. 306. 660. 693. 736.

Hephthemimeren coniunctam cum caesura tertia trochaica undecies apud Manilium deprehendi locis his: I 510. 513. 565. 694. III 639. IV 611. 621. 690. 761. 779. 781; in libro secundo itemque in libro quinto eius caesurae nullum exemplum memini me legere. Caesurae hephthemimeres cum nulla alia caesura coniunctae nullum apud Manilium extat exemplum; eiusdem caesurae sexta (apud L. Muellerum) species semel a Manilio usurpata est:

II 221. *Sunt quibus esse | diurna | placet, || quae mascula surgunt.*

---

[1]) de re metrica p. 202.

Digni denique sunt memoria nonnulli versus, in quibus caesura aut est tertia trochaica cum trithemimere coniuncta, aut caesura inest alia; prioris generis versus enotavi hos:

I 417 *Et Phoebo | sacer ales; || et una gratus Iaccho*
I 493 *Ex minimis | caecoque || creatum foedere mundum*
II 213 *Tunc Pisces | et Cancer || et acri Scorpios ictu*
II 704[1] *Et similis | sibi mundus, || et omnia in omnibus astra*
III 411 *Sed certa | sub lege, || prioris semper ut astri*
IV 470 *Ad decimam, | nec quarta, || nec octava utilis unquam.*

Semel caesura trithemimeres cum caesura hephthemimere ita consociata est, ut haec verbum compositum secet:

I 194. *Nec vero | tibi natura ad|miranda videri.*

Quod Bechert[2]) observavit poetam nunquam substantivum monosyllabum ante caesuram legitimam collocare, nisi praecedente vel item monosyllabo vel bisyllabo, ea lex omnibus iis locis valet, ubi ante caesuram legitimam vocabulum monosyllabum poeta collocat (exceptis scilicet iis locis, quibus monosyllabo postrema vocabuli praecedentis syllaba eliditur), ita tamen, ut praecedens bisyllabum semper pyrrhichium efficiat. Tria obstant exempla, ubi ante *se* monosyllabum ubique antecedit *inter* praepositio bisyllaba; quod ideo fieri poterat, quia duo illa verba *(inter se)* tamquam in unius verbi corpus coeunt. Quod praetera in Iacobi editione legimus:

III 271 *Atque haec illas est demum* —

id invitis factum est codicibus, in quibus cum versus corruptus sit sic:

Atque haec illa demum est —, iam Scaliger perspexit emendandum esse: *Atque haec est illas* —; quamquam aliud quid latere non deerunt qui coniciant, quoniam *est* omissum est in codice V_2.

Lex, de qua agitur, etiam tum observatur, si ante caesuram penthemimeren cum hephthemimere coniunctam

[1]) ibid. p. 218. || [2]) l. l. p. 58 sq.

verbum monosyllabum collocatum est, ita tamen, ut, cum monosyllabum collocatum sit ante penthemimeren cum hephthemimere non coniunctam, plerumque verbum monosyllabum praecedat, rarius verbum pyrrhichium efficiens: ex exemplis enim quinquaginta uno, quae collegi, locis triginta duobus praecedit monosyllabum, bisyllabum locis undeviginti. Ubi vero penthemimeres coniuncta est cum hephthemimere, praecedit plerumque pyrrhichiacum (locis triginta uno), rarius monosyllabum (locis quattuordecim). Monosyllabum ante caesuram penthemimeren cum hephthemimere non coniunctam positum est praecedente monosyllabo locis his: I 29. 313. 668. 682. II 105. 171 [1]). 186. 351. 545. 969. III 195. 253. 261. 296. 315. 318. 598. IV 81. 106. 278. 362. 440. 450. 469. 809. 844. 862. V 272. 348. 365. 496. 665; praecedente bisyllabo locis his: I 468. 523. 531. 534. II 331. 377. 425. 600. 828. 850. III 227. 604 [2]). 636. IV 127. 390. 393. 909. V 134. 295. Ante caesuram legitimam cum hephthemimere coniunctam collocatum deprehendi monosyllabum praecedente monosyllabo versibus his: I 336 (ex Iacobi coniectura). II 126. 172. 192. 220. 366. 624. 789. III 70 (monosyllabo praecedunt duo monosyllaba brevia). 172. 244. IV 88. 461. V 29; praecedente pyrrhichiaco: I 460. 833. II 228. 364. 449. 581. 611. 666. 676. 822. 959. III 121. 303. 553. 594. 661. IV 116. 200. 211. 290. 332. 424. 521. 712. 767. 921. V 6. 120. 285. 370. 554.

De versibus spondiacis.

Utitur poeta versibus spondiacis [3]) sex, vel, si versus III 538

Sidere quem memorant horoscopon inventuros

spurius est, quinque; versus sunt hi:

I 387 *Cernere vicinum Geminis licet Oriona*
II 682 *Sic nos coniungunt maioribus intervallis*
IV 679 *Aequora et extremum Propontidos Hellespontum*

---

[1]) *et is* Iacobus coniecit; *et hic* cod. G. || [2]) *forma erit et* ex coni. L. Muelleri d. r. m. p. 216 sq. || [3]) cf. Viertel, de verss. poett. Latt. spondiacis, in annal. philol. a. 1862 p. 801 sqq.

V 314 *Postque gregem longo producitur intervallo*
V 412 *Qui commissa suis rimabitur argumentis.*

Omnes igitur cadunt in verbum tetrasyllabum ita, ut praecedat semel (I 387) verbum pyrrhichiacum, in ceteris quattuor vel quinque versibus ionicus a maiori. E vocabulis, in quae versus Maniliani spondiaci exeunt, duo sunt nomina propria Graeca: *Oriona* (I 387) et *Hellespontum* (IV 679), quae duo nomina iam antiquiores poetae Graecos imitati in extremo hexametro posuerunt; legimus enim *Orionis* in Ciceronis Arat. 3. Horat. carm. I 28, 21, *Oriona* Verg. Aen. III 517. auct. Ciris 535, *Hellespontum* apud Catullum 64, 358. Ovid. Fast. IV 567. VI 341. Met. XIII 407 [1]). auct. Ciris 413. Cetera vocabula sunt nomina appellativa substantiva, in versu adulterino versus finis forma tetrasyllaba participii efficitur. Versus spondiaci exitu *intervallis* vel *intervallo* (II 682 et V 314) ante Manilium usi erant Lucretius bis: II 295 *Copia nec porro maioribus intervallis* et IV 187 *Quae quasi cuduntur perque aëris intervallum* et Vergilius Aen. V 320 *proximus huic, longo sed proximus intervallo. Argumentis* vocabulum in fine versus collocavit iam Ovidius duobus metamorphoseon locis: VI 69 et XIII 684.

Versuum spondiacorum Manilii formae sunt hae: I 387 dsdd; II 682 sssd; IV 679 dssd; V 314 dssd; V 412 sdsd; (III 538 ddsd).

In omnibus, de quibus egimus, sex versibus caesura legitima intercedit post thesin pedis tertii.

De elisionibus.

Elisionibus utitur Manilius neque nimis multis neque nimis duris. Vocales enim, quae eliduntur, maximam partem breves sunt et rarissime unus idemque hexameter plus quam una elisione deturpatur. Maximus elisionum in eodem versu numerus efficitur elisionibus ternis in versibus his: I 766 *Assaracum atque Ilum invictamque sub Hectore Troiam,* quo tamen in versu, cum codices *victamque* exhibeant (nisi

[1]) cf. Viertel l. l.

quod L ante rasuram *inuictãq'* habuisse videtur) Bentleius *totamque,* L. Mueller[1]) recte, ut mihi videtur, *tutamque* legere vult, aeque atque II 3. Tres elisiones inesse omnes consentiunt in:

III 24 *Totque duces, orbis tot bella atque otia et omnis*
et III 68 *Quaeque opera atque artes, quicunque per omnia casus.*

Versus deinde V, 524, qui Iacobo hic est: *Naturam rimari orbemque invertere praedae* apud Scaligerum itemque apud Bentleium conspicuus est elisionibus quattuor, cum sic legatur: *Naturam eruere ⟨omnem⟩ orbemque invertere praedae* (codices *omnem* non exhibent).

Elidere Manilius veretur verba cretica itemque iambica. Nam quod in Iacobi editione II 28 legitur *Persei et Andromedae poenas,* ubi codices *Persi* praebent, reprobandum est[2]) neque displicet mihi *Persea et Andromeden poena,* quod Bentleius scripsit, nisi quod praefero formam *Andromedam,* cf. p. 80 sq.; item apparet II 286 legendum esse: *Dexter erit Tauro Capricornus, Virgo sinistra* pro: *Dexterā erit* —; denique Iacobi coniecturam: *id ducito in aequas* (III 423) corrigendam esse in *diduc id in aequas* crediderim L. Muellero[3]).

Monosyllaba longa decies septies apud Manilium patiuntur elisionem, sed tenendum est sex monosyllaba elisa — quibus asteriscum appinxi — in libris manu scriptis aut omnino non legi aut ita legi, ut elisionem non patiantur. Eliduntur in Manilii editione a Iacobo curata monosyllaba haec: *qui* II 171 (sequitur: *intentum*); *quam* II 749 (sequ. *omnia*); *quae* *II 924 (sequ. *humana,* codd. praebent *perq; humana*), *III 343 (sequ. *effulgent*; sed codices haec praebent: G *quae fulgent,* LC *q' & fulgent,* V_1 M *q. effulgent,* V_2 *et fulgent*); *te* *III 507 (sequ. *obitus* ex coniectura Bentleii, V_2 *noscceret oblitus,* codd. cett. *non feret* [C *foret*] *oblitus*); *se* I 604 (sequ. *adversi*), *III 489 (sequ.

---

[1]) in mus. Rhen. XVII p. 189 sq.; hoc versu Manilius imitatus est Verg. aen. VI 650 *Ilus Assaracusque et Troiae Dardanus auctor.* || [2]) cf. L. Mueller, d. r. m. p. 285 sq. || [3]) d. r. m. p. 221, Bechert l. l. p. 54 sq.

extollunt, M *se attollunt*, codd. ceteri *sex tollunt*), *IV 608 (sequ. *effundens*; codd. omnes *laevas effundens*); *de* *IV 46 (sequ. *exule*; *de* ex coniectura Bentleii, codd. haec habent: G *quodq. exule*, L a prima manu *quod exule*, L a secunda manu *quod & exule*, V_1 C *quot & exule*, V_2 *quod exule*, M q_3 *exule*); *cum* I 287 (sequ. *aer*), II 136 (sequ. *ad sidera*), 770 (sequ. *omnia*), III 194 (sequ. *obducta*), 505 (sequ. *exacta*; codices haec praebent: G V_2 *ex hac fides*, L *ex hac fides* [addito a manu secunda *uel sedes* supra *fides*], C V_1 M *ex hac sedes*), IV 547 (sequ. *autumnales*); *iam* I 291 (sequ. *inclinari*), IV 53 (sequ. *etiam*).

In prima hexametri thesi apud Manilium elisio monosyllabi non occurrit, in thesi pedis secundi locis his: I 604 et *III 343; in tertia itemque in quarta thesi elisio nulla est, in quinta II 749. 770. *IV 46, in sexta nulla. In arsi spondei legimus elisa monosyllaba haec: in primi pedis arsi eliduntur *cum* I 287. III 194. 505. IV 547, *iam* I 291. IV 53, *quae* *II 924, in arsi pedis tertii eliditur *se* *III 489. *IV 608, pedis quarti *cum* II 136, *qui* II 171. In arsi dactyli elidit Manilius vocabula monosyllaba haec atque ea in priore arseos syllaba: *te* *III 507 (*non seri te obitus* ex Bentleii coniectura) in pede hexametri altero, et *iam* IV 53 (*cum iam etiam posses*) in primo hexametri dactylo [1]).

D a c t y l i c a in *-m* e x e u n t i a elisa insequente correpta vel acuta nulla repperi nisi V 735 *proximum equester* (cf. infra); pyrrhichiaca eadem condicione eliduntur haec: I 90 *enim* ante *ex* et II 347 *enim* ante *an*, utroque in versu ita, ut vocabulum monosyllabum proximum in thesi pedis secundi positum sit.

S p o n d i a c a s e q u e n t e b r e v i eliduntur a Manilio haec: In prima hexametri arsi: I 641 *Quando aliis*; II 788 et III 169 *Ergo age*; III 328 *Ergo ubi*. In secundi pedis arsi: III 378 *ergo oculos*. Monendum autem est et *quando* et *ergo* iam ante Manilii tempora a poetis in brevem esse

---

[1]) De elisione monosyllaborum conferas Iul. S c h u l z, Beiträge zur lat. Metrik I, Gedanii 1872 pp. 13 et 20.

elisa, qua de re conferas exempla, quae collegit M. Haupt in *Observationibus criticis*[1]). Ceterum raro Manilius elidere spondiaca est ausus; eliduntur haec: I 171 *contra actis* (codd. *contractis*), 285 *vero e solido,* 332 *toto urgentem* (codd. *ingentem*, cod. G *ingens*), 369 *ergo aeternis*, II 747 *stellae in fines,* 826 *aeque* (at codd. *atque*) *illi*, III 336 *ergo ipsa,* 676 *ergo in tropicis*, IV 445 *illi ac decima est,* 831 *sese ipse,* 923 *parvo in corpore,* V 198 *sese emergit*, 206 *vero in vastos,* 477 *vitae* (codd. *vita*) *ostendit,* 656 *e penna et pendens* (G C L *Et peneva et*; V_2 *Et pene vaet,* V_1 *& pene* ..... *&*, M et V_1 in margine *Appennina petens*).

Elisio et in prima et in ultima versus syllaba Manilio omnino displicet. Elisionis longae in tertii pedis sive thesi sive arsi in Iacobi editione haec leguntur exempla:

1) in thesi:

II 747 *Cuius enim stellae in fines in sidere quoque*

IV 445 *Septima par illi ac decima est, decimaeque secunda*

IV 789 *Proximaque Italiae* (codd. *Italia* excepto M) *et tenui divisa profundo*; hauritur igitur in tribus illis exemplis syllaba longa verbo monosyllabo.

2) in arsi:

I 332 *Dividit, et iam toto urgentem corpore corpus* (codd. plerique *ingentem,* cod. G *atque etiam toto ingens,* L *& etiam* sed deleto *&* per rasuram, C *etiam toto ingentem,* M *et toto mergentem*)

II 171 *Ut Capricornus et hic*[2]), *qui intentum dirigit arcum*

III 489 *Ter quinas mundi se extollunt sidera partes* (codd. *sex tollunt,* M *se attollunt,* Scaliger itemque Bentleius *se tollunt* legunt).

IV 608 *Et prius in laeva se effundens circuit omnem* (codd. *in laevas effundens*).

V 524 *Naturam rimari orbemque invertere praedae* (ex Iacobi coniectura; Scaliger scripsit: *Naturam eruere* ⟨*omnem*⟩, *orbemque invertere praedae*).

---

[1]) pp. 16 sqq. = opusc. I p. 88 sqq. || [2]) *hic* extat in G.

Elisionis longae inde a quinti pedis arsi unum extat exemplum: III 423 *id ducito in aequas,* quam lectionem, quamquam defenditur a Froehdio [1], supra dixi mihi videri mutandam esse cum L. Muellero in *diduc id,* quod a codicum lectione, qui *id ducit* (C *duc̄*) praebent, prope abest.

Elisionem syllabae in *-m* exeuntis semel eodem loco admisisse poetam V 735 *proximum equester* supra monui pag. 71, ubi de dactylicis in *-m* exeuntibus sequente brevi dixi.

Longas syllabas in breves elisas nullas inveni praeter eas, quas supra enumeravi, ubi de elisione spondiacorum sequente brevi verba feci; unum accedit exemplum III 507 *Non seri te obitus* (ex Bentleii coniectura, cf. supra pag. 70).

Elisionis in sexti pedis thesi unum indagavi exemplum III 238 *neque ullam.* Elisae longae in arsi secunda hac sunt: I 171 *Ictaque contra actis* (codd. *contractis*), II 826 *Tertius aeque illi pollens* (codd. *atque illi*), III 378 *Effugit ergo oculos,* III 507 *Non seri te obitus* (cf. supra)[2].

Vocales Graecas breves apud Manilium deprehendi elisas, nisi quid me fugit, has: I 14 *aëra* ante *et,* I 446 *notia* ante *antiqui,* II 28 *Persea* ante *et* (ex coniectura Scaligeri, codd. *Persi*), II 695 *dodecatemoria* ante *in,* V 434 *Nerea* ante *et.*

De positione vocalis brevis in extremo vocabulo et de hiatu.

Legis eius, secundum quam vocali brevi in vocabuli fine posita, si sequantur consonae duae, quae non sint muta cum liquida, syllaba producatur, apud Manilium nullum exemplum legi. Nam exempla illa duo syllabae eadem condicione productae, quae in Iacobi editione occurrunt, corrigenda esse dudum intellexerunt viri docti; sunt autem haec:

III 89 *Utcunque stellae septem laeduntve iuvantve*
V 136 *Suspensa strepitus, levibusque obnoxia causis.*

---

[1]) in Philol. XI p. 541. ‖ [2]) cf. Froehde in Philol. XI p. 537.

In versu enim priore codex optimus G exhibet *Ut sit cum*, itaque Scaliger recte *ut fit cum* legere mihi videtur; in versu altero, in quo codd. *suspensas* (C *suspensa in trepidis*) praebent, a Bentleio recte restitutum est *suspensa in strepitus.*

Ante mutam cum liquida brevem finalem productam statuit Iacobus versibus duobus:

I 90 *Semper enim ex aliis alia proseminat usus*

et III 250 *Regulaque exacta primum formetur in horas.*

In hoc non dubito quin cum Scaligero *exactas* emendandum sit; in illo *alia* quomodo mutari possit, nescio (cf. infra). Ceteris locis omnibus, et iis non paucis, quibus brevem finalem sequitur muta cum liquida, syllaba illa corripitur.

Ante *z* consonam Manilius brevem finalem corripit, cuius neglectae positionis exempla extant duo:

III 319 *Obliquus iaceat, recto tamen ordine zonae*

III 625 *Cancer ad aestivae fulget fastigia zonae.*

In mediis vocabulis syllabam brevi vocali ante mutam cum liquida collocata insignem Manilius cum saepissime corripiat, rarius producit; quamquam in uno hexametro eiusdem vocabuli primam syllabam modo producit modo corripit:

II 675 *Sidera quādrata efficiunt non lege quădrati*;

producitur igitur eiusmodi syllaba communis sub ictu, corripitur in arsi [1]. Quod autem Iacobus IV 635 temptavit:

Et Cy̆priae Cȳpros pulsatur fluctibus omnis,

improbandum est; cum enim codices G et V_2 *Aegyptia Cypros* praebeant, cum Bentleio *Aegypti Cypros — amnis* emendandum est; codex L habet *Aegiptia*^{c} *cipros*^{b} *pulsatur*^{a} (litteras *c b a* superscripsit manus secunda), atque hanc correctam speciem exhibent C V_1 M ut genuinam.

Observavit L. Mueller syllabam vocabuli ultimam brevem produci posse ictus vi, si syllaba illa posita sit in thesi ante caesuram primariam; huius legis testes apud Manilium sunt versus hi:

---

[1]) II 332 *Quādrative fidem caeli per signa quădrata* Scaliger et Bentleius pro *quadrata* legunt *quaterna* omnium codicum auctoritate (teste Becherto) nisi.

I 10 *Das animum viresque* f a c i s *ad tanta canenda*
I 90 *Semper enim ex aliis* a l i a p r o *seminat usus*
I 876 *Nunquam* f u t i l i b u s *excanduit ignibus aether*
II 372 *Quod nimis* i n c l i n a t a e n e, *limisque videntur*
II 495 *Vertitur in* s e m e t o c u l i s, *in mutua tendunt.*

Huius tamen hexametri initium G multo elegantius tradit hoc: *In semet vertunt oculos.*

Eadem condicione hiatum admisit poeta locis duobus:
I 795 *Emeritus* c a e l u m e t *Claudi magna propago*
II 831 *Hic tenet arbitrium* v i t a e, h i c *regula morum est*,
quo in versu Bentleius, ut hiatum evitaret, *vitai* elisa *-i* vocali extrema legere maluit, sed iniuria; in codice M et in editionibus veteribus inter *vitae* et *hic* particula a t q u e interiecta est. Ceteris locis, quos Iacobus in indice editioni affixo s. v. h i a t u s affert, syllaba finalis brevis iniuria producitur: nam III 4 C o n o r e t *dignos* codices GM mutant in *Conor et indignos* itemque L habet *et ῑdignos*; III 188 pro n u m e r a b i s o r d i n e *partes* legendum est *in ordine;* IV 248 d u p l i c a r i e t *arte* M. Haupt (opusc. II 342 sq.) hiatu foedatam clausulam sanavit emendando *duplicare repertam*; denique IV 280 pro v i n c i t e t *noverit* cum L. Muellero (de re metr. p. 333) Bechertus (l. l. p. 52) maluit *sed noverit* scribere.

De syncope et synhaeresi.

S y n c o p e n patiuntur apud Manilium duo substantiva: p e r i c u l u m et v i n c u l u m; extremam enim hexametri sedem occupat casus p e r i c l u m substantivi locis his: I 414. III 127. IV 816. V 309. 652; v i n c l a legimus in extremo hexametro II 630. III 107. V 519. 552, in aliis versus partibus idem substantivum extat V 148. 615. 661; semel pronuntiatur v i n c u l a II 805 in quinto hexametri pede. Praeterea constanter legimus p r e n d e r e: II 127. III 388. IV 21 (codd. *pendere*); c o m p r e n d e r e: I 108. 348. 832. III 104. V 233; d e p r e n d e r e: I 63. 506. 822. 830. III 215 (ubi in G est *cōprendere*). V 297.

S y n h a e r e s e o s exempla cum apud Manilium occurrant nulla (praeter *cuique*), L. Mueller[1]) non temere iudicasse

mihi videtur, cum in *fortuitos* (I 182) *i* vocalem correptam esse contenderet. Dihaereseos exempla apud Manilium frustra quaeras.

De hexametri pedum nonnullorum proprietatibus.

Constat poetas Latinos secundum hexametri pedem rarissime verbo spondiaco vel dactylico formasse[2]); itaque apud Manilium tribus tantum locis sedes secunda verbo occupatur spondiaco:

II 346 *Continua inter se servant commercia rerum*
II 479 *Cernere ut inter se possent audireque quaedam*
IV 810 *Utque illa inter se coeunt odioque repugnant.*

Praepositione *inter* iam ante Manilium poetae saepe eodem hexametri loco usi sunt[3]), cum praepositio *inter* cum *se* verbo ab ea pendenti tanquam in unius verbi corpus coeat.

Duobus praeterea locis pedem hexametri alterum Iacobus verbo dactylico formatum esse vult:

II 619 *At cum Laniger impetitur sub utroque trigono*
IV 757 *Ultimus occulit os Ganges et trameat Indos*;

at in illo corrigendum est *Lanigeri partu,* cum codd. *lanigeri partus* exhibeant; in versu altero probabilis est haec emendatio Becherti[4]):

Ultimus est positus Ganges, qui transfluit Indos.

In versu denique III 604

Tertia forma est et summo iam proxima caelo

recte L. Mueller[5]) *erit* pro *est* substituit, ut dactylus pedem secundum efficiat, qui elisione posterioris *forma* vocis syllabae excusatur. In pede tertio, in quo eadem lex valet apud poetas Latinos, neque verbum spondiacum neque dactylicum in Manilii carmine legitur.

---

[1]) d. r. m. p. 258; cf. tamen ea, quae contra Muellerum disputavit W. Schmitz in mus. Rhen. XVII p. 457 sq. = Beiträge zur lateinischen Sprach- und Literaturkunde p. 60 sq. || [2]) cf. Froehde, de hexametro Latino, in Philol. XI (1856) p. 533. || [3]) cf. exempla, quae congessit Froehde l. l. || [4]) l. l. p. 59. Codices haec exhibent: GLV_2 *Ultimus et solidos ganges et transcolit india cancer*, V_1 *Ultimus & ganges et te colit india cancer*, M *Ultimus et solitus ganges c. i. c.* || [5]) d. r. m. p. 216.

Pes denique hexametri quintus efficitur verbo pyrrhichiaco praecedente verbo spondiaco uno loco:

I 521 *Idem semper erit, quoniam semper fuit idem.*

Eandem hexametri sedem occupatam verbo pyrrhichiaco praecedente verbo anapaestico apud Manilium frustra quaeras.

CAPUT II.

De flexione et de copia verborum.

Declinatio nominum substantivorum et adiectivorum.

De primae declinationis formis nihil monendum est, nisi probatum perperam esse Iacobo semel genetivum singularis numeri in *-ai* exeuntem V 340 *Nepai* ita, ut vocabulum bisyllabum sit: at et *-ai* genetivorum exitum constanter bisyllabum pronuntiarunt poetae Augusti aequales et in codicibus non *Nepai* legitur, sed aut *pari vix* (G C V_1) aut *parvis* (L) aut *puri* (M) aut *regione panis* (V_2), e qua lectione iam Scaliger *Nepae* restituit[1]). Genetivum pluralis in *-um* pro *-arum* formavit poeta IV 762 *Macetum*[2]).

De secundae quae dicitur declinationis genetivis substantivorum in *-ius* vel in *-ium* exeuntium in *-i* pro *-ii* formatis supra pag. 61 sq. verba feci. In casu recto pluralis numeri *-ii* exitu usus est poeta: habemus enim I 787 *Curii* (codd. praebent *Curius*) et unanimo codicum consensu I 789 *Decii,* ut legendum sit:

Certantes Decii votis pro *Certantesque Deci votis.*

Eundem casum a *deus* vocabulo derivavit poeta I 422 *di* (codd. *tumidi* pro *tum di*) itemque ablativum *dis* I 29. Genetivi formae in *-um* pro *-orum* cadunt in vocabulis his: *Argivum* I 694. *Danaum* I 765, *deum* I 803 (C *diuum,* G *diuum* ex *dium* correctum). II 441. *divum* I 752. 803. *virum* I 911. *squamigerum* V 678; contra eorundem vocabu-

---

1) cf. Bechert l. l. p. 59. ‖ 2) cf. Neue, Formenlehre der lat. Sprache I² p. 21.

lorum genetivi pluralis in *-orum* exeunt: *deorum* II 116. 840. 933. IV 908. *divorum* IV 546. V 18. 347. *virorum* III 10.

Tertiae declinationis nominativum singularis substantivorum in *-or* exeuntium semel in *-os* formavit poeta I 328 *honos,* quod vocabulum in *-os* cadens saepissime alibi occurrit[1]). Ablativum paucorum substantivorum Manilius antiquo more in *-i* exire voluit: sane iniuria Iacobus in editionis indice p. 199 nonnulla exempla attulit ut *orbi* I 229 et V 279: ibi enim teste Becherto (l. l. p. 41) cod. G *toti* — *orbi* praebet, ut dativus sit, hoc in versu *orbis* legendum est; *Sunt etiam rari sorti* I 813, quod cum Bentleio in *raris orti* mutandum est; denique in *vigori* (sic V_2 et L a manu prima) IV 846 *i* extremum in *e* cum codicibus GC V_1 M et altera manu codicis L emendandum est. Tribus locis Manilius ablativum revera in *-i* videtur formasse: *orbi* (omnes codices *orbis*) V 128[2]); *parti* II 726 (omnes codd. *partu*) et III 395 (G *parte,* V_1 *pti,* V_2 *parci,* L a prima manu *para iter rarum,* L a secunda manu *parat iter rarum*)[3]); *morti* III 617 (G *morbus,* L a prima manu *morq;*)[4]). Ablativus *igni,* qui I 832. II 56. IV 384. 498 occurrit, saepissime etiam ab aliis auctoribus receptus est[5]).

Ablativum singularis participiorum in *-ens* cadentium poeta, si adiectivorum loco eis utitur, in *-i* exire iussit, ut *ardenti* I 268. 322; *fluenti* IV 354; V 393 (sic G, ceteri codd. *fluentis*); *fulgenti* I 349; *vigilanti* III 46. 295. In ablativo absoluto autem participia in *-e* ablativum finiunt; neque graviter obstat V 534 *rivo saliente* (GCL V_2 *riuos alienate*) aut IV 791 *sub sole cadente*[6]) [CL $V_1 V_2$ *cadentẽ*] in hexametri clausula positum[7]).

---

[1]) cf. Lachmann ad Lucret. p. 424; Buecheler, lat. Declination p. 7; Neue l. l. p. 167 sqq. || [2]) Lucr. II 543. V 74. 707. 1166. VI 629. Neue l. l. p. 222. || [3]) Lucr. I 1111. III 611. IV 515. V 511. VI 721. Neue l. l. p. 237 sq. || [4]) Lucr. VI 1232. || [5]) Neue l. l. pp. 220 sqq. [6]) Eundem versus exitum *et sole cadente* legimus Verg. georg. III 401. || [7]) Participiorum in ablativo singularis in *-e* exeuntium exempla

In genetivo pluralis numeri poeta *-um* pro *-ium* habet in verbis his: *caelestum* I 26 [1]); *animantum* IV 374 [2]); *latentum* III 47; *serpentum* V 392 [3]); *volantum* V 87 [4]); *nascentum* II 726. 936. III 79. IV 408. V 537. 649 [5]); *parentum* II 947. V 540 [6]); *infantum* III 133 [7]) [V_1 *cunctantum*, codd. ceteri *intrantum*]. Denique extat genetivus *alituum* V 370 [8]).

Quam rationem in scribendo accusativo pluralis substantivorum parisyllaborum, substantivorum, in quibus ante *s* finale praecedit consona, adiectivorum, participiorum sectatus sit poeta, nullo modo discerni potest; in Iacobi editione accusativi modo in *-es* modo in *-is* exeunt, neque tamen ex apparatu critico textui subscripto cerni potest, quae codicum cum ceterorum tum codicis G lectio sit.

O vocalem finalem substantivorum tertiae quae dicitur declinationis Manilius modo producit, modo corripit: constanter producitur *o* sub ictu, ut metrum postulat, in *condicio, ratio, regio, seditio, statio.* In *caligo* constanter *o* producitur et in thesi (IV 309) et in arsi (I 127), in *Carthago* producitur in thesi IV 658; *Cato* correpta *o* vocali legimus I 797, in *Gorgo* producitur *o* in thesi V 577 [9]). In *leo* corripitur *o* I 266. II 246 (elis. in brev.) 497. 523 (elis. in brev.) 531. 666. IV 330. 382; IV 536 *o* eliditur in longam; II 229 recte Bechert cum Bentleio post *leo* interiecit *et*, ut *o* vocalis in longam elideretur. Itaque cum *o* constanter in *leo* corripiatur aut vocali sequenti hauriatur,

---

conquisivi haec: *cadente* I 241; *distante* V 338; *ducente* I 708; *fallente* I 240; *fugiente* I 161; *fulgente* I 826 (ita V_1V_2 M). V 59; *gaudente* II 142. IV 115; *iubente* II 562; *monstrante* II 223; *movente* V 209; *oriente* V 40; *redeunte* II 852; *revocante* II 101; *spectante* IV 60; *stante* V 622; *subdente* V 209; *surgente* I 241. V 325. 368; *trahente* V 59. ||
[1]) Lucr. VI 1274; Catull. 64, 191. 204; Verg. aen. VII 432. || [2]) Neue l. l. p. 267. || [3]) Neue l. l. p. 267 sq. || [4]) Lucr. II 1083; Verg. aen. VI 728. || [5]) Verg. georg. III 390. || [6]) Neue l. l. p. 265 sq. || [7]) Neue l. l. p. 267. || [8]) Lucr. II 928. V 801. 1039. 1078. VI 1216; Verg. aen. VIII, 27. Buecheler l. l. p. 42; Neue l. l. p. 283. || [9]) II 623 et IV 407 scribendum vel saltem pronuntiandum est *homost.*

recte Bechert iudicat V 698 esse interpolatum, cum hoc in versu *o* producatur [1]). *Nemo* vocalem *o* correptam habet IV 20, in *ordo* corripitur *o* III 86. V 736 (saepe praeterea *ordo* in extremo versu occurrit); in *valetudo* producitur *o* in thesi I 404. III 140, in *virgo* corripitur I 266. II 286. IV 382, producitur in thesi II 238. 248 (bis eliditur in *est* vel *et*). 442. III 410. V 588.

De declinatione substantivorum Graecorum.

In substantivis Graecis primae quae dicitur declinationis utitur Manilius in nominativo casu formis Graecis. Leguntur enim apud eum nominativi hi: *Cassiope* V 505. 537 (*Cassiepiă* I 354. 697); *Erigone* II 175. 499. 552. III 572. IV 189. 334. 542. V 251; *Helice* I 296. 634. IV 589; *Threce* vel potius *Thrace* (sic G C V_1 M L a manu secunda, *threce* L a manu prima) IV 691; *Olenie* V 130; *Crete* IV 634. (G C L V_1 V_2 *Creta*, M *cretę*; certe *Cretă* legendum est IV 785); (praeterea correpta ultima *Troiă* IV 24. 65); *boreas* IV 591. V 70. 105; *Bootes* I 316. V 20; *Orestes* II 583; *Pylades* II 583; *Euphrates* IV 800.

Genetivum substantivorum, quae in *-a* vel in *-as* exeunt, cadere iubet Manilius in *-ae*, ut *Andromedae* V 538. 620; *boreae* I 685; V 330 autem cum Bentleio pro *boreae* legendum est *citharae*. Substantivorum in *-e* cadentium genetivum in *-es* formari uno videtur probari exemplo — versum enim IV 780, in quo Iacobus *Zmyrnes* legit, proscribimus cum Bentleio — *Erigones* IV 469, ubi tamen codd. omissa *s* consona *Erigone* praebent.

Accusativi substantivorum in *-a* et in *-as* exeuntium cadunt in *-am* iis locis, ubi non sequitur vocalis. Legimus enim *Andromedam* I 350 (codd. GCLM ablativum *Andromeda* recte exhibent). 356. V 23. 545 quamquam hoc loco, ubi C *Andrometă*, V_1 M *Andromedam* tradunt, etiam in G *Andromedan*

[1]) l. l. p. 55; omisit Bechert in enumerandis exemplis II 531 *victus Leo fulget*, itemque IV 536, ubi *o* in longam eliditur.

extat correctum in *Andromeden*). 658; itaque etiam II 28 non *Andromeden* sed *Andromedam* scribendum conicio. Praeterea habes *Medeam* V 35, *boream* I 314. 372 (quamquam in G et C *borean* est). 566; contra *borean* IV 646, cum vocalis sequatur. In substantivis in *-e* vel in *-es* desinentibus constanter posuisse Manilius videtur *-en*: conf. *Creten* IV 788; *Phoeben* II 913. III 197. IV 847; *Daemonien* II 897; *Libyen* IV 661 (G *libyan*, CLV_1V_2 *libyam*) [contra *Libyam* IV 779 sequente vocali]; *Erigonen* II 32 (sequitur vocalis; sic V_1, *Erigonem* LV_2, *Erigonẽ* [id est Erigonem] GC). 406. 507. (quamquam utroque loco codd. *-em* praebent). 559 (G *Erigone*, ceteri *Erigonem*); *Heliecn* I 218. IV 792; *syboten* V 126 (ex coni. Scaligeri); denique cum Bentleio I 763 *Tyditen* pro *Tydidem* restituendum est, cum in patronymicis ubique *-en* forma docti poetae utantur[1]).

Vocativum *Philoctete*[2]) producta *e* vocali legimus V 300 non secus atque apud Ovid. Met. XIII 329 in eadem hexametri sede.

Ablativus non legitur nisi I 350 *Andromeda* et V 573, ubi sine dubio *in Andromeda est* (G *andromedẽ*) restituendum est.

Nominativum substantivorum, quae generis sunt masculini aut feminini, et quae secundam declinationem sequuntur, Manilius modo in *-os* modo in *-us* videtur terminasse; habemus sane si non omnium, at certe optimorum codicum auctoritate confirmatas formas has: *Cypros* IV 635; *Epiros* IV 690; *Hesperos* I 178; *Rhodos* IV 764. In aliis exemplis codices plerique *-us* exararunt: *Arctus* I 502 (sic GL, *Arctos* CMV_1; in V_2 desunt versus 502 et 503); contra *Arctos* V 694. *Heniochus* I 362. V 20. 69. *horoscopus* II 829. III 200. 440. 504. 608 (sic GLV_1, *horoscopos* V_2); contra *horoscopos* III 389 (sic codd. omnes). 518 (sic GLV_2, *horoscopus* V_1). *Nilus* I 44 (V_2 *Nilos*). III 273. 634. IV 751. *Olympus* V 18. *Ophiuchus* I 331. *Phoebus* saepe legitur. *Scorpius* legimus I 690. II 229.

1) Neue l. l. I² p. 57 sq. || 2) ibid. p. 40.

544. 633. 636. 667. IV 321. 383. 477. 553. 707. V 698; contra *Scorpios* II 213 (quod Iacobus hoc loco legit *Scorpion* tertiae declinationis nominativum, improbandum est, cum nominativos in *-on* exeuntes Manilius producat) [1]. 237 (*Scorpios* GV_1V_2 et L a manu prima, *Scorpius* L a manu secunda et CM). 254 (sic GL). 258 (sic GL). 407 (sic GL). 443. 462. 557. III 574. IV 344.

Accusativus vocabulorum Graecorum in *-um* desinit exemplis his: *Corinthum* IV 611. *Epirum* IV 611. *Hellespontum* IV 679. *Heniochum* I 696. *Ithacum* I 764. *Nilum* IV 601 (sic M; ceteri codd. *nihilum*). *Pylium* I 764. *Tenedum* IV 638 (sic GLV_1V_2); in *-on* locis his: *Arcton* I 566. *Delon* IV 637. *horoscopon* III 190. 205 et in versu adulterino III 538. *Iolcon* V 34. *Rhodon* IV 637. *Scorpion* I 268. II 365. 499. 502. 513. 552 (coni. Iacobus, codd. *geminumque sub arcu*). *tartaron* II 46 (coni. Scaliger).

In substantivorum neutrius generis et nominativis et accusativis utitur forma Graecanica in uno vocabulo *Deltoton* I 353. V 715; contra *dodecatemorium* in GLV_1V_2M est II 700 et 741, idemque habet V_2 II 736 (ubi *dodecatemoriis* est in $GCLV_1M$); *daemonium* II 938; in *Illyricum* IV 611 eliditur *-um*.

Nominum propriorum in *-eus* exeuntium accusativum item atque alii poetae in *-ea* Manilius formavit: *Nerea* V 434. *Persea* I 697. II 28 (ex coni., codd. *Persi*, nisi quod M *Persei*). V 568. Genetivus *Atrei*, qui in Iacobi editione V 462 legitur ita, ut verbum bisyllabum fiat, cum codicibus $GCLV_1M$ in *atri* mutandus est.

Substantivorum Graecorum, quae tertiam declinationem sequuntur, nominativi hi sunt: *Babylon* IV 804. *Deucalion* IV 833. *Orion* I 392. 502. V 12. 58. 724. *Platon* I 774 (sic M). *Procyon* I 412. V 197. *Solon* I 773. *horizon* I 665. *Phaeton* IV 834. *Actaeon* V 183. *Argo* V 36. *Gorgo* V 577. *Phorcys* V 586 (ex coni. Is. Vossii).

---

[1]) Bechert l. l. p. 28.

Cepheus[1]) I 354. V 23. 450. *Nereus* V 196. *Orpheus* I 325. V 327. *Perseus* I [350]. 358. V 22. 594. 601. 613. *Salmoneus* V 91. *Typhoeus* II 879. *aër* IV 483. *aether* I 876. V 744. *crater* I 418. V 235. 250. *Charybdis* IV 421. *Illyris* IV 691. *Nereis* V 564. *Parthĭs* IV 803. *Persĭs* IV 750. *Propontis* IV 749. Substantivorum in *-on* exeuntium ultimam produci iam supra pag. 82 monui.

Genetivum poeta Graeco more in *-os* formare solet: *Caridos* IV 799 (ex coniectura Bentleii). *Cepheidos* I 436. *Phasidos* IV 517. V 377. *Propontidos* IV 616. 679; contra legimus: *Colchidis* V 34. *Gorgonis* I 359. *Maeotis* (pro *Maeotidos*) IV 617. 678. *Minois* IV 784. *Persidis* I 776. denique *aëris* I 203. 249. *aetheris* I 286. II 793. IV 889.

In accusativo utitur Manilius formis Graecis; conferas: *Acheronta* I 93. *aëra* I 14. 153. 158. 279. 815. 860. II 357. III 52. IV 499. *aethera* I 489. II 36. 74. 907. III 333. V 600. *Arctophylaea* I 565. *Aulida* IV 638. *Colchida* III 9. IV 517. *elephanta* V 706. *Hectora* III 8. *Helicona* I 4. *Oriona* I 387. *Pana* II 39. *Persida* V 49 (ex coniectura Is. Vossii). *Typhona* IV 581. *Tiphyn* V 45 (GMV$_1$ *tiphĩ*, CL *thiphũ*, V$_2$ *tiphinn*); contra *Charybdim* IV 605 et *Tanaim* (ex coniectura Scaligeri et Bentleii) IV 677[2]), sed V 45 *Phasin,* cum sequatur vocalis; denique *tigrim* V 708. Duorum substantivorum Graecorum accusativum in *-em* formavit: *Bellerophontem* V 97 et *Phaétontém* I 736 (GCLV$_1$V$_2$ *Phetontem*).

In plurali numero nominativos substantivorum Graecorum excerpsi hos: *Arcadĕs* IV 768. *Gigantes* V 342 (in fine versus). *Hyades* I 371. V 119. 127 (*-ēs* tribus his locis producitur sequente consona). *Pleiades* I 371 (*-ēs* producitur sequente consona).

---

[1]) De nominibus Graecis in *-eus* exeuntibus cf. Th. Birt in Mus. Rhen. XXXIV p. 26 sqq. In exemplis supra commemoratis *-eus* syllaba sub ictu posita est praeter haec in fine versus collocata: *Cepheus* V 23. *Orpheus* I 325. V 327. *Typhoeus* II 879; praeterea ter *Perseus* dactylum efficit: [I 350] in pede quinto, V 594. 601 bis in pede primo; posteriorem versum Bentleius proscripsit. || [2]) Neue l. l. I^2 p. 207 sqq.

Accusativum modo in *-as* formavit modo in *-es*: *Arabas* IV 654 (sequitur consona); contra *Arabes* IV 754 (sequitur consona; sic GCLV₁, *Arabas* V₂). *Cyclades* IV 637 (sequitur consona; sic GCLV₁V₂). *elephantăs* IV 667 (sic GLV₂, *elefantes* CV₁, *elefantos* M); contra *elephantes* IV 740 (sequitur consona; sic V₂ M, *elephantum* GCLV₁). *Gigantes* I 421 (sic codd., in fine versus). *heroăs* V 483. *lampadăs* I 846. *Pleiadas* V 142 (sequitur consona; sic LV₂, *Pleiades* GV₁). 711 (sequitur consona). *Titanasque* II 15. denique *Syrtîs (Σύρτεις)* IV 600.

De heteroclitis.

Ex adiectivorum numero unum heteroclitum enotavi *acclivus* I 233, ubi *acclivis* dativus pluralis occurrit, cum II 918 *acclivia* legatur; *declivia* accusativum pluralis neutrius generis a *declivis, -e* derivatum habes I 233.

Substantiva heteroclita enumero haec: nominativus substantivi *materies* vel *materia* casus, ubicumque metrum flagitat, quintae declinationis normam sequitur: cf. I 131. 136. II 785. III 29. 588. IV 88. V 448. 522; genetivus primam declinationem sequitur II 114. IV 931. V 509; in accusativo *materiam* legimus I 822. II 190. IV 248. 714 (cod. V₂ *-em*), in ablativo *materia* IV 293.

Frenum substantivi pluralem in *-i* exire voluit Manilius I 924. III 682 (bis: *frenos*); contra accusativum *frena* legimus IV 232. *Sucus* accusativus pluralis more apud posteriores non insolito traditus est III 144. Quod in cod. V₂ IV 264 legitur *lacos*, quam »solitam esse in aquis formam« Iacobus dicit, sine dubio in *lacus* mutandum est, quam formam IV 38. V 680 legimus; itemque IV 333 *flexos* in *flexus* cum codice G corrigendum est.

Praeter *senectus* nominativum, qui semel I 519 occurrit, poeta IV 257 eundem casum in *-a* formavit, item legitur *senectam* II 855. IV 156, *senectâ* I 115. 764. Porro constanter legimus *iuventam* II 848. III 613. IV 157. V 111 (alius casus nullus occurrit).

A *vesper* substantivo ablativus *vespere* derivatus est I 872, cuius vocabuli apud Manilium ceteri casus non leguntur praeter nominativum.

Praeterea commemoro *compede* ablativum V 187. 663: quod substantivum grammaticorum testimonio plurale tantum est, ita tamen, ut ablativus singularis saepe occurrat[1]). Item admisit poeta *ambagine* ablativum IV 304 ab *ambago* substantivo derivatum. Denique *spolium* scripsit I 360. II 32. IV 179. V 572 more Vergiliano et Ovidiano.

De declinatione pronominum.

Pronominis personalis secundae personae accusativus semel insignis est adiecto *-met* suffixo III 324 *temet.* Eodem modo eundem tertiae personae casum formavit I 869. II 128. 470. 495. IV 294. 540. 839. 873; ablativum II 581. 634; denique dativum IV 439. *Sese* accusativus geminatus extat II 409. IV 579. 831.

Pronominis possessivi personae tertiae (*suus*) dativus vel ablativus pluralis tribus locis *-met* suffixo adiecto formatus est *suismet* IV 43. 134. V 214.

De pronominis demonstrativi *is, ea, id* et *idem, eadem, idem* formis haec monenda sunt: Dativum singularis *ei* semel I 285 producta paenultima[2]) pronuntiavit Manilius Lucretii exemplo obsecutus (II 1136. III 556. V 284. 754. VI 674); in *eidem* dativo monosyllabum est *ei* III 73[3]). Nominativus pluralis *īdem,* quo Manilius semel utitur (II 518), bisyllabus est, item dativus vel ablativus pluralis *isdem* (I 186. II 97. III 78. 487. IV 510. 589. 652). Ablativum *eis* correpta paenultima habes II 744, itemque *eisdem* correpta antepaenultima II 707. Denique monendum est formam priscam *ollis,* quae in Iacobi editione I 427 circumfertur, non niti librorum manu scriptorum fide.

Pronominis *qui, quae, quod* dativus et ablativus

---

[1]) Neue l. l. I² p. 453. || [2]) cf. L. Mueller, d. r. m. p. 272. || [3]) d. r. m. p. 271.

pluralis pronuntiantur *quîs* locis his: I 377. 448. 488. II 161. 455. III 300 (ex coniectura); 511 (coni. Iacobus; *Quę* GCV$_1$ M, *Quiqꝫ* V$_2$; *Quiq.* L, ab altera manu correctum in *Que*). IV 133. V 2. 281. 475; item *quîscunque* II 337.

Hoc loco pauca addam de quantitate *i* vocalis, qua dativus singularis pronominum personalium conspicuus est, quam vocalem Manilius cum plerumque corripiat, nonnullis locis producit. In *mihi* corripitur *i* finale undeviginti locis, producitur I 120; in *tibi*, cum ultima viginti duobus locis corripiatur, producitur locis his: II 417. 448. III 503. IV 336. V 241. 592. [III 448 *tibist* pronuntiandum est]; in *sibi* vocalis *i* viginti uno locis correpta producitur I 81. 240. 360. 630. 651. 821. 857. II 223. 606. 922. IV 439 (*sibimet*). V 55. 496.

In genetivis in-*ius* cadentibus pronominum *ille*, *illa*, *illud*, *ipse*, *ipsa*, *ipsum* poeta *i* vocalem modo corripit, modo producit. In *illius* corripitur *i* III 335. V 492; producitur in arsi III 92. In *ipsius* paenultima corripitur I 420. IV 336.

De numeralibus.

In *unius* genetivo paenultima modo producitur, modo corripitur: correpta est III 549. IV 552; producta in thesi II 330, in arsi II 11. 566. III 25. IV 34. In *totius* constanter produci *i* vocalem obiter moneo; producitur enim in thesi I 170. IV 513, in arsi II 321. V 222.

Duo numeralis accusativum masculini generis Manilius semel in -*o* exire passus est II 661 *duo cernere pisces,* cum tribus locis *duos* praetulerit: I 633. II 162. III 610. Praeterea monendum est *o* finale in *duo* a poeta optimorum poetarum exempla secuto constanter corripi.

De flexione verbi.

Fere constanter apud Manilium verba contrahuntur in perfecti et plusquamperfecti et indicativo et coniunctivo, praeterea in futuro exacto et in in-

finitivo perfecti: cf. *certarunt* I 82. 918. *flagrarunt* I 748. *fluitarunt* I 746. *gustarunt* II 55. *pugnarunt* III 264. *signarunt* I 53. *implerunt* I 909. IV 858. *norunt* I 277. 475. III 583; *locarat* III 70. *strarat* I 776. *norant* I 430; *crearint* I 140. *fraudarit* V 321. *lustrarit* I 514. *negarint* V 478. *peccarit* IV 104. *signarit* II 338. *noris* III 249. (contra *noverit* IV 210. 280. V 645); *dictasset* II 124. *finisset* V 1. *nutrisset* IV 26. *repetisset* IV 31; *coisse* I 485. *isse* I 730. *mutasse* I 733. *nosse* II 115. III 34. V 277 (contra *novisse* I 16. 78). *notasse* II 966. *numerasse* II 297. 331. *vocasse* II 244.

Personam tertiam pluralis perfecti indicativi saepe in *-ēre* pro *-ērunt* formavit. Exempla excerpsi haec: Initio hexametri leguntur: *amisere* II 306. *astrinxere* V 552. *defluxere* V 557. *dixere* IV 849. *emersere* I 165. *quaesivere* I 423; *-ēre* in pede hexametri altero occurrit: *dixere* I 292; in pede tertio: *fecere* I 133. 633. *habuere* I 772. *movere* I 51. *potuere* II 586. *struxere* I 139. *videre* I 52. 522. *vinxere* I 48; in pede quarto: *dixere* IV 298; in pede quinto: *cecidere* V 342. *didicere* I 91. *dixere* II 25. 218. *fecere* V 561. *genuere* V 126. *haesere* V 558. *invidere* II 143. *planxere* V 559. *rediere* II 878. IV 71; in hexametro extremo: *tulere* II 27. Eadem persona in *-ĕrunt* correpta paenultima cadit semel II 877 *exstitĕrunt*, quam formam Scaliger e codicum lectione *exstiterint* (M *extiterant*) feliciter resuscitavit.

Imperativus a verbo *diducere* derivatur *diduc* III 423, ubi codices *id ducit* exhibent; Iacobus male edidit *id ducito in* [1]), L. Mueller [2]) recte *diduc id* emendavit.

E passivi formis poeta futuri secundam personam singularis semel in *-ēre*, non in *-ēris* formavit III 329 *degrediere*; eadem persona praesentis coniunctivi in *-re*, non in *-ris* exit I 557. 859. 904. II 201. 423. 951. IV 394. V 231 (omnibus octo locis *mirere*); formae in *-ris* desinentes, nisi quid me fugit, apud Manilium non leguntur.

---

[1]) cf. supra p. 70. || [2]) d. r. m. p. 221. cf. Bechert l. l. p. 54 sq.

In editionibus nonnullis legimus priscum infinitivum praesentis in *-ier* desinentem IV 248 *duplicarier*, qui infinitivus non est in ceteris praeter M codicibus, qui *duplicari et* exhibent; optime coniecisse M. Hauptium *duplicare repertam* supra pag. 75 commemoravimus.

Postremum memoratu dignum est Manilium in verbis deponentibus quartae quae vocatur coniugationis *-i* vocalem aliquotiens corripere. Legimus enim *potĭtur* I 572. *potĭmur* IV 884. *exorĭtur* V 207; contra idem producit *i* vocalem in *potīris* IV 759 et in infinitivis *oriri* III 224 et *potiri* IV 337. 392. Quamquam constat fere constanter in *potitur* forma *i* corripi excepto uno epistolarum Ovidii loco (epist. 14, 113), ubi *i* vocalis producta est[1]), itemque in *exoritur* saepissime *i* corripi[2]).

De archaismis.

Nepai genetivum (V 340) in *Nepae* mutandum esse supra monui pag. 77, item pag. 85 *ollis* dativum (I 427) in codicibus non extare.

Praeter has formas antiquas iniuria a Iacobo in textum receptas leguntur hae: *itiner* I 88; *clepsisset* I 27; *apiscendis* III 146. Contra *cludere* verbi antiqui formae, quae in Iacobi editione offendunt I 274. 365. IV 472. 476, in *claudere* mutandae videntur, cum uno tantum loco (I 365) teste Iacobo codicibus omnibus *cludentes* traditum sit; nam I 274 *claudentis* praebet G, *cludentis* L, *ludentis* V_1 V_2; similiter IV 472 et 476 *cludit* non legitur nisi in cod. V_2. Denique *diu* pro *die* positum IV 823 in omnibus codicibus legitur.

De copia verborum.

Ἅπαξ εἰρημένα apud Manilium legi haec: *decircinare* I 296. III 326. *delassabilis* IV 242. *glomerabilis* I 221. IV 522. *hostifer*[3]) I 430 (Iacobus haud male *pestifer* scribit).

---

[1]) cf. W. Zingerle, Untersuchungen z. Echtheitsfrage der Heroiden Ovids 1878. p. 4; Neue l. l. II[2] p. 418. || [2]) Neue l. l. II[2] p. 417. || [3]) cf. de adiectivis cum *-fer* et *-ger* compositis Bernhardus Deipser in Dissertationum Argentoratensium vol. V. pag. 218 sqq.

indelassatus V 63. *perodisse* V 415 (*perosus* legitur apud Vergilium etc.)

Vocabula primum apud Manilium occurrentia haec enotavi: *breviare* III 434 (Quintil. etc.). *circumstrepere* I 23 (Iustin. Sen. philos. Tacit. Gell. Apul. etc). *emutare* V 149 (Quintil.). *generabilis* I 143 (Plin.). *inspectus* IV 901 (Sen. rhet.; Sen. philos.; Amm.). *perterere* I 628 (Colum.; *pertritus* Sen. rhet. et Sen. philos.). *nutricium* (in accus. plur.) III 133. IV 879 (Sen. philos.). *spicifer* II 442 (Mart.; inscriptio Orell. 5863). *triplicare* III 466. 577 (Plin. etc.).

Adiectiva deminutiva notabilia sunt haec: *parvulus* IV 927. *quantulus* V 593 (cf. Huschke, Tibull. IV 1, 196).

~~Reliqua propediem edentur in Dissertationum philologicarum Argentoratensium volumine VII.~~

CAPUT III.

De particularum collocatione.

De collocatione et usu *et, que, ac, atque, nec, neque* copularum.

Et copulam, quam Manilius plerumque primo enuntiati loco ponit, haud raro secundo loco positam animadverti. Loci sunt fere hi: I 88. 115. 167 (ex Iacobi coniectura). 192. 193. 199. 572. 581. 610. 726. 739. 762. 776. 801. 814. 846. II 15. 93. 119. 185. 236. 248. 370. 437. 441. 510. 525. 632. 639. 718. 743. 773. 879. 895. 930. 932. 949. 956. III 6. 37. 70. 92. 145. 453. 469. 630. 664. IV 30. 32. 65. 101. 157. 158. 232. 247. 249 (bis). 276. 388. 513. 613. 617. 660. 708. 774. 775. 811. 863. 882. 890. 935. V 3. 22. 34. 134. 139. 178. 225. 245. 296. 302. 304. 337. 377. 441. 454. 536. 549. 564. 604. 614. 622. 645. 724. 745. Tertium enuntiati locum *et* copula occupat: I 44. 261. 619. II 290. 635. 941. III 251. 666. IV 353. V 656. Denique

quartum locum I 336 (ex Iacobi coniectura, in codd. *et* non legitur). II 464.

Ad adiungendum in enumerationibus tertium enuntiati membrum *et* copula usurpata est locis duobus: II 523 *Aries, Leo et Arcitenens* et IV 150 sq. *Laudis amor, tacitae mentes et corpora tarda Mole valent.*

Eandem *et* copulam poeta adhibet ad formanda polysyndeta locis duobus: III 129 sqq. *qua constat honoris Condicio et famae modus, et genus, et specioso Gratia praetextu* et IV 180 sqq. *Hoc habet, hoc studium, postes ornare superbis Pellibus, et captas domibus praefigere praedas, Et pacare metu silvas, et vivere rapto.*

Que particula cum in universum primo enuntiati vocabulo adnecti soleat, tamen, si primum illud enuntiati vocabulum praepositio est, plerumque substantivo ab ea pendenti adiungitur. De qua collocatione iam Lucretius decedit, cum *que* copulam saepe alteri enuntiati verbo adnectat, quamquam prius praepositio non est [1]); praeterea idem saepe *que* copulam praepositioni adiungit [2]). Manilius locis haud multis *que* copulam alteri enuntiati vocabulo adnectit: I 11 *iam propiusque.* 808 *vigeat quandoque.* II 39 *ritus pecorumque* (codd. LC omittunt *que,* G exhibet *pecorum ritus*). IV 269 *operum pontesque.* 682 *fluctibus excepitque* (G omis. *que*). V 323 *sua datque* (L *sua detque,* ceteri *suadetque,* M *madetque*); praeterea conferas II 700 *bis senaque.* III 616 et IV 482 *bis sexque.* V 491 *bis sextamque,* quibus quidem verbis una notio, »duodecim« vel »duodecimam«, significatur. Tertio enuntiati vocabulo affixum habes *que* I 847 *praecipites stellae passimque volare videntur.*

Que copula adnexa est substantivo vel adiectivo a praepositione pendenti locis his:

I 94 *in noctemque.* 239 *sub pedibusque.* 793 *per tresque triumphos.* II 885 *in peiusque.* IV 128 *in iugulumque.* 364 *in pluresque modos.* 435 *in vanumque.* 887 *in caelumque.* V 169 *per totumque — corpus.* 396 *in caelumque.* 413 *in lucemque.* 624 *per noctesque* (Bentleius et

---

[1]) Lachmann, ad Lucr. p. 113 sq. || [2]) Holtze, synt. Lucr. lin. p. 174 sq.

Iacobus: *pernoctesque*). 686 *ad bellumque* (Scaliger et Bentleius et Iacobus: *adpelluntque*).

Saepius tamen *que* particulam cum praepositione conectit Manilius:

cum praepositioni adiungitur: I 642 *cumque loco.* IV 236 *cumque elephante.* V 400 *cumque suis domibus.* || *eque* legimus: II 947 *eque illis* (ex Bentleii coniectura pro *ex illo*). IV 48 *eque crepidinibus.* 149 *eque suo-aratro.* V 265 *eque Arabum silvis* (ex Bentl. coni.). || *inque:* I 50 *inque deum-tulit* (ubi tamen *in* praepositio a *tulit* tmesi seiuncta est). 487 *inque illa.* II 275. 341. 468. III 640. IV 302 *inque vicem.* II 493 *inque ipsos-pisces.* 571 *inque odium.* IV 64 *inque rogo.* 85 *inque suas-poenas.* 369 *inque alio.* 541 *inque epulas.* 557 *inque arva.* 597 *inque sinus.* 877 *inque ipsos census.* V 216 *inque rogo.* 584 *inque ipso-ore.* 705 *inque artes.* || *perque:* I 213 *perque omnia.* 284 *perque ipsum-orbem.* 619 *perque pedes.* 627 *perque Lyram.* 725 *perque ipsos-nexus.* 913 *perque-vestigia.* II 41 *perque horrida-rura.* 589 *perque tot aetates.* 760 *perque pedes.* III 394 *perque suos-gressus.* 523 *perque alterna-sidera.* IV 160 *perque omnia.* 360 *perque decem-partes.* 720 *perque coloratas-gentes.* V 87 *perque-equos* (ex Bentl. coni.). 144 *perque dapes.* 318 *perque magistratus.* 518 *perque caput.* || denique *postque:* IV 38 *postque tuos-lacus.* 159 *postque ipsos* (ex Bentl. coni.). V 314 *postque gregem.* Praeterea commemoro II 723 *pluribus inque modis,* ubi *que* copula praepositioni anastrophes artificio collocatae affixa est.

Que copula Manilius saepe eo modo utitur, ut, ubi complura membra inter se coniunguntur, *que* adnectatur aut ultimo, aut omnibus excepto primo. Prioris generis exempla pauca praesto sunt:

II 404 sqq. *Solstitium brumae, Capricornum opponere Cancro, Lanigerum Librae — Piscibus Erigonen, Iuveni que Urnaeque Leonem.* || II 658 sq. *Ver Aries, Cererem Cancer, Bacchumque ministrans Libra.* || IV 288 sq. *Navales etiam pugnas, pendentia bella Attribuunt, pelagique infectos sanguine fluctus.* || V 740 sq. *Sunt stellae procerum similes, sunt proxima primis Sidera, suntque gradu* cett.

Ex alterius generis exemplis affero haec:

II 61 *Infusumque deum caelo terrisque fretoque* || II 723 sq. *Pluribus inque*[1]) *modis rerum natura locavit, Deduxitque vias, voluitque per omnia quaeri* || II 796 sq. *Quo defessus equis Phoebus subsistit anhelis, Declinatque diem, mediasque examinat umbras.* || II 899 *Conde locum numenque dei nomenque po-*

---

[1]) *que* post negationem = *sed.*

tentis. ‖ III 62 sq. *Phoebum Lunamque vagasque — stellas.* ‖ III 95 — *positura operum, nomenque genusque.* ‖ III 160 sq. *Et quoniam certo digestos orbe labores Nominaque in numerum, viresque exegimus omnes.* ‖ IV 156 *Arma procul lituosque*[1]) *volunt tristemque senectam* ‖ IV 566 — *Trebiam Cannasque lacumque.* ‖ IV 588 sq. *Nascentem, lapsumque diem, mediosque calores, Teque, Helice, —* ‖ IV 901 sq. *Unus in inspectus rerum, viresque loquendi, Ingeniumque capax, variasque educitur artes.* ‖ V 220 sq. *Effrenos animos violentaque pectora finget Irarumque dabit fletus odiumque metumque.* ‖ V 237 — *campos amnesque lacusque* ‖ V 466 — *natos fratremque patremque.*

Praeterea *que* copula adnectitur utrique duorum membrorum, quae ἐκ παραλλήλου posita sunt, ita ut constanter correpta sit[2]), exemplis his:

I 7 *princepsque paterque.* 70 *variosque dies incertaque noctis tempora.* 96 *finemque manumque.* 146 *hominemque deumque.* 208 *solisque orbem lunaeque rotundum.* 253 *faciatque feratque.* 342 *cursumque habitumque.* 360 *spoliumque sibi pestemque videnti.* 371 *Pleiadesque Hyadesque.* 443 *inter solisque vias Arctosque.* 537 *veniuntque caduntque.* 569 *lucemque moramque.* 578 *noctemque diemque.* 650 *caelique imum terraeque supremum.* 763 *terraeque marisque.* 862 *sequiturque fugitque.* 904 *rerumque hominumque ruinas.* II 2 *regemque patremque.* 88 *redditque rapitque.* 106 *linguamque capaxque ingenium volucremque animum.* 130 *pondusque fidemque.* 327 *transitque refertque.* 903 *causaeque deique.* 957 *recipitque refertque consummatque diem.* III 231 *noctemque diemque.* 266 *noctemque dies, lucemque tenebrae.* 383 *noctesque diesque.* 396. 463 *noctemque diemque.* 572 *geminatque diem, geminatque trientem.* IV 23 *vitaeque necisque.* 76 *laeduntque cibi, parcuntque venena.* 98 *cogatque regatque.* 446 *septemque novemque.* 549 *vitaeque necisque.* 571 *si quem sanctumque velis castumque probumque.* 682 *excepitque Iovem taurumque resolvit.* 763 *terraque marique.* 772 *noxque diesque.* 775 *tollitque premitque.* 795 *terraeque marisque.* V 49 *facietque tegetque.* 307 *somnumque animamque.* 554 *vultusque pudorque.*

Denique *que* copulam praegressa negatione adversative positam repperi, nisi quid me fugit, II 722 sq.:

Nec genus est unum, ratio nec prodita simplex,
Pluribus inque modis rerum natura locavit.

De *ac* et *atque* coniunctionum usu egerunt M. Haupt[3])

---

[1]) *que* omisit codex G. ‖ [2]) Lachmann ad Lucr. p. 75. ‖ [3]) opusc. I p. 107 sqq., cf. Lachmann ad Lucret. p. 173.

et post eum S. Kleemann[1]). Nusquam invenitur apud Manilium optimos poetas Romanos secutum *ac* aut ante vocalem aut ante *c, g, q* litteras collocatum; nam quod apud Iacobum legitur II 283 *Per totidem sortes diiuncta ac condita mundo*, non confirmatur libris manu scriptis, qui omnes recte *desunt quae condita* defendunt. *Atque* particula legitur ante *c* litteram I 232 et II 870; ante *q* non legitur nisi IV 478 ex incerta Iacobi coniectura (G praebet *et quae ter quinta*); ante *g* apud Manilium non occurrit. Manilius utitur *ac* coniunctione locis his: I 399. 483. 497. 646. 705 *(ac veluti)*[2]). 805 *(ac prius)*. 856. 871. 891. II 43. 69. 85. 86. 89 *(ac* codd. G et L, cett. *et)*. 118. 132. 150 *(ac primum)*. 640. 670 *(ac veluti)*. 772 *(ac velut)*. 931. III 215. 322. IV 205. 420. 445. 669. 698. 701 *(ac velut)*. V 75. 194. 284. 308. 310. 452. 522 *(ac ne)*. 550. 598. 653. *Atque* ante consonam collocatum locis his extat:

I 232 *a. cadens.* 236 *a. ferarum.* 681 *a. trecentas.* 691 *a. sagittam.* II 156 *a. ferarum.* 280 *a. sagittari.* 500 *a. sagittifero.* 528 *a. ferarum.* 558 *a. leonem.* 601 *a. nefas.* 777 *a. ferarum.* 936 *a. patrum.* III 259 *a. novem.* 519 *a. dies.* IV 210 *a. notis.* 339 *a. dies.* 377 *a. ferarum.* 478 *a. quater* (ex Iacobi coni.)

Ante vocalem vel ante *h* copulam *atque* legi locis nonaginta uno.

Ac et *atque* copulas Manilius constanter primo enuntiati loco ponit, nisi quod tribus versibus *atque* alterum locum obtinet: I 157 *tenues atque evomat auras.* 426 *montibus atque aliis.* III 340 *longius atque aliis.* Ad formanda polysyndeta *ac* vel *atque* particulas Manilius nunquam usurpat.

Inter negativas particulas Manilius multo rarius utitur *neque* particula quam *nec*. Occurrit *neque* ante consonam collocata I 182 (ante *f*). 212 (bis, ante *pr* et *f*; GCLM secundo loco [ante *f*] rectius *nec*). II 55 (ante *d*). 131 (ante *d*). 665 (ante *t*). III 301 (ante *p*). IV 89 (ante *p*). 110 (ante *m*). V 720 (bis, ante *p* et *t*); ante vocalem eandem copulam legi III 165. 376. 444 (ter: *neque enim*). III 238 *(neque ullam)*. *Nec* occurrit

[1]) De libri tertii carminibus quae Tibulli nomine circumferuntur. Argentorati 1876. p. 32 sq. || [2]) cf. Haupt, opusc. I 110 sq.

paene semper ante consonas (etiam ante *c* et *q*), ante vocalem vel ante *h* I 137. 542. II 56. 137. III 527. IV 20. 305. 469. 470. V 152.

Altero enuntiati loco collocatae sunt *neque* vel *nec* particulae I 141. 473. II 56. 722. III 9. 165. 302. 670. IV 20. 112. 271. 468. 738. V 51. 106. 108.

Nec non deprehenditur II 504. IV 450. 560. 834. V 85. 322; *nec non et* I 779. II 634. 660. 955. III 63. V 115. *Nec* pro *ne quidem* positum est IV 183; semel *nec* pro *et non:* I 378 *nec transita regna.*

Neque-neque utitur Manilius V 720; *nec-nec* I 77. 291. 473. 519 sq. 887. II 137. 216 (Iacobus: *ter-ter*). 722. IV 272. 305. 470. V 316 sq.; *nec-nec-nec* I 382 sq. IV 459 sq. 469; *nec* quater positum est II 75 sq., sexies IV 380—382; *neque-nec* inveni I 182 sq. I 212 (cf. p. 93). II 55 sq.; *neque-nec-nec* I 137. II 78. 665 sq.

Hoc loco pauca afferam de usu particularum correlativarum: *tum-tum* legi I 69. 412 ‖ *tum-cum* I 501 ‖ *modo-modo* II 649. III 557 ‖ *modo-nunc* I 835 et 838. IV 854 sq. ‖ *modo-post* I 231 ‖ *nunc-nunc* I 191. II 208. 349. 401. 862 sq. 904. III 140 sq. 167. 268. 556. 640. 675. IV 130—132 (quinquies). 224 sq. (ter). 423. 563. 811. 855. V 88 sq. 164. 424 sqq. (ter). 479 sq. ‖ *iam-iam* I 31. 71 sq. ‖ *hinc-hinc* I 311 [1]) ‖ *hinc-illinc* V 254. 467 ‖ *huc-illuc* I 199 *(huc illuc).* III 167 et 268 *(nunc huc nunc illuc)* ‖ *hîc-hîc* I 762 ‖ *hîc-illic* II 335 sq. ‖ *illic-huc* II 650.

Particulae adversativae.

Sed particula adversativa secundum enuntiati locum apud Manilium tenet I 531. II 918. IV 308. 386. 823. 849; eidem particulae *tamen* adicitur I 147. II 379. 539. 808. III 618. ‖ *Nec solum — quoque* legimus V 247 *Nec solum terrae spem credet in annua vota; Annonae quoque vectigal mercesque sequetur*; item pro *non tantum, sed*

---

[1]) II 781 G praebet *huic*, L *huic* ut videtur ex *hunc* correctum, V_1 *hinc.*

etiam habes *non tantum, sed et* I 36 *Non species tantum, sed et ipsa potentia rerum.*

Ast particulam antiquam bis sibi indulsit Manilius initio hexametri II 779 *(ast alii).* III 227 *(ast illis).*

At particula interdum secundum vel tertium enuntiati locum obtinet: secundum I 282, tertium IV 258 (codd. *et,* corr. Scaliger).

Verum semel legitur apud Manilium ita, ut a *sed* particula vix differat II 750; bis *verum* positum est praegressa negatione: IV 305 sq. *nec-nec-verum aliis alia opposita est — imago.* V 199 sq. *Venatus non ille quidem, verum arma — tribuit.*

Vero sexies occurrit, positum post *nec* I 194. 285., post *iam* II 385. V 157, post *si* III 356, post *cum* V 206.

Particulae disiunctivae.

Aut, vel, ve particulae saepius inter se variant:

aut-ve: II 469 *Aut odium foedusve gerunt*[1]).

ve-aut: IV 21 sq. *Fortunamve suis invitam prendere votis*
Aut fugere instantem.

aut-vel: IV 484 sq. *aut — Aut septena quater, vel cum — figurat.*

ve-vel: IV 489 *Quaeve auget quinto numero, vel sexta feretur*[2]).

V 239 sq. *Disponetve*[3]) *iugis imitatus fronde choreas,*
Robore vel proprio findentem in bracchia ducet.
[V 698 — *vastusve Leo vel Scorpius acer*].

Aut secundum enuntiati locum occupat I 142. II 214. 474. 873. III 555. IV 383.

Sive et *seu* particulas inter se variavit Manilius locis his: I 122—135 *sive-seu-sive-sive-seu*; III 149 sqq. *seu-sive-ve-seu-aut*; I 865—867 *sive-sive*; denique *seu si quis* (ita codd.; Bentleius *nam si quis*) — *seu* I 637 sq.; *sive* simplex positum est I 817.

---

[1]) I 481 *et,* non *aut* praebent codices. || [2]) sic G, *septima fertur* codices ceteri. || [3]) sic V_2, sed *Disponetque* praebent codices ceteri.

Particulae causales.

Nam semel alterum enuntiati locum occupat I 53.

Enim ubique alterum enuntiati locum obtinet praeter III 165 *Perpetuas neque enim sedes,* ubi *neque enim* unius fere notionis vim habet.

Etenim semel legitur secundo loco collocatum III 254.

Namque denique particulae, quae alibi apud Manilium ubique initio enuntiati legitur, V 255 quartus locus attributus est.

Cum causale altero enuntiati loco occurrit I 559. 721. 863 [1]). II 263, quinto loco II 136; *quia* secundo loco positum est II 184. 830 [2]). III 16, tertio loco II 728 [3]).

Quod alterum locum obtinet II 207. 555. 585. III 255. 314. 391. 515. 517. 533. 539, tertium II 360, quartum II 277. 392. 711.

Quoniam secundo loco legitur III 208, quarto II 603.

Particulae conclusivae.

Manilius nusquam utitur *quare* particula Ovidium, Vergilium, Horatium secutus [4]), cum *ergo* praeferat. Itaque legimus: *ergo age* II 788. III 169. *Ergo* particulam secundo loco collocavit poeta exceptis exemplis his: *ergo age, ergo ubi* (III 328), *ergo ipsa moveri* (III 336). *Igitur* particula, quae in quarto et quinto libro deest, secundum locum obtinet; *itaque* in Manilii carmine omnino non legitur; *idcirco* duodecies legitur, semel *que* copula affixa (I 168); *quocirca* occurrit II 342. 886. IV 239; *quapropter* semel I 753.

Particulae temporales.

Dum secundum locum occupat I 398 [5]). III 445 ‖ *donec* alterum locum III 651, tertium locum III 355 ‖ *cum* tem-

---

[1]) *cum* habent CV_1; sed *ne* G, $\overset{c\tilde{u}}{\textit{ne}}$ L. ‖ [2]) *qua* GC, *quia* ex *qua* correctum L, *qua* V_1. ‖ [3]) *totidem quę* GC, *totidem qa* V_1, *totidem quia* V_2, *totidemq'* L ante correctionem, $\overset{\textit{quia}}{\textit{totidemq'ue}}$ L post correctionem. ‖ [4]) cf. Haupt, obss. critt. p. 13 = opusc. I p. 85 sq. ‖ [5]) *vecors dum* Iacobus coniecit, *nec horrida* G L ($\overset{\textit{ri}}{\textit{hordu}}$ C), *nec hordum* V_1V_2,

porale secundum locum: I 401. 421. 819. 851. 872. III 110. 173. 439. 635. IV 218. 389. V 365, tertium: II 772 (ex coni. Scaligeri). III 186. 480. IV 525 [1]). 659. 747. 832. V 128. 417. 541. 632. 694. 697, quartum: I 917. II 334. 475. 509. III 422. IV 144. 530. V 39. 234, quintum: I 886.

Particulae condicionales.

Si altero loco occurrit: I 462. II 333. 413. 951. V 577, tertio: I 648. III 180. 457. IV 894, quarto: II 96 (codd. *sic,* ex coni. Bentleii); *nisi* secundo loco legitur: III 596. IV 49.

Particulae finales et *ut* consecutivum.

Ut vel *uti* alterum locum obtinet: I 29. 35. 253. 459. II 298 (ex coni. Scaligeri). 438. 451. 479. 517. III 66. 388. 406. 473. 522. 549 (ex coni. Scaligeri). IV 62. V 361. 545 [2]); tertium: I 549. II 734. III 168. 175. IV 407. 862; quartum: II 692; *ne* alterum locum: III 260. IV 645. 931; tertium: I 458. II 786. III 148; quartum: III 56; quintum locum: II 738.

Particulae concessivae.

De particulis concessivis *quamquam* semel tertio enuntiati loco collocata est: II 820.

Particulae comparativae.

Ut comparativum alterum enuntiati locum obtinet: II 273. III 126. V 444; *sicut* tertium: III 202.

---

n tam hŏrrens M. Tertio loco a Iacobo iniuria positum est V 631; G C L V_1 M praebent *interdum poenis innoxia,* V_2 *poenis noxia.*

[1]) *profert cum uincla* G et L (post correctionem), *profert cum unda* L (ante correctionem) et V_1, *cum profert* V_2; *profert cum uincula regit* M. || [2]) *uel* per compendium scripturae extat in G.

CAPUT IV.

De Manilii figuris et tropis.

Cum is, qui carmen de quo agimus composuit, linguae Latinae non satis compos fuerit, et Bentleius et Iacobus recte iudicasse videntur peregrinum eum fuisse contendentes, neque tamen certo dixeris, utrum ex Asia an ex Africa aliundeve oriundus fuerit; sane quidem nihil in sermone poetae inest, unde concludamus Africanum eum fuisse. Itaque non est mirandum defuisse poetae facultatem argumentum difficile in versus redigendi, quod, ut ipse ait, nemo ante ipsum ex poetis Romanis susceperat, idque a ceterorum poetarum Augusti aequalium argumento tantum discrepat, ut poetarum illorum exempla rarissime sequi potuerit; immo cum legentium animos novitate rei se sibi conciliaturum esse speraret, parare sibi sermonem argumento carminis sui aptum coactus est, ut inconditum docentium sermonem numeris dactylicis adstringeret. Nam quae poterat materia reperiri difficultatibus magis abundans? Quo factum est, ut eo ipso tempore, quo poesis Romana florebat, carmen oreretur parum politum, cuius multae sententiae lucem desiderant; quod qui confecit poeta saepe, ut Iacobi verbis utar, »linguae legibus vim affert, — ut modo libero volatu sese efferat, modo licenter verbis abundet ac non quid velit dicere, sed quo abripiatur, trahi videatur, modo aridissima rerum ieiunitate per inanes artis numeros evagatus nos defatiget, modo constipatis fabularum aenigmatis vix ex miro verborum involucro enucleandis nos exerceat«. Neque tamen omnes carminis partes aeque tractatae sunt, sed poeta progressus fecit in libris posterioribus ac praecipue in libro quinto; quo in libro cum in universum oratio poetica elegantior fiat et facilius suaviusque influat in aures, tum fere omnino deest repetitio eiusdem vocabuli, quae in primo libro ad taedium usque aures offendit[1]). Contra

[1]) cf. exempla, quae collegit Bechert l. l. p. 47.

servavit poeta etiam in quinto libro magnum numerum metaphorarum et periodorum per multos versus productarum, neque desunt antitheses, allitterationes, lusus verborum, similia, e quibus figuris hoc in capite eas enotavi, quae maxime dignae sunt, quae commemorentur, cum simul poetam poesin in ludis rhetoricis didicisse nos doceant.

Abundantia.

Abundantiae exempla enumero haec:

I 27 *clepsisset furto mundum.* 127 *fugit in infernas caligo pulsa tenebras.* 181 *qua cadat et subeat caelum.* 820 *arescit torridus aer.* 834 *exsistunt nata tenebris.* II 714 *ne vagus — erres.* 737 *sicut stant astra locata*[1]). III 311 *manifesta patet falsi fallacia mundi.* 389 *ne falsus dubia ratione erret.* IV 124 *dives fecundis Aries in vellera lanis.* 884 *capto potimur mundo.* V 732 *quot delapsa cadant foliorum milia.* cf. etiam V 464 *solemque reversum et caecum sine sole*[2]) *diem.*

Allitterationes.

Allitterationibus poeta saepissime usus est; cuius cum longum sit omnia exempla enumerare, perpauca et luculentissima delibasse sufficiat:

I 7 — *patriae princepsque paterque.* || I 171 *Ictaque contra actis consistunt corpora plagis.* || I 230 *Sed quia per teretem deducta est terra tumorem.* || I 269 *In cuius caudam contento dirigit arcu.* || I 329 *Tunc silvas et saxa trahens, nunc sidera ducit.* || I 396 *Subsequitur rapido contenta Canicula cursu.* || I 405 *Bella facit pacemque refert, varieque revertens.* || I 406 *Sic movet, ut vidit mundum, vultuque gubernat.* || I 547 *Exiguo dirimens solidam discrimine summam.* || I 605 *Seque secant gemino coeuntes cardine mundi.* || I 804 *Qui virtute sua similes vestigia tangunt.* || I 883 *Publica succensis peraguntur fata sepulcris.* || I 913 *Perque patris pater Augustus vestigia vicit.* || II 67 *Quod nisi cognatis membris contexta maneret.* || II 138 *Sed solus vacuo veluti vectatus in orbe.* || II 215 *Omnia dicuntur simili sub sorte diurna.* || II 437 *Condidit et varias sacro sub nomine vires.* || II 446

---

[1]) Quamquam *standi* verbo Manilius saepe Lucretiano more utitur, cf. Bechert l. l. p. 31. || [2]) cf. Iohannis Vahleni praefatio ad Senecae dialog. ed. Koch (1879) pag. X, qui ex Lucretiano (V 841) *muta sine ore etiam, sine voltu caeca reperta* illud expressisse Manilium docuit.

Et Iovis adverso Iunonis Aquarius astrum est. || II 501 *Libra suos sequitur sensus solumque videndo.* || II 527 *Quod tria signa tribus signis —.* || II 863 *Nunc sterilis poenamque serens in sidere sedis.* || III 61 *Quae quasi per mediam mundi praecordia partem.* || III 128 *Si male subscribunt stellae per signa locatae.* || III 384 *Per duo partitae dirimit divortia terrae.* || IV 10 *Luxuriamque lucris emimus luxuque rapinas.* || IV 212 *Perpetuus populi privato in limine praetor.* || IV 727 *Lenius irriguis infuscat corpora campis.* || V 23 *Andromedamque negans genitor cum coniuge Cepheus.* || V 95 *Sensit et immensos ignes super ipse secutus.* || V 246 *Gaudebitque mero, mergetque in pocula mentem.* || V 282 *Subdere fracturo silici frumenta superque.* || V 575 *Et postquam poenae causam cognovit ab ipsa.* || V 589 *Quae tua tunc fuerat facies, quas fugit in auras.* || V 656 *E penna et pendens populum suspendet ab ipso.*

Anaphora.

Anaphorae adverbiorum exempla enotavi haec:

II 70 sqq. *non - non - (que - que - nec - que - que) - non - non - nec - nec - nec.* || 87 sq. *sic - sic - sic.* || IV 130 sq. *nunc - nunc - nunc - nunc - nunc - et.* || 380 sqq. *nec - nec - nec - nec - nec - nec - (aut - aut - que -* asyndeton *- et - que).* || 815 sq. *sic - sic - sic.* || 924 sqq. *sic - sic - sic - sic.*

Pronominum anaphoram legi locis his:

V 162 sqq. *ille - ille - ille - (et - et - que) - ille.* || II 589 sq. *tot - tot - tot.* || III 24 *tot - tot - tot.* || IV 431 sq. *tot - tot - tot.* || I 55 sq. *quae - quae - in quas - quantaque.* || III 59 sqq. *quae - quae - quae - quae - quae - (que-que).* || 99 sq. *qui - qui - quamque.* || IV 207 sq. *qui - qui - (que - que).* || I 508 sqq. *quot - quot - quotiens - in quantum.* || III 67 sqq. *quodcunque - quodcunque - quaeque - quicunque.*

Anaphorae verbi unum enotavi exemplum:

III 507 *stent fundamenta sub imo, Stent veri stellarum obitus* (cf. tamen Bentl.);

item unum adiectivi cum negatione coniuncti anaphorae:

IV 86 *Quod Decios non omne tulit, non omne Camillos.*

Anastrophe praepositionum.

Praepositionibus, si coniunctae sunt cum substantivo et adiectivo vel pronomine vel participio ab eis pendente, Manilius saepe locum inter adiectivum vel pronomen vel participium praecedens et substantivum adsignat; cuius generis exempla adfero nulla, cum apud omnes scriptores

frequentissima sint. Qua in praepositionum collocatione saepe fit, ut praepositio seiuncta sit aut ab adiectivo praecedente aut ab substantivo insequente interpositis aliis vocabulis ut

I 45 *nigras super evolat urbes* (ubi tamen rectius *superevolat* scribitur). 121 *sua totus sub imagine mundus.* 162 *puras humor secessit in undas.* 275 *fulgentes caelo cum surgis ad Arctos.* Plura exempla adferre supervacaneum est.

Interdum poeta praepositiones bisyllabas (nunquam monosyllabas) post substantivum vel pronomen collocat:

I 236 *hanc circum.* 305 *has inter.* 433 *quam propter.* 582 *hunc ultra.* 586 *quos super.* V 144 *mensasque super.* 281 *quîs sine.* 319 *illo coram.* 335 *curas inter.* 525 *glebas inter.*

Praepositio *inter* collocata est inter duo substantiva vel duo pronomina ab ea pendentia locis his:

I 308 *hunc inter mediumque orbem.* 812 *Venerem inter agit Lunamque.* II 429 *hiemem inter et aestum.* 920 *occasus inter et ortus.* III 404 *has inter quasque accipiet.* IV 745 *Cancrum inter gelidumque Caprum.*

Inter substantivum praecedens et adiectivum sequens poeta praepositiones saepe collocavit; qua in collocatione idem saepenumero accidit, quod supra monuimus, ut praepositio seiungatur aut a substantivo aut ab adiectivo aliis vocabulis interiectis. Exempla congessi haec:

I 43 *oriente sub ipso.* 118 *caelo descendit carmen ab alto.* 156 *aequora per fudit toto nascentia ponto.* 279 *aera per gelidum.* 319 *parte ex alia.* 326 *manesque per ipsos.* 447 *mundo semper volvuntur in imo.* 577 *parte ab utraque.* 700 *partibus e binis.* 701 *visus incurrit in ipsos.* 754 *causa descendit ab ipsa.* 807 *corpusque per omne.* 815 *aera per liquidum.* 856 *silice in dura.* 864 *imbribus e mediis.* II 36 *aethera per summum.* 601 *legesque per ipsas.* 623 *te, Nemeaee, sub uno.* 721 *sidere in omni.* 861 *finibus in propriis.* 878 *montesque super rediere cadentes.* 911 *sedibus ex imis.* III 51 *corpus in unum.* 57 *mundo regeretur ab ipso.* 73 *ordine sub certo.* 118 *partem concessit in unam.* 157 *ordine sub certo.* 221 *parte ex illa.* 223 *tempus ad ipsum.* 245 *luce sub omni.* 299 *signis ducatur ab illis.* 303 *ratione sub una.* 442 *parte ex illa.* 541 *capite ex uno.* 578 *menses vitam producet in octo.* 606 *spatio divisa sub aequo.* 637 *parte ex adversa.* 656 *frondemque virescit in*

omnem. IV 25 *fatis vicisset in ipsis.* 126 *naufragiumque inter subitum.* 316 *parte sub illa.* 597 *vespere ab atro* (ex coni.). 605 *usque canes ad, Scylla, tuos.* 763 *virgine sub casta.* 800 *pisce sub hirto* (ex coni. Iacobi). 817 *caelo descendit ab alto.* 833 *scopuloque orbem possedit in uno.* V 33 *pelle immunis ab ipsa.* 62 *curasque per omnes.* 69 *clivoque rotas convellit ab imo.* 322 sq. *amores In varios.* 699 *nocte sub extrema.* 720 *tempore in omni.*

Inter duo substantiva, e quibus unum alteri appositum est, poeta bis praepositionem collocavit:

II 880 *monte sub Aetna.* IV 935 *Augusto crescet sub principe.*

Similiter medium praepositio tenet locum inter substantivum et genetivum ab eo pendentem

III 374 *vertice sub caeli.*

Post duo substantiva conexa praepositio collocata est

I 810 *terram caelumque inter*;

denique post substantivum cum adiectivo copulatum posita est

V 52 *Actiacosque sinus inter.* 95 *immensos ignes super.*

Saepe praepositio separata est a substantivo vel pronomine ab ea pendente uno vocabulo compluribusve vocabulis interiectis, quae tamen vocabula pleraque sunt genetivi ex substantivo illo adiectivorum modo suspensi; exempla enumero haec:

I 117 *cum parvis simili percurrere cura.* 146 *supra est hominemque deumque.* 373 *infra solis surgentia* (sc. *sidera*) *cursus.* 436 *ad expositae fatum.* 443 *inter solisque vias Arctosque.* 567 *a caeli vertice.* 568 *ad extremi decurrens sidera Cancri.* 685 *ab boreae gyro.* 886 *in alterius labens cum fata.* 913 *perque patris pater Augustus vestigia.* II 103 *ad lunae nascentis cornua.* 541 *cum Virgine natis.* 549 *sub aversi numerantur sidere Tauri.* 599 *sub amicitiae grassantem nomine.* III 264 *ad ardentis pugnarunt sidera Cancri.* 625 *ad aestivae fulget fastigia zonae.* IV 34 *sub unius fratres virtute.* 568 *in caudae Capricornus acumine summo.* 670 *ad Aegypti ponet* (GV$_1$ *ponat*) *sua iura colonos.* V 37 *a dextri lateris ducat regione.* 87 *perque volabit equos* (ex coni. Bentleii). 265 *eque Arabum silvis* (ex coni. Bentleii). 282 sq. *superque Ducere pendentes orbes.*

Denique praepositiones bisyllabae a substantivo ita separantur, ut, cum illae versum finiant, ab hoc versus proximus incipiat:

I 324 sq. *inter Sidera.* V 8 sq. *omnia circum Sidera.* 282 sq. *superque Ducere pendentes orbes.*

Antitheta.

Antitheta a Manilio in deliciis haberi ostendunt exempla haec:

I 57 *quantaque quam parvi.* 241 *pariter surgente via pariterque cadente.* 246 *distinguit et alligat undis.* 306 *dividit et cingit.* 307 *ne coeant abeantve.* 360 *spoliumque sibi, pestemque videnti.* 422 sqq. *tum di quoque magnos Quaesivere deos, dubitabat Iuppiter ipse, Quod poterat non posse timens.* 452 *distingui-claudique.* 519 *nec longa dies auget minuitque senectus.* 528 *quo crescat, quove recedat.* 537 *veniuntque caduntque.* 661 *teget et referet.* 862 *sequiturque fugitque.* II 73 *nox-diem fugeret, rursumque fugaret.* 88 *redditque rapitque.* 89 *immittit et aufert.* 160 *addit et aufert.* 327 *transitque refertque.* 649 *modo dat vires, modo detrahit.* 693 *tenuem visu rem, pondere magnam.* 870 *scandendum est atque cadendum.* 918 sq. *qua summa acclivia finem Inveniunt, qua principium declivia sumunt.* 928 *ut brevia in longo compendia carmine perstent.* 957 *recipitque refertque.* III 89 *laeduntve iuvantve.* 91 *felix aut triste.* 263 *cadunt noctes, surguntque-luces.* 277 *ne magna in brevibus pereant compendia dictis.* 322 *mundus-latet-patetque.* 436 *accipiunt redduntque* (ex coni. Bentl.). IV 16 *nascentes morimur.* 72 *his vita duplex, illis vix contigit una.* 76 *laeduntque cibi, parcuntque venena.* 87 *invictum devicta morte Catonem.* 127 *crescendo cadet.* 130 *nunc glomerare -nunc-solvere lanas.* 525 *profert unda tegitque.* 563 *altaque nunc statuet, nunc-moenia vertet.* 775 *gentes tollitque premitque.* 815 *sedes fugienda petendaque.* V 549 *virginis-rapitur sine funere funus.*

Apostrophe.

Apostrophe saepe usurpata est non solum ad alloquendos deos, homines, sidera, sed etiam ad describendas regiones, res, simm.

Deos alloquitur poeta:

I 30 *Tu princeps auctorque sacri, Cyllenie, tanti.* || II 440 sq. *Cyllenie Cancrum, Iuppiter et cum matre deum regis ipse Leonem* (*regis* cod. G. exhibet). || II 943 *Haec tua templa ferunt Maia, Cyllenie, nate.* || IV 736 *Nec te, Bacche, pari donantem munere terras.* || V 238 *Et te, Bacche, tuas nubentem iunget ad ulmos.* || IV 755 sq. *Euxinus-pontus-te, Phoebe, colit.* ||

Huc referendi sunt etiam ei versus, in quibus Lunam alloquitur poeta:

I 221—227 *Te testem dat. Luna, sui glomerabilis orbis* cett. || II 95—99 *Et cum damna tuas imitantur, Delia, vires* cett. || V 7 *Post Venerem et Maia natum te, Luna, vagantem.*

Homines alloquitur poeta versibus his:

I 768 sq. — *nec te, Mavortia virgo, Praeteream* — (de Penthesilea verba fiunt). || IV 50—53 *Quis te Niliaco periturum litore, Magne,* (de Pompeio dicit). || V 175 sq. *quibus aspirantibus orti Te, Meleagre, colunt.* || V 300 *Teve, Philoctete, cui malim credere parti.* || V 560—562 *Fleveruntque* (sc. *alcyones*) *tuos* (sc. *Andromedae*) *miserando carmine casus* cett. || V 588 sqq. *Infelix virgo (Andromeda) — Quae tua tunc fuerat facies* cett.

Sidera Manilius alloquitur:

III 570 sq. *Tuque bis octonos, Cancer, binosque trientes, Bisque novem, Nemeaee, dabis* — || I 696 — *teque, unde profectus, Cassiepia, petens.* || II 252 *Tuque tuo, Capricorne, gelu contractus.* || II 417 — *Cancerque tibi, Capricorne, repugnat.* || II 553 — *et te, Capricorne, rigentem.* || II 563 *Haec eadem, Capricorne, tuis inimica feruntur.* || III 576 *Ter quinos, Capricorne, dares.* || IV 243 *Vesta tuos, Capricorne, fovet — ignes.* || IV 791 *Tu, Capricorne, regis.* || V 391 *Cum venit in regione tuae, Capricorne, figurae.* || II 612 — *et te, Centaure, creatos.* || IV 589 *Teque, Helice.* || II 623 — *quam te, Nemeaee, sub uno.* || IV 335 sq. — *vicina relicta est Vicino, Nemeaee, tibi.* || IV 464 *Tu quoque* —, *Nemeaee,* — *timendus.* || IV 706 *Te scapulae, Nemeaee, vocant, teque ilia, Virgo.* || IV 759 — *Phrygia, Nemeaee, potiris.* || III 568 — *adpositis tu, Taure, duobus Vincis.* || IV 360 *Perque decem medias partes, tu, Taure, receptus.*

Scyllam monstrum alloquitur Manilius:

IV 605 *Usque canes ad, Scylla, tuos* —.

E regionibus appellat poeta Galliam, Germaniam, Trasimenum lacum; versus sunt hi:

IV 603 *Teque in vicinis haerentem, Gallia, terris.* || IV 794 *Teque feris dignam tantum, Germania,* cett. || IV 38 *Postque tuos, Trasimene, lacus.*

Denique res alloqui dicitur poeta duobus locis:

IV 453 — *et tu tricesima summa es,* quo loco Bentleio adsentiendum est legenti: *et tum tricesima summa* (codd. *summa est* exhibent), et IV 488 — *aut una quae te, vicesima* (sc. *pars*), *fraudat.*

Asyndeta.

Asyndeti figura utitur Manilius aut ita, ut coniunctum sit asyndeton cum polysyndeto (velut I 34. 91 sqq. 185 sqq. 249. 403 sq. II 179. 198 sq. 290 sqq. 456—465. IV 77 sqq.

317 sqq. 687 sqq. 704 sqq. 753 sqq. 804. V 6. 61 sq. 256 sqq. 702 sq.), aut ita, ut asyndeton cum polysyndeto non coniunctum sit. Cuius generis exempla collegi haec, sepositis eis, quae simul chiasmum efficiunt: haec enim in ea huius capitis parte afferam, ubi de chiasmi figura agam. In non paucis versibus simul anaphora usurpata est.

I 109 *suas formas, sua nomina.* II 477 *Atque aliorum oculos, aliorum contulit aures.* 518 *Horum odio, nunc horum idem ducantur amore; Illis insidias tendant, captentur ab illis.* 646 *sua quadratis veniunt, sua iura trigonis.* 831 *Hic tenet arbitrium vitae, hic regula morum est.* III 313 *Omnibus auctumnus signis, ver omnibus unum.* IV 178 *novas semper pugnas, nova bella ferarum.* 772 *Tempora quo pendent, coeunt quo noxque diesque.* I 199 *huc illuc.* II 104 *Venturasque vident hiemes, reditura serena.* 176 sq. *desinit aestas, Incipit auctumnus.* 193 *hiemem claudit, ver inchoat alter.* 258 sqq. *Scorpios in Libra consumit bracchia; Taurus Succidit in curvo claudus pede; lumina Cancro Desunt, Centauro superest et quaeritur unum.* 266 sq. *Aestas a Geminis, auctumnus Virgine surgit, Bruma Sagittifero, ver Piscibus incipit esse.* 426 *Fructibus hic implet —, floribus illud.* III 481 *diem brumae nox aequat, tempora noctis Longa dies.* 605 *ter vicenos geminat, tres abstrahit annos.* 641 *riget omnis ager, clausum mare, condita castra.* IV 74 sqq. *Succumbunt artes rationis, vincitur usus, Cura nocet, cessare iuvat, mora saepe malorum Dat causas.* 95 *male consultis pretium est, prudentia fallit.* 367 *Dissimulant, non ostentant mortalibus ora.* V 172 *Invigilat somnis, curas industria vincit, Otia per varios exercet dulcia lusus.* 495 *Nec pacem a bello, civem discernet ab hoste.*

Chiasmi.

Multa chiasmi exempla simul cum asyndeti figura coniuncta esse supra monui; exempla exscripsi haec:

I 105 *sonitum ventis concessit, nubibus ignem.* 231 *His modo, post illis.* 266 *Cancrum Leo, Virgo Leonem.* 466 sq. *ignibus ignes Respondent, media extremis atque ultima summis.* 672 *tenet a summo Cancer, Capricornus ab imo.* II 182 sq. *alter florentia tempora veris Sufficit, aestatem sitientem provehit alter.* 198 sq. *aspice Taurum Clunibus, et Geminos pedibus, testudine Cancrum Surgere.* 231 *Ambiguus terrae Capricornus, Aquarius undis.* 269 *Hiberna aestivis, auctumnis verna repugnant.* 286 *Dexter erit Tauro Capricornus, Virgo sinistra.* 687 *Adde suas partes signis, sua partibus astra.* 693 *tenuem visu rem, pondere magnam.* 776 *solemque novum, nova sidera cernunt.*

872 *praeceps haec, illa superne.* III 544 sq. *quod tardius illa, Haec citius peragant orbem.* 546 sq. *Hora die bis, mense dies semel, unus in anno Mensis.* IV 86 *Quod Decios non omne tulit, non omne Camillos.* 313 *Altera sors Tauro, Geminis pars tertia cedit.* 340 sq. *veris iuga temperat ille, Haec auctumnales componit—horas.* 432 *Tot partes iterare queat, tot dicere summas.* 591 *Asper ab axe ruit Boreas, fugit Eurus ab ortu.* 731 *Adde sonos totidem vocum, totidem insere linguas.* 813 sq. *Sic terrae terris respondent, orbibus orbes, Litora litoribus, regnis contraria regna.* V 583 *pelagusque vomit, circumsonat aequor.*

Versus, in quibus chiasmus cum asyndeto non coniunctus est, enotavi hos:

I 10 *Das animum viresque facis.* 69 sq. *Tum velut amissis maerens, tum laeta renatis Sideribus.* 77 *Nec vitam pelago, nec ventis credere vota.* 186 *Idem Phoebus eat caeli de partibus isdem.* 205 *Undique surgentem pariter, pariterque cadentem.* 215 *terris non omnibus omnia signa.* 314 *Proxima frigentes Arctos Boreamque rigentem.* 357 *Expositam ponto deflet scopulisque revinctam.* 482 *Quid tam confusum specie, quid tam vice certum est?* 498 sq. *Cur eadem aestivas exornant sidera noctes Semper, et hibernas eadem?* 519 *Quae nec longa dies auget minuitque senectus.* 522 sq. *Non alium videre patres aliumve nepotes Aspicient.* 614 sq. *squamosaque tergora Ceti Lanigerique notat fines.* 688 sq. *Aestivosque secat fines, Aquilamque supinam, Temporaque aequantem gyrum zonamque ferentem.* 734 *Infusumque loco cinerem mundumque sepultum?* 762 *Atque hic Aeacidas, hic et venerantur Atridas.* 808 *Quidquid ubique nitet, vigeat quandoque.* 856 *Ac silice in dura, viridique in cortice.* II 28 sq. *matremque dolentem, Solventemque patrem.* 185 sq. *ille senescentis veris, subeuntis et ille Aestatis.* 208 *nunc illa dies, nunc noctes illa sequuntur.* 404—406 *Capricornum opponere Cancro, Lanigerum Librae, — Piscibus Erigonem, Iuvenique Urnaeque Leonem.* 517 *Audire ut cupiant alios, aliosque videre.* 658 sq. *Ver Aries, Cererem Cancer, Bacchumque ministrans Libra, Caper brumam.* 918 sq. *qua — acclivia finem Inveniunt, qua principium declivia sumunt.* III 530 *Non annis anni, nec menses mensibus.* 639 *producitque diem, tenebrasque resolvit.* IV 10 *Luxuriamque lucris emimus, luxuque rapinas.* 46 *Quod consul totiens exul, quod de exule consul.* 64 *Inque rogo Croesum, Priamumque in litore truncum.* 317 sq. *Cancro primam, mediamque Leoni, Extremam Erigonae tribuit.* 349 *medias Tauro partes, Geminisque supremas.* 380 sq. *Nec — lanas Aries, nec Taurus aratra, Nec Gemini musas, nec merces Cancer amabit.* 383 sqq. *Men-*

suris aut Libra potens, aut Scorpius armis, Centaurusque feris, igni Capricornus et undis Ipse suis Iuvenis geminique — Pisces. 474 *Tertia et undecimae decimaeque et septima iuncta.* 610 sq. *secat — Illyricum, Epirumque lavat.* 660 sq. *Fecit et aeternam Trebiam Cannasque sepulcris Obruit.* 689 sqq. *Princeps Pella domus, Troiani gratia belli Thessalia, Epirosque potens, vicinaque ripis Illyris et Thrace*[1]) *Martem sortita colonum.* V 20 *Heniochusque memor currus, plaustrique Bootes.* 70 *gelidus boreas aquilonibus instat acutis.* 110 sq. *in lusus agiles agilemque vigorem Desudant.* 186 *Mendacesque parant foveas laqueosque tenaces.* 332 *quodcunque manu loquitur, flatuque movetur.* 334 *Mulcebitque — Bacchum, noctemque tenebit.* 494 *Quasque hominum dederit strages, dabit ille ferarum.* 533 *coquet argenti glebas, venamque — Eruet.* [698 *vastusve Leo vel Scorpius acer*]. 736 sq. *populumque equiti, populoque subire Volgus iners videas.*

Hyperbole.

Hyperbole non utitur Manilius nisi *mille* numerali et *innumerus* adiectivo, utroque artificio a Lucretio accepto; conf.:

I 129 *saecula mille.* IV 128 *mille per artes.* 266 *mille - artes.* 374 *in tam multis animantum milibus.* 630 *mille - terrae.* V 302 *mille carinae.* 371 *mille - artes.* 469 *mille - species.* 507 *mille figurae.* 732 *foliorum milia.* — IV 277 *innumerae artes.* 623 *innumerae gentes.* 641 *innumeri scopuli.* 805 *innumerae figurae.* V 243 *innumeri cultus.* 276 *fruges innumerae.*

Tmeses.

Tmeseos praepositionum exempla legi tria:

I 50 *Inque deum deus ipse tulit.* 189 *circumque feratur.* V 559 *Ter circum Alcyones pinnis planxere volantes.*

Adverbia per tmesin dirimuntur:

III 141 *movent ut mundum sidera cunque.* V 496 *et qua fert cunque voluntas,*

nec multo secus *priusquam* et *antequam* adverbia dispescuntur:

I 805 *Ac prius incipiam stellis quam reddere vires.* II 774 *ante manus quam temptet.* V 183 sq. *et ante Quam canibus nova praeda fuit.*

---

[1]) cf. supra p. 80.

Metonymiae.

De metonymiis scite egit M. Haupt in ind. lect. Berol. hib. 1859 [1]); Manilius his fere usus est metonymiis:

Causa efficiens pro re effecta ponitur:

Bacchus = vinum III 153. IV 204. V 227. 680. (apud Vergilium et Ovidium saepe eadem metonymia occurrit, legitur etiam apud Tibullum et Lygdamum et Propertium); = vitis II 20. V 238. (Verg.); = auctumnus II 658; denique = ebrietas vel potatio V 334. || *Ceres* = aestas II 658; = seges II 21. III 152. 629. 664. IV 251. 734. V 281. (Verg. et Ovid.). || *Iris* = arcus caelestis I 713. || *Liber* = vitis III 662. || *Lyaeus* = vinum V 323. (saepius apud Horat. Ovid., legitur etiam apud Lygdamum et Propertium). || *Mars* = pugna III 632 (Verg., Panegyr. in Messallam, Prop. [= bellum], Ovid.). || *Pallas* = olea (ex coni. Bentleii) II 21. (Ovid. am. II 16, 8; cf. a. a. I 727 *Palladiae — palma coronae*). || *Venus* = amor vel libido III 655. IV 258. V 143 (legitur iam apud Lucretium).

Res effecta pro causa efficienti ponitur:

Aquilo = septentriones I 574. || *austri* = meridies I 612 (ex coni. Scaligeri). || *boreas* = septentriones I 314. 372. 566. 685. IV 646. || *calores* = dies IV 588. || *flammae* = stellae I 132. 255. 311. 416. || *ignes* = stellae I 218. 466. 896. III 502. IV 328. V 38. 733. || *lumina* = stellae, saepe. || *lux* vel *luces* = dies, saepissime. || *natura* = auctor naturae, saepe. || *tenebrae* = nox I 834. II 205. III 266. 380. 639. || *umbra* vel *umbrae* = nox I 673. II 797. III 236. 251. 302. 446. 450. IV 326.

Concretum pro abstracto vel abstractum pro concreto ponitur:

aratra = agricultura IV 380. || *lanae* = lanificium IV 380. || *merces* = mercatura IV 381. || *aestus* = aestas II 429; = pars aestiva vel tropica I 581. || *anni teneri* = pueri V 456. || *mortes* = mortui I 889. || *magnae virtutes* = dei II 436.

Locus pro eo, quod in eo est, ponitur:

Athenae = Athenienses I 775. 885. || *cor* vel *corda* = mens I 79. II 452. 638. 898. III 203. IV 241. V 63. 144. || *Helicon* = Musae in Helicone sedentes I 4. || *Olympus* = caelicolae V 18. || *pectus* = mens I 28. || *templa* = ignes in templis ardentes IV 68. || *urbes nigrae* = incolae urbium nigri I 45. || *urbes sopitae* = incolae urbium sopiti I 243.

Materia pro ea re, quae ex materia fabricata est, ponitur:

aera = tympana I 227. || *testudo* = lyra V 325.

---

[1]) = opusc. II pp. 162 sqq.

Synecdochae.

Synecdoches exempla enotavi haec:

Pars pro toto ponitur:

bruma = hiems II 267. 418. 659; = annus III 607. || *carina* = navis I 298. IV 55. 278. V 302. || *limen* = domus IV 212. V 65. 364. || *polus* = caelum I 225. IV 811. || *puppis* = navis IV 275. 569. V 36. 38. 41.

Species pro genere ponitur:

adulterium sucorum = permixtio V 267. || *aequor* = aqua II 225. || *census* = divitiae, saepe, velut I 12. II 69. IV 877. quamquam saepe in codicibus pro *census* legitur *sensus*[1]); *census oris* = eloquentia I 794. || *cothurnus* = tragoedia V 459. || *fasces* = magistratus II 146. || *lenocinium* = illecebrae V 269. 516. || *lupus* = frenum lupatum V 74. || *militia* = munus II 894. III 106; = cultus II 20. IV 145; = bellum IV 569. V 376; *militia luxuriae* IV 404. || *natalis* = ortus I 123. 477. || *naufragium* = damnum II 330. IV 126. || *Olympus* = caelum, saepissime; = polus I 609. || *palma* = victor I 787 (cf. Verg. georg. I 59. aen. V 339). || *robur* = durities I 285. || *sanguis* = sucus V 212; = color V 259. || *thalami* = matrimonium V 576.

Genus pro specie ponitur:

altum = mare IV 641; = caelum I 343. || *arena* = palaestra IV 225. || *armenta* = equi IV 233. || *ars* = astrologia, saepius. || *carcer* = rete IV 287. V 663. || *cardo* = polus, saepius. || *convexum* = caelum II 117. || *feri* vel *ferae* = equi IV 238. V 77. 354. 366; = pecudes V 644. || *fragor* = tonitrus I 99. || *inane* vel *inania* = aether I 33. 153. 176. 200. 283. 553. IV 590. V 445. || *lapides* = gemmae IV 399. V 518; = margaritae V 405 (ex coni.). || *luces* = colores V 258. || *lustrum* = annus[2]) III 321. 580. || *natura* = mundus, saepe. || *populi capti* (de piscibus) IV 286; *populi aërii* = aves V 369. || *profundum* = mare I 203. IV 274. 789. V 43. 190. 402. 421. 599. 660. || *quadrupedes* = equi IV 234. V 86. 644. || *ratis, ratis heroum, Argivum ratis* = Argo I 623. 694. V 13. || *sorores doctae* ≐ Musae II 49 (cf. infra). || *summa* = universum vel mundus I 254. II 76. || *vulnera* = scissurae I 721; = morbus V 643.

Metaphorae.

Ex ingenti metaphorarum numero pauca et luculentissima exempla seligam:

mundus supervolat urbes I 45. *volitant luna et stellae* I 200. *volans mundus* I 207. *volat aër* I 288. *volitantia cuncta* I 293. *volant sidera* I 309. *volat orbe Corona (sidus)* I 319. *Cygnus*

---

[1]) cf. Bechert l. l. p. 48. || [2]) cf. id. ibid. p. 56.

volitat stellatus I 341. *sidus Aquilae volitans* I 344. *Heniochus volitans curru* I 363. *hora volat per orbem* I 641. *linea volitabit per caelum* I 654. *Phaeton volans per signa* I 736. *sidera volitantia pendent* I 810. *flamma* (cometae) *volat* I 836. *volitantia lumina mundo* II 18. *curru in caelum volamus* II 58. *spiritus omnia pervolitans* II 66. *volaret caelum* II 79. *Phoebus volans* I 92. *volitant astra* II 415. *volitans* (poeta) *carmine per mundum* II 765. *signa volantia* II 790. *astrorum series pervolat templa caeli* II 959. *mundus volans per signa* III 212. *caelum volans* III 331. *Phoebus circumvolitans* III 369. *aevum volans* III 534. *fretum circumvolat oras* IV 612. *volat stellatus equus* V 24. *volat* (desultor) *per equos* V 87. *Bellerophon volans* V 97 sq. *volitabit in undis* V 423. *campo volantia membra* V 449. *equus* (sidus) *caelo volabit* V 634. || *sidera labentia* I 683. *signa labentia* II 26. *dies lapsus* IV 588. || *movere Helicona cantibus* I 5. || *ratio currit per stellas et sidera* II 449. || *fugit vestis lacertos* V 557 sq. *terrae aequora fugientes* IV 625. || *aestas subiens* II 185 sq. || *arma surgentia fraudibus clandestinis* I 897. || *luna infectis volvitur alis* I 226. || *animo magis quam corpore pendet* V 608. || *habitabat aurum in montibus* I 75[1]). *spiritus unus habitat per cunctas partes* II 64 sq. *artes habitant* IV 266. *membra habitata veneno* IV 664. *habitat sub pectore caeco Ambitio* V 154 sq. similiter: *habitat puer sub fronte Cupido* IV 151. || *descendit nomen causa ab ipsa* I 754. *descendunt noctes* III 478. *descendit Liber* (vitis) *gravida ab ulmo* III 662. || *deducere divinas artes mundo* I 3. || *natans unda* III 52. *natantes fluctus* I 155. *natat mens* IV 257. *natabit fortuna* V 53. || *pontus enatat Ionio* (mari) IV 607. || *fluit fortuna* III 528. || *Nilus inundat in gentes* I 44. || *merget in pocula mentem* V 246. || *emergere* (i. e. evincere) *moles* I 116. || *Argo navigat astris* V 13. || *venatur sidus in astris* V 232. || *claudicat numerus* III 260.

aequora nascentia I 156. *mundus nascens* I 564. *caelum nascens* II 791. *dies nascens* IV 588. *cinnama nascentia* IV 738. *fluctus nascentes eunt* V 731. || *vivit* (i. e. durat) *opus* I 825. *mundus vivit* (i. e. est) II 63. *viventia crimina* IV 665. || *vigilat ruinis venter* IV 404. || *aegrotat natura, suum sortita sepulcrum* I 895. || *ver senescens* II 185. || *dies moritur* II 953. *litora ripis Niliacis morientia* IV 627. || *mundus sepultus* I 734. *ignis sepultus* IV 30. || *pestis extulit — Athenas* I 885.

loquitur canora voce nemus III 656. || *canunt ignes bella* I 896. || *mundus solatur casus in astris* II 261. || — *pontus litora revocans* IV 600. *navita revocatus fluctibus* IV 619. *comas revocare vinclis*

[1]) L. Mueller in mus. Rhen. XVII p. 188 iniuria coniecit *latitabat*.

V 148. *passus revocans* (i. e. reducens) V 695. || *cerni mente* I 678. — *sol aspicit lunam* I 242. — *despectant sidera caelo* I 276. || *unda meditans murmur in antris* II 54. || *nox oblita diei* III 259. || *fallit solum declivia* I 240. || *ementita nox diem* V 60.

pascentur curis V 453. || *bibit fluctus Eridani fretum* IV 610. *bibens somnum animamque* V 307. || *aestas sitiens* II 183. || *lavat pontus Epirum* IV 611. || *incocta sidera flammis* I 732. || *ardent terrae* I 101. *ardent Aethiopes* IV 758. *sedes exustae* I 732. || *Phoebus exsiccat populos* IV 729. *Arcti siccae* I 610. || *accendit praesentia numinis mentem* I 49.

micant corda et lingua rabit V 224. || *maculant Aethiopes orbem* IV 723. || *Asiae populi nitentes* IV 621 sq. || *florentia tempora veris* II 182 sq.

indutus est Taurus Iovi (i. e. Iuppiter in taurum se mutavit) II 491. || *nudare* (i. e. explicare) *iura* III 114. || *destringere membra in varias palaestras* III 630.

arva exercita frugibus I 86. || *militat ales* (sc. Iovis) *caelo* V 490. || *edomare terram in fruges* IV 904. || *dies acuens mortalia corda* I 79. || *fabricaverat* (Socrates) *Platonem* (i. e. instituerat) I 774. || *nutrire annos teneros* (i. e. docere pueros) V 456.

Haedi claudentes sidere pontum I 365. *limes claudit principium suum* I 617.

depingitur caelum astris I 445.

aequora freti caedunt gentes IV 602. || *Euphrates secat gentes* I 44. *fretum secat Icarium Aegaeumque* (mare) IV 621.

CAPUT V.

De Manilio aliorum poetarum imitatore.

Nunc breviter exponam, quae ratio intercedat inter Manilium et poetas Romanos, qui aut ante eum vixerunt aut aequales ei fuerunt. Cum quibus consentire Manilium saepe in phrasibus, epithetis ornantibus, similibus, quin etiam non paucos exitus vel initia versuum, quae in memoria attente legentis poetae haererent, ex illorum carminibus deprompsisse et in suum carmen recepisse mirum non est. Atque cum plerique poetae Romani imperatorum temporibus in factiones discederent, quae certi alicuius poetae regulas

metricas, genus dicendi, elocutionem accurate sequerentur, Manilius noluit certi ullius poetae partes religiose atque anxie sequi: quod cum de rebus metricis iam observaverit L. Mueller[1]), in genere dicendi est neglectum; nam quod Teuffel ait[2]) redolere poesin Manilii Ovidium (e. g. III 1), omnino autem ad Lucretii exemplum Manilium sese applicasse, non recte est dictum, cum Vergilium multo saepius imitatus sit quam Lucretium.

Consentaneum est Manilium vestigiis eorum maxime institisse poetarum, qui similem materiam tractaverant, Lucretii, Vergilii in eclogis et georgicis, Ovidii in metamorphoseon libris et (in libro quinto) in fastis; neque tamen desunt exempla, quibus probabile fiat nosse eum etiam cetera Vergilii et Ovidii carmina, Catullum, Tibullum, Propertium, Horatium[3]), Culicis auctorem, similes; ita tamen, ut non tam hemistichia quam phrases et epitheta ab his depromeret vel potius communia cum his haberet.

Ciceronis Arateis Manilius usus non videtur esse; sane praeter phrases et epitheta in Ciceronis carmine occurrentia, quae etiam apud alios poetas leguntur et quae infra suis locis afferam, vix unum versum invenias, qui cum Arateis consentiat, exceptis scilicet eis versibus, in quibus ob argumenti similitudinem consensus flagitatur. Unus extat versus Manilianus, quem aliqua probabilitatis specie ad Ciceronis Aratea referre possis, Man. I 319: *At parte ex alia claro volat orbe Corona,* qui consentit cum versu Arat. 367: *At parte ex alia claris cum lucibus enat Orion.* Sed num Manilius versum a Cicerone mutuatus sit, valde dubito, cum etiam apud Catullum (64, 251) simillimus hexameter legatur: *At parte ex alia florens volitabat Iacchus.*

Paucis hoc loco disseram, qua ratione Manilius poetas imitatus sit. Cum apud alios poetas tum apud Ovidium plurima imitationis exempla in eis carminum partibus

---

[1]) d. r. m. p. 136. || [2]) hist. litt. Rom. [3] p. 541. || [3]) cf. Freier l. l. p. 21, qui adnotat multa Manilium inde a I 702 usque ad vs. 804 ab Horat. carm. I 12 mutuatum esse.

deprehendi solent, quarum argumentum ipsum iam antiquiores poetae tractaverunt. Ex contrario Manilius rarissime isdem phrasibus utitur quibus alii poetae in enarranda eadem re, sed phrases, hemistichia, similia in quemlibet carminis versum recepit, ubi apta esse viderentur. Obstabat sane Manilio argumentum carminis asperum needum ab aliis in versus redactum. Itaque cum cogeretur sermonem argumento carminis aptum sibi parare, videtur saepe ad poetas, qui ipsum aetate praegressi erant, ita respexisse, ut in illorum carminibus perlegendis operam consumeret, priusquam ad componendas sui carminis particulas accederet; inde, dum meditatur, non paucae in memoriam Manilii vel inviti irrepunt locutiones verborumque poeticorum coniunctiones. Itaque, cum consensus multorum Ovidii versuum cum aliorum poetarum versibus egregio Ovidii ingenio et praestanti eius memoriae adscribendus sit, Manilium paene semper ex alienis carminibus in carmen suum eas versuum partes recepisse iudicabimus, quae acri legendi studio in memoria haererent; qua tamen in re Manilium modo verborum depromptorum ordinem mutasse, modo verbum synonymum recepisse, velut *gentis* pro *stirpis*, *pecudum* pro *pecoris*, similia.

Restat, ut breviter de iis paucissimis praemoneam, qui Manilium imitati sunt. Primam imitationem Manilianam suppeditat Nemesianus, qui tertio p. Chr. n. saeculo Calpurnium imitatus est: Manilii enim versibus I 760 sq.[1])

Huc migrant ex orbe, suumque habitantia caelum
Aethereos vivunt annos, mundoque fruuntur

respondent Nemesiani ecl. 1 versus 39 sq.

Nam si sublimes animae caelestia templa
Sidereasque colunt sedes mundoque fruuntur.

Praeterea Manilii carmen notum fuit auctori carminis de Luna Anthol. Lat. V 15[2]), quod postremis imperii

[1]) Iacob, d. M. Manilio poeta; progr. Lubec. 1832 p. 5 not. ||
[2]) Riese 723. Poetae Latini Minores III p. 163 sq. (Baehrens).

Romani temporibus videtur esse compositum [1]); cuius versus primi exitum

Luna, decus mundi, magni pars maxima caeli

multo aptius quam in lunam convenire in ingens illud Orionis sidus, ad quod verba Manilius rettulit, apparet; legimus enim V 12:

Hinc vocat Orion, magni pars maxima caeli.

Firmicum Maternum, quem Constantini Magni temporibus Matheseos libros VIII scripsisse constat, carmine de quo agimus locis multis usum esse demonstrarunt et Scaliger [2]) et Bechert [3]); ea autem Scaligeri coniectura probari non potest, novisse Firmicum praeter quinque carminis libros, qui aetatem tulerunt, librum sextum et partem carminis alteram; sane e poetae ipsius verbis [4]), ubi promittit se alia in parte carminis siderum occasus et planetarum vires esse canturum, nullo modo colligi licet poetam ea, quae promisit, perfecisse; immo facillime fieri poterat, ut prohiberetur, quominus promissum exsolveret. Ceterum Firmicum Maternum nomen poetae eam ob rem non indicasse suspiceris, quod iam tum ignotum fuerit.

Denique etiam Germanicum Manilii carmen novisse docet initium Arateorum. Nam non solum vss. 10—12 et vs. 16:

10 *procul arma silerent?*
11 *Nunc vacat audaces in caelum tollere vultus,*
12 *Sideraque et mundi varios cognoscere motus,*
16 *Pax tua tuque adsis nato, numenque secundes!*

conspirant cum versibus Manilii I 13—15:

Hoc sub pace vacat; tantum iuvat: ire per ipsum
Aera et immenso spatiantem vivere caelo
Signaque et adversos stellarum noscere cursus,

sed etiam in Germanici vss. 1—4 multa cum primi libri Maniliani initio congruunt; Germanicus enim haec exhibet:

---

[1]) Haupt, opusc. I p. 301 sq. || [2]) Scaliger, edit. sec. proll. p. 3 sq. || [3]) Bechert, l. l. p. 18 sqq. not. || [4]) II 965. III 156 sqq. 586.

Ab Iove principium magno deduxit Aratus,
Carminis at nobis, genitor, tu maximus auctor,
Te veneror, tibi sacra fero doctique laboris
Primitias; probat ipse deum rectorque satorque,

cum quibus versibus conferas Manil. I 1. 3. 4. 6. 7:

Carmine divinas artes et conscia fati
Sidera —
3 *deducere mundo*
4 *Aggredior, primusque novis Helicona movere*
6 *Hospita sacra ferens —*
7 *Hunc mihi tu, Caesar, patriae princepsque paterque*;

accedit, quod etiam *maximus auctor* (Germ. 2) a Manilio I 386

Caesar, nunc terris, post caelo maximus auctor

petitum est.

Nunc ea colligam, quae ad apparatum mythologicum pertinent, in quo Manilius praecipue a Vergilii et Ovidii partibus stetit.

Legimus apud Manilium pro Artemide vel lunae dea: *Delia*: I 231. 669. II 95. IV 844. V 722 (Verg. ecl. 3, 67. 7, 29. Sulpic. et Cer. apud Tib. IV 3, 5. Priapeorum 76, 6. Ovid. her. 4, 40; cf. *Delia dea*: Hor. carm. IV 6, 33. Similiter poeta eandem deam *Phoeben* appellat: II 913. III 197. IV 847 (Verg. georg. I 431. aen. III 371. X 216. Prop. I 2, 15. Ovid. her. 19, 229. am. III 2, 51. met. I 11. 476. II 415. 723. VI 216. XII 36. fast. II 163. V 306. 699. VI 235. ex Pont. III 2, 64. Ibis 109).

Pro Baccho utitur *Iacchus* forma I 417 (Catull. 64, 251. Verg. ecl. 6, 15. 7, 61. georg. I 166. Prop. II 3, 17. V 2, 31. Ovid. met. IV 15). *Lyaeus* dicitur V 323 (Verg. georg. II 229. Prop. III 31 (33), 35. IV 4 (5), 21. Lygdam. apud Tib. III 2, 19. Priapeorum 39, 3. Hor. carm. I 7, 22. III 21, 16. epod. 9, 38. Ovid. am. II 11, 49. III 15, 17. a. a. III 645. 765. met. IV 11. VIII 274. XI 67. fast. I 395. V 521. trist. II 401. ex Pont. I 10, 29; cf. *pater Lyaeus* Verg. aen. IV 58).

Pro Marte dicitur *Gradivus* IV 719 (Ovid. a. a. II 566. met. VI 427. XIV 820. XV 863. fast. II 861. III 169. 677. V 556. (cf. *Gradivus pater*: Verg. aen. III 35; *rex Gradivus*: Verg. aen. X 542).

Mercurium nuncupat *Cyllenium* I 30. II 440. 943. cf. *Cyllenius orbis* I 871 (Verg. aen. IV 252. 276. cf. *Cyllenius ignis*: georg. I 337; Ovid. met. I 713. II 720. 818. V 331. XIII 146. XIV 291. cf. *Cyllenia proles*: a. a. III 725); *Maia natus* cluet II 943. V 7 (Hor. sat. II 6, 5. Ovid. met. II 685 sq.; cf. *Maia genitus*: Verg. aen. I 297. *filius Maiae*: Hor. carm. I 2, 43. *Maia creatus*: Ovid. met. XI 303).

Pro Venere legitur modo *Cythereis* II 33 (Ovid. met. IV 288 eodem versus loco) modo *Cytherea* II 922. IV 579 (Verg. aen. I 257. 657. IV 128. V 800. VIII 523. 615. Prop. III 6 (14), 25. Tib. IV 7, 3. Ovid. her. 15, 20. 16, 241. am. I 3, 4. a. a. II 15. 607. met. X 640. 717. XIV 487. XV 803. 816. fast. IV 673. Hor. carm. III 12, 4; cf. *Cytherea Venus*: Hor. carm. I 4, 5).

Cybele nuncupatur *Idaea mater*: IV 760 (Lucr. II 611. Verg. aen. IX 619 sq.; cf. *parens Idaea deum*: Verg. aen. X 252).

Musas appellat *Pierides*: II 767. III 3 (Lucr. I 926. IV 1. Verg. ecl. 3, 85. 6, 13. 8, 63. 9, 33. 10, 72. Tib. I 4, 61. 62. 9, 48. Lygdamus apud Tibull. III 1, 5. 4, 44. Sulpic. et Cer. apud Tibull. IV 2, 21. Prop. III 1 (10), 12. Hor. carm. IV 3, 18 (singul.). 8, 20. Ovid. am I 1, 6. a. a. III 548. fast. II 269. IV 222 (singul.). V 109. VI 798. 799. trist. III 2, 3. 7, 4. IV 1, 28. 9, 16. V 1, 34. 3, 10. 7, 32. ex Pont. II 5, 63. IV 2, 45. 8, 70. 12, 28. 16, 42).

Pro Ulixe dicitur *Ithacus*: I 764 (Verg. aen. II 104. 122. III 629. Prop. I 15, 9. Ovid. met. XIII 98. 103. ex Pont. I 3, 33); pro Nestore *Pylius*: I 764 (Ovid. am. III 7, 41. met. VIII 365. XII 537. 542; cf. *Pylius Nestor*: Hor. carm. I 15, 22 et Ovid. ex Pont. I 4, 10).

Oeagrius Orpheus legitur: V 327.

Athenienses nuncupat *Erechtheos colonos* I 884. (cf. eodem loco: *Erechtheae arces*: Ovid. met. VIII 547).

Capellae sidus appellatur *Olenie*: V 130 (cf. *Olenium pecus*: Ovid. her. 17, 188. *Olenia capella*: Ovid. met. III 594. fast. V 113).

Leo (sidus) vocatur *Nemeaeus*: II 623. III 404. 409. 571. IV 336. 464. 706. 759. V 206.

Iam ad eos versus percensendos transeo, quibus Manilius alios poetas imitatus est, ita ut primum ea afferam, quae a Manilio deberi Lucretio, Vergilio, Ovidio, reliquis nulla est dubitatio, deinde ea colligam, quae casu consentire suspicio subnascitur, denique epitheta ornantia enumerem, quae Manilio cum aliis poetis communia sunt.

Ex LUCRETII carmine sine dubio derivata sunt haec:

Man. I 236 *Hanc circum variae gentes hominum atque ferarum.* Lucr. II 1076 *Et varias hominum gentes et saecla ferarum.* ‖ M. I 448 *Quîs innixa manent caeli fulgentia templa.* V 727 *Tum conferta licet caeli fulgentia templa.* L. V 490 sq. *altaque caeli Densebant procul a terris fulgentia templa*; similiter Lucr. VI 387 sq. *Quod si Iuppiter atque alii fulgentia divi Terrifico quatiunt sonitu caelestia templa*; *caeli lucida templa* legimus: Lucr. I 1014. II 1039. *caeli templa*: II 1001. V 521. VI 286. 644. 1228. ‖ M. I 529 *Nec cadere in terra pendentia sidera caelo.* L. II 209 *Nec cadere in terram stellas et sidera cernis.* Qui versus simul demonstrat apud Manilium *terram* cum codicibus GCLM scribendum esse. ‖ M. I 553 *Qua per inane meant oculi* —. L. II 158 *Cum per inane meant vacuum* —. ‖ M. I 575 *Tertius in media mundi regione locatus.* L. V 534 *Terraque ut in media mundi regione quiescat*; cf. Cic. Arat. 193 *Aram sub media caeli regione locatam.* ibid. 472 *Sed cum se medium caeli in regione locavit* (sc. Aquarius). Ovid. fast. VI 273 *Cumque sit in media rerum regione locata.* Germ. Arat. 384 *Quaque caput piscis media regione locatae.* ‖ M. I 795 *Emeritus caelum et Claudi magna propago.* L. I 42 *Possumus aequo*

animo nec Memmi clara propago. Qui versus docet non *Claudia* legendum esse. cf. supra p. 62. || M. II 182 *E Geminis alter florentia tempora veris.* L. VI 359 *Et cum tempora se veris florentia pandunt*; *tempora veris*: M. I 579. Ovid. fast. I 496. II 150. IV 902. || *M. II 738[1]) — *percipe paucis*[2]). *L. IV 115. 723 — *percipe paucis.* || *M. II 764 — *praeposterus ordo.* *L. III 621 — *praeposterus ordo.* || M. III 514 sq. *Primus erit signi, quo sol effulserit annus, Annua quod lustrans consumit tempora mundum.* L. V 619 *Annua sol in quo consumit tempora cursu*; V 693. 692 *lumine lustrans, Annua sol in quo concludit tempora serpens*; *sol omnia lustrans* legitur: Lucr. VI 737. || M. IV 12 *Solvite, mortales, animos curasque levate.* L. II 365 *Derivare queunt animum curaque levare*; *Ennius 339 — *curamque levasso.* *Hor. sat. II 5, 99 — *curaque levarit.* *Ovid. met. V 500 — *curaque levata*; *levare curas*: Catull. 2,10. Ovid. met. XII 156. || M. IV 828 *Concutitur tellus validis compagibus haerens.* L. IV 1113 *Usque adeo cupide in Veneris compagibus haerent.* IV 1204 *Quom interea validis Veneris compagibus haerent.*

Cf. etiam quae supra pag. 99, ubi de »abundantia« egi, de Manilii V 464 adnotavi.

VERGILIO debet Manilius haec: Man. I 1 sq. *et conscia fati Sidera.* Verg. aen. IV 519 sq. *et conscia fati Sidera*; *conscia sidera*: aen. IX 429. || M. I 4 sq. — *primusque novis Helicona movere Cantibus.* V. aen. VII 641 (X 163) *Pandite nunc Helicona, deae, cantusque movete.* || M. I 5 — *et viridi nutantes vertice silvas.* V. aen. II 629 (ornus) *concusso vertice nutat,* ibid. IX 682 (quercus) — *et sublimi vertice nutant.* || M. I 51 *Hi tantum movere decus, primique per artem.* V. georg. I 122 *Haud facilem esse viam voluit, primusque per artem*; cf. Lucr. V 10

---

[1]) Iis locis, quibus asteriscum apposui, verba in fine versus collocata sunt. ||
[2]) Iacobus legit *perspice*, sed cf. L. Mueller in Mus. Rhen. XVII p. 190.

Nunc appellatur sapientia, quique per artem. || M. I 68 *Et stupefacta novo pendebat lumine mundi.* V. aen. IV 584 (IX 459) *Et iam prima novo spargebat lumine terras;* cf. Lucr. II 144 *Primum aurora novo cum spargit lumine terras.* V 283 *Suppeditatque novo confestim lumine lumen.* || M. I 79[1]) † *Sed cum longa dies acuit mortalia corda.* V. georg. I 123 *Movit agros curis acuens mortalia corda.* || *M. I 92 — *et rumpere vocibus angues.* V. ecl. 8, 71 *Frigidus in pratis cantando rumpitur anguis.* || M. I 93 *Sollicitare umbras, imumque Acheronta movere.* V. aen. VII 312 *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*; cf. aen. XI, 23 — *qui solus honos Acheronte sub imo est.* Ovid. met. XI 504 *Despicere in valles imumque Acheronta videtur.* || M. I 267 *Aequato tum Libra die cum tempore noctis.* V. georg. I 208 *Libra die somnique pares ubi fecerit horas.* || M. I 285 *Nec vero e solido stant robora corporis ei.* V. aen. II 639 *solidaeque suo stant robore vires.* || M. I. 304 *Vergit in alterius rostro sequiturque sequentem.* V. aen. XI 695 *Eludit gyro interior sequiturque sequentem.* || M. I 317 *Quod similis iunctis instat de more iuvencis.* V. aen. III 369 *Hic Helenus, caesis primum de more iuvencis.* || M. I 396 *Subsequitur rapido contenta Canicula cursu.* V. aen. V 291 *Hic, qui forte velint rapido contendere cursu*; *contendere cursu*: Lucr. VI 28. Ovid. met. IV 303; *rapidus cursus*: Verg. aen. VII 676. XII 683. || M. I 433 *Quam propter Cetus convolvens squamea terga.* V. georg. III 426 *Squamea convolvens sublato pectore terga*; cf. aen. II 218 sq. *squamea circum Terga.* || M. I 514 *Lustrarit mundum vario sol igneus orbe.* V. georg. IV 426 *Ardebat caelo, et medium sol igneus orbem*; *sol igneus*: aen. VIII 97. *sol ardens*: Cat. 64, 354; cf. Lucr. V 693 sq. — *terras et caelum lumine lustrans — sol.* || M. I 516 *Nec se cognoscunt terrae vertentibus annis.* III 554 *Non annos signis, menses vertentibus annis.*

---

[1]) Eos locos, quibus signum crucis † apposui, iam contulit W. Ribbeck in appendice editionis Vergilianae ab Ottone Ribbeckio curatae.

V. aen. I 231 *Certe hinc Romanos olim volventibus annis*; *vertens annus*: Prop. V 2, 11. ‖ M. I 519 *Quae nec longa dies auget, minuitque* —. V. aen. V 783 *Quam nec longa dies, pietas nec* —. ‖ M. I 536 — *amplectens pontum terrasque iacentes.* V. aen. I 224 *Dispiciens mare velivolum terrasque iacentes*; similiter: *M. I 249 — *terrae pelagique iacentis.* ‖ M. I 649 *Circumfer faciles oculos* —. V. aen. VIII 310 — *facilesque oculos fert omnia circum.* ‖ M. I 716 *Dum nova per caecam vibrantur lumina noctem.* V. aen. II 397 *Multaque per caecam congressi proelia noctem*; *nox caeca*: Lucr. I 1115 sq. Cat. 68, 44. Ovid. met. VI 472 sq. X 476. XI 521. trist. III 6, 32. ‖ M. I 766 *Assaracum atque Ilum tutamque* (ex coni.) *sub Hectore Troiam.* V. aen. VI 650 *Ilusque Assaracusque et Troiae Dardanus auctor.* ‖ *M. I 777 — *quorum iam maxima turba est.* V. aen. VI 611 *Nec partem posuere suis, quae maxima turba est.* ‖ M. I 845 *Hirta figurantes tremulo sub lumine menta.* V. aen. VII 9 — *splendet tremulo sub lumine pontus.* ‖ M. I 849 *Et tenuem longis iaculantur crinibus ignem.* V. aen. VII 73 *Visa, nefas, longis comprendere crinibus ignem.* ‖ M. I 914 *Necdum finis erat, restabant Actia bella.* V. aen. I 223 *Et iam finis erat* —. *ibid. VIII 675 *Actia bella.* ‖ M. II 20 *quod colles Bacchus amaret.* V. georg. II 113 *Bacchus amat colles* —. ‖ M. II 26 *Signaque diffuso passim labentia caelo.* V. aen. III 515 *Sidera cuncta notat tacito labentia caelo*; cf. Ovid. fast. III 113 *Non illi caelo labentia signa tenebant*; *caeli labentia signa*: Lucr. I 2. ‖ M. II 84 *Quae quamquam longo cogit submota recessu*, II 681 *Utque ipsa a longo coeunt submota recessu*, cf. IV 869 *Conditur, en, inquit, vasto natura recessu.* V. aen. VIII 193 *Hic spelunca fuit vasto summota recessu*; *longi recessus*: Ovid. met. XI 592. fast. I 555. ‖ M. II 102 †*Attollunt animos 'caelumque et sidera servant.* V. aen. XII 4 *Attollitque animos* — georg. I 335 *Hoc metuens caeli menses et sidera serva.* ‖ M. II 134 sq. †*Quod fortuna ratum faciat, quis dicere falsum Audeat...?* V. georg. I 463 *Sol tibi signa dabit. Solem quis*

dicere falsum Audeat? ‖ M. II 150 *Ac primum astrorum varia est natura notanda.* V. georg. II 9 *Principio arboribus varia est natura creandis.* ‖ M. II 202 †*Aestivum tardis attollat* (sic GC) *mensibus annum.* V. georg. I 32 *Anne novum tardis sidus te mensibus addas.* ‖ *M. II 229 *dumosis Scorpius arvis.* V. georg. II 180 *Tenuis ubi argilla et dumosis calculus arvis.* ‖ M. II 291 *hunc Aries atque illum partibus aequis.* V. aen. IX 754 *Sternit humi moriens, atque illi partibus aequis.* ‖ M. II 447 *Agnoscitque suos Neptunus in aequore Pisces.* V. aen. III 347 *Agnoscitque suos laetusque* —. Ovid. met. V. 212 *Agnoscitque suos et* —. ‖ M. II 494 *Cancer et adverso Capricornus conditus astro.* V. georg. I 218 *Taurus, et adverso* (Ribbeck: *averso*) *cedens canis occidit astro.* ‖ M. II 514 *Direxere aciem cupiuntque* —. V. aen. VII 523 *Derexere acies. non iam* —. ‖ M. II 618 *nec longa est gratia facti.* V. aen. IV 539 *Et bene apud memores veteris stat gratia facti,* ibid. VII 232 *Fama levis, tantique abolescet gratia facti.* ‖ M. II 658 *Ver Aries, Cererem Cancer, Bacchumque ministrans.* V. aen. VIII 181 *Dona laboratae Cereris Bacchumque ministrant.* ‖ M. II 778 *Antiquasque domos et* —. V. georg. II 209 *Antiquasque domos avium,* — aen. II 635 *Antiquasque domos* —. ‖ M. II 780 *Rimantur, ferrique rigor* —. V. georg. I 143 *Tum ferri rigor atque*; cf. Lucr. I 492 *rigor auri.* ‖ M. II 794 *praecepsque in tartara tendit.* V. georg. II 292 (aen. IV 446) — *tantum radice in tartara tendit.* ‖ M. II 796 *Quo defessus equis Phoebus subsistit anhelis.* V. georg. I 250 *Nosque ubi primus equis Oriens afflavit anhelis,* aen. V 739 *Et me saevus equis Oriens afflavit anhelis*; cf. *Solis (Phoebi) equi anheli*: Ovid. met. IV 633 sq. XV 418 sq.; *equi solis anhelantes*: Tib. II 5, 60. ‖ M. II 951 *Ne mirere, nigri si Ditis ianua fertur.* V. aen. VI 127 *Noctes atque dies patet atri ianua Ditis; Dis niger*: Ovid. met. IV 438; *praeceps ianua Ditis*: *Gratius cyn. 70; *alta ostia Ditis*: V. aen. VIII 667. *Ditis limina*: Germ. prog. 4, 13. ‖ M. III 1 *In nova surgentem maioraque viribus ausum.* V. aen. X 811 *Quo moriture ruis maiora-*

que viribus audes? maioraque viribus: Ovid. fast. II 123 (eodem loco). || *M. III 23 *Romanae gentis origo.* V. aen. XII 166 *Hinc pater Aeneas, Romanae stirpis origo.* || M. III 436 †*Accipiunt perduntque pares —.* V. georg. IV 172 (aen. VIII 450) *Accipiunt redduntque —.* Versus Vergiliani docent Manilio Bentleium suo iure reddidisse *redduntque.* || M. III 629 *Tum Cererem fragili properant destringere culmo.* V. georg. I 317 *Agricola et fragili iam stringeret hordea culmo.* || M. III 639 *producitque diem, tenebrasque resolvit.* V. aen. VIII 591 *Extulit os sacrum caelo tenebrasque resolvit.* || M. IV 27 *Roma casis enata foret? Pecudumque magistri.* V. ecl. 3, 101 *Idem amor exitium pecori est pecorisque magistro.* georg. II 529 *Te libans, Lenaee, vocat, pecorisque magistris.* || *M. IV 40. 599 *victae (magnae) Carthaginis arces.* *V. aen. I 298. IV 347. *Ovid. fast. VI 45 *Carthaginis arces.* || *M. IV 64 *Priamumque in litore truncum.* V. aen. II 557 *iacet ingens litore truncus* (sc. Priamus). || M. IV 171 *Atque alio sub sole novas exquirere praedas.* V. georg. II 512 *Atque alio patriam quaerunt sub sole iacentem.* || M. IV 182 †*Et pacare metu silvas et vivere rapto.* V. aen. VII 749 (IX 613) *Convectare (comportare) iuvat praedas et vivere rapto*; *vivere rapto*: Ovid. trist. V 10, 16; *vivit rapto*: met. XI 291. || M. IV 243 *Vesta tuos, Capricorne, fovet penetralibus ignes.* V. aen. II 297 *Aeternumque adytis effert penetralibus ignem,* ibid. V. 660 *Conclamant, rapiuntque focis penetralibus ignem.* || M. IV 508 †*Et dabit in praedas animos, solvetque pudorem.* V. aen. IV 55 *Spemque dedit dubiae menti solvitque pudorem.* || *M. IV 539 *cibi tam dira cupido.* *V. georg. I 37 *veniat tam dira cupido.* *aen. VI 373 *tibi tam dira cupido.* *ibid. VI 721 *miseris tam dira cupido.* *ibid. IX 185 *fit dira cupido.* || M. IV 662 *Huic varias pestes diversaque monstra ferarum.* V. aen. VI 285 *Multaque praeterea variarum monstra ferarum.* Ovid. met. XIV 414 *Cuius ab attactu variarum monstra ferarum.* || M. IV 694 *Italia in summa, quam rerum maxima Roma.* V. aen. VII 602 sq. *nunc maxima rerum Roma*;

cf. *Prop. V. 1, 1 *qua maxima Roma est.* || M. IV 758 *Ardent Aethiopes Cancro, cui plurimus ignis.* V. ecl. 7, 49 *Hic focus et taedae pingues, hic plurimus ignis.* || M. IV 817 *Ut genus in terram caelo descendit ab alto.* I 118 *Et quoniam caelo descendit carmen ab alto.* I 798 sq. *proles* | *Iulia descendit caelo.* V. aen. VIII 423 *Hoc tunc ignipotens caelo descendit ab alto*; *descendere caelo*: Ovid. fast. V 551. Hor. carm. III 4, 1. || M. V 16 *Hesperidumque vigil custos.* V. aen. IV 484 *Hesperidum templi custos*; *custos vigil*: Ovid. a. a. III 612. || M. V 41 *Rector erit puppis, clavoque immobilis haerens.* V 678 *Squamigerum nubes turbaque immobilis haeret.* V. aen. VII 250 *Obtutu tenet ora, soloque immobilis haeret.* || M. V 150 *Pumicibusque cavis horrentia —.* V. georg. IV 44 *Pumicibusque cavis exesaeque —.* || M. V 201 *Et genus a proavis —.* V. aen. XII 225 *Quoi genus a proavis ingens.* || M. V 202 *Retiaque et valida venabula cuspide fixa.* V. aen. XI 691 *sed Buten aversum cuspide fixit.* || M. V 220 *Effrenos animos violentaque pectora finget.* V. aen. X 151 *Quae sibi conciliet, violentaque pectora Turni.* || M. V 226 *Ardescit vitio vitium viresque ministrat.* V. aen. XI 71 *Non iam mater alit tellus viresque ministrat.* || M. V 229 *Aut spumantis apri dentes —.* V. aen. I 324 *Aut spumantis apri cursum —.* || M. V 257 sq. *Pallentes violas et purpureos hyacinthos, Liliaque et Tyrias imitata papavera luces.* V. ecl. 2, 47 *Pallentis violas et summa papavera carpens*; cf. georg. IV 130 sq. *albaque circum Lilia verbenasque premens vescumque papaver.* Ovid. met. X 190 sq. *Ut si quis violas riguove papaver in horto Liliaque infringat.* || M. V 348 *et qui possunt ventura videre.* V. aen. II 125 *et taciti ventura videbant.* Ovid. met. V 146 *sugax quondam ventura videre.* || M. V 461 *Nec minus hac scelerum facie.* V. georg. I 506 *Tam multae scelerum facies —.* aen. VI 560 *Quae scelerum facies? o virgo —.* || M. V 489 *et extentis praedam circumvolat alis.* V. aen. III 233 *Turba sonans praedam pedibus circumvolat uncis.* Ovid. met. II 719 *Spemque suam motis avidus circumvolat alis.* || M. V 603 *et vani*

crepitent sine vulnere dentes. V. aen. V 436 *duro crepitant sub volnere malae.* ‖ M. V 646 *Nixa genu species vel Graio nomine dicta.* V. aen. III 210 *Strophades Graio stant nomine dictae*; cf. Ovid. fast. IV 63 *Nec tibi sit mirum Graeco rem nomine dici.* ‖ M. V 732 *Quot delapsa cadant foliorum milia silvis.* V. aen. VI 309 sq. *Quam multa in silvis autumni frigore primo Lapsa cadunt folia.*

Ad OVIDIUM spectant versus hi: Man. I 113 *Hoc mihi surgit opus —.* Ovid. am. I 1, 27 *Sex mihi surgat opus numeris.* fast. IV 830 *Auspicibus vobis hoc mihi surgit opus.* ibid. V 111 *A Iove surgat opus —.* ‖ M. I 329 *Tunc silvas et saxa trahens, nunc sidera ducit* (Orpheus). O. met. XI, 1 sq. *Carmine dum tali silvas animosque ferarum Threicius vates et saxa sequentia ducit,* trist. IV 1, 17 sq. *Cum traheret silvas Orpheus et — Saxa.* cf. supra p. 60. ‖ M. I 371 *Pleiades Hyadesque, feri —.* O. met. XIII 293 *Pleiadasque, Hyadasque —.* Verg. georg. I 138 *Pleiadas, hyadas, claramque —.* ‖ M. I 410 sq. *nec clarius astrum Tinguitur oceano.* O. trist. I 4, 1 *Tinguitur oceano custos Erymanthidos ursae.* cf. supra p. 61. ‖ M. II 51 *Et iam confusi manant de fontibus amnes.* O. met. XIII 954 *Nec mora, diversis lapsi de fontibus* (alii: *partibus*) *amnes.* ‖ M. II 61 *Infusumque deum caelo terrisque fretoque.* O. am. III 13, 33 *Iamque pererratis profugus terraque fretoque.* ‖ M. II, 165 *Dissimile est illis iter in contraria versis.* O. met. XII 179 *Quis fuerit Caeneus, cur in contraria versus.* trist. I 3, 75 *Sic doluit Mettus tunc, cum in contraria versos.* ‖ M. II 228 *Lanigeri gregis est Aries*; simile hexametri initium legitur: O. met. III 585. VI 395. VII 540. ‖ M. II 601 *Et fas atque nefas mixtum —.* O. a. a. I 739 *Conquerar, an moneam mixtum fas omne nefasque.* ‖ *M. II 847 *puerilibus annis.* *O. met. II 55 *nec tam puerilibus annis*[1]); *puerilibus annis* in fine versus occurrit: fast. VI 417. her. 5, 157; cf. *puerilibus affuit annis*: *met. V 400. ‖

[1]) cf. A. Zingerle, z. spät. lat. Dichtern, p. 72.

M. III 13 *Et male conceptos partus* —. O. met. X 503 *At male conceptus sub robore creverat infans.* ‖ M. III 22 *Non regis Magni spatio maiore canenda.* O. fast. VI 585 *Tertia causa mihi spatio maiore canenda.* ‖ M. IV 60 *Vulnera non potuit toto spectante senatu.* O. ex Pont. IV 4, 41 *Inde domum repetes toto comitante senatu.* cf. supra p. 60. ‖ M. IV 83 *Mutuaque armati coeunt in vulnera fratres.* O. met. III 123 *Marte cadunt subiti per mutua vulnera fratres.* ibid. VII 141 *Terrigenae pereunt per mutua vulnera fratres.* trist. II 319 *Cur tacui Thebas et mutua vulnera fratrum?* ‖ M. IV 118 *Hoc quoque fatale est, sic* —. O. her. 4, 63 *Hoc quoque fatale est: placuit* —. ‖ M. IV 124 *Dives fecundis Aries in vellera lanis;* cf. I 263 *Aurato princeps Aries in vellere fulgens.* O. her. 6, 2 *Diceris auratae vellere dives ovis.* ‖ M. IV 130 *Nunc glomerare rudis, nunc rursus solvere lanas.* O. met. VI 19 *Sive rudem primos lanam glomerabat in orbes; lanae rudes*: O. her. 1, 78. a a. II 220. ‖ M. IV 287 *Aut uncos celare cibis aut* —. O. met. XV 476. *Nec celate cibis uncos fallacibus hamos.* ‖ M. IV 755 *Euxinos* (*Euxinus* G et L correctus) *Scythicos pontus sinuatus in arcus.* O. met. XIV 51 *Parvus erat gurges, curvos sinuatus in arcus; Scythicus arcus*: O. ex Pont. I 1, 79 (eodem loco). ‖ M. V 176 *Te, Meleagre, colunt, flammis absentibus ustum.* O. fast. V 305 *Respice Thestiaden: flammis absentibus arsit.* Ibis 599 *Natus ut Althaeae flammis absentibus arsit.* cf. supra p. 61. ‖ M. V 184 *canibus nova praeda fuit* (Actaeon). O. trist. II 106 *Praeda fuit canibus* (Actaeon). ‖ M. V 224 *Corda micant et lingua rabit.* O. fast. III 331 *Corda micant regis.* ‖ M. V 253 *Cara Ariadneae quondam monumenta coronae.* O. fast. III 513 *Sintque tuae tecum faciam monumenta coronae.* ‖ M. V 295 *Chelarum. dabit et iaculum torquere lacertis.* O. ex Pont. II 9, 57 *Atque ut es excusso iaculum torquere lacerto.* cf. supra p. 61. ‖ M. V 333 *Ille dabit cantus.* O. fast. II 767 *Iam dederat cantus.* ‖ M. V 551 *Mollia per duras*

panduntur b r a c c h i a c a u t e s (de Andromeda). O. met. IV 672 *Quam simul ad* d u r a s *religatam* b r a c c h i a c a u t e s (de eadem); *cautes durae*: Verg. Aen. IV 366. ‖ M. V 682 *Et fluit in liquidas tabes* r e s o l u t a m e d u l l a s. O. met. IX 484 — *ut iacui totis* r e s o l u t a m e d u l l i s.

CATULLI verborum nescio an meminerit Manilius versu hoc:

Man. I 319 *A t p a r t e e x a l i a claro* v o l a t *orbe Corona.* Cat. 64, 251 *A t p a r t e e x a l i a florens* v o l i t a *bat Iacchus.* (cf. supra pag. 112),

itemque TIBULLI loco hoc:

M. I 87 sq. *Et* v a g u s *in caecum penetravit* n a v i t a *pontum Fecit et* i g n o t i s *itiner commercia* t e r r i s. Tib. I 3, 39 sq. *N e c* v a g u s i g n o t i s *repetens compendia* t e r r i s *Presserat externa* n a v i t a *merce ratem,*

LYGDAMI denique versu hoc:

Man. IV 577 *N u l l a f i d e s i n e r i t natis, sed* —. Lygd. apud Tib. III 6, 49 *N u l l a f i d e s i n e r i t: periuria* —.

Iam transeo ad eas phrases percensendas, quae cum apud alios quoque poetas occurrant, dubites, num casu cum Manilio consentiant. Huc referendi sunt ei versuum fines, qui apud plurimos poetas Romanos leguntur, et de quibus egit A. Z i n g e r l e in libello qui inscribitur: *Zu späteren lateinischen Dichtern* I p. 44 sqq. et II p. 49 sqq.

Man. I 6 *Hospita* s a c r a f e r e n s; s a c r a f e r e n s: Verg. aen. VIII 85 (eod. loco); s a c r a f e r o: Verg. georg. II 476 (eod. loco); cf. Verg. aen. VI 809. Prop. IV 8 (9), 46. ‖ Man. I 10 *D a s a n i m u m* (Bentl. *animos*) — *d a r e a n i m o s*: Verg. aen. VII 383 (eod. loco). Ovid. am. II 17, 7. met. V 47 (eod. loco). ex Pont. I 2, 85; cf. Lachmann ad Prop. IV 15, 15. ‖ Man. I 26 *M u n e r a* (Bentl. *munere*) *c a e l e s t u m*; Verg. georg. I 238 *M u n e r e concessae d i v o m.* ‖ Man. I 29 *I n v i t i s ut d i s cuperet* —. Cat. 76, 12 *Et d i s i n v i t i s.* Verg. aen. II 402 *invitis - divis.* X, 31 *invito numine.* Ovid. Ibis 498 *invito - deo.* ‖ Man. I 32 *Sublimes a p e r i r e v i a s.* Lucr. I 373 *Et*

liquidas aperire vias. || *Man. I 41 *dignata movere.* *Ovid. am. III 1, 37 *dignata moveri.* || Man. I 53 *Singula — signarunt tempora casu.* I 596 *Et per quinque notat signantes tempora fines.* I 607 *Tempora signantes anni.* IV 15 *signantes tempora casus.* Ovid. fast. I 657 *Ter quater evolvi signantes tempora fastos.* ibid. II 7 *Idem sacra cano signataque tempora fastis.* || Man. I 57 *Quantaque quam parvi facerent discrimina motus.* Ovid. met. X 517 *sed, ne faciat discrimina cultus.* || Man. I 60 *sua cuique potentia formae.* Ovid. met. X 573 *sed tanta potentia formae est.* || Man. I 61 *Per varios usus artem experientia fecit.* Lucr. V 1452 *Usus et impigrae simul experientia mentis.* || Man. I 62 *Exemplo monstrante viam.* Verg. aen. I 382 *Matre dea monstrante viam.* Ovid. met. III 602 *Admoneo, monstroque viam.* || *Man. I 66 *nullo discrimine vita*; *nullo discrimine* in eadem hexametri sede legitur: Man. I 651. Lucr. V 1314. Verg. aen. I 574. X 108. XII 498. 770. || *Man. I 67 — *ratione carebat*; *ratione carentes* eodem loco: Ovid. am. I 10, 25. fast. III 119. || *Man. I 105 *nubibus ignem.* *Lucr. II 214 — *nubibus ignes.* || *Man. I 122 — *semina rebus*; *semina rerum* eodem loco saepe occurrit apud Lucretium; praeterea: Ovid. met. I 9. 419. fast. IV 787. || Man. I 180 *Sed medio suspensa manet* (sc. tellus). Lucr. VI 1128 *Aut etiam suspensa manet vis aere in ipso.* || *Man. I 182. III 286. V 127 — *surgentibus astris*: *Verg. georg. I 440. || *Man. I 267 — *tempore noctis*; eodem loco: Ovid. am. II 10, 27. || *Man. I 269 — *dirigit arcu*, *Verg. aen. XI 654. || *Man. I 272 — *Aquarius urnam*, *Ovid. fast. II 457. || Man. I 276 *Omnia quae summo despectant sidera caelo.* Ovid. a. a. II 87 *Territus a summo despexit in aequora caelo.* || *Man. I 301 — *certior auctor*, *Verg. aen. X 510. || Man. I 306 *Dividit et cingit stellis ardentibus Anguis.* Verg. aen. IV 482 (VI 797) *Axem umero torquet stellis ardentibus aptum.* || Man. I 330 *Et rapit immensum mundi — orbem.* Verg. georg. II 153 *Nunc rapit immensos orbes.* || *Man. I 334 — *molli*

cervice reflexus. *Verg. aen. VIII 633 — *tereti cervice reflexa.* *Ovid. a. a. III 779 — *paullum cervice reflexa.* *Cic. Arat. IX 5 — *tereti cervice reflexum.* ‖ *Man. I 357 — *scopulisque revinctam.* Ovid. met. XI 212 — *quam dura ad saxa revinctam.* ‖ Man. I 359 *Auxilioque iuvet* —. Ovid. met. IX 781 *Auxilioque iuva.* ‖ *Man. I 362 — *nomen adeptus*, *Lucr. II 998. V 795. 821. (ter: *adepta*). ‖ Man. I 403 *Eventus frugum varios* —. Verg. aen. X 160 *Eventus belli varios* —. ‖ *Man. I 447 *mundo . . . volvuntur in imo.* *Verg. aen. VI 581 — *fundo volvuntur in imo.* ‖ Man. I 469 *Praecipue medio cum luna implebitur orbe.* Ovid. met. II 344 *Luna quater iunctis implerat cornibus orbem.* ibid. XI 453 — *quam luna bis impleat orbem.* fast. II 175 *Luna novum decies implerat cornibus orbem.* ‖ Man. I 492 *Quis credat tantas operum sine numine moles.* Ovid. a. a. II 467 *Prima fuit rerum confusa sine ordine moles.* ‖ *Man. I 527 — *luminis orbes*; *luminis orbem*: *Lucr. III 410. *Ovid. met. XIV 200. ‖ *Man. I 583 — *lumina solis*, *Lucr. saepe. *Ovid. met. I 767. trist. II 325. ‖ *Man. I 657. IV 631 — *vestigia plantae*, *Ovid. fast. IV 463. *Grat. cyn. 238 (*plantis*). ‖ *Man. I 668 — *moderatur habenas*, *Ovid. met. VI 223 (*-antur h.*) ‖ Man. I 704 *Ceu missura diem subito caelumque recludens.* Verg. georg. IV 52 — *caelumque aestiva luce reclusit.* ‖ *Man. I 709 — *spumantibus undis*; eodem loco: Verg. aen. III 268. cf. Cat. 64, 155. 68, 3. ‖ Man. I 767 *Auroraeque nigrum partum.* Verg. aen. I 489 — *et nigri Memnonis arma.* ‖ Man. I 787 sq. — *et tertia palma Marcellus.* Verg. aen. V 339 — *et nunc tertia palma Diores.* ‖ Man. I 792 *Scipiadaeque duces, fatum Carthaginis unum.* Culex 370 sq. *Scipiadaeque duces, quorum devota triumphis Moenia vae rapidis Libycae Karthaginis horrent*; cf. Lucr. III 1034 *Scipiadae, belli fulmen, Carthaginis horror.* ‖ *Man. I 835 — *vertice crines*, *Cat. 64, 350. *Ovid. met. IV 558. XIII 427 (bis: *crinem*). ‖ *Man. I 841 — *glomeratus in orbes.* *Ovid. met. I 35 — *glomeravit in*

orbes. *ibid. VI 19 — *glomerabat in orbes.* ‖ Man. I 853 *Qui gravidas habitant fabricantes fulmina nubes.* Lucr. VI 365 *Quorum utrumque opus est fabricanda ad fulmina nubi.* ‖ *Man. I 877 — *arva coloni,* *Verg. georg. I 125. ‖ *Man. I 881 — *flamma medullis,* *Verg. georg. III 271. ‖ *Man. I 898. II 48 — *foedere rupto.* *II 639 *foedera rumpunt,* *Lucr. II 254 — *foedera rumpat.* *Ovid. her. 4, 17 — *foedera rumpam.* *Verg. aen. XII 582 — *foedera rumpi.* ‖ *Man. I 916 — *rector Olympi,* eodem loco: Ovid. met. II 60. IX 499. ‖ Man. II 3 *Hectoreasque faces.* V 301 *Hectoris ille faces.* Ovid. ex Pont. IV 7, 42 *Dicitur Hectoreas sustinuisse faces.* ‖ Man. II 10 *Amnemque in tenues ausa est deducere rivos.* Ovid. met. V 435 *Pectoraque in tenues abeunt evanida rivos.* ‖ Man. II 17 *Atque iterum patrio nascentem corpore Bacchum.* Ovid. met. XV 402 *Corpore de patrio parvum phoenica renasci.* ‖ *Man. II 32 — *spolioque leonem,* similis versus finis legitur: Ovid. met. III 81. IX 113. fast. II 325. V 393. ‖ *Man. II 49 *doctae cecinere sorores.* *Ovid. fast. VI 811 *doctae assensere sorores.* ‖ *Man. II 82 — *quae cuncta gubernat.* *III 208. IV 892 — *qui cuncta gubernat.* *Lucr. V 1240 — *quae cuncta gubernent.* ‖ *Man. II 87 — *temperat arva,* *Verg. georg. I 110. ‖ Man. II 142 *Et gaudente sui mundo per carmina vatis.* Ovid. ex Pont. IV 8, 43 *Nec tamen officio vatum per carmina facto.* ‖ Man. II 252 *Tuque tuo, Capricorne, gelu contractus* —. Verg. georg. IV 259 *Ignavaeque fame et contractae frigore pigrae.* ‖ *Man. II 359 — *foedera servant,* similiter eodem loco: Ovid. a. a. I 641. fast. II 159. ‖ *Man. II 400 — *tempora poscunt,* *Ovid. fast. II 861. ‖ Man. II 433 *His animadversis rebus* —. Verg. georg. II 259. III 123 *His animum adversis* —. ‖ Man. II 456 — *Aries caput est ante omnia princeps.* Verg. aen. V 833 *Princeps ante omnes — Palinurus.* ‖ *Man. II 485 — *ut principe dignum est.* *Ovid. trist. II 133 — *ita principe dignum.* ‖ *Man. II 536 — *per signa sequenda.* *III 155 — *per signa sequentes,* similis versus finis legitur: Verg.

georg. I 439. aen. V 590. IX 394. ‖ Man. II 626 *Nec magis illorum coeunt ad foedera mentes.* Verg. aen. XI 292 — *coeant in foedera dextrae.* ‖ Man. II 714 *Ne vagus ignotis — partibus erres.* Ovid. met. XIV 680 — *nec toto passim vagus errat in orbe.* cf. supra p. 99. ‖ Man. II 777 *Pellitur omne loco volucrum genus atque ferarum,* cf. I 236 — *gentes hominum atque ferarum.* Lucr. VI 1216 — *alituum genus atque ferarum*; *genus omne ferarum* in clausula hexametri: Lucr. I 163. V 1338. Verg. georg. IV 223. Ovid. her. 10, 1. met. X 705[1]). ‖ *Man. II 779 — *marmora templis,* similis versus exitus legitur: Verg. aen. IV 457. VI 69. Ovid. a. a. I 81. ex Pont. III 6, 25. ‖ *Man. II 793 — *aetheris ora,* similiter eodem loco: Lucr. II 1000. V 143. 683. ‖ *Man. II 839 — *tempora vitae,* *Ovid. ex Pont. III 2, 29. ‖ *Man. II 851 — *exercita cursu,* *Verg. georg. III 529. ‖ Man. II 929 *At qua subsidit converso cardine mundus.* III 623 — *converso cardine mundum.* Verg. aen. IX 724 *Portam vi magna converso cardine torquet.* ‖ *Man. II 942 — *accenditur igne,* similis versus finis: Lucr. VI 321. Verg. aen. V 4. Ovid. trist. IV 10, 67. ‖ Man. III 2 *Nec per inaccessos metuentem invadere saltus.* Verg. aen. VII 11 *Dives inaccessos ubi Solis filia lucos.* ‖ *Man. III 21 — *aequoris undis,* similis versus exitus: Lucr. V 374. Ovid. am. II 11, 1. a. a. I 723. met. V 498. XIII 779. ‖ *Man. III 26 — *ventis dare vela secundis,* eodem loco: Verg. aen. IV 546. Ovid. a. a. I 51 *(vento)*; cf. Verg. aen. III 683 — *ventis intendere vela secundis.* Ovid. her. 16 (17), 163 *vela - ventis dedit - secundis.* ‖ *Man. III 27 *Fecundumque solum* —. Ovid. met. VII 417 *Fecundique soli* —. ‖ *Man. III 66 — *traheretur in unum.* *Ovid. fast. IV 97 — *contraxit in unum.* ‖ *Man. III 95 — *nomenque genusque,* *Verg. aen. X 149. ‖ *Man. III 173 — *ratione repertus,* *Ovid. met. I 688 *(-reperta).* ‖ Man. III 203 *Forsitan et*[2]) *quaeras agili*

[1]) cf. Zingerle, Ovid u. s. Verh. II p. 38. ‖ [2]) cf. Huebner, in Hermae Berol. vol. XIII p. 182.

rem. Verg. georg. II 288 *Forsitan et scrobibus quae sint — quaeras.* aen. II 506 *Forsitan et — requiras.* || *Man. III 264 (480) *sidera (sidere) Cancri,* *Verg. ecl. 10, 68 *(sidere C.).* || Man. III 276 *Sidera, quoque cadant, animo cognosce sagaci.* Lucr. II 840 *Nec minus haec animum cognoscere posse sagacem.* || Man. III 547 *Mensis, et exactis bis sex iam mensibus annus*; *exactis mensibus* eodem loco: Verg. georg. III 139. aen. V 46. || *Man. III 602 — *insuper addit,* eodem loco: Verg. aen. XI 107. XII 358. Ovid. met. VI 362 *(addunt).* || *Man. III 613 — *flore iuventam,* similiter eodem loco: Verg. aen. VII 162. VIII 160. || *Man. III 630 — *membra palaestras,* *Verg. aen. VI 642 *(palaestris).* || *Man. III 658 *Huic ex adverso —.* Verg. aen. II 716 *Hanc ex diverso —.* || Man. IV 105 *Astra novant formas —.* Ovid. met. XI 261 *Ille novat formas —,* cf. ibid. VIII 853 *Esset ero, formamque novat —.* || *Man. IV 156 — *tristemque senectam,* similis versus finis: Verg. georg. III 67. aen. VI 275. || Man. IV 339 *Noctes atque dies —*; idem versus initium legitur e. g. Lucr. II 12. III 62. Verg. aen. VI 127. || *Man. IV 380 — *taurus aratra,* *Verg. georg. I 45 *(-aratro).* || Man. IV 417 *Et maris et ruptis fugientia flumina ripis.* Lucr. II 362 *Fluminaque illa queunt summis labentia ripis.* || Man. IV 481 *Si te fata sinant —.* Prop. III 7 (15), 23 *Dum nos fata sinunt —.* cf. Ovid. met. XI 408 *Fata sinunt: —.* || Man. IV 506 *Et cervice prior flexa quam cornibus ibit.* Verg. georg. I 433 *Pura neque obtunsis per caelum cornibus ibit.* || *Man. IV 527 — *tincta lepore.* Lucr. V 1376 — *distincta lepore.* || *Man. IV 591 — *Eurus ab ortu,* *Ovid. trist. I 2, 27. Man. IV 623 *Quot loca et innumeras gentes —.* Verg. aen. VI 706 *Hanc circum innumerae gentes,* — cf. Ovid. met. IV 668. trist. V 10, 15. ex Pont. II 1, 22; cf. supra p. 107. || *Man. IV 763 — *terraque marique.* *IV 795. 889 — *terraeque marisque,* similis versus finis legitur: Lucr. V 219. VI 678. Verg. aen. I 598. X 162. Ovid. trist. III 1, 25. IV 8, 15. || Man. IV 773 *Hesperiam sua libra tenet —.*

Ovid. fast. I 498 *Nave secat fluctus, Hesperiamque tcent.* || Man. IV 799 *Et Cilicum gentes vicinaque Caridos arva.* Verg. aen. III 500 *Si quando Thybrim vicinaque Thybridos arva.* || Man. IV 829 *Subducitque solum pedibus* —. Lucr. I 1106 *Terraque se pedibus raptim subducat* —. || Man. IV 830 *Et vomit Oceanus pontum sitiensque resorbet.* Ovid. her. 12, 125 *Quaeque* (sc. Scylla) *vomit totidem fluctus totidemque resorbet.* || Man. IV 924 — *sic auri pondera parvi.* Verg. aen. X 527 — *sunt auri pondera facti.* Tib. I 9, 31 sq. — *divitis auri Pondere.* Lygdamus apud Tib. III 3, 11 — *pondus mihi divitis auri.* Ovid. her. 16 (17), 224 *Congestoque auri pondere dives ero.* || *Man. IV 926 — *pretiosior auro est*; eodem loco: Ovid. a. a. II 299. am. III 8, 3 *(pretiosius —).* || *Man. V 10 — *conscendere currus,* eodem loco: Lucr. VI 47 *(currum).* Ovid. trist. III 8, 1. || *Man. V 26 — *labentia caelo,* *Verg. aen. III 515. || *Man. V 51 — *aequore rostra,* similiter *Verg. aen. IX 119. || *Man. V 54 — *aequore classes,* similiter *Verg. aen. III 403. || *Man. V 125 — *sordida rura,* *Verg. ecl. 2, 28. || *Man. V 185 — *formidine mortis*; eodem loco: Ovid. met. XV 153. cf. Lucr. III 64. 79 *(mortis formidine).* || *Man. V 227 — *exsuscitat iras,* *Ovid. met. VIII 474. XIV 495 — *resuscitat iram.* || *Man. V 285 — *variare figuras,* eodem loco: Lucr. II 491. 494. || *Man. V 302 — *mille carinis,* eodem loco: Verg. aen. IX 148, — *carinae*: aen. II 198. Ovid. met. XII 37. XIII 182. || Man. V 327 *Qua quondam sonitumque ferens Oeagrius Orpheus.* Verg. aen. XII 455 *Ante volant sonitumque ferunt ad litora venti.* || *Man. V 425 — *aequore mersas,* similis versus exitus: Verg. aen. VI 342. 348. Ovid. trist. V 8, 11. cf. fast. IV 388. || *Man. V 507 — *mille figuris,* similiter eodem loco: Ovid. a. a. II 679. rem. 269. her. 10, 81. ex Pont. III 4, 25. || Man. V 534 — *et silicem rivo saliente liquabit.* Verg. ecl. 5, 47 *Dulcis aquae saliente sitim restinguere rivo.* || Man. V 546 *Hic Hymenaeus erat:* —. Ovid. met. VI 429 *Non*

Hymenaeus adest —. ‖ Man. V 553 *Et cruce virginea moritura puella pependit.* Verg. georg. IV 458 *Immanem ante pedes hydrum moritura puella.* ‖ Man. V 631 *Intentus poenis dum noxia corpora servat.* Verg. aen. VI 731 — *quantum non noxia corpora tardant.* ‖ Man. V 723 *Cumque vagae stellae terris sua lumina condunt.* Ovid. her. 1. 113 — *ut iam sua lumina condas.*

Ex clausulis a poetis frequentatis apud Manilium deprehendi has: participio perfecti passivi *condita* effectum inveni pedem hexametri quintum saepe, velut: I 204 *(c. in orbem).* 248. II 537 *(c. forma).* II 283 *(c. mundo).* 288 *(c. ductu).* 668 *(c. templo).* 936 *(c. parte).* III 46 *(c. sensu).* 83 *(c. sorte).* 114. IV 209 *(c. iura).* III 262 *(c. summa).* 295 *(c. mente).* 619 *(c. signa).* 641 *(c. castra).* IV 196 *(c. causis).* 378 *(c. plures).* 491 *(c. nono).* 773 *(c. Roma).* 788 *(c. signo).* *conditus* in eadem sede positum: I 119. III 168. 585. (ter: *c. ordo*). ‖ Eodem loco formas *imitari* verbi inveni locis his: *imitata* I 201. 850. *imitatus* V 91. *imitantia* V 445. *imitantibus* V 341. ‖ *aequore ponti* in extremo versu legitur: V 158. ‖ *aequora ponti* IV 649. ‖ *aequora* (*-ore*) *terr*-: I 163. IV 625. 630. 645. 782. ‖ *aequora* (*-ore*) *pisces*: II 225. 237. 447. IV 385. V 395 (*-piscis*). ‖ *aequore fluct*-: V 686. 731. ‖ *aequoris undis*: III 21. ‖ *carcere clau*-: I 924. II 93. 954. ‖ *cardine mund*-: I 280. 605. II 868. 929. 939. III 623. ‖ *culmina* (*-ine*) *caeli*: I 150. II 810. ‖ *culmine mund*-: I 640. II 846. ‖ *culmine summo*: III 593. V 384. ‖ *litora pont*-: I 437. IV 656. 806. V 528. 550. ‖ *lumina mund*-: I 376. 848. II 18. ‖ *moenia mundi*: I 486. III 48. ‖ *sidera cael*-: I 276. 472. 488. 529. II 742. III 101. ‖ *sidera mund*-: I 259. 670. 809. II 728. 836. III 273. IV 744. 920. V 410. ‖ *sidera cancri*: I 568. III 264. 646. 651; III 480 et IV 329: *sidere c.* ‖ *tempora vitae*: II 839. 850. III 560. ‖ *tempore vitam*: V 397.

Adiectivis in *-bilis* desinentibus Manilius ad formandam sedem hexametri quintam usus est his:

delassabile IV 242. *excussabile* II 593. *flebile* V 567. *generabile* I 143. *glomerabilis* I 221. *glomerabile* IV 522. *habitabilis* I 238. [*inevitabile* II 113]. *mirabile* I 478. *miserabilis* I 229. *nobilis* II 798. *penetrabile* I 543. *revolubilis* I 330.

Iam ut ipsam tamquam officinam poeticam Manilii perlustrem, transeo ad ea epitheta colligenda, quae Manilio cum aliis poetis communia sunt, quibus ea adiciam, quae non legi nisi apud unum Manilium. Epitheta sunt haec:

Acheron imus: Man. I 93. Verg. aen. XI, 23. Ovid. met. XI, 504. || *aequor caecum*: Man. V 54. 399; *fluidum*: Man. I 164; *liquidum*: Man. V 564. Ovid. fast. V 547. Ciris 493; *summum*: Man. V 158. || *aequora aspera Euxini ponti*: Man. IV 678 sq. || *aer gelidus*: Man. I 279; *liquidus*: Man. I 815. Verg. aen. VI 202. Ovid. am. II 6, 11. Pseudo-Tib. IV 1, 209. Germ. Arat. 568; *torridus*: Man. I 820. Prop. III 24 (28), 3. || *aestas sitiens*: Man. II 183. || *aestus candens*: Man. I 587; *rapidus*: Man. I 869. Verg. ecl. 2, 10. || *aether altus*: Man. I 286. Verg. aen. XII 181 (eodem loco). IV 574. Ovid. met. I 80 sq. II 204. III 298 sq. fast. II 131. Germ. Arat. 423 (eodem loco). || *aether laxus*: Man. V 600. (cf. *aether liquidus*: Hor. carm. II 20, 2); *magnus*: Man. I 456. Verg. aen. X 356 (eodem loco). Lucr. V 473 *(maximus aether)*. Germ. Prog. 4, 33; *summus*: Man. II 36. Verg. aen. I 223. XII 853. Ovid. met. I 608. II 135. 178. Ibis 72. Germ. Arat. 222. || *amictus laxus*: Man. IV 750. Ovid. a. a. III 268. (cf. *toga laxa*: Tib. I 6, 40. *sinus laxus*: ibid. I 6, 18). || *amnes aurati*: Man. IV 672. (cf. *amnis aurifer Tagus*: Cat. 29, 19. *Lydius aurifer amnis*: Lygdamus apud Tib. III 3, 29). || *amnis vagus*: Man. V 193. (cf. *flumina vaga*: Dirae 67). || *animal mutum*: Man. II 99. (cf. *mutae squamigerum pecudes*: Lucr. II 342 sq. 1082 sq. *mutum pecus*: Hor. sat. I 3, 100). || *animus sagax*: Man. II 157 sq. III 276. IV 368. Lucr. I 402. II 840. IV 912. Germ. Prog. 4, 161 sq. (eodem loco ac

II 157 sq.); *volucer*: Man. II 107; Ovid. met. XV 457 eodem loco: *anima volucris.* ‖ *anni pueriles*: Man. II 847. eodem loco: Ovid. her. 5, 157. fast. VI 417; praeterea: met. V 400. ‖ *annus vertens*: Man. I 516 III. 554. Prop. V 2, 11. (cf. *annus volvens*: Verg. aen. I 234). ‖ *aquilo acutus*: Man. V 70. ‖ *Arabes molles*: Man. IV 654. 754. Cat. 11, 5. (cf. *Arabs tener*: Tib. II 2, 4. *Sabaei molles*: Verg. georg. I 57). ‖ *aratrum curvum*: Man. IV 556. eodem loco: Lucr. V 933. VI 1253. Tib. II 3, 7. Ovid. met. III 11. her. 1, 55; praeterea: Verg. georg. I 170. II 189. Ovid. met. XV 123. fast. II 517. III 781. her. 16 (17), 139. ‖ *Arcti fulgentes*: Man. I 275. 566 (singul.); *gelidae*: Man. III 344. Verg. aen. VI 16. Ovid. met. IV 625 (cf. *Arcti frigentes*: Man. I 314; Bentl. *fulgentes*); *geminae*: Man. III 382. V 19. Ovid. met. III 45 (cf. *Arcti binae*: Man. I 283). ‖ *Arcti siccae*: Man. I 610. Ovid. trist. I 2, 29 (singul.). ‖ *arcus contentus*: Man. I 269. Ovid. a. a. II 191 (eodem loco). rem. 435; *intentus*: Man. II 171. IV 786. Ovid. ex Pont. I 2, 21; *Scythicus*: Man. IV 755. eodem loco: Ovid. ex Pont. I 1, 79. ‖ *arena fulva*: Man. V 527. eodem loco: Verg. aen. XII 741. Ovid. met. IX 36. XI 499. trist. IV 6, 31. ex Pont. IV 4, 11; praeterea: Verg. georg. III 110. aen. V 374. VI 643. XII 276. Ovid. met. II 865. XI 355; *litorea*: Man. V 191. Ovid. met. XV 725; *sicca*: Man. I 910. IV 669. V 730. Verg. georg. I 389 (eodem loco ac I 910). Prop. II 3, 5 (eodem loco ac I 910). Ovid. met. II 262. XV 268. her. 17, 33. Ciris 72; *vaga*: Man. I 160. ‖ *artes doctae*: Man. I 73. IV 191 sq. Ovid. met. IX 743 sq. (eodem loco ac IV 191 sq.); *innumerae*: Man. IV 277. Ovid. rem. 691; *magicae*: Man. V 34. Verg. aen. IV 493. Ovid. am. III 7, 35. rem. 250; *medicae*: Man. V 644. Tib. II 3, 14. Ovid. a. a. II 425. met. II 618. trist. V 6, 12. her. 5, 145. ‖ *artus laceri*: Man. I 911. IV 185. Ovid. met. IX 169 (eodem loco ac IV 185). ‖ *arva dumosa*: Man. II 229. Verg. georg. II 180 (eodem loco). ‖ *arx caeli*: Man. II 918. Ovid. fast. V 41. ‖ *Asia potens*: Man. IV 680. 753. ‖ *aura aetherea*: Man. I 149. Lucr. III 405 (v. l. *aeria*). Verg. georg. II 291 sq. aen.

I 546 sq. VII 557 (eodem loco). Germ. Arat. 524 sq. (cf. — *aeria*: Verg. aen. V 520); *tenuis*: Man. I 152. eodem loco: Lucr. I 1087. Verg. aen. V 740. 861. Ovid. met. VIII 827. fast. II 509; praeterea: Lucr. III 232. Verg. georg. IV 499 sq. saepe apud Ovidium velut met. VIII 179. XIV 824 sq. fast. V 375. (cf. *aura volucris*: Culex 253); *sicca*: Man. I 818. ‖ *aurem intendere*: Man. II 511. Ovid. ex Pont. IV 4, 36 *(aures)*. ‖ *aurum dives*: Man. V 16. eodem loco: Tib. I 9, 31. III 3, 11; praeterea: I 10, 7. ‖ *Bacchi munera*: Man. IV 204. Verg. georg. III 526 sq. Lygdamus apud Tib. III 6, 17 sq. Ovid. a. a. I 565 (eodem loco). — *munus*: Ovid. rem. 803. (cf. *munera Liberi*: Hor. carm. IV 15, 26. — *Cereris*: Ovid. met. X 74). ‖ *Bithynia dives*: Man. IV 761. (cf. *India dives*: Hor. carm. III 24, 2. *Indi dites*: Prop. IV. 3 (4), 1. *Arabs dives*: Tib. IV 2, 18. *Asiae divitiae*: Prop. I 6, 14). ‖ *bonum commune*: Man. I 84. Lucr. V 958 (eodem loco). Ovid. trist. IV 4, 16. ‖ *boreas gelidus*: Man. V 70. Ovid. am. II 11, 10. trist. I 2, 29. her. 17 (18), 41; *spirat*: Man. V 105. Verg. georg. II 316. ‖ *caelum altum*: Man. I 118. 600. 728. IV 817. Lucr. V 446. VI 287 sq. Verg. aen. VIII 423. Ovid. am. II 11, 55. met. IV 18 sq. trist. I 3, 71: *fulgens*: Man. II 881. III 101. Ovid. met. II 17; *immensum*: Man. I 14; *magnum*: Man. I 721. Lucr. V 1221. Ovid. met. I 176; *serenum*: Man. I 260. eodem loco: Verg. georg. I 260. aen. III 518. Ovid. met. I 168; praeterea: Lucr. VI 247. Ovid. met. II 321 (cf. *Zingerle, Ovid u. s. Verh.* II p. 27); *stellans*: Man. I 150. Lucr. IV 212. Verg. aen. VII 210 (eodem loco); *summum*: Man. I 276. 548. II 810. III 506. 604. Ovid. a. a. II 87. met. II 515. ‖ *campus viridis*: Man. I 705. Verg. georg. III 13. ‖ *cancer litoreus*: Man. III 316. Ovid. met. X 127. XV 369. ‖ *capillus effusus*: Man. V 558. eodem loco: Ovid. am. I 7, 39. (cf. *capilli fusi*: Tib. IV 2,9. *coma effusa*: Tib. I 3, 8. *coma fusa*: Tib. II 5, 66). ‖ *cardo versus* vel *conversus*: Man. I 449. II 929. III 623. Verg. aen. III 448. IX 724 (eodem loco ac Man. II 929 et III 623). Ovid. amr. I 6, 49. met. XI

608. XIV 782. || *carmen dulce*: Man. III 38. Cat. 68, 7. || *Cato antiquus*: Man. V 454. (cf. — *priscus*: Hor. carm. III 21, 11. — *intonsus*: Hor. carm. II 15, 11). || *catulus sagax*: Man. V 200. 710. Ovid. rem. 201 (eodem loco ac V 200). || *cautes durae*: Man. V 551. Verg. aen. IV 366. Ovid. met. IV 672 (eodem loco). || *Centaurus geminus*: Man. II 498. || *cervix mollis*: Man. I 334. Lucr. VI 744 (eodem loco). Ovid. fast. IV 185; *nivea*: Man. V 555. Ovid. met. X 272 (eodem loco). am. II 4,41. || *Charybdis avida*: Man. IV 605. Ovid. met. XIV 75 (eodem loco); *vasta*: Man. IV 421. eodem loco: Cat. 64, 156. Verg. aen. VII 302; praeterea: Lucr. I 722. Prop. III 22, 54. || *collis viridis*: Man. V 260. Lucr. II 322. || *convallis cava*: Man. I 164. Verg. georg. II 186 (eodem loco). || *copia dives*: Man. III 123. Ovid. ex Pont. III 1, 102. || *cor sagax*: Man. II 898. || *corda mortalia*: Man. I 79. II 452. Verg. georg. I 123. Germ. Prog. 4, 68. (bis eodem loco). || *cortex viridis*: Man. I 856. Verg. ecl. 5, 13. Ovid. a. a. II 649. (cf. *cortex viridis nucis*: Tib. I 8, 44). || *cothurnus tragicus*: Man. V 459. eodem loco: Ovid. trist. II 393. 553; praeterea: rem. 375. ex Pont. IV 16, 29. || *culmen summum*: Man. I 150. II 846. III 593. V 384. 742. Verg. georg. I 402. aen. II 458. 695. VII 512. (cf. *cacumen summum*: Man. II 806. Lucr. II 1130. V 1457. VI 464. Verg. georg. II 28 sq. Ovid. met. XV 510). || *culmus fragilis*: Man. III 629. Verg. georg. I 317 (eodem loco). || *cupido caeca*: Man. IV 2. Lucr. III 59. Ovid. met. III 620; *dira*: Man. IV 539. Verg. georg. I 37. aen. VI 373. 721. IX 185. || *cura sollers*: Man. II 256. Ovid. ex Pont. I 6, 35; *subtilis*: Man. III 43. || *cursus rapidus*: Man. I 348. 396. Verg. aen. V 291. VII 676. XII 683. Ovid. a. a. I 629. || *cursus aërii*: Man. V 578. Ovid. met. VI 709 (eodem loco et de eadem re). || *cuspis triplex*: Man. V 298. Ovid. met. XII 594. || *custos vigil*: Man. V 16. Ovid. a. a. III 612. || *Delia vaga*: Man. I 669. (cf. *Luna vaga*: Hor. sat. I 8, 21). || *dies alma*: Man. III 187. Ovid. met. V 444; *labens*: Man. II 855. Verg. aen. IV 77. XI 914; *longa*: Man. I 79. 519,

III 482. Verg. aen. V 783. VI 745. Tib. I 4, 17. Lygdamus apud Tib. III 6, 54. Ovid. met. I 346. XIV 148. ex Pont. II 4, 25. IV 11, 19. ‖ *Dis niger*: Man. II 951. Ovid. met. IV 438. (cf. *Dis ater*: Verg. aen. VI 127). ‖ *dona caelestia*: Man. V 21. Ovid. met. XIII 289. ‖ *draco vigil*: Man. III 11. (cf. *draco pervigil*: Ovid. met. VII 149. her. 6, 13. cf. her. 12, 101). ‖ *ductus aequalis*: Man. II 274. 288. eodem loco: Lucr. IV 426. (cf. *tractus aequalis*: Man. I 532). ‖ *elephas vastus*: Man. IV 667. (cf. infra ad *Gigantes v.*). ‖ *equi anheli*: Man. II 796 (ex coni. Scaligeri). eodem loco: Verg. georg. I 250. aen. V 739; praeterea: Ovid. met. IV 633 sq. XV 418 sq. (cf. *equi anhelantes*: Tib. II 5, 60); *ardentes*: Man. IV 232. Verg. aen. I 472; *quadriiugi*: Man. I 364. V 3. Verg. aen. X 571 (*-iuges*). Ovid. am. III 2, 66. trist. IV 2, 54. (cf. *equi bigi lunae*: Man. V 3). ‖ *esca dulcis*: Man. IV 112. Ovid. am. II 19, 26. ‖ *fastigia summa*: Man. II 813. IV 254. Verg. aen. II 758 (eodem loco ac IV 254). Ovid. met. II 3. Germ. Arat. 478 (eodem loco ac II 813). ‖ *fauces angustae*: Man. IV 619. Verg. aen. XI 525: *artae*: Man. IV 616. ‖ *ferarum turba*: Man. II 566. Ovid. met. XI 44. ‖ *filum gracile*: Man. I 851; *leve*: Man. IV 131. (cf. *f. tenue*: Grat. cyn. 25. 358). ‖ *flammae coruscae*: Man. I 860. Verg. aen. II 172 sq. ‖ *fratres gemini*: Man. II 568. eodem loco: Verg. aen. VII 670. Ovid. met. V 107; praeterea: Hor. epist. I 18, 41. Ovid. met. VIII 372. her. 15 (16), 271. 16 (17), 250. ‖ *frons adversa*: Man. I 502. Lucr. VI 117. Ovid. met. II 476. trist. I 2, 30. ‖ *fulmina vibrantia*: Man. I 134. (cf. — *vibrata*: Ovid. met. II 308 (eodem loco)). ‖ *gens colorata*: Man. IV 720. (cf. *colorati Indi*: Verg. georg. IV 293 (eodem loco). *colorati Seres*: Ovid. am. I 14, 6. *decolor Indus*: Prop. V 3, 10. Ovid. a. a. III 130); *eoa*: Man. I 224. (cf. *aquae eoae*: Tib. IV 2, 20; *Arabes eoi*: Lygdamus apud Tib. III 2, 24; *Arabum domus eoae*: Verg. georg. II 115; *fluctus eoi*: Hor. epod. 2, 51; *Indi eoi*: Ovid. am. II 6, 1; *mare eoum*: Tib. II 2, 16; *partes eoae*: Hor. carm. I 35, 31 sq.; *Sabaei eoi*: Grat. cyn. 132); *externa*: Man. II 818. Ovid. am.

III 4, 34; *extrema*: Man. I 227. Ovid. fast. III 195. (cf. *Arabes extremi*: Hor. epist. I 6, 6. *Indi extremi*: ibid, I 1, 45. *Indi longinqui*: Prop. II 9, 29); *fera*: Man. I 43. Ovid. fast. III 86. trist. III 10, 5. 11, 9; *hominum*: Man. I 236. 378. II 607. IV 724. Lucr. I 119. II 1076. ‖ *gentes innumerae*: Man. IV 623. Verg. aen. VI 706 (eodem loco). Ovid. met. IV 668. trist. V 10, 15. ex Pont. II 1, 22. ‖ *Germania fera*: Man. I 899. eodem loco: Hor. epod. 16, 7. Ovid. ex Pont. II 8, 39; praeterea: Ovid. trist. IV 2, 1. ‖ *Gigantes vasti*: Man. I 421. (cf. B. Deipser in Dissert. Argentor. vol. V p. 206). ‖ *Graecia subtilis*: Man. IV 720. ‖ *grando aestiva*: Man. I 100. ‖ *grex laniger*: Man. II 228. eodem loco: Ovid. met. III 585. VI 395. VII 540; praeterea: Verg. georg. III 287. ‖ *habenae laxae*: Man. III 372. Verg. georg. II 364. aen. I 63. ‖ *haedi petulci*: Man. V 108. Verg. georg. IV 10 (cf. *agni petulci*: Lucr. II 368). ‖ *hastilia lenta*: Man. V 203. Verg. aen. XI 650. XII 489 (eodem loco). Ovid. met. VIII 28. ‖ *hiatus vastus*: Man. I 356. V 206. Lucr. V 375. Verg. aen. VI 237. ‖ *ignis aethereus*: Man. II 56. Lucr. II 1098. Ovid. fast. I 473 (eodem loco). Germ. Prog. 4, 74 sq. ‖ *imber hibernus*: Man. II 195. Verg. georg. IV 474. ‖ *India tostas progenerat gentes*: Man. IV 724. (cf. *quos India torret*: Tib. II 3, 55. *Indus ustus*: Prop. V 3, 10). ‖ *ingenium capax*: Man. II 106 sq. Ovid. met. VIII 533; *sollers*: Man. IV 175. Ovid. fast. III 840. ‖ *intervallum longum*: Man. V 314. Verg. aen. V 320 (eodem loco). ‖ *Iovis ales*: Man. I 343. Verg. aen. XII 247. Ovid. a. a. III 420. Cic. Arat. 294 (eodem loco). Germ. Arat. 316. ‖ *ira saeva*: Man. V 227. eodem loco: Verg. aen. X 813. Ovid. met. I 453; praeterea: Ovid. trist. IV 6, 15. ‖ *Iuppiter magnus*: Man. I 343. V 132. Verg. aen. III 104. IX 82 sq. XII 808 sq. saepe apud Ovidium. Germ. Arat. 1. 34 sq. (cf. *summus*: Cic. Arat. 294). ‖ *lana rudis*: Man. IV 130. Ovid. a. a. II 220. met. VI 19. her. 1, 78. ‖ *leo avidus*: Man. IV 535 sq. Ovid. her. 9, 37; *magnus*: Man. II 504. V 234. Verg. ecl. 4, 22 (eodem loco ac V 234); *rabidus*[1]): Man.

[1]) ita cum cod. G. scribendum esse demonstravit Bechert, l. l. p. 52.

II 211. 550. Lucr. IV 712. Hor. art. poet. 393 (eodem loco); *saevus*: Man. IV 667. eodem loco: Lucr. III 306. IV 1016; praeterea: Verg. aen. IX 792. (cf. *vesanus leo*: Hor. carm. III 29, 19); *vastus*: Man. V [698]. 702. Verg. aen. VIII 295 (eodem loco ac 702). Germ. Prog. 4, 124. ‖ *lex fatalis*: Man. IV 391. Ovid. met. III 316. ‖ *leges infernae*: Man. I 327. Prop. V 11, 3. ‖ *limes tenuis*: Man. I 653. II 811. Ovid. rem. 599. trist. I 10, 16. ‖ *litus curvum*: Man. V 730. Verg. aen. III 16. 223. XI 184. Ovid. met. XI 352. fast. III 469. ‖ *lumine crasso candet orbis lacteus*: Man. I 756. (cf. *candens lacteus umor*: Lucr. I 258. *lumen candens*: Lucr. V 721. VI 1197). ‖ *lumen tremulum*: Man. I 845. 863. Verg. aen. VII 9 (eodem loco ac I 845). Ovid. her. 17 (18), 59. ‖ *lunae cornua*: Man. II 103. Verg. aen. III 645. Ovid. am. II 1, 23. met. II 117. III 682. her. 2, 3. (cf. *cornua Phoebes*: Ovid. met. I 11). ‖ *luna menstrua*: Man. III 517. Lucr. V 764. ‖ *lux aeterna*: Man. I 190. Ovid. met. XIV 132; *alma*: Man. V 142 sq. Verg. aen. I 306. III 311. VIII 455. XI 182 sq. Ovid. met. XV 664. ‖ *mare rapidum*: Man. V 584. (cf. — *rabidum*: Tib. I 2, 40. Pseudo-Tib. IV 1, 126. *rabidae undae maris*: Pseudo-Tib. IV I, 193. — *tumidum*: Prop. IV 8 (9), 35. — *vastum*: Tib. II 4, 10. Prop. IV 24, 10. Ovid. hal. 84). ‖ *mens alta*: Man. IV 308. Verg. aen. I 26. Ovid. met. I 76; *memor*: Man. II 842. III 618. Lucr. II 582. III 858. Ovid. met. VII 521 (eodem loco); *tacita*: Man. II 60. Ovid. am. I 4, 23. III 7, 63. a. a. I 602. met. V 427. XV 26. fast. III 634. ‖ *menses exacti*: Man. III 547. eodem loco: Verg. georg. III 139. aen. V 46. ‖ *moles immensa*: Man. I 542. Verg. aen. II 185; *ingens*: Man. II 62. Ovid. met. XV 433. trist. I 8, 17; *magna*: Man. III 100. Lucr. VI 194. Verg. aen. VIII 199. Ovid. met. V 347. ‖ *montes aggesti*: Man. I 426. (cf. *montes congesti*: Ovid. met. I 153); *alti*: Man. IV 644. saepe apud Verg. et Ovid. ‖ *mundus immensus*: Man. I 247. II 18. Ovid. met. II 35. 157; *magnus*: Man. I 17. 283. IV 766. V 410, 738. Lucr. saepe. Pseudo-Tib. IV 1, 18.

Ovid. met. XV 67. trist. IV 4, 83. || *mundi moles*: Man. I 107. Lucr. V 96; *templum*: Man. I 420. Lucr. V 1204. 1436. VI 43; *moenia*: Man. I 486. III 48. Lucr. saepe. || *musta pinguia*: Man. III 153. 663. Tib. I 1, 10. || *nix hiberna*: Man. I 100. Hor. carm. IV 12, 4. || *nox atra*: Man. V 726. Tib. IV 13, 11. Ovid. met. V 71 (eodem loco). X 454. Germ. Arat. 291. 695; *caeca*: Man. I 716. Lucr. I 1115 sq. Cat. 68, 44. Verg. georg. III 260. aen. II 397 (eodem loco). Ovid. met. VI 472 sq. X 476. XI 521. trist. III 6, 32; *nigra*: Man. I 621. Lucr. IV 537. Ovid. met. XV 187; *obscura*: Man. I 506. III 310. Cic. Arat. 404. Verg. aen. II 420. IV 461. Tib. I 2, 23. Germ. Arat. 202. || *nubes gravida*: Man. I 853. II 75. Lucr. VI 440. Ovid. trist. I 2, 107; *obscura*: Man. IV 530. Verg. georg. IV 60. || *numen divinum*: Man. I 484. eodem loco: Lucr. I 154. V 122. VI 91. Cic. Arat. 305. *magnum*: Man. I 531. Verg. aen. IV 94 (v. l. *nomen*); eodem loco: Ovid. am. III 11, 47. met. VI 443 || *oculi faciles*: Man. I 647. Verg. aen. VIII 310. || *olor niveus*: Man. I 339. (cf. *olor albus*: Verg. aen. XI 580. Ovid. her. 7, 2. *cygnus niveus*: Verg. georg. II 199. aen. VII 699. Grat. cyn. 77. Germ. Arat. 615. *cygnus albus*: Ovid. met. XIV 509. *cygnus candidus*: Germ. Arat. 465). || *Olympus altus*: Man. II 377. Verg. georg. I 96. Tib. I 6, 83. Grat. cyn. 481; *excelsus*: Man. I 392. 609. (cf. — *celsus*: Ciris 34); *magnus*: Man. I 367. V 31. Verg. aen. X 437. Ovid. met. XIII 761. Germ. Prog. 4, 132 (eodem loco ac I 367); *niger*: Man. I 711; *summus*: Man. III 422. 636. || *orbis solidus*: Man. I 101. Ovid. met. I 31 (eodem loco); *tortus*: Man. I 434. V 597. Verg. aen. XII 481. Ovid. am. I 14, 26. (cf. *orbis contortus*: Cic. Arat. 304). || *os resupinum*: Man. I 715. Ovid. met. III 452. || *pectus angustum*: Man. II 121. Verg. georg. IV 83; *humanum*: Man. I 28. 717. Lucr. V 103; *trepidum*: Man. IV 138. Ovid. ex Pont. III 3, 12. || *pelagus iacens*: Man. I 249. (cf. *terrae iacentes*: Man. I 536. Verg. aen. I 224); *trepidum*: Man. III 631. || *pericla sacra*;

Man. III 127. Verg. aen. VIII 188. Ovid. her. 19 (20), 175. ‖ *Phoebi orbis*: Man. III 221. Ovid. rem. 256. ‖ *pisces gemini*: Man. IV 385. 583. Ovid. fast. III 400; *squamosi*: Man. IV 582. (cf. *squamosa tergora Ceti*: Man. I 614. *squamoso corpore pisces* Cic. Arat. 143). ‖ *planta vaga*: Man. I 657 ‖ *pontus caecus*: Man. I 87. (cf. *undae caecae*: Verg. aen. III 200); *caeruleus*: Man. V 667. eodem loco: Ovid. met. XIII 838. trist. I 4, 25; praeterea: Verg. aen. XII 182; *horrendus*: Man. V 192; *immensus*: Man. I 295; *infestus*: Man. V 541 sq.; *magnus*: Man. V 611; *vastus*: Man. I 166. eodem loco: Lygdamus apud Tib. III 4, 85. Prop. I 15, 29; praeterea: Verg. aen. III 605; *vesanus*: Man. V 544. Prop. I 8, 5 (eodem loco); *vitreus*: Man. IV 515. ‖ *praedae cupido*: Man. II 616. Ovid. met. III 620. ‖ *primordia rerum*: Man. I 125. Lucr. saepe. ‖ *pumex cavus*: Man. V 150. Verg. georg. IV 44 (eodem loco). ‖ *querella mixta*: Man. II 624. (cf. *commixta querella*: Lucr. VI 1159 eodem loco). ‖ *radius ardens*: Man. I 837. Lucr. V 755. ‖ *ratio facilis*: Man. IV 389. Lucr. IV 143 (eodem loco); *tenuis*: Man. IV 866. Ovid. a. a. III 363. ‖ *recessus longus*: Man. II 84. 681. Ovid. met. XI 592. fast. I 555; *vastus*: Man. IV 613. 869. Verg. aen. VIII 193 (eodem loco ac IV 869). ‖ *rivus tenuis*: Man. II 10. Grat. cyn. 522 (eodem loco). ‖ *rogus accensus*: Man. V 627. Verg. aen. XI 188 sq. Ovid. trist. V 14, 38. ex Pont. III 1, 112; *ardens*: Man. I 894. Tib. II 4, 46. ‖ *rores verni*: Man. II 195. ‖ *ruris opes*: Man. IV 523. Ovid. fast. IV 928. trist. III 10, 59. ‖ *saccula longa*: Man. I 54. Ovid. met. IV 67. XV 446. ex Pont. III 3, 81. ‖ *sagitta celeris*: Man. IV 785. V 24. eodem loco ac IV 785: Verg. aen. IX 590. Ovid. met. V 367; eodem loco ac V 24: Verg. aen. I 187. XII 394. Pseudo-Tib. IV 1, 89; *volucris*: Man. I 270. 850. Verg. aen. V 242. XI 858. XII 415 (duobus his locis eodem loco ac I 850). Grat. cyn. 126 (eodem loco ac I 270). ‖ *sal mordax*: Man. V 145. ‖ *sedes imae*: Man. II 911. Lucr. V 451. Verg. georg. IV 471. aen. I 84. *sidereae*:

Man. IV 267 sq. Verg. aen. X 3. Ovid. a. a. II 39. ‖ *senecta tristis*: Man. IV 156. eodem loco: Verg. georg. III 67. aen. VI 275. *tremula*: Man. II 855. ‖ *Sicula tellus*: Man. II 40. Verg. aen. I 34. (cf. *Sicula terra*: Ovid. met. V 361. XIV 7). ‖ *sidera surgentia*: Man. I 560. III 332 sq. Verg. aen. VI 850 (eodem loco ac I 560). (cf. *astra surgentia*: Man. III 286. V 127. Verg. georg. I 440 (eodem loco)); *vaga*: Man. I 52. III 101. Germ. Arat. 17. (cf. *stellae vagae*: Man. III 62 sq. V 723; *lumina vaga*: Man. I 746. 848; *Delia vaga*: Man. I 669; *sol vagus*: Cat. 64, 271). ‖ *signa fulgentia*: Man. I 667. IV 859. Ovid. met. XIII 700. *astra fulgentia*: Man. II 702. *stellae fulgentes*: Lucr. VI 357. *stellae ardentes*: Man. I 306. eodem loco: Verg. aen. IV 482. VI 797. XI 202. cf. *signa ardentia*: Cic. Arat. 319. *astrum ardens*: Man. I 268. *ignes ardentes*: Man. V 724. ‖ *signa* (*sidera*) *labuntur* (*labentia*): Man. I 374. 683. II 26. V 26. Lucr. I 2. Verg. aen. III 515. Ovid. fast. III 113. ‖ *silex dura*: Man. I 856. Verg. aen. VI 471. Ovid. met. II 706. IX 303 sq. ‖ *Solis equi*: Man. I 690. 730. Lucr. V 397. Verg. aen. XII 115 (eodem loco ac I 690). Ovid. am. II 1, 24. her. 6, 86. ‖ *solis cursus*: Man. I 373. Lucr. V 76. 418. 774; *s. viae*: Man. I 443. Verg. aen. VI 796 (eodem loco). ‖ *sol fulgens*: Man. I 583; *igneus*: Man. I 514. Verg. georg. IV 426 (eodem loco). aen. VIII 97. (cf. *sol ardens*: Cat. 64, 354); *recurrens*: Man. I 513. Verg. aen. VII 100; *regressus*: Man. I 71. ‖ *solum fecundum*: Man. III 27. Ovid. met. VII 417 (eodem loco). (cf. *solum pingue*: Verg. georg. I 64. Tib. II 3, 6. *arvum pingue*: Lygdamus apud Tib. III 3, 12. *humus pinguis*: Ovid. a. a. I 360. her. 1, 54. *campus pinguior*: Hor. carm. II 1, 29 sq. *Asiae campi pingues*: Hor. epist. I 3, 5. *Assyria pinguis*: Lygdamus apud Tib. III 2, 24. *Phrygia pinguis*: Hor. carm. II 12, 22. *Campania pinguis*: Prop. IV 4, 5). ‖ *sonus blandus*: Man. II 147. Ovid. rem. 332. her. 15 (16), 258. ‖ *sorores doctae* (i. e. Musae): Man. II 49. Lygdamus apud Tib. III 4, 45. Ovid. met. V 255. fast. VI 811 (eodem loco).

trist. II 13[1]). ‖ *sucus saluber*: Man. III 144. Verg. aen. XII 418 sq. ‖ *Syrtis vadosae*: Man. IV 600. ‖ *tabes lenta*: Man. I 880. Ovid. met. II 807. ‖ *taurorum flammae*: Man. III 11. Ovid. met. VII 210. ‖ *templum sacratum*: Man. V 510. Cat. 55, 5. Verg. aen. II 165 (eodem loco). Ovid. fast. II 57 sq. III 429 sq. (cf. — *sanctum*: Culex 83 sq.). ‖ *tempora labentia*: Man. III 470. Ovid. trist. III 3, 11 sq. ‖ *terga lubrica*: Man. V 716. Verg. aen. II 474; *squamea* (*Ceti*): Man. I 433. Verg. georg. III 426. aen. II 218 sq. Germ. Arat. 721 (eodem loco de Pristi). ‖ *terra arenosa*: Man. IV 728. Ovid. met. XIV 82 (eodem loco). ‖ *terrae iacentes*: Man. I 536. Verg. aen. I 224. (cf. *pelagus iacens*: Man. I 249). ‖ *tractus terreni*: Man. IV 416 (cf. Lachmann, *comment. Lucr.* p. 37 sq.). ‖ *triumphus magnus*: Man. IV 561. V 500. Ovid. rem. 155. ex Pont. II 5, 27. III 4, 53; *vetus*: Man. V 513. Ovid. trist. IV 2, 71. ‖ *umbra celeris*: Man. III 343. Verg. aen. XII 859; *gelida*: Man. III 283. eodem loco: Lucr. V 641. Ovid. met. VIII 496; praeterea: Verg. aen. XI 210; *nigra*: Man. I 222. Lucr. IV 316. 378. ‖ *unda aeterna*: Man. II 492. 564. Ovid. met. XV 551 (eodem loco); *gelida*: Man. II 941. Ovid. met. V 433. XV 310; eodem loco: Pseudo-Tib. IV 1, 60. Ovid. trist. IV 10, 3. (cf. *aqua gelida*: Tib. I 1, 47); *liquida*: Man. V 444. eodem loco: Ovid. met. I 95. IV 380. XI 116. XV 135; praeterea: Verg. aen. V 859. Ovid. met. I 369 sq. XIII 535. fast. VI 699; *pura*: Man. I 162. Verg. aen. VI 229. Ovid. met. XI 125 (eodem loco); *spumans*: Man. I 709. Verg. aen. III 268 (eodem loco). Cat. 64, 155. 68, 3; *summa*: Man. IV 505. 535. V 430. 610. eodem loco ac IV 505. 535. V 610: Verg. georg. IV 352. aen. I 127. 147. Ovid. met. XI 733. trist. III 4, 11; eodem loco ac V 430: Verg. aen. VI 357. Ovid. met. II 457. V 470. fast. II 407; praeterea: Ovid. am. I 7, 56. III 6, 6. trist. III 10, 40; *tacita*: Man. III 631. Verg.

[1]) cf. Kleemann, de libri tertii carminibus, quae Tibulli nomine circumferuntur. Argentorati 1876. p. 58 sq.

aen. VIII 87. X 227 (eodem loco). ‖ *vellus auratum*: Man. I 263 (arietis). II 212 (leonis). cf. IV 515. Germ. Arat. 532 (arietis) eodem loco ac II 212; (cf. Ovid. her. 6, 2). ‖ *venena mixta*: Man. II 597. Ovid. am. I 14, 44. ‖ *vertex excelsus montis*: Man. I 402. Verg. aen. V 35. cf. *celsus vertex montis*: Cic. Prog. III; *caeli*: Man. I 567. III 356. 374. Cic. Arat. 297. Verg. aen. I 225 (eodem loco ac III 356); *summus*: Man. I 564. II 906. eodem loco ac I 564: Cic. Arat. 297. Ciris 307; eodem loco ac II 906: Lucr. III 1001. Ovid. met. VI 204; praeterea: Lucr. II 210. Cat. 64, 390. Ovid. am. I 10, 6. met. IV 731. VII 702. Ciris 319. Germ. Arat. 219; *tortus*: Man. I 710. Lucr. I 293. ‖ *vestigia ponere*: Man. I 196. Lucr. III 4. 389. Verg. georg. III 195. Ovid. met. II 871. VIII 694. XIV 49 (eodem loco). ‖ *vires amplae*: Man. II 530. Lucr. V 1174 (eodem loco). ‖ *virgo infelix*: Man. V 588 (de Andromeda). Ciris 71 (eodem loco, de Scylla). ‖ *visus mortales*: Man. IV 870. Verg. aen. II 605 (eodem loco). IV 277. ‖ *volucres aeriae*: Man. I 237. V 380. Lucr. I 12. V 825 (bis eodem loco ac I 237). Ovid. Ibis 290. (cf. *aeriae grues*: Verg. georg. I 375. *aeriae palumbes*: Verg. ecl. 3, 69). ‖ *volucres pictae*: Man. II 43. Verg. georg. III 243. aen. IV 525. ‖ *vultus summissus*: Man. I 265. Verg. aen. XII 807.

Superest, ut gratias agam Guilelmo Studemund praeceptori meo, qui de nonnullis locis dubiis quid sentiendum esset me docuit, et ut indicem earum notarum addam, quibus codices a Becherto collatos significavi:

G = Gemblacensis.	V_1 = Vossianus I.
C = Cusanus.	V_2 = Vossianus II.
L = Lipsiensis.	M = Monacensis.

DE M. MANILII QUAE FERUNTUR ASTRONOMICON AETATE.

DISSERTATIO INAUGURALIS
PHILOLOGICA
QUAM
AMPLISSIMO PHILOSOPHORUM ORDINI
IN
ALMA LITERARUM UNIVERSITATE
GEORGIA AUGUSTA
AD
SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES
RITE CAPESSENDOS
PROPOSUIT

BERTHOLDUS FREIER
NEOMARCHICUS.

GOTTINGAE.
A. MDCCCLXXX.

Argumentum.

Ante quam vere criticam, quae valde quidem desideratur, literarum Graecarum et Romanarum historiam instituas, videtur hoc inprimis efficiendum, ut quem quisque veterum scriptorum in ordine temporum locum obtinuit, is quam accuratissime definiatur. Quod ut fiat, necesse sane est viri docti singula referant illorum opera ad certos annorum numeros. Videmus autem eam rem quoniam natura difficillima est ac mirabilem in modum saepe contorta, ne nunc quidem omnibus partibus adeo absolutam, ut de nullorum iam librorum aetate ambigi liceat. Adhuc enim, quamvis inde a renato antiquitatis studio quatuor fere saeculorum labor consumptus sit, tamen supersunt multi, qui quando primum in lucem prodierint, inter omnes parum constat. Si quis igitur ad inveniendos eorum annos aliquid auxilii afferet, spes est fore, ut non solum otio sibi concesso bene utatur verum etiam a studiorum sodalibus comiter accipiatur.

Hac consideratione adductus libellum audebam componere de poeta, quem vocant Manilium. Quoniam enim cum multi scriptores (memini autem Velleii et Curtii) tum iste Latinus, cuius nomine Astronomicon libros V homines docti e bibliothecis edere consueverunt, saeculis post mortem omnibus paucorum fuit, quae est de eius aetate quaestio, hanc nondum debemus ad eum finem perductam putare, ut quiddam certi nec ambigui in medium proferatur. E contrario reperiuntur, qui paene desperent aliquando ita, ut est in votis investigatorum antiquitatis, interrogantibus posse responderi. — Sed operae sane pretium est vel maxime arduam rem identidem tractare, modo vetus quaedam, quae de ea habetur, sententia novis ar-

gumentis certior fiat ac stabiliatur. Cuius rei occasionem nanctus quandoquidem talem qualem significavi molem subire me iuvat, iam et ipse quaecumque viri docti de Manilii aevo usque ad hunc diem iudicavere, in utramque partem disputabo idque ita, ut alia gravissimis rationibus probata teneam alia deteriore nota signata a re disceptanda in aeternum repellam. — Deinde si quid novi ac memorabilis forte nobis obtigerit, id aptissimo quoque loco ad peritiores arbitros deferam. Videlicet erit magna quaestio etiam de iis hominibus, qui Manilii vel auctores vel familiares vel assecutores fuisse putandi sunt, si quidem his cognitis ipse inter certos annorum terminos includetur.

Quibus praemissis restat, ut qui viri docti haud mediocri opera me adiuverint, paucis ostendam. Sunt igitur inprimis:

Josephus Scaliger, qui ante hos CCC annos Parisiis Astronomicon libros edidit ornatos commentario, ut solet scribere, satis amplo;

Ricardus Bentleius, qui curante Londini a. 1739 nepote carminis contextum recensitum cum praefatione parvula posteris reliquit;

Carolus Lachmannus, cuius inter observationes criticas Gottingae a. 1815 scriptas caput I de Manilii aetate habetur (v. Kl. Schriften z. klass. Philol. pag. 42 seq.);

Fridericus Jacobus, qui de eadem re et in programmate Lubecensi a. 1832 et in praefatione suae Manilii editioni a. 1849 adiecta pluribus disseruit;

Rudolphus Merkelius, a quo prolatas de poeta argutas sententias in prolusione ad Ovidii Ibin Berolini a. 1837 (v. Ovid. Trist. p. 393—406) facta legimus.

Praeter hos si qui de indaganda Manilii aetate bene meriti sunt, eos ubicunque decet iustis laudibus efferam.

Iam vides tantis cum viris mihi fore certamen, in quantos summam tantum verecundiam meam iuvenis existimantis esse oporteat. Fortiter tamen ad propositam rem aggrediamur!

Caput I.

De carminis inscriptione.

Hinc disserendi initium ut sumamus, auctoritate commovemur Bentleii, quippe qui nepote teste primum ex ipso operis titulo abunde statuerit liquere auctorem tempore Augusti fuisse. Atque eo accuratius et exponenda ea res et diiudicanda videtur, quo longius de ea alii dissentiunt.

Accidit enim M. Manilio, ut a nullo antiquitatis neque poeta neque oratore neque grammatico unquam in partes vocatus sit.[1]) Extemplo igitur exsistit quaestio, qua aetate ipse floruerit. Neque vero eius facilis erit et prompta responsio: quoniam testis, quem posteriorum temporum unicum habemus, Gerbertus pontifex saeculo p. Chr. decimo ab amico M. Manilii libros de astrologia petens in epistola nullis prorsus quis poeta fuerit quandove vixerit verbis docuit,[2]) facere non possumus, quin illarum rerum indicia e libris manu scriptis eruamus.

Quid autem proficiemus, si monente Bentleii nepote carminis inscriptiones[3]) collegerimus collectasque contulerimus? Hoc si quaeras, libere fatendum est primum apparere ne nomen quidem poetae posse stare. Etenim codex, qui ceteros vetustate sine dubio superat, nullum a prima manu habet nomen, ab altera demum saec. XV. additum: Mălius poeta. At in recentioribus, qui eiusdem fere aetatis (i. e. saec. XV.) omnes sunt, aliis carmen traditur esse Arati philosophi aliis

[1]) Merk. Prol. p. 400. [2]) Fabricii bibl. Lat. I., p. 499 ed. Ernesti. [3]) Cfr. Jac. praef. p. V.—XII.

sive Mallii EQVOM sive Mallii poetae illustris sive boeni sive Malii sive Manlii poetae clarissimi sive Manilii sive Manilii Boeni. — Qua e nominum serie etiam si legitime Aratum ut alicuius fraude introductum movimus, talia tamen restant, qualia non a librariis solis verum a scriptoribus ipsis permixta videntur. Ergo quid est cur Mallio, qui in exemplari diligentissime scripto reperitur, sive Manlio Manilium praeferamus? Laudaverit quispiam huius auctorem Gerbertum pontificem, sed nulla probabit ratione eum verum poetae nomen nec iam falsum memoria tenuisse.

Nec solae nominis literae vacillant, sed etiam quem ad modum Aratus sic Manilius legentis cuiusdam arbitratu ad honorem auctoris Astronomicon videtur adscendisse. Hanc labimur ad opinionem necessario, ut primum sumus recordati nullam omnino inscriptionem carminis fuisse in codice longe vetustissimo Gemblacensi. Quem qui ultimus inspexit Theodorus Oehler,[4]) non ad persuadendum apte demonstravit, sed credidit tantum ibi titulum aliquo casu periisse. Adeo hoc a natura libri abhorret. Nam si qua ante carminis principium de poeta verba fuissent, haec in iis quoque, qui primum subsequuntur, libris a librario suae artis peritissimo opportuno loco appicta reperiremus. Cuius rei ne minima quidem apparent vestigia. Quid autem aptius excogitatur quam eum, qui a scribendis codicibus erat, usum esse Astronomicon exemplo, in quo titulus iam non fuit residuus? Inde facillime sane intellegitur, cur inscriptione Gemblacensis vacet. Deinde nullam aliam video causam subesse, quod ii libri, qui cum illo nulla parte cohaerent, velut Lipsiensis et Bruxellensis, nomen Arati tanquam auctoris tradunt. Hoc nomen aliquem tenebrionem invenisse ex similitudine, quam esse meminerat Astronomicis cum Phaenomenis Solensis, cum plane appareat, cur tandem tam inepte ille finxisset, si in exemplo iam certum nomen habuisset? — Denique ceteri quoque codices, quibus hoc literis quibusdam depravatum quidem sed Manilio

4) Cfr. Jac. praef. p. VII. VIII.

simile continetur, fluxisse putandi sunt ex archetypo non inscripto. Quam ad rem demonstrandum commodissimum est, quod isti supra prooemium libri I. indicant carmen missum esse ad Augustum principem. Namque in hanc tituli partem priorem cadit maxima commenti suspicio.

Quisquis enim haud omnino rerum Romanarum imperitus primos carminis versus perlustraverit, neglectis reliquis ultro in eam veniet opinionem, ut de Octaviano verba fieri credat, neque ulla dedita opera carminis si desiderabit titulum ita supplere poterit, ut inscribat sive ut est in Vossiano I: „ad Caesarem Augustum" sive ad exemplum Vaticani (n. 3089) „ad Octavianum Augustum". — At quae fieri potuerunt, ea re vera facta esse optime mea quidem sententia cognoscitur ex titulo Vossiani II, cuius summa nunc est fides et auctoritas. Is constat his verbis: „M. Mallii EQVOM astronomicon divo oct. quirino augq prooemium lib. pr." Quis tandem poeta sana mente usus eum, ad quem carmina sua daturus erat, iam in prima pagina tot cognominibus iisque miro modo consertis unquam cumulavit? Immo aurea quidem Augusti aetate nemo sane scriptor opera sua dedicavit Divo Octaviano Quirino Augusto. Talis nominum congeries nescio an multo melius conveniat temporibus quae dicuntur Byzantinis. Quin etiam hoc sine ulla dubitatione pro vero affirmaverim ab homine quodam satis inepto, qui Astronomicis operam dabat, consutum esse illum indicem ex iis nominibus, quae in versibus libri I., 7. 8. 800. 801 exstant:

„Tu Caesar, patriae princepsque paterque,
Qui regis augustis parentem legibus orbem.
. . regit Augustus socio per signa Tonante.
Cernit et in coetu Divum magnumque Quirinum."

Id quidem profecto mirum non est, quod aliquis astrologus, Firmicorum instar, ea nomina, quae de Caesare et Romulo nuncupata a poeta sunt, contulit in Octavianum, quem unum Caesarem Augustum cognominari posse putaret, fortasse ne hoc quidem oblitus, illi saepe cognomen Divi ab Ovidio, a Vergilio semel (Georg. III, 27) Quirini indi. Nec hominem

Byzantinum praesertim literatum dedecet ea cognomina, quibus in carmine ipso ad celebrandum principem uti poetae liceat, etiam inscriptioni illius inseruisse, tanquam si iam mortuus atque inter superos receptus Augustus astronomico carmine a Manilio donatus esset[5]).

Quod si recte posuimus Octavianum poetae patronum ex nescio cuius lectoris capite ortum esse eodem modo, quo quis Germanicum Aratea ad Augustum mittentem fecit[6]), nullo, ut opinor, passu a veritate Bentleio duce aberramus, cum Manilium et ipsum inde originem ducere sentimus. Fingamus enim animo ab eodem homine, qui quidem Octaviani nomen coniectando assecutus esset, astrologum huius principis aequalem esse quaesitum atque aliquando apud Plinium in Naturali Historia[7]) ei opportune oblatum Manlium sive Manilium, qui pilam Augusti obelisco imposuisse narratur, numquid eum impedivit, quominus hunc mathematicum inter poetas referret relatumque Astronomicon auctorem esse in volumine suo adderet? Cuius modi nihil prorsus fuisse ubi primum cognovi, quin huius nomen carmini prius praescriptum esset, tanta inscriptionum unius operis diversitate equidem vix dubitabam ac ceteros quoque sperabam in meam sententiam sua sponte discessuros, si quidem constat Manilium poetam et qui a Plinio memoratur Manilium mathematicum olim esse commutatos. Habemus profecto in codice Laurentiano infra carmen mathematici illius vitam, quae superest in naturali historia, breviter explanatam[8]). —

Denique quod in codicum huius generis titulis legimus „A s t r o n o m i c o n“, hoc vocabulum poetae deberi ante omnia

---

5) Hoc vitium nihil habet excusationis, licet verba, quae sunt oct. **quirino**, perperam scripta esse pro Oct**a**vi**a**no facere malis. 6) cfr. Breys. Germ. Arat. praef. p. XXV. 7) Plin. N. H. 36, 10. 8) Noli credere ullo modo fugere me potuisse, in ipsius quoque mathematici nomine codices pariter atque Astronomicon auctoris vacillare. Sed haec res non est ea, qua opinio mea in cassum redigatur. Byzantinum enim illum, quem posui, nescio an sat credibile sit Manilii nec Facundi Novii, quod est in o p t i m o codice, nomen apud Plinium invenisse.

nego. Quo mehercle commodius, deficiente carminis indice, nihil inscribi potuit. Etenim quoniam omnes fere didactici Graecis verbis carmina inscripserunt, velut Bucolica, Georgica, Cynegetica, si quis omnino titulum quaerebat, hunc ad optimum exemplum conformare ei licuit. — Sic conquisitis undique vocabulis inscriptio in uno exemplo semel facta inde, ut puto, in apographa alia integra alia libero librariorum arbitrio variata iam multo ante Gerbertum, qui pontifex maximus Silvester II. cognominatus a. 1003 obiit, translata fuit.

Quae cuncta ut paucis comprehendam, statuendum esse existimo primum Astronomicon libros aliquo casu inscriptione deleta in manus posterorum pervenisse, deinde alios archetypon in sua exemplaria sine ullo titulo, ut erat, transcripsisse, alios defectum resarcientes Arati nomen parum diligenti coniectura inventum ultro addidisse, alios eadem via, maiore autem doctrina carmen nomine primum Octaviani, post Manilii ornavisse Plinio auctore. — Hoc quidem rationis auxilio, quicunque in tot inscriptionum discriminibus haeserunt, inde celerius opinione expediuntur. Simile quiddam iam placuit Bentleio, quippe qui iudicasse dicatur: „Sibi quisque ad libitum poetae anonymo affinxit“ ac subsensisse Manilii nomen desumptum ex Plinio. Neque vero ullam animadverto rationem, quae coëgerit summum virum et poetae nomini fidem denegare et reliquis tituli verbis habere. Quare equidem mihi persuadere non potui illius sententiam recte explicatam esse a nepote, cum totum titulum ne flocci quidem esse negaret.

Quo concesso si quis ratione et consilio aget, desinet apud alios scriptores eum Manilium pervestigare, a quo Astronomica composita esse credamus, sive inter eos[9]) versari, qui Manlium paulo post bellum Punicum III Romae astrologiam condentem tanquam proavum illius ante oculos ponant. Quonam enim nomine auctor vocatus sit, plane ignoramus. Tamen quod iam ei Manilio nomen indere pergam, hoc idcirco tantum faciam, ut quid sit mea de poeta anonymo sententia,

---

[9]) Merk. Prol. p. 401.

brevius dicam. Ac ne Octaviani quidem nomen (id quod postea quoque apparebit) ex inscriptione ad notandam carminis aetatem abripere fas erit. Sunt enim ibi cuncta ingenio priorum lectorum ficta et commenticia. Hoc unum restat, in carminis ipsius corpore ut aetatis indicia haud velata quaerantur.

Caput II.

De electo carminis patrono.

Viri ab Antonio Molinio Matisconensi doctissimi, inprimis ii, quos iam supra dixi, quam futiles essent carminis inscriptiones cum haud dubie perspexissent, versus deinceps omnes arte critica temptantes eos coeperunt locos pervestigare, unde profecti poetam quasi per temporum spatia errantem ad certos aequales reducerent. Sed num quidquid volebant consecuti fuerint, admodum videtur addubitandum. Longe enim inter se de carminis aetate dissident nec paene quidquam de singulorum librorum annis habent, quod hominibus talium rerum peritis probent. Scilicet Scaliger et Bentleius totum opus Augusto principe in formam nobis notam redactum esse existimant, Jacobus et Merkelius[1]) illo imperante incepta, confecta sub Tiberio Astronomica dicunt, Lachmannus solus quaecunque de his vetustatem pertulere, ea post Octaviani mortem scripta esse statuit. Quae sententiarum discrepantia cum ex diversa potissimum orta sit quorundam verborum interpretatione, horum continuationes constituendae concordiae causa denuo in quaestionem vocandae sunt nobis, ut cuius critici placitum melius sustentent diiudicemus.

Ac primum quidem consideratione digni videntur ii versus, qui patronum ab Astronomicon auctore electum indicant. Subsistamus igitur in prooemio libri I, quo poeta se velle pronunciat „sidera fati conscia“ canere.

---

[1]) Merkel. Prol. p. 403. 4.

Ibi inde a versu 7 haec reperimus:

„Hunc mihi tu, Caesar, patriae princepsque paterque,
Qui regis augustis parentem legibus orbem
Concessumque patri mundum deus ipse mereris,
Das animum viresque facis ad tanta canenda".

Sic Manilio eum, ad quem carmen suum missurus est, compellante facile accidit, ut cum voces Caesaris Augusti ad aures tuas perveniant, Octavianum agnoscere tibi videaris, cuius principis olim aliis et ipsis in mentem venisse iam supra demonstravi.

Attamen modo paulo maiore diligentia in talem allocutionem inquisiveris, difficile non erit intellegere nihil prorsus in ea inesse, unde Octaviani quidem mentionem fieri appareat. Quoniam ii, qui huic ante Hadrianum in imperio successerant, nomina illa sibi vindicavere, horum ratio si sola habenda est, nequaquam ex duodecim principibus cuilibet patroni partes dare prohibemur. — Neque vero ea in re ultra Hadriani aetatem progredi licet, quia hoc auctore sancitum est, ut iam non princeps ipse, cui orbis terrarum pareret, sed eius heres legitimus Caesaris cognomine appellaretur. Quo facto ius quidem publicum imperii Romani convincit Manilium iam primo nostrae aerae saeculo vixisse. Sunt igitur in magno errore versati Gevartius eiusque similes, cum miro quodam dicendi genere, quo in carmine usus esset, inducti poetam Theodosii Magni aetate Theodorum Manlium consulem fuisse sentirent. Tale quid ne divinitas quidem principis laudata impedimento fuit, ne opinarentur! — At etiam plura in prooemio, de quo agimus, verba habentur nec ea magis ambigua, quam unde quid amplius ad constituendos poetae annos redundet. Quoniam autem ceteri loci ita comparati videntur, ut hominibus doctis iam hoc unum liceat disceptare, ad Octavianum an ad Tiberium poeta se convertat, — apparebit autem infra hoc rectissime agi — nos quidem ne frustra tempus operamve consumamus, statim istud anquirere in illa contentione debemus, utro de principe appellatio, quae exstat in carminis exordio, aptius accipiatur.

Proinde versus, quos supra attuli, inspiciamus accuratius singulos!

His Octavianum quodam modo potuisse laudari equidem non is sum, qui negem: Caesar illum sibi pro filio adoptaverat, Munatius cognomine Augusti ornaverat, Agrippa censor senatus principem dixerat, populus patrem patriae salutaverat, neque Julii unius anima credebatur in caelum recepta esse, sed filius et ipse iam vivus et a poetis et a populo afficiebatur honore divino; denique hoc monente multi ut Musis se dederent incitabantur. — Contra si Tiberii gratiam ab initio poetam sequi malumus, primo quidem adspectu nos illius res memoria tenentes offendit, quod appellatur „patriae princepsque paterque". Nam cum eum honores ut domini tanquam divinas occupationes ita principis et patris patriae detrectavisse definitis verbis constet,[2]) talibus alloqui vocibus minus fuisse commodum videtur.

Quod quamquam videtur, tamen non est. Noli enim oblivisci, quamvis Tiberius nomina illa repudiaverit, teste Tacito ei et a senatu delata et a populo assentationis causa saepius esse indita. An dubitamus Manilium inter cives principi adulaturos numerare? Neque ulla res impedit, quin mores Tiberii negemus magis notos fuisse Manilio Astronomica incohanti quam Valerio Maximo,[3]) a quo ille sine metu „princeps paterque noster" vocatus est. Deinde ipsum accepimus Tiberium quinto imperii anno cognomen principis ut sibi ingereretur permisisse. Itaque fac, a patre quidem patriae, ne tantopere commovearis, ut Merkelio[4]) assensus illum de Octaviano accipiendum necessario esse existimes. — Quid? quod eidem viro docto, si poeta alterum principem celebrare versibus putandus sit, ne augustae quidem leges satis placent. Augusti, inquit, appellationem non dilexit Tiberius.[5]) Hoc recte admonetur, neque vero eius modi est, quo a Tiberio

---

[2]) Cfr. Dio. 52, 41. 57, 8. — Suet. Tib. 26. — Ov. Fast. I, 67. 714. 287. 701. 721 dux. [3]) Val. Max. Tib. 5, 5, 3. [4]) Merk. Prol. p. 403. [5]) Suet. Tib. 17. 26.

recedere cogamur. Narrat enim, quod Merkelius ipse addit, Suetonius omnino Augusti nomen ab illo tanquam hereditarium epistolis ad reges ac dynastas missis esse praescriptum. In nummis quoque aureis plerumque Graecis id ipse excudendum curavit. Et ab Ovidio[6]) aliquoties Augustus dicitur. — Denique a Tiberii consiliis neutiquam abhorret, quod laudatur hoc versu:

„Concessumque patri mundum deus ipse mereris“.

Etenim etiam si templa, ut testatur Suetonius, flamines sacerdotes decerni sibi prohibuit, etiam statuas atque imagines nisi permittente se poni, permisitque ea sola condicione, ne inter simulacra deorum sed inter ornamenta aedium ponerentur, etiam si talem animum ipse nunquam mutavit — in Urbe tamen et in provinciis non modo ipsi verum etiam matri divinos honores tributos esse inter omnes constat.[7]) Erat sane, ut ait Plinius, venustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus adscriberent. Ceterum quandoquidem deum esse omnes patrem crediderunt, vel inde sacrorum lege filius et ipse etiam invitus fuit particeps divinitatis. Quam ob rem admirationi non est, quod in inscriptione quadam duo flamines commemorantur Tib. Caes. Augusti.[8])

Quae cum ita sint, hincne quaestio nostra haud prospere cedet?

Immo nobis quidem augustae leges nullo iam pacto probarentur, si ad Octavianum pertinerent.

Cum veri certe sit simillimum eam adiectivi formam, quae est „augustus“, derivari a nomine Augusti, ita ut Augustae leges dicantur pro legibus Augusti aeque ac pax et domus Augusta apud Ovidium — quis est, qui nobis persuadeat istud adiectivum eandem vim habere quam „sacrosanctus“ sive „inviolatus“? Sine errore igitur nomina Caesaris atque Augusti si inter legendum exaudivimus, mire profecto paeneque perverse confirmavit poeta hanc sententiam: „Tu, Caesar Octaviane, regis

---

[6]) Fast. I, 531. Ex Ponto IV, 9, 70. [7]) Tac. Ann. IV, 36—38 Plin. N. H. II, 7, p. 106 Si. [8]) Cfr. Ann. IV, 15.

orbem terrarum legibus Augusti". Sana autem et vere pulchra nascetur, si ante oculos scribentis Tiberium versantem cogitatione fingemus. Qui quoniam reipublicae gubernacula prendens in acta Augusti iuravit ac postea dictitavit se omnia facta dictaque eius vice legis observare[9]), dubium non est, quin iterum imperio Romano Augusti leges imposuerit. Quin apud Tacitum[10]) legitur: „Neque in acta sua iurari, quamquam censente senatu, permisit." His cognitis potuitne poeta quidquam in Tiberii laudem melius proferre quam istum versum:

„Tu, Caesar, patriae princepsque paterque,
Qui regis Augustis parentem legibus orbem"?

Nihilo secius tamen si quis Augustas leges ipsius Octaviani esse agnoverit, ad Tiberium carmen missurum fuisse poetam certe ne propterea quidem negabit, quod edicta ab illo, non leges dari potuisse Merkelius (l. c p. 403) persuaserit, qui ipse diversas eas res confundere poetae esse concessit; neque enim ignorabit leges, quae iure publico dici solent, Julias.

Denique versum:

„Concessumque patri mundum deus ipse mereris."

ita interpretandum esse licet censeas, ut patrem Caesarem, Octavianum deum intellegas, vix tamen rationem aliquam invenias, qua ea, quae subsequuntur, pariter de hoc dicta esse arguas. Inde enim a I, 10 haec exstant:

„Hunc mihi . . .
„Das animum viresque facis ad tanta canenda;
„Iam propriusque favet mundus scrutantibus ipsum
„Et cupit aetherios per carmina pandere census.
„Hoc sub pace vocat."

Canente igitur caelum stellasque earumque vires poeta, cives dulcedine pacis fruuntur. Post cladem Varianam*) antequam Octavianus diem supremum obiisset, num unus fuit sine gravi bello annus? Immo accepta illa clade, quam Manilius

---

9) Tac. Ann. III, 28. IV, 42. 10) Ann. I, 72. *) Man. I, 899.

iam primo libro (v. 899) in memoriam reducit, secutae sunt expeditiones Tiberii Germanicae, unde post biennium ad triumphum non huius sed superioris Pannonici belli avocatus successorem „reliqua belli patraturum“ habuit Germanicum. Itaque cum ante Augusti mortem pax ne in spe quidem fuerit neque convenerit, quod postea ostendam, ante proavos nostros a. U. 769 a Germanico pacatos, nullo pacto, nisi forte Manilium nimis credulum fuisse putas, fieri potuit, ut ad Octavianum de otio et pace scriberetur. Potuit autem aliquot annis post ad Tiberium principem tale aliquid optimo iure dari. —

Accedit aliud. Pax sola, etiam si totam per vitam rei publicae eam conservare principi maxime curae est, nescio an nulla parte sufficiat ad incitandum vatem, praesertim cum materiam eam, qua nulla asperior magisque ardua potest excogitari, quam diligentissime tractare in animum induxerit, sed illi adsit necesse est gratia hominis eius, qui res caelestes nec more vulgi rudis neglegat aut reformidet et tanto amore studioque amplectatur, ut quicunque illis una secum operam daturi sint, eos bene accipiat, collaudet, adiuvet. Cuiusmodi res a poeta indicari versibus, quos quidem supra interposui, apertum et manifestum est. Quod si quaeras, uter post cladem Varianam arti et poeticae et astrologicae favens auctoritate sua Manilium melius sustentare potuerit, Octavianus senex an Tiberius, plurimum sane Suetonius et Tacitus, veracissimi illi auctores, conferunt, ut alterum principem poetae applicare malimus vel potius debeamus.

Suetonius[11]) narrat mira quadam superstitione imbutum fuisse Octavianum, tonitrua et fulgura paulo infirmius expavisse; somnia neque sua neque aliena de se maxime per menses veris neglexisse; auspicia quaedam et omina pro certissimis observasse, motum ostentis timuisse quosdam dies, quin et bellorum omnium eventus et suam mortem praesensisse ac divinitatem; denique, quod nobis sane summum est, tantam Theogene auctore fiduciam fati habuisse, ut thema suum

[11]) Oct. c. 90—95.

vulgaverit nummumque argenteum nota sideris Capricorni, quo natus est, percusserit.[12]) — Porro apud Plinium[13]) traditum est „non multo post obitum patris Caesaris, cum Augustus ludos faceret Veneri Genetrici, apparuisse terrificum magna ex parte sidus atque non leviter piatum, sed ab Octaviano admodum faustum et sibi ipsi natum indicatum; at vulgum credidisse, eo sidere significari Caesaris animam inter deorum immortalium numina receptam". Et Augustus illam stellam Juliam, teste Servio,[14]) Caesaris statuis apponere consuevit. — Quibus allatis testimoniis efficitur quidem, ut Octavianum concedamus in rebus gerendis astrologorum ipsorum identidem consilio usum esse atque cognitionem caeli usque ad mortem magni fecisse. Sed tantum abest, ut Astronomica in illius spem gratiae scripta esse inde colligamus, ut Augustum negemus quamvis carmina recitantes amicos et benigne et patienter audiverit,[15]) astronomicis carminibus fuisse oblectatum. Nam ne id quidem silendum est, principis huius post cladem Varianam morositatem atque asperitatem[16]) vix potuisse tolerari a poetis. Denique si tibi in mentem venerit casuum Labieni, Severi, Ovidii — scriptum esse ad ipsum Augustum quamvis rerum caelestium cognoscendarum cupidum de adversissima pugna versum I, 905:

„Saepe domi culpa est; nescimus credere caelo."

etiam tunc tibi num poterit probari?

Contra si quem Manilii patronum dignum anquiris, facere non possum quin Tiberium tibi unicum proponam. Etenim in hunc ab omni parte ea quidem bene quadrant, quae ex Astronomicon libro I ad principem referri possint. Maxime quae inde a versu 10 habentur:

„Das animum viresque facis, ut non tantum iuvet signa et adversos stellarum noscere cursus, sed etiam impensius ipsa scire penitus magni mundi praecordia"

---

12) Cfr. Tac. A. IV, 38. 13) N. H. II, §. 92. 14) Ad Aen. X, 316. Cfr. etiam a. A. IX, 47, deinde Herm. IX, p. 343, ubi Jordanus de templo Divi Julii disseruit. 15) Suet. Oct. c. 89. 16) Senec. controv. II, 12, 12.

haec vera aliquando fuisse testantur et Suetonius et Tacitus in enarrandis Tiberii rebus. Reperies enim apud illum[17]) in vita principis: „Circa deos ac religiones neglegentior; quippe addictus mathematicae persuasionisque plenus, cuncta fato cogi" — apud hunc in Annalibus VI, 20 talia fere: „Galbae consuli seram ac brevem potentiam significavit scientia Chaldaeorum artis, cuius apiscendae otium apud Rhodum, magistrum Thrasyllum habuit, peritiam eius expertus, cum imperium ipsi et futura sollerter patefaceret, (contemplans) genitalem horam . . diem . . annum . . positus siderum ac spatia . . . Quaeque dixerat, oracli vice accipiens eum inter intimos amicorum tenet." Qua ex narratiuncula operam dedisse astrologiae cognoscimus Tiberium etiam a. U. 786, aliunde[18]) apparet, astrologos qui dicebantur Chaldaeos a criminibus satis esse defensos. Velut a. U. 769, quo, cum Libo Drusus rerum novarum reus causa cecidisset, facta sunt de mathematicis (i. e. astrologis) magisque Italia pellendis senatus consulta, princeps ipse amicos sic videtur servasse, ut coram deprecantibus ac „se artem desituros" promittentibus veniam daret.[19]) Ubi tandem de Octaviano quidquam simile?

Adde quod Tiberius ipse composuit et Latinum carmen lyricum et Graeca poemata, imitatus Euphorionem et Rhianum et Parthenium . . . . quapropter, ut ait Suetonius (T. c. 70) plerique eruditorum certatim ad eum multa de his ediderunt.

Quae omnia complexi coniectura nonne eo ducimur, ut Tiberium persentiamus in astronomiae studiis adamasse Aratum Euclidem Hipparchum alios Alexandrinis quae vocant temporibus de illa arte bene meritos? Itaque sine ulla dubitatione confirmaverim inter eruditos illos, quos ad Tiberium opera misisse Suetonius memorat, cum Pedone „sidereo"[20]) et Ger-

---

[17]) Tib. c. 69. Cfr. Tib. c. 14. Cfr. Man. II, 144. IV, 871. [18]) A. III, 22. ibid II, 27. 32. [19]) Suet. Tib. 36. Cfr. Man. II, 109. 110. [20]) Ex Ponto IV, 16, 4.

manico Caesare fuisse et ipsum Astronomicon auctorem. Quotus enim quisque fuit hominum literatorum, quin mox in principis favorem speraret se venturum, si inter caeli siderumque interpretes inprimis poetas versaretur?

Denique a nullo principe nisi ab Augusti privigno constat diligentius ac religiosius, si bellum Germanicum hereditate acceptum exceperis, pacis et otii tranquillitatem esse servatam. (Cfr. v. 13.)

Quibus expositis iam non vereor, ne praefari Manilium ad Augustum posse existimes, cui mortuo idem, quod Caesari olim, caelum patuit. Neque enim aut Suetonii aut Taciti testimonia in nostra quidem causa sunt ea, quae Augusti auctoritatem tueantur. Paulatim vero neglectis ceteris hominibus doctis coeperis aliquid habere fidei Carolo Lachmanno Tiberium quasi carminis patronum defendenti ab alia parte.

Ac ne hoc quidem agnoscere dubitabis ad filium potius ad patrem clam spectare, quae de Chaldaeis leguntur vs. 40—42:

„Et natura dedit vires seque ipsa reclusit,
Regales animos primum dignata movere
Proxima tangentis rerum fastigia caelo."

Namque sic videtur hoc loco poeta sensisse: reges fuisse, qui ad contemplandum caelum pervestigandumque primi oculos humo attollerent; regem esse eum, quo favente atque iuvante caeli natura tam aperta perspectaque constaret, ut eius vires numeris inclusas ad artem et praecepta revocare fas esset. In nullo profecto principum, qui usque ad Hadrianum floruerunt, quamvis Velleium Suetonium Tacitum alios volveris, tantum rerum astrologicarum reperies amorem, quantum quidem Tiberii fuisse accepimus. Ita ad illas res canendas ingenia incitans hic ipse factus est caelo maximus, quem esse posterius v. 386 obscure, ut opinor, significatur.

Quis denique inter principes, nisi Octavianum respexeris, sanctius Fortunam deam venerandam sibi in regno fati putare potuit quam is, a quo aedem Fortis Fortunae in hortis Caesaris a. U. c. 770 exstructam esse Tacitus (A. II, 41.) memoriae prodit? In talem Tiberii opinionem nihil quadrat

melius, quam quod Manilius in fine praefationis ad Caesarem datae exclamat v. 114:

„Faveat magno Fortuna labori."

Itaque ea ipsa re Tiberium et eum, qui illius cliens videtur, coniungere si tibi placet, iam quodam modo conicere potes eo anno, quem bis notavi, carminis condendi poetam fecisse initium. Etenim quamvis illis temporibus Fortuna teste Plinio (N. H. 2, 7.) apud omnes in honore divino fuerit eaque de causa saepe iam a prioribus poetis invocata, tamen templum eius recens consecratum poetae iuveni causa esse potuit, ut crebrius exspectatione carmini deae mentionem interposuerit.

Nihilo minus tamen ad Tiberium tum demum honorem patroni legitime transferre licebit, cum aliis locis mortuum scribente Manilio fuisse Octavianum plane ac definite confirmavero.

Caput III.

De Octaviano iam Divo.

Ad hanc rem demonstrandam quaecunque idonea sunt quod subvehuntur e quatuor locis, in quibus et Scaliger magnopere offendens tantum modo sententias inter se repugnantes dispexit neque Bentleius omnino artem interpretandi exercuisse videtur, at alii plerique Octavianum orbi terrarum imperantem reperire sibi visi sunt, — eo lucem plurimam minima sane face attulisse principis et solius Lachmanni est.[1]) Cuius cum nemo fere posteriorum vestigiis institerit, Manilium quasi iacturam fecisse ratus nihil antiquius habeo, quam ut summi viri iudicio longe omnium consideratissimo dignitatem auctoritatemque et restituam et pro viribus meis augeam.

Proficisci autem lubet a parte obscuriore, nempe ab iis versibus, quibus poeta notia signa septentrionalibus peiora esse negat idque ita inde a I, 384:

[1]) Cfr. opusc. min. I, p. 42—44.

„Cetera non cedunt; uno vincuntur in astro,
Augustum sidus nostro quod contigit orbi:
Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor!"

Ad haec verba adnotavit Merkelius in prolusione ad Ibin: „versus intellegendi sunt de stella Julia, Caesaris statuis apponi solita ab Augusto, quae ad ipsum quoque Augustum referenda videtur, si quidem ex augurali disciplina explicanda sit", atque hanc rem defendit sine dubio recte versu Horatiano,[2] unde Iulium sidus Augusti ipsius quoque proprium fuisse iam alii collegerant. Nullum tamen videtur argumentum, quo ille utitur, ut verba, quae modo interposui. Maniliana pertinere ad Octavianum statuat: nihil prorsus interest, ut puto, is, cuius de astro mentio fit, Juliaene genti se accensuerit an alii[3]), sed quoniam Julium sidus Augustum quoque esse potuit, plus ad dirimendam causam et hic et alibi valet, quod quisquis Caesari in imperio successerat, Caesaris et Augusti cognomine ornatus fuit. Quod si quidem est, facile fieri potuit, ut vivente Octaviano sidus illud Julium, mortuo principe Augustum appellare astrologi consuescerent[4]). Vix autem, quamquam iam multo ante Horatius Vergilius Propertius Ovidius Julium sub Augustum depresserunt, quasi timuissent, ne illo magnifice celebrato huius laudes obscurarent, — vix, inquam, est credibile, nisi forte in „augustus" adiectivo vulgaris sensus inest, poetam scripsisse „Augustum astrum caelo septentrionali contigisse", antequam Octaviani anima in caelum adscendisset. Ante hoc tempus mensis Augustus iuxta Julium, nec vero sidus Augustum vice sideris Julii esse potuit. Itaque rectius quam principe de vivo, quem Merkelius aliique praeferunt, I, 384—386 adnuente Lachmanno accipiuntur de Divo. — Deinde nemo rerum Romanorum obstat scriptor, quo-

---

[2]) Cfr. Orellii Hor. Od. I, 12, 47. [3]) Cfr. Dio. Cass. 55, 27. Ov. Fast. IV, 859. [4]) Animadverte quaeso nunquam Divi Julii meminisse acta Arvalium ad cultum gentis Juliae pertinentia primumque, qui inter Divos commemoretur, Octavianum esse. Cfr. Henzeni act. fratr. Arval. p. 149.

minus sidus omnium Augustorum fuisse dicamus civesque credidisse unius cuiusque animam eo evolare atque ut in terris sic in caelo principi principem succedere. Nam ut infra in I, 799 est, „proles Julia descendit caelo caelumque replevit", atque auctore Ovidio Caesaris res gestae eum „in sidus vertere novum stellamque comantem". Quo posito nemo iam haerebit in versu extremo legens:

„Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor",

sed etsi ibi adulatio tam late patet, ut quemlibet principem attingat, tamen non ignorans, quantum in cognoscendis caelestibus rebus profecerit Tiberius, huius, quippe cui bene conveniant omnia, memoriam redintegrabit hoc fere modo: In sidere Augusto, cuius summa in caelo vis auctoritasque est, nunc regnat Octavianus, in orbe terrarum tu, Tiberi; sed ut primum diem supremum obieris, post patrem summum caeli imperium obtinebis.

Ceterum hoc loco animadvertas sis Manilium verbis ludere iisdem, quibus de Tiberio ipse quoque Ovidius in Fastis (I, 608—616) Jovem invocans:

„Augeat imperium nostri ducis, augeat annos".

Jam vero in sidere Augusto animas Juliae gentis habitare atque inde principe Augusto totum caelum regere multo clarius apparet ex eo loco, unde Lachmannus quaestionis initium sumpsit. Exstat autem inter versum I, 798 et 804, ubi quaenam res a fato in stellarum numinibus collocato apud Graecos et Romanos iam praeclare gestae sint sat copiose enarrans cum multa poeta scripsit tum haec:

„Veneris ab origine proles
Julia descendit caelo caelumque replevit,
Quod regit Augustus socio per signa Tonante,
Cernit et in coeto Divum magnumque Quirinum,
Altius aetherei quam candet circulus orbis.
Illa deûm sedes, haec illi proxima Divûm,
Qui virtute sua similes vestigia tangunt".

Quae verba iam Scaligero ceterisque, qui carmen ante mortem Augusti scriptum esse aliunde cognovisse sibi videbantur, maximum iniecerunt scrupulum. Quare, inquit ille,

dicit poeta caelum regi ab Augusto, in quod nondum relatus erat? Hoc mortuo Augusto melius conveniebat."

Doctissimus ille vir utinam scripsisset non „melius" sed omni ex parte soli defuncto! Inde enim, nisi forte omnes cogitandi leges hoc loco non vigent, necesse est colligamus Augustum iam in caelestium domibus sedem constituisse. Recte profecto negandum existimat caelum aliter posse ab illo regi; an dubitamus fidem habere illi versui, quem supra adscripsi:

„Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor"?

Deinde qui tandem fit, ut socius per signa Jovis Tonantis Octavianus appelletur, nisi hunc terrarum orbem alii gubernandum reliquit? Quod argumentum ut frangeret, cum signa non imagines stellarum sed aquilas esse diceret, Merkelius tam longe a saluberrima naturalis rationis via aberravit, ut eius vestigia sequi ridiculum videatur. Vellem ex eadem Fastorum parte, unde sacras aves petivit, simul deos caelo labentia signa tenentes (III, 115) arcessivisset!

Tum Augustus, inquit poeta, cernit in coetu Divum magnumque Quirinum[5]). Est igitur ille non in terris, unde caelum contemplatur, sed eodem loco, quo abiisse Caesar et Romulus creduntur. — At dicat Merkelius versu I, 914 vivum principem appellari rectorem Olympi. Cur vivum? Immo brevitatem orationis, ut solet, affectans indicat poeta: eum, qui nunc quidem Tonantis instar (I, 918) caelo praeest, tum apud Actium in mari esse petitum. Quam sententiam versibus V, 53—54 sine dubio post mortem Augusti ita verbis mutare videtur, ut ponat: Tolle e sideribus Argo navem, non

„Actiacosque sinus inter suspensus utrimque
„Orbis et in ponto caeli fortuna natabit".

Nimirum Augustum caeli fortunam vocare nemini non licet, quandoquidem Caesare auctore eum ad destinandam fortunam in caelum adscendisse in opinione omnium est. Quin etiam verba poetae non repugnant, ne universam sententiam

---

[5]) Respicit poeta sine dubio cultum Romuli ab Octaviano redintegratum. Cfr. Eph. epigr. a. 1872 p. 240.

exprimant, referentibus nobis „suspensum orbem" ad fortunam indeque audientibus: „Pugna Actiaca de fortuna orbis et caeli, de salute totius mundi agetur". Itaque quocunque modo res se habet, nihil subest, cur Octavianum scribente Manilio vita in Urbe frui credamus.

Denique quo pacto Caesar, Divus ille κατ᾽ ἐξοχήν, caelum replevisse putandus est? Scilicet, ut ait Lachmannus, non eo, quod ipse solus deus factus est, sed posteris suis itidem ducendis in caelum. Non igitur poterat dici „replevit caelum", nisi unus saltem e progenie Caesarem ad superos subsecutus fuisset. Namque opinari sola Julii anima caelum expletum et cumulatum etiam in altiore sede (v. 802) fuisse nescio an aliquanto ineptius sit. Certe semper locus patuerit ei, qui a Jove Optimo Maximo ad regenda sidera vocatus fuerit.

Quae cum ita sint, poeta fingere existimandus est Octavianum iam nanctum in caelo, quaecunque de terris a. U. 731 pro eo Jovem precatus erat Horatius (Od. I, 12):

„micat inter omnes
Julium sidus velut inter ignes
Luna minores.
Gentis humanae pater atque custos
Orte Saturno, tibi cura magni
Caesaris fatis data: tu secundo
Caesare regnes.
Te minor latum reget aequus orbem,
Tu gravi curru quaties Olympum,
Tu parum castis inimica mittes
Fulmina lucis."[6])

Pergo ad alium locum, ubi Octavianus iam Divus parum velatus sub oculis nostris aderit. Nunc enim inspicienda videtur extrema pagina libri I. Quam multus est poeta in laudibus Augusti! Versu 913 commemorat, per patris vestigia pa-

---

[6]) Hoc carmen Horatianum si quis comparaverit cum iis verbis, quae apud Manilium inde a I, 702 usque ad vs. 804 habentur, haud aegre sibi persuadebit multa astrologum a lyrico esse mutuatum. Cfr. etiam Ov. Met. XV, 858 e. q. s.

trem Augustum apud Philippos vicisse, neque omittit mentionem pugnae Actiacae, quam Antonius navibus uxoris commisit, adiecit etiam bellum adversus S. Pompeium servis manumissis gestum. Tales autem res nonne gubernanti rem publicam Octaviano summo honori ductae sunt? Hoc quidem affirmandum est; sed viventi una res adversatur neque vincitur a nobis honeste: poeta heredem Caesaris iam vocat rectorem Olympi: Quae appellatio cum mortalem hominem, cui nihil paret nisi orbis terrarum, omnino non deceat, convenit per fas et per omnes divinas atque humanas religiones principi, cui in deorum stellarumque numerum recepto caeli regnum concessum est. Nam, ut iam supra ad versum I, 386 exposui, eam novimus fuisse astrologorum rationem, ut nemo Caesar caelo maximus auctor esse potuerit nisi terris relictis. Quare ne hoc quidem retineor, quin Manilii animo Octavianum iam Divum obversari enunciem. (Cfr. p. 20).

Atque etiam ii versus, quibus Astronomicon liber primus concluditur:

„Sed satis hoc fatis fuerit, iam bella quiescant
Atque adamanteis discordia vincta catenis
Aeternos habeat frenos in carcere clausa.
Sit pater invictus patriae, sit Roma sub illo
Cumque deum caelo dederit, non quaerat in orbe!“

etiam ii versus, inquam, absentis principis sine dubio habent indicia. Primum enim cur cui carmen dicatum fuisse omnes fere praeter Lachmannum dicunt, tanquam tertia persona laudatur? Equidem oportere arbitror poetam, ubi ad carminis patronum orationem vertit, directe alloqui, quod, ut exemplum dicam, Ovidius facit in Fastis de Germanico. Apud Manilium autem legimus vs. I, 800: regit Augustus I, 900: vicit A. I, 925 de quo nunc quaestio est: sit pater invictus patriae, sit Roma sub illo. Docet igitur ratio non Octaviani auribus inter canendum poetam blandiri. — Deinde memorata ante clade Variana, cuius maculas ille et usque ad mortem vidit neque unquam eluere potuit, nullo modo tolerandum fuit, quod exstat:

„Sit pater i n v i c t u s patriae,“

ad Octavianum si hoc dedisset. Nam quem ad modum versibus libri 1, 904. 905, qui sunt:

„Nec mirere graves rerumque hominumque ruinas:
„Saepe domi culpa est; nescimus credere caelo“

seni illi verbis male tectis exprobravit, quod parum obtemperans praeceptis astrologorum tres legiones earumque ducem in perniciem incurrere iussisset, sic in extremo eodem libro non sine irrisione, si ad eundem rediisset, a Fortuna precaretur, ut patrem patriae invictum populo Romano servare dignaretur. Hoc autem frigidum iocandi genus poetae animo omni tempore alienissimum fuisse plane intellegi licet. — Tum coram Augusto sententiam expressit parum aptam his verbis: „Sit Roma sub illo!“ Quis tandem fuit, qui post a. U. 762 vel timuerit, ne Octavianus pater patriae esse desineret, vel eum ex altissimo dignitatis gradu praecipitare ausus sit? Neminem unum equidem adhuc vidi apud historicos.

Itaque iam non agnosco eam verborum ambiguitatem, ut haec de Augusto vivente et Tiberio dici unice convenire Merkelio concedam, ac Lachmannus ipse parum me delectat, cum sic ratiocinatur: „Velles de Augusto accipere, nisi de huius obitu adderet ita, ut dolori indulgendum negaret. Haec enim tanto post Caesaris mortem intervallo scribi vix potuere, paulo post Augusti obitum potuere“. Quaecunque enim clarissimus ille vir hoc loco posuit, ea inde assecutus est, quod cum coniunctionem, quae est in versu 926, pro „postquam“ usurpatam esse existimabat. Omnia igitur corruent, si iudicium id, quod factum est de cum coniunctionis potestate, falsum esse ostenderimus. Desunt autem argumenta, quibus illud tanquam certum ac fixum proponatur ita, ut voculam, quae est cum, pro „quotiens“ accipi oportere per se ipsum pateat. Etenim si quidem usque quaque ex ambiguis verbis animus sententiam simpliciorem sinceriorem que anquirit, quippe quae maiorem habeat probabilitatem, hoc loco cum pertinere nego ad Octavianum sive Tiberium unum verbum, tum poetam velim tibi persuadeas prorsus generatim atque universe de servando principatu versus fecisse.

Quid autem de ea re senserit si quaeritur, haec fere pluribus verbis explicanda videntur: „Equidem, inquit, precor, ut Fatum in civilibus bellis et clade Variana acquiescat nec plura eiusmodi in mala rempublicam coniciat. Utinam devictis omnibus adversariis populus Romanus semper habeat principem, qui patris instar in pace et domi imperet! Utinam per omnia saecula talis principis sit in tutela neque in manibus eorum, qui novas res moliantur Atque ubi primum alterum patriae patrem vita cum morte commutata in numero deorum collocavit, semper habeat alterum, qui eodem animo efficiat, ut is, cui in imperio successit, nulla parte desideretur vel requiratur". Quibus in sententiis nisi quid artificiosius inventum aut subtilius dictum a me est, id unum petit poeta, ut civitati principatus simulque aurea quam vocant aetas sive Augustum saeculum permaneat. Atque hoc sua sponte cadit in vota, quae quidem fuerunt Octaviani et Tiberii temporibus omnium, velut Ovidii, cum scriberet in Fastis (IV, 857—862):

„Urbs oritur . . .
  Victorem terris impositura pedem.
Cuncta regas, et sis magno sub Caesare semper
  Saepe etiam pluris nominis huius habe:
Et quotiens steteris domito sublimis in orbe,
  Omnia sint humeris inferiora tuis",

nec non Tiberii, ut qui omnibus Augusti actis iureiurando approbatis pacis tantum operibus rempublicam munire maxime studuerit.

Longe vero maximi ad persuadendum momenti et ponderis videtur esse, quod, si poetam plane in universum dixisse damus, statim verborum evanescit ambiguitas obscuritasque, unde quonam de principe haberentur omnibus adhuc exstitit dubitatio. Qua de causa affirmare pro vero audeo a fine libri I arcendam esse eam cogitationem, quae denuo carminis patronum ante oculos ponat. Itaque et ipsius Jacobi magno in errore existimo sententiam esse, qui deum Augustum solum esse censeat atque imperii successorem terrestrem quaeri dicat neque dubitet, quin libro I finis prius impositus fuerit, quam

Tiberius in spem successionis venisset aut expetitus fuisset a populo. Neque enim, ut puto, adesse vult Astronomicon auctor meros Augusti imperii heredes, sed, cum hi ne veniant periculum non sit, id inprimis rogat, ne patriae patres desint.[7]) Rogat autem ita, ut Octavianum tanquam praesentem adspicere non possit. Inde consequens est, ut Astronomica non huic dedicata fuerint, atque colligitur necessario, ut aliunde, abisse iam eum ad Divos.

Verum tamen superesse in libro IV testimonium de vivente certissimum sunt, qui dicant. Inquiramus iam in hunc locum (vv. 933—935), quo Lachmanni sententiam, quam nostram esse volumus, splendide repelli putant:

„Ne dubites homini divinos credere visus:
Iam facit ipse deos mittitque ad sidera numen,
Maius et Augusto crescet sub principe caelum“

neve omittamus, quae adnotavit Jacobus ad versum extremum: „Quo finito hoc libro Augustum non excessisse e vita et inter deos relatum esse certum est et confirmatum“. — Hoc qui tandem efficitur? In epilogo huius libri, quo illi versus continentur, poeta demonstrat „exemplum dei quemque esse in imagine parva“ (v. 895) et caelo cognatum. Cuius rei varia congerit argumenta, e quibus maximum in exitu ponit. Homo, inquit, iam facit ipse deos, est igitur deorum parens eaque re ipse deus, mittitque numina a se facta ad sidera; ita fit, ut in dies longius caeli fines proferantur praesertim principe Augusto. Cum his apte sine dubio comparantur ea, quae iam supra e libro I deprompsimus:

„Proles
Julia descendit caelo caelumque replevit“

et:

„Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor“.

Agnoscis enim sententiarum consensum, qui est de legitima apotheosi Caesaris eiusque prognatorum. Cuius stirpis, ut fert

---

[7]) Huc pertinet etiam, quod omnes principes cognomine patris patriae iure publico appellati sunt.

opinio populi Romani, summus fuit Octavianus crediturque, ut supra explicavi, non modo vivus orbi terrarum feliciter imperasse, verum etiam divus in Julium sive Augustum sidus elatus caelo praeesse. Qua de causa nulla prorsus ratio nos cogit versum 935 ita interpretari, ut Augustum inter mortales adhuc morari, postea autem sua ipsius anima caelum amplificaturum esse dicamus. Haud enim scio an nefas sit tantam poetae vim afferre, ut sub praepositione suo iure eum usum esse cum Jacobo (p. 222) negemus. Quam voculam licet mira varietate loco aliarum protulerit, tamen quid addita aliqua persona significet dubium non est, quoniam bene intelleguntur I, 925: sit Roma sub illo — IV, 23: Troia sub uno non eversa viro: nempe eodem pacto, quo apud Ovidium (Fast. IV, 857—862): sis magno sub Caesare semper. Constat igitur ab hac quidem parte, quod posuimus: crescet caelum imperante Augusto. Nec tamen spectante verbi forma ad futurum tempus possumus diiudicare Octavianus vivusne adhuc orbis terrarum an divus caeli principatum obtineat. Versus enim, qui postremo praecedit:

„Iam facit ipse deos mittitque ad sidera numen"

ad utramque sententiam facile accommodatur: nam Augustus ipse fuit e numero eorum, qui deos fecisse feruntur, cum Caesaris patris animam poscente senatu populoque inter numina rettulit ac fulgente per septem dies continuos stella crinita ad sidera misit, qua de re Ovidius edidit (Met. VIII, 818 — Fast. II, 143):

„Ut deus accedat caelo templisque locetur,
Tu (scil. Venus) facies natusque suus"

et

„Caelestem fecit ille patrem".

Nec, nisi aliunde aliquid lucis afferetur, in tenebris errare prius desinemus, quam neglecto poetarum iure deos numero tantopere presserimus, ut quis homo plures deos creaverit quaerere nos oporteat. Tum demum alius circumspiciendus erit, qui Augusto saeculo caelestium coetum auxisse tradatur.

Neque vero mortales divinis, ut ait poeta, visibus praeditos lustrare diutius opus erit: eum enim, quem in partes vocare volemus, iam deprehendit G. V. Vossius deprehensumque ostendit in libro, qui inscribitur de theologia gentili, ponens cap. XII: apertum esse in fine libri IV ab Astronomicon auctore apotheosin Augusti per Tiberium factam indicari, eiusdemque ad hunc locum principis memoriam Lachmannus revocavit, cum in libello academico fateretur: „Homo facit deos et numina mittit ad caelum, nempe ea, quae I, 756 dicit dignata numina caelo. Possunt haec pluribus modis intellegi, sed optime, ni fallor, docemus Tiberium facere deos, de quo Velleius (II, 126): „Sacravit parentem suum Caesar non imperio sed religione, non appellavit sed fecit deum".[8]) Scilicet Augustum Tiberius deum fecit eoque in caelo imperante crescit deorum numerus Tiberio caeterisque posteris olim caelitum coetui accessuris".

Et haec quidem clarissimorum virorum opinio per se ipsa genere testimoniorum stat plane eodem, quo quae est de Octaviano quidem deorum creatore. Accedunt autem cum omnibus, de quibus haec quaestio est, locis tum extremo in libro quarto aliquot subsidia, quibus iunctis altera opinio alteram superat. Quid? Tacitus, locupletissimus ille auctor, adepto caeli imperium Augusto nonne confirmare potest numinum indeque stellarum numerum crevisse? Quo tradente Tiberium a. U. 770 sacrarium toti genti Juliae dicavisse, quandoquidem nostra in quaestione astrologorum ratio plurimum valet, nostro iure colligimus non modo Caesaris Augustique, sed animas Juliorum omnium velut Lucii et Gaii, illius filiorum, quasi numina aeternis sideribus esse commendatas.[9]) Verum tamen Tiberium humanae divinitatis exemplum ante oculos poetae fuisse quod iudicamus, iis tantum morem gerimus, qui naturalem numeri pluralis vim IV, 934 deleri nolint.

---

[8]) Cfr. Plin. Paneg. c. 11. [9]) Ad haec non sine fructu comparantur ea, quae Henzenus in actis fratr. Arval. p. 148. 949 de consecratione imperatorum exposuit.

At Lachmanno eiusque amicis ab alia parte nihil impedimento est, quominus subveniamus. Sic enim ratiocinari nobis licet: si quartus quoque liber, ubi postrema Augusti mentio exstat, huic principi dedicatus fuit, in hoc autem quorundam aequalium, ut consentaneum est, themata reperiuntur, Octaviani quoque thema, quod quidem ipse maximopere adamavit, suo loco habetur; si non habetur, consequens est, ut ille liber Octaviano iam non donatus sit; cuius rei si causa quaeritur, ea omnium facillime a natura oritur, quam supra aperuimus, cum diceremus aggrediente ad carmen scribendum Manilio Augustum iam Divorum socium vel potius auctorem fuisse. Itaque cum hunc Capricorni signo natum fuisse Suetonius (Oct. c. 94) in altera vita testetur et poeta ipse hoc versu, qui est II, 508, 509:

„Quid enim mirabitur ille
Maius, in A u g u s t i felix cum fulserit ortum?"

— ut Capricorno vel sideribus cum eo coorientibus tales partus attribuantur, qualibus quaedam cum Octaviano sit similitudo, quis est, quin postulet? Atqui nihil eiusmodi invenitur Astronomicon neque in quarto (243—258) neque in quinto (396—449). An putas principem versari inter fabros, ferarum domitores, piscatores, carnifices, urinatores, eorum similes? Neque ea in re ulla est auctoritas Merkelii, qui propter themata Tiberii et poetae ipsius mores Augusti quoque descriptos se vidisse affirmat. Videlicet is cum Octavianum mense Septembri primam lucem adspexisse apud Suetonium legisset, emendatam a Caesare temporum rationem parum accurate respiciens Librae partus cum Capricorni permutavit. — Nusquam igitur, ut hoc iterum dicam, quo modo Augusti sors e sideribus dependeret, demonstratum est in Astronomicis.

Ergo quoniam nullo modo illius gratiam quaesitam a poeta esse apparet, ne extremo quidem loco facere possumus, quin Octavianum carminis patronum esse potuisse negemus. Sin autem Octavianus non fuit, fuit profecto is, qui illi in imperio successit. Etenim, ut iam in fine alterius capitis posui, quaecunque de hominibus rebusque ab iis gestis apud Manilium

supersunt, ea ad aetatem unius Tiberii aptissime conveniunt. Quod quo manifestius reddam, antequam, quid sentiam de singulorum librorum annis, aperiam, honoris Lachmanni causa etiam aliquamdiu testimonia proferre pergam.

Caput IV.

De aliis Tiberianae aetatis rebus, quae in Astronomicis tanguntur.

Iam incido in mentionem cladis Varianae, de qua cum infesta quaedam cometarum aliorumque ignium aethereorum omina enumerat, Manilius inde a I, 894 haec memoriae prodidit:

„Quin et bella canunt ignes subitosque tumultus
Et clandestinis surgentia fraudibus arma
Externas modo per gentes, — ut foedere rupto
Cum fera ductorem rapuit Germania Varum
Infecitque trium legionum sanguine campos.
Arserunt toto passim minitantia mundo
Lumina, et ipsa tulit bellum natura per ignes
Opposuitque suas vires finemque minata est;
Nec mirere graves rerumque hominumque ruinas:
Saepe domi culpa est; nescimus credere caelo.“

Sic lamentari potuisse per se ipsum patet eum solum, qui vel conquerentes maximopere cladem illam paene exitiabilem Romanos animo molliore audiverat vel potius ipse eius calamitatis arbiter fuerat. Dilucet enim singulas per literas recordatio tanti doloris, quanto cum omnes cives tum Augustum affectum esse ferunt, ut diem cladis quotannis maestum habuerit ac lugubrem.[1]) Nostro igitur iure etiam si omina infesta, quibus pernicies illa declinari potuerat, deficiente alio auctore plane ignoramus, ex querelis poetae concludimus vixisse eum atque etiam scripsisse, cum ignominia

---

[1]) Suet. Oct. c. 23.

reipublicae allata in animis omnium inprimis superstitiosorum haerebat.

Neque vero ullo pacto indidem efficitur Astronomicon librum I iam a. U. 762 esse inceptum. Quid enim est probabilius verique similius quam infelicissimi ducis et amissarum aquilarum memoriam per continuos annos apud omnes viguisse, quoad recuperatis signis proavisque nostris pacatis Germanicus, Tiberii filius, honestissimam pacem confecisset?[2]) Errat igitur Merkelius, cum statuendum esse putat incohasse Manilium Astronomica ante annum Augusti emortualem.

Cuius rei causam eo celerius extenuari, si qua omnino est, videmus, quo magis pacis a poeta (I, 13) laudatae meminimus. — Enim vero mentionem cladis Varianae si Augusto imperante fecit poeta, etiam ad Augustum profecto Astronomica missurus fuisse putandus est. Id enim cogit prooemii natura. Atqui hunc in senectute nihil docui gravius tulisse quam casum Quintilii atque etiam minus pati potuisse talia convicia, qualia memoratis ominibus adiecta sunt. Quod quoniam Romanorum nemo ignoravit, sequitur, Octavianum carmine delectare ut poeta noluerit.

At ad Tiberium omni tempore licuit scribere:

„Ne mirere graves rerumque hominumque ruinas
Saepe domi culpa est; nescimus credere caelo!"

Hic enim seditionis opprimendae causa in fines Germanorum missus extemplo animadverterat, ut ait Suetonius (Tib. c. 18) Varianam cladem temeritate et neglegentia ducis accidisse, fortasse etiam consiliis Octaviani praeposteris, quae Tacitus (Ann. I, 55) videtur fatum vocare, adversam fortunam aliqua ex parte habuerat quod adsignaret, indeque ipse sic se gesserat, ut etiam tum Invicti cognomine dignus esset.[3]) Neque vero unquam honestius memoria pugnae in saltu Teutoburgensi commissae repetita est quam a. U. 770, quo ineunte pacatis omnibus infestissimis hostibus Germanicus Caesar triumphavit. Ac tum ipsum quantum ii, qui venturi

---

[2]) Tac. Ann. I, 25. 43. [3]) cfr. M. I, 925. p. 23. Suet. Tib. c. 17.

fati quasi digitos observant, ad gerendas res valerent, probare certe mathematici potuere.

Quid? quod eundem annum denotatum invenimus iis Manilii verbis, quae prima in hoc capite meis apposui:

„Quin et bella canunt ignes subitosque tumultus
Et clandestinis surgentia fraudibus arma
Externas modo per gentes . ."

Inde enim, etiam si quis modo particulae eandem, quae alias nunc voculae, vim esse ob etiam particulam v. 906 subsequentem negaverit, est tamen observandum ad modum conspirare poetam cum historico[4]), qui narrat nobis: a. U. 770 turbatas esse complures nationes Orientis et bellum motum in Africa ac susceptas in se fraudes a ducibus Germanorum. Neque ita multo ante, ut scriptum est v. 906, „civilis etiam motus cognataque bella significari" potuerunt ignibus caelestibus, Inciderunt enim in annum 769 et scelus Libonis Drusi res novas molientis et consilia Clementis servi „discordiis armisque civilibus rempublicam percellere" conantis, unde immanis non tam Tiberio quam civibus terror iniectus est.[5]) Quibus rebus quae fuere tum graviores? Ad quas refertur commodius versus I, 922:

„Sed satis hoc fatis fuerit, iam bella quiescant"?

Atque etiam quaecunque I, 893—95 significantur his verbis:

„Funera cum facibus veniunt terrisque minantur
Ardentis sine fine rogos, cum mundus et ipsa
Aegrotet natura suum sortita sepulcrum"

acciderunt, auctore Tacito, eodem tempore. Nam: „duodecim celebres, inquit ille, Asiae urbes conlapsae nocturno motu terrae: quo improvisior graviorque pestis fuit[6]) neque solitum in tali casu effugium subveniebat in aperta prorumpendi, quia diductis terris hauriebantur „effulsisse inter ruinam ignis" memorant. Asperrima in Sardianos lues plurimum in eosdem misericordiae traxit" (scilicet inprimis Tiberii). Quibus nun-

---

[4]) Tac. Ann. II, 1—4. 42. [5]) ibid. c. 27. 32. 39. [6]) cfr. Suet. Tib. c. 48. et Man. I, 880. 884.

ciatis quoniam omnibus satis literatis pestis Atheniensis, qua Pericles periit, in mentem venit, Manilius et ipse occasionem nanctus est canendi I, 881: corpora

„Corripit exustis letalis flamma medullis
Labentisque rapit populos totasque per urbes
Publica succensis peraguntur fata sepulcris."

Iam vero eos, qui res a Tacito traditas memoria custodiunt, simul quando prima Astronomicis manus accesserit quaerentes valde delectabit ea legere verba, quae ante descriptionem pestilentiae sunt:

„Nunquam futilibus excanduit ignibus aether
Squalidaque effusi deplorant arva coloni
Et steriles inter sulcos defessus arator
Ad iuga maerentes cogit frustrata iuvencos."

Neque enim secus atque ea, quae antea in nostrum usum converti, rebus anni Urbis 770 accommodantur: victus dico angustias, quae tum in nonnullis orbis terrarum partibus fuerunt. Certiores enim ille Annalium scriptor nos facit undique eo tempore venisse legatos provinciarum, qui de exactis vectigalibus gravioribus conquererentur: Syriam atque Iudaeam, fessas oneribus, deminutionem tributi orasse; fructibus Cappadocum levatum esse centesimae vectigal; alias quoque Asiae civitates levari tributis placuisse mittique ex senatu, qui praesentia spectaret refoveretque. Nec dubium esse potest, quin talis pecuniae inopia orta fuerit maxime ex sterilitate agrorum, quoniam poeta ipse Syriam (IV, 624) perustam esse testatur. Adde quod a. U. c. 768 continuis imbribus accidit ingens Tiberis inundatio eamque secuta est aedificiorum et hominum strages ac nimirum nescio quot in annos aratio deserta. Qua re miseriam rusticorum ut foris sic prope Romam cum animadvertere licuerit, querelas apud Tiberium frequentissime certe auditas nonne Manilius suis verbis repetere videtur?

An probaturis hoc nobis opus est demonstrare singulas quas dixi a. U. 770 res caelestibus ominibus esse significatas? Immo, hoc dignum mehercle est lucubratione anicularum sive

capucini illius, quem Schiller apud Valenstenianos orationem habentem inducit; at nos, quippe qui superstitionibus obnoxii non simus, missis praesagiis decet acquiescere in eo, quod poetae verba veris a. 770 rebus perbene respondere ostendimus. Inde enim effectum est, ut suspicio ea, quam quidem de libro carminis I tanquam sub illum annum scripto semel atque iterum ac saepius movimus, non modo denuo exsistat verum etiam mirum in modum crescat, nec deest spes fore aliis rebus perspectis, ut etiam proprius accedat suspicio ad probabilitatem eamque pedetemtim consequatur.

Transeo nunc ad thema Tiberii, quod in Astronomicis, dum Augustus iam Divus suo loco in oblivione iacet, accuratius exspectatione descriptum exstat. Quod antequam quaeramus, ad illum principem poscimus, ut quaedam pertineant ex iis, quae de partubus Scorpii ac Sagittarii ab astrologis eduntur; etenim Neronis filius teste Suetonio (Tib. c. 5) natus est a. d. XVI Kal. Dec. (a. U. 712), cui diei post emendatam a Caesare temporum rationem praefuerunt, cum equidem astronomiae parum peritus Mommseno (in chronol. Rom. p. 305 n.) fidem habeam, extremae Scorpii partes iamque, nisi fallor, primae Sagittarii. Iamque id, quod volumus, quaerentibus in propatulo est, si quidem aptissima sane ad depingendam Tiberii sortem videntur ea, quae sunt apud Manilium in libro IV, 553—565:

„Scorpius extremae cum tollet lumina caudae,
Si quis erit stellis tum suffragantibus ortus,
Urbibus augebit terras iunctisque iuvencis
Moenia subcinctus curvo describet aratro,
Aut sternet positas urbes, inque arva reducet
Oppida et in domibus maturas reddet aristas:
Tanta erit et virtus et cum virtute potestas.
Nec non Arcitenens prima cum veste resurget,
Pectora clara dabit bello magnisque triumphis
Conspicuum patrias victorem ducit ad arces;
Altaque nunc statuet nunc idem moenia vertet.
Sed nimium indulgens rebus Fortuna secundis
Invidet in facie saevitque asperrima fronti.“

Haec verba ut explicemus, demonstrare quanta bellica in

Tiberio virtus fuerit, omnibus haud ignorantibus opus non est. Nec secus notae sunt constitutae eo auctore praecipue in nostris finibus coloniae. Hoc vero unum adnotandum est: etiam quaecunque poeta de saeviente Fortuna posuit, perbene ad faciem convenire Tiberii, quoniam ea de re Suetonius (Tib. c. 68) posteritati prodidit: „Colore erat candido, capillo pone occipitium submissiore, ut cervicem etiam obtegeret, quod gentile in illo videbatur; facie honesta: in qua tamen crebri et subiti tumores, cum praegrandibus oculis . . . Valetudine prosperrima usus est, tempore quidem principatus paene tota prope illaesa.“ Eademque verba nobis quidem puto gravissima esse, utpote quibus talis res notetur, qualem post Tiberium aliorum quoque principum genitore Sagittario fuisse nesciamus. Namque in reliquis nihil prorsus inest, quod in solum Tiberium valeat, multis urbes condentibus delentibusve atque ex bellis triumphantibus.

Itaque assentientem me non habet Jacobus, cum in programmate Lubecensi (p. 7) Tiberium sic defendit, ut dicat: „In myriogenesi Nepae eas tantum, quas extrema cauda gignat, naturas edocet IV, 553; idemque V, 340 unius Arae mentionem iniicit, quia utrumque astrum ad Tiberium pertinebat . . . Cum autem maioribus laudibus eas genituras efferat, quam apud ullum scriptorem, qui de hac arte egerunt, invenias, nonne proclive erit putare, ob Tiberium celebrandum id esse factitatum? Neque minus ad Tiberium respexisse aio, cum Nepam respectare ad Italiam doceat IV, 781.“ Ubi quam sententiam ultimam aperuit, ea non est ita conformata, ut versu IV, 781 amorem patriae Tiberio ingenitum significari quasi a limine negem, sed ob ambiguitatem verborum, quae sunt: „Scorpius . . Italiae tamen respectat ad undas“ ne id quidem videtur improbabile poetam aequalium prorsus immemorem hoc ipso loco solis artis suae praeceptis obtemperare, proptereaque, ne in argutias incidam, hunc locum praeterire malim. — Deinde cum ceteros versus, quos Iacobus proposuit, ipse inspicies, sperans fore ut peculiares Tiberii mores ostendantur, frustra oculos intendes, ut plura quam

fortitudinem vel sacerdotii honorem invenias. Non autem sufficiunt eae res ad insigniendum illum principem, atque etiam minus opportune de eo dicuntur, quae sunt a. V, 345 de Arae clientibus:

„Quid potius fingent ortus quam templa colentis
Atque auctoratos in tertia (!) iura ministros
Divorumque sacra venerantis numina voce,
Paene deos et qui possunt ventura videre"

si quidem Suetonianum illud: „Circa deos et religiones neglegentior" de eodem valet. Et ne insigni quidem modo neque Scorpii neque Arae genituraе memorantur neque ea in re quidquam differt dicendi genere a narratione quae est de siderum partubus reliqua, nisi forte opinione praeiudicata auditur. Disseritur etiam pari verborum copia de primis Tauri sideribus, de capite Leonis, de prima veste Arcitenentis, de acumine caudae Capricorni. Quid igitur „maioris laudis" est in eo, quod poeta de extrema Scorpii cauda quaedam exponit? Qui tandem inde Tiberii recordatio nascitur? Nonne alius quoque cuiusdam ducis mores ad Nepam referri potuere? — Ara autem, a qua pontificem maximum, quem fuisse Tiberium constat, originem ducere Manilius nullo verbo docet, aliquanto difficilius accommodatur illi principi quam Arcturus, cuius sideris cum Sagittario simul coorientis dona in V, 359—364 sic explicantur:

„quo tempore natis
Fortuna ipsa suos audet committere census,
Regalis ut opes et sacra aeraria servent
Regnantis sub rege suo rerumque ministri
Tutelamque gerant populi domibusve regendis
Praepositi curas alieno limine claudant."

Quae verba legentibus statim venire possunt in mentem quaestura et praetura ceterique urbani magistratus, quos teste Suetonio (Tib. c. 9) Liviae filius et maturius incohavit et paene iunctim percucurrit; verum tamen hoc ipso loco, ut consuetudo fatidicorum fert, omnia in ea obscuritate et dubitatione iacent, ut Tiberium praesentem non agnoscamus. Itaque Iacobus quidem

cum monstrare quamvis volebat non potuit. — Ceterum quoniam in enumerandis siderum genituris omnibus orationis aequabilitati satis operae dedit et, quod equidem sciam, si exceperis Libram, de qua postea accuratius videbimus, ne unum quidem sidus ulla laude insignivit, quid est, cur poetam aliis scriptoribus[8]) conferamus? An Iacobus pervestigavit eum, cuius exemplum omnibus numeris exprimendum Astronomicon auctor sibi proposuit? Qua in re etiam O. Gruppius frustra mihi videtur omnes nervos contendisse, cum nuperrime Varronis disciplinarum librum VI a Manilio versibus inclusum esse probare studeret.[9])

Quae etsi ita sunt, non tamen dubium existimo, quin Tiberii thema in Astronomicon quarto illo quem ostendi loco supersit. Non est enim consentaneum Manilium, ut fatalem omnium rerum necessitatem in ignibus caelestibus sitam coargueret, ab aequalibus, quorum casus clarissima verae doctrinae exempla esse possint, ad priores discessisse. Atqui si iam (p. 9) constat, Augusto saeculo vixisse poetam, tum quidem nemo et faventibus Scorpione nec secus Sagittario cum Arcturo triumphavit et, saeviente non modo telo Arcitenentis verum etiam cauda Nepae Fortuna, facie laesus fuit praeter Tiberium. Ad hunc igitur referenda videntur, quaecunque sideribus illis astrologus attribuit. Ac quoniam Augustum in simili honore haberi non licet, profecto necesse est ut supra concludas quartum quidem Astronomicon librum compositum esse post mortuum Octavianum.

Quo denuo probato me sequere sis in locum, quem inprimis Merkelius nec non Iacobus frequentaverunt. Est enim eiusdem libri inde a vs. 763 compositus his verbis:

„Virgine sub casta felix terraque marique
Est Rhodos, hospitium recturi principis orbem
Tumque domus vere Solis, cui tota sacrata est,
Cum caperet lumen magni sub Caesare mundi.“

Hac in carminis parte, ubi auctor orbem terrarum per

---

8) Cfr. Germ. Arat. 393—413. 9) Hermae vol. XI, p. 235—39.

sidera disposuit, homines docti obscuris versibus ita aliquid lucis afferre solent, ut eum Caesarem, qui orbem terrarum Rhodi recturus fuisse solisque instar mundum illustrasse dicitur, Tiberium esse affirment: hunc enim iussu Augusti coactum inde ab a. U. 748 usque ad 755 in insula Phoebo sancta sedem obtinuisse. Quod si Manilii verba quid velint recte intellegunt, hinc efficitur, ut tum, cum Astronomicon librum IV ille composuit, Tiberium aliquando imperium a patre accepturum iam nemo ignoraverit. Quam ob rem statuendum est, tractata esse themata quaeque cum eis cohaerent post annum 757, quo mortuis C. et L. Caesaribus rei publicae causa Octavianus Liviae filium heredem fecerat.

Primum autem Iacobus minus recte sic[10]) ratiocinatus est, ut talia, qualia de Rhodo apud Manilium leguntur, scribi potuisse negaret nisi multo postquam Tiberius cum patre in gratiam rediisset: „hoc esse, ait, inde consequens, quod Rhodius secessus illi diu invidiosissimus[11]) cum aliqua laude commemoraretur; eo igitur tempore versus hac de re scriptos esse, cum gliscente adulatione neque cives puderet quovis mendacio demulcere principem nec obdurato ore Tiberius curaret, quam abiecto praeesset populo Romano“. Etenim vix apud Suetonium vel apud Tacitum invenias nomen Rhodi ipsum Tiberio fuisse invisum; hoc autem variis locis[12]) cognoscas graviter punitos esse eos, qui ludibrii causa exilii Rhodii memoriam revocaverant. At in gloriationem coram Tiberio eandem sexcenties per diem verti potuisse, hoc ita manifestum est, ut demonstratione non egeat, neque huius rei testem opus est ab Orco excitare Velleium, qui historicus (II, 99) penes Tiberium Rhodi privatam fuisse maiestatem blande narret. Itaque, si quidem omni tempore Tiberio adulatores affuerunt, quot annis post Tiberii reditum Manilius Rhodum tanquam insulam hospitalem celebraverit, confitendum est nullo modo e IV, 764 cognosci. Ac vacillavit ita Iacobus

---

[10]) Progr. Lub. p. 6 et praef. p. 16. [11]) Suet. Tib. 10—13. [12]) Suet. Tib. 56. 59.

ipse, ut a. 1832: laudem illam post Octaviani mortem scriptam, a. 1846: impertiente eam poeta Tiberium in imperio nondum successisse iisdem versibus demonstraret. — Cuius viri posterior opinio vanis argumentis sustentatur. Horum cardo cum in participio, quod est „recturus", solo versetur, nullo negotio effringitur. Licet enim ea verbi forma optimo iure ita uti, ut significetur non is, qui haud ita multo post ad rem publicam accessurus est, sed is, cui Rhodi moranti iam fato destinatum est aliquando imperium submittere. Nam Rhodus nec scribente poeta est principi hospitium nec fuit antea regenti, quod subsequente „tum" particula per se ipsum intellegitur. Quare orationis brevitas a Manilio passim affectata commendat usum participii Futuri, in quo quae insit vis suppleta „olim" particula admodum apparet. — Deinde Jacobi verba: „Praesentis, credo, saeculi felicitatem laudaret (poeta), si iam imperium fuisset adeptus (Tiberius); sed in eius societatem acceptum tum iam fuisse ex his verbis concludas" — quid velint equidem non is sum, qui intellegam. Talia enim posuit proinde quasi praeter ceteras regiones Rhodus insula Tiberio continuae curae fuisset et diuturnum hospitium. — Item pergit hallucinari, ne quid gravius dicam, cum in pagina subsequenti scribit: „In libris primis non semel Tiberium tum in insula Rhodo latitantem Romanisque invisum carpsisse animadverto" idque ut probet, Capricornum Tiberii causa pronum et tortum dici statuit. Quid enim perversius excogitatur quam haec: „Sub Capricorno natus erat Tiberius, invisus urbi, cum primi hi libri scriberentur. Inde ambigue „tortum" (II, 290) i. e. obscurum et dolosum hoc sidus nuncupat. Eodem refero, quod supra similiter alludens „pronum" (II, 253) eum iacere dicebat. In insula Rhodo tunc ille neglectus ab omnibus latitabat." Quo tandem modo intra tredecim annos[13] Scorpius se vertit in Capricornum? Hoc signum Augusti fuit, non Tiberii.[14] An cadit in Suetonium subito ac poetam

---

[13]) Cfr. Progr. Lub. p. 7 et ed. p. 57 extr. [14]) Cfr. Germ. Arat. v. 558 et huj. diss. p. 28, 33.

errare? Quin etiam, ut ceteras ineptias merito silentio praeteream, Jacobus eam in suspicionem venit, ut cladem Varianam ante secessum Rhodium accidisse opinari videatur. Non enim explicavit, duae illae sententiae, quae sunt altera (praef. p. 17): Primi libri scripti sunt Tiberio Rhodi exulante neque unquam ultimam manum experti" altera prius (p. 16) iudicata: Primum librum non diu post cladem Varianam finitum dicas." — quanam parte cohaererent. An libros II et III ante primum a poeta putat esse confectos? Haec res inaudita foret in literarum Romanarum historia. An cladis mentionem plus lustro post incohata Astronomica quasi calidam esse insertam? Hoc iudicandi nulla prorsus conceditur potestas.

Itaque, ne multus sim, quod in carmine Tiberii exilium tactum esse conicimus, hoc iis tantum versibus, qui in libro IV de Rhodi felicitate habentur, possumus quodammodo probare. Quanquam quid dico probare? Nonne illo principe alios quoque, qui et ipsi aliquando recturi orbem terrarum erant, insula Virgini obnoxia liberali hospitio accipit? Unum quidem inter omnes constat apud Rhodios versatum esse maiore honore quam maestum illum Liviae filium. Auctore enim Tacito Germanicum novimus suadente patre in Asiam proficiscentem, ut motum Orientem pacaret, cum navem in traiectu ad Rhodum appulisset, hoc loco aliquot dies animum remisisse. Alter autem, Claudius Nero, qui principatum adeptus libertatem Rhodiis ademptam reddidit, videtur eos adiisse, ut ad restituendam Jovis colossum, qui terrae motu conciderat, pecunias afferret. Nam eius quasi alterius Solis in honorem ferunt Antiphilum Byzantinum epigramma conscripsisse, quod inscribitur: Εἰς Ῥόδον τὴν νῆσον, ὅτε Νέρων ἐν αὐτῇ παρεγίνετο διὰ τὸν κολοσσόν.[15]) Atque etiam, quod ad rem plurimum facit, illi de quibus agimus libri quarti versus ratione et morum et temporum habita melius conveniunt Germanico quam Tiberio. Qua re perspecta (erit autem pluribus explicanda postea) illius relegati mentio, quae apud Manilium hominibus doctis adhuc

[15]) Jac. progr. Lubec. p. 6.

satis certa visa est, adeo labefactatur, ut tota quae ibi posita est de vivo Augusto argumentatio corruat et ad nihilum redigatur.

Quod effecisse cum nunc quidem satis sit, labefactatam relinquamus, ut spectante Manilio Tiberium imperii gubernaculum tenere etiam aliunde exploremus. Restant enim nonnulli loci, quos monstrare ac perlustrare ab huius capitis natura iam alienum non est.

Primum duco ad IV, 236—237, quibus versibus iungere libuit V, 706—707. Ubi de elephantis scripta haec videmus:

„Cumque elephante loqui tantamque aptare loquendo
Artibus humanis varia ad spectacula molem
(Scil. Centauri partus delectat);
Ille (Ursae partus) elephanta premit dorsa stimulisque monebit
Turpiter in tanto scandentem pondere funes.“

Quae verba si stant, quintum saltem probant Astronomicon librum compositum esse Tiberii aetate. Nam Suetonius in vita Galbae: „Honoribus ante legitimum tempus initis, inquit, praetor commissione ludorum Floralium novum spectaculi genus, elephantos funambulos, edidit“. Hoc autem factum est, nisi omnis annorum ratio fallit, cum Galba diem obierit septuaginta duos annos natus a. U. 822, multo post mortem Octaviani. Sed fatendum est elephantos funambulos non apparere in carminis libris manu scriptis sed perductos esse a Bentleio, cui bestiae turpiter in tanto pondere cunctis cedentes parum (apud Manilium) probabiles visae erant, neque vero pariter ac Merkelio omnibus placuisse. Velut Jacobus nullo reclamante Manilio sine dubio literis quibusdam a librariis fraudato elephantum punctis cedentem restituendum esse censuit. Qui cum poetae satisfacere celerius videatur quam funambulus non sine omni vi incedens, singulis artibus ceterarum bestiarum (V, 702—710) non enumeratis nescio an maiorem Jacobo, qui elephantos funambulos prius comprobatos ipse misit, fidem habere debeam. Itaque non iuraverim in verba eorum, qui in variis spectaculis IV, 237 etiam exercitia

schoenobatica fuisse pro vero affirmavere. Non tamen abest suspicio, quin Astronomicon auctor quondam in elephantis, utpote quos eximiis laudibus efferat, artem plane inauditam fuerit admiratus. Quin etiam, quamvis emendationem Bentleianam tanquam violentam respuamus, concedendum est fieri potuisse, ut Manilius ante quam libros IV et V componeret, nisi Romae, alias tamen elephantos per funes ingredientes spectaret. Exponemus enim infra eum multum in itinere fuisse atque eo pervenisse, ubi bestiae illae nascuntur. Nullo tamen modo elephanti quonam anno a Manilio gloriam ceperint, nobis V, 707, ut voluit Merkelius, significatur.

Quibus missis pergo ad alium locum, quo usi posteriores quidem Astronomicon libros referamus ad aetatem Tiberii. Est autem in prooemio libri IV. Ubi (vv. 1—13) tanta cum sinceritate ac severitate poetam deprehendimus conquerentem de avaritia aequalium et luxuria, ut plane a fide abhorreat ea sententia, qua Lucretii Horatii Gratii Ovidii ut aliis rebus sic querela exempla imitari tantum voluisse incusetur. At rectius agent, quicunque talia extriusecus mota fuisse ac referri quasi populi vocem censebunt. Quod nisi fuisset, mirum sane esset, poetam semel iterum saepius tamque graviter invehi in homines praeter modum profusos, velut v. 375:

„Atque haec (aucupatio) in luxum; iam ventri longius itur
Quam modo militiae. Numidarum pascimur oris
Phasidos et lucis.“ [16])

Itaque vix errabis, si poetam finges lamentantem eo tempore, quo luxus coercendus civibus fuit in optatis. Anno autem 769 in senatu saepe multa in luxum civitatis dicta esse obstante principe testatur Tacitus[17]), ita ut decerneretur: ne vasa auro solida ministrandis cibis fierent neve vestis Serica viros foedaret. Nec secus consules a. U. 775 animadverterunt in luxum, qui immensum, ut ait Tacitus, proruperat ad cuncta, quibus pecunia prodigitur. Alia enim sumptuum, quamvis gra-

---

[16]) IV, 263, 396—405; V, 195, 293. [17]) Ann. II, 33; cf. Man. IV, 396—399, V, 293; deinde Ann. III, 52; tum II, 44.

viora dissimulatis plerumque pretiis occultabantur, ventris et ganeae paratus assiduis sermonibus vulgati erant." Iamque a. 770 Tiberius Drusum filium in Illyricum misit, ut iuvenis luxu urbano lasciviens in castris melius haberetur et militiae adsuesceret. Cui prope modum quasi ex ore ereptum videtur Manilianum illud (IV, 404):

„Luxuriae quoque militia est".

Qualia posteritati quoniam prodita sunt, audacioris animi non existimo esse ex his coniectare de tempore, quo Astronomicis finis fere impositus sit, atque statuere librum IV post a. U. 769, V ante a. 780 esse confectum.

Quod ut suspicer, haud minus commoveor eo loco, quem postremum Jacobus in quaestionem non sine fructu vocavit. Reperiebat enim is inde a V, 510, cum de partubus Cassiopeiae legebat, non in foliis, quibus Bentleius Astronomica arte critica castigata mandavit, sed in exemplis manu scriptis haec verba:

510. „Hinc Augusta nitent sacratis munera templis
511. Et Mithridateos vultus induta tropaea,
512. Aurea Phoebeis certantia lumina flammis,
513. Gemmarumque iubar, radiantes lucibus ignes.
514. Hinc Pompeia manent veteris monumenta triumphi
515. Et quod erat regnum, pelagus fuit, una malorum
516. Non exstincta lues semperque recentia flammis."

Quorum versuum posteaquam ordinem a librariis valde depravatum ita emendavit, ut v. 511 post v. 516 et v. 515 post v. 543 collocaret, posito pro „lues" „acie" vocabulo, haud inepte, ut alias saepe, de vs. 514, 516 disseruit[18]) in hunc modum: „Pompeia monumenta, quae semper recentia flammis dicuntur, de theatro Pompeio interpretor, quod igne fortuito haustum se exstructurum Tiberius pollicitus est, quod nemo e familia restaurando sufficeret, manente tamen Pompei nomine, ut ait Tacitus (Ann. III, 72). Nam quod id opus Tiberius imperfectum reliquit, nihil poetam impedire potuit, quominus hanc in eum laudem poetarum more conferret. Factum id autem est

---

[18]) Praef. p. 16 et ed. p. 187.

a. U. 775. — Acie vox bella civilia significat, quae theatro nihil obfuerunt; etiam flammis non semel absumptum est." Addere poterat Jacobus, Suetonii (Tib. c. 47) verba ut aliqua parte constringeret, ex Annalibus (VI, 45), ubi de Tiberii parsimonia mentio est: „Ne publice quidem nisi duo opera struxit: templum Augusto et scenam Pompeiani theatri, eaque perfecta contemptu ambitionis an per senectutem haud dedicavit." Quae opera quo anno perfecta essent quamquam Tacitus narrare oblitus est, tamen non solum id, quod Jacobus monumentis Pompeianis statuit, ratum habeo, verum etiam templum Augusti, quod ille dixit, a Manilio et ipso memoratum agnoscere mihi videor in versibus, quos supra adscripsi, V, 510, 512, 513. Facilius enim animo fingo eundem artificem et theatrum Pompei renovasse et templum Augusti publice exstruxisse exstructumque rebus quam pretiosissimis ornavisse, favente, ut credit poeta amicus, Cassiopeia, cuius sidere natus esset.

Qua ratione versus, qui nunc ante oculos sunt, si opera Jacobi recte explicavi — quod esse confido, quoniam saeculo Augusto de priore theatri incendio nullam apud rerum Romanarum scriptores memoriam repperi — hoc sane manifestissimum videtur, extremam quidem Astronomicon partem pertractatam esse non ante a. U. 775. Quo eodem tempore, ut ad priora redeam, etiam novissimum illud spectaculi genus a Galba editum fuisse veri est simillimum. Itaque nisi aliae res officiunt, haud commoti mera acerrimi ingenii verecundia nostro iure aditum in carminis fines dare possumus elephantis funambulis a Bentleio ductis. Cuius rei occasionem multo aegrius adipisceremur, nisi versus V, 515, 516 ab illo proscriptos Jacobus opportunissimo quemque loco servasset sciteque, ut puto, in integrum restituisset, praesertim cum Bentleius nepos Manilium tempore Augusti floruisse ex avunculi commentariolis cognovisse se scripserit.

Sed iam tempus est terminare hoc quaestionis caput, quod ne amplius grandiusve reddiderim vereor. Inde utinam denuo cognoveris principis loco Tiberium, non Augustum cultum esse

ab Astronomicon auctore. Quo concesso in promptu tibi manebunt etiam notae quaedam annorum, quae hic illic in carmine ipso adhuc apparuerunt, moxque aliis inventis continget, quae spes me quidem iam tenet, ut singulis Astronomicon libris quaenam sit aetas accuratius multorum exspectatione definiam. Propterea nolim neglegas superesse quaedam in primo, quae ad annum 770, in quinto, quae ad a. 775 haud incommode referantur.

Caput V.

De genere dicendi Maniliano.

Quo quisque regnantis Tiberii anno Astronomicon liber compositus sit priusquam eiusdem aetatis aliis carminibus comparatis aperire studeam, ad tuendam unius principis personam reliquum est, ut brevius disseram de genere dicendi a Manilio expresso.

Huius rei quod iam proprium fuisse inter omnes constat, inde Bentleius vel gravissimum repetivisse dicitur argumentum, quo totum carmen Augusti cuidam aequali deberi probaret; verum tamen parum validum, ut demonstravere Fr. A. Wolfius et Jacobus. Remota enim ex indiciorum numero elocutione ipsa, utpote quae peregrinitatem prae se ferret, viri doctissimi nepos cardinem ratiocinationis posuit in adnotatione, quam avunculus addiderat ad Terentii Andriam (II, 1, 20): „Veteres, in quibus etiam Nigidius, in nominibus substantivis exeuntibus in *ius* vel *ium* semper genetivum casum i simplici efferebant, nunquam auxilii, consilii, sed auxili, consili. Primus ex poetis, qui hodie exstant, Propertius bis vel ter, Ovidius saepissime et post eum alii omnes geminum ii usurpant: sub *Augusti* scilicet aetate mutatio illa facta est. Cum igitur Manilius habeat: consilium, auxilium (decem tria omnino id genus verba) nunquam vero consilii, auxilii — licet ceteris casibus obliquis saepissime utatur — omnino concludendum

est, illum vixisse *ante* hunc inductum morem. Neque enim credibile est eum adeo religiose ab usu horum genetivorum, qui quidem tantas sibi attulissent commoditates, abstinere voluisse, si quidem sibi ex more sui saeculi iis uti licuisset.“ Huius conclusionis Bentleianae primus Wolfius (Anal. lit. I, p. 61) vim infregisse sibi visus est ita, ut excepto vocabulo, quod est III, 92 negoti, a manu Manilii Genetivos ne in simplicem quidem i exeuntes in Astronomicis exstare contenderet, nihil igitur ratione inde deprompta de Manilii aetate criticos assecuturos. Deinde Jacobus (progr. Lub. p. 10) quamvis illius casus exempla non deesse, sed crebra a se reperta esse coarguerit, velut I, 691; II, 211, 560, 569 sagittari I, 795 Claudi II, 232, 464, 505 aquari, non tamen est oblitus addere ne inde quidem Augusteam aetatem effici posse, quandoquidem unicuique vel recentissimo liceret in re minime ignota antiquos sectari. Quod cum omni tempore ita fuerit, a re nobis diiudicanda Bentleii argumentum amovere et ipsi debemus. Ac quoniam in exemplis, quae supra apposui, nimis manifesta est ea necessitas, quae ad metrum conformandum in Genetivis simplicem i literam sibi vindicet, pudet nos aliquid commodi hinc percipere, quod priscae illius Genetivi formae usu scriptores etiam Tiberio se commendare potuerunt. Desiderantur enim eius modi versus, in quibus formam Genetivi recentiorem per numeros usurpare poetael iceat.

Sequitur autem ab aliis partibus Manilius id dicendi genus, quo similius Tiberiano esse satis novimus potuisse nullum. Jam supra *ambiguitatem* orationis observandi frequenter data est occasio. Idem vitium Tiberii fuisse Tacitus (Ann. XIII, 3) auctor est, apud quem scriptum videmus etiam consulto illum verborum ambiguitati operam navasse. — Certiores vero nos multo de ea re facit Suetonius (Tib. c. 70 et gram. c. 22) sermonem Tiberii peculiarem propriumque in vita eius sic declarans: „In oratione Latina secutus est Corvinum Messallam, quem senem adolescens observaverat. Sed affectione et morositate nimia *obscurabat* stilum, ut aliquanto ex tempore

quam a cura praestantior haberetur. Sermone Graeco quamquam alias promptus et facilis, non tamen usque quaque usus est. Abstinuitque, ut prius . . . veniam postularit, quod sibi verbo peregrino utendum esset atque censuerit . . . pro peregrina nostratem requirendam aut, si non reperiretur, vel pluribus et per ambitum verborum rem enunciandam." Huc addenda sunt, quae idem scriptor antea in vita Octaviani de Tiberio huic dissimillimo posteris non occultavit. „Genus eloquendi Augustum ait secutum esse elegans et temperatum, vitatis sententiarum ineptiis atque concinnitate et reconditorum verborum, ut ipse dixerit, foetoribus; praecipuamque curam eum duxisse, sensum animi quam apertissime exprimere et vitavisse omni modo obscuritatem. Cacozelos et antiquarios ut diverso genere vitiosos pari fastidio ab eo esse spretos nec pepercisse eundem Tiberio exoletas interdum et reconditas vocis aucupanti." — Denique maximi hoc quidem loco momenti est, quod Suetonius docuit Tiberio maxime curae fuisse notitiam historiae fabularis usque ad ineptias atque derisum atque venisse interdum heroum in consuetudinem.

Haec igitur Tiberio loquente sunt animadversa: primum vocum peregrinarum pertinax contemptio, deinde verborum obsoletorum usus, tum mira fabularum admixtio, denique egregia sententiarum obscuritas. Neque in alias res easdemque non necessarias nimis magnum studium multamque operam contulit Manilius.

Sunt enim, ut a postremis incipiam, sententiae et brevitate et obscuritate insignes cum per totum opus diffusae tum in fabulis vel historiis illis, quarum carminis ornandi causa miram copiam intextam videmus. Quam rem ut exemplis illustrem, locos tantum, ad quos aditus commodissimus patet, monstrabo; nam nescio an longum sit ante oculos lectorum eos verbotenus singulos ponere. Ducente Merkelio adspicias quaeso si placet, primum I, 755—900, ubi plures res gestae tanguntur quam sunt versus; deinde II, 1—6, 12—17, 25—36, 583 et qui hunc sequuntur, interdum in crassis complura iacent tenebris, quas ad dispergendas opus est facibus eorum, qui quasi antra

regni heroici remotissima penitus iam pervestigavere, velut II, 16: Hesiodus memorat

„Et sub fratre viri nomen, sine fratre parentis;“

tum III, 1—25, IV, 36—68, V, 460—469 poetam eodem modo fabulas vel historias, ut ait clarissimus ille Ovidii existimator, praelibantem et persalutantem habes, quasi canes e Nilo bibunt. Unde ex argumentis tragoediarum multarum unam in paginam coarctatis ut exemplum depromam: „Gaudebunt, inquit, memorare

„Ructantemque patrem natos solemque reversum
Et caecum sine sole diem . .“

Ita constipatis fabularum aenigmatis aegre e miro verborum involucro enucleandis nos passim exercet. Sic factum est, ut a nullo Romano carmina vel ad aditum spinosiora vel ad tractationem aridiora posteritati relinquerentur. Quin caligine oppressi permultis in illustrandis Astronomicon locis docti homines frustra adhuc desudavere, quod iam supra, cum de principe poetae patrono erat quaestio, facile intellegebatur, atque etiam ludibrio ii aliis fuere tanquam si quadam naturae perversitate in hispidis quam in cultis habitare mallent. Est autem consentaneum vel potius oportet, si quis libris suis alicuius gratiam cupiat conciliare, eum nihil habere antiquius quam ut saporem eius, si ita dicere licet, literarium diligentissime observet neque in scribendo ulli rei studeat, nisi qua illum delectet. Quodsi patet Astronomicon auctorem sequi Tiberii iudicium nobis satis notum, nonne hinc denuo probabile reddemus hunc principem fuisse, cuius benevolentiam ille captaverit?

Iam vero quem ad modum genus dicendi progrediente tempore obsoletum redintegraverit Manilius, ita facile ostendam, ut aut nominum aut verborum formas pro auctoritate Ennii sive Lucretii ab illo sublectas in adspectum afferam. Lege igitur si placet: I, 27 clepere — I, 274, 305 cludere — III, 146 apisci — III, 423 didere — I, 88 itiner — I, 427 ollis — II, 726 parti ablativum casum, quem in i literam desinentem decies repperit Jacobus — II, 831 vitai, V, 339 Nepai, genetivum auctore Bentleio poetae restitutum — II, 884 finis, generis fe-

minini vocem — IV, 823 diu i. e. die. Sed haec quidem hactenus, ne mere enumerando vel folia literis expleantur vel tempus frustra consumatur. Etenim licet plus sexcentis mehercle testimoniis possim probare Astronomica praecipue Lucretiani carminis ad similitudinem esse composita maximeque in docendis rebus saepenumero simplicitatem Lucretii propriam affectatam, satis tamen est paucis demonstrasse poetam eum, cuius aetatem anquirimus, tali dicendi genere usum esse, quale quidem Tiberium cacozelum illum et antiquarium summo amore amplexum esse nobis compertum est. — Quodsi huius in vestigiis oratoriis cum totum per carmen incedere Manilius non dubitaverit, qua tandem ratione efficitur, ut patrocinio Augusti tanquam ab illo expetito fides nascatur? Unde poeta in spem potuit venire obscuram obsoletamque orationem ei fore oblectamento, qui ab omnibus nihil vehementius posceret, quam ut apertissime et consuetudini convenienter dicerent? Necesse fuit carmina cognoscenda daret ad eum, qui apud Latinos sicut peregrinis hominibus ita soloecismis suis civitatem tribuere cuperet. Longe vero propensissimum ad Astronomica legenda vel etiam remuneranda fuisse Tiberium clarius luce foret, si ex ipsius operibus, quam oratio redoluisset antiquitatem in illo carmine hic illic conspicuam, perciperemus. Atqui dolemus nihil ex iis superesse nisi orationes verbis Tacitinis[1]) expressas, quae ad rem nihil faciant. Itaque Suetonii in auctoritate acquiescendum nobis erit.[2])

Perinde, quam arcte inter scribendum Manilius ad sermocinantis Tiberii consuetudinem se accommodaverit, inde apparet, quod praeclarus inter poetam et principem consensus est de Graecis verbis Latinae linguae inferendis. Identidem enim deprehendimus astrologum veniam postulantem, sicut Augusti successor apud senatum consuevit, quod patrii sermonis egestate vocabulo peregrino uti cogatur. Quae res etiam si ab exemplo Lucretiano (I, 830) originem ducit, simul tamen haud dubie

1) Ann. III, 6, 53; IV, 37. 2) Suet. gram. c. 22. — Cfr. Charis. p. 124.

Tiberii sensui blandituri fuere id genus versus, quibus se ipsum aegre ferre usum Graecorum nominum poeta indicat. Ex his in medium proferre lubet nonnullos:

II, 693: Perspice nunc tenuem visu rem, pondere magnam
Et tantum Graio dignari nomine passam.
II, 829: inter Graias horoscopus editur urbes
Nec capit externum, proprio quia nomine gaudet.
II, 897: Daemonien memorant Grai — Romana per ora
Quaeritur in versu titulus.
III, 40: Et si qua externa referentur nomina lingua,
Hoc operis, non vatis erit; non omnia flecti
Possunt et propria melius sub voce notantur.
I, 333: Grais ophiuchos nomine dictus.
I, 446: Quae notia antiqui dixerunt sidera vates.

Conferas sis etiam II, 888—909, 916, 937, III, 162, 190, IV, 818, V, 546. Quos versus ubi primum adspectu dignatus eris, vix te fallet Graecorum vocabulorum excusationem a poeta quaeri ac contextui carminis inseri non ideo, quod Lucretianam orationem propositam ad imitandum habeat, sed ut consilium quoddam ad praesens spectans perficiat. Nec negabis si non manifestum, probabile tamen esse eum, a quo carmina sua legi vult Manilius, valde taedere sermonis Latini Graecis vocibus exornati, neque huius rei famam ad poetam pervenisse ita multo ante quam librum secundum incohaverit. Neque enim usquam in primo petit, ut is qui carminibus suis operam daturus sit, etiam externa in iis verba benigne accipiat, sed venia ab eo non implorata saepe res graece nuncupat, velut I, 565, 268, 331, 353 alias. Hoc autem fastidium de Octaviano memoriae proditum invenitur apud nullum eius rerum scriptorem; e contrario Suetonius (Oct. c. 71, 87, 99) accedit testis, qui principem hunc doceat magis aequo consuevisse inter latine et loquendum et scribendum a Graecis non modo vocabula verum etiam totas sententias mutuari. Tali igitur coram homine sive Divo haud opus fuit poetam quaecunque verba cotidiano usu vel aliis astrologiae auctoribus tunc parum commendata viderentur, etiam mirum in modum — velut II, 897. III, 40 — excusatione necessitatis defendere. — Qua in

re ne hoc quidem nos habet admirantes, quod poeta, cum nominum quidem externorum — si modo librarii recte tradidere — externas formas saepius ponere non dubitet, quod apparet ex I, 268, 774, IV, 764, 801, 804, ad significandas tamen artis astrologicae notiones verba a Graecis ad hoc inventa usurpare veretur. Hanc enim ipsam dubitationem allatam voluisse Tiberium iam cognovimus e Suetonio. Nam quid pluribus vel per ambitum verborum enunciare potuit ille nisi eas res, quas qui primi inter Graecos tractabant paucissimis sonis denotaverant? Vel hac igitur parte Manilius satisfecisse videtur voluntati Tiberii.

Et quoniam usque quaque ad huius indicium stilus a poeta ducitur, non praeter ius eum iam adiungemus iis poetis socium, quorum in numero fuisse Germanicum, principis filium, et fortasse etiam Pedonem, quem in elegia quadam ex Ponto (IV, 16, 4) Sidereum vocat Ovidius, constat, neque idem erit segregandus ab iis Tiberii aequalibus, inter quos ingens vetustorum et obsoletorum verborum studium eluxisse Suetonius commemorat, neque ab ea illius temporis hominum factione, quam Ovidius existimante Merkelio in Tristibus (V, 3, 55) strictim attingit hoc disticho:

„Si veterum digne veneror (cum) scripta virorum,
Proxima non illis esse minora reor“.

Sic si recta in ratiocinando progressi sumus, Manilianum dicendi genus, quippe quod ab Octaviani approbatione plane abhorreat, et ipsum argumentum est, quo Astronomicon auctorem regnante Tiberio exstitisse omnibus persuadeamus.

Iam pariter magno usui fore puto aliud e re metrica repetitum, in qua tanta sane ille versatus est arte, quanta maior Ovidio ipso non excepto in Latinorum scriptorum numero apud neminem spectatur. Cuius existimator nostra quidem aetate peritissimus, Lucianus Mueller[3]), quod ceteros poetas versuum elegantia paene superasset, Manilio palmam decernere non dubitavit graviusque quondam invectus est in Jacobum

3) De re metr. p. 52, 216, 221, 317, 320, 324 al.

ut metrica vitia Astronomicis temere inferentem. Illi autem, qui acriore sensu maioreque iudicii acumine in examinandis poetis floreat, nos quidem ultro credimus, cum Anonymum eum, qui quo tempore Musis sacra tulerit nunc anquiritur, una cum altero Anonymo haud minus obscuro, quem Homerum Latinum nominare solemus, fuisse statuat[4]) inter eos, qui oppressa populi libertate Tiberio omni modo adulantes maxima vitae commoda se paraturos sperarent. Etenim hoc tempore deficientibus rebus sublimibus dignisque quae versibus mandarentur facillime sine dubio nasci potuit illud artificum genus, qui metricarum legum in acerbitate praestantiam suam positam esse putarent. Et quamquam hic non est locus ad exponendam Manilii artem, quae quidem in Astronomicis conspicitur, opportunus, tamen dicendum est omnibus in versibus inde ab initio esse eandem neque a poeta primo tironum more exerceri, deinde magis excoli, denique omnibus numeris absolvi. Tale profecto iudicium — hanc enim fidem Jacobo[5]) habere nescio an liceat — valet ad tractandam materiam, cuius quo diutius fontes exhaurit poeta, eo dulciore liquore quasi nos recreet. In metrica vero re tam perfectus e schola in publicum prodit, ut optimis quibusque magistris discipulum se ad ingenium conformandum usum esse passim prae se ferat. Neque ipse nobis putandus est hexametri artem, quam incohavit post Catullum Propertius, promoverunt Tibullus et Vergilius, perfecisse talem, ut iucundius non possit cogitari singulis. Nimis enim, cum ad Astronomica scribenda aggreditur, flore fruitur iuventutis tantoque animi ardore, ut huic carmini totam per vitam omnem operam navare secum constituat eoque consilio motus prooemio libri I (vv. 114—118) hanc precationem interponat:

„Faveat magno Fortuna labori
Annosa et molli contingat vita senecta,
Ut possim rerum tantas emergere moles
Magnaque cum parvis simili percurrere cura“.

---

4) Philol. XV, p. 481, 492. De re metr. p. 52, 329, 333. 5) Praef. p. 16 extr., progr. Lub. p. 13, 14.

Quibus rebus perspectis quem ad artis metricae doctorem eum se applicuisse manifestius est, quam ad Ovidium, quem Muellero indice plerique posteriorum poetarum metro accentuque imitati sunt? Neque enim est credibile neque ulla ratione demonstratur hunc ab illo superbo animo fuisse despectum, quod ex Ovidii Ibide cognovisse sibi visus est Merkelius. Cuius rei quae ille attulit indicia vel argumenta, multo longius sunt repetita, quam quibus nobis persuadeat intercessisse Ovidio cum Astronomicon auctore, qui Ibis vocaretur, gravissimas inimicitias et simultates. At multo facilius est, quod posthac palam fiet, Ovidium ipsum probare, quisquis Astronomica composuerit, ei praebuisse exemplum non magis metricae quam adulatoriae artis, cuius nos propemodum piget non tam in Fastis quam in Tristium libris epistolisque e Ponto missis. Unde quando quidem sanae mentis erit concludere, Astronomica incepta esse non ante quam Ovidiana illa opera inter familiares ceterosque poetae studiosos pervulgata essent, rursus illa certis imperantis Tiberii annis assignabimus.

Quam ad rem priusquam transeam, nunc, quia in Manilianum dicendi genus inquirimus, possum persequi poetae auctores, qui quo tempore floruerint simulac satis compertum erit, ipsum suos ad annos revocemus. Quoniam autem non modo primum carminis librum post cladem Varianam, post annum igitur U. 762 scriptum esse ex ipso apparet, sed totum carmen ineunte Tiberii principatu confectum esse, quocunque modo adhuc poteram, demonstravi, primum ad percontandam accuratius Astronomicon aetatem nihil expedit, quod nobis in promptu est ingens indiciorum copia, qua Manilium maximopere e Lucretii libris, qui sunt de rerum natura, modo leges, quibus inter componendum obtemperaret, modo elocutiones derivasse coarguam. Nam hic Romanorum poetarum princeps iam a. U. 699 vita decessit. Deinde futilia sunt et hoc loco in cassum relabantur, quibuscunque splendide probamus partes agere in Astronomicis etiam Varronem, Vergilium, Horatium, alios, si quidem ante 762 clari fuere. Item cave quaeso poscas, ut et mediocria Nigidii fragmenta a Merkelio (Ov. Fast. p. 185)

collecta et Hygini libros Astronomicos a nebulone quodam perperam, ut credo[6]), excerptos tanquam reliquias fontium, e quibus Manilius doctrinam suam hauserit, pluris aestimem. Hunc Hyginum a nostra quaestione removendum esse censeo, quamvis in II, 25—38 animi iudicium sua sponte eo propendeat, ut Astronomicon auctori bibliothecarium Augusti, quo omni disciplinarum genere, inprimis genealogia et astronomia, instructiorem[7]) se praebuisset, eo notiorem fuisse existimem. Quotienscunque enim eius opera attentis oculis volvi, nihil unquam mihi in conspectum venit, ex quo illorum quoque auctoritate innisum Manilium esse efficiam: nec modo non singularum doctrinae partium compositione sed ne ordine quidem enumeratorum siderum, ne quid dicam de verborum sententiarumve similitudine, alter hodie ad alterum accedit. Ceterum de Hygini aetate nihil prorsus certi traditum video. Itaque clarissimos illos quos dixi homines ad quaestionem de Manilii scribentis tempore institutam testes producere vetamur.

Atque etiam spes nostras fallet Astronomicon libri II exordium, in quod nunc legentium animos paulisper convertam. Ibi enim primis L versibus de nonnullis poetis inde ab Homero et Hesiodo nobilibus ita enarratur, ut extrema quidem oratio ad aequales Manilii descendere videatur. Nemo nominatim memoratur, omnes tamen verbis satis definitis significantur. Agnosces igitur in II, 25—38 Aratum eiusque et auctores et interpretes, inprimis Eratosthenem mythographum, quem in libris de astronomia latine expressisse dicitur Hyginus (cfr. fab. 14), deinde in versibus 39—42 Theocritum, qui egregium Bucolicorum specimen Vergilio praebuit. Tum (v. 43) poeta se vertit ad Latinos solos, ut opinor, his verbis:

„Ecce alius pictas volucres et bella ferarum,
Ille venenatos anguis, hic nata per herbas
Fata refert vitamque sua radice ferentis,
Quin etiam tenebris immersum Tartaron atrum
In lucem de nocte vocant orbemque revolvunt.“

6) Cfr. Bursianus in Fleckeis. Ann. 93, p. 773. 7) Suet. de gram. c. 20.

Sed tamen primum, qui sunt ex hoc numero novissimi versus, eos quidquam in nostram causam tuendam momenti habere praefacte denegandum est. Spectant enim sine dubio ad Appium[8]), qui librorum auguralium scriptor et psychomantiorum conditor cognitione rerum absconditarum cum Figulo coniunctus iam a. U. 706 diem obiit, eiusque assectatores, quorum vitas omnino ignoramus, ita ut nobis quidem quaerentibus quid post a. 762 vel potius 770 ad Manilium referendum sit, nihil profecto respondeant. Nec maius nobis commodum affertur ex iis verbis, quae leguntur de serpentibus et de herbis. Nam, nisi forte omni interpretandi ratione caremus, accipi ea necesse est de Aemilio Macro, quem Vergilii amicum memoriae tradidit Ovidius, cum scriberet ex Ponto (Trist. IV, 10, 43):

„Saepe suas volucres legit mihi grandior aevo
Quaeque necet serpens, quae iuvat herba, Macer“;

atque auctor Catonianorum distichorum laudat his hexametris praefationis libri II:

„Quod si mage nosse labores
Herbarum vires, Macer has tibi carmine dicet“.

Hic autem poeta cum a. U. 739 (cfr. Hieron. ad a. Abr. 2001) in Asia mortuus sit, facta de eo mentione Manilius ipse nihil amplius testatur quam Astronomica se scripsisse post a. circiter 735, quod, ut ipsius verbis utar, solum novisse parum est.

Plus vero cognoscere nobis quidem licet ex altera parte versus 43, qui est:

„Ecce alius pictas volucres ac bella ferarum“.

Hac enim iam a. 1600 Scaliger[9]) a Manilio Gratii carmen, quod inscribitur Cynegetica, significari coniecit, cui assensus est a. 1832 R. Sternius in praefatione critica, qua editionem Gratii et Nemesiani instruxit. Deinde Jacobus totum illius

[8]) Cic. Tusc. I, 16. 37 de div. I, 58. 131. [9]) Cfr. castig. in Man. p. 113, ubi pictas volucres refert ad 'Ορνιθογονίαν Macri, quem supra commemoravi.

carminis argumentum breviter explicari et quasi thema auctoris adumbrari invenit his versibus V, 197—205:

„At Procyon oriens . . . arma creatis
Venandi tribuit: catulos nutrire sagacis
Et genus a proavis, mores numerare per urbes
Retiaque et valida venabula cuspide fixa
Lentaque contextis formare hastilia nodis,
Et quodcunque solet venandi poscere cura,
In proprios fabricare dabit venalia quaestus.“

Praeterea quasdam sententiarum verborumque similitudines inter venandi magistrum et astrologum intercedere haud difficile est exemplis demonstrare ita, ut alterum alteri cognitum fuisse appareat. Iam accedit, quod non dubitatur, quin et ipse Ovidius cum Tomis scribebat (ex Ponto IV, 16, 34):

„Aptaque venanti Gratius arma daret“

iam ante oculos habuerit Cynegeticorum versum 23:

„Carmina et arma dabo venanti et persequar artes
Armorum.“ . . .

Quodsi eam epistolam, qua haec Gratii verba tanguntur, missam esse Romam vix ante a. U. 769 primum satis inter omnes constat, deinde non improbabile est, — neque enim video, quod contra afferam — in Astronomicis II, 43 „bella ferarum“ ad Falisci carmen venaticum esse referenda, haec duo argumenta necessario sic concluduntur: eodem fere tempore, quo Ovidius incidit in memoriam carminis Gratii, Manilius potuit incohare Astronomicon librum II. Hic autem annus fuit iam tertius a decessu Octaviani. Revocamur igitur ad eam aetatem, qua totum carmen compositum esse adnuente Lachmanno probare volumus. — Verum tamen hoc inventum tenere nostra minime interesse liquet. Cum enim Gratius (Cyneget. v. 313) nullam rerum sive ab Augusto sive a Tiberio gestarum respexisse videatur nisi Aegyptiaci regni ruinam, quoto post hanc rem anno Cynegetica in manus et usum amicorum venerint, deficientibus aliis testibus nemo est qui dicat. Id autem non est ignorandum, si quando Manilius sidera canere coeperit, iuvante Gratio ostendere iubemur. Atque etiam si quis huius rei gnarus adesset, iudicaret autem hoc accidisse ante cladem Varia-

nam vel ante mortem Augusti, quem tandem ad modum nobis usui esset? Iam enim quaestionis ratio postulat, ut quorum annorum otium imperante Tiberio in Astronomicis conficiendis M. consumpserit exquiramus. Propterea Gratium quamvis equidem thema eius adspiciens e familiaribus Manilii fuisse opiner, hoc tamen loco, quod de aetate eius nihil grave memoriae prodidit, mittendum esse censeo.

Denique quod consequens esse e II, 37, 38 Merkelius statuit, video levioribus argumentis munitum maleque defensum. „Vivente, inquit, Augusto librum II scriptum esse indicio sunt versus 37, 38:

„Quorum carminibus nihil est nisi fabula caelum
Terrave composuit caelum, quae pendet ab illo.“

Haec tanto cum fastidio vix scribere ausus esset Manilius, si praeter Phaenomena ab Ovidio olim scripta etiam Aratea Germanici edita fuissent, quod factum esse brevi post Augusti mortem . . demonstravi.“ Primum enim quoniam idem alias (de Ov. Fastis § 6) ad persuadendum apte probavit, Germanicum Aratea edidisse non ante a. 770, nequaquam cogimur ita ratiocinari, ut a Manilio Astronomicon librum II vivente Augusto compositum esse existimemus. Cuius mortem plus duo anni secuti sunt, per quos sub Tiberio Germanici opus non modo ignotum sed ne absolutum quidem fuit. Hi autem ad scribenda tota Astronomica etiam suppeditavere. Deinde etiam posteaquam Germanicus Arati interpres exstitit et (Arat. 31, 166, 264) de variis illius fabulis dubitationem movit, illos quos supra dixi versus condere fas fuit. Non enim est necesse II, 25, 26 accipi de omnibus illius aetatis poetis, qui

„Astrorum . . . varias dixere figuras
Signaque diffuso passim labentia caelo“;

rectius vero, ne dicam hoc ipsum necesse esse, referuntur ad eos solos, qui Eratosthenem Hyginumque secuti sidera (v. 27)

„in proprium cuiusque genus causasque tulere“,

eaque in re hominum casibus caelum completum esse statuere. Horum enim quod quasi scelus esse Manilius (v. 37) duxit, id dubito, num commiserint Aratus atque ii, qui huius carmina ad verborum fere latine reddidere, velut Cicero Cinna Varro

Ovidius Germanicus: Solensis ille quidem, cuius lectione apud Romanos nihil fuisse videtur frequentius[10]), miram caelestium virium notitiam habens quamquam ad salutem mortalium quid sidera valerent iam intellexisse putandus non est[11]) tamen more Epicuraeorum terram a caelo pendere nunquam negavit, atque quam fabularum copiam ille carminibus suis adspersit, ea Manilius velut I, 323, 325, 336, ne ipse quidem abstinuit. Qui si in Aratum iuvenesque eius studiosos verba quasi fastidium spirantia coniceret, simul se ipsum accusaret, quod facere non potest. Itaque cum ad explicandos versus II, 37, 38 arcessendi sint non Germanicus sed ii poetae, quorum opera astrologica usque ad nos non pervenere, ab hac quoque parte tempus id, quo Manilius ad Musas se contulit, crassis occultatum et circumfusum tenebris iacet. — Redeat igitur oratio, unde — heu iam longius — deflexit, lucemque petat ad illustrandam poetae vitam ab iis, quorum scripta Astronomicis simillima speciem aetatis Tiberianae apertius prae se ferunt. Supersunt autem duo tantum, quantum equidem video, Ovidius et idem Germanicus, quem modo ex iniquo loco ablegavi.

Caput VI.

De carminibus Astronomicon fere aequalibus.

Quoniam Astronomica Manilii pro certo habeo et incohata post mortem Augusti et confecta imperitante Tiberio esse, carminis libris suum cuique annum adscripturus auctoribus huius rei circumspectis ex Ovidio, quem primum mihi subvenire iussi, non oportere arbitror me quaerere, quando Manilio iuveni et Metamorphoses et Fastos priores miserit. Id enim illum iam fecisse ante, quam accepta clade Variana ineunte anni 762 auctumno expelleretur, veri est simillimum. Hoc autem temporis

10) Merk. Ov. Fast. p. 87. 11) Cfr. Schaubachius in Erschii et Gruberi Encycl. V, p. 103.

vestigium minime quadrat in ullum eorum, quae alia via antea nobis obtigere. Verum tamen si quis*) probatum esse velit, poetam, de quo agimus, illa Ovidii opera non solum legisse sed quantum potuerit, in suum usum contulisse, huic testimonia, quae eo pertinent optima, proponere non dubito.

In Metamorphoseon exordio inde a XV, 751 descriptam legimus apotheosin C. Julii Caesaris additasque ad hanc maximas Octaviani laudes. „Praecipue Caesarem, inquit poeta, in sidus novum stellamque comantem vertit sua progenies; neque enim de Caesaris actis

Ullum maius opus, quam quod pater exstitit huius.
. . . hoc praeside rerum
Humano generi, superi, favistis abunde.
Ne foret hic igitur mortali semine cretus,
Ille deus faciendus erat.
816. Hic sua complevit, pro quo Cytherea laboras,
Tempora perfectis quos terrae debuit annis.
Ut deus accedat, caelo templisque locetur,
Tu facies natusque suus.
832. *Pace* data terris animum ad civilia vertet
Iura suum *legesque feret iustissimus auctor*
Exemploque suo mores reget inque futuri
Temporis aetatem venturorumque nepotum
Prospiciens *prolem* sancta de coniuge natam
Ferre simul nomenque suum curasque iubebit,
Nec, nisi cum senior similes aequaverit annos,
Aethereas sedes cognataque sidera tanget;
semper Capitolia nostra forumque
Divus ab excelsa prospectet Julius aede!
850. *Stella micat* natique videns bene facta fatetur
Esse suis maiora et vinci gaudet ab illo.
Hic *sua praeferri quamquam vetat acta paternis*,
— fama — invitum praefert.
858. Sic et Saturnus minor est Jove. Juppiter arces
Temperat aetherias et mundi regna biformis.
Terra sub Augusto. Pater est et rector uterque.
Tarda sit illa dies et nostro serior aevo,
Qua caput Augustum, quem temperat, orbe relicto
Accedat caelo faveatque precantibus absens.[1])

*) Respice p. 9 extr. [1]) Cfr. Ov. Trist. II, 1. 39. 147; V, 1. 49

Talia nunquam scribi potuisse nisi vivo Augusto per se ipsum patet; nec tamen minus facile tanto cum sententiarum tum verborum concentu tibi persuadebis ea lecta gliscente in dies magis etiam Tiberii adulatione in hunc celebrandum Manilium transtulisse, ubi primum iis comparaveris illa, quae sunt in Astronomicis (I, 6—8, 384, 798):

Tu, Caesar, patriae princepsque paterque,
Qui regis Augustis parentem legibus orbem
Concessumque patri mundum deus ipse mereris.
Cetera non cedunt; uno vincuntur in astro
Augusto, sidus nostro quod contigit orbi,
Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor.
Veneris ab origine proles
Julia descendit caelo caelumque replevit,
Quod regit Augustus socio per signa Tonante.
Cernit et in coetu Divum.
rector Olympi (scil. de Octaviano).

Atque etiam huius carminis scriptorem intelleges ab Ovidii blanditiis, quae ad Caesarem, Augustum, Tiberium spectant, profectum ita longius processisse, ut avi partes patri, patris filio daret, iisdem saepe verbis usurpatis. Velut ille exstante Horatii exemplo, quod supra tetigi, aperte dicit Augustum esse, quemadmodum Jovem totius mundi, ita terrarum rectorem ac patrem; at hic iactare non veretur eundem socium per signa Jovis et ipsum rectorem Olympi.

Denuo igitur probamus iuvante Ovidio: Manilium semper reminisci Divi Augusti, quam ob rem Tiberius esse debet, quem cognomine dei appellet. Etiam hoc prior Ovidius (Met. XV, 838, 839) praecepit versibus, quibus Tiberium oraculi instar edit insita ab avo dei natura parem annis Octaviano cognata sidera esse tacturum.

Item quisquis Astronomica scripsit, haud pauca deprompsit e Fastis. Unde ad ea, quae modo ex illis sumpsi, protinus adiunguntur ista verba II, 127—132 (637):

Sancte pater patriae, . . .
. . . iam pridem tu pater orbis eras.
Hoc tu per terras, quod in aethere Juppiter alto,
Nomen habes. Hominum tu pater, ille deûm.

et III, 151—154, ubi Caesar ob rationem temporum emendatam laudatur:

Non haec ille deus tantaeque propaginis auctor
Credidit officiis esse minora suis,
Promissumque sibi voluit praenoscere caelum
Nec deus ignotas hospes inire domos.

ad quae conferas sis ex Astronomicis III, 115, 116:

Quis caelum possit nisi caeli munere nosse
Et reperire deum, nisi pars ipse deorum est?

Alii loci, quibus Manilius cum Ovidio conspirare videtur, sunt:

1) Fast. I, 17: Da mihi te placidum, dederis in carmina vires
Astr. I, 10: Das animum viresque facis ad tanta canenda
2) F. I, 297: Felices animae, quibus haec cognoscere primis
Inque domos superas scandere cura fuit.
A. I, 25: (Mundum) primum interius licuit cognoscere terris
Munere caelestum.
v. 40: Et natura dedit vires seque ipsa reclusit
Regales animos primum dignata movere
IV, 390: Quod quaeris, deus est. Conaris scandere caelum
Fataque fatali genitus cognoscere lege.
3) F. II, 123: Deficit ingenium maioraque viribus urgent.
A. III, 1: In nova surgentem maioraque viribus ausum
Ducite Pierides.
4) F. IV, 17: Causae diu patuere dierum
A. I, 70: Dies suis poterant discernere causis.
5) F. IV, 857 et A. I, 925 iam supra (p. 24) comparati sunt.
6) F. VI, 5: Est deus in nobis
24: Mens quoque numen habet.
A. II, 107: Animum in unum
Descendit deus atque habitat ipsumque requirit.
IV, 895: Exemplumque dei quisque est in imagine parva.
7) F. VI, 8: sacra cano
ibid. 709: Sum tamen iuventrix auctorque ego carminis huius
M. I, 30: Tu princeps auctorque sacri, Cyllenie, tanti.
8) F. VI, 811: doctae assensere sorores
A. II, 49: doctae cecinere sorores

9) F. VI, 269—280 et M. I. 167—181, ubi dum de media terrae statione exponit, alter poeta alterius verbis sua adsimulat.

10) F. I, 217 (cfr. Trist. I, 5, 7) census, quod verbum Manilius etiam saepius pro „divitiae“ ponit.

Etiam plura in libris et Metamorphoseon et Fastorum, si validiore memoria praeditus Astronomicis operam dederis, reperies, quae in Astronomicis quoque sunt, talem speciem prae se ferentia, ut ab Ovidio solo neque ab aliis didacticis poetis, qui Lucretio magistro floruerant, ficta esse videantur. Unde consequens esse dicas, ut Astronomica post illa Ovidii opera exstiterint.

Sed non video, cur ea, quae ante principatum ad Tiberium delatum in lucem prodiere, perlustrem, si quidem, quae aetas Manilii carmen tulerit, aliunde planius apparet. Plus profecto conducet ad eam inveniendam praeteritis Tristibus et Halieuticis atque Ibide, quo in carmine vix tres versus Manilianis aliqua parte similes video, animum paulisper nos attendere in epistolas ab Ovidio e Ponto datas, quas maximam partem anno Augusti emortuali recentiores putant esse.[2]) Quarum in lectione adeo, ut mente retineret, Manilio placuisse consentaneum est inprimis:

I, 1, 47: Locum date sacra ferenti
2, 73: Caesar . . . deus omnia norit
2, 125: Qui vicit semper victis ut parcere posset
Clausit et aeterna civica bella sera
6, 37: Carcere clausi
III, 1, 125: Qua (uxore) nihil in terris ad finem solis ab ortu
Clarius excepto Caesare mundus habet
1, 135: domus Augusti — plena pacis erit
3, 88: patriae magne ducisque pater (scil. Tiberi, Germanici pater)
6, 23: Principe nec nostro deus est moderatior ullus:
Justitia vires temperat ille suas
9, 124: Tu (scil. Auguste) nostras audis inter convexa locatus
Sidera . . . preces.

---

[2]) Cfr. Teuff. hist. lit. rom. §. 245, 2.

Perveniant istuc et carmina forsitan illa,
Quae de te misi caelite facta novo
13, 23: laudes de Caesare dixi.
Nam patris Augusti docui mortale fuisse
Corpus in aethereas numen abisse domus.

deinde

II, 5, 27: Ingenioque meo vena quod paupere manat
Plaudis et e rivo flumina magna facis
Ausus sum tantae sumere molis opus,
Obruit audentem rerum gravitasque nitorque
Nec potui coepti pondera ferre mei.
III, 4, 93: Deus est in pectore nostro,
II, 8, 57: Felices illi, qui non simulacra sed ipsos
Quique deûm coram corpora vera vident,
Quód quoniam nobis invidit inutile fatum,
Quos dedit ars vultus effigiemque colo.
Sic homines novere deos, quos arduus aether
Occulit, et colitur pro Jove forma Jovis.

His ex distichis ei, qui Astronomica scribebat, alia praesto fuisse credes, ut primum tibi in mentem redierint laudes illae, quas in Divum Augustum eiusque heredem ab isto poeta congestas iterum ac saepius ostentavi. Quo quae alia spectare non possunt, ne ea quidem hunc iuvenem ignorasse verisimile fortasse duces, propterea quod similibus fere verbis modo idem modo contrarium dicere videbitur me afferente versus hosce:

A. II, 8: Homeri — ex ore profusos
Omnis posteritas latices in carmina duxit
Amnemque in tenues ausa est deducere rivos.
I, 20: Bina mihi positis lucent altaria flammis,
Ad duo templa precor, duplici circumdatus aestu
Carminis et rerum.
II, 136: Haec ego divino cupiam cum ad sidera flatu
Ferre nec in turbam nec turbae carmina condam.
IV, 886: An dubium est habitare deum sub pectore nostro?
906: Homo . . caput victor . . ad sidera mittit
Sidereosque oculos propriusque adspectat Olympum
Inquiritque Jovem nec sola fronte deorum
Contentus manet et caelum scrutatur in alvo.

915: faciem caeli non invidet orbi
Ipse deus vultusque suos corpusque recludit
Semper volvendo seque ipsum inculcat et offert,
Ipse vocat animos nostros ad sidera mundus
Nec patitur, qui non condit, sua iura latere.

E postremo isto loco praecipue conicies conscium sibi fuisse Manilium, quantum in perscrutanda fati natura deorumque Ovidius eiusque similes a semet ipso superarentur. — Quodsi ab epistolis Ovidii Ponticis eorum, quae ex Astronomicis citavi, verborum origo legitime trahenda est, illae autem in unum coniunctae prius quam anno U. c. 770, quo scriptor mortuus esse dicitur (cfr. Hieron. ad a. Abrahae 2033), aegre circumferri potuerant, usque ad hoc tempus Astronomicis tractandis primam auctoris manum omnino defuisse nonne omnes ad unum facile credent? An reperietur, qui nobis persuadeat iuvenem poetam, de quo quaestio est, iam tum locum obtinuisse inter eos, quorum quod inedita cura est, ut ait Ovidius (in ep. ex Pont. IV, 16, 39), adpellandorum nil mihi iuris adest? Certe sive Manilium in exsulis huius amicissimis numerabis sive Merkelium secutus infestissimis insidiatoribus adiungere audebis, nulla erit causa, cur ei epistolas Ponticas, unde nonnullos fructus perceperit, post mortem Octaviani plurimas traditas esse neges. Assecutus igitur hac quoque via, quae ab Ovidio patet, sum, quod ex animi sententia identidem iam supra inveni: Manilii carmen deberi aetati Tiberianae.

Potest autem annus U. c. 770 ut Astronomicon natalis eiusdem Ovidii opera ita muniri ac defendi, ut commenticium eum et futilem esse neminem iam dicturum confidam. Quod effecturo mihi redeundum est ad Fastos, quorum refingendo corpori, primo tantum libro absoluto, auctor videtur immortuus esse. Demonstravit enim quam luculentissime Merkelius carmina illa, ut ad Germanicum si in Asiam venisset mitteret, Ovidium retractare coepisse ineunte vere anni 770. Perbene autem congruunt de pace quae in primo Fastorum exstant cum iis, quae in primo Astronomicon legimus quaeque Fr. Jacobus olim in progr. Posnan. a. 1830 p. 9 sic illustravit: „Somniabant

homines et Augusti aevo et sub Neroniani imperii principio post finitum siderum decursum auream illam aetatem, naturae dona largissima, perpetuam mortalium pacem, morum honestatem, denique beatissima reditura otia.“ Haec pax quin advenerit, Ovidius non dubitat, cum scribit ad Germanicum:

I, 67: (Jane) dexter ades ducibus, quorum secura labore
Otia terra ferax, otia pontus habet.
I, 281: Pace (inquit Janus) fores obdo, ne qua discedere possit,
Caesareoque diu nomine clusus ero.
Pax erat et vestri, Germanice, causa triumphi:
Tradiderat famulas iam tibi Rhenus aquas.
I, 711: Frondibus Actiacis comptos redimita capillos
Pax ades et toto mitis in orbe mane.
Dum desint hostes, desit quoque causa triumphi;
Tu ducibus bello gloria maior eris.
I, 701, 2: Gratia dis domuique Tuae, religata catenis
Iam pridem vestro sub pede bella iacent.

Neque Manilius, nisi in eandem opinionem discessisset, aut in prooemio posuisset:

„Iam propiusque favet mundus scrutantibus ipsum
Et cupit aethereos per carmina pandere census,
Hoc sub pace vocat“

aut in fine libri I:

„Sed satis hoc fatis fuerit; iam bella quiescant.
Atque adamanteis discordia vincta catenis
Alternas habeat frenos in carcere clausa“.

Atque etiam ex his extremis versibus intelleges, quam conspirent non modo sententiis sed etiam hic illic verbis Ovidius et Manilius. Pax autem, quam celebrant, vix alia esse potuit, ut Merkelius docte ostendit, atque illa post proavos nostros a Germanico domitos. Namque nullum tunc alium hostem fuisse Tacitus testatur in Annalibus II, 26 et bellum pro confecto acceptum esse ibidem c. 41. Ante pacatos Germanos vix unum annum constat fuisse sine gravi bello. Sequitur, ut priusquam exeunte anno 769 neque Ovidius neque Manilius in spem pacis venire aut eam ut praesentem carminibus decantare potuerint. Primum igitur Fastorum librum, quem nomine Caesaris Ger-

manici ornatum vides, ante annum 770, quo a. d. VII. Kal. Jun. clarissimus ille dux de multis Germaniae gentibus triumphavit, quis est qui scriptum esse existimet? Quod quoniam nemo nostra aetate facere audet, velim nunquam iam inveniantur, qui priora Fastis Astronomica fuisse statuant! Quin etiam ego, si quid iudicii collocare in meo sensu nefas non est, ad eam opinionem sum propensior, ut retractatum Fastorum librum iam ante incohata Astronomica Manilio in promptu fuisse arbitrer. Non enim multum abest, quin Astronomicon I, 923, 924 e Fastorum I, 701, 702 manasse mihi quidem persuadeam. Cum vero Ovidius aestate a. 770 diem supremum obiisse videatur supremumque poetae opus una cum ceteris bonis relictis Romam esse perlatam veri simile sit, haud scio an statuendum sit primum Astronomicon librum sub finem illius anni esse inceptum. Hoc ipso tempore, quo Germanici pompae spectacula in ore omnium fuere, si Manilium ad canenda sidera se conferentem animo finxeris, nullo iam modo, ut iam supra pluribus exposui, tibi erit admirationi, quod multa carmini cladis Varianae mentio inserta est. Tum demum detrimentum illud, quod cogitare ipsum Romanos antea piguit, iis videri potuit adeo reconciunatum, ut eius memoria impune redintegraretur. Quae argumenta etsi nulla esse dicas, tamen ad alios annos aberrare prohiberis. Ipse enim Germanicus, apud quem in gratia se ponere Fastis oblatis Ovidius voluit, mihi annum U. c. 770 defensitanti subsidio venit.

In carmine, quod Phaenomena et Prognostica Solensis continens Aratea inscribitur cuiusque alium auctorem (velut Domitianum) pronunciare per auctores[3]) mihi quidem certissimos haud quaquam licet, filius ille Tiberii literatissimus versibus effert eandem sine dubio pacem, quam ab Ovidio et a Manilio collaudatam supra demonstravi. Neque, quamquam in epistola quadam e Ponto ad Suillium data (IV, 8, 73) legimus de Caesare:

„Modo bella geris, numeris modo verba coërces“

---

[3]) Cfr. Teuff. hist. lit. Rom. §. 270, 7.

Merkelio iudice probabile est meminisse eum pacis ante hiberna a. U. 769, quibus positis e Germanorum finibus Romam triumphandi causa redierat. Nam versus iste Ovidianus ita ambiguus est, ut etiam in omne carminum condendorum studium valeat, neque acrius spectat ad Aratea quam ad comoedias Graecas, quas a Caesare compositas esse Suetonius[4]) testatur. Ac ne hoc quidem necesse videtur e versibus Fastorum I, 23, 24:

„Scimus, et ad nostras cum se tulit impetus artes,
Ingenii currant flumina quanta tui“,

unde nihil prorsus amplius quam et Ovidium et Germanicum arti poeticae vacare cognoscimus, nos efficere, ut illo retractante Fastos hunc iam Arato latine interpretando toto animo se dedisse censeamus. An quod Ovidius in Fastis I, 67 Ianum orat:

„Dexter ades ducibus, quorum secura labore
Otia terra ferax, otia pontus habet“,

haec potest esse causa, cur Merkelio concedamus eum ante in Germanici carmine[5]) legisse:

„Si Venus ingressa est spatiosi sidera cancri,
Pacem mundus habet; non ulli corpora soles
Pestiferi incendunt e. qu. s.“?

Aliud sentire hunc, aliud illum per se ipsum patet. Hoc tantum sine ulla dubitatione confirmaverim Caesarem armis depositis triumpho de Germanico acto, cum otium diu frustra exoptatum nanctus esset, pace anni 770 ita usum esse, ut cum astronomicis rebus tum Arati carminibus, quae ornatissimis atque optimis versibus, ut ait Cicero, de caelo stellisque composuit, industriam et curam impertiret. Tum denique ad Tiberium, cuius quales essent mores mira pietate sero intellexit, suo iure scribere potuit, quae sunt in carminis prooemio inde a Phaen. v. 5:

„Quantum etenim possent anni certissima signa,
Si non parta quies Te praeside puppibus aequor
Cultorique daret terras, procul arma silerent?“

---

[4]) Suet. Calig. 3. — Plin. N. H. 8, 42, 155. [5]) Breysig. Progn. fragm. III, 89.

Iam quid Aratea ad Manilium eiusque Astronomica pertinent? Quod si quaeritur, vix a veritate recedet, quisquis Manilium dicet, priusquam fati leges in carminis formam redigeret, consilium Germanici exploratum et compertum habuisse. Insignis enim atque inauditus est horum poetarum consensus in praefando: alter hanc rem sic instituit:

„Ab Jove principium magno deduxit Aratus
Carminis; at nobis, genitor, tu maximus auctor
Te veneror, tibi sacra fero doctique laboris
Primitias . . .“

alter initium sumit ab his:

„Carmina divinas artes et conscia fati
Sidera, diversos hominum variantia casus,
(Caelestis rationis opus!) deducere mundo
Aggredior
Hospita sacra ferens
Hunc mihi tu, Caesar, patriae princepsque paterque
Das animum viresque facis ad tanta canenda . . .
(Tu princeps auctorque sacri, Cyllenie, tanti).“

Quale enim discrimen inde oritur, quod hic principis divini benevolentiam audacius sine ullo circuitu anfractuve captat, ille fortasse signa maiestatis Tiberium aversari non ignorans ad exemplum Ovidii, facta inter principem et Jovem comparatione, eandem gratiam affectat, tale meo quidem iudicio non est ita comparatum, ut consensum eum, quem dixi, sententiarum vel verborum obturbet. Atque etiam manifestius erit iuvenes, de quibus agimus, poetas quadam necessitate inter se coniunctos esse, si legeris apud Germanicum (Phaen. 11, 12):

„Nunc vacat audacis in caelum tollere vultus
Sideraque et mundi varios cognoscere motus“,

haecque verba contuleris, quae Bentleio auctore pro fide codicis Gemblacensis sive Veneti Manilius ipse sic scripsit:

„Iamque favet mundus propius scrutantibus ipsum
Et cupit aethereos per carmina pandere census.
Hoc sub pace vacat: iam nunc iuvat ire per altum
Aëra et immenso spatiantem vivere caelo
Signaque et adversos stellarum noscere cursus
Quod solum novisse parum est.“

Nonne ipsis verbis Germanici Aratea Astronomicon auctor tangere videtur? Deinde addere, tale opus nondum omnibus suis numeris ac partibus arti astrologicae, quae quidem nunc sit, satisfacere eaque de causa novo carmine adiuvandum esse? An quisquam paulo ante Manilium principe Tiberio in publicum prodiit, quem varios stellarum cursus noscere plus iuverit quam Germanicum? Cum priores poetae, quibus Arati opera placebant, ad Graecum verbum Latine reddentes eorum nec vitia ad excultioris artis praecepta emendassent nec virtutes auxissent, Germanicus quidem[6]) fabulas nonnullas Arato plane intactas addidit, quae apud hunc non recte disposita intellexerat in meliorem ordinem redegit, plura quae falsa ab Arato prodita esse ex posterioris aetatis astrologorum libris cognoverat, correxit. Hunc igitur solum Manilii, cum carmini suo prooemium praemitteret, animo obversatum esse opinor, hunc solum cordi fuisse ei, qui in Astronomicis (I, 117) „magna cum parvis simili percurrere cura“ studeret, neque tamen cunctis eius optatis respondisse. Neque enim amplius requirere non potuere, quicunque nutu et arbitrio Tiberii gubernari volebant, praesertim cum hic princeps et ipse non veterum deorum numine sed fato sideribus ab illis insito omnia regi crederet. Hoc fatum a poetis carmina de se cum poscere videretur, iuxta Germanicum Manilius constitit, quem (I, 16):

„ . . . impensius ipsa
Scire iuvat magni penitus praecordia mundi
Quaeque regat generetque suis animalia signis
Cernere et in numerum Phoebo modulante referre.“

Ac quemadmodum ille (Phaen. 16) Tiberio supplicat:

„Pax tua tuque adsis nato numenque secundes!“

ita hic deae, qua nulla Augusti heredi potentior visa est:

„Faveat magno, Fortuna, labori“.

Tali intellego vinculo Germanicum et Manilium inter se devinctos fuisse, quod, tanta in prooemiis et Arateorum et Astronomicon similitudine et propinquitate facere non possum,

---

[6]) Cfr. J. Frey, de Germ. Ar. interpr. p. XXIV.

ut alterum ab altero divellam et distraham. Qua in re nisi fallor, rectissime nos acturos existimo, si iuvenes illos eodem fere tempore ad suum quemque carmen componendum aggressos esse statuemus, nec per me non licet, in eam sententiam discedas, quam Merkelius alia ratione (p. 56) male defendit, ut Manilium prius quam Germanici Aratea edita essent, in scribendis Astronomicis haesisse dicas. Neque enim, excepto huius operis prooemio, Manilium video per quatuor libros ulla ex parte Germanici versus suis accommodasse. Primum caelestia signa ab eo disponuntur alio ordine atque quem Arati interpres (vv. 24—725) servat; deinde alius alia ratione posituras siderum adumbrat: porro ad ea nuncupanda modo Latinis modo Graecis nominibus usi poetae variando inter se differunt[7]); tum signis uterque non semper easdem fabulas attribuit, atque in quibus alter multus est, alter eas leviter perstringit quorumque fidem Germanicus in dubitationem vocat, eas tanquam veras laudare videtur Manilius[8]), denique quasdam hic enarrat ille silentio praetermittit[9]). Quae vero locutiones poetis communes memoria dignae sunt, has ab aliis, qui priore tempore Arati carmina in Latinum converterant vel de suo opera astronomica confecerant, ambo simul adsumere potuere[10]).

Quinti denique libri Astronomicon auctor exordium sumit a tali sententia, qualis ad redintegrandam Germanici memoriam nescio an maxime idonea sit:

„Hic alius finisset iter signisque relatis
Quis adversa meant stellarum numina quinque,
Quadriiugis et Phoebus equis et Delia bigis,
Non ultra struxisset opus caeloque rediret
Ac per descensum medios percurreret ignes
Saturni, Jovis et Martis Solisque sub illis
Post Venerem et Maia natum te, Luna, vagantem.“

---

7) Arat. 25, 207, 283, 270, 286, 335, 367, 394, 426, 693. Astron. I, 275, 348, 323 (V, 510), 271, 396, 440, 421, 415, 272. 8) Astr. I. 337—340 = Arat. 276. Astr. I, 403 = Arat. 345—355. 9) Arat. 31, 72, 103—146, 157—164, 315—320. Astr. I, 323, 421. 10) Arat. 67. Astr. I, 315 = Cic. de nat. deor. II, 43, 108.

Alius ille quis fuerit si ex me quaero, mihi invito venit in mentem iterum eius, qui Tiberii aetate Aratea scripsit. Quoniam enim horum fragmentis, quae supersunt, fides nequaquam abroganda est, Germanicus in opere suo postremum id egit, ut quid Zodiaci signa planetaeque ad tempestatem commutandam valerent paucis explicaret; de reliquis autem sideribus tacuit fefellitque spes eorum, qui Phaenomena legentes totius caeli speciem adamaverant. Hoc ipsum Manilius, cum quantae qualesque signorum XII vires essent libro IV exposuisset, in extremum poema properans, ut opinor, recordatus est. Quod ne sentiam, quid tandem impedimento est? Nonne recurrere possum ad superiora, quibus librum Astronomicon V vix ante annum 775 scriptum esse probaverim, hisque addere, quod Germanicus anno U. 772 auctumno ineunte mortuus est? Nonne hinc talis conclusio efficitur: Manilius suo carmini finem imposuit multo post quam Germanici carmen confectum et absolutum fuit? Nonne praeterea veri est simillimum, eum, qui primos cuiusdam carminis versus plane cognovisse iudiciis parum ambiguis arguatur, ne ultimos quidem ignorasse? Ita mehercle fieri potuit, ut Manilius Germanico studiorum olim socio imperfectam rationem vitio duceret, neque igitur sine omni probabilitate ad ea, quae supra posui, cogitatione licet haec fingi: „consiliis carminum faciendorum inter poetas communicatis inter componendum nescio quam consulto alter ab altero nihil quaesivit; tum demum, cum Germanici Aratea satis pervulgata — quamquam Suetonius de iis ipsis nihil tradidit — lectitataque fuere, ut vel verba apud alios scriptores furtim ad illa spectantia ab omnibus fere intellegerentur; tum demum, inquam, in exordio extremi Astronomicon libri Manilius vitium id, quod in Prognosticis animadverterat, paucis significavit.“ Quae si tibi quoque verisimilia videbuntur, inde sententiam Merkelii supra tum reiectam tum receptam intra suos terminos coerceas (p. 56. 69). — —

Sed haec omnia quid sibi volunt? Quoniam Astronomicon libris suum cuique annum quasi natalem adscribere in animum induximus, quid iam iuvat docere librum V aetate poste-

riorem quam Aratea esse, si aliunde (p. 43) certiores temporis numeri nobis suppeditantur? Ultra pacem, quam ab Ovidio Germanico Manilio aequis deinceps laudibus ita praedicatam ostendimus, ut carmen, de quo quaestionem instituimus, aestatem abhinc anni U. c. 770 superare non possit, nihil prorsus ex his poetis eruimus. Ad coniecturas vero progressi Manilium et Germanicum probabamus eodem fere tempore in facienda astrologica poemata incubuisse, hunc autem cum illo primos tantum sui operis versus sive argumentum consiliumque communicasse, haecque de re in orbem quasi volvebamur, cum Manilium Astronomica perorantem Arateorum memorem propterea dicebamus, quod eum prooemiantem huius carminis gnarum fuisse credebamus. Quid inde redundat ad rem nobis propositam? Quamdiu debilia debilibus ita fulcire, ut uno adempto omnia ne corruant periculum sit, in animo est? — Haec ac similia quisquis iam me interrogaturus est, ei mea sponte confiteor modo me significasse cogitationes eas, quae cum animum meum subiissent, inde nova de Manilio et, quantum equidem scio, inaudita suspicio coorta est. Quae ipsa si conquisitis protinus a me argumentis extrinsecus ita firmari potuerit, ut ad veritatem emergat, cum meliore luce omnia adspergentur tum de singulorum Astronomicon librorum annis non frustra quaeretur. Etenim quas res ad eam corroborandam aptissima esse censeo, ex iisdem si tibi placebunt, primum facile cognosces, qui anni libros II et IV tulerint, deinde appositis iis, quae supra monstravi, temporis indiciis ratione et via ceterorum quoque librorum aetatis fines efficies, ut satis plane eluceant.

Prius igitur quam de iis, quae hoc capite continentur, iudicium fiat, videamus de recentissima illa suspicione ac de eius probabilitate.

Caput VII.

De Manilio Germanici socio.

Duo iuvenes ubi primum non solum eodem fere tempore eademque in urbe vixisse verum etiam literarum artiumque studio sibi pares fuisse observavimus, haud sane multum abest, quin etiam alterum in consuetudinem alterius venisse cogitemus. Est vero necesse nos tale quid suspicari, si qua ex parte alter alterum non sine cura respicere videtur. Ac iam supra dictum est eam intercedere inter Astronomica et Aratea similitudinem, ut huius carminis si non una omnes, certe primos versus illorum auctorem ante incohatum carmen suum perbene cognovisse coniciendum sit. Deinde crescens illa suspicio num aliis locis contra veritatem repugnaret perscrutanti mihi tot tamque clara, ut opinor, verae rationis signa apparuere ex improviso, ut id, quod esse potuisse initio finxeram, profecto fuisse mox mihi persuaserim. Nunc igitur Manilium dico quondam inter familiares Germanici et domi admirantes et foris comitantes versatum esse.

Erit autem operae pretium huius rei quam optima eligere testimonia. Nam ipsa si stabit, excepto libro V, Astronomicis auctorem apparebit inde ab anno U. c. 770 per triennium fere intentum fuisse. Propterea noli admirari iterum me deflectere ad tales res, quales a re proposita in speciem alienae sint. Mox et ipse in spem venies id, quod iam diu moliti simus, nos recta etiam assecuturos.

Et primum quidem de themate, quod vocant, Germanici dico. Id enim quin Manilius quarto carminis sui libro interposuerit, minime dubium esse existimo. Tam apta sunt ad celebrandum illum iuvenem, qui a moribus Tiberii longe diversus civili ingenio miraque comitate unus omnium maxime floruit, haec verba, quibus poeta (IV, 209—212. 548—552) indolem partuum Librae adumbrat:

„Hic etiam legum tabulas et condita iura
Noverit atque notis levibus pendentia verba,

Et licitum sciet et vetitum, quae poena sequetur,
Perpetuus populi privato in limine praetor."
„Felix aequato genitus sub pondere Librae!
Iudex examen sistet vitaeque necisque
Imponetque iugum terris legesque rogabit,
Illum urbes et regna trement nutuque regentur
Unius, et caeli post terras iura manebunt."

Mense enim, cui inde a die XIX Librae signum praeerat, Septembri natum fuisse eum, quem Augustus Tiberio adoptandum dedit, veri videtur simillimum, propterea quod in memoriam patris illum mensem Caligula Germanicum appellavit.[1]) Quae

[1]) Momms. chronol. Rom. p. 305. — Suet. Calig. c. 15. Huic loco simul atque Acta fratrum arvalium ab Henzeno a. 1874 restituta dedita sane opera comparavi, extemplo mihi quidem persuasi Suetonium de nulla alia re narrare nisi de honoribus iis, qui ad dies aut natales aut inferiales spectavere. Idem in vita Oct. c. 100 e voluntate populi Romani docet nomen mensis ob diem natalem viri celebrandi fuisse commutandum. (Cfr. adn. 8.) Quodsi Germanicum mense Octobri mortuum et ossa eius vere a. 773 Romam deportata esse inter omnes constat, sat esse probabile censeo, quod iam Haakhius (in Pauly. encycl. III, p. 838) posuit, in Septembrem mensem incidisse eius natalem hancque extrinsecus fuisse causam, qua Caligula adductus sit, ut Germanicum nunquam principem Julio et Augusto apponeret. Atque huic rationi aliquanto maiorem fidem habendam esse existimo, quam coniecturae illi Henzeni, qua recepta in Actis fr. arv. (p. XLIV et com. p. 52) a. d. VIIII kal. Junias Germanici natalem fuisse credant. Neque enim ea ad Acta a. 40 fundata est in marmore literas maxime necessarias ad unam omnes continenti, sed in folio chartaceo, ut auctor ipse confitetur, valde mutilo hincque videtur in ambiguo relinquendum, in honorem patris an fratris annua sacra institui Caligula iusserit. Nam Suetonius totam Germanici gentem commemorat illo tempore publice honoratam esse atque Acta et ipsa huic rei testimonio sunt. Deinde dubitare licet, Acta a. 40 et 38 rectene altera alteris suppleantur an potius in marmore a. 38 mutilo non de die natali Germanici sed de alio (velut inferiali) mentio fiat. Itaque quamvis ingenium Henzeni magna religione reverear, Actis a. 38, quae paulo ante natalem Divi Augusti habentur, nequaquam dissuadentibus feci cum iis, qui Germanicum Septembri mense natum esse arbitrentur, necdum, quod istud caput in Libra posui, in timorem perveni, ne quis levioris id esse ponderis iudicare possit. — Plura de ea re (cfr. Th. Momms. in Herm. XIII. p. 246) alias et alibi dicam.

vero ad privatum praetorem attinent, ea sine ulla iniuria praedicari potuere de eodem: talia decebant futurum principem, in quo benevolentiam singularem conciliandaeque hominum gratiae ac promerendi amoris mirum et efficax studium fuisse tradunt. Neque aliis tollit Germanicum laudibus Ovidius in prooemio Fastorum, cum scribit (I, 21. 22):

„Quae sit enim culti facundia sensimus oris,
Civica pro trepidis cum tulit arma reis".

Porro idem iure vitae necisque usus est in consulatu, quem statim post quaesturam gessit[2]) Quem honorem priusquam iniret, ad componendum Orientis statum profectus et Armeniae regem devicit et Cappadociam in provinciae formam redegit. Has ad res quid tandem facilius referas quam istos versus:

„Imponetque iugum terris legesque rogabit,
Illum urbes et regna trement nutuque regentur
Unius . . ."?

Insuper accepimus[3]) rogante Tiberio Patrum decreto permissum esse clarissimo illi duci maius imperium quam iis, qui sorte aut missu principis provincias obtinerent. Denique si quis legit:

„et caeli post terras iura manebunt"[4])

haec verba paulo obscuriora quid impedit, quominus ad studia Germanici astrologica collineari a Manilio censeat? quid, quominus ad ea conferat Ovidianum illud (ex Ponto IV, 8. 73):

„Modo bella geris, numeris modo verba coerces"?

Neque secus multa ex iis, quae in quinto Astronomicon inde a vs. 295 de Sagittae Haedi Lyrae genituris habentur, quadrant in Germanici personam, quam rhetoris poetae docti ducis magistratus optimam fuisse Suetonius testatur. Quin etiam quod in eodem libro artem scenicam eiusque ex magistris celeberrimis Menandrum solum miris verbis commemorat, Manilius ad id studio Germanici, qui maximopere Graecas comoedias adamasse atque etiam imitatus esse dicitur, impelli vi-

---

[2]) Suet. Cal. c. 1. [3]) Tac. Ann. II, 43. [4]) De verbo manendi i. e. standi inspice sis I, 180. 729; II, 309.

detur. — Quid? quod amicum esse poetam ei, quem tutela Librae et patrocinio uti haud dubie inter aequales observavit, conicere licet e versu IV, 548:

„Felix aequato genitus sub pondere Librae".

Nam praeterea quid invenitur causae, cur ille et Librae partum tali verbo insignem faciat neque reliquorum siderum pupillos felices praedicet?

Iam vero haud temere nescio an suspiceris visum esse a Manilio anno U. c. 770 Germanicum triumphantem et in pompa spectantes captivis spoliis simulacris montium fluminum proeliorum delectantem[5]). Ac iam supra, cladis Varianae mentionem recuperatis aquilis ignominia populi Romani exstincta maxime Germanico honori duci posse, quatenus necesse erat, exposui. Hoc loco adiciendum mihi est, quod poeta quemadmodum Chelarum partum sic eam vicinitatem, unde ille summam sibi gloriam acquisivit, premere solet. Dicit enim Germaniam III, 117 siccam, IV, 692 inter suos partus obstupefactam v. 719 flavam per ingentes partus surgentem, v. 794 feris tantum dignam matrem. Neque vero hoc verborum genere ceteras terrae regiones distinguit. Quare iudicare cogimur datam fuisse ei antea occasionem Germanos ipsos propius spectandi. Tempus autem huic rei opportunissimum fuit, cum illorum victor Urbem intraret. — Sed fortasse ipse quoque Manilius duce Germanico in sedibus Cheruscorum, Chattorum, Angrivariorum quaeque aliae nationes usque ad Albim colebant sive stipendia merens sive animi causa versatus est, ipse asperitatem nostri caeli, difficultatem deviorum, ferociam hominum et bestiarum moleste tulit, ipse in saltu Teutoburgensi oculis conspexit anno septimo post cladem Varianam „graves rerum hominumque ruinas". Hoc quidem pro certo habeo Manilium post triumphum Germanici in comitatu fuisse, quod scire nostra in quaestione plus valet.

Itaque missis coniecturis, quibus indulgens vereor, ne ad nugas ineptiasque effingendas descendam, transeo ad testimonia

---

[5]) Tac. Ann. II, 41.

ea, quibus Astronomicon auctorem cum Germanico iter, quod Tiberius imperaverat, per Asiam fecisse demonstrem. Horum unum iam p. 36—39 in disceptationem vocatum est. Constat enim versibus illis (IV, 763—766), quibus a poeta Rhodus insula mirum in modum celebratur:

„Virgine sub casta felix terraque marique
Est Rhodus, hospitium recturi principis orbem
Tumque domus vere Solis, cui tota sacrata est,
Cum caperet lumen magni sub Caesare mundi.“

Negavimus hoc loco quidquam subesse, quod exilium Tiberii in memoriam revocari indicaret. Compertum autem si nobis est, et ipsum Germanicum voluntate Augusti ad imperium destinatum fuisse eundemque iussu patris in Asiam proficiscentem in insula Rhodo aliquamdiu moratum esse atque ibi, Pisonem inimicum e naufragio cum servaret, civilissimi ingenii specimen dedisse, si deinde ex iis, quae scriptores saeculi Augusti posteris tradidere, satis liquet neminem Caesarem illa aetate in omnes partes aptius lumen magni mundi quam Germanicum dici potuisse, — si haec cuncta refelli nequeunt locupletissimis testibus praesentibus, quid tum? Nonne illos versus, quos iterum interposui, de filio omnibus carissimo accipere malemus, quam de patre, qui in dies magis omnium honestorum odium in se conflaverit? Atqui de summis Germanici virtutibus non solum adulatores consentiunt verum etiam integerrimi morum censores. Necessario igitur consequens videtur, quod modo significavi.

Quodsi furtim Germanicum Rhodum deversum ante oculos legentium ponit, Manilius nonne etiam tali voce ad efficiendam hanc rem elegit, qualis ex ore sociorum audiri solet? Nonne „tum“ particula usus animo respicit ad illud tempus, quo ipsi in insula felici quiescere licuit? Velim hoc loco idem atque ego sentias: tum non modo novum habeas testimonium necessitatis, qua Manilium cum Germanico coniunctum fuisse dixi, sed etiam, cur me admonente librum Astronomicon quartum anno U. c. 770 praeterito compositum esse colligas. At ut id tibi persuadeam, opus est te gravius moveri.

Petens igitur[6]) insulam, quae Phoebo sacrata erat, ad Colophona appulsus Germanicus Clarii Apollinis oraculum, quod consuleret, adiise narratur. „Sacerdos Mileto accitus numerum modo consulentium et nomina audit: tum in specum degressus hausta fontis arcani aqua ignarus plerumque literarum et carminum edit responsa versibus . . et ferebatur Germanico per ambages, ut mos oraculis, maturum exitium cecinisse". Atque etiam de hoc Phoebi adyto recordari mihi quidem videtur Manilius; neque enim facere poteris, quin miram rerum similitudinem Tacito, qui illius narratiunculae auctor est, cum poeta, de quo agimus, esse agnoscas, ubi primum in prooemio libri Astronomicon II, 53—56 legeris:

„Quaeramus
Undam . . occultis meditantem murmur in antris,
Quam neque durato gustarunt ore volucres
Ipse nec aethereo Phoebus libaverit igni.
Nostra loquar: nulli vatum debebimus ora."

neque si alia itineris vestigia apparebunt aliquanto evidentiora, utrumque scriptorem mentis oculis eundem locum perlustrasse, ut spero, mecum credere recusabis. (Cfr. p. 82.) Quin te quoque praevideo eo progressurum, ut librum illum post exscensionem in Asiam factam scriptum esse conicias. Iam enim in Annalibus (II, 54) legimus Germanicum vere anni U. 771 cupidine veteres locos et fama celebratos noscendi incitatum, cum ad Ilium navigasset, in huius urbis regione ea, quae varietate fortunae et populi Romani origine veneranda essent, contemplatum esse. Vix igitur dubium est, quin huic duci mentionem patriae Priami gratissimam Manilius putaverit atque, si omnino versus edebat, ad eam frequentandam inclinaverit, nempe si peregrinantis socium eum fuisse recte ponimus. Mutatis autem mutandis sic ratiocinari fas est: poeta si in celebrandis Troiae rebus mire multus est, non sine causa una cum Germanico hanc urbem adiisse arguitur. Atqui videmus eum libri II initium sumere ab Homero patre iisque va-

---

6) Tac. Ann. II, 54.

tibus, qui imitando eum expressere. Idem saepissime in memoriam reducit Troiam eiusque regem celeberrimum cum Hectore, qui fortasse ut Achilles Alexandro, sic Germanico placuit. Pergamus igitur suspicari necessitatem, quam quidem domi inter Germanicum et Manilium intercessisse e carminibus eorum supra coniectavimus, in itinere Asiatico esse continuatam. Quod si opportuno quodam loco usque ad persuadendum confirmari potuerit, non temere, sed quadam cum probabilitate Astronomicon librum II haud ita multo post Ilium relictum incohatum esse statuemus.

Accedit, quod regna signorum caelestium per partes orbis terrarum tam luculenter Manilius describit, quam accuratam harum rerum cognitionem nullo modo adipisci nisi magnis terra marique factis itineribus potest. Optime autem nescio an hoc cogniturus sis, si descriptionem, quae quarto libro continetur inde a versu 585 usque ad 815, totam sive modo versus 671—675 cum enumeratione, quam — ut exemplum dicam — in Fastis inde a IV, 273 Ovidius plerumque intra domesticos otians facere potuit, dedita opera comparabis. Quaecunque regiones ab Illyria usque ad extremos Parthorum fines Germanico peragrandae fuere, eas in Manilii chartis inscriptas poeticis quasi coloribus reperies; at Ovidii ab ieiunitate animum te aversurum confido.

Neque minus nostram ad causam pertinet, quod Astronomicon auctor ad illustrandas suas sententias imagines de itinere repetitas saepius exspectatione carmini interposuit, velut II, 50. 58. 59. III, 26. V, 1. Etenim hinc quoque patet eum, qui incredibili quadam vitae obscuritate ad hanc quaestionem nos allexit, non fuisse in numero hominum semper fere domi otiantium atque etiam superiora simul respicienti mihi tantus venit animus, ut partem Astronomicon eam, quae inter librum I et V exstat, a socio Germanici in ipso itinere confectam esse paene iurem.

Haec res quantopere nobis in exploranda carminis aetate sudantibus blanditur! Prosperrime procul dubio in tractandis rebus caelestibus unus quisque procedere poterat in Oriente,

ubi Jove plerumque sereno incunabula astronomiae posita fuere. In Asia necesse erat poetam, qui de caelo stellisque dicere secum constituisset, in dies magis divino inflari spiritu, quo penitus incitante oratio facili negotio numeris includitur versusque — quam artem Manilii potissimum propriam fuisse inter omnes constat — quasi effunduntur et in locis quoque impeditis bene fluunt. Ecce deinde causam probabiliorem, cur multa in Astronomicis incohatum neque perpolitum carmen coarguant eaque primo impetu iacta iudices; ecce causam, cur saepissime et perspicuitatem orationis et aequabilitatem in libris primis desideres. Defecit profecto poetam, cum Asiae provincias regnaque peragrabat atque semel in Aegyptum se conferebat, tranquillitas illa animi ad rem accurate tractandam maxime necessaria. Eaque tum demum illi rediit, cum mortuo amico in Urbem redux factus multis mensibus intermissis tristissimae huic orbitati solatium invenit. (Cfr. p. 43.)

At dixerit quispiam haec omnia argutius subtiliusque excogitata vel minus certis argumentis confirmata, quam quibus fidem habere homini prudenti liceat. Hoc fortasse recte iudicaret, nisi in quarto Astronomicon locus superesset, unde, quo anno ipse scriptus sit, necessario, ut puto, manifestissimis indiciis cognoscas. — Hoc loco totius argumentationis nostrae quasi cardo vertitur, nobisque dantur ansae, ad quas alligata cetera temporis adminicula per se ipsa infirmiora in unum firmissimumque huius rei columen coniungamus. Quod si quis funditus evertere potuerit, in cassum ac frustra hoc capite me disputasse non impediam quin censeat, neque indigne patiar, ut etiam ex iis, quae supra nova luce illustrasse mihi videor, multa in pristinas tenebras recidant; si minus, quaecunque huic dissertationis parti antecedunt, ea etiam meliore in lumine collocata tibi commendabo. Utamur igitur opportunitate ad controversias dirimendas data. Legimus in eo, quem modo laudavi, libro inde a versu IV, 773:

„Hesperiam sua Libra tenet, qua condita Roma
Orbis et imperio retinet discrimina rerum
Lancibus et positis gentes tollitque premitque,

Qua genitus Caesarque meus nunc condidit orbem
Et propriis frenat pendentem nutibus orbem."

His ex versibus tres primi, qui Romam, quod in Hesperia, regno Librae, condita sit, huic signo imperium orbis terrarum debere ostendant, a consilio nostro, quod quidem ad Germanici et Manilii societatem pertinet, alieni sunt atque ideo tantum ante oculos positi, quo melius versus subsequentes intellegantur. In iis enim aliquamdiu consistendum nobis est. Rursus fiunt verba de Libra, quo sidere Caesarem Germanicum natum fuisse e Suetonio antehac cognovisse nobis videmur, atque etiam a poeta partus quidam illius nomine Caesaris nuncupatur. Cum autem alium Caesarem eadem in sorte fuisse saeculo Augusto plane ignoremus, maxime consentaneum est nos ita ratiocinari, ut illa verba de Germanico solo dicta esse statuamus. Quid? quod nihil, si genituram Chelarum excipias, de hoc duce praedicari potest aptius quam quae versibus IV, 776. 777 continentur. Germanicus profecto condidit orbem. Initio enim anni U. c. 771 per Graeciam eiusque insulas itinere superato cum Asiam teneret, profectus est ad Armenios eisque rege dato perrexit ad Cappadoces, quibus dicionis populi Romani factis exeunte anno amicitiam ac foedus cum Parthis renovavit atque omnes eorum res quam optime constituit. Parthorum autem regnum maximis opibus Romano imperio simillimum Manilius versibus libri quarti 674. 675, qui sunt:

„India notitia maior, Parthique vel alter
Orbis et in caelum surgentis moenia Tauri",

vi particulae, quae est „vel", satis dubia ita commemorat, ut sive a Parthis ipsis sive ab Armeniis alterum terrarum orbem possideri intellegamus: Utut igitur est, hoc nullo fere modo dubium esse potest, quin extra imperii Romani fines alter terrarum orbis Germanici opera usus fuerit[7]). Ac propriis mire frenavit idem pendentem nutibus orbem. Nam cum e senatus consulto summam sane potestatem in Oriente haberet,

[7]) Tac. Ann. II, 53—58. — Respice p. 41: Astr. V, 376. 377.

usque ad mortem, quae a. d. VI. Id. Oct. (Kal. Antiat.) anno 772 accidit, omnium gentium saluti tanta diligentia prospexit, ut plurimum apud eas auctoritate valeret: omnes habuit ad suum ipsius arbitrium et nutum se accommodantes potius quam absentis principis, qui motum Orientem non posse pacari nisi Germanici sapientia iam pridem sibi persuaserat. Quem ad eventum celebrandum nulla usquam aut brevior aut pulchrior reperitur laus quam in Astronomicis Manilii. Adde quod hic poeta praeter consuetudinem priorum poetarum Parthis, qui voluntati Germanici obsecuti sunt, aliquid gloriae attribuit in eodem quarto libro versibus 803. 804:

„Magna iacet tellus magnis circumdata ripis
Parthis et ab Parthis domitae per saecula gentes“,

at Cappadoces, quorum regnum clarissimus ille dux crebris factis seditionibus in provinciae formam redigere coactus est, non leviter obiurgavit ibidem versu 760:

„Nemeaee potiris . . regno feroc'i Cappadocum“.

Quibus cunctis animadversis, neminem alium nisi Caesarem Germanicum a Manilio laudibus affici ego quidem non is sum, qui sat probabile esse negem. Haec res, si quidem Germanicum a Libra genitum esse antea recte[8]) statuimus, videtur mehercle prope manifesta.

Inde etiam extemplo poeta amicus Germanicus fuisse probatur; nam: meus, inquit, Caesar condidit orbem. Idemque versus indicio est haberi illum in ducis comitibus, quandoquidem nunc particula, forma verbi, quod est frenare, ad praesens tempus spectans, denique omnis versuum sonus proxime Germanicum illum adesse significant. De ipso igitur valuere, quae scripsit inde a versu IV, 622:

„Miratur populos Asiae totidemque tropaea,
Quot loca, et innumeras gentes Taurumque minantem
Fluctibus et Cilicum populos Syriamque perustam.“

---

[8]) Commodum erit de mensium appellatione ex nominibus imperatorum ducta etiam ea conferre, quae tradidit Cassius Dio 44, 5 de Caesare 57, 18 de Tiberio 67, 4 de Domitiano 60, 5 περὶ γενεσίων et Suetonius in vita Dom. c. 13. 1, ac de Germanico Claud. c. 11.

Quod si argumentum versuum eorum, in quos modo inquisivi, verum detectum est, exstante „nunc“ particula sine maiore opera perspicitur inter laudem Germanici Astronomicis insertam et foedus cum Parthis ictum haud ita multos dies interfuisse. Oportet igitur nos sic colligere, ut quartum carminis librum incohatum circa initium anni 772 esse dicamus. Confectum autem esse verisimile videtur eum prius quam Germanicus in Aegyptum antiquitatum noscendarum causa abiit. Neque enim mea quidem sententia iam insidias Tiberio eiusque matre auctoribus per Pisonem Plancinamque Germanico paratas cognoverat eo tempore, quo in principis laudem — quod omnibus fere probasse me confido — apotelesmata Scorpii sive Sagittarii carmini interposuit. (Cfr. p. 36. 89.)

Hoc invento si quidem librum I sub finem anni 770 — fortasse et ipsum in itinere, Germanico tum in Illyrico morante — compositum esse recte demonstravi, simplici ratione eo pervenimus, ut libros II et III anno 771 literis consignatos esse ponamus. — Qua ipsa de causa nullam vides culpam nos commisisse, quod quae esset illorum aetas perscrutaturi et ad oraculum Clarii Apollinis et ad Rhodum insulam quasi confugimus.

Quamquam quid loquor? In quo versu cardinem argumentationis nostrae versari dixi, nonne is et a Molinio ac Scaligero prorsus mutatus et a Bentleio atque ipso Jacobo, qui perversissimas res vel tueri artificio soleat, tanquam subditicius e carmine eiectus est? Cur hoc religioni non habeo? Metusne est nullus, ne non vigilanti mente vera viderim, sed inter lucubrandum somniaverim?

Quod quotienscunque ipse ex me quaerebam, nulla ratione sententiam meam abicere cogebar. Non enim ulla ex parte versus ille in suspicionem falsae fidei venit. In omnibus codicibus integerrimus traditur. Non est, quod miremur poetam, dum de terrarum patrociniis agit, repente ad hominem laudandum deflexisse: hoc nimirum non secus Manilium decet atque quod Librae partum praeter ceteros felicem esse praedicat; huc abripitur maximo Caesaris amore. Neque „que“ particula tertio

demum enunciationis verbo suffixa cuiquam generis dicendi Maniliani gnaro suspecta esse potest, quoniam et in libro V diligentissime, ut Jacobus praef. p. XVI iudicat, composito „que“ scriptum est pro „etiam“, velut (rursus non sine stomacho Bentlei cui obstitit ille in progr. Lub. p. 15. Ind. p. 218):

V, 327: Qua quondam sonitumque ferens Oeagrius Orpheus,

eadem ratione, qua apud alios „nec“ pro „ne — quidem“ habetur. An in verbo „orbis“ ter repetito haeres? Tali simplicitate poeta saepe Lucretium imitatur. Legis enim I, 256. 257: ordinibus — ordine; I, 288. 290: in ipsum; I, 149. 152. 157: auras; IV, 890. 892: gubernat — gubernet aliasque alia id genus. — Denique perturbaturne illo versu sententiarum concordia? Immo duo terrarum orbes eo servato egregie inter se opponuntur. Quid ergo — ne multus sim — eum ut Manilio indignum ad inferos ut mittamus nobis suadet? Nihil prorsus in conspectum nobis venit. Itaque homines doctos si vel maximam esse illius versus vim divinassent, opinor omnes omni ope atque opera enisuros fuisse, ut eum integrum in Astronomicon volumine servarent. Iam stat stantque omnia, quae urgente sanae mentis indicio inde efficiuntur. — Certe Jacobi impetum (praef. p. V), quo nullus aut imprudentior aut invalidior est, facillime sustinent. „Ab ipso Sylvestro (scilicet: pontifice maximo, qui Manilii Astronomica ab amico petivit) venire, inquit ille, versus suppositos interdum suspicari soleo ex libri IV vs. 776:

„Qua genitus Caesarque meus nunc condidit orbem“.

Refero enim ad Ottonem III, quamquam me ignorare (!) profiteor, an is sub Libra natus sit“. Quam causam addens editor ille Astronomicon hastam in se ipsum collineat nobisque ostendit de se ipso valere verba, quibus librariorum menda a criticis defendit: „Nostris etiam temporibus non ab interpolatoribus multa et fiunt et scribuntur absurda“ (Praef. p. XVII).

Iam in modum Jacobi alucinari si per leges huius dissertationis liceret, spectata aliunde Germanici et Manilii necessitudine, quamvis ignarus dierum natalium, aliorum hominum sortes praefecto Orientis sive commodas sive noxias in Astro-

nomicon libris et quarto quintoque perscriptas et secundo inde a versu 466 usque ad 642 perstrictas ostendere poteram. Inprimis cerneres Cn. Pisonem, quem Piscium tutela usum fuisse e quadam nominum similitudine animo fingerem. Quod enim de partubus huius sideris affiniumve poeta edidit:

II, 637: At quibus in lucem Pisces venientibus adsunt,
His non una manet semper sententia cordi,
Commutant animos, interdum et foedera rumpunt
Ac repetunt, tectaeque lues sub fronte vagantur.
V, 647: Engonasin — dextra per extremos attollit lumina Pisces:
Hinc fuga nascentum: dolus insidiaeque creantur
Grassatorque venit mediam metuendus in urbem,
In praerupta dabit studium, vendetque periclo
Ingenium . . ."

haec omnia mehercle perbene congruunt cum iis verbis, quae in vitam infestissimi illius perniciosissimique Germanico hominis narrandam Tacitus consumpsit, quae tamen apponere huic quidem loco longum est. Ipse confer quaeso Ann. I, 75; II, 43. 57; III, 13. 14. 16. Neque ab illo Tiberii satellite abesset Plancina uxor, quae principis matri ad privignum e medio tollendum operam dicavit. Hanc enim et ipsam ortam fuisse Piscibus coniceres, quia inde a IV, 573 insigniter ad eam conveniunt Manilii verba:

„Ne velit in primos animus procedere Pisces:
Garrulitas odiosa datur linguaeque venenum
Verba maligna novas mutantis semper ad auris,
Crimina per populum populi ferre ore bilingui.
Nulla fides inerit natis, sed summa libido.
Ardentem medios animum libet ire per ignes
Nec solus fuerit geminus sub Piscibus ortus:
Frater erit dulcisque soror materve duorum."

Quod ita esse cognosces ex Ann. II, 43. 55. 75; III, 9. 15. 17; VI, 26. — Verum tamen procul sit a me crimen temeritatis sive commenti! praesertim quod inde nostrae quaestioni iam ne minima quidem utilitas evenit.

Subeo igitur extemplo ultimum sententiarum mearum periculum. Si profecto accidere, quaecunque accidisse proposui, carmine, cum Germanicus moriebatur, nondum ad finem per-

ducto suo fortasse iure ii, quibus illa persuadeam, postulant, ut Manilium de exitio quoque amici aliquid quamvis furtim inseruisse ostendam. Neque equidem deesse video eam querellam, quam ad tristissimam illam rem referendam esse existimem. Exclamantem enim audio poetam, quae exstant in libro II inde a versu 596:

„Quid loquar eversas urbes et prodita templa
Et varias pacis clades et mixta venena
Insidiasque fori caedesque in moenibus ipsis
Et sub amicitiae grassantem nomine turbam"?

Pacis sane cladem civitas Romana accepit[9]), cum in Urbem allatum est Germanicum in Syria lento morbo esse abreptum; nemo e gente Julia memoriae proditus est, cuius de morte dolor luctusque omnium bonorum maior fuerit. Desiderabant enim, in quo uno, saeviente magis magisque Tiberio, spem salutis collocassent. Mox ad gemitus accessit ira rumoribus pervulgatis de fraude principis et de Pisonis ministerio: hunc a Livia Augusta eiusque filio per Plancinam fuisse adductum, ut Germanici decreta rescinderet eique quam plurimum stomachum moveret, atque progressum ad tantam audaciam, ut adiuvante uxore Caesarem in extremas terras remotum et beneficiis devotionibusque impugnaret et aegrum immodicis verborum et rerum acerbitatibus afficeret[10]). Nec defuit fama de veneno. Denique Pisonem et Plancinam alacri animo Romam reversos atque Martinam, quae illo tempore in Syria veneficae turpissimae fama florebat, grassantem haud dubie[11]) sub amicitiae nomine turbam, totiens tamque vehementer insimulavere, ut Tiberius in iudicium capitis arcessere cogeretur. Tum instruxere accusationem proximi Germanici amici, quorum in numero Manilium fuisse probavi, atque effecere, ut omnes quamvis principe invito causa caderent[12]).

Atque has ad res relata esse volo verba, quae antea ex Astronomicis attuli. Quidni enim caute significasse putandus

---

[9]) Tac. Ann. III, 4. [10]) Suet. Cal. c. 2. [11]) Suet. Calig. 3 extr. [12]) Ann. III, 13. 14.

est Manilius, quem ad modum Tiberius tum occultus ac fingendis virtutibus subdolus[13]) adversarios interimere consuesset?

Contra haec alius dixerit nos nobiscum ipsos pugnare, cum illic anno 771 hic multo post librum II compositum esse statuamus. Ea sententiarum discordia celerius opinione tollitur. Est enim, ut opinor, statuendum eam libri II partem, in qua querellam de morte Germanici invenisse mihi videor, tum demum esse insertam, cum turpissimae illae insidiae vitae illius intentae in ore omnium fuere. Ac primum quidem tentantibus nobis singula libri II membra, excepto prooemio, tam arida tamque ieiuna plerumque sentiuntur, ut paene sordeant. Unum vero, quod constat versibus 581—607, quandam suppeditat nobis voluptatem ac depellit taedium e ceteris natum. Ex improviso enim profluunt, ubi de sideribus inter se inimicis agitur:

„Idcirco nihil ex semet natura creavit
Pectore amicitiae maius nec rarius usquam“;

in partes vocantur Orestes et Pylades aliique, qui familiaritate ac necessitudine clarissimi omnium sunt; conqueritur poeta:

„Perque tot aetates hominum, tot tempora et annos
Tot bella et varios etiam sub pace labores
Quum fortuna fidem quaerat, vix invenit usquam.
At quanta est scelerum moles per saecula cuncta
Quamque onus invidiae non excusabile terris
Venales ad fata patres . . .“

Talia parum concinunt cum tenuissima oratione, quae in superioribus atque haud ita multo post sequentibus versibus conspicua est, atque in primo libro aeternam pacem celebrari iamque in secundo eandem totum per mundum sublatam deplorari admiramur. Quin rhetorum praecepta, ut puto, negleguntur, has sententias si quis conectit: „Noli admirari, si tot modis totiens inimica creantur“ et „Idcirco nihil est maius amicitia vel rarius“. Bene autem ad priorem sententiam accommodatur versus 608, qui est:

„Si tamen et cognata cupis dignoscere signa“.

---

13) Tac. Ann. VI, 51. Cfr. Astr. II, 635. p. 88 h. d.

Adde quod eiecta de sublata fide lamentatione minus turbatur aequalitas partium, quae sunt de configurationibus et hostilium et amicorum signorum (II, 520—607; II, 608—643). Et facile tibi persuadebis iam confectis ceteris libri II partibus viginti septem illos versus, qui sunt de amicitia ac fide, a poeta esse adscriptos. — Deinde hoc factum esse anno 773 ut dicamus, suadent ii versus, qui v. 599 sequuntur:

„In populo scelus est et abundant cuncta furoris
Et fas atque nefas mixtum, legesque per ipsas
Saevit nequities, poenas iam noxia vincit.
Scilicet in multis quoniam discordia signis
Corpora nascuntur, pax est sublata per orbem
Et fidei rarum foedus paucisque tributum.
Utque sibi caelum, sic tellus dissidet ipsa
Atque hominum gentes inimica sorte feruntur“.

Illo enim, ut hoc ad priora adiciam, anno Lepida quaedam veneficii accusata est; ac saeviebat profecto leges per ipsas nequities, cuius rei testis locupletissimus Tacitus est. Non sine invidiola de vetustissimis mortalium, qui omnia sine legibus gessissent, memoria redintegrata: „Multitudo, inquit[14]), periclitantium gliscebat, cum omnis domus delatorum interpretationibus subverteretur, utque antehac flagitiis ita tunc (scil. anno 773) legibus laborabatur. Tum delatores altius penetrabant, praemio inducti, urbemque et Italiam et, quod usquam civium, corripuerant: multorumque excisi status et terror omnibus intentabatur.“

Porro quid melius illustrat illud: „poenas iam noxia vincit“, quam lex Papia Poppaea, quam ab Augusto incitandis caelibum poenis et augendo aerario sancitam esse idem scriptor ad annum 773 enarrat? Unde graviora sane detrimenta constitutis custodibus civitati tum illata sunt, quam commoda aerario publico. Accedit, quod tum delationes de laesa maiestate laesisque religionibus in consuetudinem venere. Item rebus a. 773 gestis probatur, quod postremum Manilius posuit:

---

14) Tac. Ann. III, 25; cfr. ibid. I, 73.

„Pax est sublata per orbem
Et fidei rarum foedus paucisque tributum . . .
Atque hominum gentes inimica sorte feruntur“.

Rata enim[15]) haec fecere Maroboduus et Catualda in Germania, Rhescuporis in Thracia, Vonones apud Parthos Tacfarinas in Africa, et si qui alii tum male sibi fidem promissam servavere.

Quae cum ita sint, satis certum videtur Manilium etiam de morte Germanici a. U. 773, quidquid tum sub oculis suspiciosi principis poterat, Astronomicis inseruisse.

Sed haec quidem hactenus de Germanici et Manilii societate, quam fuisse dum probavimus, nobis contigit, ut, quae esset Astronomicon aetas, accuratius quam ante cognosceremus.

Restat, ut ob eam ipsam necessitudinem, quae Manilio cum Germanico intercessisse videtur, aegre me ferre confitear, quod supra identidem totum carmen ab illo ad Tiberium missum esse dixi, atque primum tantum eius operis librum eodem fere tempore, quo huic principi filius innoxio nec suspicioso animo Aratea dedicavit, eidem destinatum esse statuam. Nam quisquis Germanici amore flagravit, Pisone huic duci loco custodis ad spes coercendas adiuncto iam Tiberio studere non potuit. Quid? quod Manilius ipse huic iudicio non repugnat. Iam in secundo Astronomicon[16]) principem ita carpit, ut de Scorpii effectibus haec in medium proferat (II, 633—636):

„Scorpius et Cancer fraterna in nomina ducunt
Ex semet genitos; nec non et Piscibus orti
Concordant illis. Saepe est et subdolus actus:
Scorpius aspergit noxas sub nomine amici“,

deinde in tertio eundem plane neglegit, cum absente Romae principe ad omnes astrologiae studiosos cogitationes dirigat his versibus III, 36. 37:

---

[15]) Tac. Ann. II, 63; III, 20. [16]) Interdum etiam suspicor quaecunque in hoc libro Tiberio in malam partem accipienda fuere, ea a Manilio post mortem Germanici interposita esse. — Certe hic liber prae ceteris dignus mihi videtur, qui quem ad modum compositus sit, seorsum quaeratur.

„Huc ades, o quicunque meis advertere coeptis
Aurem oculosque potes, veras et percipe voces“,

tum in quarto, ubi de Scorpii apotelesmate pauca disserit, eas tantum res laudat, quae a Tiberio animo quondam melius affecto gestae fuere; denique in quinto, nisi forte Arcturum mihi nimis lubricum (p. 35) retinuisti, nihil prorsus gloriae aut ignominiae ei paratur. Itaque Manilius non secus atque alii Tiberianae aetatis scriptores probat taciturnitatem tum summam hominis honesti fuisse virtutem.

Quibus nescio an aliquotiens latius aequo expositis licet sane finem facere disputandi ita, ut quaecunque quaestione nostra assecuti sumus, ea in angustum cogamus.

Primum igitur demonstravimus nullum toto Astronomicon corpore exstare versum, qui Augustum scribente poeta inter vivos versari indicio sit; — deinde probavimus carminis primum quidem librum Tiberio iam principi fuisse destinatum; — tum arcessitis ad auxilium Ovidio et Germanico statuimus posterius quam illum Fastos, simul autem cum hoc poeta Manilium sidera cecinisse; — hinc coniectura mera eo ducti sumus, ut eum, quem Manilium vocare consuevimus, inter socios Germanici fuisse suspicaremur; — denique mediis quoque in Astronomicis vestigia poetae illo duce Orientem peragrantis, ut opinor, sat certa propeque manifesta (p. 81) deprehendimus.

Quae cuncta si quidem per se stant neque summas quidem per partes inde vacillare videntur, quod in Libra tamquam Germanici genetrice vertuntur, sufficiente profecto argumentorum copia de Astronomicon aetate sic iudicare per leges rationis licet, ut censeamus compositum esse librum

I sive Romae sive in Illyria a. U. c. 770 fortasse exeunte,
II maiore ex parte (p. 88) et
III per a. 771 in Asia,
IV circa initium anni 772 ibidem,
V non ante annum 775 sive haud ita multo post.

Confecta autem vel potius (Jac. praef. p. XVII) imperfecta relicta quando Astronomica essent, nobis non contigit, ut certis indiciis demonstraremus. Nam etiamnunc anquirimus eum, quem primum Tiberianae aetatis tota Astronomica non modo cognovisse verum etiam in suis operibus respexisse arguamus. Neque ante quam ille prosperiore acie deprehendatur, quaestio, quae est de illius carminis aetate, nullo pacto absoluta existimanda est.

Itaque nos et ipsi opus alacri animo susceptum quadam parte imperfectum relinquimus. Scilicet non omnia possumus omnes; verum tamen, ut spero, aliquando ratio omnia vincet; nam horum studiorum socius socium, opera operam, dies denique diem docebit, et quidquid in dissertatione nostra adhuc desideratur, afferre in medium studebit.

Utinam sit magnum operae laborisque pretium, reiectis Scaligeri Bentlei Merkelii aliorum sententiis id, quod ante hos LXV annos Lachmannus, vir clarissimus, acerrimis oculis iudicioque subtilissimo adiutus iam luculenter perspexerat perspectumque audacter publici iuris fecerat, oblivione obrutum e pulvere deprompsisse, clariore, si placet, luce illustrasse, novis adminiculis ab interitu defendisse! Utinam denique aliquid commodi ex his quaestionibus redeat ad criticam literarum Romanarum historiam!

Vita.

Gustavus Bertholdus Freier natus sum Coritteni in pago Neomarchico apud Sternbergos sito a. h. s. LIV, d. X m. Nov., patre Guilelmo matre Augusta e gente Ulrica, quam praematura mihi morte ademptam esse doleo. Parentes me puerum fide imbuerunt evangelica. Prima literarum elementa et a patre, qui etiamnunc in patria ludi magistri munere fungitur, et a duobus ministerii divini antistitibus didici, deinde Berolini inter alumnos gymnasii Joachimici anno LXIX exeunte receptus celeberrimam illam scholam frequentavi per novies VI menses. Quibus peractis morbo periculoso depulso maturitatis testimonium adeptus in universitatem Fridericam Guilelmam transii, cuius inter cives, nomen apud amplissimum philosophorum ordinem professus, quatuor per annos versatus sum. Id tempus rebus philologicis ac philosophicis impendens me applicavi ad Curtium Droysenum Huebnerum Kiepertum A. Kirchhoffium Mommsenum Muellenhoffium Paulsenum Steinthalium Vahlenum Wattenbachium Wilamovicium Zellerum alios, quibus ex praeceptoribus spectatissimis Huebnerus domi quoque in societate philologica arte sua me instruxit, Kirchhoffius Vahlenusque duos per annos seminarii regii philologici sodalem ordinarium me esse permisere. His quos modo dixi tribus viris de me meritissimis gratiam semper habebo quam maximam ac ne ceterorum quidem, quorum doctrina eruditus sum, unquam memoria in gratissimo meo animo interibit. Academia a. LXXVIII relicta cum in privatis studiis me continuissem, nuperrime rigorosum pro facultate docendi examen sustinui iamque in eo est, ut aptum me esse ad munera in scholis publicis suscipienda probem.

Berolini typis expressit Th. Haberlandt.

Viro doctissim[...]
R. Ellis
viro praenobiliss[...]
d. d. d.
Aug. Kraemer
Dr. phil.
Marburgi d. 2[...]
18[...]

DE MANILII QVI FERTVR ASTRONOMICIS

INEST DE IMPERATORIBVS ROMANIS IN SIDERVM NVMERVM RELATIS DISPVTATIO

DISSERTATIO INAVGVRALIS

QVAM AD SVMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES
AB AMPLISSIMO PHILOSOPHORVM MARBVRGIENSIVM ORDINE
RITE CAPESSENDOS

SCRIPSIT

AVGVSTVS KRAEMER
WILINABVRGIENSIS

MARBVRGI CATTORVM
MDCCCXC

Parentibus atque Birtio

Pietatis ergo

Artis astrologorum, qui mira quadam apud Romanos auctoritate usi sunt, clarissimum nobis servatum est monumentum, astronomicon dico libros V, qui sub Manilii nomine circumferuntur. Hi quo fere tempore conscripti sint, cum nondum satis constare videatur, ego hac dissertatione si ad discernendam illam quaestionem pauca attulero, operam me non perdidisse credam. Ut autem cognoscas, quantopere fluctuent sententiae eorum virorum, qui hanc tam arduam rem aggressi sunt, omnes in uno conspectu ponere fortasse proderit.[1]) Atque ut eos praeteream, qui Theodosiana aetate floruisse astronomicon auc-

[1]) Praesto mihi erant haece Manilii editiones:

1. Julii Firmici Materni editio Basileensis anno 1533 nata, cui Manilii quoque astronomicon libri V insunt.
2. M. Manilii astronomicon cum Jos. Scaligeri auctioribus curis edente Jo. Henr. Boeclero impensis Jo. Joachimi Bockenhofferi Argentorati 1655; et Jos. Scaligeri, Jul. Caes. f., castigationes et notae in M. Manilii astronomicon, ab ipso auctore recognitae luculentisque accessionibus plurimum locupletae.
3. M. Manilii astronomicon ex rec. et cum notis Richardi Bentleii Londini 1739.
4. M. Man. astron. ex rec. R. Bentleii cura et studio M. Eliae Stoeberi. Argentorati 1767.
5. M. Man. astron. edente Al. C. Pingré. Parisiis 1786 (Gallicam versionem continens).
6. Joseph Merkel des M. Manilius Himmelskugel lat. und deutsch (B. I.) Aschaffenburg 1844. Alteram huius libelli editionem ut mihi compararem fieri non potuit.
7. M. Man. astronomicon libri quinque rec. Frid. Jacob, Berolini 1846, cuius numeros in citandis poetae versibus secutus sum. Dolendum est, quod M. Bechert is, qui de emendandi Manilii ratione (Lipsiae 1878, eademque in Leipz. Studien zur klass. Phil. I Heft 2, Lpz. 1878 p. 1—63) scripsit, novam quam pollicitus est (cf. Bursian Jahresb. Bd. 20. 1880. p. 274) editionem nondum comparavit, quae omnium votis sitienter expetitur. Francogallicam autem versionem nuper factam adipisci nequivi: L. Ricouart les cinq livres des astronomiques de Marcus Manilius. Traduction en vers. Paris, Picard. 1884 (cf. Bursian Jahresb. t. 37. Anzeigeblatt).

torem dixerunt, Scaliger et Bentleius et Pingreus[1]) Augusto principe totum carmen, quod exstat, scriptum esse censuerunt. Bentleium autem in eis, quae de substantivorum in *ius* et *ium* desinentium, quibus utitur Manilius, genetivi forma iudicavit, ab errore minime munitum fuisse neque de aetate poetae illinc quidquam concludi posse, id omnium nunc uno consensu putatur.[2]) Is quoque, qui de Bentleii vita scripsit, R. C. Jebb[3]) deesse dixit causas, cur suo quis iure negaret omnes astronomicon libros inter annum nonum et quartum decimum vel compositos vel redactos esse in eam formam, quam nos habemus. Sed Jacobus quattuor priores libros Augusti aetati addixit, quintum sub Tiberio compositum neque absolutum esse ratus est.[4]) Idem placuit Merkelio. Ac similiter anno 1881 Woltjer[5]) Manilium Augusti regno exeunte (et Tiberii ineunte fortasse) floruisse statuit. — Has opiniones primus Lachmannus[6]) in dubium vocavit atque omnes libros astronomicon post Octaviani mortem confectos esse proposuit, cui sententiae, quam etiam Bernhardy in hist. litt. Rom. quintae editionis (a. 1872) p. 552 sequitur, novis argumentis fidem facere dissertatione supra citata conatus est Bertholdus Freier, qua et sibi et ei, qui in Bursiani annalium tomi 22. p. 172 sq. eam indicavit, in probabilitatis speciem redegisse videtur compositum esse librum I sive Romae sive in Illyria a. U. C. 770 fortasse exeunte, II maiore ex parte et III per a. 771 in Asia,

---

1) l. l. introduction p. VII: Manilius écrivait sous Auguste; c'est une vérité qui n'est plus révoquée en doute.

2) Praeter Neuii clarissimum librum cf. de hac re:

Fr. Jacob de M. Manilio poeta. progr. Lubec. 1832. p. 10.

B. Freier de M. Manilii quae feruntur astronomicon aetate. Gottingae 1880. p. 44 et 45.

Ad. Cramer de Manilii qui dicitur elocutione. Argentorati 1882. p. 5. not. 1.

J. Woltjer de Manilio poeta. progr. Groning. 1881. p. 25.

3) R. C. Jebb Richard Bentley, eine Biographie, übersetzt von E. Wöhler, Berlin 1885, S. 139.

4) in suae edit. praef.; idem progr. Lubec. 1835 p. 29 librum IV post Augusti mortem scriptum esse putaverat.

5) l. l. pp. 20—25.

6) op. min. I 42—44.

IV circa initium a. 772 ibidem, V non ante annum 775 sive haud ita multo post. Et rationibus suis, quamquam non graves eas esse iam anno 1881 vidit Malvinus Bechert (phil. Anz. XI p. 617), vel Schwabeum, Teuffelii hist. litt. Rom. editorem, usque eo ad suam partem videtur traxisse, ut, cum p. 540 quartae editionis Augusto vivo astronomica incohata et vel IV librum ad umbilicum adductum esse, V autem Tiberio demum principe ortum esse affirmet, sibi ipse non constans in p. 97 astrologiam a Manilio carmine sub Tiberio doctam esse dicat.[1]) Contra Freierum, quantum video, a nullo adhuc disputatum est nisi a G. Lanson,[2]) cui opus illud, de quo agimus, ita scriptum videtur esse, ut post Vari cladem ante editas ex Ponto epistulas Ovidii, octavum inter et tertium decimum annum, primus et secundus et tertius libri sint conditi; quartus vero post Ponticas epistulas ante Augusti obitum additus sit, sed quintus vel cum quarto vel posterius Tiberio iam regnante subici potuerit (p. 26). Aliam denique de astronomicon aetate coniecturam A. Cartault in actis illis, quae audiunt revue critique (num. 15. a. 1888), cum Lansonis opusculum sub censum vocaret, publici iuris fecit. Qui primum, alterum, tertium libros ante Augustum mortuum, sed quartum et quintum postea scriptos esse vult: totum autem opus a poeta potito rerum Tiberio editum eosque locos, quibus imperatorem Augustum laudasset, aliquanto mutatos esse.

Has igitur sententias, quas anonymi — quem tamen, ne longus sim, Manilium appellare liceat — aetatem exploraturi in medium tulere vv. dd., nos sine ira et studio examinabimus.

Duas autem esse rationes mihi persuasi, quibus quod volumus indagare possimus. Nam et in ipsis astronomicis non desunt quasi ansae quaedam ad statuendum, quo fere tempore

---

[1]) In quinta, quae nuperrime in publicam lucem prodiit, editione p. 582 et 583 etiam magis quam antea Freieri sententiae indulsisse videtur Schwabeus.

[2]) de Manilio poeta eiusque ingenio, Lutetiae Parisiorum 1887. Hanc commentationem, cum iamdudum in seminario philologo Marburgiensi Birtio patrono meam argumentationem Freiero opposuissem, mihi comparare potui, id quod hic mihi dicendum est, quia simili nonnunquam modo contra illum pugnavimus.

orta sint, idoneae, et ex ratione, quae inter nostrum ceterosque Augusteae aetatis poetas intercedit, nonnihil fructus percipi poterit: praecipue ea, quae Manilio cum Ovidio et Caesare Germanico, quem dicimus Arateum, communia sunt,[1]) magno possunt esse pretio. Sed quoniam, cum duos abhinc annos Birtius, cuius quanta in me sint merita vix valeo dicere, mihi instituendam proposuisset inquisitionem in Manilii imitationem Ovidianam itemque in similitudines, quas Germanicus Arateus exhibere videretur, locis imitatoriis diligenter conquisitis ad eandem fere atque Cramer (p. 4 not. 2) conclusionem perveni, ut, si quis quattuor priores astronomicon libros contendat post annum p. Chr. n. 9 et ante Augusti mortem conscriptos esse, is non refellatur eis imitationibus, quas ex carminibus ab Ovidio Tomos relegato in exsilio conditis deprompsisse alicui poeta videatur, de imitationibus, quas omnes fere, quae quidem gravioris momenti sint, iam protulit Cramer, accuratius hoc loco agere nolui. At maximopere miratus, quod ille, quamquam de locis Manilianis ex Ovidii libris petitis isto modo iudicavit, tamen poetam Tiberio quam Augusto imperante carmen composuisse verisimilius esse dixit, et ita hanc rem explicandam esse ratus, ut de ipsorum astronomicon nonnullis locis, qui Tiberianam aetatem indicare videbantur, in Freieri disputatione illum acquievisse censerem, eos Manilii locos hic pertractare mihi proposui, unde poetae aetati lucis aliquid affusum iri sperarem.

Atque primum quidem ad leviora quaedam animos advertamus: videamus enim, si placet, in enarrandis rebus gestis vel in commemorandis hominibus quem ad terminum poeta progrediatur.

Non ego quidem arcessi iubeam libri III v. 23 et insequentes, ubi, ut in unius populi leges orbis terrarum cesserit,

---

[1]) Oculis sane quam unctis rem egit Woltjer l. l. p. 52 cum dicit excepto uno Lucretio e Romanorum scriptis pauca admodum nec certa in suum usum vertisse videri Manilium. Contra in propatulo est eum priores Romanorum poetas, Lucretium, Vergilium, Ovidium, Catullum, Tibullum, Propertium, Horatium legisse et hac ratione suum ipsius genus et loquendi et versus pangendi excoluisse (cf. Cramer l. l. p. 55 sq.)

commemoratum videmus, neque, etsi plus inde emolumenti percipi poterit, l. IV v. 23 ceterosque, quibus temporis ratione habita Romanorum fortissimi viri afferuntur, qui ut urbi Romae summae utilitati essent, fatis factum audimus: fatis enim orbem regi quoniam demonstrare sibi proposuit hoc loco, exorsus inde ab eversis Troiae moenibus ac Romae casis enatae origine ad clarissimos homines poeta transit, qui reipublicae liberae aetate suis egregie profuerant, pugnas ac bella cum gloria gesta commemorat, perstringit discordias civiles, alloquitur Magnum Pompeium, affert postremo huius domitorem victoremque C. Iulium Caesarem his verbis usus (IV 57 sq.):

Ille etiam caelo genitus caeloque receptus
Cum bene compositis victor civilibus armis
Iura togae regeret, totiens praedicta cavere
Vulnera non potuit toto spectante senatu
Indicium dextra retinens nomenque cruore
Delevit proprio, possent ut vincere fata.

Unde usque ad Octaviani tempora poetam descendisse patet. — Inspicias velim l. I v. 750 sq., quibus de orbe quem dicunt lacteo agitur eique enarrantur viri, quorum animae corpore egressae illuc migraverint. Poeta postquam priscos illos homines protulit eorumque hunc illum, qui inter Graecos seu pacis seu belli artibus excellentes exstiterant, de Romanis loquitur: affert autem reges atque serie temporum si non accuratissime, attamen in universum servata qui post hos reipublicae bene consuluerint eamque triumphis ornaverint: Camillos, Marcellos, alios; affert Metellos, Catonem, fortunae victorem, affert Agrippam, affert denique prolem Iuliam, quae caelo descenderit caelumque repleverit: quod regere Augustum. Huius vero nomine enarrandi finem facit nec deinde longius procedit.

Simile aliquid in alia eiusdem libri parte observari potest. Temporum enim ordines in rerum descriptione etiam a v. 906 usque ad v. 926 servati sunt. Tangit Manilius bella civilia: mentio fit pugnae Philippensis (v. 909) et Pharsalicae (v. 913) neque omittitur bellum Actiacum (v. 914) aut id quod gessit Sextus Pompeius (v. 920): deducitur denique narratio usque ad Augusti aetatem neque hic finis transitur, sed optat in fine

poeta, ut iam bella — imprimis autem civilia intellegenda sunt — quiescant atque

adamanteis discordia vincta catenis
Aeternos habeat frenos in carcere clausa!

Ac ne parum diligenter huius, de qua commemoro, partis structuram praetereas, sed sollerti cura omnia circumspicias: iam enim videbis ita loqui poetam, ut praeter eas res, quas descripsit, nihil, quod quidem gravius esset, postea cecidisse a legentibus intellegi velit. Dicit ille post Philippense proelium nondum siluisse armorum strepitum; nam restabant Actia bella; sed ne his quidem bene compositis renata erat pax, verum restabat Octaviano bellum illud cum Pompeio gerendum. Atque hoc quidem fuit postremum: hoc satis fatis fuerit; iam enim quiescant bella! Nescio, num mecum idem sentias. Etenim ego proviso nec sine aliquo poetae consilio per anaphoram puto bis positum esse illud *restabant* (914 et 919) nec temere extemplo subsequi particulam *iam*, qua ad id, quod bella civilia secutum est, tempus trahimur:[1]) hanc pacem et indicare et laudare Manilio in animo est. Igitur quos ad fines hic processerit, memoria continere velis.

Neque omnino toto primo libro quidquam videtur commemorari, quin vivo Augusto iam acciderit. Postrema autem res, cuius in mentionem incidit poeta, est clades, quam Varus a. p. Chr. n. 9[2]) in saltu Teutoburgiensi accepit. Quae Jacobo iudice ita inducitur, ut iam aliquid temporis effluxisse videatur, in recenti tamen poetae memoria fuisse debeat, cum infesta quaedam eius omina significet, quibus declinari potuerit (praef. p. XVI). Itaque liber primus post a. 9 debet scriptus (aut editus) esse: quanto vero spatio post scriptus sit quaerentibus aliquod saltem adiumentum v. 898 afferri videtur, in quo exstat particula *modo*. Quem ad locum adnotat Scaliger: *manifesto indicat eam cladem non multo antea contigisse, recenti etiam tum eius memoria. Accidit vero quinquennio ante Augusti*

---

[1]) De particulae iam significatu vid. Handii Tursellin. s. v. iam. num. 7 et 20 (vol. III p. 115 et 125) Lps. 1836.

[2]) De hoc anno constare mihi persuasum est, cf. Jahresbericht der Gesch. für 1878 p. 107 ff. et Mommsen r. G. V 43. Anm.

Tristan interprets *modo* of a short time before the passage ... 'Manilius faisant voir qu'il n'y avoit pas fort long temps quand il escrivoit ce premier livre, que Quinctilius Varus avoit esté defait avec ses legions par les Cherusques.'

excessum ex quibus colligere licet tempus quo haec scripta sunt. Ita quidem Scaliger. At nunc maxime tantum non omnes particulae illius aliam hic volunt esse vim. Iam enim Bentleium ita rem accepisse video, ut oppositionem indicari opinaretur hanc: modo per gentes externas, modo domi civiles motus et cognata bella (v. 904) cometis nuntiari. Sed falso haec significatio particulae hoc loco ascribitur. Offendor enim eximie miro illo anacolutho, quod statuant illi necesse est: *modo-etiam.* Quam inter has voces responsionem et ipse quamvis scrutatus nusquam inveni alibi neque habet Tursellinus. Nec mihi obiciat quisquam non ita multo ante (v. 835 et v. 838) *modo* et *nunc* consimili modo usurpari: nam quoniam *nunc* quoque habet vim temporalem, hic est pervulgatus usus, ut, exempla si petes, ex Ov. Met. sescentis locis cognoscas, cf. III, 77 (*modo - interdum - nunc*) et VIII, 290, 506 IX, 766 etc. (*modo - nunc*). Propertii vero exemplo quodam (I 1, 11 sq.) ne contra me suscitetur suspicio, non timeo. De hoc loco non concinunt vv. dd. voces neque mihi, quia distat a proposito, multis licet defungi: certe non vera est ibi inter *modo etiam*que responsio, qua de re conferas A. E. Housman emendationes Propertianae in the journal of philology edited by Wright, Bywater and Jackson (London and Cambridge 1887), vol. XVI n. 31 p. 19—22.[1])

Itaque apud Manilium ad *etiam* particulam, quae paullo infra est, vocem *modo* in v. 898 pertinere nego, quae mea sententia eo potius, quo saepissime invenitur, sensu posita est, ut id, quod paullo ante vel nuperrime factum est, significet, atque iniuria Jacobus (praef. p. XVI) ad hunc locum spectans per *tum cum* non quae proxime acciderint describi dicit. Quid ita? Nihil nisi *cum* scriptum est, pro qua quae alia adhiberi debuerit copula, doleo quod non is sum, qui perspiciam. Eadem ratione particulae *modo* additur coniunctio *cum,*

---

[1]) Vel si revera hoc loco inter se modo - et - etiam responderent, eo tamen a Manilii loco Propertianus differret, quod statim particulae sese excipiunt, ut qui legit nullo negotio diversas sententias inter se opponi sentire posset (ut etiam Prop. I 3, 41 modo-rursus), sed apud Manilium longum interpositum est intervallum.

quae tempus significat in Plaut. As. V, 2, 77 *modo quom dicta in me ingerebas, odium, non uxor eram?* Praestat autem aut rectius ut dicam necesse est lineolam illam (— vel;), qua in v. 898 pone *gentes* verba distinguunt, deleri artissimeque omnia inter se conecti, id quod etiam in Basileensi editione factum esse video. Ceterum lectionem *externus*, quamvis ex optimis, ut videtur, libris haustam, eis ipsis deberi qui *modo* falsa ea ratione acceperint, quam explicavi, proclive propemodum est ad credendum. Utique si *extremas* legemus,[1]) non mala erit sententia haec: ut modo per extremas gentes, cum Varum Germania rapuit, toto mundo lumina minitantia arserunt . . . . . Varus autem ipsi naturae caeloque mala minantibus credere nesciens sua culpa occubuit gravibus neglegentiae poenis datis (cf. Suet. Tib. c. 18). Quam lectionem et interpretationem si cui adsciscere libebit, non cum Stoebero de extremo bello, quod Romani, antequam haec scripsit auctor, gesserint, accipienda erit, sed locum indicari duco necessarium. Quamquam qualemcumque versum 898 scribere praeferas, illud *modo* una ratione, si quid sentiam, explicandum est. Scribae quidem eorum codicum, per quos *extremas* traditur, versus 898 adverbium temporale non cum insequenti *etiam* contulerunt, verum eandem quam habet *nuper* notionem ei subiecerunt. Non dissimulare autem licet tanto ad tempus definiendum usu non esse particulam *modo,* quanto primum spectanti videri possit; nam exstant etiam in Latinorum libris loci, ubi *modo* de tempore aliquanto remotiore intellegendum sit, de qua re ne longius abeam videas Handii Tursell. vol. III p. 645 num. 4. Sed tamen hos esse rariores ne obliviscamur atque plerumque, ut dixi, ad proximum tempus per *modo* regredi assolitos esse scriptores. Itaque certius duco vulgatum quam exquisitiorem usum sequi.

Per haec iam ad graviora perventum est. Nunc enim ad singulos locos, qui imprimis in prooemiis clausulisque librorum exstant, nos convertamus, unde lucis aliquid ad quaestionem nostram diiudicandam redundare possit. Qua in re cum Freiero,

---

[1]) cf. per extremas gentes Prop. I, 1, 29.

qui ad Tiberium astronomicon patroni honorem defert, non semel dissentiam.

Evolvamus primum primi libri initii v. 7 sq.: quos quisquis legerit, haud dubie Octavianum innui putabit, atque quodammodo his illum laudari potuisse ne Freier quidem infitiatur: attamen poetam alloqui Tiberium hic contendit. Quae res primo quidem oculorum obtutu eam potissimum ob causam minime facilis est ad disceptandum, quod nec ex ipso *Caesaris* nomine quidquam licet concludas satis certi et explorati neque ex *Augusti* verbo, quod saepius nobis occurrit in astronomicis. Id tamen premam atque urgeam ac te mihi facile in hac re assensurum confido, si uno loco pluribusve vocabulis istis *Augusti* et *Caesaris* [1]) aliquem unum ac certum significatum constat, etiam ceteris locis idem intellegatur necesse esse. Atqui nihil relinquitur dubitationis, quin duobus locis *Augusti* voce C. Iulium Caesarem Octavianum Augustum Manilius significet. Quorum priore agitur de pugna in Philippeis campis commissa (I, 913 sq.) ac praeteriens quasi pugnae Pharsalicae poeta mentionem facit. Legimus ibi: *perque patris pater Augustus vestigia vicit.* Vicisse apud Philippos Augustum per patris vestigia poeta dicere potuit, et quia — ni nimis anxius sis in circumscribendis huius terrae finibus — in eadem fere Graeciae septentrionalis regione C. Iulius Caesar cum Pompeio conflixerat, [2]) et quia Caesaris vestigiis instans partes eius in sese susceperat Octavianus.

Neque minus dubio procul, quem poeta appellarit *Augustum*, est altero loco (II 509), quo describuntur signa videntia, audientia, amantia, hostilia, ac legimus haec:

Contra Capricornus in ipsum
Convertit visus — quid enim mirabitur ille
Maius, in Augusti felix cum fulserit ortum?

---

[1]) Haec autem duo vocabula Caesaris et Augusti promiscue Manilius adhibet aliorum poetarum exempla secutus. Horatius quidem, ut Octavianum significet, in epist. I 13, 2 Augusti et in eadem (v. 18) Caesaris voce utitur, sicut metrica ratio postulat, cf. Horat. epist. I 16, 19 et II 3, 2 et 7 (Augustus); epist. I 5, 9, II 1, 4 (Caesar); epist. II 2, 48 (Caesar Augustus).

[2]) Promiscue Lucanus quoque dicit Philippos et Pharsalum.

Hic nemo nisi Octavianus nominari potuit Augustus, quem sub Capricorno natum Romanos credidisse ex Suetonii (Oct. 94) disertis verbis compertum habemus; nec vero hoc fuit Tiberii signum, ut certi fontis auctoritate carens contendit Jacobus p. 57 in nota ad. v. l. II, 290.[1]) Quod si cui ex hoc ipso versu consequi placebit dicenti per Augusti vocem Tiberium posse intellegi, ei oblocutus Tiberium hoc uno puro vocabulo a scriptoribus significatum esse nego nullo addito epitheto, quo, uter intellegeretur, Octavianus an Tiberius, appareret.[2]) Caesar autem cum in l. IV v. 766 nemo nisi Octavianus esse possit, id quod infra (p. 24 sq.) patebit, ceteris locis, ubi illa vox occurrerit, eundem intellegemus. Nam plenus sane obscuritatis esset poeta, si et Octavianum et Tiberium nullo praeterea nomine apposito appellaret Caesarem vel Augustum, neque eo adduci possum, id ut verisimile esse putem. Contra semper unus intellegendus erit Octavianus. Nemo vero in Freieri sententiam transibit, qui plerumque, cum Caesaris nomen occurrit, Tiberium, in versu autem 776 Germanicum intellegit. Adde quod, si Tiberius patronus poetae fuisset, vix cur nihil fere in eius laudem[3]) attulisset, intellegeremus, cum non dubie compluribus locis laudet Augustum, cuius, ut de ceteris hic nihil dicam, in ipso hoc, quem tractavimus, versu (II 509) non minima laus subest. — Ab his igitur locis, quippe qui tam clari et perspicui sint, ut lucem eis afferre supervacaneum sit, putavi proficiscendum esse, tum demum ad obscuriores partes ascendendum.

Ut autem revertar ad versus primi libri septimum ac sequentes, mirandum sane esset, si quamquam cognomen *patris patriae* a Tiberio recusatum esse e Suetonii libro (Tib. c. 26) luce clarius est, tamen vates in principis allocutione hoc cognomine usus esset. Quod si levioris momenti esse obiciatur,

---

[1]) cf. Freieri diss. p. 14, 28, 33: contra quem versus IV 533—565 ad Tiberii sortem depingendam aptissimos esse ratum bene disputat Lanson p. 13, qui in his versibus Tiberii thema non agnoscit, quia nihil, quo proprie ille designetur, eis insit.

[2]) sed per Augusti vocem Octavianus significatur cf. e. g. Tac. a. 6, 51 et Horat. mult. loc.

[3]) praeter v. IV, 765; cf. p. huius diss. 25.

non impugno: attamen non prorsus neglegendum. Magna quoque mihi surgit dubitatio, utrum Germanicus Arateus qui dicitur temere casuque hanc appellationem evitaverit, an illud cognomentum Tiberio iniucundum esse haud ignorans certo consilio in carminis sui prooemio *rectorque satorque* (phaenom. v. 4) scripserit. Adiectivum autem *Augusti* ne nimis premam caveo, et quia qui Octaviano, cuius proprium hoc epitheton fuit, imperatores succedebant, eodem honorabantur, et quia nihil nisi sacri inviolatique notio ei inesse potest atque ut aram vel templum, ita legem quoque augustam appellari potuisse veri non est dissimile. Freiero quidem augustae leges nullo iam pacto probarentur (cf. p. 11), si ad Octavianum pertinerent. Qui eam adiectivi formam, quae est *augustus,* derivandum putat a nomine Augusti, ut *Augustae leges* dicantur pro *legibus Augusti.* Quae ratio etymologica utrum hic valeat necne, quamquam vix disceptari poterit, aliquam tamen ad Octaviani cognomen allusionem inesse nemo fere negabit. Sed ut Freiero concedamus, si Caesar sit Octavianus ac poeta dicat: *Tu, Caesar Octaviane, regis orbem terrarum legibus Augusti,* mira ac paene perversa esse haec verba, probata illius ratione sanam vereque pulchram sententiam effici non negare nequeo. Nam nulla sane laus esset Tiberii, quem ille patronum esse vult, si diceret poeta: *Tu quidem, Tiberi, regis orbem, sed Augusti legibus,* si igitur bonarum legum meritum non ad ipsum, quem alloqueretur, imperatorem, sed ad Augustum deferret. Quanto melior erit sensus, si sic interpretabere: *Tu, Auguste, regis orbem, qui paret Tuis sanctis legibus:* itaque Augustum non suo nutu et arbitrio [1]) clavum tenere dicit, verum laudi ei tribuit, quod certis legibus utatur. Atque id quidem singulare Augusti meritum fuisse [2]) inter omnes satis constat, quoniam orbem terrae, bellis civilibus diu exagitatum, in ordinem redegit atque re publica restituta praeclaras leges sanxit. Ac satis belle faceteque illa verba dicta mihi videntur: Augustus

---

1) Similis sententia invenitur in Hor. c. I, 12 Te minor laetum (var. latum) reget a e q u u s orbem.

2) De bonis legibus ab Augusto constitutis, quae peccandi licentiam veluti frenis represserint, videas e. g. Hor. c. IV, 15, 10; Ov. fast. II, 141.

regit orbem, qui non invitus, verum suapte quasi sponte sanctis legibus paret. Praeterea si Caesar hoc loco esset Tiberius, admirationem mihi quidem etiam quae sequuntur inicerent: *Concessum patri mundum deus ipse mereris.* Is igitur ad quem se convertit alloquendo poeta, mundum (i. e. caelum) meretur, qui patri ante eum concessum est; quod quicumque legerit, eius animus eo fere labetur, ut patrem putet primum fuisse, cui mundus concederetur: tum vero temporis, quo fuit Manilius, omnibus, cum de homine in deorum numerum relato sermo erat, primi in mentem veniebat divi Iulii Caesaris, cui primo e gente Iulia concessum est caelum: is igitur pater est: filius autem C. Iulius Caesar Octavianus secundus mundum meretur. Verumenimvero Tiberium si poeta eo loco, de quo agitur, allocutus esset, cur tandem omitteret C. Iulium Caesarem, intellegi minime posset. Iamque summi ad recte interpretandum momenti esse puto haec verba: *das animos viresque facis ad tanta canenda . . . . hoc sub pace vacat.*[1]) Octavianus profecto bellis civilibus, quibus antea universus orbis tum cognitus vastatus erat, profligatis, cum orbi,[2]) tum urbi Italiaeque pacem dederat, ut Musis, cum antea inter arma obmutuissent, rursus locus concederetur; atque quis tandem nescit Augusto imperante ut omnes artes liberales, ita poesin mirum quantum floruisse? Augustus poetis nonne maxime favit? non quacunque poterat ratione adiuvabat, laudabat? Expediet fortasse Ovidii recordatio qui ad Augustum sese convertens sic est locutus: *aspicias, quantum dederis mihi pectoris ipse* (trist. II, 561); et in Verg. Ecl. 1, v. 6 sq. habemus haec: *O Meliboee, deus nobis haec otia fecit. Namque erit ille mihi semper deus* etc. Ubi de Tiberio quidquam simile? Cuius sub imperio, etsi artes liberales utriusque generis studiosissime eum coluisse Suetonius narrat (Tib. 70), litteras vix renatas tamquam quiescere atque carmina poetarum silere videmus. E contrario sub Augusto, quoniam honos eis non defuit, alebantur artes eiusque regnum paene Apollinis regnum fuit, nec dubito mihi persuadere in Verg. Gg. IV, 10 Apollinem

1) de lectione vacat vid. Becterti diss.

2) cf. Ov. Met. XV, 832 Pace data terris.

pro Caesare esse dictum.[1]) Nam Augustus non solum cum Apolline conferebatur, sed esse etiam existimabatur Apollo.[2]) Conferri possunt, quae Horatius c. IV 15 sq. dicit:

Tua, Caesar, aetas . . .
Et veteres revocavit artes,
Per quas Latinum nomen et Italae
Crevere vires famaque et imperi
Porrecta maiestas ad ortum
Solis ab Hesperio cubili,

quibus comparem atque apud Manilium inesse videmus laudationem. Atque tamquam Apollo Musagetes eo, de quo est quaestio, loco Augustus invocatur (Ruediger l. l. p. 6. not. 3). Quapropter aptissimi sunt v. 10 cet., si ad Octavianum, sed minus idonei, si ad Tiberium referuntur. Neque adversatur nostrae sententiae v. 13, quo potissimum nisus Freier post cladem Varianam, antequam Octavianus diem supremum obisset, nullum sine gravi bello annum fuisse dicit. Quid tandem? Roma atque Italia nonne furore civili compresso (cf. Hor. c. IV 15, 17) pacatae fuerunt atque otio fruebantur? Id autem gravissimum est, ut mei quidem animi sententia stat: ibi enim civium discordiis remotis pacis, quae et sunt et appellantur, artes et poterant florere et reapse florebant; ibi sub pace otioque vacavit canere poetis nullo bellorum tumultu impeditis. Sub hac pace floruit Ovidius, quamdiu Romae vitam degit; at Tomos eiectus de terra pacis inopi tristis queritur, qua quae minus fruatur Augusta pace vix humum totum per orbem inveniri dicit (Ep. ex P. II 5, 17 sq. II 7, 17, saepius). Utebatur igitur Italia quiete armisque silentibus silere desinebant carmina. Pannonico autem tumultu (Tac. a. l. I.) misso cum solis Germaniae gentibus illo tempore Augusto bellandum erat, quod bellum per legatos administravit. Reliquas nationes externas ad obsequium brevi redegit (Suet. Oct. 21). Germanorum tamen bella prae pace, qua et ipsa Italia et ceterae provinciae

---

[1]) Non plane eadem de hoc loco disputantur in Heynii editione a Wagnero Lipsiae 1830 curata p. 132.

[2]) Ruediger quibuscum viris fuerit Statio poetae usus consuetudo familiaritas. diss. inaug. Marburgi 1887, p. 6.

pleraeque fruebantur, non tam gravia erant, ut omnino de pace sub Augusti imperio dici non possit (cf. Hor. c. IV 5, 25 sq.). Praecipue prae civilibus bellis illi provinciarum motus minore erant gravitate, ac legatorum, ut monui, consiliis gerenda committebantur: nam externa bella Augustus duo omnino per se gessit, Delmaticum adulescens et Antonio devicto Cantabricum (Suet. Oct. 20). Ceterum ne Tiberio quidem imperante plane pacata fuit Germania. Et mihi quidem si sub Tiberio scripsisset Manilius, sane quam mirum esset, cur nusquam Germanos a Germanico victos commemoraret, cuius rei occasio non defuit aut in eis versibus, ubi de Germania dicit (III 633. IV 692. 719. 794.) aut ibi, ubi Freier de Germanico eum locutum putat (IV 776). Animadvertas quoque vel Arminium proeliis ambiguum, non bello victum dici a Tacito (a. II 88). Usque ad annum p. Chr. n. 16, quo Arminius superatus est, cum Germanis bellavit Germanicus, donec sub finem eiusdem anni aut anno 17 per Tiberium, qui gloriae eius invidere videbatur, a rebus gerendis revocatus et in Asiam missus est.[1]) Freier autem iam anno 16 primum Manilii librum com-

[1]) Halucinari mihi persuasi Freierum, cum verisimile esse putet cum Germanico in Germania Manilium versatum esse, et pro certo habeat ab eo Asiam eundem illuc comitato visam esse (p. 72—89). Causae nempe, quibus in hanc sententiam impulsus est, nullo negotio in cassum redigentur, quandoquidem quae de Germania poeta dixit (errat autem Freier p. 75 dicens Germaniam siccam appellari III 633, nam sicca cum tellure est coniungendum), ea et tam pauca et tam universe dicta sunt, ut, quomodo inde Manilium in nostra patria fuisse concludi possit, nesciam. Immo si suis oculis saltum Teutoburgiensem reliquasque terrae illius partes inspexisset, fortasse cur oblata occasione non plura de ea in medium proferret, alicui mirum videri posset. Neque opus est suspicari — etsi id fieri sane potuisse nequaquam negare nec volo nec valeo — Germanicum a. 770 triumphantem et in pompa spectantes captivis spoliis simulacris montium fluminum proeliorum delectantem visum esse ab eo, qui conderet astronomica. Idemque fere cadit in Lansonem, qui inde quod poeta non sine aliquo horrore Germaniam ingentium flavorumque corporum parentem dignamque feris tantum matrem breviter praedicet, Germanos crediderit vel auxiliares vel captivos vel gladiatores Romae cotidie spectandos homini nigris Asiae Africaeve gentibus assueto (sic!) fuisse admirationi. Supervacanea videlicet res fuit haec concludendo assumere, quae expresse memoriae prodita sunt. Imperator quidem Au-

positum esse statuit. — Haec igitur eius de pace a poeta memorata concidit argumentatio: Universe enim, ut vidimus, pacis dulcedine delectabantur Romani, atque ipse Octavianus a. U. C. 725 (f. f. a. a. Chr. n. 29) Iani templum, quod in bello patebat ac post Numam semel clausum fuisse traditur (Suet. Oct. 22), operuerat, ut bellum et discordia inclusa quodammodo viderentur esse ac pax renata. Loquitur de ea re Horatius c. IV 15 sic: *Tua, Caesar, aetas . . . .*

. . . et vacuum duellis
Ianum Quirini clausit.

Quibus adseri possunt e carmine saeculari v. 57 sq., quibus pax et fides et honos laudantur. Omnino multus est Horatius in praedicanda Augusti temporum felicitate, quam ita exornatam ante oculos ponit, ut aurea aetas redisse

gustus Germanorum manum usque ad Vari cladem inter armigeros circa se habuisse disertis verbis dicitur Suet. Oct. 49. Et notum est etiam Romanos Germanorum, cum primum eos conspexerunt, admiratione captos esse. Tum vero cum astrologica carmina scripta putamus, de Germanis, quibuscum saepissime iam congressi essent, Romanorum unumquemque in universum edoctum fuisse consentaneum est. Etenim postquam Cimbri Teutonique tantum Romanis terrorem iniecerunt, tota ut trepidaret Italia solidusque tremisceret orbis, primus Posidonius (cf. Athen. IV p. 153 et Strabo II p. 102. VII 2. p. 292—294), tum C. Iulius Caesar Rhenum bis transgressus mores Germanorum descripsit; Cicero et de Caesare et de Mario composuit carmina, ubi de Germanis dicendi fuit occasio; Furium Bibaculum (Teuffelii § 192, 8 et 9) de bellis, quae Caesar cum Gallis gessit, pragmatiam scripsisse probabile est, Sallustius de proavis nostris in historiis narravit (cf. Sall. ed. Fr. Kritz Lps. 1853, vol. III, p. 236 sq. et Sall. ed. Rud. Dietsch Lps. 1859, vol. II, p. 127), Livium autem in l. 104 de Germanorum situ ac moribus exposuisse periocha, quam habemus, docemur: itaque suppeditasse hercle fontes uberrimos certum est, in quibus de Germanorum populis sicut poetae, qui ei antecesserant (cf. Verg. Ov. Hor. cet.), ita hic, quisquis conscripsit astronomica, si voluit, aliquid inveniret. Ea quae de Germania dicit, etiamsi ipse non viderat, scire tamen potuit atque adeo debuit. Sed enim Freieri ratiocinationem si sequeremur, etiam inde, quod Horatius (c. IV 5, 26 quem versum mire cum Manilii v. IV 794 conspirare petam ut animadvertas) Germaniam horridam, Raetos immanes (IV 14) dicit ac similia, eum in illis terris versatum esse efficere deberemus. Commode autem accidere mihi video, quod ipse ille, contra quem subii disputationem, coniecturis indulgens ne ad nugas ineptiasque effingendas descenderit, vehementer veretur (p. 75).

videatur: Augusteam simillimis verbis atque auream aetatem depingit [1]) eandemque fere tranquillitatem et securitatem Octavianum orbi dedisse dicit cf. c. IV 5. [2]) Similiter atque Horatius plurimis locis (Met. XV 832 sq. Fast. 1, 281 sq. 709 sq. etc.) Ovidius pacis bona et commoda ab Augusto bello paratae summa veneratione prosequitur. Gravioris momenti sunt Fast. I 700 sq.:

Gratia dis domuique tuae (Germanici) *religata catenis*
Iam pridem nostro sub pede bella iacent.

Atque ex elegia quadam ab incerto auctore, quem certissime aevo Augusteo floruisse vv. dd. [3]) iudicavere, de nuce conscripta locum ciere utile est, quo de Augusta pace haec audimus:

Sed neque tolluntur nec, dum regit omnia Caesar,
Incolumis tanto praeside raptor erit.
At non ille deus pacem intra moenia finit:
Auxilium toto spargit in orbe suum.

Multos alios quoque locos prodire iuberem, ni longum esset. Iam vero cum Augustus vel Paci deae, atque, quod quidem sciamus, primus in campo Martio aram constituisset, [4]) nihil mirum est, quod ad speciem aureae aetatis, qua sine militis usu gentes securae mollia otia peragebant (cf. Ov. Met. I 89, cet; Germ. phaen. *pacatus mundus* 103 sq.), eius imperium semel atque iterum a poetis revocatum est; ac suo sane iure Vergilius in Aen. I 295: *Dirae* inquit *ferro et compagibus artis*

Claudentur belli portae. Furor impius intus
Saeva sedens super arma et centum vinctus aenis
Post tergum nodis, fremet horridus ore cruento.

Quibus mirum in modum similia sunt, quae Manilius in primi astronomicon libri fine profert:

---

1) Similiter Claudianus de Fl. Mallii Theod. consul. v. 135 sq. felicitatem, quae sub Honorio ac Stilichone sit, praedicat.

2) Aliter nonnulli versiculis Tiberio praesentia exprobrabant et futura denuntiabant mala (Suet. Tib. 59; Baehrens frg. p. L. p. 360):

Aurea mutasti Saturni saecula, Caesar;
Incolumi nam Te ferrea semper erunt.

3) cf. Baehrens p. L. m. I p. 88; L. Mueller de re metrica p. 49. Teuffel hist. litt. Rom. edit. 4 § 251 not. 4.

4) cf. Prelleri mythol. Rom. 3 tom. II p. 251; Ov. fast. I 709.

iam bella quiescant,
Atque adamanteis discordia vincta catenis
Aeternos habeat frenos in carcere clausa. (cf. Ov. Ep. ex P. I 2, 126). Itaque cum iam a. a. Chr. n. 29 Augustus Iani templi portas clausisset, qua re factam esse pacem significaret, perque totum paene eius imperium a poetis pacis laudes pronuntiarentur, cur post a. 9 eandem pacem laudare Manilio non licuerit, ego non intellego. Immo cum etiam tum bella quieverint praeter Germanicum totaque Italia tantae pacis favore gavisa sit, ut poetae nulla re prohiberentur carmina scribere, bene rem se habere putem, quod Manilius laudibus et Augustum et pacem efferens initium canendi facit atque de eisdem locutus toti libro finem imposuit, qua re optimum quendam cumulum ei accedere sentias. Ceterum ipse Tiberius Augustum stabilem reipublicae salutem peperisse in laudatione dicit.[1])

Quod autem v. I 40—42 ad Tiberium spectare Freier voluit, idem sentire non possum: neque enim ullam ad praesens regnum sive Augusti sive Tiberii allusionem perspicere valeo. Torsit ille, ni fallor, *regales animos,* quibus verbis nihil omnino nisi Chaldaeorum antiquissimos reges significari mihi est evidentissimum. Neque iusto iure ea re commendari alterum imperatorem iudicavit Freier, quod astrologiae curiosus et peritus fuisset:[2]) hoc argumentum recte refutavit Lanson l. l. p. 15. Denique ad suam de Tiberio carminis patrono sententiam stabiliendam Fortunae cultum, qualis illo imperante fuisset, nullo iure potuit arcessere Freier (p. 16 et 17), quandoquidem iam antiquissimis temporibus huic deae cultum non defuisse vel inde manifestum fit, quod duo ei templa a Servio aedificata esse credebantur; erantque complura quasi Fortunae genera, quae aut publice aut privatim invocabantur, atque hunc cultum, cum non minus sub primo quam sub altero Romanorum imperatore eum floruisse certum sit, id quod ipse Freier

---

1) Dio Cass. LVI 36 τὸ κοινὸν ἀκριβῶς ἔσωσε.

2) Prorsus aliter iudicavit Teuffelius, qui astrologorum artem in IV editione sub Tiberio poetae periculosam fuisse putat: vielleicht, dass die Gefährlichkeit der Astrologie unter Tiberius von der Vollendung abschreckte.

largitur, omnino non opus erit respicere nostram quaestionem soluturos. Sive enim hunc sive illum mavis intellegere, 'non importuna est illa in v. I 114 exclamatio: *Faveat magno Fortuna labori!*

Quae cum ita sint, magna teneor spe neminem iam negaturum veri aliquanto esse similius initio carminis poetam alloqui Octavianum quam Tiberium, neque quisquam Tiberium illic intelleget, nisi aliis eisque gravioribus causis ad eam opinionem adductus erit. Sed desunt argumenta, unde ad hunc illos versus, de quibus locuti sumus, referendos appareat. Videamus, quae ex aliis Manilii locis colligere possimus.

In diversas quoque partes discedunt vv. dd. sententiae de l. IV v. 934 et 935, quibus finito hoc libro Augustum nondum excessisse e vita et inter deos relatum esse certum est et confirmatum, si Iacobo aures praebemus (p. 162). Eisdem versibus alii, quo in numero imprimis est Lachmannus eiusque opinioni insistens Freier, apotheosin mortui Augusti per Tiberium factam indicari sibi persuaserunt. En ipsa verba:

Iam facit ipse deos mittitque ad sidera numen,
Maius et Augusto crescet sub principe caelum.[1])

Ubi a lectione *crescet,* cum omnium codicum consensu praebeatur[2]) nihilque habeat, quo offendat, non recedo, sed retinenda est: neque neglegendum puto a poeta futuri temporis huius verbi formam hic adhiberi, non praesentis. Praeterea observes v. 934 incipere a particula *iam:* i a m facit, ut ait poeta, ipse homo deos mittitque ad sidera numen. Etenim Caesar divus est, defuncti quoque sunt Caesares Gaius et Lucius iamque Octavianus deus ac sidus fit; vivus igitur Augustus divinitate quasi indutus fuit, quamobrem l. I 9 poetae dicere licuit Octavianum *deum* mundum patri concessum ipsum mereri. Eius quoque numen ad sidera mittunt Romani, sed nondum est in mundo. Quando autem illuc pervenerit, etiam maius sub hoc principe caelum crescet. Post

---

1) Alii falso post m a i u s, quod ad numen trahunt, non post n u m e n interpungi iubent, ut W. E. Weber corp. poet. Lat. Francofurti 1832, p. 637; sic iam in Basileensi editione distincta sunt verba, in qua etiam a u g u s t o (non Augusto) p r i n c i p e scriptum videmus.

2) cf. praeter Iacobi editionem: P. Thomas lucubrationes Manilianae (Inest codicis Gemblacensis collatio) Gandavi 1888.

mortem igitur Augustus ibi regnabit. Augustus autem, quin sit, ut supra exposuimus, Octavianus, dubium non est. Ergo quoniam facere non possum, quin Iacobi accedam explicationi, de apotheosi viventis Augusti interpretor.

Adeas nunc, si placet, l. IV v. 764 sq.:

Est Rhodus, hospitium recturi principis orbem,
Tumque domus vere solis, cui tota sacrata est,
Quom caperet lumen magni sub Caesare mundi,

e quibus plerique interpretes recte efficiunt,[1]) ut tunc, cum l. IV composuit poeta, Augustus inter vivos fuerit et Tiberium aliquando imperium a patre accepturum nemo ignorarit. At vero Freier ceterorum de viventi Augusto argumentationem ad nihilum sese redegisse ratus probare conatur hos versus melius Germanico quam Tiberio convenire, qua in re neminem illius fore assectatorem spero. Vix Freieri interpretationem refelli opus esse timeo ne dicas; verum, ne quid minore quam decet diligentia tractasse videar, de illius argumentatione quae notanda sint apponam.

Etiamsi enim Germanicum quoque in Asiam proficiscentem[2]) aliquot dies in insula Rhodo moratum fuisse e Taciti annalibus scimus, tamen, cum quis Romae de hospitio alicuius principis Rhodiensi loquebatur, non de Germanico, sed de Tiberio unusquisque cogitabat, quem Rhodi versatum esse multo magis notum erat quam illum, cuius navem eo appulsam esse ibique in ancoris aliquamdiu constitisse non ita multi, puto, gnari fuerunt. Tiberii nimirum Rhodia commoratio omnium

---

[1]) Errat sine dubio in Paulii litterarum encyclopaedia de Manilio disputans Broeckelius, cum hos versus scriptos esse contendit, quo tempore Tiberius Rhodi versatus sit.

[2]) Hic liceat commemorare haud dubie Freierum v. IV 776 falso de Germanico interpretatum esse, qui per Graeciam Asiaeque gentes profectus „profecto“ orbem condidisset (p. 80); nam optimus codex Gemblacensis (cf. Thomas l. l. p. 49) cum aliis habet: Qua genitus cum fratre Remus hanc condidit urbem. Qui versus, cum producta ante caesuram syllaba (sed cf. Cramer l. l. p. 18 et 19) offendat in verbo Remi, a multis spurius ducitur; cf. Iacob progr. Lubec. 1835, p. 29. Et monendum praeterea est Tiberium, quem patronum eius fuisse putat, aegre magis a Manilio irritari potuisse quam si ita, ut Freier p. 81 opinatus est, Germanicum a. U. C. 772 (a. p. Chr. n. 19) celebrasset.

in ore fuisse putanda est, praesertim cum illic specie secessus exsul egisset ab a. a. Chr. n. 6 usque ad a. p. Chr. n. 2.[1]) Quamobrem cum parvulum temporis spatium Germanicus, magnum Tiberius in illa insula soli sacrata (cf. Lucan. 8, 244 claram sole Rhodon) fuisset et hunc in illud exsilium eiectum esse nemo tum Romanus ignoraret, nihil erat, quod Germanici in insula Rhodo commorationem memoraret poeta. Teneas igitur — quod omnino dubitari non debuit — Tiberiani exsilii mentionem fieri. Quod si concedetur, non opus est Freieri de participii *recturi* ratione sententiam refutare. Namque licet usi sint ea verbi forma, ut notaretur (Freier p. 38) non is, qui haud ita multo post ad rem publicam accessurus est, sed si, cui Rhodi morandi iam fato destinatum est aliquando imperium submittere, tamen nihil refert, utrum sic an aliter participii futuri vim accipiamus: utique Tiberius, non Germanicus dicitur recturus: est Rhodus, ubi hospes moratus est is, qui reget vel si mavis, cui destinatum est regnum. Ergo nondum regnat Tiberius, regnat Augustus. Si contra Tiberio imperante l. IV scripsisset, aliter poetae dicendum fuit, ut exprimeret: est Rhodus, quod olim fuit hospitium eius, qui et nunc regit et postea recturus est, vel eius, cui iam tum, cum ibi versatus est, regnum destinatum erat. Vel ob eam causam v. 766 ad Germanicum referri nequire arbitrer, quod male Manilius Tiberii favorem sibi conciliasset, si Germanicum tum, cum a victoriis, quas in Germania reportaverat, a Tiberio invidia commoto revocatus in Asiamque missus erat, successorem fore dixisset. Tale quid Tiberio regnante scribere quin valde veriturus fuerit poeta, mihi dubium esse non potest. Neque magis tum Germanicum *mundi lumen* dicere potuit. Quae vox minus offendit, si Tiberium intellegimus Augusti gratiam rursus adeptum, cum praesertim apponat poeta: *magni sub Caesare mundi.* Non optime vertit hunc locum Pingreus (t. II p. 91) sic: „Consacrée au soleil celle devint bien véritablement la maison de cet astre,

---

[1]) cf. vv. populares in Tiberium Suet. Tib. 59 (Baehrens frg. p. Lat. p. 359 et 360), imprimis hi:

omnia si quaeras, et Rhodus exsilium est
et ad regnum quisquis venit ab exsilio.

lorsqu'elle admit en son enceinte celui qui après César est la vraie lumière du monde", neque assentientem me habet Lanson, cum p. 25. dicit: „Verba sub Caesare cum accipi ita possunt, ut Tiberius lumen mundi esse post Caesarem declaretur, vel sub fulgore Caesaris, quo non aliud maius est numen, tum significare possunt in Caesare." Sed effugit plerosque, quam arte verba *magni sub Caesare mundi* inter sese conexa sint; mundus est magnus sub Caesaris Augusti imperio vel per eum: is est auctor magnitudinis. Itaque uno hoc loco aliquam laudem in Tiberium, ut qui in Augusti locum successurus sit, cumulatam videmus, verum maioribus laudibus effertur praesens imperator, cui omnia mundus debeat. Poeta quoniam timuisse paene videtur, ne si Tiberium solum hic verbis tolleret, Augustum offendere posset, hunc praedicare non neglexit.

Quodsi recto talo nostra interpretatio stat, libros priores quattuor vivo Augusto apparet scriptos esse. At nondum omnes difficultates remotae sunt. Superesse enim locos, de quibus disceptetur, videbimus; vel non desunt nonnulli, quibus leviter tantummodo inspectis et iudicatis id, quod modo probatum putabamus, concuti et labefactari videri possit. Quapropter hos accuratius pensitemus necesse est: in medium igitur venient l. I. vv. 899, 922, 800, 385, 916.

Corruet autem statim sententia Freieri pugna Teutoburgiensi paullo supra commemorata vix *invictum* in v. 925 Augustum appellari potuisse arbitrati: id enim nullo pacto tolerandum esse atque hunc quoque locum ad Tiberium melius quadrare. Quod cum dixit, primum non reputavit pro multis magnisque ceteris rebus ab Augusto bene gestis una illa clade, quam non ipse, sed Varus accepit, vix meritis eius quidquam demi; dein monendum censeo Augustum ipsum in indice rerum a se gestarum prorsus de hac clade tacere. [1]) Neque indignum fortasse est quod reputetur a Manilio, ubi, quod res publica Romanorum versata saepe in discrimine semper servata sit, fatorum numini ascribit (IV 23 sq.) ac multas res trepidas et afflictas commemorat, cladem Varianam in eo genere adeo non haberi, ut, quasi nullius ponderis sit, omnino omittatur. Neque adeo

[1]) cf. Mommsen res gestae divi Augusti edit. II. Berol. 1883.

eo confugere coacti sumus, ut per hoc verbum, de quo surrexit dubitatio, cum significari posse dicamus, qui aegerrime vinci possit,[1]) vel sic interpretemur: möge er (trotz der Niederlage des Varus) ungebeugt sein,[2]) sed poetarum licentiae hoc tribuendum est, qui saepenumero laudes virtutesque augere et exaggerare solent.[3]) Ipsum autem *Invicti* nomen appellationem Caesarum esse honorificam et adulatoriam e Finckei[4]) dissertatione discas. Augustus porro graves clades duas omnino nec alibi quam in Germania per legatos accepit, Lollianam et Varianam,[5]) legatorum autem detrimenta non ad ipsum Augustum referenda sunt. Ceterum C. Iulius Caesar quoque et apud Dyrrhachium victus et Alexandriae in summo periculo versatus est ac plus unum certe edepol fusum fugatumque vidit legatum:[6]) nihilominus responsa data fuisse dicebantur per totum orbem nasci *invictum* imperatorem.[7]) Neque ne aberrem a scopo timendum erit, si Horatium huc arcessam, qui in c. III 27 Iovem *invictum* appellat, ut deum *omnipotentem* significet. Augustum enim cum Iove saepius comparatum atque etiam pro Iove habitum eiusque nomine nuncupatum esse postea viderimus. Bene quoque fortasse mecum agitur, si adulatores *Invictum* dixisse Augustum suspicor neque hunc repudiasse nomen adulatorium:[8])

---

1) velut superlatione quadam adhibita apud Iustinum (12, 15, 4) in mortem animus invictus legitur.

2) hanc significationem habet invictus apud Hor. art. poet. v. 123 (sit Medea ferox invictaque).

3) Ob id ipsum v. Hor. sat. II 1, 11 (Caesaris invicti res dicere) ad tempus statuendum, quo haec satura composita sit, nihil valere putarim, namque certum mihi est iam ante Actiacam pugnam (a. 31) Octavianum a poeta invictum appellari potuisse reportata dumtaxat victoria navali a. 36 (cf. Dio. Cass. 49, 14 et 15), cf. etiam Kiesslingii notam.

4) Alfred. Fincke de appellationibus Caesarum honorificis et adulatoriis etc. Regimonti 1867.

5) quod attestatur Suet. Oct. 23.

6) cf. Suet. Oct. 36.

7) Haec a Suetonio in Caesaris vita, cuius principium mutilum est, e commentariis a Servio ad Vergilii Aeneidem (cf. 6, 799) scriptis tradita fuisse scimus.

8) ut exemplum afferam, blanditiae et assentationis causa hoc vocabulum in panegyrico Constantino Caesari d. adhibitum est in allocutione Caesar invicte, cf. Baehrens paneg. Lat. Lps. 1874, p. 148; praeterea

huc recte referatur, quod cum nonnulli censerent, ut Tiberius post Illyrici defectionem feliciter sedatam *Invictus* cognominaretur, Augustus de cognomine intercessit, eo contentum repromittens, quod se defuncto suscepturus esset (Suet. Tib. 17). Coniciam igitur quamvis meo Marte in metum quendam adductum intercessisse illum, ne sua ipsius merita honorificentissimum illud nomen Tiberio datum memoria oblitteraret. Adde quod in nummis Augusti Victoria saepe aut globo aut prorae navis insistens picta erat (Eckhel N. D. VI 83). His de causis, si Manilius Augustum appellasset *Invictum,* id miri mea quidem sententia nihil haberet, praesertim quod etiam in tristibus, in quibus non deest Varianae cladis mentio,[1]) Ovidius dicit (V 1, 41):

Lenior Invicti si sit mihi Caesaris ira,
Carmina laetitiae iam tibi plena dabo,

et in Ep. ex P. I 2, 125 *qui vicit semper, victis ut parcere possit.* Sed ne nominatur quidem *Invictus* a Manilio Octavianus, immo optat tantum poeta, ut invictus pater patriae sit; respicit igitur futurum tempus. Observes praeterea sis, quam caute inserta sit pugna illa in saltu Teutoburgiensi facta: etenim attribuitur clandestinis Germanorum gentium fraudibus.

Iam in alia re insigniter dormitasse Freierum facillime cognosces, quem quod non solum non refutavit, sed etiam sequi videtur Lanson,[2]) vehementer subit mirari. Ille enim coram Augusto sententiam a poeta putat expressam esse parum aptam his verbis: *Sit Roma sub illo!* „Quis tandem fuit, ait ille p. 23, qui post a. U. C. 762 vel timuerit, ne Octavianus pater patriae esse desineret, vel eum ex altissimo dignitatis gradu praecipitare ausus sit! Neminem unum equidem adhuc vidi

---

cf. Veg. mil. epit. 3; Corp. inscr. lat. VII 62, 167, 226, 344, 875 saepius; Acta sem. philol. Erlangensis, t. II.

[1]) cf. Edmund Meyer die Chronologie der ovidischen Gedichte und das Jahr der Varusschlacht. Z. f. d. Gymnasialwesen, XXXII. Jahrgang. Berlin 1878. p. 449 ff.

[2]) p. 21 pedestri enim oratione versum poetae sic reddit: vivatque Caesar imperetque Romae invictus imperturbatusque, discordias omnes et bella compescens. Fincke quoque I. l. Man. I 926 citans falsa interpunctione utitur.

apud historicos". Valde equidem vereor, ne ille non recte verterit. Non credo dicere voluisse poetam: sit Roma principi subiecta seu pareat ei; sed subaudiendum est *sit Roma invicta sub illo,* et *invicta* illud supplere cogimur, ad eamque sententiam anaphora quoque (*sit-sit*) adducere videtur, per quam saepissime enuntiata similiter contexta vel inter se concinna coniunguntur. Verum ad Tiberium si quis hos versus referre vellet ac Freieri interpretationi absurdae verborum, quae sunt *sit Roma sub illo,* assentiretur, nostrum quoque esset interrogare, a. p. Chr. n. 16, quo hunc primum librum Manilii confectum esse Freier vult, numquis Romae fuisset, qui timeret, ne Tiberius, postquam per biennium paene tuto iam rei publicae gubernaculum tenuit, imperare quando desineret, vel eum praecipitare auderet! Nihil quidem de hac re historici. Inde sequitur, ut ineptissimam Freieri explicationem quam celerrime Morboviam abire iubeamus. Aliter, ut opinor, res se haberet, si dixisset poeta: sit *semper* Roma sub illo vel aliquid simile, ut legas Ov. Fast. IV 859 *et sis magno sub Caesare semper,* vel Calp. Ecl. IV 144 (Baehrens p. L. m. III p. 88):

Hunc, precor, orbem,
Hos, precor, aeternus populos rege! sit tibi caeli
Vilis amor coeptamque, pater, ne desere pacem!

A mea parte etiam Pingreus et Merkelius stant, id quod sua uterque versione mihi indicare videtur. Neque aliud hic quamvis leve argumentum ommissum velim, quod iam supra p. 14 tetigi. Patrem enim patriae Octavianum, non Tiberium esse vel inde apparere multi dixerunt, quod Augustus illud cognomen accepisse, repudiasse vero Tiberium traditum esset (Suet. Oct. 58. Dio 55, 10. Tac. a. I 72. II 87; Freier l. l. p. 10, not. 2).[1]) Non sine momento puto esse, quod etiam in v. I 913 Octavianum *patrem* dicit Manilius. Iuvat nos Horatii quoque memoria, cuius in l. I c. 2, 50 haec legimus: *Hic ames dici pater atque princeps,* vel Ovidii, qui Trist. II 35 sq. haec exhibet:

---

[1]) In nummis quoque pater patriae Augustus appellatus est cf. Cohen Aug. n. 42; cf. Sitzungsber. der Berl. Akad. 1885. p. 73. De patris patriae nomine cf. etiam Fincke l. l. p. 7 et 8.

Iure igitur genitorque deum rectorque vocatur,
Iure capax mundus nil Iove maius habet.
Tu quoque cum Patriae rector dicare Paterque
Utere more dei nomen habentis idem.

(cf. Ov. Fast. II 127 et alibi). Quam vero gratum Augusto illud nomen fuerit, appareat inde quod ipsum ad id et in ea oratione, quam habet Dio 56, 9, et in Monumenti Ancyrani fine videmus provocare; ac Tiberius in oratione funebri dignum id putat, quod commemoret (Dio 56, 41) his verbis: *διὰ ταῦτα εἰκότως καὶ προστάτην αὐτῶν καὶ πατέρα δημόσιον ἐποιήσασθε.* Quodsi adamaverat hoc cognomen Augustus, de quo saepe a poetis adhibetur, Tiberius vero publice repudiavit, vix est credibile Manilium eo illum allocutum esse. Quod autem Freier statuit poetam in universum dicentem petisse, ut per omnia saecula talis in tutela esset civitas neque in manibus eorum, qui novas res molirentur, sed semper permaneret saeculum Augustum, id artificiosius inventum subtiliusque quam verius dictum puto non dissidens ab ipso huius subtilitatis auctore (cf. Fr. p. 24). Quam ad interpretationem ea potissimum re vir doctus videtur commotus esse, quod v. 925 poeta tertia persona utitur. Putat enim, si Augustus tum vixisset, alteram personam adhibendam fuisse ad alloquendum principem, carminis patronum. Nec vero ullam videre valeo necessitatem. Ne mihi enim neglegas tertia persona antea iam eum usum esse, cum de Augusto ageret, v. 385 itemque v. 914. Itaque per eandem personam persequi eum potuisse nemo negabit. Atque etiam si quis cum Feiero consentiens Tiberii aetate astronomica orta putet, rectissime monetur a Lansone p. 15 nonnullos locos restare, quibus vates tertia persona usus versus faciat de patrono, si omnino hoc verbo uti licet; etenim astronomicon libri num, ut nonnulli opinantur, proprie dedicati principi ad eumque missi sint, nesciens quoad recentiorum nemo de librorum apud antiquos dedicandorum more fusius egit, nec negare nec affirmare ausim.

Nunc quoniam satis probatum intellego ad Augustum v. 925 pertinere, pauca addenda sunt de versu insequenti, qui est inter difficillimos deque eius sensu, quamvis multi in eo enucleando sudarint, adhuc ambigimus.

Minus diversae essent opiniones, si, qua vi particula *cum* posita esset, ulla ratione fixum certumque fieret. Per se enim spectata et causalis, ut aiunt grammatici, et concessiva et temporalis potest esse: atque tempus quidem et generale, ut quotiens, et singulare, ut postquam, significat. Ad has omnes notiones, ut loco salutem pararent, interpretes confugerunt. Sed quoniam Freierum, cum universe de servando principatu verba fecisse poetam opinaretur, aliquanto a meta aberrasse supra docuimus, ea interpretatio, qua particulae eadem vis, quam habet quoties, subicitur, reicienda est. Omnia enim in fine libri primi in eam nos deducunt opinionem, ut de uno illo, a quo discordia quasi catenis alligata et constricta sit, poetam loqui censeamus. Itaque sive eam significationem, quam habet postquam seu quam habet quamquam, coniunctioni *cum* concedemus, utique non de Caesaris morte Manilii verba intellegam. Quae qui ad Caesarem spectare volent, ita fere interpretabuntur: Quamquam Caesar relicto orbe in deorum numerum receptus caelo accessit, tamen ne desideret populus Romanus eius potentiam salubrem in terra, etenim favet etiam absens precantibus (cf. Ov. Met. XV 870). Neutiquam haec recta! Sed de Augusto loquitur in antecedentibus versibus, de eodem Manilius ultimis: quos primum attingenti mihi placuisse confiteor illam explicandi speciem, ut *dederit* sit futuri exacti forma et particulae *cum* insit vis temporalis (= wenn) ac sic intellegatur: Roma sit Augusto imperante invicta! cum vero mortuus erit ac relicta terra caelum ascenderit, ne desideret eum. Huc igitur spectasse poetam putaveram, ut diceret non timendum esse, ne quando post Augusti obitum terrestri imperio successor deesset illo dignus, quia Tiberius in successionis spem venisset. Aliter sane Iacobus, qui Tiberium in insula Rhodo latitantem Romanisque invisum carpi ratus atque ultimum versum interpretatus ita: ne careat ipsa (Roma) successore imperii terrestri, adiecit haec (praef. p. XVII): „Quod non addidisset, si Tiberius iam tum in spem successionis venisset aut expetitus fuisset a populo. Quod si verum est, non sane ea odii vestigia reliquisset tum, cum ille ad imperium venerat, si carmina ultimam manum essent experta“.

Illud quoque mecum reputavi, num forte ad ea, quae praecedunt, illa verba referenda essent, ad versum nimirum 904 ac sequentes, quibus dicit poeta calamitatem sat saepe ipsa hominum culpa comparari, quia caelo mala et pericula per cometarum omina significanti credere nesciant. Apparere ex his forsitan possit Augustum, quamquam Chaldaei male rem gestum iri praedixerant, caelo rubore ardenti non credidisse; cumque ipsa natura cladem quasi minante Germanicum bellum suscepisset, domi culpa fuit. Iam v. 926 Augustum in caelo versantem facit poeta: is igitur adeatur, is consulendus est neve quaeratur deus in orbe, ut antea factum erat, cum Chaldaeos non adissent vel potius eorum vaticinia neglexissent.

Sed ne hac quidem via, quem adepti sumus interpretamenti modum, ab omni parte dubitatione vacuum talemve esse video, qualis prorsus nobis satisfaciat: immo cum aliquid miri in ea re haereat, quod, si illa ratione progredimur, Augusto poeta neglegentiam quodammodo exprobrat, quia astrologorum praeceptis parum obtemperans fuerit, legatique clades imperatori tribuitur, magis eo nunc inclino, ut ad solum Varum ducem, cuius temeritate et neglegentia cladem accidisse Tiberium animadvertisse Suetonii testimonio confirmatur (Tib. 18), vv. 904 et 905 referendos neque ullo cum his vinculo nectendos esse arbitrer postremos l. I. versus. Qua in re qui in meas partes transierit, is concessivam vim voculae *cum* tribuere debebit, ut interpretemur sic: quamquam Augustum populus Romanus caelo dedit, tamen non requirat in terris; namque etsi deus in caelo est, tamen etiam nunc vivit; simul enim et dei et principis fungitur vicibus. Hanc explicationem proposuit[1]) Lanson (p. 23), cui ita fere Manilius videtur sensisse: „Ne Roma, licet iam caelo dederit Augustum, illum tamquam amissum quaerat in orbe. Nam deum quidem, sed in terris praesentem deum Caesarem habet utinamque diu habeat". Non dubium autem esse, quin Augustus vivus a poeta in caelo iam versans fingi potuerit, posthac videro.

---

[1]) Sic iam Weber corp. poet. Lat. p. 610 videtur interpretari adnotans: Deus Augustus, vivus ab oppidis Italiae, deinde a senatu deus declaratus.

Non minor adhuc sub iudice lis est de interpretandis versibus I 384—386:

Cetera non cedunt; uno vincuntur in astro[1])
Augusto, sidus nostro quod contigit orbi
Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor.

Comparatur ibi cum septentrionali caelum meridionale unamque ait poeta esse differentiam, quod adsit septentrionali Augustum astrum, desit apud antipodas. Freier quidem ita (p. 19) explicat: In sidere Augusto, cuius summa in caelo vis et auctoritas est, nunc regnat Octavianus, in orbe terrarum Tu, Tiberi; sed ut primum obieris diem supremum, post patrem summum caeli imperium obtinebis. Bentleius olim vel

Augusto, sidus nostro qui contigit orbi vel
Augustum sidus, nostro quod . . .

legendum esse proposuit. Lachmannus quoque voluit *Augustum sidus.* Plerique mihi in eo errare videntur, quod versum 385 distinctione seu graviore (; vel:) seu leviore (,) claudunt, qua re indicant se credere insequente versu poetam alloqui Caesarem, id quod nullo pacto potest stare. Hoc fuit, ni fallor, quod hunc versum cum praecedentibus male coniunctum quasi claudicare iudicaret Breiter atque ut hunc ita v. 385 interpolatum criminaretur.[2]) Equidem nihil muto, sed ea interpunctione, quae, quamvis verum iamiam Basileensi editione praebeatur, falso post verbum *orbi* (385) ab editoribus poni solet, deleta sic interpretor: uno in astro Augusto vincuntur alieni caeli sidera, quia sidus nostro orbi contigit Caesar Augustus. Igitur, si quid sani vidimus, verbulum *quod* in v. 385 non est pronomen, sed coniunctio, quam vocant grammatici. Astrum autem Augustum idem esse atque sidus Iulium, ut universis placere videtur, ego negaverim, potius Augustus ipse quamvis vivus sidus factus est.[3]) Eodem enim tempore in terris ver-

---

[1]) De vi praepositionis in in v. I 384 (uno vincuntur in astro) vid. M. Bechert zu Manilius' astronomica in Fleckeis. Jb. f. kl. Phil. 1879, p. 798 sq.

[2]) Fleckeis. Jb. 1889. tom. 139 p. 195.

[3]) cf. Val. Max. I praef., qui Tiberium alloquens discernit inter paternum et avitum sidus, cum dicit: cetera divinitas opinione colligitur, Tua praesenti fide paterno avitoque sidere par videtur.

satur, et tamen caelo quodammodo illatus iam sidus est. Verba denique *nunc terris, post caelo maximus auctor* per appositionem ad antecedens verbum traho. Itaque, quod Freier credere non vult, scripsisse poetam Augustum astrum caelo septentrionali contigisse, antequam Octaviani anima in caelum ascendisset, id fieri potuisse mihi videtur atque ad muniendam meam sententiam similes locos afferam. Quamquam antea ad explicandos v. I 798 sq. nos accingamus opus est, quos, cum prima specie admodum miri videantur esse, varie varii intellexerunt. Sunt autem hi:

. . . Venerisque ab origine proles
Iulia descendit caelo caelumque[1]) *replevit;*
Quod regit Augustus socio per signa Tonante,
Cernit et in coetu Divum magnumque Quirinum
Altius aetherii quam candet circulus orbis.
Illa deum sedes, haec, illis proxima, divum
Qui virtute sua similes vestigia tangunt.

Enumerantur inde a v. 762 viri fortes, quibus ob virtutes in viae lacteae stellis sedes concessa sit, atque primum per accusativum aut vocativum, tum non nisi per nominativum afferuntur; a recto autem tenore desciscere quae vulgo per editiones circumferuntur:[2])

Venerisque ab origine proles
Iulia descendit caelo caelumque replevit,

recte intellexit Thomas (l. l. p. 20). Sed haec non est codicum culpa, id quod ille ratus *et Veneris quae ab origine proles descendit*[3]) emendavit, verum falso viri docti edere consueverunt. Post nominativum enim *Iulia* si distinxerimus, non iam erit perturbata constructio.[4]) Insequentia autem annectuntur per parenthesin,

[1]) In the classical Review 1890 (some emendations of Manilius) Robinson Ellis pro caelumque coniecit soliumque: quod probari non potest.

[2]) De horum verborum interpretatione praeter editiones videas Wernsdorf p. L. m. Altenberg 1780. p. 312 sq.

[3]) cf. Wochenschrift f. kl. Philol. 1889 Nr. 34 p. 923 sq. ubi Freier contra hanc coniecturam defendens tradita verba post suae fortissimam distinctionem poni et que pro denique intellegi vult. Mecum agere videtur K. Rossberg Berl. philol. Wochenschrift 1889 Nr. 34 p. 1076, qui post Iuliae vocem iubet interpungi.

[4]) Hanc interpretationem debeo Birtio.

quae dicitur *(descendit .... tangunt)*. In v. 800 nihil fere intemptatum reliquerunt homines eruditi. Erant enim quondam, qui hic non caelestia, sed militaria intellegenda esse signa [1]) decernerent, in quibus Iovis et Iulii Caesaris (aut forte rectius Augusti) depictae imagines ex aequo colerentur. [2]) Sed quoniam de caelo sermo est, de militaribus signis haec nullo modo interpretari possumus. Scaliger annotat p. 90: „Quare dicit caelum regi ab Augusto, quod nondum tenebat? id est in quod nondum relatus erat. Hoc mortuo Augusto melius conveniebat. Neque hic illud facit hilum: Divisum imperium cum Iove Caesar habet. Nam terras ab Augusto, caelum a Iove regi dicit.“ Erravit autem Stoeber (ad v. 778. p. 230), qui, quoniam nullus poetarum neque adeo noster eo adulationis processisset, ut Iovem Augusti socium appellaret, neque ille per signa tonare usquam legeretur, pro *tonante* voluit *volante* legere, ut intellegeretur Sol, qui per signa volare mundumque regere permultis locis diceretur. Nec vero opus est coniectura, cum Tonante, quod pro Iove tonante ut saepissime [3]) positum est, bene tradatur. Neque rectius de verbis *Cernit et in coetu DIVVM MAGNVMQVE QVIRINVM* idem vidisse putandus est, quae interpretatur ita: „C. Iulius Caesar in coetu divûm (i. e. divorum) cernit etiam magnum Quirinum.“ Prorsus enim neglectum est illud *que*. Perperam quoque accepit sensum Merkelius, qui divum putat esse adiectivum cumque voce Quirini ita coniungit, ut structurae *divum magnumque* nulla insit gradatio. Vertit Pingreum, ut videtur, secutus: „Er sieht dort sich gesellt den vergötterten grossen Quirinus“. Sed Divus sine dubio hoc loco positus est pro *Divus Iulius*, id quod fieri potuisse, exemplo si duceris, ex Verg. Aen. VI 793 tibi dilucebit. Unde sequitur prolem Iuliam non esse Iulium Caesarem,

[1]) Verba per signa optime tradita sufficiunt sententiae, ut pravam esse iure dicas Breiteri suspicionem regna (Fleckeis. Jb. 1889 t. 139 p. 193 sq.)

[2]) Pingré t. II p. 304 (ad v. suae editionis 776).

[3]) Non habet hunc usum Vergilius; sed post Ovidium (cf. Met. I 170 alibi) apud unum quemque fere scriptorem haec consuetudo inveniri potest; cf. ipsius Manilii I 767; German. progr. IV 143, 634 et V 290; Martian. Cap. c. 24 et 30 (in Eyssenhardtii editione p. 11 et 13) etc.

sed de Gaio ac Lucio Caesaribus, Iuliae et Agrippae filiolis, non ita multo ante defunctis, cogitandum est, quibus in galaxia sedes sunt constitutae. Ceterum paullo concinnior esset structura, si ad Divum eodem modo atque ad Quirinum ornans quoddam additum esset epitheton; sed tamen huius inopia nihil nocetur. Velim autem propemodum pro *in coetu* adsit *in caelo,*[1]) ne quantisper mihi opus sit haerere, quidnam ad verba *in coetu* suppleatur. Exspectatur enim in deorum coetu, sed hoc in ea, quam legimus, verborum constructione non tam facile intellegitur quam in coetu signorum. Utrum autem supplendi genus verius censeas, non permultum refert; nam qui aliquo decore egregius est, is deus fit idemque stellis inseritur. Grave vero hic esse et multum valere mihi videtur adverbium *altius,* quo, ni omnia me fallunt, eo spectare poetam conspicuum est, ut circulo lacteo, in quo illustres viri post mortem habitent, altiorem esse dicat sedem deorum. Ecce Romulum et Caesarem non eorum in numero ponit, qui in galaxia locum habent, sed altius[2]) inter ipsos deos fingit versantes. Augustum nondum ibidem,[3]) quo Romulum et Caesarem abisse credit, sedem sibi constituisse ea re indicare videtur, quod illos ab Augusto altius cerni dicit. Quomodo enim sursum spectaret eosque altius cerneret, si iam, uti voluit Freier, mortuus et in ipsa eorum contione esset? Ad vivum ergo imperatorem refero locum litigiosum.

Sed obiciat aliquis, cum a poeta caelum regere Augustus

---

[1]) codices omnes habent cętu; ę semper pro ae, e pro oe in libris Manilii positum est, quam notitiam Becherto debeo; cf. Thomas l. l. p. 20, qui in codice G scriptum esse dicit c a e t u.

[2]) In v. 802 toto verborum nexu postulatur q u a m (non q u a); id autem habet optimus liber G idemque alii boni libri habere videntur: nam Iacobus hanc lectionem in textum recepit neque quidquam de variis codicum lectionibus annotavit. Hoc certum est q u a m non meram esse Bentleii coniecturam, qua opinione captus est K. Rossberg kritische Nachlese zu Dracontius und der sogenannten Orestis tragoedia (neue Jahrb. f. kl. Phil. tom. 119. Lipsiae 1879 p. 475 sq.) Qui apud Manilium legendum putat q u a, quia Dracontius in v. 326 hunc Manilii locum imitatus sit. At vero alia est utriusque loci structura: Manilius habet a l t i u s q u a m; apud Dracontium, cum non habeat comparativum, bene quadrat q u a.

[3]) cf. Lanson p. 19.

dicatur,[1]) immortalem iamiam esse neque in terra versari: minime, ut mihi quidem videtur, recte! Etiamsi enim nusquam similia atque eo loco, de quo disputamus, de Augusto tradita essent, tamen ex hoc concludere liceret cum Iove vivum Augustum collatum similemque ei potentiam tributam esse, ipsumque optimum sui interpretem hominem astronomicum ducere deberemus. Accuratius autem inspicias locum. Quoniam Augustus — id quod infra probabitur — dei loco habetur et honestatur, terra quasi est Olympus, ubi habitat; deus Augustus descendit in terras; igitur caelum paene in terris est. Neque vero Augustus per signa regnat, sed regit caelum ex terra; vivit adhuc, sed divina ei est potentia. Habet autem in regendo mundo socium, qui in ipso caelo versatur: hic est Iuppiter, socius per signa tonans. Arte igitur inter se conexa sunt verba *socio per signa Tonante* („der Himmel, den Augustus regiert, indem dabei im Bereich der Sterne Iuppiter sein Genoss ist"); quare comma, quod dicimus, ponatur in v. 800 prae verbo *socio,* ne quis ipsum Augustum per astra tonare dici arbitretur. Simillimus est locus quidam Ovidianus in Met. XV. libri fine (858 sq.); hic quoque socii sunt Iuppiter et Augustus: nam uterque est pater et rector, ut ait poeta, sed Augustus vivit et est in terris, Iuppiter temperat arces aetherias. Cernas autem, ut Manilius rem sibi cogitaverit: supra in v. I 384 sq. ita loquitur, quasi iam astrum Augustus sit; eo loco, de quo modo dixi, non multo minor illa quidem poetae audacia est, cum caeli regnum ad Romanorum imperatorem deferens caelum terramque paene permisceat; sed tamen ita ille caelum regens fingitur, ut dilucide inter vivos versari eum cognoscamus, quoniam in caelo non solus regnat Augustus, sed Iove utitur socio.

---

[1]) J. Woltjero (l. l. p. 22) versus 798 sq. libri primi de Augusto mortuo vereque consecrato tantum intellegi posse et contextus et ipsa verba clare docere visa sunt; sed cum in fine huius libri et quarti diserte sermo esset de vivo Augusto, aut hi versus in primo libro postea adscripti essent a poeta mutata tota extrema parte huius loci, aut legeretur reget, cernet necesse esse dixit. Quod nego; negavit iam Huetius. Nullum vitii signum in codicibus reperitur neque ulla usquam manifesta adsunt vestigia, e quibus quidquam in eis partibus, ubi de imperatore verba fiunt, postea mutatum esse consequatur. Teneamus igitur regit, cernit.

Complures de imperatore notiones et cogitationes astrologus videtur imbibisse: etenim est Augustus terrestris imperii rector, idemque iam induit divinitatem pro deoque colitur; ac vel sidus ei est imperator et in caelo quodammodo versatur, ut etiam Olympi rector, i. e. totius mundi, et caeli et terrae, atque Iovis socius vocetur. Videas igitur poetam vere Chaldaeum! Neque tamen multo illud est insolentius, quam si Augustum deorum mitissimum esse in eodemque disticho almam terram eo nihil habere maius dicit Ovidius in Ep. ex P. I 2, 99 sq. Dolemus, quod praeter haec astronomica eorum, qui illa aetate babylonicam artem profitebantur, carmina nulla servata sunt, ut, num alii, qui ab hac secta stabant, de Augusto idem vel simile dixerint, nesciatur. Sed ex aliis monumentis, unde de Augusti aliorumque cultu bene instituamur, similia quaedam, si repetere iuverit, iam vivum illum divinis honoribus affectum et pro ipso Iove aut Sole habitum esse discemus [1]) neque minus inter astra viventi locum datum esse apparebit.

Non a me postulabitur, uti a capite tamquam exorsus, quomodo antiqui eo procedere omnino potuerint, ut hominibus divinos honores inferrent, exponam: adeantur de hac re libri mythologici. Sed iuvat monere illum ipsum, quem originem gentis conditoremque honorabant, Aeneam dico, e Venere et Anchisa ortum arbitratos esse Romanos: quem postea deum sibi fecere, postquam in proelio, quod cum Etruscis fuit, sublatus est. Divina origine etiam Romulus et Remus credebantur: originem autem a Marte deo Romulum duxisse rati facillime eo adduci poterant, ut mortuum ad deos redisse sibi persuaderent. Neque ignoramus Romanis ducibus a Graecis, ad quos non pauca ex earum gentium, quae orientis solis luce illustrantur, venerandorum regum more redundarat, persaepe divinos honores tributos esse.[2]) Age vero Caesarem Pompeio devicto omnes

---

[1]) Quod Tacitus ann. 15, 74 (A. U. C. 818, p. Chr. 65) dicit: Nam deum honor principi non ante habetur quam agere inter homines desierit, ad solos cives Romanos referendum est; in provinciis prorsus aliter se habebat res; aliterque etiam de poetis et maxime de Chaldaeorum sapientia iudicandum est.

[2]) De eis rebus, quae huc pertinent, conferendi sunt hi libri: Preller mythol. Rom.; G. Boissier la religion romaine; Desjardins

fere deum revera esse Romani credebant. Utque de ceteris taceam, templum is quidem sibi proprium dicari non sivit, sed in omnibus et urbis Romae et imperii Romani templis imago eius posita divino cultu utebatur. Suum praeterea habebat flaminem, quo haud scio an nullus maior, ne dicam divinior cogitari possit honor. Mortuum deinde inter sidera versari credebant sidusque Iulium appellabant, et senatus consulto cultus ei decretus, ipse divus nominatus est. A Caesare autem ad eos translata est veneratio, qui in imperio succedebant; iam in Vergilii Aen. VI 789 scriptum videas: *Caesar et omnis Iuli progenies magnum caeli ventura sub axem.*[1]) Firmicus Maternus,[2]) ubi de imperatore nihil mathematicis respondendum esse docet, eius fatum, cum sit totius orbis dominus, dei summi iudicio gubernari dicit, et quia totius orbis terrenum spatium imperatoris subiaceat potestatibus, etiam ipsum in eorum deorum numero constitutum esse, quae ad facienda et conservanda omnia divinitas statuerit principalis. Haec igitur quarto p. Chr. n. saeculo scripsit astrologus, qui non fuit poeta. Celerrime enim Romani in divino imperatoribus honore tribuendo progressi sunt. Iam Statius ad Domitianum, quem deum et Iovem esse vult, omnes titulos congerit atque coacervat, qui cogitando effingi possunt.[3]) Is autem, ad quem post mortem Caesaris, a quo coepit ille cultus, delatum est imperium, Octavianus, ubi illius heres factus est, nomen quoque sibi assumpsit Caesaris atque adeo pro Gai filio filium Divi sese nominavit.[4])

---

revue de philol. 1879. III 33 sq. (le culte des Divi et le culte de Rome et d' Auguste); Bouché-Leclerq hist. de la divination; Jo. Dan. Schoepflini diss. hist. de apotheosi sive consecratione imperatorum Romanorum. Argentorati 1729; Marquardt Röm. Staatsverwaltung. tom. III[2] ed. Wissowa. Lps. 1885. p. 463 sq.

[1]) cf. Homer. Lat. XIX 901 Quem nisi servasset magnarum rector aquarum, ut profugus laetis Troiam repararet in arvis | Augustumque genus claris submitteret astris, | Non clarae gentis nobis mansisset origo.

[2]) edit. Basileensis l. II p. 44.

[3]) Ruedigeri diss. p. 2 sq.

[4]) cf. Verg. Aen. VI 792 Caesar, divi genus. Divi filius etiam in nummis vocatur Augustus, cf. Cohen Aug. n. 138 et 144 (Mommsen Sitzb. d. Berl. Akad. 1885, p. 72).

Qui supra homines atque in divinos honores ipse elatus est, cum Augustus cognominaretur, [1]) per quod adiectivum res significabantur venerabiles vel plenae maiestatis, quales sunt res relgiosae et sacrae; quo spectant Ovidii verba (Fast. I 608):

Hic socium summo cum Iove Caesar habet.
Sancta vocant augusta patres, augusta vocantur
Templa sacerdotum rite dicata manu.

Conferri possunt, quae idem de Hercule, quocum in oratione funebri Tiberius Augustum comparans a Dione (56, 36) fingitur, inter deos relato dicit: *maior videri coepit et augusta fieri gravitate verendus*: igitur haec cum esset verbi Augusti notio, Octavianus, quippe qui iam, dum terras incolit, hoc titulo consecratus augustaque esset gravitate, etiam deus erat. [2]) Huc spectans Vegetius (de re mil. II 5) *imperatori,* inquit, *cum Augusti nomen accepit, tamquam praesenti et corporali deo fidelis est praestanda devotio.* Dionis quoque (56, 40) mihi perpendas locum, quo quod insidias aliquando paratae fuerint Augusto, minime esse dicit mirum, cum ne di quidem ex aequo placerent omnibus. Ac Tiberius in urbe Roma ex senatusconsulto et publico nomine recitans laudationem (Dio 56, 41) hoc dixit: *καὶ τὸ τελευταῖον ἥρωα ἀπεδείξατε καὶ ἀθάνατον ἀπεφήνατε.* Viventem igitur et ut semideum et ut immortalem honestabant Romani Augustum. Qui quamquam non, ut posteriores imperatores, deum se a civibus declarari aut simulacra sua in templis poni iussit, id quod pater fecerat, neque flaminem sibi sumpsit, [3]) attamen non invitus poetas se ut deum salutantes audivit, velut deus nuncupatur [4]) a Vergilio, Ovidio, Horatio. Pulcherrimum laudis Augustae praeconium in Ovidii Met. fine (l. XV) invenitur, quo loco Augustus supra patrem, qui iam Divus et sidus est, tollitur atque cetera Caesaris merita pro eo parvi aestimantur, quod tantum filium reipublicae dederit, quantus sit Augustus. Atque etiamsi Romae Augustus divinos honores reppulit, tamen a ceteris Italiae urbibus et a

---

1) Dio Cass. 53, 16; Suet. Oct. 7.
2) cf. Dionis verba: ὡς καὶ πλεῖόν τι ἢ κατ' ἀνθρώπους ὤν.
3) Suet. Oct. 52; Nipperdey ad Tac. ann. I 10.
4) exempla petas ex Ruedigeri et Finckei libellis supra dictis.

Graecis aliisque provinciis templa araeque ei erigebantur, ut latius latiusque divina veneratio propagaretur. Quo factum est, ut saepe cum Iove compararetur aut etiam nominaretur Iuppiter in carminibus ac titulis. Satis clare loquitur Ovidius in Met. XV 855 sq. Exprimere vult poeta, quanto maior Augustus sit patre: exempla repetit ab Agamemnone et Atreo, ab Aegeo et Theseo, Peleo et Achille. Sed haec non esse paria addit, cum exemplis ipsos (scil. Caesarem et Augustum) aequantibus se uti velle dicit et Saturnum Iovemque affert: igitur Caesarem et Augustum non in mortalibus, sed in deorum numero ponit, comparat Augustum cum Iove, Caesarem cum Saturno.[1]) Idem poeta aliis locis multis non dissimilia habet exempla. Non parvi praeterea aestimo, quae Suetonius in Octaviani vitae capite 60 narrat, reges amicos atque socios et singulos in suo quemque regno Caesareas urbes condidisse et cunctos simul aedem Iovis Olympii Athenis antiquitus incohatam perficere communi sumptu destinavisse Genioque eius (scil. imperatoris) dedicare.

Et quoniam Iuppiter putabatur esse Augustus, etiam huius insigne, fulmen dico, ei tributum est.[2]) Quod si fieri potuit, certe si socius Iovis appellatur a Manilio, id nihil offensionis habet. Atque eodem iure munus, quo fungitur Iuppiter, ad imperatorem deferri potest. Si igitur rectorem Olympi[3]) eum nominat caelumque ab eo regi dicit, id non est inauditum: nam revera esse et deus et summus deus putabatur imperator, atque etiam exstant loci, quibus vel anteponatur dis.[4]) Ergo quadrant Man. I 914 sq.[5]) perbene in vivum imperatorem. Similem — si omnino in hac re a recentioris aetatis poeta exemplum repetere licet — licentiam esse puto ac si Schiller noster Rudolphum Habsburgiensem, quamquam Germaniae tantum fuit princeps, mundi rectorem

1) cf. etiam Met. I 204.

2) cf. Suet. Oct. 94 et Fincke l. l. p. 18.

3) de Iove hoc dicitur e. c. Ov. Met. II 60.

4) cf. Finckei libellum.

5) quae in Stoeberi editione ad hunc locum afferuntur, sunt falsissima; falso etiam Weber in Corp. poet. Lat. p. 610 de Iove Capitolino precibus quaesito eum interpretatur.

appellat („Herrscher der Welt"). Nec vero credo, quod temporis praesentis forma Manilius, Horatius futuri utitur in c. I 12, id magno pondere esse, namque est iam praesens Augustus, id quod affatim probatum puto, cum deus, tum Iuppiter, ergo mundi et Olympi rector; habet omnium rerum potentiam (Ov. Ep. ex P. II 2, 66) neque mundi finis est finis imperii,[1]) ut Propertius V 6, 14 petere possit, ut, dum Augustus adsit, ipse vacet Iuppiter. Grave etiam est, quod vel divus, dum in vita versatur, Augustus appellatus est (cf. Fincke l. l. p. 15). Iam vero incertus quidam eo processit, ut Neronem principem, in vivis morantem, caeli mentem solisque imaginem adulantium more diceret (carmin. bucol. Einsidlensia Baehrens p. L. m. III num. XIX v. 27). Adversa fortuna fit, ut litigetur de lectione Hor. c. III 3, 12, quo loco multis paullulo verisimilius videtur ab Horatio praesens quam futurum tempus adhibitum esse; legimus sic:

Hac arte Pollux et vagus Hercules
Enisus arces attigit igneas,
Quos inter Augustus recumbens
*Purpureo bibit (*var. *bibet) ore nectar.*

Praesens sententiae non nocere concesserunt cum alii tum Herm. Schuetz eis, quae in Horatii editione altera (Berol. 1880) ad hunc locum annotavit, et C. W. Nauck in suae Horatii editionis (Lps. 1885) p. 129. Obloquuntur Fr. Ritter Hor. carm. et epod. Lps. 1856 p. 222 et Kiessling Hor. carm. et epod. Berol. 1884, alii.[2]) Sine dubio praesens verbi forma legitur I 1, 6, quod carmen huc arcessere liceat, siquis concedat vere

[1]) cf. carm. in laudes Caesaris, quod in Anthol. Lat. part. prior. fasc. 1. p. 272. num. 419 (ed. Riese) legitur: Icta tuo, Caesar, fulmine procubuit, Oceanumque tuas ultra se respicit aras: Qui finis mundo est, non erat imperio.

[2]) Invita, credo, Minerva hunc locum tractavit Dillenburger (Horat. edit. VII. Bonnae 1871), qui dicit: bibet scripsi . . . . ne honor qui mortuo deberetur, vivo iam daretur, id quod fieret, si bibit scriberetur; bene vero Mitscherlich in sua Horatii editione Lps. 1800 ad l. III c. 3 v. 11 et 12 sic scripsit: quem in terris adhuc morantem populus Romanus divinis prosequebatur honoribus, hunc poeta εὐφαντασιώτως in caelo cum dis convivantem nectarisque haustu se proluentem exhibet. cf. etiam Fr. Lübker Comment. zu Horaz' Oden p. 334.

nuperrime interpretatum esse verba *terrarum dominos evehit ad deos* Eduardum Anspach.[1]) Quem locum impeditum exacte hic tractare, quoniam a proposito abhorret, hoc annotasse contentus sum, qui terrarum dominos deos esse contendant, eos eo nihil probare mihi videri, quod ex Ovidii epistulis ex Ponto datis (I 9,36) huius deorum significationis exemplum repetunt; namque etiam Octavianum qui vocari potuisse dicet terrarum dominum, quod vult Anspach, certis is testimoniis nitetur: cf. Suet. Oct. 94; Ov. Ep. ex Pont. II 8, 26; et omnino in principum appellatione legitur saepissime hoc epitheton cf. Mart. I 4, 2; VII 5, 5. Stat. silv. III 4, 20 (cf. Fincke p. 31; Ruediger p. 3).[2]) Addo Vergilianum locum (Ecl. 1, 6 sq.), quo Tityrus pastor semper sibi eum, qui otia fecerit, deum fore dicit; illius aram saepe tenerum agnum imbuturum esse. Bucolica autem, quibus hic locus debetur, iam inde ab a. 41 usque ad 39 composita esse concinunt vv. dd. — Eandem fere atque in illis Manilianis versibus rationem repperi in carmine quodam, quod in Stobaei flor. VII 13 legimus idque Birtius non ante Augusti aetatem, sed inter Horatii et Statii fere tempora scriptum esse coniecit in indice lect. hib. Marb. 1888[3]) p. XIII, cui sententiae neminem non subscripturum mihi constat; versus sunt hi:

Χαῖρέ μοι Ῥώμα θυγάτηρ Ἄρηος
χρυσεομίτρα δαΐφρων ἄνασσα,
σεμνὸν ἃ ναίεις ἐπὶ γᾶς Ὄλυμπον
αἰὲν ἄθραυστον.

Roma igitur non solum summos deos vertice tetigit, ut ait Ovi-

---

1) Eduard Anspach die horazischen Oden des ersten Buches in Bezug auf Interpolationen, Aufbau und Zeit ihrer Abfassung; Progr. Cleve 1888; cf. eiusdem de Horatio commentationem neue Jahrb. f. Phil. und Päd. von Fleckeisen und Masius, Lpz. 1888. Bd. 137. Heft 5. p. 385.

2) Hoc animadvertendum est, si quis Anspachium sequatur, eum tamen compositionum, quas statuit Theodorus Reichardt (de metror. lyr. Horat. artif. eloc. Marb. 1889) alteri formae versum terrarum dominos evehit ad deos attribuere posse, quia etiam in illius interpretatione respondent inter se dominos et deos, etsi dominos non est adiectivum neque appositio; cf. Reichardt p. 4 et 5.

3) De Romae urbis nomine deque robore Romano commentariolus.

dius Fast. I 210, verum etiam per ipsum Olympum regnare dicitur; quin immo tonat Roma apud Claudianum (de bell. Poll. 511). Quo si nihil miri neque quod offensioni sit praebetur, non intellego, cur de summo omnium Romanorum, populi rerum potentis (Ov. Fast. I 88), principe, penes quem universa imperandi est potestas et mundi custodia cuique tota Roma paret, Manilio idem dicere non licuerit quamvis vivente. Neque quo maior fiat sententiae meae fides Statianum locum omitto, qui in Thebaidis libro primo invenitur (v. 25 sq.): ubi precatur poeta, ut Domitianus hominum habenis contentus in terra maneat atque sidera donet; non addit, cui donet, sed e verborum conexu consectarium fit, ut ipsis dis concedi dicat imperium caeleste a Domitiano. Quod glossa quoque apertum reddit. Qui autem fieri potuit, ut caeli regnum dis donare diceretur imperator, ni ipsius haec secundum poetae fictionem fuisset potestas? Qui locus non secus se habet atque Manilianus. Crevit igitur summopere verisimilitudo et terrae et caeli siderumque vivum imperatorem sicut Iovem potentem fuisse secundum poetarum blandiloquentiam.

Verum non solum pro Iove honorabatur Augustus eiusque munus dicebatur administrare, sed etiam aut filius Apollinis (Suet. Oct. 94) aut ipse Apollo existimabatur esse eiusque cultu observabatur. Ut in cena quadam, in qua deorum dearumque habitu convivae discubuerunt, ipse pro Apolline fuit ornatus (Suet. Oct. 70), ita in Palatini collis bibliotheca statuam sibi posuerat habitu ac statu Apollinis (cf. Comm. Cruq. ad Hor. epist. I 13, 17 et Anspach. l. l. p. 12): ipse igitur voluit credi Apollo! De nomismatis argenteis, in quorum altera parte Apollo sedens conspicitur, et ascripta sunt verba *Caesar, Divi F.* videas Burmannum ad Suet. Oct. 94. De eo, qui in Verg. Ecl. (IV 10) exstat, loco, supra exposui (p. 16). Observes autem Augustum cum iam ante Actiacam aleam Apollini eximie devotum fuisse (cf. Eckhel VI 108), tum postea eum ut domesticum honorasse (cf. Ov. Met. XV 865).[1]) Huic enim deo in ora Actia templum dedicatum erat

[1]) De crescente sub Augusti auspiciis Apollinis cultu vid. Prelleri myth. Rom. I³ 307.

et ipse audiebat Actius, cf. Verg. Aen. VIII 704. Phoebus autem, solis et lucis deus (*Φοῖβος, φάος*), in luce genitus est (*λυκηγενής, λύκη* – lux) et pro Phoebo vel Apolline Solem quoque dicebant Romani. Apollinem autem si Augustum putabant esse, nihil sane erat, cur non Solem eundem et ducerent et dicerent; ac propitia hercle accidit fortuna, ut ne huius quidem moris exemplis destitutus sim. Horatii enim in meas partes licebit vocare l. IV c. 5, quo summa veneratione ac pietate Augustum prosequitur. Fingit ibi, quamdiu imperator a patria absit, tamdiu deesse solem nitentem, qui veris instar populo affulgeat; praesente vero Caesare maiorem esse dierum serenitatem, recreari solem, nitorem augeri. Audire placeat olorem ipsum sic canentem:

Lucem redde tuae, dux bone, patriae:
Instar veris enim voltus ubi tuus
Adfulsit populo, gratior it dies
Et soles melius nitent.

Sol igitur reipublicae est Augustus, civium lux. Quocum loco compares Hor. c. IV 2, 46 sq., ubi recepto Caesare *pulcher* dicitur Sol.[1]) Non minus suavi adulatione Honorium principem et Solem inter se iungit Claudianus de VI consulatu Honorii v. 537 sq.: *Ipse favens ... aer ... Principis et Solis radiis detersa removit Nubila,* quorum verborum e contextu elucet sicut Soli ita Principi poetam attribuisse radios. Et quae alias propria Solis laus est, ut nubila caelo dispellat,[2]) haec apud Claudianum Honorio Solique est communis. Eodemque modo cum sole inardescente radiisque fulgente comparatur ab Ovidio Octavianus, in cuius trist. l. II v. 323 haec sunt:

Denique cum meritis impleveris omnia, Caesar,
Pars mihi de multis una canenda fuit.

---

[1]) cf. Ov. a. a. I 213 qui alloquitur Augustum pulcherrime rerum et Lucan. phars. I 48 mutato sole.

[2]) cf. A. Riese Anthol. Lat. 1869 part. prior. fasc. I. p. 250 num. 389 in laudem Solis. — Respiciendae praeterea erunt comparationes imperatoris cum Sole, quas apud eos legimus qui *περὶ βασιλείας* scripserunt, cf. Dion. Chrysost. I p. 51. III p 125, 126, 128, alibi; talia collegit Gottlob Barner comparantur inter se Graeci de reg. hom. virt. auct. Marburgi 1889.

Utque trahunt oculos radiantia lumina Solis,
Traxissent animum sic tua facta meum.

Et quod de Romulo inter deos recepto ab Ovidio (Met. XIV 827) praedicatur, *pulchra subit facies et pulvinaribus altis dignior,* hoc de spirante Augusto non semel dicitur: hic circumfusus est quodammodo luce ac fulgore; etenim *purpureo,* ut ait Horatius (c. III 3, 12), *bibit ore nectar,* ad quem locum recte Kiesslingius annotat: „purpureo ore geht nicht auf die Farbe, sondern auf den schimmernden Glanz des Purpurs: es malt also den verklärten Glanz der Göttergestalt, das lumen inventae purpureum (Verg. Aen. I 590)". Suetonii (Oct. 95) quoque locum apponam, qui hoc tradidit: *Post necem Caesaris reverso ab Apollonia et ingrediente eo urbem, repente liquido ac puro sereno, circulus ad speciem caelestis arcus orbem solis ambiit* etc., quibus respondent Velleii haec (II 59): *cum intraret urbem, Solis orbis super caput eius curvatus aequaliter rotundusque in colorem arcus, veluti coronam tanti mox viri capiti imponens conspectus est.* cf. Dio 45, 4. Talia fama et litteris de Augusto tradebantur. [1])

Ex eis quae dixi satis intellegitur Augustum (aliosque imperatores) non cum Sole comparatum tantum, sed etiam dictum esse Solem.

Si autem sol vocari adsuevit Augustus, cur astrum eundem in caelo fingere non debuerunt sive omnino poetae sive soli astrologi? Quam in rem inquirentibus proderit titulus quidam Phylis servatus, quem typis expressum invenias in Letronnii recueil II p. 343 (cf. Prelleri myth. Rom. II 429) et in Epigr. Graec. ed. G. Kaibel Berol. 1878, 978 et in Anthol. Palat. Paris (Firmin-Didot) 1890. vol. III append. c. 1, Nr. 159: *Καίσαρι ποντομέδοντι καὶ ἀπείρων κρατέοντι Ζανὶ, τῷ ἐκ Ζανὸς πατρὸς, Ἐλευθερίῳ, δεσπότᾳ Εὐρώπας τε καὶ Ἀσίδος, ἄστρῳ ἁπάσας Ἑλλάδος, ὃς σωτὴρ Ζεὺς ἀνέτειλε μέγας* etc. Qui titulus utrum ad annum a. Chr. n. 15 an 10 an 7 pertineat, hic nihil refert; certe

[1]) Silentio praeterire nequeo cum sole non imperatores tantum comparari potuisse, sed cf. e. g. Hor. sat. I. 7, 23 et Kiesslingii adnotationem. Neque fugit me propriam verbi lucis lucendive vim obscuratam saepe esse sicut Graeci *λαμπρότητος*, cf. Dio 53, 18 *τὴν τοῦ ἀξιώματος λαμπρότητα.*

Augusto vivo positus est. Tropice quidem locutus est Ovidius, cum Fabium Maximum, quia nomen eius clarissimum habebatur, Fabiae gentis sidus appellaret (Ep. ex P. III 3, 2), atque rem dilectam saepius sidus nominabant Romani, velut Prop. II 3, 14, quo loco puellae oculi poetae pro sidere sunt; non minus etiam Graeci vocabuli ἀστὴρ genuina vis nonnumquam nescio quo pacto prorsus fere videtur perisse [1]) et omnino non raro et homines et res cum stellae splendore comparantur, [2]) quamobrem singula exempla accurate spectanda et temptanda sunt. Sed in eo titulo, quem supra attuli, non figurate dictum est, neque enim neglegi debet poetam loqui: imperatorem *ortum* esse sidus totius Graeciae; neque igitur illud ἄστρον solum, sed etiam verbum ἀνέτειλε grave est nec levi momento debet aestimari. Quoniam autem in titulo publico Octavianus ante excessum significari potuit ἄστρον Ἑλλάδος... ὃς ἀνέτειλε, quanto magis poeta atque is quidem astrologus arreptus impetu cogitatorumque velocitate cum vulgi, tum Chaldaeorum de Augusto notiones secutus fingere sibi potuit vivum imperatorem inter astra versari atque inde sortes Romanas regere, praesertim cum in templis inter deos eius simulacrum esset. [3]) Huc cum aliqua verisimilitudine referas quod Germanicus de mortuo Octaviano (Arat. 558) versus facit hosce:

Hic, Auguste, tuum genitali corpore numen
Attonitus inter gentes patriamque paventem
In caelum tulit et maternis reddidit astris.

Astrum igitur debet fuisse Augustus antea, descendit de caelo, fuit astrum etiam dum Romanorum imperator fuit, metis autem vitae relictis „redditur“ maternis astris (cf. Hor. c. I 2, 45 *serus*

---

1) cf. e. g. Anthol. Palat. VII 21.

2) cf. e. g. Hymn. Apoll. 1, 774; Il. V 4; VI 295; XIX 382. Walz rhet. Graec. III p. 551, multisque aliis locis tales licet invenias comparationes.

3) cf. etiam epigrammata quae in Anthol. Palat. ed. Duebner I 669 et 670 (p. 402) scripta sunt:

ἀστέρας εἰσαθρεῖς ἀστὴρ ἐμός. Εἴθε γενοίμην
Οὐρανὸς, ὡς πολλοῖς ὄμμασιν εἰς σὲ βλέπω.
ἀστὴρ πρὶν μὲν ἔλαμπες ἐνὶ ζωοῖσιν Ἑῷος·
νῦν δὲ θανὼν λάμπεις Ἕσπερος ἐν φθιμένοις.

in caelum redeas, et Verg. Gg. I 32). Sidera genti Iuliae cognata sunt (Met. XV 839), et cum pater astrum sit, quidnam omnino miri, si filius eodem honore dignus putatur; cf. Ov. Met. XV 850 *stella micat natique videns benefacta fatetur Esse suis maiora et vinci gaudet ab illo,* quo in loco, ni omnia me fallunt, proprie dicitur Octavianus *stellae filius.* Quod non multo secus est atque si Divi filius vel Divis ortus (Hor. c. IV 2, 37) vivus Augustus appellatur, ut ipse quodammodo iam Divus sit ante mortem (Fincke p. 15 sq.). Alicuius auxilii ad fovendam illam opinionem fuisse etiam potest, quod erat in foro simulacrum Caesaris consecratum, cuius capiti sidus adiectum erat (Plin. nat. hist. 2, 94). Quid vero? Atia, Octaviani mater, priusquam pareret, nonne somniasse tradita est intestina sua ferri ad sidera explicarique per omnem terrarum et caeli ambitum! Somniavit autem et pater Octavius, utero Atiae iubar solis exortum. Quod prodidit Suetonius Oct. 94, ex quo eandem fabulam in suum opus videtur transtulisse Dio (45, 1 *ἥλιον ἀνατέλλειν ἐνόμισεν*). Suetonius autem in Asclepiadis Mendetis, de quo nihil adhuc innotuit, theologumenon libris se eam legisse dicit: ex hoc testimonio iterum confirmatur talia de Augusto non solum fabulatos esse, sed etiam litteris mandasse eos, qui divinitatem illi astruerent. Atque quo maiorem opinioni meae fidem addam, non indigni, quos afferam, sunt versus qui in initio Thebaidis Statianae leguntur (22 cet. iam supra laudati), ubi de Tito dicit poeta ita fere: „licet omnes stellae se contrahant, ut tibi locum faciant quem volueris: licet sol velit te magis implere diei curricula et tibi cedat officium suum aut tecum Iuppiter aequa parte caelum partiri desideret, tamen melius tibi erit terra regnare quam caelo: et sis terrae vel maris dominus et superis caeleste dones imperium.“ Tiliobrogae, quae in eius editione Parisiorum Lutetiae a. 1610 emissa legitur, Statiani loci interpretationem apposui, ne quis poetae verba in meum usum a me detorqueri putaret. Quomodo autem sodes dicere potuit Statius solem cupere officium imperatori cedere, nisi ipsum imperatorem eodem lumine fulgere cogitabatquo solem et astra! Hinc est, quod poeta v. 27 sq. dicit:

licet ignipedum frenator equorum
Ipse tuis alte (var. *late*) *radiantem crinibus arcum*
Imprimat,

ad quae verba annotat Barthius[1]) „ut solis instar tute et ipse luceas sisque alter in caelo sol. . . .“ Ovidius vero iam vivo Augusto sidera pacta fuisse affatim eis patefecit, quae in Trist. V 49 sq. pronuntiavit: *sic ad pacta Tibi sidera tardus eas!* Ac summo mihi fore subsidio in ea quam quaerimus re exspecto Claudianum, qui sine dubitatione Honorium nuncupat imperii sidus, quod sit ab ipso Zodiaco in sua sede collocatum. Ipsius sententia, quae sat mihi videtur conspicua, haec est (de VI cons. v. 18 sq.):

Namque velut stellas Babylonia cura salubres
Optima tunc spondet mortalibus edere fata . . . . .
Haud aliter Latiae sublimis signifer aulae (i. e. Zodiacus)
Imperii sidus (i. e. Honorium) *propria cum sede locavit*
Auget spes Italas.[2])

Paullo infra Honorium consulatu fungentem deum appellat Claudianus v. 25 sq. Idemque (de IV. cons. Honor. v. 570) a militibus dicit portatum esse *sidereum onus:* hoc autem onus, quod gestant milites, non est consecratus, sed vivus imperator Honorius, cuius sacra ab omnibus frequentari poeta dicit in v. 577. Iam laud. Seren. huc afferre non vereor vv. 46 sq.

Necdum moderamina mundi
Sumpserat illa domus, cum te (scil. Serenam) *Lucina beatis*
Adderet astrorum radiis;

quo loco Birtius unanima bonorum codicum auctoritate nisus restituit *adderet.* Ergo Serena ubi nascitur additur astris. Ecce gens astrorum in terra! Minorem vim tribuo Suetonii loco (Cal. 13) qui *sidus* dictum esse confirmat Caligulam. Qui imperium adeptus *cum a Miseno profectus Romam peteret, inter altaria,* ut ait ille, *et victimas ardentesque taedas densissimo et laetissimo obviorum agmine incessit, super fausta omina* (var. *nomina*) *sidus et pullum et purum et alumnum appellantium.* Quae

1) C. Papirii Statii quae exstant, ed. Caspar Barth, Cygneae 1664.
2) cf. Gesneri notam.

utrum pro ludibrio an pro blandicellis dicta sint, dubitare possumus. Sed prodeant et carmen quoddam ex Anthol. Lat. ed. Riese 376 (Florentini in laudem Thrasamundi regis) v. 4 sq.,[1]) ubi de rege dicuntur haec:

toto sed clarior orbe,
Sed radiante micans cunctis supereminet astris!

et Statius, qui astrum dicit Domitianum ita loquens (silv. I 1, 55):

Hic domini numquam mutavit habenas
Perpetuus frenis, atque uni serviet a s t r o

(i. e. Domitiano); quibus similia sunt haec: (silv. I 1, 103)

tua sidereas imitantia flammas Lumina.

Dolebis autem fortasse mecum, quod ad argumenta trahere non licet ex astronomicon libro II v. 507 sq.:

contra Capricornus in ipsum
Convertit visus; quid enim mirabitur ille
Maius, in Augusti felix cum fulserit o r t u m.

Nam quoniam oriendi verbum et de astris fulgere incipientibus et de hominibus in lucem editis usurpabatur, in incerto relinquendum est, utrum aliqua allusio insit, qua qui legunt de astro Augusto, quod orbis Romanus acceperit, commoneantur necne.

Sed quamquam cuivis perspicuum esse credo me in eis, quae de imperatore quasi *a s t r o* a Romanis culto exposui, a vero non deflexisse, tamen alia indicia nonnulla non vetabor cumulare, quibus paullo magis adminiculari rem nostram concedes. Neque enim illud intactum relinquam, quod inde a C. Iulio Caesare Romani menses, qui suo quisque deo vel deis sacrati erant, imperatorum nomine appellare coeperunt. Mensis Quintilis Iulii nomen accepit et simili modo Sextilis in honorem Augusti eodem nomine appellatus est, quia hoc mense primum ille consulatum inisset eodemque finis impositus esset bellis civicis.[2]) Habemus de mensibus carmina tria ignoti cuiusdam auctoris,

---

[1]) cf. Anth. vet. Lat. epigr. et poem. edit. Burmannianam dig. et auxit H. Meyer Lps. 1835 t. I p. 121 Nr. 290.

[2]) Macr. sat. 1, 12 in Eyssenhardtii editione 1868 p. 65; Suet. Oct. 31.

quae prope ad Augusti tempus accedere statuit Baehrens p. L. m. 1, p. 201 sq. Quorum in tertio haec (v. 15 sq.) legas:

Quam bene, Quintilis, mutasti nomen: honori
Caesaris, o Iuli, te pia causa dedit.
Tu quoque, Sextilis, venerabilis omnibus annis
Numinis Augusti nomina magna geris.

C. Iulius Caesar optime de anni modo definiendo eiusque spatiis disponendis meritus erat;[1]) praedicatur ob hoc ab Ovidio Fast. III 155 in hunc modum:

Sed tamen errabant etiam nunc tempora, donec
Caesaris in multis haec quoque cura fuit.
Non haec ille deus tantaeque propaginis auctor
Credidit officiis esse minora suis:
Promissumque sibi voluit praenoscere caelum:
Nec deus ignotas hospes inire domos etc.

Artissima autem cum sit ratio, quae inter menses et sidera intercedat (cf. Verg. Gg. I 32), illam opinionem, qua Augustum astrum esse crederent, foveri potuisse quis est qui neget? Eodem mihi persuaserim pertinere, quod quaedam Italiae civitates diem, quo primum ille ad se venisset, initium anni fecerunt (Suet. Oct. 59). Illud quoque in argumentorum seriem immittas, quod Augustum mercatores et nautae ut tutelarem deum invocabant. Templum enim magnificentissimum Alexandriae constitutum erat, ubi ut tutor maris et mercaturae patronus coleretur Augustus (Philo leg. ad Gaium p. 567; Preller Myth. Rom. II p. 429 et 449). Subit me eorum nummorum quoque recordatio, in quibus in dei oceanum tutantis similitudinem pictus est:[2]) fuit igitur nautis laetum signum. Hac autem re unicuique Castoris et Pollucis facile excitatur memoria, qui et ipsi nautarum in fluctibus versantium putabantur esse opitulatores, atque hi quidem caelo illati habebant locum inter astra.[3]) Horatio Castoris memoria surrexit Augustum inter penates a Romanis enumerari sic dicenti (c. IV 5, 33 sq.):

---

[1]) Annum igitur temperavit, id quod Iovis proprium munus est, de qua re, ut alios omittam, cf. Hor. c. I 12, 15: qui mare ac terras variisque mundum temperat horis.

[2]) Eckhel IV p. 45.

[3]) cf. Hor. c. I 3, 2 fratres Helenae, lucida sidera.

Te multa prece, Te prosequitur mero
Defuso pateris, et laribus Tuum
Miscet numen uti Graecia Castoris
Et magni memor Herculis.

Idem cum Polluce componit imperatorem c. III 3, 9 sq. Prima vestigia, quibus ad cultum Augusto ut Oceani patrono dedicatum ducamur, iam in Verg. Gg. I 29[1]) apparent, ubi de principe inter deos marinos recipiendo quasi vel maioris auctoritatis et superior Augustus futurus sit ipso Neptuno et ceteris maris deis, dicit poeta: *an deus immensi venias maris ac tua nautae Numina sola colant;* eodem accedant, quae apud Horatium (c. IV 5) leguntur: *Pacatum volitant per mare navitae:* etenim pacati oceani gloria attribuenda est Augusto. Eximias in eundem laudes Puteolanum forte sinum praetervehentem vectores nautasque de navi Alexandrina congessisse tradit Suetonius (Oct. 94) tura libantes dicentesque *per illum se vivere, per illum navigare, libertate atque fortunis frui.*

Paucissima praeterea habeo, quae addam de astri cultu. Subveniunt enim mihi illi et nummi et lapides,[2]) in quibus ad speciem Iovis fingitur Augustus atque fulminis vel stellae signo aut corona radiata exornatus est, cui et ipsi inest quaedam stellarum imago[3]) propriumque hoc olim deorum fuit insigne. Iam pater olim Octaviani Suetonio teste (Oct. 94) videre visus erat filium mortali specie ampliorem, *fulmine et sceptro exuviisque Iovis O. M. ac radiata corona* condecoratum, actenes fortasse memoria ipso sole quodammodo imperatori *coronam* imponi visam esse Velleio (cf. supra p. 45). Quam coronam divinitatis famam ascivisse ex eo intellegimus, quod ob id ipsum ea uti voluit Caligula.[4]) Vise etiam mecum

[1]) Gg. I 32 imitatus est Claudianus de III cons. Honorii v. 170 sq. simili siderum imagine usus.

[2]) cf. etiam Sil. Ital. XIII 862, ubi, postquam de Pompeio Magno dictum est, de Octaviano haec scripta legimus: ille deum gens stelligerum attollens apicem Troianus Iulo Caesar avo etc.

[3]) Corona radiata aliquot erectis acuminibus instar radiorum ornata erat.

[4]) Philo leg. ad Gaium p. 559; Schoepflin l. l. p. 93.

Lucani locum, qui exstat VII 457, nostram ad rationem utilem et accommodatum, ubi non de Caesare solo ille cogitabat, cum sic scriberet:

bella pares superis facient civilia divos:
Fulminibus manes radiisque ornabit et astris
Inque deum templis iurabit Roma per umbras.[1])

Atque quod Capricorno nummos signandos curavit Octavianus, ad illam opinionem, de qua disserimus, et confirmandam et propagandam nonnihil id contulisse putaverim. Iam Suetonius, cum de Nerone agit, memoratu dignum censet Romam eo curru, quo Augustus triumphasset, ingredientem veste purpurea distinctaque *stellis aureis* clamide cum ornatum fuisse (c. 25). Haec legenti in memoriam venit earum figurarum, quae in thorace illius statuae Augusti caelatae sunt, quae Primae Portae reperta est: invenitur ibi Caelus deus, invenitur etiam Sol; cf. Baumeister Denkm. d. kl. Alt. t. I p. 228. In eodem genere ponendum arbitror, quod C. Plinius Caecilius Secundus in panegyrici Traiano imperatori dicti c. 80 haec habet: *o veras principis atque etiam dei curas reconciliare aemulas civitates tumentesque populos non imperio magis quam ratione compescere, intercedere iniquitatibus magistratuum infectumque reddere quidquid fieri non oportuerit, postremo v e l o c i s s i m i s i d e r i s more omnia invisere, omnia audire et undecumque invocatum statim velut numen adesse et assistere!*[2]) Comparat igitur Traianum cum sidere velocissimo atque id quidem, dum vivit; haec paullulo tantum minor est audacia quam ea, qua Manilius Augustum *sidus* dicit: sed hic est inter astrologos, quos, ut supra commemoravi, suas fortasse rationes in imperatoris adulatione secutos esse veri non est dissimile. Quod vero Ovidius Trist. V 10, 45 sq. dicit:

O duram Lachesin quae tam g r a v e s i d u s habenti
Fila dedit vitae non breviora meae,

non inepte explicari haec verba, si omnino de natalicio sidere interpretes accipiunt, negare non possum, nec tamen aliam in-

[1]) cf. ea, quae ad hunc locum annotavit C. F. Weber Luc. Phars. Lps. 1829 p. 211.

[2]) Baehrens XII paneg. Lat. Lps. 1874 p. 75.

terpretationem commendare vereor. Quid enim, si subobscure ad *sidus Augustum,* quod sibi iniquum esset, alludere voluisse poetam audebo statuere? Augusti enim numen offensum erat, ut in eiusdem elegiae fine ipse Ovidius docet. Hoc modo interpretatum, cum satis commoda evadat sententia multoque quantum perspexi elegantior quam priore explicandi genere, metam me attigisse spero.

Denique illud ad dilucidandam nostram opinionem facere possit quamvis leve momentum, quod ex Antoninorum aetate moris erat, ut et ante imperatorem et ante imperatricem, quotiescumque in publicum prodibant, ignis portaretur ut quasi quidam symbolus (cf. Preller Myth. Rom. II 441). Verecundia autem pietateque illum ex Matthaei euangelio locum repetere prohibeor, ubi Iesu Christi adventum per stellam eius (*εἴδομεν γὰρ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα*) magis indicatum esse legimus. [1])

Quae omnia si cum eis, quae mihi certissima testimonia visa sunt, iterum iterumque pensitaveris, dubium non erit, quin Augusto vivo astrum et ab astrologo, de quo disputamus, et ab aliis, apprime poetis, applicatum dicatumque sit recteque ego istos Manilii locos supra de vivo imperatore interpretatus sim. Quodsi sideris instar imperatorem Romani honorabant, intellegi potest, cur eum solum stellarum cursibus non subiacere putaverint. [2]) Neque iniuria, cum ne hunc quidem cultum repudiasset Augustus, nihil deorum honoribus relictum esse multi sermocinabantur post eius excessum. [3]) Addo Germanorum imperatoribus, qui Romanos exceperunt, similes nonnumquam honores illatos esse a poetis non sine Romana aliqua imitatione: Walther quidem dictus Vogelweidensis Austriacum regem cum sole conferre non dubitat. [4]) Unde pendere putem, quod in imperatorum insignibus, quae dicimus, iuxta ipsum imperatorem et solem et lunam, quae prodant maiestatem ac divinitatem, cusa invenimus. [5])

---

1) Matth. 2, 1 et 9 et 10.

2) Firm. Mat. ed. Basil. p. 44.

3) Tac. ann. 1, 10.

4) cf. Uhlands Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage. Bd. V. Stuttgart 1870. Walther v. d. V., ein altdeutscher Dichter, p. 32.

5) Winkelmann Philipp v. Schwaben u. Otto v. Braunschweig II

Moleste autem ferimus, quod fortuna carmina illa, quae in Augusti et Tiberii honores Tomis Ovidius composuit, aetatem ferre non sivit:[1]) in his enim nonnulla a Manilianis Augusti laudibus non abhorrentia fuisse haud iniuria, opinor, aliquis suspicetur.

Quae cum ita sint, eis Manilii locis, quos supra tractavimus, eo devenimus, ut astronomicon priores quattuor libros Augusto vivo conscripta esse censendum sit. Et ne in quinto quidem libro quidquam certi vestigii inest, quo ad Tiberii aetatem duci debeamus. Neque enim quisquam hodie cum Iacobo interpretabitur v. V 513 sq.:

Hinc Pompeia manent monumenta triumphi
Non exstincta acie, semperque recentia flammis
Et Mithridateos vultus induta tropaea.[2])

Certissimum est in codicibus hos versus perverso ordine perhiberi, recteque verba *Et quod erat regnum, pelagus fuit; una malorum,* quae post v. 513 in manuscriptis leguntur, post v. 542 videtur collocasse Iacobus. Qui praeterea pro *lues,* quod traditur, in v. 514 emendat *acie;* per *aciem* autem bella civilia vult significari, quae theatro Pompei — ita enim *Pompei monumenta* intellegit — nihil obfuerint; quod flammis non semel absumptum et sub Tiberio restitui coeptum esse. Tiberii igitur laudes hic praedicari. Concedamus paullulum veram esse illius coniecturam *acie:* tamen non necesse est Tiberianae aetatis allusionem sumamus. Etenim Augustus quoque ut aedes sacras vetustate collapsas (Suet. Oct. 30; Mommsen res gestae d. Aug. 1883[2] p. 86), ita Pompei theatrum restituit, id quod e monumento Ancyrano (lat. 4, 9 et graec. 10, 14, 15) apparet (cf. Iebb l. l. p. 139): *Capitolium et Pompeium theatrum utrumque opus impensa grandi refeci sine ulla inscriptione nominis mei. Καπιτώλ(ιο)ν καὶ τὸ Πομπηίου θέατρον ἑκάτερον τὸ ἔργον ἀναλώμασιν μεγίστοις ἐπεσκεύασα ἄνευ ἐπιγραφῆς τοῦ ἐμοῦ ὀνόματος*

208. Wilmanns Leben und Dichten Walthers, Bonn 1882 p. 107, 244, 441. Suet. ed. Reifferscheid 66.

1) cf. Teuffel hist. litt. Rom. § 250.

2) cf. Progr. Lubec. 1836 p. 13 sq.

(Mommsen l. l. p. LVIII et LXI et 83). Quo tempore hoc refecerit Augustus nescimus, sed probabiliter Zumptius ad annum 745 Capitolii reparationem rettulit ac fortasse eadem tempestas etiam Pompei theatrum devastavit, cf. Theod. Bergk Augusti rerum a se gestarum ind. cum graeca metaphrasi Gott. 1873 p. 65. Itaque si de theatro Pompei flammis deleto versus allatos interpretaremur, tamen non de Tiberio esset cogitandum. Recte autem Woltjer l. l. p. 23 et 24 demonstravit, poetam ibi eorum opera intellegere, quos artifices auri dicat v. 507, qui mille figuris vertere opus possint etc.; hinc de augustis muneribus in sacratis templis expositis loqui, non de templis ipsis nec de theatris. Versum denique 514, qui certe in hunc locum quadrare non videtur, cum Bentleio is putat eiciendum esse; sed mihi nata est suspicio nescio quo casu e primo in quintum librum delatum eum esse, sic ut suo loco reddendus sit (I 889 sq.): [1])

lassus defecerat ignis:
Non exstincta lues, semperque recentia flammis
Et coacervatis ardebant corpora membris,
Ac tanto quondam populo vix contigit heres.

Praeter locum modo explicatum quandoquidem nulla in quinto libro invenitur sententia, unde de aetate quidquam concludas, etiam hic sub primo imperatore scriptus et editus esse potest, sed concedemus poeta in scribendo hoc libro versante fortasse mortuum esse Augustum. Sed haec quidem hactenus!

Nunc Augusteae aetati astronomicon libros deberi quoniam exploratum nobis visum est, id quoque est conandum, num suo quemque anno tribuere possimus: qua in re ad imitationes Ovidianas confugiendum est.

Si epitheta et locos similes, quos apud Ovidium et in astronomicon libro primo legimus, intuebere, nonnullos ad priora Ovidii carmina adsonare apparebit; [2]) longe plurimas voces sententiasque, quae aliquam prodant similitudinem, ex Metamorphosibus Manilius assumpsit. Fastorum imitationem

[1]) Aliter hunc locum tractat Breiter Neue Jahrb. f. Phil. und Paed. 1889 t. 139 p. 860.

[2]) cf. Cramer l. l.

certam cognoscere nequimus atque dubiam mihi videtur habere probabilitatem Freier, cum astronomicon primi libri versus finales e Fast. I 701, 702 fluxisse nobis persuadere vult (p. 64 et 65): neque enim Fastis ullo modo similiores sunt quam Vergilii versibus Aen. I 293, ad quos non minore probabilitate Maniliani referri possunt. At si quis Trist. I 4, 1 (I 3, 103)[1]) Manilio versum I 419 pangenti notum fuisse colligat, haec quoque carmina eum iam inspexisse concedo, sed primus liber solus aliquo numero sit. Nam si qua res in ceteris libris invenitur, quae concentum aliquem praebet, aut iam in prioribus Ovidii operibus eadem vel similis quaedam exstat, quae Manilio exemplo fuisse possit, aut minime efficax est, velut si Germania fera dicitur a Manilio I 899 et in Ov. Trist. IV 2, 1 et in Ep. ex P. II 8, 39, nulla est vi, quia iam antea idem apud Horatium (Epod. 16, 7) legitur. Neque repugnat meae sententiae ille qui est de Orpheo locus (I 325 sq.):

Lyra . . qua quondam ceperat Orpheus
Omne quod attigerat cantu manesque per ipsos
Fecit iter domuitque infernas carmine leges.
Hinc caelestis honos similisque potentia causae:
Tunc silvas et saxa trahens, nunc sidera ducit.

Namque huius simillimus etsi Trist. IV 1, 17 exstat *cum traheret silvas Orpheus et dura canendo saxa,* tamen iam in Met. XI 1 non minus similis est locus, cui Manilius artius se adiungere potuerit:

Carmine dum tali silvas animosque ferarum
Threïcius vates et saxa sequentia ducit;

cf. quoque v. 41 et a. a. 3, 321:

Sacra ferasque lyra movit Rhodopeïus Orpheus
Tartareosque lacus tergeminumque canem.

---

[1]) Man. I 410 nec clarius astrum | Tingitur Oceano; eodem loco Ov. Trist. I 4, 1 (I 3, 103): Tingitur Oceano. Latinis exemplo videtur fuisse Il. VIII 485, qui incipit ab: ἐν δ᾽ἔπεσ᾽ Ὠκεανῷ. Quod ad elocutionem, quae est Oceano tingi, attinet, sat saepe invenitur: Verg. Aen. I 745 Oceano se tingere soles; VII 811 tingeret aequore plantas; Ov. Met. II 530 tinguntur in aequore; praeterea Met. II 172. XI 455. Fast. VI 717 (radios ubi tinxerit undis).

Itaque Manilius suum versum pangere potuit memor eius loci, qui in Metamorphosibus exstat, neque statuamus necesse est eum Tristium quartum librum inspexisse, qui anno 11 et priore anni 12 parte compositus eiusdem anni 12 aestate vel autumno Romam videtur perlatus esse (Cramer l. l. p. 4 not. 1). Quapropter etsi Cramerum, primi libri versum 329 argumento esse arbitratum initium huius libri anno 12 fictum esse, cum Tristium l. 4. carmina in recenti poetae memoria essent, certis argumentis refellere nequeo, tamen necessitatem huius arbitrii possum negare. Quod autem ex Ponticis epistulis deprompsisse videretur poeta, nihil omnino in primo libro inveni. Iam consentaneum est[1]) priores Tristium partes Roma profectum in ipso itinere Ovidium confecisse singulosque libros misisse in urbem, ubi celeriter divulgarentur, ut quamquam, quo fere tempore primam manum astronomicis noster imposuerit, aliunde inscii sumus, nulla imitatio obstet, quominus iam a. 10 et paullo post eum primum librum condere potuisse statuam. Nam primum Tristium librum, quem quo tempore ipse carmen concinnare vel potius *edere* coepit, a Manilio lectum volumus, iam priore anni decimi parte Romae inspiciendi potestas fuit. Quae cum ita sint, non timendum mihi est, ut particulam *modo* in Man. I 898 (p. 11 et 12) non falso interpretatus sim.

Alterum librum multo post primum conscriptum esse statuere Ovidianis locis, quos Manilius imitabiles sibi elegit, non cogimur. Nam in hoc sicut in primo libro priora modo Ovidii carmina imitatus est ac postremus huius poetae libellus, cuius similis locus deprehendatur, primus aut si in v. 485 *(ut principe dignum est;* Ov. Trist. II 133 *ita principe dignum)* astronomum Sulmonensis vatis imitatorem esse putamus, secundus Tristium liber est. Ex iis libris, qui post hunc in lucem emissi sunt, nondum noster videtur cepisse haustus. Neges enim v. II 142 *(et gaudente sui mundo per carmina vatis)* cum Ovidii Ep. ex P. IV 8, 43 *(Nec tamen officio vatum per carmina facto)* adeo congruere, ut Manilii versum iure possi-

[1]) cf. Teuffelii hist. litt. Rom. § 250; in quinta editione edita esse exponitur Tristium l. I in itinere vere a. 9, l. II sub finem a. 9, l. III a. 10, l. IV initio a. 11, l. V initio a. 12.

mus dicere imitatorium. Quae denique Freier l. l. p. 61 et 62 in comparationem vocavit, exigui pretii sunt ex eisque epistulas e Ponto datas astronomica condenti praesto fuisse falso concludit: nam utriusque poetae versus parum inter se consentiunt, quam ut sua alterum alterius verbis assimulasse merito queas monstrare. Similis quidem imago a flumine sumpta ac Man. II 10 *(amnemque in tenues ausa est deducere rivos)* iam in Met. legitur V 435 *pectoraque in tenues abeunt evanida rivos;* Ep. ex P. II 5, 22 *et e rivo flumina magna facis.* Item ut in dubio relinquam, utrum Manilii scribentis II 107 in animo haeserint infixi Fast. VI 6, 5 et 24 necne, quia similiter in Met. VIII, 73 *(sibi quisque est deus),* scriptum videas ita in versu II 49 *(doctae cecinere sorores)* Manilium Fast. VI 811 *(doctae assensere sorores)* secutum esse infitior respiciens Met. V 255 *(doctas sic est affata sorores).*[1]) Atque etiam Man. II 3 *(Hectoreumque facit tutamque sub Hectore Troiam)* et Ovidii Ep. ex P. IV 7, 42 *(dicitur Hectoreas sustinuisse faces)* rationem habendam esse in imitationibus statuendis nego. Nisi quos codices secutus Weber l. l. p. 610 scribit *tutam subque Hectore Troiam,* omnes ita Manilii versum exhibent, ut modo attuli. Quae lectio cum nullo sensu sit, iam ante Scaligerum vv. dd. *Hectoreamque facem* emendaverunt (cf. Man. V 301 *Hectoris ille faces),* et Iacobus scribit *Hectoreasque facis.* Qua emendatione plerisque probata similitudo efficitur cum Ov. Ep. ex P. IV 7, 42. Ego Bentleio assentior, qui spurium putat versum Manilianum.[2]) Quid enim, si quis statuat margini codicis aliquam notam ascriptam fuisse, quam postea in textum scribae receperint? Fortasse aliquis lecturos ad Homeri clarissimam de Priamo Hectora solvente narrationem adducturus tale aliquid adnotavit: Hectoreumque corpus facit solventem, scil. Homerus Priamum solven-

---

[1]) Hoc epitheton Musis saepe attribuitur cf. Knickenberg de deorum invocationibus quas in componendis carminibus poetae Romani frequentant. Marburgi 1889 p. 22.

[2]) Sed dubito, num fausta Minerva Bentleius Man. II 3 confictum esse ex Man. I 766 suspicatus sit, quia ne de hoc quidem versu quid debeam censere scio.

tem facit; nam alterum versum cum Pingreo de Priamo interpretor, non de Agamemnone cum Stoebero et Webero (l. l. p. 610). At si reiecta Heimsoethiana illa panacea recte restitutum putes sive *Hectoreamque facem* sive *Hectoreasque facis,* tamen non cogimur opinari Manilio, cum hunc versum scriberet, Ovidii verba ante oculos versata esse, quae in epistula modo allata leguntur, namque iam in Met. XIII 7 non multo aliter scriptum videmus: *At non Hectoreis dubitavit cedere flammis.*

Ac ne ex tertio quidem astronomicon libro manifeste apparet ex iis epistulis, quae in Ponti ora in lucem venerunt, in Manilii haustus decurrisse liquorem. Neque, ut recte intellexit Cramer, ille III 1 (*maioraque viribus ausum*) ex Fast. II 123 (*maioraque viribus urgent*) petivit, sed fortasse ex Verg. Aen. X 811 (*maioraque viribus ausum*), cui proprius cum accedere quis est qui infitias eat? Man. III 66 (*traheretur in unum*) propterea Fast. IV 97 (*contraxit in unum*) imitationem esse negaverim, quia vulgaris haec est sententia *in unum contrahere,* quam vel historici, Sallustium et Livium dico, antea scripserunt. Epithetorum autem et in tertio astronomicon libro et apud Ovidium occurrentium quae ex hoc tracta sint dubium est, sed fieri potest, ut *cancrum litoreum* (Man. III 316. Met. X 127. XV 369) et *draconem vigilem* (Man. III 11; *dr. pervigil* Ov. her. 6, 13; 12, 101. Met. VII 149) Ovidii memor scripserit Manilius; *tempora* vero *labentia* (Man. III 470. Trist. III 3, 11; cf. Met. XV 179 et Fast. VI 771 *tempora labuntur*) utrum Ovidium legenti adeo placuerint, ut memoria teneret, an ipse finxerit, quis hoc tamquam de tripode velit respondere? Sed concedamus imitationem: novit igitur Manilius, quo tempore tertio libro contexendo operam navavit, Tristium tertium librum.

Sed cum in his tribus astronomicon libris epistularum, quas ex exsilio Romam misit Ovidius, imitationes non deprehenderimus, in quarto libro inesse videtur, quod ex illarum memoria natum sit. De versu quidem IV 60 alius aliter forsitan iudicet *(toto spectante senatu),* per quem versum Manilium Ovidii [1]) debi-

1) Ep. ex P. IV 4, 41 toto comitante senatu.

torem factum esse etsi haud scio an nimis sagacis nasus sit qui dicet, tamen concedere in animo est forti hanc congruentiam non attribuendam esse. Nec facile, utrum *Scythicus arcus*[1]) illi debeatur necne, quisquam discernat, quoniam una cum Scytharum nomine unicuique arcus, sagittae, pharetrae eodem tempore in mentem veniebant (cf. Herod. VII 64 *τόξα ἐπιχώρια*); sed tamen negare nolo aliqua ex parte *arcum Scythicum* sapere Ovidium. Vel vv. 906 sq. et 915 sq., ut voluit Freier,[2]) in similitudinem Ep. II 8, 57 sq. cedere largiamur; quid tum? Virorum doctorum disquisitionibus probatum est alterum epistularum librum a. 13 Romam missum esse. Idem cadit (cf. Cramer p. 4 n. 1) in carmen ex Ponto IV 4: Romae autem post ipsum adventum epistulas innotuisse quoniam probabilissimum est, qui quartum Manilii librum sub finem a. p. Chr. n. 13 ortum esse dicit, ei imitationum Ovidianarum obstat nulla. Ante a. 12 vel 13 vel ideo editus esse non potest, quod IV 764 Tiberius *recturus* dicitur: hic a. 12 demum in Augusti gratiam rediit (cf. Suet. Tib. 20; Woltjer l. l. p. 23).

Ut autem in quarto, ita in quinto libro similitudines quaedam Ponticarum epistularum inveniuntur, quas gravioris ponderis esse ducamus, quam ut Manilium illas cognitas habuisse negemus; imprimis adsonant

M. V 295 . . . *dabit et iaculum torquere lacertis.*

Ep. ex P. II 9, 57 *Atque ut es excusso iaculum torquere lacerto.*

Hoc vero in illarum priores tantum duos libros cadit, quos iam a. 13 in urbe Manilius legere potuit, ut etiam hunc librum sub finem Augusti imperii ortum esse si statuemus, certis, quae ad epistulas Ponticas spectant, imitationibus non refellamur.[3]) Ger-

---

[1]) Man. IV 755 Euxinus Scythicos pontus sinuatus in arcus; Scythicus arcus Ep. ex P. I 1, 79 eodem versus loco. Conferendus autem cum Maniliano loco est Ov. Met. XIV 51, qui versus (Parvus erat gurges, curvos sinuatus in arcus) similis est.

[2]) p. 62 et 63.

[3]) praeterire hoc loco nolo V 546 (hic hymenaeus erat), ad quem apposuit Cramer Ovidianum illud (Met. VI 429) Non hymenaeus adest. Cuius num Manilius memor fuerit, dubitabile est, non quod Ungerum de hoc loco verum vidisse putem, sed quia iam Verg. Aen. IV 127 exstat: hic hymenaeus erit, quo spectato suum versum

manicus suo Arateorum prooemio Manilii exordium videtur imitatus esse. Praeterea non nisi rarissimae locutionum similitudines inveniuntur; cf. Cramer p. 58. De Fastis vero quid iudicandum esset, non mihi contigit, ut satis enuclearem. Rectissime vehementer dubitasse Cramerum iudicans, num in v. V 176 *(Te, Meleagre, colunt flammis habitantibus* [corr. Bentl. *absentibus] ustum)* agnoscenda esset, ego neutrum locum neque Fastorum (V 305 *Respice Thestiaden: flammis absentibus arsit*) neque Ibidis (599 *Natus ut Althaeae flammis absentibus arsit*) Manilium ante oculos habuisse, sed suum versum scribere potuisse contendo eius narrationis recordatum, quam Met. VIII legerat, imprimis v. 515: *Inscius atque absens flamma Meleagros in illa Uritur;* cuius partis in memoriam etiam illud *munera* (V 177; cf. Met. VIII 502) scripsisse poeta videtur, quod falso removeri in eiusque locum *mutua* substitui sunt qui velint. Tam similes autem, ut paene e Fastis deducti videantur esse, sunt versus hi:

Man. V 224 *Corda micant et lingua rabit*
Fast. III 331 *Corda micant regis*
Man. V 253 *Cura Ariadneae quondam monumenta coronae.*
Fast. III 513 *Sintque tuae tecum faciam monumenta coronae.*
Man. V 333 *Ille dabit cantus inter convivia dulces*
Fast. II 767 *Iam dederat cantus lucis praenuntius ales*

---

noster potuit condere. Unger autem in traditis verbis Manilianis mendum haerere ratus (in philologo a. 1888 p. 80) iussit sic scribi:

Hic Hammon superat: solata en publica damna
Privatis lacrimis ornatur victima poenae.

Quae coniectura num satis certis causis fulta constet, quaeri potest. Illud quidem quod una nec dissentienti omnium librorum manuscriptorum voce versus 546 initium, quale vulgo circumfertur, defendi potest, non nimis magni aestimem haud ignarus, quam multis gravibusque vitiis illi affecti sint. Neque nego, etsi universe auctore non adiecto a poeta dictum est proposita est merces, potuisse tamen oraculum Ammonis non inepte commemorari, sicut apud Ovidium Met IV 671; V 17; sed illud hic minus duco commodum et aptius forsitan exspectes Iamque, quod a traditarum litterarum ductu longius recedit. Verum qua tandem Ungeri emendatio commendetur necessitate, videndum erit. Non opportunam esse hymenaei mentionem iste arbitratur nec non repugnantem et versibus V 545 sq. et V 579 sq. Quod ita non est. Etenim ironice quasi

In tertio quoque libro exstat versus finis, qui miram quandam similitudinem Fastorum habeat:

Man. III 22 *Non regis Magni spatio maiore canenda.*
Fast. VI 585 *Tertia causa mihi spatio maiore canenda est.*

Minus similes sunt

Man. IV 773 *Hesperiam sua libra tenet*
et Fast. I 498 *nave secat fluctus Hesperiamque tenet.*

In his locis, quos prae iis, quorum ex prioribus Ovidii libris Manilius potitus est, paucissimos esse concedes, si imitatio agnoscenda est, retractatam Fastorum editionem Manilio ante oculos fuisse non concludam, sed fortasse Fastos nondum editos, quos iam Romae scripserat (Trist. II 549 sq.) Ovidius, evol-

---

dicta censeam illa verba hic hymenaeus erat; nempe Phineo Andromeda iamiam sponsa fuit, quo utebatur patruo: manet igitur eam hymenaeus; sed subito oraculum illud perniciosissimum editur atque hymenaei vice morti proponitur Andromeda. Itaque eo gravius est malum, quod innupta peritura est (v. 553 et cruce virginea etc.; 549 virginis funus). Atque illud quoque mihi attendas puellam, priusquam scopulis affigatur, pulcherrima veste exornari (cf. v. 557, 558), quali decorari solebant virgines ante nuptias (cf. νυμφοστολεῖν Strabon. VI 8, p. 259 e). Hinc autem est, ni fallor, quod Abantiadae (Met. IV 679), ubi primum eam conspicatus est, non istis, quibus vinctam cernit, catenis digna videtur, sed quibus inter se cupidi iungantur amantes. Quid igitur? Pro hymenaeo puellae innubae, id quod non semel poeta urgere videtur velle, mors parabatur atrocissima: attamen aliter res evenit atque omnes exspectaverant. Ecce enim revera praecutit taedas Hymenaeus, cum — sortem sane vere tragicam — bellua interfecta catenisque resoluta virgine Perseus gener salutetur ac thalamos intret (v. 576). Namque ut in matrimonium daretur virgo, antequam periculum subiret, sibi pactus erat, cf. v. 579, 615 sq.; Ov. Met. IV 703. V 28. Postremo si ne Vergilii quidem et Ovidii simillimos locos neglexeris, nequaquam necessarium esse, quod Unger fabricatus est, facile apparebit. Alteram versus 546 partem et insequentia verba apertissime corrupta, quoniam ipse probabilem medelam non repperi, eruditioribus relinquo corrigenda. Sed de libri V v. 579 fine liceat proferre suspicionem. Traditum enim est pactusque maritum; errat Weber l. l. p. 643, cum dicit „in aliis codd. pactusque hymenaeum". Hanc esse sat antiquam coniecturam mihi scripsit Bechert. Duplex autem, ni quid me effugit, adhuc oblata est interpretatio. Scaliger, qui suum explicandi modum exemplis non comprobavit, figurate poetam maritum posuisse ratus est pro coniugio. Hic ea fortasse mente rem comprehenderit, ut ad maritum putaret supplendum esse foedus, quam lectionem invenimus in Ov. Ep. ex P. III 1, 73. Weber (l. l.) et Iacobus (in indice p. 212) in-

vendi occasio data erat. Talia non inaudita fuisse mihi credes Propertium tibi afferenti, qui, cum in c. III 32 ad Aeneidem alluderet, ipsius Vergilii schedas inspexisse putandus est.

Haec omnia si consideramus, quandoquidem a. 10 poetam initium edendi facere potuisse concessimus, unum fere quoque anno librum composuisse totumque opus usque ad Augusti annum emortualem paene confecisse videtur; fieri autem potest, ut in quinto libro faciendo occupatus huius mortem superaverit.[1])

Ne quid omittam, restat mihi, ut de coniectura a Cartault nuperrime prolata breviter admoneam, in quam facillime incidere aliquis potuit, qui Augusti temporibus priores Manilii libros vindicat nec tamen omnes locos supra tactos in hunc vivum imperatorem quadrare putat.[2]) Concedit igitur ille sub Augusto tres libros, ceteros sub Tiberio compositos sub eodem-

---

tellegunt se maritum pactus. Quae ratio pronominis reflexivi omittendi num satis muniri posset nesciens et magnopere dubitans in eam forte incidi opinionem, ut una litterula mutata scribendum esse putarem pactusque maritam, velut apud Livium historicum legitur ex qua domo pactus erat (scil. feminam). Facile scribentis error explicatur, si per siglam terminatio scripta fuit. — Man. V 542 idem Unger (in philologo a. 1890 t. XLIX p. 31) emendat nare Africa tellus, quae coniectura imprimis propter metricas rationes mihi displicet.

[1]) Woltjer, qui nullo certo vestigio ad Tiberium nos duci concessit, Manilium carmen suum Augusto mortuo nondum ad finem duxisse ex illis versibus conicere licere dixit, quibus prooemio finem imposuit (I 114) faveat magno fortuna labori etc. „Haec enim", inquit, „verba sensu carerent, si poeta speravisset fore, ut intra spatium quinque annorum opus conficere posset". Praeclarissime haec quidem Woltjer, quasi Manilius a. 10 vel sciverit vel praeviderit Augustum intra quinque annos naturae debitum redditurum esse! Praeterea illud temporis spatium num multo maius fiet, si quis cum ipso Woltjero quattuor libros Augusto regnante, quintum postea confectum esse statuet? Aliquam esse difficultatem non nego; sed hoc liquet minorem eam non fore, si Freieri de astronomicon aetate sententiae adstipulaberis. Et quid tandem impedit, ne credamus poetam, postquam in materias suas magis in dies sese insinuavit artisque versuum pangendorum peritior factus est, paullo celerius scripsisse quam antea posset sperare? Qua in re respiciendum est, quando poeta scribere coeperit, nesciri; nos nihil supra enodare potuimus nisi terminos, post quos singuli libri confecti editique esse possint.

[2]) Simile iudicium iam Woltjer p. 22 tulit.

que totum opus editum esse. Quamobrem poetae nonnulla mutanda fuisse, quae in Augusti honorem laudemque antea fecisset. At quod Cartault omissis argumentis protulit quoniam nihil est nisi ingenii opinio coniectando nata, quae nulla re comprobari videatur, vi sua carere facile est ad intellegendum. Nulla ratione in eis partibus, ubi de imperatore verba fiunt, mutationem factam esse probatur easque omnes suam eamque planam habere explicationem mihi videor supra evicisse. Nec minus a probabilitatis specie recedere censeo, quod Cartault coniecit de totius operis editione: quae, quoniam nullibi quidquam traditum est nec ex ipsis astronomicis elucet, prorsus ignoratur; sed tamen cum suum cuique libro prooemium longum atque verborum non copia minus quam gravitate iucundissimum praemissum sit, separatim singulorum librorum editionem paratam esse forsan a verisimilitudine non abhorreat; quam in sententiam Ovidianis quoque imitationibus trahi nobis videmur. Quod Iacobus, cui assentitur Teuffelius (IV edit.), postremi libri exordium aliquid spirare ait, quod intermissum aliquamdiu studium testetur (praef. p. XVI), haud suum me fecit, quoniam ad hanc opinionem nulla re mihi videtur adductus esse nisi quod per v. V 500 sq., utpote quos de Pompei theatro incenso annoque p. Chr. n. 12 instaurari coepto interpretaretur, argumentum se nactum esse opinabatur, quo sub Tiberio astronomica finita esse pateret (progr. Lubec. 1836 p. 13 et 14). Mihi ipsa ea, unde incipit hic liber, artissimam cum antecedentibus coniunctionem prodere videntur: huc spectat particula *hic,* huc spectant etiam verba: *Me properare viam mundus iubet (mundi lubet* Thomas l. l. p. 7). Sed de istiusmodi re alii forsitan sentiant alia. Si vero hac argumentatione eius quam dixi opinionis necessitatem nemini imponi fieri non potest quin confitear, ideo non communem totius operis editionem Manilius comparasse putandus est, quam esse factam nulla iusta causa, sed mera coniectura sumitur. Quin immo Pingreus (introduction p. VIII) putat in poetae scriniis libros latitasse neque umquam ab ipso, ut in publicam lucem prodirent, effectum esse. Ut autem eis, qui ultimam manum ad astronomica accessisse negant, assentiar, vel ea re

mihi persuadetur, quod plane aliter atque exspectes, finiuntur atque exordium carmini dumtaxat didactico aptum omnino deest, quod non inique a nostro postulabimus, qui tam largus est in prooemiis condendis. Neque convincor infirmissimis vel potius nullis istis causis, quibus uti solent, qui eo spectant, ut postremam astronomicon partem postea amissam esse probabile reddant. Sextum enim quoque librum a poeta conditum usque ad Firmicum Maternum aetatem tulisse, qui in suum opus nonnulla inde receperit. Quippe qui in hac re iudicium facere volet, ab eo dignum erit quod respiciatur inaequaliter fluere Manilii orationem multosque locos non solum obscuritate, sed etiam asperitate quadam laborare ac ne deesse quidem, in quos discrepantiam videmus collatam. Sed retractatum collectumque opus si noster edidisset, multis sane salebris remotis politius ac limatius ad nos perventurum fuisse habeo persuasissimum. Etenim repugnantias tollere et emendare eisque locis, quibus nunc nihil nisi sententiarum seriem enarratam videmus (cf. Lanson p. 39 sq. c. II 3),[1] addere ei licuisset, quas ipse eligendas, quas reiciendas putaret. Denique illam semper mihi arrisisse opinionem commemorarim, poetam, quominus quod coeperat ad finem perduceret, nulla re nisi morte impeditum

[1]) Ceterum quod negari posse negaverat Martinus Opitius (Buch von der deutschen Poeterei c. III ed. Braune Halle 1878) bonum astronomum fuisse Manilium, id nunc plerisque videtur negandum. Quin immo merum et sincerum oratorem eum esse probare conatur Lanson, qua in re iusto fortasse longius processit; neque quod poesis eius rhetorica arte nititur, mirum esse potest, quoniam non unum, antequam poesin profiteretur, oratorem gessisse compertum habemus. Quod idem philosophiae plus quam astrologica et poetica ars requireret studuisse Manilium infitiatur, haud scio an a recta ratione deflexerit. Nam permulti sane loci adeo stoice sonant, ut huius disciplinae placita accuratius novisse videatur, atque vel maximam cum Stoicis affinitatem intercedere studet demonstrare Woltjer p. 70 sq. Sed quomodo fata libertatem sapientis non opprimerent, quod hoc non exposuit, id non eius propriae, sed communi omnium Stoicorum culpae tribui potest. Ut omnino in illorum de fato doctrina (cf. Otto Heine Stoicorum de fato doctrina. Numburgi 1859) et in eis, quae de libero hominum animorum motu disputabant, magnae difficultates haerebant, quas prorsus superare vix possent, ita ne Manilius quidem disceptare temptavit, quid esset fortuitum, quid ex astris, quid e voluntate penderet.

esse, quia, quo tempore de astris canere coepit, non admodum iuvenem fuisse statuens verisimilitudine non destitutus videtur Lanson (p. 27), si quidem ex eo, quod I 114 sq. optavit, sani quid concludi tibi videbitur audienti ipsius desiderium expressum hisce:

Faveat magno Fortuna labori,
Annosa et molli contingat vita senecta,
Ut possim rerum tantas emergere (Bentl. *evincere*) *moles*
Magnaque cum parvis simili percurrere cura.

Fortasse igitur paullo postquam Augustus, a quo animos sese ad tanta canenda accepisse profitetur, diem supremum obierat, ipse morti iam senescentibus viribus vicinus atque carens tunc maxime fautoris gratia vitam posuisse Manilius non iniuria putetur, sicut Horatius Maecenati non diu superstes fuit, sed statim decedendo excessum eius subsecutus est, qui vires canendi et foverat et auxerat.

Appendix
de Manilii patria.

Per postrema mea verba iam ad coniectandum descendi. Etenim praeter tempus, quo fere singuli libri conscripti esse possunt, nihil de Manilio explorare possumus. Vita eius prorsus nobis ignota est, quoniam id ei accidit, ut a nullo antiquo scriptore citatus sit neque quisquam de eo nobis quidquam tradiderit. Atque ut ipsum nomen incertum esse praeter Woltjerum nemo negat, ita ne de patria quidem, quod ultra dubitationem positum sit, quidquam prolatum esse intellego. Neque Romanum neque Italicum, sed peregrinum natione illum fuisse plerisque nunc verisimile videtur. Huic rei argumento esse, quod non pauca habeat Manilius, quae et ab illius aetatis et totius latinitatis consuetudine abhorreant. Ob eam rem Iacobo primum ex Africa ortus esse visus est, postea Bentleio is sese adiunxit Asianum esse poetam iudicanti. Merkelius vero in prolusione ad Ovidii Ibim frustra in probabilitatis speciem redigere studuit eum, in quem Ovidius inveheretur, esse astronomicon scriptorem; quis enim fuerit ille Ibis non potest explorari, cf. Otto Ribbeck Gesch. d. röm. Dichtung II p. 327 Stuttgart 1889.

Aliquantulum denique operae etiam Lanson perdidit neque multum causas ab eo (p. 5—7) enuntiatas valere pervideo. Primum igitur verum non intellexit declarare conatus, cur memoratis Graeciae scriptoribus Romanos secundo in libro omnino praetermisisset, in tertio vix obiter ac tamquam praeteriens Manilius tetigisset. Cuius rei exexplicamenti aliquid sic attulisse sibi videtur, ut diceret, quia in Graio orbe natus ideoque si non in Graecia, in Asia certe Graiis moribus ac disciplinis imbutus ibique educatus fuisset, viguisse in memoria eius Graecarum litterarum exempla, et praesentia semper ac vivida ultro exundasse, Romanas vero litteras tardiore cura et maiore labore haustas non nisi meditanti adfuisse neque ipsas non attendentem sollicitasse. Quae haud sciam an ne opus quidem sit refellere. Neque enim quemquam praeter Lansonem persuasum habeo negaturum esse Romanorum quoque monumenta praesentia usque fuisse Manilio, si modo secum reputaverit illum in ipsa dictione Romanarum litterarum doctrinam ostentare cupisse ac praecipuam quandam operam priorum poetarum exemplis tribuisse. Quidquid enim illi elocutionum atque apparatus mythologici effinxerant, id in suum usum eum imitando detorsisse ex eis, quae Cramer patefecit, apparet dilucide. Quin etiam quantopere Latinas litteras mente comprehenderit, ex eo luculenter intellegas, quod et prosodiacam et metricam rationem adeo non male tractavit, ut contra in arida rerum asperitate mirus fere, ut ita dicam, versuum artifex exsisteret, cf. L. Mueller d. r. m.; Birt ad hist. hex. Lat. symb.; Cramer l. l.; Philol. XV p. 481. 492. Neque annalium Romanorum imperitum se praebet: noverat huius populi bella, pugnas victoriasque, noverat viros illos fortes beneque de republica meritos.

De quibus hic illic, ubicumque res ferebat atque occasio, exornandae orationis causa libris suis abunde notitias admiscere nequaquam potuit, si hospes ac peregrinus in historia Romanorum fuisset atque poetas primoribus modo labris gustavisset.

Quaerenti autem, quid tandem fuerit causae, cur transiret Romanos poetas Manilius, consilio poetae illud, non ignorantiae videtur tribuendum. Audias sic loquentem (I 49 sq):

> Omne genus rerum doctae cecinere sorores;
> Omnis ad accessus Heliconis semita trita est,
> Et iam confusi manant de fontibus amnes,
> Nec capiunt haustum turbamque ad nota ruentem.

Quae cum dicit, non solum a Graecis, verum a Romanis quoque poetis tritas et absumptas omnes copias esse intellegi velit necesse est. Nam si Graecos solos respexisset, nil sane eum impediret, quominus eas res, quas ab illis tractatas sciret, Romanis quoque proponeret versibus vinctas. At sic nostri verba interpretanda contendo, ut dicat se non sicut ceteros Romanorum poetas res illas iam e Graeca poesi notas retractare velle, sed novam eligere materiam, quam Graeci nondum sibi tractandam sumpserint. Atque facile quidem Romanos, etsi non nominantur, ex argumentis commemoratis subaudimus; quod ne neglegamus ab ipso paene poeta admoneri videmur, cum locutus de Homero haec addit:

> cuiusque ex ore profusos
> Omnis posteritas latices in carmina duxit
> Amnemque in tenues ausa est deducere rivos
> Unius fecunda bonis.

Omnem igitur, non Graecam tantummodo posteritatem ex illo quasi e communi fonte hausisse dicit. Ac sui cuique Romanorum haec legenti Vergilii in mentem venire debuit, sicut insequentes de Hesiodo versus Vergilii Georgica in animos revocant eosque poetas, qui de rerum origine scripserunt, ut Lucretius atque etiam Ovidius. Adde quod quidam illi, qui astrorum varias figuras dixere (v. 25) non Graeci soli debent esse, quoniam Cicero Arati phaenomena vertit et Ovidius quoque composuit phaenomena, eaeque fabulae, quas hoc loco poeta commemorat, in Metamorphosibus inveniuntur. Iam versu 4 et sequentibus ad Aemilium Macrum, qui ut ornithologiam, ita theriaca confecit et de herbis scripsit, ac Grattium Faliscum, Cynegeticon auctorem, aliosque alludere videri potest. Qua in re pluris interest, qualia argumenta quam quae poetarum nomina laudet. Itaque Romanos nominatim non allatos esse a Manilio crediderim non qui nonnisi meditanti adfuerint, sed de industria tecte eos significat, quasi nihil nisi imitati sint et exscripserint Graecorum poetas: qua quidem re laudis eorum aliquid quodammodo concerpere videtur in animo habere, quo maiorem ipse in gloriam veniat, qui Pieridum fontes extendere conetur, ut ait ipse in tertii libri initio, ubi rursus non tam nomina poetarum, quam res et argumenta commemorata videmus: quod iterum in memoriam revoces velim. Itaque ex his locis, de quibus modo disseruimus, nihil nobis

fructus consequi licet, quod ad eam quaestionem persolvendam aptum sit, utrum Asiaticus an Afer fuerit astronomicon poeta.

Neque magis quae de Asia et Africa ille dixit, ullo pondere puto esse. Sed ut Africanum poetam fuisse concedas, quomodo amor patriae (cf. Lansonis diss. p. 9!!), ne vera, quae IV 662 sq. scripta videmus, de ea diceret, impedire potuerit, vix valebis intellegere, praesertim si a Manilio ipso Romam duci patriam animo reputaris: gentis Romanae nimirum admiratione valde captus est et maiorem spiritum videtur sumere, quotiescumque de fortibus viris, qui illinc prodiere, eorumque facinoribus versus pangit. Certe non magis cum de Asia quam cum de rebus a Romanis gestis loquitur, oratio fervet verbisque grandibus erumpit admiratio. Gloriatur paene, credo, nomine Romano et tamquam ac si civis Romanus sit, se gerit cum dicit IV 41 Speratum Hannibalem nostris cecedisse catenis (quo in versu spectatum nihil nisi mala coniectura videtur esse, cf. Stoeberi notam), II 888 censum sic proxima Graiae Nostra subit linguae, III 40 sq. et signa externa referentur nomina lingua etc., IV 776 hanc condidit urbem (sed de hoc loco variae sunt interpretum sententiae, quia dubia est vera lectio); omitto v. I 790, quia falsam esse puto Bentleii coniecturam nefandi. Quin etiam Broeckelius l. l. ex IV 41 et 776, siquidem non spurii sint, elucere vult, astronomicon auctorem Romanum fuisse ac Romae scripsisse, atque etiam Woltjer illos versus testari dicit poetam Romanum aut certe Italum fuisse (p. 26). Quod cum ita se ferat Manilius, illa, quae de Africa in astronomicis exstant, eidem, etiamsi Afer fuisset genere, scribere licuit.

Etenim hoc erat vulgi de Africa dictum, atque omnium fere Romanorum scriptorum de illa terra eadem est vox. Cuncti, quotiescumque de ea narrant, horrore quodam percutiuntur, terribilis eis est monstrorum parens atque horrida desertaque regio nec non inhospita, abundans anguibus et arenis et procellis furibundis. Vel in proverbium tracti erant angues Mauri et venti Africae. Cf. de Africa: Varr. sat. Menip. 225; Varro L. L. VII 40 (Africae, scil. bestiae!); Sall. Iug. 17; Hor. c. I 1, 15; 3, 12; 14, 5. III 23, 5; 29, 57; Prop. V 3, 47; Verg. Gg. II 105; Aen. I 384 IV 40; Ov. Met. II 239. XIV 83. IV 6, 17 sq.; multisque aliis locis, quos enumerare longum est, similia invenies. At vero pro aurifodina tamquam et aurificina plerisque fuit Asiae florentis terra (Met. XIII 484), ubi Troianorum olim potentissima regna floruerant, ubi regnaverat Croesus hominum ditissimus omnium, ubi auriferi Persae (*χρυσοφόροι Μῆδοι* cf. Simonid. Cei carm. rel. ed. F. G. Schneidewin Brunsvigae 1835 p. 145) sedes habebant, ubi Caystri erant prata fertilissima (Verg. Gg. I 383. Hom. Il. II 461 *Ἄσιος λειμών*, Arr. V 6, 4 *Καΰστρου πεδίον*), ubi denique flumina et erant et praedicabantur auriflua (Man. IV 672. Eurip. Bacch. 15 et 16), unde et in proverbium cesserat Lydius ille aurifer amnis Pactolus, ut vel Chrysorrhoas audiret atque Horatius proverbialem ederet versum: Tibique Pactolus fluat, cf. Prop. Monob. 14, 11 (Herod. V 101. Schol. Arist. Plut. 287. Verg. Aen. X 142; Tib. III 3, 29; Plin. V 110; Solin. XL 11; Hygini fab. 191 et 192; Hor. Epod.

XV 20). Quam opulentam omnes Asiam duxerint, huius rei etiam ex aliis Horatii locis documentum capias, qui Phrygiam c. II 12, 22 totiusque Asiae campos Epist. I 3, 5 pingues appellat (cf. etiam Epist. I 1, 11 sq. et Cic. d. imp. Cn. Pomp. 6, 14. Iustin. 38, 7, 6; Cat. 46, 4) vel ex Tibulli elegiis, ubi Assyria pinguis dicitur III 2, 24 vel ex Propertio (I 6, 14), apud quem Asiae divitias legas (cf. Ov. Fast. VI 420 opes Asiae; Hor. Sat. I 7, 19 ditem Asiam); neque aliter Indos idem dites dicit (IV 3, 1) sicut divitem Indiam Horatius (c. III 24, 2). Ideo cum Asiae census in proverbii consuetudinem venisse videas, non Manilius solus, sed omnes fere scriptores, apprime poetae, oblata occasione de hac mundi parte plura eaque laetiora narrant quam de Africa, praesertim quod etiam clarissimae de Asia fabulae ferebantur, atque tum temporis imprimis in Graeciam atque Asiam peregrinationes suscipiebant Romani. Sed quorsus tam multa de hac re? Necesse esse putabam haec apponi, quia Lanson his Asianam Manilii originem probari ratus est. Quae de Asia proferuntur, unusquisque profecto Romanus homo illa aetate scire poterat, qua persaepe multa et longa itinera fiebant. Satis igitur intellectum arbitror Lansonis argumentandi ratione illi opinioni, qua ex Asia oriundus Manilius putetur, maiorem fidem non accedere.

Atque in eo quidem nunc omnes conveniunt, in sermone nihil inesse, unde Afrum fuisse eum iure colligatur, et Graecorum quoque studiorum vestigia, si Bernhardyo et Cramero (l. l. p. 6; praeterea cf. A. Cramer der Infinitiv bei Manilius. Comm. in hon. G. Studemund. Argentorati 1889 p. 61—65, quem libellum ipse non inspexi, sed cognovi per K. Rossberg Berl. phil. Wochenschrift 1890 Nr. 10 p. 311 sq.) credimus, qui dissentiunt a Teuffelii (in quinta editione Schwabeus Cramerum videtur sequi) et Iebbii (l. l. p. 139) iudiciis, non nisi rarissima et paucissima inveniuntur, ut num recte poetam, de quo loquimur, peregrinum fuisse hominibus eruditis suspicio orta sit, incertior quam quondam haeream.

Hoc mihi constat poetam nulla re ipsum indicare se non esse Romanum aut Italum. Quid igitur, si quis, etsi non in urbe Romana, at in Italia certe eum natum, sed a teneris unguiculis rustico cuidam sermoni adeo assuetum fuisse proponat, ut, cum de argumento difficultatibus abundante scribere coepisset, purum ac sincerum vernaculae urbanitatis colorem quamvis nitenti non usquequaque assequi contingeret, etiamsi antea in rhetorum ludos itasset. Hoc modo quae propria habent huius libri a reliquaque Augusti aetatis poesi aliena, haud scio an satis superque ea explicentur, praesertim cum et Cramer (p. 36) et Woltjer (p. 30 sq.) non tantum esse eorum numerum probaverint, quantus vulgo putetur. Nec tamen in re tam lubrica pro certo quidquam affirmare ausim, atque verito imprimis cum Bentleio, qua sum tanti ingenii reverentia, in certamen descendere, sufficiet mihi, si quae Lanson dixit, nullo modo in argumentorum locum recipi posse probavero. Hoc quoque concedendum erit Romae scribenti Manilio optime occasionem offerri potuisse eos libros

cognoscendi, quos Tomis Ovidius misit. Valde autem dolemus, quod iudicium de hac tam gravi re nondum subactum est, namque si extra Italiae fines Manilium natum nec satis linguae Latinae peritum fuisse putabimus, numquam constitui poterit, quid sibi sumpserit, quid reliquerit audendum, ac si qui ea, quae codicibus praebentur, prava et vitiosa esse rati emendaturi sunt, semper eis, ne genuina corrigant, timendum erit. Iacobus autem in hoc scriptore, qui apud exteros natus quidvis auderet, id quoque ferendum iudicans quibus in emendando hoc carmine fundamentis niti posset, id mihi quidem non contigit, ut intellegerem.

In fine eis, qui Manilianis studiis vacant, indicare liceat hoc ipso tempore Thomam eum, quem non semel citavi, edidisse deux corrections au texte de Manilius in Revue de l'instruction publique en Belgique XXXII (6 p. 374—375), ad quam aditum mihi adhuc nequivi parare.

INDEX.

VITA.

Natus sum Augustus Kraemer, fidei addictus catholicae, a. h. s. 66 m. Iunii die altero Wilinaburgi, in urbe Nassoviae, patre Georgio operario, matre Maria e gente Goldbeck, cui praematura morte abreptae successit Elisabetha e gente Hubert. Puerum ludo publico primis elementis imbutum in Matzatii scholam pater misit: unde eo instructus testimonio, quod per unum annum stipendia merituris opus est, cum vere a. h. s. 81 abissem, autumno in gymnasii Wilinaburgiensis alteram classem receptus sum, postquam per aestatem cum Latinam tum Graecam linguam duo vv. dd. summaque mihi venerandi pietate me docuerunt, et pastor optimus † Iacobus Stein et Hugo Ottmann, phil. Dr., quibus iam antea usus eram praeceptoribus. Quorum quod hic tantum gratias animo effusas audire potest, summopere doleo; illius, qui ut studiis (eisque theologicis) me dedere constituerem primus movit, quoniam cum maximo meo maerore vita cessit, nil nisi animam avere ac valere possum dicere piam atque candidam. Maturitatis testimonium vere a. h. s. 85 adeptus Argentoratensem petii academiam et apud physicos nomen dedi; sed sex mensibus post Marburgum profectus impetravi, ut inter philologos referrer. Peracto dein anno me contuli Berolinum, unde post bis senos menses Marburgum reversus a. h. s. 89 aestate examen pro fac. doc. et insequente hieme id quod vocant rigorosum prospere superavi annum agens tirocinii in gymnasio Marburgiensi. Docuerunt me viri clarissimi † de Bary, Bergmann, Birt, Caesar, Diels, Dilthey, Iusti, Ad. Kirchhoff, Koch, Kundt, Lenz, Lucae, Ad. Michaelis, Niese, Paulsen, Robert, Schering, Io. Schmidt, L. Schmidt, Ed. Schroeder, Stosch, L. de Sybel, H. de Treitschke, Vahlen, Wigand, Wissowa, Zeller. Horum sive privatissimis exercitationibus sive seminariis me interesse siverunt de Bary, Bergmann, Birt, Diels, L. Schmidt, Robert, Koch Lucae, Schroeder, Stosch, Lenz, Niese. His omnibus ex animi sententia gratias ago. Maximis autem me obstrinxerunt beneficiis cum Diels et Schroeder Berolinenses, tum Marburgienses Niese et Birt, cui una cum parentibus hanc licuit dicare dissertationem.

Typis A. Cramer Wilinaburgi.

From Fleckeisen: annal: vol 139

23.

ZU MANILIUS.*

I 25 *quem primum interius licuit cognoscere terris?*
munera caelestum. quis enim condentibus illis
clepsisset furto mundum quo cuncta reguntur?

einig sind Scaliger, Bentley und Jacob darin dasz *licet* hier frei construiert sei = *cui primo licuit* usw., einig auch darin dasz sie den satz als frage fassen; natürlich setzen Scaliger und Bentley das fragezeichen hinter *caelestum.* sie nehmen beide anstosz an *interius* (V 1. 2 *internis*), corrigieren daher — jener *infernis terris*, dieser *cognoscere caelum.* dem zufolge wählen sie aus der lesart G $\overset{+}{m}uner\overset{e}{a}$ — jener *munera* (ω), dieser *munere.* Jacob nimt keinen anstosz an der verbindung *interius cognoscere.* ich stimme ihm zu und verbinde auch in v. 31 '*per te iam caelum interius, iam sidera nota*' *interius* mit *nota.* wer nimt an *interior*, *intima cognitio*, *ars*, *disputatio* anstosz? in ähnlicher übertragung sagt Manilius *penitus scire* (I 17), *propius rimatur* (I 737), *propius scrutantibus* (I 11). anstosz aber nehme ich an *quem licuit*, zumal da der gedankengang etwas anderes verlangt. der dichter fragt doch nicht nach dem e r s t e n astrologen, sondern er stellt den satz auf: die e r s t e w i s s e n s c h a f t l i c h e k e n n t n i s der gestirne beruht auf f r e i e r g a b e der himmlischen, und er begründet diesen satz mit der argumentierenden frage: *quis e n i m* usw. es ist demnach zu interpungieren und zu lesen:

22 . . *certa cum lege canentem*
mundus et immenso vatem circumstrepit orbe,
vixque soluta suis immittit verba figuris.
quem (sc. *mundum*) *primum interius licuit cognoscere terris*
munere caelestum. quis enim usw.

I 218 *sed quaerent helicen, quibus ille* (sc. *canopus*) *supervenit ignis,*
quod laterum tractus habitant, medioque tumore
eripiunt terrae caelum visusque coërcent.

der fehler liegt in *habitant*, wie Bentley sah; doch weicht seine änderung *obstant* zu weit von den schriftzügen ab. man wird zu lesen haben *l a t i t a n t*; dabei fasse ich *terrae* als subject im folgenden satze, und verstehe unter *laterum tractus* das gebiet, in welchem der grosze bär sichtbar ist. — *terrae* im plur. = *orbis terrae* häufig im gegensatz zu *caelum*, *pontus*, *aër*.

---

* ich citiere nach FJacobs ausgabe (Berlin 1846), bezeichne die handschriften wie Jacob: G = Gemblacensis, C = Cusanus (zweite Brüsseler hs.), L = Lipsiensis (Lc = Lips. correctus), V 1. 2 = Leidenses. der kürze halber bezeiche ich mit o die übereinstimmung der genannten hss.; mit ω diejenige der nicht besonders angeführten unter ihnen; mit P meine abhandlung 'de emendatione Manilii' (Hamm 1854).

I 228 *quodsi plana foret tellus, semel orta per omnem*
deficeret (sc. *luna*), *pariter toto miserabilis orbi.*

toti GLc, *toto* ω. jenes ist herzustellen, *orbi* ist nicht ablativ, sondern dativ (v. 223 *confundis sidere gentes*). merkwürdig ist die übereinstimmung mit Plinius *n. h.* II 180 *quod si plana esset terra, simul omnia apparerent cunctis*, und es dürfte auch bei Manilius zu schreiben sein:

quod si plana foret tellus, simul orta per omnem
deficeres (so Bentley) *pariter toti miserabilis orbi.*

I 245 *nos in nocte sumus somnosque in membra locamus.* *somnosque in* haben LC, *somnos et* V 1. 2, *somnos in* G. die verbindung *in membra locare* findet Jacob nicht anstöszig. *locare* gebraucht Manilius recht häufig. aber wenn es heiszt: (II 732 ff.) *tunc summa relicta in binas sortes adiecta parte locetur dimidia*, so liegt die sache da etwas anders. *in* mit acc. bezeichnet hier wie so oft bei Man. resultat, absicht der handlung, = *ita summa locetur, ut binae sortes adiecta parte dimidia efficiantur.* in unserm verse ist der fehler offenbar. ich empfehle zu schreiben *vocamus.*

I 354 — — *Cassiepia*
in poenas signata suas iuxtaque relictam
Andromedam vastos metuentem pristis hiatus
expositam ponto deflet scopulisque revinctam,
ni veterem Perseus caelo quoque servet amorem
auxilioque iuvet fugiendaque Gorgonis ora
sustineat usw.

in 355 ist wohl *relicta* zu lesen. die schwierigkeit liegt in *ni . . servet*: so schreibt Scaliger im commentar. Jacob sagt dazu: '*ni*, ut saepe, levi structurae mutatione locum particulae *sed* occupat: metuit Andromeda, sed servat amorem Perseus.' aber überall und namentlich in dem citierten beispiele (Verg. *ge.* IV 455 *tibi has miserabilis Orpheus hautquaquam ob meritum poenas, ni fata resistant, suscitat*) behält *ni* seine eigentliche bedeutung, dasz es den fall angibt, in welchem der hauptsatz zu verneinen ist. demnach darf Kassiepeia in dem falle nicht weinen, wenn Perseus etwa seine liebe noch festhält. sie ist nun aber einmal als wehklagende dargestellt. Jacob zieht freilich *ni* zu *metuentem*, und Bentley erleichtert sich das, indem er v. 357 *expositam ponto* usw. ausstöszt und 356 so umformt: *Andromede vastos metuat iam . .* ('nisi Perseus prope adsit, prisco amore devinctus . . ut olim in terris'). *ni* bieten aber nur die jüngern hss. V 1. 2; GLC
seruet
haben *in.* ferner hat G *feruet*, *seruct* die übrigen. ich schreibe ohne bedenken:

in veterem Perseus caelo quoque fervet amorem
auxilioque iuvet fugiendaque Gorgonis ora
sustineat.

das erste stellt Man. als thatsache hin; *iuvet* und *sustineat* wählt er, insofern aus der stellung und haltung des Perseus im bilde sich ab-

nehmen läszt, dasz er den kampf gegebenen falls wiederholen möchte (vgl. die tafel in Bentleys ausgabe). zu *fervere in amorem* vgl. I 408 *micantis in radios*; V 529 *spumantis in aurum* ua.

I 382 ff. heiszt es von dem südlichen gestirnten himmel:

nec minor est illis mundus nec lumine peior,
nec numerosa minus nascuntur sidera in orbe.
cetera non cedunt; uno vincuntur in astro
Augusto, sidus nostro quod contigit orbi,
Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor.
387 *cernere vicinum geminis licet Oriona . .*
395 *hoc duce per totum decurrunt sidera mundum.*

wäre mit *astro augusto* ein gestirn bezeichnet, so könnte man nur an Plinius *n. h.* II 178 erinnern: *nec canopum (cernit) Italia . . item quem sub divo Augusto cognominavere Caesaris thronon, insignis ibi stellas.* dies ist nicht gemeint, da Italien dies gestirn eben nicht sieht. das hier bezeichnete gestirn aber — *nostro contigit orbi.* nun könnte man *sidus* bildlich fassen (vgl. *Iulium sidus* bei Hor. *ca.* I 12, 47); Augustus wäre selbst *sidus*, jetzt noch lebend, später unter den gestirnen waltend. in der that sind diese verse benutzt, um die lebenszeit des Manilius festzustellen. aber diese schmeichelei wäre recht unglücklich, ja beleidigend für Augustus. da wird doch stärker aufgetragen, wenn man von dem *praesens divus* spricht: vgl. I 800 *caelum quod regit Augustus socio per signa* (? *regna*) *tonante*; oder IV 935 *maius et Augusto crescet sub principe caelum*; I 926 *cumque deum caelo dederit, non quaerat in orbe.* auch grammatisch sind beide verse bedenklich: *in astro augusto* oder *Augusto* gefiel schon Bentley nicht ('immo vel legendum *qui contigit* vel *Augustum sidus*'); ganz lahm schlieszt sich an: *Caesar nunc terris, post caelo maximus auctor*; beide verse sind endlich recht holperig gebaut. sollten sie nicht derselben schmiede entstammen, welche IV 776 lieferte (*qua genitus Caesarque meus nunc condidit urbem*)? ich glaube, beide verse sind interpolation. beziehe man nur *cetera non cedunt* auf die *borealia signa*, so schlieszt sich alles sachgemäsz zusammen:

cetera non cedunt; uno vincuntur in astro:
cernere vicinum geminis licet Oriona usw.

denn dieser überstrahlt in der that alle *signa borealia* (vgl. V 12 *Orion magni pars maxima caeli*; V 58 *maximus Orion, magnumque amplexus olympum*).

I 755 ff. die placita der philosophen und poeten über die milchstrasze sind von Manilius ausführlich (v. 684 bis 805) erörtert, wobei er der zusammenstellung des Poseidonios folgt (vgl. Diels im rhein. mus. XXXIV s. 490). in der textkritischen behandlung dieses abschnittes hat Jacob wenig glück: am wenigsten bei dem fünften placitum. er schreibt:

an maior densat stellarum turba corona
connexas flammas et crasso lumine candet
et fulgore nitet caelato clarior orbis?

die hss. geben folgendes: v. 755 *densa* G. *densat* ω 756 *conuexit* GL. *contexit* CV 1. 2 757 *collato* GLC. *caelato* V 1. 2. für seine schreibung führt er an: 'in coronam connexas flammas turba stellarum densat. *coronam* eam tantopere ornat verbis, quia domus principum virorum caelestis est.' dabei merkte er nicht, dasz Man. erst im sechsten placitum, v. 758 ff. *an fortes animae* usw. die milchstrasze als sitz der helden schildert. — v. 755—57 enthalten das placitum des Demokritos (Diels doxogr. s. 365): πολλῶν καὶ μικρῶν καὶ συνεχῶν ἀστέρων συμφωτιζομένων ἀλλήλοις διὰ τὴν πύκνωσιν συναυγασμόν, und dies tritt wieder klar hervor, wenn man überall dem G folgend schreibt (P s. 7):

an maior d e n s a *stellarum turba corona*
c o n v e x i t *flammas et crasso lumine candet*,
et fulgore nitet c o l l a t o *clarior orbis?*

I 758. die milchstrasze ist nach ansicht der ältern Pythagoreer (Diels ao. s. 490) sitz der *fortes animae*, *dignataque* n o m i n a *caelo*
† *numina*
(*nomina* G. *nomine* L. *lumina* CV 1. *lumine* V 2. *numina* schrieb Bentley wegen des folgenden *corporibus resoluta suis*: denn 'an nomina corporibus vestiuntur?' man kann dieselbe frage auch für *numina* stellen). in dieser reihe bedeutender namen finden wir v. 766: *castra ducum et caeli*, *victamque sub Hectore Troiam.* könnte man auch *castra ducum et caeli* als apposition zu *Pergama* v. 765 gelten lassen, so geht das nicht mit *victamque sub Hectore Troiam.* Scaliger warf den vers aus, Bentley formte ihn gänzlich um: *Assaracum atque Ilum totamque sub Hectore Troiam*; aber sind denn a l l e Trojaner auserwählte helden? Jacob sucht vergeblich durch die correctur *invictamque* zu helfen; ich glaube dasz der vers echtes gepräge des Manilius trägt, hierher aber nur durch ein wirrnis gelangt ist (s. u.).

I 776 *Persidis et victor*, *strarat* q u a e *classibus aequor.*
quae geben Bentley und Jacob. die hss. haben *qui*, und dies ist festzuhalten. natürlich ist Themistokles gemeint, *strarat* aber wie in Hor. *ca.* III 17, 9 *cras foliis nemus multis et alga litus inutili . . tempestas sternet* zu verstehen.

I 842 *quin etiam tumidis exaequant dolia flammis*
procere distenta utero, *pandosque capellos*
mentitur parvos ignis glomeratus in orbes,
hirta figurantis tremulo sub lumine menta.

uteros GL. *utero* ω (Lc) *partes* V 2. *partos* ω *capellos* (i) LC. *capillos* ω. hiernach schrieb Bentley *uteros parvasque capellas*, diesmal also nicht wie sonst an der wiederholung (*parvas* und *parvos* in 844) anstosz nehmend. die hsl. überlieferung weist, glaube ich, hin auf *procere distenta utero* s p a r s o s q u e *capellos.*

II 1 ff.

Maximus Iliacae gentis certamina vates
et quinquaginta regum regemque patremque
Hectoreasque facis tutamque sub Hectore Troiam (sc. *cecinit*).

in drei versen gibt Manilius den inhalt der Ilias. in v. 3 geben die hss. *hectoreumque facit. hectoreamque facem* schrieb Scaliger, *facis* Jacob, welcher doch sonst *faces* schreibt (I 867. V 301). Bentley wirft den vers ganz aus. der vereinzelte zug — die fackel Hektors — schien ihm kaum der erwähnung wert. nun findet sich die zweite hälfte de verses I 766 *victamque sub Hectore Troiam*, die erste hälfte aber stammt wohl aus V 301 *Hectoris ille faces arcu teloque fugavit.* verse wandern wohl einmal bei Manilius: so kehren II 318 und 319 wieder v. 343. 344; I 142 findet sich in verderbter gestalt wieder in V 728; das bemerkenswerteste beispiel jedoch ist II 232 *parsque marina nitens fundentis semper aquari*, ein vers der dort gar keinen sinn hat, aber in IV 490, wohin Bentley ihn mit geringer änderung stellt (*pars est prima nocens umentis semper aquari* — er hätte nur das häufig absolut gebrauchte *fundentis* belassen sollen), eine offenbare lücke ausfüllt. ich halte es nicht für zu kühn, hier I 766 *castra ducum et caeli victamque sub Hectore Troiam* einzusetzen (*sub Hectore*: denn in der person Hektors wird Troja besiegt, wie es von Aeneas heiszt: *Troia sub uno non eversa viro* IV 24). damit ist verlauf und abschlusz der Ilias bündig angegeben.

II 4—6. den inhalt der Odyssee geben ebenfalls drei verse:

erroremque ducis totidem quot vicerat annis
instantem bello geminata per aequora ponto
ultimaque in patria captisque penatibus arma.

in v. 5 geben G und L *agmina*, das tautologe *aequora* nahm Jacob aus ω auf. man wird dem G folgen können. *instantem* für *instantis* scheint mir nicht zu kühn; *geminata per agmina* wird man als zweiten heereszug, nun aber gegen das element des Poseidon fassen. so dürfte Man. hier seine I 763 gegebene charakteristik des Odysseus wiederholen: *terraeque marisque triumphis naturae victorem Ithacum.*

II 7 ff. *ore sacro cecinit, patriae quem iura petentem*
dum dabat eripuit, cuiusque ex ore profusos
omnis posteritas latices in carmina duxit.

patria quae o *profusas* G *lances* o. mit übergehung zahlreicher vermutungen (zb. Schmidts zs. f. d. gw. IX 422 *Graecia diripuit*) biete ich folgende: *patriae cui iura petenti dum dabat, eripuit* usw. es wird erlaubt sein hier nur *posteritas*, nicht *omnis posteritas* als subject zu nehmen (gegen Schmidt).

II 33 *silvarumque deos sacrataque munia nymphis.*

munia gibt Jacob, die hss. haben *numina*; *munia* kann doch nicht zu *silvarum deos* in parallele treten. ich schlage vor: *sacrataque numina lymphis*, ähnlich wie II 434 *adiectaque numina signis.*

II 136 ff. *haec ego divino cupiam cum ad sidera flatu*
ferre nec in turbam, nec turbae carmina condam,
sed solus vacuo veluti vectatus in orbe
liber agam currus non occursantibus ullis,
nec per iter socios commune gerentibus actus,
sed caelo noscenda canam —

zunächst nimt Bentley anstosz an der tautologie *nec in turbam nec turbae carmina condam* und schreibt deshalb *in terram.* diese änderung zieht andere nach sich. denn nun musz der gegensatz zu *in terram* möglichst nahe an v. 136 herantreten. deshalb wirft er die drei verse 138. 139. 140 weg ('quid, malum, currus ad carmina pertinet? quorsum *veluti vectatus*? aut vectare, aut, si non potes, cade'). ich schlage folgendes vor. in 137 schreibe man *ferre, nec in turba nec turbae carmina condam.* der dichter meidet das gewühl der menge (man denke an stellen wie *urbis relinquam*, *coetusque volgaris et udam spernet humum fugiente penna*), er will nicht unter ihr, auch nicht für sie dichten, sondern er weilt in einsamen himmelshöhen, wenn er des himmels gesetze kundmacht. freilich nicht auf den sonst üblichen schwingen der dichter, sondern wie es dem astrologen ziemt. doch sehen wir in v. 139 die lesarten genauer an:

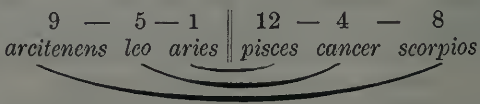
† *umbrato*

umbrato G. *u bra tā* C. *Ubera tam* L. *libera tam* V 1. 2 *curru* G L. *currus* ω *non occursantibus* G. *nolo cursantibus* C V 1. 2. daraus machte Scaliger *verbere agam currus*, Bentley, wenn er den vers halten müste, *liber agam currus*, was Jacob aufnimt. ich schreibe der hsl. überlieferung (*l* und *u* wechseln sehr oft) am nächsten *librato curru* (P 12). *libratus* ist technischer ausdruck von den frei schwebenden himmelskörpern (*quodni librato penderet pondere tellus* I 173. *suspenduntque suo libratum examine mundum* II 921). also im einsamen äther getragen gleichsam auf luftigem wagen will er singen, und hören soll es der himmel und die kleine schar derjenigen, welchen die gestirne heilige wege vergönnten (v. 144). ganz ähnlich sagt Man. II 58 *soloque volamus in caelum curru.*

II 216 *cetera nec numero consortia nec vice sedis*
interiecta locis totidem nocturna feruntur —

so die hss. und Scaliger. Bentley wirft den ersten vers aus ('certe cetera numero paria sunt diurnis; sed quid omnino sit *consors numero*, non video; nec quid sit *consors vice sedis*, nec quid omnino sit *vice sedis*'). Jacob corrigiert *ter numero consortia*, *ter vice sedis* (etwa = *ter consortia* 'dreifach verwandt'?). die sechs vorher genannten gestirne sind (v. 215) *simili sorte diurna*, die übrigen sind jedenfalls als *nocturna consortia.* nun aber waren die sechs *diurna* nach v. 214 *aut vicina loco*, *divisa aut partibus aequis.* nicht anders verhält es sich mit den *signa nocturna.* dies zeigt folgende übersicht:

1. *diurna*:

die verbundenen sind *loco vicina*, die nebeneinander stehenden sind getrennt durch je drei *signa.* ebenso ist es aber in betreff der

2. *nocturna*:

10	6	2	‖	3	7	11
capricornus	*virgo*	*taurus*	‖	*gemini*	*libra*	*aquarius*

daher ist *nec* . . *nec* falsch, und es ist dafür *vel* . . *vel* zu schreiben.

II 226 *ut quae terrena censentur sidera sorte* —
die sternbilder werden von v. 223 eingeteilt in *marina* (*quin nonnulla* .. *loquuntur*), in *ambigua* (v. 230 *sunt etiam mediae legis* usw.) und in *terrena*; aber *ut* hat nichts worauf es sich bezieht, und es ist zu schreiben (Markland setzte *aut*): *sunt quae terrena censentur sidera sorte.*

II 253 liest Scaliger:

contra iacet cancer patulam distentus in alvum.

mit recht bemerkt Bentley: 'aufer te cum ista tua barbarie, si revera posteriorem in *contra* corripueris': denn in II 322 geben zwar die hss.: *ter triginta quadrum partes per sidera reddant*, wofür Bentley *nongentae* (sic! 'quod mirum est non attendisse doctissimum virum' sagt Pingré in seiner ausgabe zdst.) schrieb. *triginta* ist aber sonst bei Man. richtig gemessen, und man kann sich mit Jacobs verbesserung in der vorrede zu seiner ausgabe: *ter quadra tricenas partes* einverstanden erklären. — In metrischer hinsicht ist Manilius peinlich genau. dasz er neben zweimaligem *Prŏpontidos* éinmal *Prōpontidos* (IV 679) gebraucht, ist wohl seine stärkste licenz, gedeckt durch *Prŏserpina* bei Horatius. ob er neben stetigem *duŏ* sich éinmal *duō* gestattet habe, wie Bentley in III 580 (*lustra decem tribuet solis cum mensibus octo* haben o) schreibt, darf man mit Bechert de M. Manilii emend. ratione s. 56 bezweifeln, da *lustrum solis* nicht notwendig einen zeitraum von fünf jahren bedeuten musz. neben *leŏ* geben die hss. zweimal *leō*: in II 229 hat Bentley bereits die unentbehrliche copula eingesetzt (*praedatorque leo et dumosis scorpios arvis* — freilich Jacob läszt sie wieder weg); in der zweiten stelle V 698 *et pariter vastusve leo vel scorpios acer* mag man den hss. folgen, wenn der vers gehalten werden soll. bei Horatius nimt niemand an *Gaetulusve leō* anstosz. fast alle licenzen, die Jacob im index u. *metrica* und *hiatus* anführt oder im text stehen läszt, bzw. eingeführt hat, sind ohne berechtigung. ich gebe folgende beispiele:

I 89 f. liest man bei Bentley und Jacob: *tum belli pacisque artes commenta vetustas; semper enim ex aliis alia proseminat usus* ('producit finalem *alia* cum caesurae virtute tum geminae consonantis' sagt Bentley); aber bereits Scaliger gibt das richtige *alias*, nemlich *artes*. — II 115 geben V 1. 2 *humanas indē species*, welche lesart Jacob zufolge seiner wunderlichen vorliebe für V 2 im index u. *metrica* billigt, während die bessern hss. *etiam* bieten. — Dieselbe vorliebe verhilft ihm sogar zu prosodischen schnitzern: III 89 schreibt er mit V 2 *utcunque stellae septem laeduntve iuvantve*, während

LCV 1 haben: *ut cum stellae VII*, G *ut sit cum*, weshalb Scaliger *ut fit cum*, Bentley aber *utcumque aut* besserte (der vers dürfte zu streichen sein, wie die mehrzahl derjenigen, welche planetarische einflüsse andeuten: diese will Man. erst später behandeln: III 156 ff.). — II 547 gibt er: *in cancro genitos capricorni fĕmina laedunt* (*femora* haben V 1. 2, *femina* LC. dasz kein druckfehler im spiele ist, zeigt die adnot. crit.); das richtige *semina* geben vulg., Scaliger, Bentley aus G. — III 250 hat er *regulaque exactă primum formetur in horas* (*horas* haben freilich alle hss., der fehler entstand durch die gleichen ausgänge der nachbarverse. aber der sinn verlangt, was Bentley schrieb). die stunden sind von wechselnder dauer. es handelt sich darum die *hora certae mensurae* zu bestimmen. dazu geht man aus von der *hora* zur zeit des *aequinoctium*. diese ist *hora exacta*. daher ist mit Bentley zu lesen: *regulaque exacta primum formetur in hora*, *quae* usw. — V 136 liest Jacob: *suspensa strepitus* sc. *corda*; während CV 1 *trepidis*, L *trepidus* bieten, hat V 2 *trepitus*. aber aus den schriftzügen *suspensastrepit* (G) folgt *suspensa ad strepitus*, nicht, was Bentley gab, *in strepitus*. Jacob scheint die ergänzung der präp. für zulässig zu halten, vgl. was er im index u. *accusativus* anführt. — Ein hiatus ist dreimal hsl. überliefert. I 793 *censu Tullius oris emeritus caelum et Claudi magna propago* (G *claudu*, ω *Claudia*). LMüller de re metr. s. 110 duldet den hiatus; Bentley sagt: 'facile est *caelos* substituere; sed numquam alias plurali isto auctor utitur' und corrigiert *fasces*. ich kann *fasces* nicht für passend halten, denn darauf kommt es hier nicht an. Manilius zählt die männer auf *qui caelum meruere*. darf man aber *caelos* nicht einsetzen, so liegt es nahe in der hsl. überlieferung *Claudia* ein glossem zu erkennen, von welchem das ursprüngliche *Clausorum* verdrängt ist (vgl. Ov. *fast.* V 155 *dedicat hoc veteris Clausorum nominis heres* und die stellen des Tacitus ann. IV 9. XI 24). — IV 248 geben die hss. *materiamque manu certa duplicari et arte*, und Jacob behält dies im texte; er sieht also mit Huët *duplicari* als deponens an. dann hätte er mit der vulgata gleich *duplicarier* einsetzen können. nun ist aber *duplicari* als deponens nicht nachzuweisen, jedenfalls nicht dem Manilius zuzuschreiben. doch ist der vers nicht mit Scaliger ('ut ab homine alchymista infarctus') und Bentley zu tilgen. *duplicare* ist die kunst des *bractearius* (*qui malleo diducit metalla*), und dessen thätigkeit war in diesem zusammenhange nicht zu übergehen. vom *capricornus* heiszt es (246 ff.): *sub te censendum est: scrutari caeca metalla*; aber auch die verarbeitung des gefundenen, die anwendung lehrt er (v. 251 *tua munera surgent*). LMüller ao. s. 398 schreibt *duplicare metalli*; näher liegt, glaube ich, *duplicabis et arte*; doch mag der vorschlag von Pingré *duplicare per artem* das richtige treffen. — II 831 *hic tenet arbitrium vitae*, *hic regula morum est* hat G *hunc . . hic*, C *hc̄*. um den hiatus zu tilgen, schrieb Bentley *vitaï*, Lachmann *vitale*. man wird zu lesen haben: *nunc tenet arbitrium vitae*, *nunc regula morum est*. — Verlängerung consonantisch auslautender end-

silbe vor vocal scheut Jacob selbst in der thesis nicht. er schreibt III 4 *conor et dignos in carmina ducere cantus.* aber G hat *indignos* und GLC *in carmine. in carmina ducere* gebraucht Manilius II 9 und IV 469: *mille alius rerum species in carmina ducent* = 'gegenstände in die dichtung einführen'. hier dürfte *indignos in carmine cantus ducere* zu verbinden sein. zu diesem bescheidenen urteile des dichters über sich vgl. III 31 ff. und IV 431 ff. — III 188 *a sole ad lunam numerabis ordine partes.* diesen vers hat überhaupt nur V 2. die hgg., Jacob ausgenommen, fügen *in* ein (vgl. II 296 *redduntur in ordine vires*). — Verlängerung in der arsis nimt Jacob an II 372 *transversos igitur fugiunt subeuntia visus, quod nimis inclinăt acne, limisque videntur.* die verlängerung erkennt LMüller ao. s. 329 an, indem er den vers in Jacobs schreibung citiert. aber *acne* ist nicht hinreichend beglaubigt, ja Jacob vermag es selbst nicht zu erklären (vgl. index s. 200 'virgam dicere videtur, unde *acnua* [?] sunt'). nun haben G *inclinat anne.* L $\overset{\dagger\ ac\ ne}{anne}$. CV1.2 *ac ne.* hieraus entstand die vulgata: *ac ne limisque videntur.* es ist aber zu schreiben: *quod nimis inclinata acie limisque videntur, vicinoque latent: ex recto certior ictus. inclinata acies* ist gegensatz zu *recta acies* (der gerade aus gerichtete blick) III 377. — II 108 *descendit deus atque habitat ipsumque requirit* führt Jacob aus CV 1. 2 wieder ein ('*ipsumque* plane Manilianum est': gewis, aber wenn man die stellen zählt, ist *se ipse* häufiger bei ihm, vgl. P s. 8, Bechert ao. s. 51), und mit recht haben Scaliger und Bentley *seque ipse requirit* aus G bzw. L geschrieben. — IV 280 *adde gubernandi studium. pervenit in astra et pontum caelo vincit. et noverit orbem, fluminaque* usw. die vulgata und noch Bentley hatte *coniunxit. noverit orbem.* wer *coniunxit* las, deutete den vers mit Scaliger auf die Argo (*quae nunc quoque navigat astris* V 13). davon ist hier keine rede. vielmehr wird ausgeführt, welcherlei künste das *studium gubernandi* bedinge. wer das steuer lenken soll, musz die gestirne kennen: durch die kenntnis des himmels bemeistert er den pfadlosen *pontus* (*vincit*); aber das genügt nicht — auch die länder, flüsse, häfen musz er kennen. so fordert der sinn was LMüller ao. s. 333 vorschlägt *et pontum caelo vincit. set noverit orbem.* — IV 920 findet man bei Jacob: *ipse vocat animos nostros* wohl infolge eines druckfehlers, da die hss. *nostros animos* bieten. — V 385 hat Bentley, allerdings nur auf V 2 gestützt, *pascere aves Veneris gaudent et* usw. mit recht geschrieben (in ω *gaudent Veneris et*). — Nachdem I 10 das *animum viresque facis ad tanta canenda* von Lachmann (zu Lucr. VI 385) in *viresque excis* geändert ist, bleibt nur noch I 876 *numquam futilibus excanduit ignibus aether*, und ich glaube dasz man auch diese stelle zu ändern hat, etwa in *futilibus non umquam e. i. a.* (P s. 8). — Manilius ist ja sonst ein metriker strengster observanz: *contra iacet* II 253 ist also zu ändern. um den überlieferten schriftzügen nahe zu bleiben, schrieb Bentley *strata iacent.* ähnliche absicht hatte

Jacob, doch begegnete ihm das ungeheuerliche, dasz er mit seiner änderung:

tuque tuo, capricorne, gelu contractus in astris,
p r o n e, iaces: cancer patulam distentus in alvum,
scorpios incumbens plano sub c o r p o r e terrae,
in latus obliqui pisces semperque iacentes —

drei *signa currentia*, drei *stantia*, z w e i *sedentia* und v i e r *iacentia* ✝*corpore* vorführt. auch *corpore* ist verschlechterung. aus G *pectore* hat Bentley das allein sachgemäsze, die lage des *scorpios* im gegensatz zu der des krebses und der fische scharf bezeichnende *pectore* genommen. die corruptel ist aber besonderer art. G zeigt es. während L C V 1. 2 *contra iacet* geben, liest man in G *contrat iacđ*, und Bentley[1] meinte, es sei dies aus *c̄trat* entstanden. vielmehr haben wir hier eine dittographie zu erkennen. aus dem vorhergehenden verse nahm der schreiber des sog. archetypus *contractus* zum teil herüber, wie dies bei ihm so häufig sich findet. wenn dies aber so ist, so musz die besserung sich begnügen eine sinngemäsze zu sein. wir haben eine ganz schlichte aufzählung, wie in 223 ff.: 1) *quod sunt currentia quaedam, ut leo* — v. 245. 46; 2) *aut quae recta suis lib r a n t u r* (G; *librentur* ω und Jacob) *stantia membris, ut virgo* — v. 247. 48; 3) *vel quae fessa sedent* v. 249. daher wird man in v. 253 folgen lassen: *q u a e v e iacent* usw.

II 361 *nam cum per tales formantur singula limos*
sidera, et alterno devertitur augulus astro —

Man. bespricht die *signa sexangula* 1. 3. 5 usw. und 2. 4. 6 usw.). die hss. geben *limes*, Scaliger corrigierte *limas* (erg. *lineas*), für Jacobs *limos* ('*limus* ad obliquam virgam transfertur' index s. 212) fehlt jeder nachweis. aber der fehler steckt anderswo. 'dic modo verum,' sagt Bentley 'an ipsa sidera *formantur* per tales lineas?' seine änderung *nam cum pertransit formatus singula limes* bringt

---

[1] wunderlicher weise bezweifelt Bechert ao. s. 9, dasz Bentley den G selbst benutzt habe: nicht blosz die vorrede des herausgebers ('hisce usus est codicibus manuscriptis: Gemblacensi DCCC annorum, omnium optimo et vetustissimo, quem per aliquod tempus penes se habuit et ad editionem Scaligeri posteriorem ipse bis exegit' usw. s. XIV der Londoner ausgabe von 1739) sagt das gegenteil; jede seite der genialen ausgabe läszt die genaue benutzung erkennen — einzelne versehen laufen ja mit unter —; endlich glaube man Bentley selber, wenn er sagt (zu I 479): 'falsus est Scaliger, cum ex Gemblacensi citat *tum credere*: nam et Gemblacensis (u t m e i s o c u l i s v i d i) et alii universi *tum cernere*.' Bechert citiert die autorität eines Elias Stoeber ('in editione Londina anni 1828'). Stoeber sagt in den 'notae selectae' seiner ausgabe (Straszburg 1767) s. 429 zu IV 637: 'Lips. quidem codex et, Bentleio legente, Gemblac. habent *sola*. in hoc autem Scaliger non tam obsequentem sibi habuit variarum indicem lectionum, quam Bentleius (n e u t e r autem horum illustrium virorum ipsum codicem oculis usurpavit') — aber wer wird dem gänzlich kritiklosen Stoeber glauben, dessen leistung Pingré in der einleitung seiner ausgabe s. XXXII mit recht 'un recueil d'inepties' nennt!

uns das seltene *pertransit*, welches noch dazu für einfaches *transit* stehen soll, und das unerklärliche *limes formatus*. einfacher scheint mir:

nam cum per talis feriuntur singula limas
sidera et alterno devertitur angulus astro —

ferire ist dafür typisches wort. Bentley setzt es selbst v. 393 ein: (*virgula*) *duo signa ferit mediis summota quaternis.* nun sagt Bentley freilich: 'in hexagono linea *pertransit singula sidera* et alterna tantum ferit'; aber in v. 358 ist ja schon gesagt, dasz *alterna signa* zur behandlung kommen, und diese werden einzeln aufgezählt. im folgenden empfehle ich umstellung von v. 368 und 369:

369 *utque ea praetereas, qaae sunt mihi singula dicta,*
368 *alterius ductus locus est per transita signa*,
370 *flexibus et totidem similis fit circulus illi.*

diese reihenfolge hat G. in v. 370 hat G *it*, ω *sit*, letzteres behält Jacob mit unrecht.

II 379 ff.

sed tamen est illis (sc. *sexangulis*) *foedus sub lege propinqua;*
quod non diversum genus est, *quod euntibus astris*
mascula sex maribus respondent, *cetera sexus*
feminei sex coniungunt commercia mundi.

in v. 380 läszt G *est* weg. Bentley nimt mit recht anstosz an dem zweiten *quod* und an *euntibus astris*. in seinem streben nach vollster klarheit schreibt er hier: *alternantibus astris*, wie er schon oben v. 371 für *subeuntia* einsetzte *sexangula* ('cur *subeuntia* magis quam stantia? cum aspectus hexagonorum fixi siut'). der gegensatz zu *subeuntia signa* ist doch nicht *stantia*, sondern *praecedentia*. im ersten sechseck führt *aries*, im zweiten *taurus*, es folgen (*subeunt*) *gemini*, bzw. *cancer* usw. daher empfehle ich:

quod non diversum genus est subeuntibus astris;
mascula sex maribus respondent.

II 410 *sed quamquam adversis fulgent contraria signis*,
natura tamen interdum sociata feruntur,
et genera amplexis concordia mutua surgit,
miscua si paribus vel si diversa duorum est.
respondent generi pisces et virginis astra usw.

amplexis schreibt Jacob für *exemplis* der hss., *duorum* für *suorum*. v. 413 ist nach form und inhalt (*miscua! suorum!*) barbarisch und zu beseitigen. in v. 411 und 412 *natura tamen interdum sociata feruntur et genere: exemplis concordia mutua surgit* liegt die disposition der folgenden *exempla*. die *contraria signa*: *pisces* und *virgo* sind weiblich, hier siegt *genus*, *natura* über die stellung (*locus*); *cancer* und *capricornus* sind weiblich, aber über *genus* siegen *tempora*; *aries* und *libra* sind männlich: sie sind einander feindlich, aber nicht gänzlich.

II 419 *hinc rigor et glacies, nivibusque albentia rura*,
hinc sitis et sudor nudusque in collibus orbis,
aestivosque dies aequat nox frigida brumae.

die hss. haben *aequant.* dies führt aber nicht auf *aequat*, sondern auf *aequans.* ferner scheint sich die umstellung von v. 419 und 420 zu empfehlen.

II 428 *temporaque efficiunt simili concordia textu,*
permixtosque dies mediis hiemem inter et aestum
articulis, uno servantia tempore utrumque (sc. *tempus*).

mit recht nimt Bentley anstosz an *tempora uno servantia tempore utrumque.* der anstosz fällt weg, wenn man statt *servantia* schreibt *servantis* (sc. *dies*).

II 581 *idcirco nihil ex semet natura creavit*
pectore amicitiae maius, nec rarius umquam,
unus erat Pylades, unus qui mallet Orestes
ipse mori; lis una fuit post saecula mortis:
alter quod raperet fatum, non cederet alter.
et duo qui potuere sequi. vix noxia poenis
* * * *
optavitque reum sponsor non posse reverti usw.

v. 586 hat viel anstosz erregt: Scaliger schreibt *sequi vadimonia sponsi*, Bentley *sequi vestigia tum cum.* Jacob meint, es sei ein vers ausgefallen, übrigens werde *vis noxia* zu schreiben sein. ich halte dafür, dasz nichts ausgefallen und nichts zu ändern ist. *vix noxia poenis* ist ein kurzes epiphonema, in welchem, wie so oft bei Manilius, das zeitwort fehlt. aus v. 584 ergänze man *fuit.* 'in jenem falle' sagt Man. 'war die strafe vorhanden, aber es fehlte für sie das verbrechen', insofern der unschuldige sich zu ihr drängte. dagegen heiszt es v. 602 *poenas iam noxia vincit*, die verbrechen sind so massenhaft, dasz die strafen nicht mehr ausreichen. zu *sequi* ergänze man *fatum* (vgl. *sequi merces* V 248. *usuram* V 275. *fortunam* III 151. V 42). reminiscenzen aus Cicero sind bei Man. nicht selten. die nachahmung ist manieriert. für unsere stelle *lis una fuit mortis . . duo qui potuere* usw. findet sich das vorbild bei Cicero *de off.* III 90 *quid? si una fabula sit, duo naufragi eique sapientes, sibi neuter rapiat, an alter cedat alteri?*

II 643–686. eine klare disposition ist vorausgeschickt: nachdem hasz und freundschaft zwischen den einzelnen sternbildern besprochen worden (v. 643), folgen die beziehungen der *quadrata, trigona, sexangula, opposita.* letztere werden in v. 652 kurz abgemacht. somit lassen sich interpolationen leicht erkennen. ausgelassen sind mit recht von Bentley v. 644, *contemplare locum caeli sedemque vagarum* und v. 651 *distat enim surgatne eadem subeatne cadatne* — jener, weil er zur sache gar nicht gehört, dieser als sinnlos und barbarisch (zum teil aus I 181 *qua cadat et subeat caelum rursusque resurgat* entlehnt). nicht anders ist es, glaube ich, mit folgenden vier versen:

quotquot cardinibus proprie variante moventur,
quae quamquam in partis divisit quattuor orbis.

sidera quadrata efficiunt, non lege quadrati
censentur. minor est numeri quam cardinis usus.

sie stehen in allen hss. am schlusse des ganzen abschnittes, hinter 686 *sic astrorum servabitur ordo.* Scaliger trennt und stellt den ersten vers vor 685: *quotquot cardinibus proprio quadrante moventur, proxima vicinis subscribunt* usw. Bentley nimt 685 bis *cardinis usus* mit zahlreichen änderungen im einzelnen vor v. 677 *longior in spatium* usw.; endlich Jacob stellt die vier verse hinter 672 *unaque tenent sub imagine natos.* dies ist um so wunderlicher, als Jacob allein den kern der schwierigkeit erkannt hat. Scaliger und Bentley fassen den vers *proxima vicinis subscribunt tertia quaeque hospitibus* (684 f.) ganz falsch. weil Man. alle drei *quadrata* aufzählt (1. ♈ ♋ ♎ ♑ die vier jahreszeiten, v. 658 f. 2. ♓ II ♍ ♐ *duplicia.* 3. ♉ ♌ ♏ ♒ *simplicia*), die er aber doch als gleichwertig hinstellt:

sic quaecumque manent quadrato condita templo —
idcirco adfines signant gradibusque propinquis
accedunt unaque tenent sub imagine natos,

so meinen beide, nur dem ersten *quadratum* gehöre die *adfinitas*, dem zweiten die *iura vicinorum*, dem dritten die *iura hospitum*; aber da den *trigona* (677—684) die *amicitiae* zufallen, so giengen dann die *hexagona* ganz leer aus, was doch der disposition widerspricht. läszt man aber die erwähnten vier verse auf dem hsl. ihnen angewiesenen platze — hinter v. 686 — so ist im übrigen alles in klarer ordnung. v. 652 behandelt die *opposita*, es folgt die besprechung der *quadrata* bis v. 672 *unaque tenent sub imagine* (= constellation wie IV 307; weder *ab sanguine* was Bentley, noch *origine* was Pingré vorschlägt, ist zu billigen) *natos.* es schlieszt sich mit v. 677 *longior in spatium porrecta est linea maius* die erörterung der *trigona* und ihres einflusses bis zu *foedus sub sanguine fallunt*, und nun folgen die *hexagona* in v. 685 *proxima vicinis subscribunt tertia quaeque hospitibus. vicina signa* oder *haerentia* sind ♈ ♉ II (1. 2. 3 usw.), *proxima vicinis* sind ♈ II ♌ (1. 3. 5 usw.), also = *tertia quaeque* oder *alternantia*, *hexagona.* die bande der freundschaft gelten dem Manilius für fester als die der verwandtschaft (die *trigona* haben mehr macht als die *quadrata*): losere bande knüpfen sich unter dem einflusz der *hexagona* (vgl. oben 359 *nec magno consensu foedera servant*), bande der gastfreundschaft. damit ist die reihe erschöpft (*sic astrorum servabitur ordo*). was wird nun mit den oben erwähnten vier versen? gleich der erste *quotquot cardinibus proprie variante moventur* — für *proprie* ist alles mögliche conjiciert — bringt hier die *cardines* zur sprache, welchen Man. von v. 788 an einen besondern abschnitt widmet; er scheint übrigens nach III 90 *cardinibusve movens divina potentia mundi* und II 790 *cardinibus, qui per mundum sunt quattuor omnes dispositi semper mutantque volantia signa* — gebildet zu sein. die drei übrigen verse sollen — nach etlichen änderungen — den unterschied der drei *quadrata* angeben. dann widersprechen sie geradezu den versen 668—72, in welchen, wie schon bemerkt, die

drei *quadrata* — in dieser beziehung wenigstens — als gleichwertig bezeichnet werden. endlich hängt der erste dieser verse mit den drei letzten gar nicht zusammen. darf man hiernach die versuche, die verse durch einschiebung an dieser oder jener stelle zu retten, als verfehlt ansehen, so wird man sie als eine aus zwei zusammenhanglosen bestandteilen erwachsene interpolation bezeichnen dürfen. mit v. 687 *adde suas partes signis* beginnt Man. die erörterung der *dodecatemoria*. eine lücke ist da nicht anzuerkennen (was Jacob meint); in v. 692 ist statt *perdiscere* wohl mit Pingré *discernere* zu lesen.

II 693 ff. bespricht Manilius sehr ausführlich die *dodecatemoria*. zunächst in v. 696—721 die *dodecatemoria signorum*. das gebiet jedes ζῴδιον wird in zwölf teile zerlegt (δωδεκατημόρια). der erste teil ($2^1/_2{}^0$) gehört dem ζῴδιον selbst, die folgenden elf den übrigen ζῴδια, *ut sociata forent alterna sidera sorte* usw. nun folgen (v. 722 ff.) die *dodecatemoria planetarum*. nur diese hat Firmicus (II 15 *pone solem in ariete esse p. 5 et mi. 5. duodecies 5 p. faciunt p. 60. item duodecies 5 mi. faciunt similiter 60, quae 60 mi. unam faciunt p., ac per hoc fiunt p. 61. ex quibus da arieti, in quo solem esse diximus 30 et tauro 30. invenietur solis dodecatemorion in p. prima geminorum*). dieselbe methode erörtert Man. v. 726—30 *quaeque dehinc fuerint partes numerare memento* (*quae & hinc de fuerant* G). in seinem beispiele (*dodecatemorion lunae*) multipliciert auch er mit 12 und zählt je 30 teile den folgenden *signa* zu. aber mit v. 731 *proxima tricenas pariter sententia*[2] *ducit* beginnt die schilderung eines compliciertern verfahrens. man beginnt ebenso je 30 teile abzuzählen, aber ein etwa verbleibender rest unter 30 (v. 732) wird in *sortes* von je $2^1/_2$ teil zerlegt und diese *sortes* weiter an die *signa* verteilt, bis endlich: *in quo destituent* (sc. *sortes*), *eius tum luna tenebit dodecatemorion signi. post cetera ducet ordine quaeque suo, sicut stant astra locata* (735—737). unter *astra* kann man an dieser stelle füglich nur die planeten verstehen. denn nur diese kann *luna* führen. diese bedeutung hat aber *astra* auch bei Man. II 737 und III 110. alle interpreten bürden nun dem Man. noch eine dritte art der *dodecatemoria* auf, nemlich das *dodecatemorion dodecatemorii*. denn er sage:

II 738 *haec quoque te ratio ne fallat, perspice paucis:*
maior in effectu, minor est, quod partibus ipsis
dodecatemorii quid sit, quod dicitur esse
dodecatemorion. namque id per quinque notatur
partis: nam totidem praefulgent sidera caelo,
quae vaga dicuntur. ducunt et singula sortes
dimidias viresque in eis et iura capessunt.

dh. 'bedeutender in ihrer wirkung ist die kleinere, compliciertere methode. denn in den teilen des dodekatemorion dürfte etwas sein, was man als dodekatemorion bezeichnen kann.' ich glaube nicht dasz dies richtig ist. der fünfte teil eines *dodecatemorion* (*pars*

---

[2] *sententia* o *ducit* G *pariter* o.

dimidia) bleibt ein fünftel und wird nimmermehr zu einem zwölftel. ferner *quod quid sit* ist doch zu stark. nach verba sentiendi hat Man. ein paar mal den coniunctiv (II 19 und IV 250); hier erkenne ich für diesen modus keinen grund. sodann ein *dodecatemorion* soll es heiszen, weil es fünf teile enthält! fünf teile aber enthält es, weil — fünf planeten am himmel leuchten! — versuche man einmal folgendes stück herauszuschälen: *quid sit, quod dicitur esse dodecatemorion. namque id per quinque notatur partis. nam totidem praefulgent sidera caelo, quae vaga dicuntur* — und man erkennt sofort eine randglosse, in welcher v. 728 *sublimi totidem quia fulgent sidera caelo* benutzt ist. wirft man das glossem hinaus, so ist alles klar. es bleibt übrig: *quod partibus ipsis*
dodecatemorii ducunt et singula sortes
dimidias viresque in eis et iura capessunt,
dh. im *dodecatemorion lunae* erhalten die übrigen planeten (*singula astra*) je einen halben teil. der grund ist derselbe wie bei den *dodecatemoria* der *signa*: nemlich *ut sociata forent alterna sidera sorte* hiesz es von den ζῴδια; hier von den planeten heiszt es v. 749 *undique miscenda est ratio, per quam omnia constant.* hiernach dürfte man ein *dodecatemorion dodecatemorii* bei Manilius nicht mehr suchen: bei Firmicus findet man es auch nicht, wer ist der erfinder?

(fortsetzung folgt.)

Hannover. Theodor Breiter.

24.

ZU CICEROS REDE FÜR DEN DICHTER ARCHIAS.

§ 5 *hac tanta celebritate famae cum esset iam absentibus notus, Romam venit* usw. der dativ *absentibus* kann nur bedeuten 'denen welche fern (von ihm) waren, in der ferne', allgemein, nicht etwa 'uns in oder aus der ferne': denn in diesem falle wäre der zusatz *nobis* erforderlich. wäre aber die jetzige lesart richtig, so enthielte der ausdruck nicht nur eine unerträgliche abschwächung des früher gesagten, sondern machte auch die änderung des *esset iam* in *esset etiam* notwendig. Cicero will aber nach dem gange der erzählung augenscheinlich sagen, dasz Archias ihm und seinen zuhörern bereits vor seiner ankunft in Rom bekannt gewesen sei. es wird daher statt *absentibus* wohl zu lesen sein *absens nobis.* so heiszt es auch *pSestio* § 130, wo doch *absente* so natürlich gewesen wäre, mit beziehung auf das subject und den hauptbegriff der stelle *absens*: *mecum absens beneficio suo rediit in gratiam.* vgl. *in Verrem* I 101 *absens non in oblivione iacuisset, sed in adsidua commemoratione omnibus omnium flagitiorum fuisset.*

§ 9 *an non est professus? immo vero iis tabulis professus, quae solae ex illa professione collegioque praetorum obtinent publicarum tabularum auctoritatem.* so viel aus den commentaren zu ersehen ist, soll *ex* hier heiszen 'infolge' und zu erklären sein:

ex professione apud illud collegium praetorum facta. indes hat die liste das ansehen eines amtlichen actenstückes doch nicht infolge der meldung, sondern durch die strenge rechtlichkeit des beamten, welcher die liste führt. nun weist Cicero im folgenden satze nach, dasz Metellus (*homo sanctissimus modestissimusque omnium*, *pBalbo* § 50 *vir sanctissimus et summa religione ac modestia*), der einzig zuverlässige praetor des j. 89 war. deshalb auch das hendiadyoin. *ex* wird also partitive bedeutung haben. Archias meldet sich mittels der liste, der praetor führt die meldung weiter, die gesamtheit der praetoren macht eine umfassende *professio.* von dieser gesamtliste bildet die liste des Metellus einen teil. die übersetzung lautet demnach: 'er hat sich in diejenige liste eintragen lassen, welche allein von den angaben (dem verzeichnis) des praetorencollegiums jener zeit das ansehen amtlicher actenstücke hat.' so kann Cicero § 31 in der zusammenfassung die *tabulae Metelli* als ein durchschlagendes beweisstück verwerten. dasz übrigens *professio* auch 'die schriftliche angabe' heiszen kann, zeigt *in Verrem* III 115 *professio est agri Leontini ad iugerum* $\overline{XXX}$, während § 113 derselben rede zu lesen ist: *in Leontino iugerum subscriptio non est plus* $\overline{XXX}$.

§ 10 *etenim cum mediocribus multis et aut nulla aut humili aliqua arte praeditis † grauat in civitatem in Graecia homines impertiebant, Reginos credo . . quod scaenicis artificibus largiri solebant, id huic summa ingenii praedito gloria noluisse.* die lesart *gratuito civitatem* wird von verschiedenen hgg. mit recht verworfen und nun entweder auf eine nähere bestimmung zu *impertiebant* verzichtet oder mit anschlusz an das corrumpierte *grauat in* der besten hs. die änderung *non gravate* oder *haud gravatim* versucht. ein zusatz zu *impertiebant* ist indes hier, wo Cicero die farben so stark aufträgt, meines erachtens notwendig, besonders da jenes *grauat in* vorliegt; er ergibt sich leicht bei richtiger auffassung des folgenden *largiri. largitio non habet fundum*, die *largitio civitatis* bedingt eine reichliche verteilung des bürgerrechts. vgl. *pBalbo* § 50 *nimium parcus in largienda civitate.* § 31 *largitio et communicatio civitatis.* es folgt für die richtige deutung des *largiri*: *itaque et ex Latio multi, ut Tusculani et Lanuvini, et ex ceteris regionibus gentes universae in civitatem sunt receptae.* ich möchte daher lesen: *g r e g a t i m civitatem . . impertiebant.* so sagt Cicero auch *in Verrem* V 148: *videtis cives Romanos gregatim coniectos in lautumias.* vgl. Plinius *n. h.* IV § 89 *domus iis nemora lucique et deorum cultus viritim gregatimque.* für die änderung spricht auch der umstand, dasz der redner, wie die folgenden worte zeigen, unter den *homines humili aliqua arte praediti* hauptsächlich die schauspieler verstanden hat. diese erschienen aber vereinigt zu *greges*, sie übten ihre kunst *gregatim* und wurden *gregatim* in die bürgergemeinde aufgenommen. die verderbnis wird entstanden sein durch den seltenen gebrauch des wortes *gregatim.*

Düsseldorf. Karl Koch.

(23.)

ZU MANILIUS.

(fortsetzung von s. 193—207.)

II 755 *ut rudibus pueris monstratur littera primum*
per faciem nomenque suum, tum ponitur usus,
tunc coniuncta suis formatur syllaba nodis.
hinc verbis structura venit per membra legendi,
tunc rerum vires atque artis traditur usus.

756 *componitur* o 758 *hic* GC *per verba* o. so liest Scaliger. Bentley hält 756 für unecht; anstosz nimt er an dem 759 wiederkehrenden *usus*: 'quis enim *usus ponitur*, cum simplices litterae monstrantur?' mir scheint der vers gesichert durch Quintil. I 1, 25: *litterarum facies, formas* sollen die knaben zuerst kennen lernen, dann *nomina et contextum.* unter *usus* wird die aussprache der buchstaben zu verstehen sein. zu 757 vgl. Quintil. ebd. § 31 *nisi cum inoffensa atque indubitata litterarum inter se coniunctio suppeditare sine ulla cogitandi saltem mora poterit* (fertiges syllabieren!); dann folgt: *tunc ipsis syllabis verba complecti et his sermonem conectere incipiat.* dem entspricht hier v. 758 und zwar mit leichter änderung: *hinc verbi structura venit per verba legenti* (sc. *puero.* P s. 17).

II 822 *effectu minor in specie, sed maior in usu:*
fundamenta tenet rerum censusque gubernat;
quam rata sint, fossis scrutatur vota metallis,
atque ex occulto quantum contingere possit

heiszt es vom *cardo imus.* in 822 geben *species* o, in 825 *possis* GC. das letztere nehme ich auf; die lesart *species* führt auf ein *speciest.* der abschnitt von 788 bis zum schlusz des buches, in welchem Man. die vier *cardines*, die acht *loca*, die zwölf *templa* behandelt, enthält manches fremde einschiebsel. indessen bietet hier Firmicus einen anhalt. er benutzt diese partie nach seinem schwachen verständnis (II 22 ed. Ven. Ald. 1499): *quartus ab horoscopo locus i. e. imum caelum in quarto ab horoscopo constituitur signo, cuius initium a parte XC profectum usque ad partem CXX pertinet. hic locus ostendit nobis parentes, patrimonium, substantiam, fundamenta, mobilia et quicquid ad latentes vel repositas patrimonii pertinet facultates. parentes* hat er aus II 934, statt *census* setzt er *substantiam*, *fundamenta* gebraucht er absolut, hat also seine quelle gar nicht verstanden (der *cardo imus* trägt, stützt den himmel, daher bildlich *fundamenta tenet rerum* v. 823 und 930); mit den letzten worten *latentes vel repositas .. facultates* gibt er den inhalt von v. 824 und 825 wieder. da hiernach Firmicus diese beiden verse gelesen hat, so wird man sie halten dürfen.

II 867 *par erit adverso quae fulget sidere sedes*
iuncta sub occasu sine praestite cardine mundi.
utraque praetenta fertur deiecta ruina;
porta laboris erit: scandendum est atque cadendum.

868 *neu praestet cardine* o 870 *ora* G, *orta* ω. seine beschreibung der zwölf himmlischen häuser ordnet Man. so, dasz er die diametral entgegengesetzten sich folgen läszt (XII, VI, VIII, II, XI, V, IX, III, X, IV, I, VII nach Firmicus bezeichnung). nun scheint die klare angabe *adverso quae fulget sidere sedes* manchem noch nicht genügt zu haben. aber der zusatz *iuncta sub occasu neu praestet cardine mundi* ist barbarisch. *iuncta*, weil *adversa*, meint Jacob, aber deshalb findet eben keine verbindung statt; *neu* soll statt *ne* stehen, *praestet* den ablativ regieren, *cardo mundi* soll ohne weiteres = *cardo exortus*, *horoscopus* sein. über Jacobs erfindung *sine praestite cardine mundi* 'ohne den schutz des horoscopus' ist kein wort zu verlieren. es dürfte ein glossem vom rande sich eingeschlichen haben, etwa *VI sub occasus posita cardine.* mit recht streicht Bentley den vers. Scaligers conjectur *porta* aus *orta* ω soll durch Firmicus gesichert werden, der eine *porta superna* und *porta inferna* kennt. leider übersah Scaliger, dasz bei Firmicus nicht die beiden hier besprochenen, sondern zwei andere häuser, nemlich nicht XII und VI, sondern II (*inferna*) und VIII (*superna*) gemeint sind, die bei Man. *Typhonis sedes* heiszen. somit liegt kein hinreichender grund vor die lesart des G *ora* zu verschmähen. *ora* ist = *regio*, *sedes*, vgl. v. 793 *alter ab adversa respondens aetheris ora. ora laboris* wird durch das folgende *scandendum est atque cadendum* klar bezeichnet: 'dort kann man nur steigen, hier nur fallen: sturz droht in beiden gebieten.'

II 886 *proxima summo*
atque eadem interior Venerandae sorte dicatur,
cui titulus Felix. censum sic proxima Graiae
nostra subit linguae vertitque a nomine nomen.
Iuppiter hac habitat. Fortunae crede regenti.

887 *veneranda* o 888 *quod tit.* o *si* o 889 *virtutique a* o 890 *haec* V 1, *hoc* ω *credere genti* o. *praeses tutor* für das elfte haus (immer nach der von Man. nicht beobachteten reihenfolge des Firmicus)', der ἐπαναφορὰ μεσουρανήματος, ist Juppiter. es fehlt der griechische name, bzw. dessen lateinische übersetzung. bei Firmicus II 22 heiszt es: *appellatur autem hic locus a nobis* b o n u s d a e m o n *vel* b o n u s g e n i u s; *a Graecis vero ἀγαθὸς δαίμων.* nun erklärt Man., er übersetze den griechischen namen ganz wörtlich in das lateinische (*si* dürfte zu halten sein). als solche wörtliche übersetzung kann Bentleys conjectur *Fortunae sorte dicatur*, *cui titulus Forti* jedenfalls nicht gelten; zudem ist ja F o r t u n a bei Manilius name des zehnten hauses (*nomen erit Fortuna loco* v. 927). wenn sich Bentley auf v. 890 beruft: *Iuppiter hac habitat. Fortunae crede regenti*, wo vielleicht *regentis* zu schreiben, so bezieht sich der zusatz *Fortunae crede regenti* nicht auf den namen des ortes, sondern bezeichnet die glückverkündende *tutela* des Juppiter. richtig fragt Bentley: 'cuinam igitur *dicatur*?', darauf antworten Pingré mit der conjectur *interiorque deae v. s. d.*, und Jacob mit der vermutung *Venerandae s. d.*; beide aber, wie auch Bentley, von der irrigen an-

nahme ausgehend, dasz der griechische name des hauses ἀγαθὴ τύχη sei. aber bei Firmicus II 19 heiszt nicht haus 11, sondern das diametral entgegengesetzte haus 5 ἀγαθὴ τύχη, *bona fortuna.* sollte ein *venerando* vorgeschlagen werden dürfen (*venerandus felix* = δαίμων ἀγαθός)?

II 901 *hic momenta manent nostrae plerumque salutis*
bellaque morborum caecis pugnantia telis
per tanta pericula mortis
viribus ambiguum geminis causaeque deique
nunc huc nunc illuc sortem mutantis utraque.

902 *per tanta pericula mortis* hat V2 allein, die worte fehlen ohne zeichen einer lücke in GC und sind hier sinnlos. 903 *geminum* G, *geminis* ω *causasque* GV2Lc, *causaque* ω *deique* o (auch G trotz Jacobs behauptung) 904 *utrāque* G, *utraque* ω. gegenüber dem hause 11 des Juppiter, des ἀγαθὸς δαίμων, liegt haus 5 (*huic in perversum similis subiecta sub orbe*), δαιμονίη bei den Griechen; die lateinische übersetzung wagt Man. nicht (*Romana per ora quaeritur in versu titulus* v. 897). dem glückshause also gegenüber liegt ein haus wechselnden geschickes, in welchem günstige und ungünstige einflüsse sich geltend machen. der lesart des G *causasque* und *utramque* folgend schlage ich vor zu schreiben:

hic momenta manent nostrae plerumque salutis,
bellaque morborum caecis pugnantia telis;
viribus ambiguum geminis casusne deine
nunc huc nunc illuc sortem mutantis utramque,

dh. *quod ambigo, casus an dei viribus geminis accidat.* hierzu vgl. Verg. *Aen.* XII 321 *incertum .. quis tantam Rutulis cladem, casusne deusne, attulerit.*

II 905 *sed medium post articulum curvataque primum*
culmina mutantis summo de vertice mundi
aethera Phoebus habet. sub (!) *hoc quoque corpora nostra*
declinant vitia et fortunam viribus eius
concupiunt. deus ille locus cognomine Graio
dicitur.

905 *post astra diem* o 906 *mutantis* V2, *nutantis* ω 907 *phebus aut sub* $\overset{o}{qq}$*. corpora n.* o 908 *decernunt* o *ex v.* o 909 *concupiunt* o. 'locus mendosissimus' sagt Bentley, ähnlich schon Scaliger. Bentley, der an *aethera* anstosz nahm, schrieb *medium post articulum .. degere Phoebus amat: sub quo quoque c. n. dotes et v. et f. ex v. e. concipiunt.* dies verballhornt Jacob 1) durch *mutantis* aus V2, obwohl *mutantis* eben (903) vorhergegangen war; 2) indem er das anstöszige *aethera* zurückführt (vom laufe der sonne ist hier keine rede, wie etwa I 199 *servet in aethere metas*); 3) '*hoc* omittunt omnes, ego addidi' sagt er und macht damit einen prosodischen schnitzer. ich kann mich auch nicht mit Bentleys conjectur befreunden und möchte die lesart der hss. aus folgenden gründen fest-

halten. *medium post articulum* und *curvata primum culmina* sind nicht gleichbedeutend. *medius articulus* möge immerhin = *summus cardo* sein, obschon *medius cardo* sich bei Man. nicht findet; aber die *curvata primum culmina* gehören nicht mehr zur regio X, *arx caeli*, zum μεϲουράνημα, sondern zur regio IX, ἀπόκλιμα μεϲουρανήματοϲ. hat Man. μεϲουράνημα durch *medius dies* übersetzt, wie er von dem *cardo imus* sagt *media sub nocte iacet* (v. 931), so darf man *medium post astra diem* und *curvata primum culmina* als umschreibung des ἀπόκλιμα μεϲουρανήματοϲ fassen. wie Bentley und Jacob die stelle geben, würde sie übrigens das zehnte haus, nicht das neunte, seiner lage nach schildern. gerade auf diese schilderungen verwendet Man. besondere sorgfalt. nun zur bedeutung dieses hauses. Firmicus sagt ao.: *nonus locus in IX ab horoscopo signo constituitur, cuius mensura a CCXL profecta usque ad CCLXX p. extenditur. est autem diei* (lies *dei*) *ac* ⊙ *locus. in hoc loco hominum sectas invenimus. est autem de religionibus et peregrinationibus.* er hat also hier entweder Man. nicht benutzt oder nichts bei ihm gefunden. ich entscheide mich für das letztere. was die hss. bieten ist unbrauchbar. *decernere* gehört dem stile späterer astrologen an; *corpora decernunt vitia* ist sinnlos. der inhalt der verse geziemt dem — ebenso wie der elfte — glückbedeutenden orte des Phoebus und *deus* nicht. endlich wiederholt er nur das was so eben dem fünften orte zugeschrieben war (s. v. 901. 902). dies alles läszt ein glossem erkennen, welches ursprünglich zu v. 901 gehörte. in der annahme, dasz *aethera* dittographie zu *astra* sei, schlage ich folgende fassung der stelle vor:

sed medium post astra diem curvataque primum
culmina nutantis summo de vertice mundi
Phoebus habet. deus ille locus cognomine Graio
dicitur.
huic adversa nitens quae prima resurgit
sedibus ex imis, iterumque reducit Olympum
pars mundi fulvumque nitet mortisque gubernat
et dominam agnoscit Phoeben fraterna videntem
regna per adversas caeli fulgentia partes
fataque damnosis imitantem finibus oris.

so alle hss. aber in 912 dürfte *noctisque* zu schreiben sein: denn es handelt sich um örtliche schilderung; die wirkung und bedeutung des ortes folgt erst v. 915, und die *tutela mortis* wird dem siebenten ort, *cardo occasus*, *Ditis ianua* (951) allein zu verbleiben haben. endlich streicht Bentley v. 915. allerdings ist der ausgang *oris* wegen des wiederkehrenden *ora* (v. 916) anstöszig. Jacob erklärt: 'damnosi oris fines sunt, ut quod sub caelo ex maxima parte lateat.' beide fassen die stelle vom astronomischen gesichtspunkte. davon ist hier keine rede. lediglich die belegenheit des dritten ortes, erstens zum *cardo imus*, zweitens gegenüber dem neunten orte wird beschrieben; daher ist in v. 914 *fraterna videntem regna per adversas caeli fulgentia partes* nicht mit Bentley *terga* zu corrigieren; *regna*

ist lediglich umschreibung für *regio*, *sedes*, *locus*. alle bedenken schwinden, wenn man die lesart der vulg. herstellt: *fataque damnosis imitantem finibus o r b i s*. diese dritte *sedes* ist, weil *deiecta sub orbe*, belegen auf dem minderwertigen gebiete des himmelskreises, der neunten *sedes* zwar ähnlich, aber (*in perversum similis* v. 891) weniger wirksam, bzw. in schädlicher richtung wirksam.

II 931 ff. zum schlusz schildert Man. die bedeutung der vier noch übrigen häuser, der *cardines*. vom *cardo imus*, haus 4, *tutela Saturni* heiszt es:

Saturnus in illa
parte suas agitat vires, deiectus et ipse
imperio quondam mundi solioque deorum,
et pater in patrios exercet numina casus
935 *fortunamque senum.*

so weit der *tutela* des Saturnus ganz angemessen. nun aber folgt:

prima est tutela duorum,
nascentum atque patrum, quae tali condita parte est.
asperum erit templum.

pars est o *asperum erat tempus* GLCV1. mit recht sagt Jacob: 'verba *prima* .. *templum* a margine venisse arbitror.' sie sind, meine ich, ein glossem zu 946 f. *in quo fortunam natorum condidit omnem natura*, *ex illo suspendit vota p a r e n t u m*, das ist nemlich die bestimmung des ersten *templum* unter der *tutela* des Mercurius.

II 951 *ne mirere*, *nigri si Ditis ianua fertur*
et finem vitae retinet. [*mortique locatur*]

dazu bemerkt Jacob: 'v. 952 *mortique locatur* in omnibus deest codd. a quo sit inventum ignoro.' in G und C ist der raum eines halbverses freigelassen. in G findet sich am rande von erster (?) hand das zeichen eines fehlers. die lücke selbst ist in G von der jüngsten hand (PThomas lucubrationes Manil. s. 14), nicht vor ende des sechzehnten jh., vermutlich der hand eines bibliothekars ausgefüllt. dies *mortique locatur* hat der schreiber aus den ältern drucken entnommen, und so wird es aus den italiänischen — uns noch unbekannten — hss. stammen. es ist aber nicht zu gebrauchen. ich habe früher vermutet, der halbvers *per tanta pericula mortis*, welchen V2 allein und zwar hinter 902 bietet, könne hier angefügt werden, etwa *et finem vitae retinet per tanta pericla*, woran sich passend anschlieszt *hic etiam ipse dies moritur*. *mortis* wäre glossem zu *Ditis*. der wert des V2 zeigt sich eben darin, dasz er mehrere verse allein bewahrt hat (vgl. III-188. IV 731. 32. IV 12).

II 955 *nec non et fidei tutelam vindicat ipsam*
pectoris et pondus.

es dürfte *i p s i* zu lesen sein, vgl. v. 813 *scilicet haec tutela decet fastigia summa, quicquid ut emineat sibi vindicet.*

III 87 ff. alle lebensverhältnisse sind nach der zahl der ζῴδια in zwölf gruppen, *athla*, *sortes* geteilt (*quae cuncta negotia rerum in*

genera et partis bis sex divisa coercent v. 162 f.); bedeutung und reihenfolge derselben wird von v. 43 an genau erörtert. es erübrigt nur ihre aufzählung. statt dessen folgt:

has autem facies rerum per signa locatas,
in quibus omnis erit natura et condita summa,
utcumque stellae septem laeduntve iuvantve
cardinibusve movet divina potentia mundi,
sic felix aut triste venit per singula fatum,
talis et illius sors est speranda negoti.
haec mihi sollemni sunt ordine cuncta canenda usw.

die verse reden von den einflüssen der planeten, welche Man. thatsächlich nicht behandelt. die propositio *haec mihi sollemni sunt ordine cuncta canenda* kommt von v. 96 an zu ihrem rechte; eine besprechung planetarischer einflüsse wird aber ausdrücklich abgelehnt (v. 158 *nunc ne permixta legentem confundant, nudis satis est insistere membris*, vgl. auch v. 585). auch im einzelnen ist vieles bedenklich, so in 87 der plural *facies.* der accusativ soll abhängen von *laeduntve iuvantve* und *movet.* nun findet sich aber *utcumque* nur in V2 (G *ut sit cum stellae*, LCV1 *ut cum stellae*). unverständlich bleibt v. 90 (*movet* V2, *movent* ω). endlich in v. 92 hat *illius* nichts worauf es sich beziehen könnte. es liesze sich v. 87 und 88 in folgender gestalt halten: *haec autem facies rerum per signa locata est, in quibus omnis erit fortunae condita summa* (denn *natura et* stützt sich nur auf C und V1). ich glaube jedenfalls die verse 89 bis 92 als verdächtig bezeichnen zu dürfen.

III 129 *nobilitas tenet octavam, qua constat honoris*
condicio et famae modus et genus et specioso
gratia praetextu.

da G *speciosus*, GC *p̄texto* bieten, ist die vulgata nicht ganz sicher beglaubigt. ich würde *speciosae gratia praetextae* als dem zusammenhange angemessen erachten.

III 216. die frage nach dem *horoscopus* beschäftigt den dichter von v. 203 an. sie ist schwierig, denn es gilt:

ac tantae molis minimum deprendere punctum,
quae pars exortum vel quae fastigia mundi
auferat, occasus aut imum obsederit orbem.

zunächst ist in 215 *comprendere* aus G mit Bentley herzustellen. die vermutungen, welche *auferat* beseitigen oder erklären sollen (Jacob im index sagt: 'tamquam caeli victoriam deportare') mögen auf sich beruhen. es handelt sich hier gar nicht um die vier *cardines.* zu suchen ist lediglich ein grad (*minimum punctum*) des *signum*, in welchem der *horoscopus* ist. beide verse 216 u. 217 sind also zu streichen.

III 235 *in tam dissimili spatio variisque dierum*
umbrarumque modis quis possit credere in auras
omnia signa pari mundi sub lege meare?

manere o. *meare in auras* wäre also = *oriri.* aber der zusammenhang spricht nicht dafür. Man. widerlegt die ansicht:

218 *nec me vulgatae rationis praeterit ordo,*
quae binas tribuit signis orientibus horas
et paribus spatiis aequalia digerit astra

und schlieszt diese widerlegung mit der frage:

236 *quis possit credere in horas*
omnia signa pari mundi sub lege manere?

so auch Jacob im index u. *aura.* man hat *pari in horas lege* zu verbinden.

III 250 *regulaque exacta primum formetur in hora,*
quae segnemque diem segnes perpendat et umbras.

signemq. diem G, *segnemq. d.* ω *sedem p.* o. ich vermute:

quae similemque die sedem perpendat et umbris.

similis in der bedeutung von 'gleich' ist bei Man. häufig: vgl. III 312 *sed* (Pingré) *similis simili toto nox redditur aevo.* über die form *die* vgl. Neue lat. formenlehre I 395.

III 395 *quacumque hoc parti terrarum quisque requiret,*
deducat proprias noctemque diemque per horas.

zunächst ist *diducat* mit Bechert ao. s. 37 zu lesen. *parti* als ablativ ist nicht unbedenklich. *hoc parte* G. *hoc parati* C. *hoc parci* V2. *hoc parat iter rarum* L. *hic perati ter* V1. Bentley schrieb *hoc parte in terrarum.* vielleicht ist durch umstellung zu helfen:

quacumque in parte hoc terrarum quisque requiret.

III 402 *ut quantum una ferat tantum tribuatur ad ortus*
temporis averso nascentia sidera tauro.

so die hss. Jacob erklärt *nascentia sidera* als apposition zu *ortus*, hält das aber selbst für unmöglich. auch *nascentis sidere tauri* (Scaliger und Bentley) halte ich nicht für richtig. nach den ähnlichen stellen (399. 406. 424. 426) halte ich *tauro* fest und schreibe:

tantum tribuatur ad ortus
temporis averso nascenti sidere tauro,

dh. so viel zeit gebe man zur ascension dem stier, der sich erhebt 'à reculons' im sternbilde.

III 404 *has inter quasque accipiet Nemeaeus in horas*
quod discrimen erit, per tris id divide partis,
tertia ut accedat geminis, quae tempora tauro
vinciat, atque eadem cancro similisque leoni.

diesmal in v. 406 ist *tauri* zu lesen. die zeiten zur ascension bilden eine arithmetische progression. die erwähnte *pars tertia* ist die differenz. sie wird dem sternbild der zwillinge zugeteilt, aber nicht sie allein, sondern sie hält auch die zeit des stieres fest (also $d + a$, wo d die differenz, a die zeit der ascension des taurus bedeutet). das folgt aus

III 411 *sed certa sub lege, prioris semper ut astri*
incolumem servet summam crescatque novando.

da hier die hss. geben *in astris* und *crescens*, so dürfte zu lesen sein:

sed certa sub lege: prioris semper in astris
incolumen *servent* *summam* *crescantque* *novando*

(v. 412 nach Bentley).

III 417 *haec erit horarum ratio ducenda per orbem,*

* * *

illud, quot stadiis oriantur quaeque cadantque.

illud V2, *illa* ω *qđ standis* o. die vulg. *illa* ('nach folgender theorie') halten Scaliger und Bentley; immer würde ein passendes verbum fehlen. das thema des ganzen abschnittes findet sich v. 275

nunc age, quot stadiis et quanto tempore surgant
sidera quoque cadant, animo cognosce sagaci.

es wird für eine bestimmte gegend beantwortet (v. 278—300). nun aber gibt Man. eine methode an, um dasselbe für jede geographische breite festzustellen. zuerst handelt es sich um bestimmung der stunden: *nunc accipe, signa quot surgant in quoque loco cedantque per horas* (von 387 bis 417: *haec erit horarum ratio ducenda per orbem*). der zweite punkt, bestimmung der stadien, wird förmlich abgeschlossen durch v. 437 *haec via monstrabit* (G) *stadiorum ponere summas.* alles wird bei Man. straff disponiert; so wird auch eine förmlichere propositio in v. 418 zu erwarten sein. ich schlage vor: *accipe quot stadiis oriantur quaeque cadantque.* asyndetisch tritt dies *accipe* auch sonst ein, zb. II 453 *accipe divisas hominis per sidera partes*; IV 442 *accipe damnandae quae sint per sidera partes.* weicht aber *accipe* nicht gar zu weit von der überlieferung der hss. ab? mehrmals finden sich bei Man. corruptelen der art, dasz die anfangsbuchstaben eines den vers beginnenden wortes verwischt sind: zb. in III 33 hatte der archetypus *signorum*, unsere hss. geben nur *quorum*; in III 509 haben unsere hss. ein sinnloses *denaque in*, der archetypus hatte wohl *sideraque in.* durch einen ähnlichen schwund scheint aus *accipe* das hsl. *illa* entstanden zu sein.

III 419 *quae* (sc. *stadia*) *cum tercentum et quater* (!) *vicenaque constent* usw.

stadium ist bei Man. 'un arc de l'écliptique qui emploie deux minutes de temps à monter au-dessus de l'horizon ou à descendre au-dessous' (Pingré I s. 267), vgl. v. 275 ff. dort findet sich ein ausgeführtes *horarium* und *stadiasmus* für eine breite, wo der längste tag 14 st. 24 min., die kürzeste nacht 9 st. 36 min. hat, mithin 432 bzw. 288 *stadia.* die allgemeine methode zur bestimmung der stunden findet sich, wie schon bemerkt, v. 385—417. die methode für die bestimmung der *stadia* ist die gleiche, wird aber doch mit derselben ausführlichkeit von Man. beschrieben. ich wähle als beispiel nach v. 256 bis 274 ff. den fall, wo der längste tag 14 st. 30 min. dauert. nach v. 396 und 420 ff. findet man stunden und stadien für die ascension des ♌, nach v. 400 ff. und 425 ff. dieselben für die ascension des ♉, nach v. 404 ff. und 427 ff. die differenz der zu bildenden arithmetischen reihe. in übersicht:

orientia				cadentia			
	min.	stadia			min.	stadia	
aries	$78^1/_3$	$39^1/_6$	*pisces*	*aries*	$161^2/_3$	$80^5/_6$	*pisces*
taurus	95	$47^3/_6$	*aquarius*	*taurus*	145	$72^3/_6$	*aquarius*
gemini	$111^2/_3$	$55^5/_6$	*capricornus*	*gemini*	$128^1/_3$	$64^1/_6$	*capricornus*
cancer	$128^1/_3$	$64^1/_6$	*arcitenens*	*cancer*	$111^2/_3$	$55^5/_6$	*arcitenens*
leo	145	$72^3/_6$	*scorpios*	*leo*	95	$47^3/_6$	*scorpios*
virgo	$161^2/_3$	$80^5/_6$	*libra*	*virgo*	$78^1/_3$	$39^1/_6$	*libra*
summa	720	360			720	360	

hier entfallen auf die ascension des ♌ $\frac{24-9^1/_2}{6}$, auf die des ♉ $\frac{24-14^1/_2}{6}$ stunden; die differenz (*auctus*) ist $\frac{14^1/_2-9^1/_2}{3}$ stunden oder $16^2/_3$ minuten, und entsprechend müssen die stadien gefunden werden. wir werden diese angaben in v. 419. 425. 427 zu suchen haben. nach dieser vorbemerkung gehen wir zum texte selbst. die summe der stadien ist $\frac{24 \times 60}{2} = 720$. um sie zu haben, schreibt Pingré *quae septingenta in numeris vicenaque cum sint* (merkwürdiger weise hält er in der vulg. *vicenaque constant* das *vicena* für einen ablativ); ganz wunderbar aber ist Jacobs vers *quae cum ter centum et quater vicenaque constent*, nicht blosz um des schnitzers willen, sondern wegen der kühnen übersetzung von 700 durch *ter centum et quater*. Scaliger und Bentley blieben bei der zahl 320 stehen, die hier nicht zu gebrauchen ist. die hss. haben folgendes: *tercentum* haben nach Jacob 'omnes', aber GC bieten *trecentum*. *numerus* hat V2, *numeris* ω. *vicina* haben GC. demnach ist die vulg. *quae cum ter centum numeris vicenaque constent* bestens beglaubigt, sie ist nur richtig zu übersetzen. dasz *ter centum vicenaque* $3 \times (100 + 20) = 360$ bedeute, scheint mir unzweifelhaft. 320 würde *ter centum et vicena* sein. 'vorhanden (*constent*) sind den zahlen nach (*numeris*) je 360 *stadia*' sagt Man. mit bezug auf v. 418 *quot stadiis oriantur quaeque cadantque*, indem er nemlich, wie die obige übersicht zeigt, 360 für die *orientia*, 360 für die *cadentia signa* rechnet. wollte jemand zu gröszerer deutlichkeit schreiben *quae cum ter numeris centum vicenaque constent*, wohl; nötig dürfte es nicht sein.

III 420 *detrahitur summae tota pars, quota demitur usque*
omnibus ex horis aestivae nomine noctis.

so lautet das weitere über die berechnung der stadien. von der summe derselben (360 + 360 in v. 419) wird die quote abgezogen, welche man bei der stundenberechnung vorher (v. 395) à conto (*nomine*) der kürzesten nacht abzog. in v. 420 befremdet der indicativ *detrahitur* neben *ducito*, *trade* usw. darf man aber ein *detrahitor* wagen, nachdem diese form jetzt fast überall getilgt ist? der schlusz des verses (*quot ademit utq̃.* G, *quota demit utrumque* CV1, *quota demitur utque* V2) ist von Jacob richtig hergestellt.

III 423 *quodque his exuperat demptis, id ducito in aequas*
sex partes, sextamque ardenti trade leoni.

wer anstosz an *ducere in aequas partes* nahm, corrigierte wie Scaliger und Bentley *didito*, oder wie Jacob in der anmerkung *diducito*; wen die elision im (vermeintlichen) creticus *ducito* störte, schrieb *diduc id* (LMüller de re metr. s. 225 'non est credibile *diducito* ultima correpta a Manilio esse adhibitum, ut pro eo quod in codicibus est *id ducit* scribendum sit potius *diduc id*'). nun hat aber G *id ducito*, folglich müssen gewichtigste gründe vorgebracht werden, wenn man ändern will. wenn sich zb. bei Juvenalis findet: *esto bonus miles, tutor bonus, arbiter idem* (8, 79) oder *de quocumque voles proavum tibi sumito libro* (ebd. 134), so wird man die elision bei Manilius nicht für unstatthaft halten dürfen. *ducere in aequas sex partes* ist zu fassen wie II 732 *summa relicta in binas partes .. locetur.* in v. 425 ist *nomine noctis* nur in V1 zu finden (*numine* ω), aber durch v. 421 gesichert.

III 448 *principio capienda tibi est mensura diei,*
quam minimam capricornus agit, noctisque per horas
quam summam; quoque ab iusto superaverit umbra
et trepident luces, eius pars tertia signo
tradenda est medio semper.

450 *ad iusto* o *umbras* G L V2, *horas* C V1. da *umbra* im singular für *nox* nicht unbedenklich ist, schlage ich mit geringster änderung vor:
quoque ad iusta s superaverit umbra s
et trepid e t luces.

ad in der bedeutung 'in beziehung auf' ist bei Man. häufig, vgl. V 136 *suspensa ad* strepitus.* zu *trepidet* in der bedeutung 'zurückweichen' vgl. Livius V 47, 4 *dum ceteri trepidant. mensura* ist subject zu *superaverit* und *trepidet.* die kürze des ausdrucks *trepidet luces* = *trepidet ad iustas luces* liebt Manilius: vgl. I 192 f. *semper et ulterior vadentibus ortus ad ort u s* (G) *occasumve obitus.*

III 495 *tum quo subsistet numerus consumptus in astro,*
quave in parte suam summam numerumque relinquet,
haec erit exoriens. et par est forma, per ignes
* * *
contineat partes. ubi summam feceris unam usw.

so Jacob, indem er eine lücke annimt. Man. bietet von v. 483 an eine methode den *horoscopus* (*nascens astrum*) zu finden, zunächst (485—497) bei tagsgeburt, von da bis 502 bei einer nachtgeburt. richtig interpungiert Jacob in v. 497 nach *exoriens.* denn was Scaliger und Bentley geben: *haec erit exoriens et pars et forma. per ignes* ist zwar hsl. geschützt (*pars et forma* o), aber die wiederholung von *pars* nach *quave in parte* ist anstöszig. um *forma* zu erklären,

* *ad strepitus* hat, wie ich nun erst sehe, PThomas 'lucubrationes Manilianae' (Gent 1888) s. 9; ebenso bietet derselbe die von mir oben s. 193 vorgeschlagene interpunction *munere caelestum* (I 26). die abhandlung von Thomas ist mir erst kürzlich zugegangen.

citiert Scaliger v. 178 f. *cum tibi nascentis percepto tempore forma constiterit caeli, stellis ad signa locatis*, wo von etwas anderem die rede ist, nemlich von der constellation zur zeit der geburt. hier wird gelehrt, wie durch einfache zählung ein bestimmter grad eines sternbildes gefunden wird, in welchem der *horoscopus* ist. dieselbe zählung gilt für den tag, gilt auch für die nacht. demnach wird zu schreiben sein:

haec erit exoriens. et par sit norma per ignes:
continua (Scaliger) *partes. ubi summam feceris unam* usw.

mit *et* beginnt der zweite teil der erörterung. die gleiche regel, sagt Man., werde für die nachtzeit angewendet. man fahre in der zählung der teile fort, dh. man rechne zuerst zwölf stunden vom aufgange der sonne, dann die verflossenen nachtstunden, bilde aus beiden also eine summe, die wie vorher (v. 485) mit 15 multipliciert wird, zähle dann je 30 grade den einzelnen sternbildern zu. — In 496 ist *numerumque* (V 1) oder *numerique* (ω) durch dittographie aus 495 entstanden; was aber zu setzen sei (*momen*, *vires*, *censum*?) läszt sich nicht entscheiden.

III 535 *talesque efficiunt mentes casusque minantur,*
qualia sunt quorum vicibus tum vertimur astra.

beide verse schlieszen eine episode über den wechsel der dinge in dieser welt ab (*subtexta malis bona sunt* 526). *mentes* schreibt Jacob statt des hsl. *menses*. Bentley schrieb *vires*: er verlangt gegensatz zu *casus minantur* ('cur *casus* tantum minantur, nulla commoda faciunt? si solos casus, non *variabunt*, sed *unum tenorem servabunt*; contra hypothesin'). nun, die *commoda* ergeben sich, wenn man statt *menses*, den zügen der hss. möglichst nahe bleibend, *census* schreibt. *census* für 'gewinn, vorteil' ist bei Man. häufig ('quo quis valet' sagt Jacob im index udw.).

III 537 *sunt quibus et caeli placeat nascentis ab hora,*
sidere quem memorant horoscopon inventuros
parte quod ex illa describitur hora diebus,
omne genus rationis agi per tempora et astra.

caeli nascentis hora ist = ὡροσκόποc. mit recht wirft also Bentley v. 538 als glossem aus. dann musz aber auch v. 539 fallen, der zur sache nichts beibringt, sondern nur eine neue umschreibung des wortes *horoscopos* bietet. diese umschreibungen kommen aber zu spät, nachdem bereits von v. 203 an über *horoscopos* gesprochen worden ist.

III 543 *et quamquam socia nascuntur origine cuncta,*
diversas tamen esse vices, quod tardius illa,
haec citius peragant orbem.

alles dies hängt noch von *placeat* (537) ab. in 545 hat nun Jacob mit o *peragant* statt der vulg. *peragunt* geschrieben, mit recht; aber dann musz man auch in 543 gegen o *nascantur* schreiben.

III 588 *cum bene materies steterit per cognita rerum,*
non interpositis turbabitur undique membris.

Scaliger und Bentley haben *praecognita.* Jacobs lesart stützt sich auf LCV1 und 2; er erklärt sie: 'per cognitionem, *rerum*'. *rerum* aber ist mit *materies* zu verbinden (vgl. II 785 *materies primum rerum ratione remota tradenda est*). in G steht *pcognita*, und so wird *percognita* zu lesen sein.

III 614 *quod super occasus templum est, ter dena remittit*
annorum spatia et decum[am tribus applicat auctis].
inferius puerum interimet, bis sexque peracti
inmatura trahent natales corpora morti.

quot annos quaeque loca tribuant (lemma in G) gibt Man. von v. 581 an. die höchste zahl der jahre bietet *cardo exortus*, nemlich 78, die zahlen sinken regelmäszig, bis der letzte ort (*templum sub occasu*) nur noch zwölf jahre gewährt. aber diese verse sind mangelhaft überliefert. in 614 haben *tẽptatī* o *ter dena* V2, *est dena* ω. *est dena* steht jedoch in G in rasura. v. 615 und 616: die eingeklammerten worte fehlen in V2, *decum* V2, *decimam* ω *peractis* GC. *ter dena* (Jacob) ist unbrauchbar: das vorhergehende *templum* spendete ja nur 23 jahre, das folgende 12, die zahl in v. 614 musz also zwischen 23 und 12 liegen. es scheint der fehler in *dena* zu stecken. möglich dasz dies von einer randbemerkung (*X*) in den text drang, worauf das richtige *templum est* in *temptatum est* geändert wurde, um den vers wieder zu füllen. ich vermute hiernach *quod super occasus templum est, bis quina remittit.* in 615 und 616 fehlt die hilfe des V2; die ähnlichen ausgänge *auctis* und *peractis* sind bedenklich. die vermutung Bentleys *decimum tribus ampliat annum* trifft den sinn, liegt aber von den zügen der hss. zu weit ab. ich schlage vor *annorum spatia et summam tribus applicat auctam.* in 616 und 617 mag es bei der obigen fassung Scaligers bewenden. die hss. schwanken da sehr (*trahet* GC *natalis* GC *morbus* G, *morti* C).

III 631 *et trepidum pelagus tacitas tum languet in undas*, nemlich *cancri cum sidere Phoebus solstitium facit* (v. 635). *tepidum* haben mit der vulg. Scaliger und Bentley; das hsl. *trepidum* sucht Jacob zu verteidigen ('timet enim ne exarescat'). *tacitas tum* schreibt derselbe statt des hsl. *iactatum*, was freilich für die jahreszeit des sommers wenig passt. versucht ist *siccatis* (Bentley), *sedatis* (Pingré) sc. *undis.* ich vermute: *et tepidum pelagus pacatas languet in undas.*

III 635 *hic rerum status est, cancri cum sidere Phoebus*
solstitium facit et summo versatur Olympo.
parte ex adversa brumam capricornus inertem
per minimas cogit luces usw.

hinc iterum situs GCLcV1, *hinc rerum status* LV2 *brumae* o. mit recht nimt Bentley anstosz an *brumam cogit.* noch immer scheint mir die vermutung *terrae* statt *iterum* oder *rerum* (P s. 15) richtig zu sein: in der that wird von v. 629—643 *terrae status* ausführlich behandelt. die stelle würde dann lauten:

hic t e r r a e *status est: cancri cum sidere Phoebus*
solstitium facit et summo versatur Olympo;
parte ex adversa b r u m a e *capricornus inertem* (sc. *terram*)
per minimas cogit luces usw.

(der schlusz folgt.)

Hannover. Theodor Breiter.

* * *

Durch die veröffentlichung einer vollständigen collation des codex G(emblacensis) in seinen 'lucubrationes Manilianae'* hat prof. PThomas sich das verdienst erworben, dasz wir jetzt über die textgestalt dieser wichtigsten und besten aller Manilius-hss. genauer informiert sind als durch die unzuverlässigen und lückenhaften angaben der Jacobschen ausgabe. bleibt es nun auch zu bedauern, dasz wir für die übrigen in betracht kommenden hss. gleich genaue auskunft noch entbehren müssen, da die im j. 1880 von MBechert angekündigte Maniliusausgabe der Horazischen forderung des 'nonum prematur in annum' bereits in voller ausdehnung gerecht wird, so darf doch heute der versuch dem verderbten text des Manilius durch conjecturalkritik zu hilfe zu kommen weit weniger ein wagnis genannt werden als vorher, wo man auch über die gestalt des besten zweiges der überlieferung im unklaren schwebte. es sei mir daher gestattet im folgenden den fachgenossen eine anzahl vermutungen zu Manilius vorzulegen, von denen ich hoffe, dasz sie geeignet sind über verschiedene dunkle stellen einiges licht zu verbreiten.**

I 331 ff. lauten in der recension von Jacob folgendermaszen:

serpentem magnis Ophiuchus nomine signis
dividit et i a m t o t o u r g e n t e m *corpore corpus*
explicat, et nodos sinuataque terga per orbes
. *respicit, ille tamen molli cervice reflexus*
exsilit, effusis per laxa volumina palmis
semper erit p a r *et bellum, quia viribus aequant.*

in dieser beschreibung des Ophiuchus ist manches kritisch unsicher. zunächst bietet G in v. 332 die wesentlich abweichende lesart *a t q u e e t i a m t o t o i n g e n s corpore corpus explicat.* es kann auf den ersten blick scheinen, als liesze sich diese unverändert aufnehmen, da mit *ingens corpus* der schlangenleib durchaus passend bezeichnet wird. allein man kann doch nicht wohl vom Ophiuchus sagen, dasz er *toto corpore explicat*, zum wenigsten wäre diese ausdrucksweise von seltsamer prägnanz. das auseinanderfalten (auseinanderzerren) der schlange geschieht mit den händen, wenn auch unter anstrengung des

* diese bilden das erste heft in dem 'recueil de travaux publiés par la faculté de philosophie et lettres de l'université de Gand' und sind 1888 erschienen. ** [das manuscript vorstehender abhandlung war v o r der ausgabe des zweiten und dritten (doppel-)heftes dieser zeitschrift in den händen der redaction, so dasz eine berücksichtigung der dort s. 193—207 veröffentlichten abh. 'zu Manilius' ausgeschlossen war.]

ganzen körpers. dies letztere ergibt sich nun zwanglos, wenn man *ingens* in *urgens* ändert und versteht 'mit dem ganzen leibe andrängend'. ob man *corpus* dann als gemeinsames object zu *explicat* und *urgens* zieht oder letzteres absolut faszt, wie es so oft bei Vergilius begegnet, ist für die auffassung der ganzen stelle gleichgültig. dasz die nun folgenden worte *et nodos . . respicit* auf den schlangenträger, nicht aber auf die schlange sich beziehen, hat Jacob richtig erkannt, wie ein blick auf die bilder der himmelskugel lehrt. der rest der beschreibung aber ist durch die unleugbare verderbnis des anfangs von v. 335, wo alle hss. *et dedit* bieten, völlig unverständlich. die zum teil sehr gewaltsamen herstellungsversuche von Scaliger, Bentley und Jacob sehe man in des letztern ausgabe. von all diesen gelehrten wird die verderbnis an mehreren stellen gesucht und zum teil mit anwendung der schärfsten heilmethoden (umstellung, athetese) gearbeitet. ehe ich meinen eignen vorschlag vortrage, musz ich bemerken, dasz in v. 336 statt *par et* (Jacob) alle hss. *paribus* haben. beachtet man nun den vortrefflichen sinn, welchen die worte *paribus bellum quia viribus aequant* geben, so wird man einer änderung von *paribus* nicht leicht zustimmen. indem ich also die heilung auf jenes *et dedit* beschränke, schreibe ich: *ille tamen, molli cervice reflexus, editus effusis per laxa volumina palmis semper erit, paribus bellum quia viribus aequant* 'die schlange jedoch, deren biegsamer, glatter hals zurückgebogen ist (vgl. Avienus *Arat.* 246 von der schlange: *mento usque Ariadnaeae sese vicina coronae lubricus inclinat*), wird immerfort von den über ihre gelockerten windungen ausgebreiteten händen (des Ophiuchus) hochgehoben bleiben, weil beide den kampf durch gleichheit der kräfte unentschieden machen'. die entstehung der verderbnis erklärt sich einfach. in der vorlage des archetypus war mit abkürzung der endsilbe geschrieben edit'. der abschreiber, das compendium nicht beachtend, hielt das wort für verstümmelt aus *dedit*, und er selbst oder ein späterer fügte nun, um das metrum herzustellen, ohne jedoch den sinn zu berücksichtigen, *et* hinzu.

I 396 ff. heiszt es von der Canicula:

subsequitur rapido contenta Canicula cursu,
qua nullum terris violentius advenit astrum
nec gravius cedit; vecors dum frigore surgit
ac vacuum solis fulgentem deserit orbem.

für *vecors dum* bieten GLC *nec horrida*, welches die ältern ausgaben in *non horrens*, Scaliger in *nec horrens* änderte. es wird zu schreiben sein *nec torpida frigore.* im nächsten verse ist dann natürlich statt Jacobs *ac* aus dem hsl. *haec* herzustellen *nec.*

II 4 ff. soll Man. nach den geringern hss., welchen Jacob folgt, von den schicksalen des Ulixes geschrieben haben:

erroremque ducis totidem quot vicerat annis
instantem bello geminata per aequora ponto
ultimaque in patria captisque penatibus arma.

diese fassung von v. 5 verstehe wer kann. die herstellungen früherer gelehrten befriedigen nicht, sind auch gröstenteils viel zu gewaltsam. befragen wir nun G, so sehen wir dasz er gar nicht *per aequora*, sondern *per agmina* bietet. wenn hiermit der vers auch noch nicht geheilt ist, so bedarf es doch nur noch der änderung éines buchstabens und zwar im worte *ponto*. dies scheint ja allerdings zum inhalt der ganzen stelle recht wohl zu passen, zumal wenn *per aequora* gelesen wird; allein gerade dieses scheinbare zusammenstimmen war vermutlich grund der entstehung dieses wortes. es ist mir kaum zweifelhaft, dasz dafür *posto* herzustellen ist, eine form die bei einem nachahmer des Lucretius nicht auffallen darf und die durch Vergilius *Aen.* I 26. VI 59. 655 *repostus*, *Aen.* X 694 *expostus*, *Aen.* VI 24 *suppostus* weitere berechtigung erlangt hatte, dem mittelalterlichen schreiber aber nicht geläufig war. unsere stelle würde also übersetzt so lauten: 'und die irrfahrt des heerführers, welche ebensoviel jahre, wie er siegreich gekämpft, ihm hart zusetzte, nachdem der krieg durch die vereinigten scharen beendigt war.' unter *geminata agmina* sind die wieder vereinigten truppen der Myrmidonen und der übrigen Griechen zu verstehen. *bellum ponere* ist zb. aus Livius bekannt. einen *error instans* in halber personification aber darf man der eigentümlichen ausdrucksweise des Man. unbedenklich zutrauen.

II 53 ff. kündigt Man. an, dasz er nicht die alten verbrauchten stoffe zum gegenstand seiner dichtung machen, sondern etwas ganz neues, unberührtes bringen wolle. er sagt:

integra quaeramus rorantis prata per herbas
undamque occultis meditantem murmur in antris,
quam neque durato gustarint ore volucres,
ipse nec aetherco Phoebus libaverit igni.

dasz die welle in verborgenen höhlen ein murmeln einstudiere oder vorübungen zu einem solchen mache, ist ein sehr artiges bild, entspricht aber doch nicht der wirklichkeit. denn genau betrachtet murmelt auch schon der noch nicht hervorgesprudelte quell in seiner unterirdischen behausung, macht also nicht erst vorübungen dazu. deshalb möchte ich zur erwägung stellen, ob nicht *modulantem murmur* zu schreiben sei.

II 132 wird das überlieferte *rite secunda via est* von den späteren hgg. nach Scaliger in *secanda via est* geändert; ich glaube jedoch nicht, dasz es einer änderung bedarf. *secunda* ist nichts weiter als eine andere (in den besten hss. häufige) schreibweise für *sequunda* = *sequenda*: vgl. Corssen ausspr. I² 73. die phrase *viam sequi* dürfte aber in unsern zusammenhang weit besser passen als das Vergilische *viam secare*.

II 147 würde ich für das misverständliche *et blandis adversa sonis* vorziehen *adspersa*.

III 7, welcher vers in allen hss. auszer V 2 fälschlich hinter v. 37 steht, lautet in jenen: *non ad curatos reges Troiaque cadentes*. Bentley und Jacob verbinden ihn mit v. 8 in folgender fassung:

non coniuratos reges Troiaque cadente Hectora venalem cineri. ich sehe keinen grund zu der starken änderung *coniuratos* und finde, dasz die worte *Troiaque* und *cineri* dem wahren sachverhalt nicht gerecht werden. ich lese vielmehr: *non adiuratos reges Troasque cadentes.* jenes *adiuratos,* welches schon die ältern hgg. und Scaliger (die aber den vers nach v. 37 belassen) herstellten, ist natürlich in activem sinne zu fassen 'die sich eidlich verpflichtet hatten', nemlich bei der vermählung des Menelaus zum schutze des zwischen diesem und Helena geschlossenen ehebündnisses. obwohl also *coniuratos* den übrigen dichtern bei erwähnung des troischen krieges geläufig ist (zb. Hor. *ca.* I 15, 6), so stand doch für Manilius nichts im wege sein *adiuratos* zu setzen.

III 87 ff. *has autem facies rerum per signa locatas,*
in quibus omnis erit natura et condita summa,
utcumque stellae septem laeduntve iuvantve
cardinibusve movet divina potentia mundi:
sic felix aut triste venit per singula fatum,
talis et illius sors est speranda negoti.

hier ist zunächst in v. 88 trotz der einrede von Jacob mit G und den spuren von V2 und L zu schreiben *fortunae condita summa.* im nächsten verse aber ist *utcumque* des cod. V2, welchem irrlicht Jacob hier wie gewöhnlich folgt, schon aus metrischen gründen zu verwerfen. G bietet *ut sic cum*, die übrigen hss. *ut cum.* das anfangswort erscheint richtig, da es dem *sic* in v. 91 entspricht. was man weiter erwartet, ist ein adverbium oder ein causaler ablativ, wodurch die hemmende oder fördernde wirkung der sieben sterne (sonne, mond, Mercur, Venus, Mars, Juppiter, Saturn) näher bestimmt wird. diese sieben himmelskörper streben der bewegung des fixsternhimmels entgegen, vgl. I 308 f. *quo sidera septem per bis sena volant contra nitentia signa.* II 119 *aeternum et stellis* (= *planetis*) *adversus sidera bellum.* I 809 f. *sunt alia adverso pugnantia sidera mundo, quae terram caelumque inter volitantia pendent.* diese entgegengesetzte, collidierende bewegung musz sich unter dem unbrauchbaren *sic cum* verstecken. es liesze sich nun an *flictu, frictu, tactu, nisu, cursu* oder ähnliches denken, doch musz ich gestehen, dasz keins der angeführten wörter mich völlig befriedigt. so enthalte ich mich eines bestimmten vorschlags und begnüge mich für heute damit den weg zur heilung angedeutet zu haben.

IV 12 f. *solvite, mortales, animos curasque levate*
totque supervacuis vitam deflere querellis.

Jacob findet es in gewohnter weise leicht den in der luft schwebenden infinitiv *deflere* zu erklären. er sagt: 'per zeugma *levare* traducendum ad *deflere*, quasi scriptum sit *desinite deflere.*' schwerlich dürfte dieser versuch viele zustimmung finden. Scaliger schrieb *deplete*, was Bentley aufnahm. dadurch entsteht jedoch eine ziemlich geschraubte ausdrucksweise. mir scheint ein einfacherer ausdruck mit derselben leichtigkeit aus der überlieferung hervorzugehen, wenn

man schreibt *ne flete*. bei gelegenheit dieser stelle möchte ich noch erwähnen, dasz ich *mortales* in v. 12 nicht als vocativ, sondern als attribut zu *animos* auffasse.

IV 17 ff. *hinc et opes et regna fluunt et saepius orta*
paupertas artesque datae moresque creatis
et vitia et clades, damna et compendia rerum.

in v. 17 fiel schon Jacob die mattigkeit des ausdrucks *saepius orta paupertas* auf, doch suchte er den fehler in *orta,* wofür er *arta* vermutete. ich glaube vielmehr, dasz *saepius* verderbt ist, und zwar aus *saevior*. der comparativ ist hier nur steigernd, nicht vergleichend. *saeva paupertas* steht Hor. *ca.* I 12, 43. in v. 18 ist mit G *creati* zu schreiben, so dasz bis dahin jedes subject (*opes et regna* als eins gefaszt) sein eignes prädicat hat, während sich dann die übrigen subjecte in v. 19 zwanglos ohne prädicat anschlieszen. in letzterm verse trage ich kein bedenken die änderung von *clades* in *laudes*, welche Jacob in der anmerkung in vorschlag bringt, wegen des gegensatzes in *damna et compendia* zu billigen.

IV 30 f. *igne sepulto*
vulneribus victor repetisset Mucius urbem.

was soll *igne sepulto* hier heiszen? Jacob erklärt: 'Mucius vulneribus ignem sepelivit', scheint aber selbst nicht recht an diese erklärung zu glauben, da er eine früher von ihm gemachte conjectur über den wortlaut hinzufügt. es liesze sich nun vermuten, dasz ursprünglich geschrieben war *igne sepultis vulneribus*, was sich erklären liesze: *vulnera, quae scribae inflixerat, igne, cui dextram comburendam dedit, sepelivit, i. e. effecit ut e memoria regis exciderent.* allein ich gestehe dasz auch diese erklärung mir viel zu gesucht erscheint. ich glaube daher dasz *sepulto* aus *perustus* verschrieben ist, was besonders leicht geschehen konnte, wenn man sich die beiden schluszworte des verses dicht an einander gerückt und *perustus* mit compendien geschrieben denken darf: *ignepustꝰ*. *vulneribus* ist dann als abl. causae mit *victor* zu verbinden.

IV 45 ff. *et Cimbrum in Mario Mariumque in carcere victum,*
quod consul totiens exul, quod de exule consul
adiacuit Libycis compar iactura ruinis.

ob *in* vor *Mario* zwischen den beiden umgebenden *m* blosze dittographie ist, kann zweifelhaft erscheinen wegen des folgenden *in carcere*, welches indessen auch ebenso gut die veranlassung zur einschiebung des ersten *in* gewesen sein kann. im folgenden verse dagegen läszt sich bestimmter behaupten, dasz *quod de exule*, welches von Bentley stammt, sicher nicht die ursprüngliche lesart ist. Bentley folgte den schlechtern hss., welche *quod et exule* bieten. dagegen hat G die lesart *qđq. exule*, woraus sich unter weglassung des wegen ähnlichkeit der compendien eingedrungenen *q* ergibt *đq.* = *deque*. dasselbe *deque* ist vielleicht auch im anfang von v. 48 herzustellen, wo die ausgaben *eque*, die hss. aber *seque* bieten.

IV 90 ff. *nec sunt inmensis opibus venalia fata,*
sed rapit ex tecto funus fortuna superbo
indicitque rogum summis statuitque sepulcrum.

so Jacob nach Scaliger und Bentley; die hss. dagegen bieten sämtlich in v. 91 *sed rapit exceptos funus fortuna superbos.* dasz die worte *rapit fortuna superbos* gehalten werden müssen, zeigt der folgende vers. ich schreibe deshalb für das *exceptos* der hss. *exaptans* (*exaptās*). *funus exaptans* dh. das leichenbegängnis für sie zurechtmachend, wie Apul. *met.* XI 27 *dum magno deo coronas exaptat*, was Forcellini erklärt 'apte imponit, apte nectit coronas capiti imponendas'. das seltene *exaptare* scheint nur das simplex *aptare* zu verstärken, in gleicher weise wie dies zb. bei *exoptare, exaugere, exornare* ua. der fall ist.

IV 182 *et pacare metu silvas et vivere rapto.*

diese herstellung lehnt sich offenbar an Verg. *Aen.* VII 749 *et vivere rapto* (vgl. Ov. *met.* I 144 *vivitur ex rapto.* ebd. XI 291 *rapto quae vivit*) an. die hss. jedoch haben sämtlich im schlusz des verses *vivere victor.* es ist nicht einzusehen, weshalb man nicht im anschlusz hieran schreiben soll *vivere victo.* der jäger lebt doch von dem was er besiegt dh. erlegt hat.

IV 634 ff. lese ich folgendermaszen:

est genetrix Crete civem sortita tonantem;
Aegypti at Cypros pulsatur fluctibus amnis.
totque minora, salo tamen emergentia pontus
litora habet, qualis Cyclades Delonque Rhodonque.

die verse sind an vielen stellen verderbt. eine vergleichung mit den herstellungen früherer hgg. wird ergeben, dasz die von mir angewendeten heilmittel gelindester natur sind und dem geforderten sinne überall gerecht werden. die änderung von *omnis* in *amnis* geht auf Bentley zurück; als nominativ zu *Aegypti amnis* nehme ich *Aegyptus amnis* an und verstehe darunter den Nil. in v. 636 bieten die besten hss. *sola* und *ponto.* ersteres entstand, weil *salo* nicht verstanden wurde, letzteres aus dem compendiarischen *pont9.* die verderbnis in v. 637 führe ich darauf zurück, dasz im anfang des verses mit abkürzung geschrieben war *litora $\overline{ht}$ qualis.* das compendium für *habet* wurde als *et* aufgefaszt und *qualis* aus metrischen rücksichten zu *aequalis* ergänzt. beispiele der attraction *qualis Cyclades,* die im griechischen häufig sind, lassen sich auch im latein. nachweisen, vgl. zb. Verg. *Aen.* XI 67 f. *hic iuvenem agresti sublimem stramine ponunt, qualem virgineo demessum pollice florem* (= *talem, qualis est flos*).

IV 650 f. *altera sub medium solem duo bella per undas*
intulit oceanus terris.

nachdem vorher von dem vordringen des meeres in das feste land im nordosten die rede gewesen, fährt der dichter fort: 'und noch zwei weitere kriege eröffnete im süden der ocean gegen die länder

per undas'. aber nicht dies steht in den hss., sondern allgemein *per unde*. es drängt sich daher die vermutung auf, dasz *perinde* zu lesen sei: 'in gleicher weise' wie im nordosten. die auslassung des (leicht zu ergänzenden) vergleichungssatzes ist besonders in der silbernen latinität nicht selten.

IV 677 ff. *ad Tanaim Scythicis dirimentem fluctibus orbes*
Maeotisque lacus Euxinique aspera ponti
aequora et extremum Propontidos Hellespontum.

da v. 676 die hss. *Scythicas . . urbes* bieten, sehe ich keinen grund *Scythicis* zu schreiben, sondern ziehe *Scythicos orbes* vor. der metrische fehler in v. 679 ist einfach zu beseitigen, wenn man herstellt *aequora ad extremumque Propontidos Hellespontum.*

IV 690 *Thessalia Epirosque potens vicinaque ripis*
Illyris.

sollte nicht für *ripis*, worunter PFrancius und Jacob einen eigennamen suchten, *Pyrrhi* zu lesen sein?

IV 726 f. *iam propior tellusque natans Aegyptia Nilo*
lenius irriguis infuscat corpora campis.

für *lenius* steht in G C *linius*, in den übrigen hss. ähnliches. es liegt auf der hand, dasz *limoso* zu lesen ist.

IV 755 ff. *Euxinus Scythicos pontus sinuatus in arcus*
sub Geminis te, Phoebe, colit; post bracchia fratris
ultimus et solidos Ganges et transcolit India cancer.

die heilung des letzten verses, dessen text ich nach G gegeben habe, ist sehr schwierig und hat die verschiedensten emendationsversuche veranlaszt, von denen jedoch keiner irgendwie befriedigt. man begnügte sich damit einen wortlaut herzustellen, der lateinische worte enthielt, ohne den sinn und die überlieferung fest ins auge zu fassen. so ist es bis jetzt unbeanstandet geblieben, dasz die worte *post bracchia fratris* ohne weitern zusatz gar keinen gegensatz zu dem vorangehenden *Geminis* bilden. das wort, welches diesen gegensatz enthält, musz durchaus den anfang von v. 757 gebildet haben. das jetzt dort stehende *ultimus* ist unbrauchbar, der zusammenhang verlangt *alterius* (vgl. *alt'ius* mit *ultīus*). weiter hat man sich begnügt das am ende des hypermeter stehende *cancer* als lemma der folgenden verse, welche von den unter einflusz des Krebses stehenden ländern handeln, anzusehen, ohne zu beachten dasz in den worten *colit India cancer* ein richtiger hexameterschlusz vorliegt und dasz *cancer* (besonders in majuskel) mit *Ganges* eine unverkennbare ähnlichkeit hat. darum sind alle jene änderungen zu verwerfen, welche auf diesen schlusz verzichten. im schlusz des verses stand also ursprünglich irgend eine form von *Ganges*, welche durch das lemma *cancer* verdrängt wurde und nun in die mitte des verses wanderte. hieraus ergibt sich, dasz *Ganges* von dort zu entfernen und in den schlusz zu rücken ist. was stand nun in dem verse überhaupt? offenbar etwas von Indien und dem davon unzertrennlichen Ganges. beseitigen wir jetzt das *Ganges* aus der mitte und auch das offenbar

der entstellung von *alterius* zu *ultimus* seinen ursprung verdankende *et*, so behalten wir: *ultimus solidos et transcolit India cancer.* damit haben wir zu operieren. den anfang des verses *alterius* haben wir schon, *colit India* scheint sicher, und am schlusz werden wir zu schreiben haben *Gangen.* die mitte wird ein epitheton zu *India* oder zu *Gangen* oder zu beiden enthalten haben. nun sieht *trans* ganz so aus wie das ende eines part. praes. der *a*-conjugation, während *solidos* einen casus der *o*-declination verrät. also:

post bracchia fratris
alterius folio fragrans colit India Gangen.

um irrtümern vorzubeugen, erinnere ich daran, dasz *folium* hier nicht 'blatt' heiszt, sondern jenes stark duftende, zur bereitung kostbarer parfums dienende indische sumpfgewächs bezeichnet, welches unter demselben namen begegnet bei Lactantius *de ave phoen.* 83. Prudentius *cath.* V 118. Dracontius X 105. Dioskorides I 11. für die ausdrucksweise *colit India Gangen* vgl. man vor allem Lucanus III 229 *movit et Eoos bellorum fama recessus, qua colitur Ganges*, ferner Livius XXII 20, 10 *qui incolunt Hiberum*, auch Verg. *Aen.* VII 683. 714. — Ich bin hier absichtlich ausführlicher gewesen, als sonst meine gewohnheit ist, um einmal an einem beispiel zu zeigen, wie einer verzweifelten stelle methodisch zu leibe gegangen werden musz. wer glauben wollte, die verbesserung sei so schnell gefunden worden, wie dieser abschnitt sich liest, würde schwer irren.

IV 778 ff. gebe ich wieder nach G, von welchem die übrigen hss. nur in unwesentlichen stücken abweichen:

inferius victae sidus Carthaginis arces
et Libyam Aegyptique latus donataque rura
Tirrhenas lacrimis radiatus Scorpius arces
eruit.

während die früheren hgg. einschlieszlich Scaliger v. 780 unverändert (doch natürlich *Tyrrhenas*) nach den hss. aufnehmen, hält Bentley den vers für unecht, Jacob aber setzt seine vermutung *et Zmyrnes lacrimis radiantes Cyprios arces* in den text, die er so begründet: 'neque enim Cypros insula nobilitata tum per Cinnae Zmyrnam taceri poterat.' gleich den meisten seiner speciösen conjecturen ist auch diese völlig verfehlt. nicht um Kypros konnte es sich hier handeln (diese insel wird, wie wir unten sehen werden, später erwähnt), sondern um eine zu den vorgenannten africanischen in beziehung stehende und nicht weit davon entfernte örtlichkeit. unter *Tirrhenas* wird sich also verbergen *Cyrenes.* dazu passt nun aber ganz vortrefflich *lacrimis*, worunter die von Scribonius *laser Cyrenaicum* oder auch *lacrima Cyrenaica* (vgl. Georges im handwörterbuch u. *lacrima* II und u. *laserpicium*) genannte pflanze zu verstehen ist. *lacrimis donata rura Cyrenes* sind also 'die mit den kostbaren thränen des laserpicium gesegneten gefilde von Kyrene'. auch das appositionelle *Cyrenas*, welches den überlieferten buchstaben noch näher käme, liesze sich halten, da die wortstellung

donata rura Cyrenas lacrimis zwar etwas verschränkt, aber keineswegs unerhört wäre. eine änderung von *donata* in *dotata* ist nicht nötig. nach beseitigung von *Tyrrhenas* ist jetzt aber *arces* am schlusz des verses nicht mehr haltbar. es hat jedenfalls ein häufiges epitheton von *Scorpius*, nemlich *acer*, verdrängt: vgl. II 513. 544. 552, auch II 213. 236 und Avienus *Arat.* 1166. dasz *radiatus* eine sehr passende bezeichnung für den Scorpion ist, bedarf keines weitern nachweises. den hellen glanz des gestirns hebt unser dichter auch I 268 *ardenti fulgentem Scorpion astro* und ebd. 690 *qua Scorpius ardet* hervor, vgl. auch Aratos 402 ὑπ' αἰθομένῳ κέντρῳ .. Cκορπίου. — Ob im folgenden verse *eruit* richtig ist, fragt sich. Jacob versucht eine erklärung, die ältern hgg. schreiben *eligit*. dasz die vorangeschickte unbestimmte bezeichnung *inferius sidus* nachher durch *Scorpius* präcisiert wird, hat sein analogon v. 797 ff. beim *Aquarius*, wo Bentley unnützer und unrichtiger weise den namen durch *Caridos* verdrängt; worüber sogleich.

IV 797 ff. diese verse enthalten die begrenzung des geographischen einfluszgebietes des Wassermanns und lauten bei Jacob:

sed Iuvenis nudos formatus mollior artus
Assyriam ad tepidam Tyriasque recedit [*in arces*]
et Cilicum gentis vicinaque Caridos arva.

ganz verschieden davon ist jedoch die gestalt von v. 798 in den hss. die schluszworte *in arces* finden sich in keiner hs. vor, ebensowenig bietet irgend eine hs. im anfang des verses *Assyriam*, sondern alle *Aegyptum.* es ist nun von groszer wichtigkeit, dasz G nach diesem *Aegyptum* eine lücke von etwa 5 buchstaben läszt. der ganze vers nimt sich demnach in G folgendermaszen aus: *Aegyptum* ..... *lepidam tyriasque recedit.* um gleich die angaben über die überlieferung zu vervollständigen, sei noch bemerkt, dasz in v. 799 für *Caridos*, welches von Bentley herrührt, in sämtlichen hss. *aquarius* steht. jene andeutung einer lücke in der ersten hälfte von v. 798 sowie die tadellosigkeit des überlieferten versschlusses läszt uns auf einen zusatz am ende des verses verzichten. dann ist aber *tyrias* unhaltbar, läszt sich jedoch leicht in *Syrias* umgestalten. dasz in v. 750 *Syriae gentes* schon dem Widder zugeschrieben werden, hat bei der grösze des landes und seiner häufigen verwechselung mit Assyrien ebensowenig zu sagen, wie dasz Aegypten an zwei stellen v. 752 und v. 779 angeführt ist. ja, wenn wir der überlieferung folgen, wird Aegypten sogar noch an einer dritten stelle genannt, nemlich in unserm verse. hier jedoch scheint mir der ort zu sein, die bisher unerwähnt gebliebene insel Kypros nachzuholen, die ihrer lage nach auch sehr passend den übrigen genannten orten sich anreiht. ich schreibe daher im anfang von v. 798 *ad Cyprum.* es kann ferner kaum einem zweifel unterliegen, dasz für *lepidam* mit den übrigen hss. *tepidam* zu lesen ist und dasz in der lücke ein name stand, der sich mit *et* an *ad Cyprum* anschlosz. welcher name das war, ist nicht zu entscheiden. ältere hgg. rieten auf *Leptim*; doch

erscheint mir bedenklich einen geographisch so weit entfernten ort einzuführen. eher könnte man an *Nisibim* denken, da Mesopotamien östlich an Syrien grenzt. allein auch hierfür läszt sich nicht der schatten eines beweises erbringen. nach dem was ich oben zu v. 780 bemerkt habe, sehe ich keinen grund den *Aquarius* aus v. 799 zu verbannen und dafür *Caridos* einzusetzen, ganz abgesehen davon dasz *Caria* schon in v. 768 genannt und kaum anzunehmen ist, dasz ein so kleiner landstrich zwei sternbildern zugewiesen worden sei.

IV 800 f. *Piscibus Euphrates datus est, ubi pisce sub hirto,*
cum fugeret Typhona, Venus subsedit in undis.

für *pisce sub hirto* (Jacob) oder *pisce sub atro* (Bentley) steht in wunderbarer übereinstimmung in allen hss. das sinnlose *piscis uruptor*, welches auf schwere entstellung des versschlusses in der vorlage des archetypus schlieszen läszt. es scheint ein seltenes wort gewesen zu sein, welches durch die unform *uruptor* verdrängt wurde. ich vermute *piscis opertu.* die sage, auf welche hier angespielt wird, ist auch erwähnt II 33 *pisces Cythereide versa*, vgl. Ov. *met.* V 321.

V 218 ff. *haec ubi se ponto per pronas extulit oras,*
hiscentem quam nec pelagi restrinxerit unda,
effrenos animos violentaque pectora finget.

wie das fünfte buch überhaupt davon handelt, welche sitten, gewohnheiten, beschäftigungen die übrigen fixsterne, wenn sie zusammen mit den einzelnen sternbildern des tierkreises aufgehen, den unter solchen aspecten geborenen menschen verleihen, so ist an unserer stelle die rede von dem einflusz, welchen die Canicula, wenn sie mit dem sternbild des Löwen zugleich aufgeht, auf den charakter des menschen ausübt. der mittelste der oben angeführten verse lautet aber ganz anders in den hss., und zwar in G, welchem wir folgen, *nascentem si quem pelagi restinxerit unda.* diese fassung leidet nur an éinem kleinen fehler: es ist nemlich statt *si* zu lesen *nisi*, dessen erste buchstaben wegen des vorhergehenden *m* in wegfall kamen. der sinn der stelle ist also: 'wenn sich die Canicula (der grosze Hund mit dem Sirius) mit dem gesicht nach unten aus dem ocean erhebt, dann wird sie, falls nicht einen bei seiner geburt die meereswelle abgekühlt (abgedämpft, gemäszigt) hat, zügellosen geist und gewaltsamen sinn hervorbringen', dh. der gewaltsame einflusz des hundssterns wird nur in dém falle paralysiert, dasz einer an oder auf dem meere geboren ist.

V 244 f. *nec parce vina recepta*
hauriet e miseris et fructibus ipse fruetur.

alle hss. bieten das sinnlose *e miseris*; dafür Scaliger *emiscens*, Jacob *emessis*, welches er mit *fructibus* verbindet. nur Bentley hat gesehen, dasz ein gefäsz genannt sein musz, aus welchem der betreffende trinkt, aber sein *e cratere* berücksichtigt die buchstaben der überlieferung zu wenig. ich halte für die ursprüngliche lesart *e murris* (vgl. Statius *silv.* III 4, 57 *hic pocula magno prima duci murras-*

que graves crystallaque portat. Prop. IV (V) 5, 26 *murrea pocula*). war dies in der vorlage vielleicht in mittelalterlicher entstellung *mirris* geschrieben, so lag, namentlich bei langobardischer schrift, die verwechselung mit *miseris* sehr nahe.

V 299 ff. *quod potius dederim Teucro sidusve genusve?*
teve, Philoctete, cui malim credere parti?
Hectoris ille faces arcu teloque fugavit
mittebatque suos ignes et mille carinis,
hic ortam pharetram Troiae bellumque gerebat,
maior et armatis hostis subsederat exul.

dies ist der wortlaut der verse in G nach beseitigung handgreiflicher schreibfehler und irrtümer (wie *totius* und *tecirco* in v. 299, *Philoctetae* in v. 300). *teloque* in v. 301 halte ich für durchaus richtig im hinblick auf v. 295 und auf Teukros' thätigkeit im 12n und 13n buche der Ilias; es ist deshalb *telumque*, die lesart von V 2, welchem Jacob auch hier folgt, zu verwerfen. der anfang von v. 302 ist unzweifelhaft verdorben. Bentley machte sich die sache leicht, indem er den vers für unecht erklärte, was schon dadurch widerlegt wird, dasz jedem der beiden genannten helden zwei verse gewidmet sind. Scaligers änderung *mittebat qui vos ignes in mille carinas* empfiehlt sich nicht wegen der apostrophierung von *ignes* und weicht auch zu stark von der überlieferung ab. letzteres gilt in noch höherm grade von Jacobs *moenibus Argivis.* ich schlage vor *sistebatque suis ignes et mille carinis* 'er suchte das feuer zu hemmen zum schutz seiner volksgenossen und der tausend schiffe'. wie sehr das imperfectum de conatu berechtigt ist, liegt auf der hand. — Ein weiterer fehler steckt in *ortam pharetram*, wofür Bentley und Jacob *sortem pharetra* einsetzen. eine viel leichtere und einleuchtendere heilung ergibt sich, wenn man schreibt *orbam pharetram* 'er trug den verwaisten köcher und den krieg gegen Troja'. *orbam* sc. *domino suo, Hercule.* für diesen absoluten gebrauch von *orbus* vgl. ua. Catullus 66, 21 *at tu non orbum luxti deserta cubile.*

V 338 ff. lauten in G:

hic distante Lyra cum pars vicesima sexta
Chelarum surget, quae cornua ducet ad astra
qđ regione pari vix partis octo trahentis
Ara ferens turis stellis imitantibus ignem.

bei Jacob sind die letzten vershälften von v. 338 und 339 vertauscht ohne angabe der hsl. autorität. ich finde an der überlieferung dieser beiden verse in G nur *hic* in *hinc* und *ducet* in *ducit* zu ändern, indem ich erkläre: 'ferner, wenn der 26e teil der Wage aufgeht, wo die Leier, die ihre hörner nach den sternen zu (= nach oben) richtet, schon fern steht.' im folgenden verse ist für *regione pari* von Scaliger in scharfsinniger weise *regione Nepai* hergestellt; nur wird man das zweisilbige *Nepai*, wie schon Bechert sah, nicht dulden dürfen, sondern die gewöhnliche form *Nepae* einzusetzen haben. auszerdem aber ist natürlich das anfangswort *qđ*, welches in *quod* auf-

zulösen wäre, verderbt. die ältern hgg. bis auf Jacob schreiben dafür *sed* und ziehen zu *Ara* das weit entfernt stehende *finget* in v. 345. ähnlich construiert Jacob, der aber *quid* nach V 2 schreibt und dies durch das in v. 345 stehende *quid* wieder aufnehmen läszt. ich halte keine dieser änderungen für treffend, würde aber im falle der wahl das *sed* der ältern hgg. vorziehen. meiner ansicht nach bedarf es aber schon früher eines prädicats zu *Ara* als erst in v. 345. daher schreibe ich *stat regione Nepae* und schliesze die periode mit v. 344.

V 356 f. *hoc est artis opus, non expectare gementis*
et sibi non aegros iam dudum credere curae.

des tierarztes kunst besteht darin, nicht erst auf das stöhnen der tiere zu warten, sondern die tiere, ehe sie noch erkranken, als gegenstand seiner fürsorge anzusehen. diesen sinn hat Jacob richtig erkannt, als er *curae* für das überlieferte *corpus* einsetzte; nur dürfte den buchstabenzeichen noch näher das mit jenem gleichbedeutende *cordi* kommen. das ende des verses war vermutlich verwischt oder abgerissen, so dasz von dem schluszworte nur noch die drei ersten buchstaben *cor* zu erkennen waren, welche der abschreiber dann invita Minerva zu *corpus* ergänzte.

V 370 ff. heiszt es vom vogelsteller:

alituum genus in studium censusque vocabit.
mille fluent artes: aut bellum indicere mundo
et medios inter volucrem prensare meatus
aut nidis damnare suis ramove sedentem
pascentemve super surgentia ducere lina.

nidis damnare steht in G als variante über *nitidos clamare*, ist seit Scaliger aufgenommen und wird von Jacob durch 'in nidis capere' erklärt. ich halte jene variante für den verbesserungsversuch eines abschreibers und vermute meinerseits *aut modulis clamare suis* 'sie durch ihre eignen tonarten (sangweisen) herbeizurufen' dh. durch nachahmung ihrer eignen lockrufe zu locken. — In v. 374 ist für *lina* allgemein *vina* überliefert, wodurch man daran erinnert wird, dasz auch *viscum* 'vogelleim' zum vogelfang benutzt wurde. beachtet man auszerdem, dasz für *ducere* alle hss. *dicere*, G aber von erster hand die variante *deicere* bietet, so wäre doch zu erwägen, ob nicht *deicere visca* als ursprünglicher text anzusehen sei. *visca* stünde dann im sinne von *virgae viscatae* (vgl. Ov. *met.* XV 474. *ars am.* I 391. Verg. *georg.* I 139).

V 420 ff. lautet die schilderung des delphins in G:

nam velut ipse citis perlabitur aequora pinnis
nunc summum scindens pelagus, nunc alta profundi
et senibus vires sumit fructumque figurat.

hier hat man längst gesehen, dasz im letzten verse *sinibus* (vgl. v. 393) und *fluctum* zu schreiben ist; es handelt sich also nur noch um die verbesserung der worte *vires sumit*, für welche Bentley *gyros glomerat*, Jacob *virus signat* liest. erstere lesart hat kaum noch ähnlichkeit mit der hsl. überlieferung; in letzterer ist *virus* = 'meer-

wasser' höchst bedenklich und wird nicht gestützt durch v. 684. vielleicht ist zu schreiben *et sinibus miris currit. currere* vom delphin Prop. II 26, 17.

V 494 *quasque hominum dederit strages, dabit ille ferarum.*

die hss. haben *cumque*, welches eher aus *ceuque* entstanden sein wird.

V 503 bieten alle hss.

regis erit magnique ducis per bella magister,

wofür allgemein *minister* geschrieben wird. der ausdruck *per bella minister* hat aber wenig ansprechendes. Manilius scheint wirklich *magister* gebraucht und dabei wohl zunächst an den dictator und seinen magister equitum gedacht zu haben, was der römische leser wohl leicht herausfand. der ausdrucksweise *regis et magni ducis magister* ist ganz analog, wenn es Tac. *hist.* I 6 heiszt *dux Neronis* 'ein feldherr Neros'.

V 555 ff. *supplicia ipsa decent; nivea cervice reclinis,*
molliter (ipsa suae custos est palla figurae)
defluxere sinus umeris fugitque lacertos
vestis et effusi scapulis haesere capilli.

sogar die martersituation läszt die schönheit der an den felsen geschmiedeten Andromeda günstig hervortreten. hierauf folgt die nähere begründung, die jedoch in obiger textgestalt Jacobs nicht sonderlich gelungen scheint. sowohl die klammer als auch *palla* für das überlieferte *ipsa* entstellen den sinn. überdies ist man bei obiger fassung genötigt *reclinis* als genitiv mit *umeris*, *lacertos* und *scapulis* zu verbinden, worauf man beim lesen oder hören zunächst nicht verfallen würde. ferner ist nicht einzusehen, wie das gewand (*palla*) ihrer figur ein schutz sein soll, da doch gleich nachher gesagt wird, dasz der gewandbausch über schultern und arme hinabgerutscht sei. ich tilge daher (mit frühern hgg.) sowohl das komma hinter *reclinis* als auch die klammer und setze hinter *figurae* ein kolon; für das zweite *ipsa* aber schreibe ich *lapsa*, zu dessen entstellung das zweimal vorangehende *ipsa* veranlassung gab. Man. schwebte bei seiner schilderung offenbar eine bildliche darstellung vor augen. Andromeda, mit armen und beinen an einen jäh abfallenden felsen geschmiedet, ist ausgeglitten und halb auf eins ihrer kniee gesunken. ihr nacken ist leicht nach hinten gebogen, während sie ihr gesicht seitwärts dem nahenden ungetüm zuwendet. das lose gewand ist ihr über schultern und arme hinabgeglitten, so dasz diese und die brust entblöszt erscheinen; ihr haar wallt über die schultern hernieder. gerade der umstand nun, dasz sie nicht ganz aufrecht steht, sondern halb zusammengesunken ist, verhindert dasz das gewand noch weiter hinunter fällt, und so läszt sich mit recht von ihr sagen: *ipsa lapsa figurae suae custos est* 'sie selbst in ihrer zusammengesunkenheit ist schützerin ihrer leibesbildung', natürlich derjenigen teile derselben, welche die scham zu entblöszen verbot, zu denen

aber schultern, arme und brust nicht gehörten. zu *molliter reclinis* vgl. zb. Prop. I 11, 14 *molliter in tacito litore compositam.*

V 564 f. *extulit et liquido Nereis ab aequore vultum*
et casus miserata tuos roravit et undas.

dasz *et undas* falsch ist, unterliegt kaum einem zweifel, trotzdem es von allen hgg. beibehalten ist (nur Jacob meint in einer anmerkung: 'puto *in undas*'). ich glaube das richtige zu treffen, wenn ich vorschlage *abunde.*

V 664 *incautosque trahent macularum nomine thynnos*, nemlich die fischer. Jacob weisz wieder eine erklärung für das sinnlose *nomine* zu finden; er sagt: '*nomine* est specie, fraude.' ich vermute dasz Man. schrieb *macularum momine* 'durch anrucken des maschigen netzes'.

V 683 ff. *quin etiam magnas poterunt celebrare salinas*
et pontum coquere et ponti secernere virus,
cum solidum certo distendunt margine campum
adpelluntque suo deductum ex aequore fluctum
claudendoque regunt; tum damnum suscipit unda
aëris et posito per solem umore nitescit.
congeritur siccum pelagus mensisque profundi
canities semota maris; spumaeque rigentis
ingentis faciunt tumulos; pelagique venenum,
quo perit usus aquae suco corruptus amaro,
vitali sale permutant redduntque salubrem.

diejenigen, welche geboren sind, wenn der Walfisch und das sternbild der Fische gleichzeitig aufgehen, werden ua. befähigt sein zur anlage von salzwerken. das verfahren der salzgewinnung in solchen am meeresstrande angelegten gruben (wie sich zb. bei Ostia solche befanden) wird in obigen versen ausführlich beschrieben. allein an der gestaltung des textes, den ich vorstehend nach Jacob gegeben habe, ist mancherlei auszusetzen. ob *celebrare salinas* in v. 683 richtig ist, lasse ich dahingestellt. fraglich kann sein, ob Scaligers änderung *virus* für das überlieferte *vires* wirklich nötig ist. beim ausscheiden des salzes aus dem meerwasser wird doch nicht blosz der scharfe salzgeschmack desselben (*virus*), sondern auch das salz selbst, das sich recht wohl als *vires ponti* bezeichnen läszt, abgesondert. unpassend erscheint mir die änderung von *negant* v. 687 in *regunt.* durch abdämmen bringen sie das in die gruben abgeleitete seewasser nicht in die gehörige richtung, sondern sie sperren die salzgruben vom meere ab. wenn man dies nicht glaubt unter *negant* verstehen zu können, so bietet sich *ligant* dar. völlig verfehlt aber erscheint mir die herstellung der nun folgenden worte, und zwar hauptsächlich wegen der willkürlichen behandlung der überlieferung. diese lautet nemlich in G (und wenig abweichend in den übrigen hss.): *tum demum suscipit undas Aep*^{i}*a et ponto per solem humore nitescit.* an *suscipit undas* darf nichts geändert werden, da unter *demum* sich allem anschein nach das subject des satzes verbirgt; ich

vermute *planum.* den folgenden vers lese ich *ac ripa epoto per solem umore nitescit*, so dasz die ganze stelle zu übersetzen ist: 'hierauf nimt die (abgedämmte) fläche das wasser auf (dh. zieht es ein), und wenn dann durch die sonne die feuchtigkeit aufgesogen ist, erglänzt der uferstrich', auf welchem die *salinae* angelegt sind. das wunderliche *Aep^i a* entstand zunächst durch entstellung von *Ac ripa* zu *Aeripa*; dann wurde *ri* durch das gewöhnliche compendium, ein übergestelltes *i*, ausgedrückt, welches bei späterer abschrift ein wenig von seiner stelle sich entfernte. zur wendung *epoto per solem umore* vgl. Lucr. V 383 f. *vel cum sol et vapor omnis omnibus epotis umoribus exuperarint.* noch ist übrig von *mensis* in v. 699 zu reden. soll das heiszen 'für den tischgebrauch'? das geht schwerlich an; übrigens ist vor der hand die salzbereitung so weit noch lange nicht vorgeschritten. fürs erste werden die salztafeln zusammengeschichtet, nachdem sie von den anhaftenden erdklumpen befreit sind. das konnte meiner überzeugung nach nur so ausgedrückt sein: *congeritur siccum pelagus massisque profundi canities semota maris* usw. 'zusammengetragen wird der trockene rückstand des seewassers und das von den klumpen befreite graue salz der meerestiefe, und man bildet nun gewaltige haufen des hart gewordenen abschaums'.

V 732 *quot delapsa cadant foliorum milia silvis.*

die hss. haben nicht *delapsa*, sondern *deliba.* das scheint auf ein ursprüngliches *decliva* zu weisen, dessen *c* nach dem ähnlichen *e* in verlust geriet und dessen *v* in der nachlässigen orthographie der ältern zeit des mittelalters durch *b* ausgedrückt wurde. die form *decliva* geht auf *declivus* zurück, welches dieselbe berechtigung neben *declivis* hat, wie *acclivus* und *proclivus* neben *acclivis* und *proclivis.* geradezu angeführt wird *declivus* als geläufige form bei Isidorus *diff. app.* n. 85, und Ov. *met.* II 206 ist in einigen guten hss. *per decliva* überliefert, wofür man jetzt allerdings mit andern hss. meist *per declive* liest. *decliva folia* sind die sich abwärts neigenden blätter, wie sie im herbste vor entlaubung der wälder schlaff an den bäumen hangen. für diese übertragene bedeutung von *declivis* vgl. man vor allem Avienus *Arat.* 164 *declive caput* (*draconis*), wofür ebd. 193 gesagt ist *tempora . . prona draconis.* weiter kommen in betracht Calpurnius *ecl.* 1, 1 *declivis aestas.* ebd. 5, 60 *ubi declivi iam sera tepescere sole incipit.* Plinius *epist.* VIII 18, 8 *mulier aetate declivis.* Prudentius *hamart.* 847 *declivia vitae pondera.* Lucanus IV 114 *non habeant amnes declivem ad litora cursum* ua.

Hildesheim. Konrad Rossberg.

(62.)
ZU VERGILIUS.

Aen. VII 37 ff. heiszt es: 'wohlan, jetzt will ich, Erato, berichten, welche könige, welche zeitverhältnisse und welcher zustand in dem alten Latium herschten, als zuerst *advena exercitus* mit der flotte an den küsten Ausoniens landete.' Servius bemerkt zu den worten *advena exercitus* nichts. die neuern erklärer fassen, so weit ich sehe, ohne ausnahme *exercitus* als substantivum und verstehen unter *advena exercitus* 'das aus dem ausland, aus der fremde gekommene heer'. Gossrau bemerkt: '*exercitus* recte dicuntur Troiani, cum paene omnes, qui arma ferre non poterant, in Sicilia relicti sint.' Wagner und Forbiger verstehen nach Heynes vorgang '*exercitus* pro populo, turba, navalibus copiis' und vergleichen στρατός, τάγμα, τάξις, στόλος usw. bei den griechischen tragikern. Forbiger fügt hinzu: 'hic tamen, ubi bellum in Latio gestum narraturus est poeta, certe armatas classis copias intellegi voluit.' ohne nun die möglichkeit dieser, wie es scheint, allgemein angenommenen erklärung bestreiten zu wollen, möchte ich mir doch erlauben eine andere vorzulegen, die vielleicht noch einfacher ist. ich fasse, gerade umgekehrt wie die erklärer, *advena* als substantivum und *exercitus* als adjectivum, so dasz *advena exercitus* 'der geprüfte (geplagte) fremdling (ankömmling)' dh. Aeneas ist. belegstellen dafür anzuführen, dasz *exercitus* so, ohne ablativ, gebraucht wird, erscheint als überflüssig, da dieser gebrauch zb. bei Cicero (*p. Plancio* 32, 78. *p. Mil.* 2, 5) nicht ungewöhnlich ist. Verg. hätte dann mit *exercitus* ungefähr das Homerische πολύτλας wiedergegeben; und dasz Aeneas ebenso passend *exercitus* genannt wird wie Odysseus πολύτλας, bedarf keines beweises. wenn *Aen.* IV 591 Dido von Aeneas sprechend sagt *hic advena* 'dieser fremdling' und anderseits III 182 Aeneas als *fatis exercitus* bezeichnet wird, so war es nur noch éin schritt, ihn in dem momente, wo er in Italien landet, als *advena exercitus* zu bezeichnen. für meine erklärung, dasz *advena exercitus* Aeneas ist, scheint mir nicht weniger dies zu sprechen, dasz er auch in den unmittelbar vorhergehenden versen subject ist: *flectere iter sociis terraeque advertere proras imperat et laetus fluvio succedit opaco.* zugleich bildet *exercitus* dann einen treffenden gegensatz zu *laetus.* der *advena* ist nach erreichung seines zieles *laetus*, nachdem er die mühen und abenteuer überstanden, durch die er *exercitus* war. an dichterischer schönheit würde somit die stelle gewinnen.

Berlin. Hermann Ball.

(23.)

ZU MANILIUS.

(schlusz von s. 193—207. 693—705.*)

IV 1 *quid tam sollicitis vitam consumimus annis?*
torquemurque metu caecaque cupidine rerum?
aeternisque senes curis, dum quaerimus aevum,
perdimus? et nullo votorum fine beati
victuros agimus semper nec vivimus umquam?
pauperiorque bonis quisque est, quo plura requirit,
nec quod habet numerat, tantum quod non habet optat.

so interpungiert Jacob, während Bentley auch hinter v. 6, 7 und ff. fragezeichen setzt, Scaliger nur v. 1 als frage faszt. diese seine mittlere stellung will Jacob durch die bemerkung verteidigen: 'misere pendet oratio inter elocutionem et interrogationem. sed ita innumeris locis defertur Manilius.' aber nur v. 1 stellt eine entschiedene frage, und jedenfalls von v. 3 an folgt eine thatsächliche erläuterung des *vitam sollicitis annis consumere.* denn v. 2 möchte ich dem v. 1 zugesellen. nur ist *torquemurque* nicht die ursprüngliche lesart. Thomas lucubr. Man. s. 41 bemerkt: '*Torquemurque* ex *Torquenturque* corr. pr. m.' was ich früher (P 13) geäuszert habe: 'suberat *torquentique*; littera una erasa ante *q*; *n* iunctum cum *t* et sigla *ur* imposita' halte ich fest, nachdem ich kürzlich die hs. G wieder verglichen habe. noch sind *n* und *t* deutlich zu erkennen, die sigle *ur* ist aber ebenfalls erst durch m. pr. zugesetzt, und ebenso deutlich erkennt man durch die loupe die den raum eines *i* einnehmende rasur. ich glaube dasz diese ursprüngliche, durch concinnität sich empfehlende lesart herzustellen und demnach zu lesen sei:

quid tam sollicitis vitam consumimus annis
torquentique metu caecaque cupidine rerum?

IV 23 *aut nisi fata darent leges vitaeque necisque* — —
27 *Roma casis enata foret? pecudumque magistri*
in Capitolinos duxissent fulmina montis?
includive sua potuisset Iuppiter arce?
captus et a captis orbis foret? igne sepulto
vulneribus victor repetisset Mucius urbem?

in v. 23 hat G *aut* (dittographie zu v. 22), *at* C Lc, *ad* L V2, *et* V1. *an* ist mit Bentley zu bessern. in v. 27 dürfte *pecudumve* zu lesen sein. in v. 28 bieten o *auxissent flumina*; G *montes*, ω *montis*; in v. 30 G *captus et captis*, ω *captus et capitis.* die hsl. lesart *auxissent* behielt Scaliger und schrieb *culmina*; es bedeute: *auxissent Capitolinos montes in culmina*, hoc est *arcem et aedem Iovis Capitolini*, also mit einer starken enallage. ähnlich Caspar Barth adv. XVIII c. 12 ('culmina enim et casis pastorum aequivoca sunt. pastorum

* [das manuscript dieses schlusses war vor dem druck der oben s. 705—719 veröffentlichten abhandlung in den händen der redaction.]

culmina in Capitolinas arces aucta'). Bentley schrieb *duxissent fulmina.* er fand in dem ganzen die abgekürzte erzählung aus Ov. *fast.* III 285 ff. *capti* sind ihm Faunus und Picus, welche von Numa gezwungen werden anzugeben: *quaque trahant superis sedibus arte Iovem* (Ov. 324); *orbis* in v. 30 ist ihm Juppiter, *igne sepulto* (dh. 'fulmine in Capitolinum montem iacto et condito') zieht er zu *captus foret.* dagegen spricht doch, dasz die sage von Juppiter Elicius und Numas beteiligung an ein anderes local, nemlich den mons Aventinus, nicht an den Capitolinus geknüpft ist. auch an dem plural *montes Capitolini* kann man anstosz nehmen. was Scaliger andeutete: 'nisi forte quis putaverit legendum: *in Capitolino sanxissent culmina monte*' enthält wohl, wenn man nur *fulmina* einsetzt, das richtige. *fulmina sancire in Capitolino monte* bedeutet 'den cult des Juppiter auf dem mons Capitolinus einsetzen'. solche auffassung darf bei Man. nicht befremden, welchem die götter personificationen der naturkräfte sind (vgl. II 436 ff. *cum divina dedit magnis virtutibus ora, condidit et varias sacro sub nomine vires, pondus uti rebus persona inponere possit* und IV 907 f. *propiusque aspectat Olympum inquiritque Iovem*); auch erklärt er *fulmina* sofort (v. 29): *includive sua potuisset Iuppiter arce.* dazu stimmt das nächste. eben war der Juppitertempel auf dem Capitol geweiht (Dion. Hal. III 69 τὴν δ' ἀνιέρωϲιν αὐτοῦ ἔλαβε Μάρκοϲ Ὁράτιοϲ), als die stadt und burg von Porsena bestürmt wurde. *capti* sind die von Porsena belagerten Römer. darauf deuten die drei hauptpersonen aus diesem kriege, Mucius, Horatius, Cloelia in v. 30—33.

IV 43 *adde etiam vires Italas Romamque suismet*
pugnantem membris, adice et civilia bella
et Cimbrum in Mario Mariumque in carcere victum,
quod consul totiens exul, quod de exule consul
adiacuit Libycis compar iactura ruinis
eque crepidinibus cepit Carthaginis urbem.

die abweichungen von Jacobs text sind bezeichnet. in v. 43 hat Jacob *acies*, ebenso *Cumbrum* in v. 45 und *orbem* in v. 48 lediglich aus V2 entnommen. ob *quod* in v. 46 zu halten sei, ist fraglich. aber in v. 48 passt weder *orbem* (V2) noch *arces* (ω). das letztere ist dittographie zu v. 40 *accepisse iugum victae Carthaginis arces, orbem* eine reminiscenz aus v. 30 *captus et a captis orbis foret.* hier wäre *orbem* eine unhistorische hyperbel. der siegreich zurückkehrende Marius nimt die stadt, nicht den erdkreis, und den worten *consul* und *exul* ist *urbem*, was Scaliger schrieb, allein angemessen. in v. 45 liest Bentley *Cinnam*, Bechert (jahrb. 1879 s. 800) *Marium non carcere victum.* wir haben eine ausmalung unserer stelle bei Lucanus *Phars.* II 69 ff. da findet sich der sklave, welcher den Marius nicht zu töten wagt (v. 76 schol.: *Cimbrum dicit lictorem, cui data erat potestas, ut Marium in carcere trucidaret*), und es heiszt in v. 72 *mox vincula ferri exedere senem.* es scheint mir zur abweichung von der hsl. überlieferung kein grund vorzuliegen. —

Von v. 47 findet sich eine nachbildung in der anth. lat. bei Baehrens PLM. IV s. 66: *qui fuit ille dies, quo Marium vidit suppar Carthago iacentem! tertia par illis nulla ruina fuit.*

IV 67 *raptosque ex ignibus ignes*
cedentemque viro flammam, qui templa ferebat.

unverständlich ist Jacobs erklärung (index u. *templum*) '*templa* pro dei potentia ei erepta'. er meint wohl wie Scaliger τὰ ἱερά und versteht den vers von Aeneas, der doch weder *templa* noch *ignes* trug. um zu helfen schrieb Bentley (wie bereits Barth adv. XVIII 12) *quae templa ferebat*, wobei dann *ferre* so viel wie *vastare* sein soll. aber in der von ihm angerufenen stelle bei Vergilius findet sich nur die bekannte verbindung *rapere et ferre* = *ferre et agere*. es handelt sich hier um die erzählung von L. Caecilius Metellus, der als pontifex maximus im j. d. st. 413 das heilige feuer aus dem Vestatempel rettete (vgl. Ov. *fast.* VI 439 *flagrabant sancti sceleratis ignibus ignes*). vielleicht ist zu schreiben: *cedentemque viro flammam, quae templa peredit.*

IV 86 *quod Decios non omne tulit, non omne Camillos*
tempus et invictum devicta morte Catonem,
materies in rem superat, sed lege repugnat.

zunächst bieten G und C *invicta devictum*. dies behält Bentley mit recht, nur sollte er nicht *mente* statt *morte* setzen nach Hor. *carm.* II 1, 23 *et cuncta terrarum subacta praeter atrocem animum Catonis.* hier erinnert man sich vielmehr an Hor. IV 14, 18 *devota morti pectora liberae.* — Nicht erklärlich ist in v. 88 *lege repugnat.* dem sinne würde entsprechen *sed fata repugnant.*

IV 144 *ille (taurus) suis Phoebi portat cum cornibus orbem,*
militiam indicit terris et segnia rura
in veteres revocat cultus, dux ipse laboris;
nec iacet in sulcis solvitque in pulvere pectus;
Serranos Curiosque tulit fascesque per arva
tradidit eque suo dictator venit aratro.

(148 *fascesque* G, *facesque* LV2, *faciesque* CV1 *per arva* G, *per auros* ω.) aber *ab aratro arcessebantur, qui consules fierent* (Cic. *p. SRoscio* § 50), doch nicht *ex aratro.* dasz dennoch Jacob die hsl. lesart *eque suo dictator* so wenig wie Scaliger und Bentley änderte, nimt LMüller de re metr. s. 451 ihm sehr übel ('non placet taurinus dictator'), er liest also *aque suo dictator venit aratro.* wollte man ein *aque* bei Man. annehmen, so hätten wir hier folgende notiz: ein dictator ist vom eignen pfluge hergekommen — und diese notiz träte unvermittelt hier ein. die ζῴδια stehen bildlich für die unter ihnen geborenen. der löwe (IV 176 ff.) ist zugleich der passionierte jäger, welcher die seulen des hauses mit seiner beute schmückt. der stier zieht nicht blosz den pflug, sondern er übergibt auch die *fasces* auf dem felde (also ein 'taurinus nuntius'). hier ist *taurus* subject zu *tulit*, *tradidit*, *venit*, und *dictator* ist prädicat. dem stier eignet der pflug (IV 524 *propriaque iuvencum dote exornat*). das bild hält nun

Man. fest und der stier kommt *e suo aratro*; bei *ab aratro* hätte er ja den platz hinter dem pfluge gehabt. es ist eben nichts zu ändern.

IV 178 ff. heiszt es vom löwen:

ille novas semper pugnas, nova bella ferarum
apparat et spolio vivit pecorumque rapinis.
hoc habet, hoc studium, postis ornare superbis
pellibus et captas domibus praefigere praedas
et pacare metu silvas et vivere rapto.

in v. 179 geben GCLV1 *vivit spolio pecorumque rapinis*, V2 *spolio nūc pecorumque*, in v. 180 o *positis ornare superbis* (am rande des G besserte eine moderne hand *postes ornare superbos*). in v. 182 o *vivere victor.* die vulg. *rapto* wäre reine wiederholung aus v. 179 (daher Bentley: 'sed iam habuimus *vivit spolio et rapinis*, ut hic versus spurius videri possit'), während bei *victor* der nominativ bedenklich ist. ganz wunderlich ist nun die anaphora: *hoc habet*, *hoc studium* (Bentley schrieb dafür: *hic labor*, *hoc studium*; Pingré: *hoc habet hic studium*). zum sinne sei bemerkt: v. 178 und 179 bezeichnen den löwen als raubtier, von v. 180 tritt er bildlich ein für die *suo signo nascentes*, nemlich als passionierter jäger (vgl. IV 382 *leo venator veniet*), und deshalb wird man *victor* halten. hiernach schlage ich vor zu schreiben:

et spolio vivit pecorumque rapinis.
hoc avet, hoc studiumst: postis ornare superbit*
pellibus — — —
et pacare metu silvas et vivere victor.

superbire mit infinitiv findet sich bei Statius *Theb.* VIII 588 (dort freilich in anderer bedeutung).

IV 209 ff. heiszt es von den unter der wage geborenen:

hic etiam legum tabulas et condita iura
noverit atque notis levibus pendentia verba,
et licitum sciet et vetitum quae poena sequetur,
perpetuus populi privato in limine praetor.
non alio potius genitus sit Servius astro,
qui leges potius posuit, cum iura retexit.

in v. 211 ist *sequatur* aus G und C herzustellen. in v. 214 bieten *legem* CV1, *leges* ω *potius* o $\overset{\dagger qu\bar{a}}{cum}$ GL, $\overset{u}{q}$ C, *quam* V1, *cum* V2 nach Bentley (die angabe bei Jacob ist unklar). éinmal musz *potius* weichen. im ersten verse (213) scheint es durch parallelen gesichert, zb. *quod potius dederim Teucro sidusve genusve?* (V 299). für das zweite *potius* ist vorgeschlagen: *proprias*, *prorsus*, *populo.* da aber die allitteration mit *p* in v. 212 schon reichlich ausgebeutet ist, so empfehle ich: *qui leges Latio posuit, cum iura retexit.*

IV 217 *scorpion armat uti violenta cuspide cauda,*
qua, sua cum Phoebi currum per sidera ducit,
rimatur terras et sulcis semina miscet usw.

* so schon Heringa.

(*scorpion* o *armati* V2, *armata* ω *violenta* o.) *scorpion* geben als nominativ II 213 (*et acri scorpion ictu*) o, Jacob behält es, Scaliger hatte bereits *scorpios* gebessert. hier liest Scaliger: *scorpios armata violenta cuspide cauda*, wozu Bentley sagt: «vide modo ista ὁμοιοτέλευτα», und er ändert nun an vier punkten: *scorpios armatae metuendus cuspide caudae.* mir scheint auch jetzt (P 14) folgendes annehmlich:

scorpion armata violentum conspice cauda.

IV 220 *in bellum ardentis animos et Martia castra*
efficit et multum gaudentem sanguine civem.

multo G, *multum* ω. jenes ist natürlich herzustellen.

IV 294 *sed nihil in semet totum valet; omnia vires*
cum certis sociant signis sub partibus aequis — —
297 *conceduntque suas partis retinentibus astris.*
quam partem indigenae dixere Decania gentes.
a numero nomen positum est, quod partibus astra
300 *condita tricenis triplici sub sorte feruntur.*

indigenae schreibt Jacob wohl in polemik gegen Bentleys *quapropter Graiae dixere decania gentes*, um anzudeuten dasz *decania* lateinisch sei. aber Man. citiert als quelle keine Römer. ein plural *decaniă* hat überhaupt keine hsl. gewähr; die verbindung *quam partem decania dixere* wäre auch sprachlich und sachlich gleich bedenklich. je zehn teile eines ζῴδιον bilden eine δεκανία, *decania* oder *decanium*, stehen unter einem *decanus.* dies wird im folgenden klar dargelegt, aber der führer der δεκανία heiszt bei Man. *dominus* v. 315. 345, die δεκανία bezeichnet er als *prima pars*, *altera sors*, *tertia pars* (v. 312 f.). die hsl. überlieferung ist folgende: *quam partem* o *decanae* G Lc, *degane* L C V2, *dixere decanica g.* o (V1 bietet *degunt ditem decanica*). mir ist es wahrscheinlich, dasz Man. den technischen ausdruck *decanus* gemieden und durch *a numero nomen positum est* nur angedeutet hat, dasz aber v. 298 aus einem lemma (*decaniae vel decanica*) entstanden ist. jedenfalls kann keine der bisherigen fassungen des verses genügen.

IV 396 *at non perfossis fugiet te montibus aurum,*
obstabitque suis opibus superaddita tellus.
ut veniant gemmae, totus transibitur orbis,
nec lapidum pretio pelagus cepisse pigebit.
400 *annua solliciti consummant vota coloni,*
et quantae mercedis erunt fallacia ruris?
quaeremus lucrum, naves Martemque sequemur
in praedas? pudeat tanto bona velle caduca.
luxuriae quoque militia est, vigilatque ruinis
405 *venter et ut pereas, suspirant saepe nepotes.*
quod caelo dabimus, quantum est, quo veneat omne?

vorstehende abweichungen vom texte Jacobs sind durch die hsl. überlieferung empfohlen. in v. 396 gibt G *non*, ω *nisi*; in v. 400 hat *consumment* nur V2, *consummant* L, *consumant* G C; in v. 401

fallacia GLC, *sollacia* V2; *ruris* GL, *rura* CV2; in v. 402 *querem'* GC, *que remus* V2; *sequuntur* V2, *sequemur* ω. (*naves sequi* ist gesagt wie *castra sequi*.) in v. 405 *pereat* G, *pereant* C. der plural *pereant* gibt keinen rechten sinn; sie ersehnen doch nicht den eignen tod, sondern den eines erblassers. in v. 406 *qđ* o.

IV 416 ff. das thema *damnandae quae sint per sidera partes* (443) behandelt Man. v. 449—497. mit virtuoser künstlichkeit hat er diesen funfzig versen fast hundert zahlenangaben eingefügt. diesem bravourstücke sendet er eine einleitung voraus: auch auf der erde gelte, zeigt er, das wort *laudi noxia iuncta est*:

416 *est aequale nihil: terrenos aspice tractus*
et maris et ruptis fugientia flumina ripis:
crimen ubique frequens et laudi noxia iuncta est.
sic sterilis terris laetis intervenit annus
ac subito rumpit parvo discrimine foedus.
et modo portus erat pelagi, iam vasta Charybdis.
laudatique cadit post paulum gratia ponti.
et nunc per scopulos, nunc campis labitur amnis
aut faciens iter aut quaerens uritve reditve.

v. 416 und 417 zeigen land, meer, flüsse in friedlichem zustande, v. 419—24 in je zwei versen das gegenteil. indem Jacob dies verkennt, verdirbt er den text des dichters. so ist *ruptis* (417) eine böse conjectur. *partis* o; *fulgentia* GC. jenes führt auf *pactis*, also *concessis ripis* im gegensatz zu v. 423 und 424, und vielleicht ist auch *fulgentia* zu halten. in v. 419 haben o *arvis*, nicht *annus*, und die von mir seiner zeit (P 19) vorgeschlagene, von Haupt adoptierte änderung *sic sterilis torres laetis intervenit arvis* halte ich auch jetzt für richtig (vgl. Thomas ao. s. 6). in v. 420 schreibt Jacob *foedus* für *foetus* (o). diese vermutung fällt, wenn *annus* fällt. *foetus arborum, nucis, tritici* usw. unterliegen der dürre, dem roste. *vasta* stützt sich nur auf V2, *facta* geben ω. das letztere ist festzuhalten. wo eben noch ein sicherer port war, entsteht ein gefahrdrohender strudel. in v. 424 läszt Jacob *urit* im text, in der anmerkung vermutet er *serpit*. hier doch ganz unpassend. Bentley schrieb *currit*; Rossberg (Berliner philol. woch. 1889 n. 34 sp. 1077) *aut faciens iter aut quaerens iter itve reditve*.

IV 431 ff. folgt der zweifel, ob diese zahlangaben überhaupt in das gedicht gehören:

sed quis tot numeros totiens sub lege referre,
tot partis iterare queat, tot discere summas
per partis causas? faciem mutare loquendi
incipimus, si verba piget? sed gratia deerit,
in vanumque labor cedit, quem despicit auris.

die abweichungen von Jacobs text sind kenntlich gemacht. v. 432 *discere* GC v. 433 *per partis* GCLc, *patris* LV2, *parvas* V1. v. 434 *incidimus* o *si* G, *sit* L, *sic* ω. *per partis* steht wie II 769 *per partes ducenda fides. tot* verbinde ich mit *partis* und glaube dasz

auch *discere* zu halten sei. bei der schwierigkeit so viele zahlen in den vers zu bringen, durch sie das wesen der dinge zu begreifen, sagt Man., kann man fragen, ob man nicht zur prosa greifen solle (*faciem mutare loquendi*), wenn man die technischen ausdrücke nicht ändern möge (*mutare verba si piget*). die obige textgestaltung folgt abgesehen von der leichten änderung *incipimus* statt *incidimus* dem G ganz; sie beseitigt die wunderliche construction *verba piget* und stellt durch die gewählte interpunction den gebotenen zusammenhang her.

IV 477 *scorpius in prima reus est, cui tertia par est*
et sexta et decima atque quater quae quina notatur.

der sprung von teil 10 auf teil 20 ist zu grosz, und die hss. sprechen nicht für Jacobs schreibung *atque quater quae.* in v. 477 *pars* o. v. 478 *decuma* G; *et quę ter quinta* GC, *et quater quinta* LV2, *quater quinque* V1. da in 477 *par* gesichert ist, so wird in 478 zu schreiben sein: *et sexta et decuma et quae pars ter quina notatur.* die *partes nocentes* des gestirns sind demnach 1. 3. 6. 10. 15. 22. 25. 28. 29.

IV 597 (*tellus*) *inque sinus pontum recipit, qui vespere ab astro*
admissus dextra Numidas Libyamque calentem
alluit —

vor Jacob nahm man *vespere ab atro* im sinne des Homerischen ποτὶ ζόφον ἠερόεντα. da nun nach Jacob *astro* in allen hss. sich findet, schreibt er *vespere ab astro.* das wäre denn also eine apposition bedenklicher art; auch die bezeichnung der himmelsgegend durch den abendstern ist seltsam. die lösung findet sich darin, dasz GC *vespero ab astro* geben. *vespero* aber ist hier adjectivum — ein seltener aber doch zu belegender gebrauch — und *vespero ab astro* ist = *sub sole cadente* (IV 791).

IV 602 *laeva freti caedunt Hispanas aequora gentis.*

mit recht hielt Scaliger das durch GC bezeugte *aequore* fest. G hat übrigens allein das richtige *cędunt. aequore* wird durch die parallelstelle (v. 610) (*mare*) *secat aequore laevum Illyricum* hinlänglich gestützt; *laeva freti* durch stellen wie *laeva maris* Tac. *hist.* II 2; *dextra atque intima ponti* Vell. II 40, 1 (Dräger hist. syntax I² 454 ff.).

IV 681 *quod superest Europa tenet, quae* (o) *prima natantem*
fluctibus excepitque Iovem taurumque resolvit,
condere passa suos ignis Venerique iugari.

v. 683 ist in Jacobs gestaltung ziemlich unverständlich. die hss. geben: *pondera* V1, *pondere* ω; *passa suo* o; *signi* GL, *signum* C, *sigmo* V2, *signoque* V1; *onerique* GL, *vnerique* C, *verique* V2; *iuuauit* o. will man den von Scaliger und Bentley verworfenen vers halten, so möchte zu lesen sein:

ponere passa suos ignis onere atque levari,

aus v. 747 *et minui deflevit onus dorsumque levari. atque* an zweiter stelle weist noch dreimal bei Man. nach Cramer 'de Manilii qui dicitur elocutione' s. 37.

IV 759. die verteilung der länder unter die sternbilder wird von v. 744 bis 807 behandelt. die überlieferung dieser stelle ist fehlerhaft. im einzelnen läszt sich doch noch nachbessern.

— — — *Phrygia, Nemeaee, potiris*
760 *Idaeae matris famulus, regnoque ferocis*
Cappadocum Armeniaeque iugis —

die form *potiris* glaube ich beanstanden zu müssen (Neue lat. form. II 418 führt neben unserer stelle nur Symmachus *epist.* I 18 an). denn G gibt *potiri*, eine bei Man. auch sonst vorkommende form. *potiris* stimmt schlecht zu *potĭtur* (I 572) und *potĭmur* (IV 889); es findet sich eben in den jüngern hss. und konnte hier leicht in der nachbarschaft der drei versausgänge auf *is* entstehen. in v. 760 geben *regnique* o; *ferocis* GCLc, *feroces* LV2. ich schlage hiernach vor:

Phrygia, Nemeaee, potiri
Idaeae matris famulus regnisque ferocis
Cappadocum Armeniaeque iugis.

ferocire, wie *certare*, *gestire*, *superbire* mit infinitiv dürfte sich doch halten lassen.

IV 763 *virgine sub casta felix terraque marique*
est Rhodos — —
767 *Ioniae quoque sunt urbes et Dorica rura,*
Arcades antiqui celebrataque Caria fama.

so die hss. aber was sollen die alten (!) Arkader wohl in Kleinasien? denn dieses küstenland nebst Rhodos bildet das reich der jungfrau. offenbar sind hier die Aeoler verdrängt. aber *Aeolĕs* einzusetzen ist nicht unbedenklich. die lateinische form für Αἰολεῖς ist doch wohl *Aeolīs.* daher schlage ich vor den namen des landes einzufügen und *antiqua* (sc. *fama*) zu schreiben, also:

Aeolis antiqua celebrataque Caria fama.

die stellung von *que* wie I 11 *iam propiusque favet.*

IV 778 *inferius victae sidus Carthaginis arces*
et Libyam Aegyptique latus donataque rura
780 *et Zmyrnes lacrimis radiantes Cyprios arces*
eruit, Italiaeque tamen respectat ad undas
Sardiniamque tenet fusasque per aequora terras.

auf das sternbild der wage folgt (*inferius sidus*) das des scorpions. sein gebiet ist nach v. 778. 779 und 782 die nordküste von Africa westlich von Ägypten, auszerdem Sardinien und die benachbarten kleinern inseln. in v. 780 geben die hss. etwas anderes als Jacobs text: *Tirrhenas lacrimis* V2, *Thirrenas lacrimis* ω; *radiatus* GCLcV1, *radiat* LV2; *scorpius arces* o. unbrauchbar ist *Tyrrhenas* ('quid hoc est' sagt Scaliger '*eligit Tyrrhenas arces et tamen spectat ad undas Italiae*? perinde ac si dicas: *eligit Libyam et tamen spectat ad Africam*'); anstöszig ist *arces* als dittographie zu v. 778; anstosz nahmen ferner Scaliger und Bentley an der wiederaufnahme des gattungsnamens (*inferius sidus* in v. 778) durch den eigennamen

(*scorpius* in v. 780). 'quid hic facit *scorpios*?' sagt Bentley 'ab interpolatore venit, nesciente scilicet *inferius sidus* versu 778 satis designare scorpion.' beide werfen den vers aus. wer denselben halten will, musz ihn bessern und erklären. unter den vielen versuchen (vgl. Stoeber und Pingré zdst.) dürfte der obige von Jacob wohl der unglücklichste sein. er will das reich des skorpion um Cyprus mehren. dazu hält er das anstöszige *arces* fest und erfindet einen sonst nicht bekannten genitiv *Cyprios*. die thränen der Zmyrna oder Myrra sind allerdings classisch; aber dasz burgen von ihren thränen erglänzen sollen, ist mehr als hyperbel. ich komme zunächst auf das bedenken Scaligers und Bentleys zurück. die wiederaufnahme des gattungsnamens durch den eigennamen halten sie für unzulässig. aber bei Homer gefällt sie (ἀτὰρ θεὸς ἄλλοτε ἄλλῳ Ζεὺς ἀγαθόν τε κακόν τε διδοῖ), und unbeanstandet findet sie sich bei Man. IV 259 f. *ille quoque, inflexa fontem qui proicit urna, cognatas tribuit iuvenilis* (GC) *aquarius artes*, wo denn doch v. 259 völlig genügte, um das sternbild zu bezeichnen (vgl. auch unten zu v. 798). noch mehr: *scorpius* ist hier gar nicht zu entbehren. das durch alle hss. beglaubigte *eruit* ist ein sinnlich malender ausdruck, genau wie *rimatur* v. 217—219 *scorpius armata . . cauda rimatur terras et sulcis semina miscet. eruit* passt nicht zu dem abstracten *sidus*, das fühlte Bentley und schrieb dafür das indifferente *eligit*; es passt aber zu *scorpius*, und *scorpius* musz halten wer *eruit* hält. dazu bedarf der skorpion aber seiner waffe, sie findet sich in *radiatus. radius* ist der stachel des skorpion (ähnlich Plinius *n. h.* IX 155 *sed nullum usquam exsecrabilius quam radius super caudam eminens trygonis*, und XI 257 *avium quibusdam gravioribus in cruribus additi radii*); *radiatus scorpius* ist = *metuendus acumine caudae*. es ist nur noch wie oben bei *rimatur* das werkzeug besonders zu bezeichnen. denkt man an IV 383 *mensuris aut libra potens aut scorpius armis*, so wird man den änderungsvorschlag *armis* statt des hsl. *arces* (*arcis*) nicht gewagt finden. es handelt sich noch um das object zu *eruit*. die *donata rura*, das nachbarland Ägyptens (*Aegyptique latus*), gehen auf Cyrenaica. *donata* soll auf das vermächtnis des Apion sich beziehen. möglich; doch flieszt noch eine ältere quelle zur erklärung, ich meine die stelle bei Pindaros Py. 9, 54 ff. Cheiron rät Apollon die Κυράνα vom Pelion her über das meer zu entführen: ἔνθα νιν ἀρχέπολιν θήσεις, ἐπὶ λαὸν ἀγείραις νασιώταν ὄχθον ἐς ἀμφίπεδον· νῦν δ' εὐρυλείμων πότνιά τοι Λιβύα δέξεται εὐκλέα νύμφαν δώμασιν ἐν χρυσέοις πρόφρων· ἵνα οἱ χθονὸς αἶσαν αὐτίκα συντελέθειν ἔννομον δωρήσεται, οὔτε παγκάρπων φυτῶν νήποινον usw. hier also sind die der Kyrene geschenkten fruchtäcker in verbindung gesetzt mit Libyen. ich schlage deshalb statt des hsl. *tirrhenas, thirrenas* vor *Cyrenes** und bemerke dasz auch bei

---

* die priorität dieser vermutung behält Rossberg, s. oben s. 712. *correcturnote.*

Catullus 7, 4 (*laserpiciferis iacet Cyrenis*) die hss. *tyrenis*, *tyrrenis* bieten. endlich zu *lacrimis*. fluren, welche den thränen der Kyrene geschenkt sind, erscheinen für Man. zu sentimental. in alexandrinischer, die sage von der Kyrene ausspinnender dichtung möchten sie passieren; aber solche dichtung kennen wir nicht. daher halte ich *lacrimis* für ablativ. den thränen der Heliaden (*munera fert . . ab arbore lapsas Heliadum lacrimas* Ov. *met.* X 264 und *inde fluunt lacrimae*, *stillataque sole rigescunt de ramis electra novis* ebd. II 364); denen der Myrra (*quae quamquam amisit veteres cum corpore sensus*, *flet tamen et tepidae manant ex arbore guttae. est honor et lacrimis stillataque cortice myrra nomen erile tenet*, *nullique tacebitur aevo* ebd. X 499 und *nondum pertulerat lacrimatas cortice myrras* Ov. *fast.* I 339); denen der Helena (*helenium e lacrimis Helenae dicitur natum et ideo in Helene insula laudatissimum* Plinius *n. h.* XXI 54); ferner ohne mythologischen hintergrund den *lacrimae turis* (Ovidius); den *lacrimae arborum*, *quae glutinum pariunt* (Plinius *n. h.* X 14); den δάκρυα ἐλαίας (Scribonius Largus *compos.* 252 Helmr. *bene facit olivae Aethiopicae commi*, *quod Graeci ἐλαίας Αἰθιοπικῆς δάκρυον vocant*) darf man wohl *Cyrenes lacrimae*, thränen der Kyrene, dh. *laser Cyrenaicum*, ὀπὸς Κυρηναϊκός zur seite stellen. über diesen kostbaren pflanzensaft vgl. Plinius *n. h.* XXI 107 *laser e silphio profluens quo diximus modo inter eximia naturae dona numeratur*, ebd. XIX 38 *auctoritate clarissimum laserpicium*, *quod Graeci silphion vocant*, *in Cyrenaica provincia repertum*, *cuius sucum laser vocant*, *magnificum in usu medicamentisque et ad pondus argentei denari repensum . . id apud auctores Graeciae evidentissimos invenimus natum imbre piceo repente madefacta tellure erga Hesperidum hortos Syrtimque maiorem septem annis ante oppidum Cyrenarum* usw. zu den kostbarsten dingen rechnet es Plinius XXXVII 78. über seine medicinische kraft spricht Plinius wiederholt, häufig erwähnt es Scribonius Largus. wenn freilich Forcellini und Georges *lacrima Cyrenaica* aus Scribonius citieren, so ist mit diesem ganz verkehrten citate nichts anzufangen.* jedenfalls ist der gebrauch von *lacrima* für *sucus*, ὀπός

---

* hr. oberlehrer dr. Pannenborg in Göttingen teilt mir hierüber folgendes mit: 's. 116 der ed. pr. des Scribonius Largus von JRuellius (Paris 1529) heiszt es: «hic nonnullae desunt compositiones: Theriace tertia ad aspidem, Theriace ad viperae morsum proprie, Antidotos Zopyri et media pars antidoti mithridatici, quarum aliquae hic ex Galeni secundo antidotorum restituuntur a Io. Ruellio.» dann folgt die (auch von R. herrührende) überschrift: «Altera Theriace ad aspidem» (n. 167), dann das heilmittel: «Antidotos altera ad aspidis morsum sive praesumpta sive post data: gentianae .Ж. p⁰. iiij. trifolii .Ж. p⁰. iiij . . . myrrhae .Ж. p⁰. viij. thuris .Ж. p⁰. unius, croci .Ж. p⁰. viij. anesi .Ж. p⁰. unius, cyrenaicae lachrymae .Ж. p⁰. 1. hinnuli coaguli .Ж. p⁰. iij.» usw. usw. die zu grunde liegende stelle steht bei Galenos de antidotis bd. XIV s. 160 Kühn ['Αντίδοτος 'Αντιπάτρου θηριακὴ καὶ πρὸς ἀσπιδοδήκτους, προδιδομένη καὶ ἐπιδιδομένη, ᾗ χρῶμαι] ♃ γεντιανῆς ∠ δ'. τριφύλλου ῥίζης . . σμύρνης ∠ δ'. λιβανωτοῦ ∠ α'. κρόκου ∠ η'. ἀνίσου ∠ α'. ὀποῦ Κυρηναϊκοῦ ∠ α'. πιτυᾶς νεβροῦ ∠ γ' usw. diese übersetzung

ein so häufiger, dasz man *Cyrenes lacrimae* für *laser Cyrenaicum* nicht beanstanden dürfte. hiernach lese ich die ganze stelle:

inferius victae sidus Carthaginis arces
et Libyam Aegyptique latus donataque rura
C y r e n e s lacrimis radiatus scorpius a r m i s
eruit, Italiaeque tamen respectat ad undas usw.

IV 787 *insula Trinacriae ductantem ad iura sororem*
subsequitur Creten, sub eodem condita signo;
proximaque Italia et tenui divisa profundo
790 *ora paris sequitur leges nec sidere rupta est.*

v. 787 *trina criẹ* G; *fluitantem ad iura* o v. 788 *Creten* Lc, *Cretens* LCV1. 2, *cremen* G; *italia et* GC v. 790 *paris* V 2, *patris* ω; *sidera* GC; *est* om. G, add. ω. die verbindung *insula Trinacriae* ist (grammatisch) anstöszig, es dürfte die griechische form *Trinacrie* herzustellen sein. wunderlich ist es, dasz *fluitantem* ('quid vero est *fluitantem sororem*? an Creta, ut quondam Delos, erratica tum erat et nabat in pelago? quid *fluitantem ad iura*? hoc sensu omni cassum est' sagt Bentley) anstosz erregte und Jacob zu der änderung *ductantem* trieb. er verbindet offenbar *ductantem ad iura*, etwa nach IV 232 *et equos ad mollia ducere frena. fluitantem sororem* braucht doch ebenso wenig wie πλωτῇ ἐνὶ νήσῳ (Od. κ 3) auf eine s c h w i m m e n d e insel zu gehen. *ad iura* aber gehört zu *subsequitur* und wird durch *sub eodem condita signo* erläutert: 'in beziehung auf das rechtsverhältnis steht Sicilien Creta gleich, nemlich unter dem schützen. jedoch nicht ganz: die Italien zugewendete, nur durch schmalen meeresarm, nicht durch das gestirn von ihm losgerissene küste folgt Italiens gesetzen, dh. steht unter der wage.' dabei lese ich *I t a l i a e* und glaube dasz *est* mit G zu streichen ist: *nec sidere rupta* steht parallel zu *sub eodem condita signo.*

IV 797 *sed iuvenis nudos formatus mollior artus*
Assyrium ad tepidam Tyriasque recedit [*in arces*]
et Cilicum gentis vicinaque Caridos arva.

so Jacob nach Bentley, nur dasz er in v. 798 *Assyriam* statt *Aegyptum* und *in arces* für *ad arces* setzt. freilich zeigen unsere hss. etwas anderes: v. 798 *Aegyptū . . . . . lepidam tyriasque recedit* G, *Egıptū alepıdā tiriasque recedit* C (jener hat eine lücke von etwa fünf buchstaben, dieser nicht). *ale pidam* ω (nach Jacob; *a lepidam* nach Bentley). *in arces* oder *ad arces* fehlt; ursprung dieses füllsels (ähnlich wie *iniqua* v. 606) wird sich erst nach collationierung der ita-

---

des Ruellius kehrt in allen den folgenden ausgaben, die ich einsehen konnte, wieder bis auf die letzte von GHelmreich.' — Helmreich sagt s. 68, 26 'hic in Ruellii codice folium unum defuisse videtur, quae iactura et extrema huius compositionis pars et c. 167 et c. 168 et c. 169 et principium antidoti Mithridatis interciderunt.' eine zweite handschrift gibt es nicht, die von Ruellius benutzte ist verloren. wie R. dazu kam ὀποῦ Κυρηναϊκοῦ durch *Cyrenaicae lachrymae* zu übersetzen, läszt sich nicht mehr ermitteln. das citat in den wörterbüchern hat demnach gar keine berechtigung.

liänischen hss. ermitteln lassen. v. 799 *et Cilicum gentis vicina et aquarius arva* o. die wiederaufnahme der bezeichnung *iuvenis* (797) durch *aquarius* in v. 799 ist unbedenklich (vgl. oben); Bentleys *vicinaque Caridos arva* aber ist bedenklich. Bentley bestreitet, dasz *vicinus* den genitiv bei Man. regiere (zu I 311, wo alle hss. *hinc vicina poli* bieten), er meint also wohl Carien selbst, welches (v. 768) der jungfrau überwiesen ist. meint er aber doch das Carien benachbarte, also Cilicien zugewendete küstenland, etwa Pamphylien usw., so ist *Caridos* überflüssig, und *vicina* allein genügt schon. in v. 798 ist *recedit* nicht erklärt; wovon tritt er zurück? und wie mag Jacob wohl *recedit in arces* sich übersetzt haben? schon der gleichklang der drei versausgänge *artus*, *arces*, *arva* muste ihn bedenklich machen. vermuten läszt sich, dasz dieser vers dem *aquarius* das küstenland von dem eigentlichen Ägypten (v. 752 *tellus Aegypti iussa natare*) an, also Phönicien, Syrien, Cilicien usw. bis Carien zuwies. dies würde etwa auf folgende vermutung führen: *Aegyptum ad tepidam Tyrias Syriasque recepit et Cilicum gentis vicina et aquarius arva.* freilich nötigt uns das in v. 750 *et Syriae gentes et laxo Persis amictu* ebenfalls zu ändern, etwa *Assyriae gentesque.*

IV 800 *piscibus Euphrates datus est, ubi pisce sub hirto,*
cum fugeret Typhona, Venus subsedit in undis.

v. 800 *piscis uruptor* o. für *uruptor* ist die reihe der möglichen vermutungen so ziemlich erschöpft (*amictu*, *amantem*, *amator*, *echidnam*, *osiris* usw.). ich glaube dasz im archetypus eine lücke war und dasz diese ausgefüllt wurde durch ein wunderlich corrumpiertes lemma (*eufrates*).

IV 847 *et velut elatam Phoeben in funere lugent.*
ipse docet titulus causas: ecliptica signa
dixere antiqui. pariter sed bina laborant,
nec vicina loco, sed quae contraria fulgent.

sparsam und vorsichtig wendet Man. fremdwörter an, stets unter angabe des ursprungs. dies ist nun bereits geschehen v. 818 *percipe nunc etiam, quae sint ecliptica Graio nomine, quod certos quasi delassata per annos nonnumquam cessant* usw. es folgt dann in 841 *causa patet, quod luna* usw., nemlich ebenfalls *suo deficit orbe.* es ist daher die wiederholung *ecliptica signa* in 848 nicht motiviert, die quellenangabe wunderlich (anders doch in I 446 *quae notia antiqui dixerunt sidera vates*). die hsl. überlieferung *ipse* V2, *ipsa* ω; *titulos* o; *causae* o; *que* C, *quae* GL. om. *quae* V2 spricht für *ipsa docet titulos. luna* gibt selbst erläuterung zu der bezeichnung *ecliptica signa.* indem ich noch bemerke, dasz auch II 283 ff. die worte *desunt* und *causa* eine interpolation erkennen lassen, schlage ich die tilgung der bemängelten worte vor und schreibe:

ipsa docet titulos. pariter sed bina laborant.

IV 876 *perspicimus caelum; cur non et munera caeli?*
inque ipsos penitus mundi descendere census
seminibusque suis tantam componere molem — —

882 *quanta et pars superest, ratione ediscere noctis?*
iam nusquam natura latet, pervidimus omnem usw.

v. 882 *rationem discere noctis* o. die sechs infinitive von 877—882 schweben in der luft. um dem abzuhelfen, stellte Scaliger v. 882 *quanta et pars superest, rationem discere noctis* hinter 876. Bentley schrieb in 876: *cur non est munere caeli inque ipsos* usw., indem er *cur non est* = *cur non licet* nahm, und bemerkte wegen des ihm lästigen *inque*: '*inque*, cum binae sequantur coniunctiones, est *etiam in ipsos census*.' aber diesen gebrauch von *est* mit infinitiv kennt Man. nicht. in v. 913 *an minus est sacris rationem ducere signis, quam pecudum mortes aviumque attendere cantus?* findet zwar Jacob (index u. *esse*) diesen gebrauch. dort ist aber *minus* prädicat zum infinitiv (vgl. Cramer der inf. bei Man. s. 67). was heiszt endlich *rationem discere noctis*? Scaliger erklärt: '*at quid difficultatis superest ad discendum causas latentes? quasi dicat nihil*', ganz willkürlich. Bentley wirft den vers aus ('difficile vero et magni faciendum, *noctis rationem discere*; quam vel in primo libro auctor docuerat'). also die schwierigkeit liegt in *noctis*. abhilfe auch für die construction schafft, meine ich, folgende vermutung:

quanta et pars superest, rationem d u c e r e n o s t i s.

quanta et pars superest ist gesagt wie 812 *quaeque alia in varios affectus causa gubernat*; *rationem ducere* ist eine bei Man. häufige phrase. die verbindung von *nostis* mit infinitiv findet sich allerdings bei Man. nicht wieder (vgl. Cramer ao. s. 62 ff.), doch scheint es durch die analogie von *docere* und *discere* mit infinitiv (Cramer s. 65) gedeckt.

IV 917 *seque ipsum inculcat et offert,*
ut bene cognosci possit doceatque videndis,
qualis eat cogatque suas attendere leges.

doceatque videndo vulg. und Scaliger; *pateatque videndus* Bentley. einfacher ist die änderung *doceatque v i d e n t i s.*

V 8 *me properare viam mundus iubet, omnia circum*
sidera vectatum toto decurrere caelo.

im vierten buche ist der einflusz der ζῴδια auf die nativität behandelt. ein anderer, sagt Man., würde hiermit die reise geendet (*signisque r e l i c t i s* v. 1 aus G als zum bilde passend ist herzustellen) und auf dem abstieg vom himmel die mittlern gestirne (p l a n e t e n: v. 5 ist gegen Bentley zu halten) besucht haben. der dichter musz aber noch den einflusz der mit den ζῴδια eng verbundenen gestirne (*clara sidera*) schildern: so befiehlt die gottheit. trotz Scaliger und Jacob hat auch G *mundus* (*mund̄*), und daher ist *iubet* mit V1 statt *libet*, *lubet* ω zu schreiben. ähnlich ist es auch IV 577 *nulla fides inerit natis, sed summa libido; ardentem medios animum l i b e t ire per ignes*, wo eine dittographie zu constatieren sein möchte. da würde ich aber nicht *iubet* mit Bentley, sondern *i u v a t* vorschlagen. in v. 9 geben o *vectantur*. dies führt aber auf *v e c t a n t e m.* ich halte dies participium durch die analogie von

vehentem (Cic. *Brut.* 331 *cuius in adulescentiam per medias laudes quasi quadrigis vehentem*) für gesichert. demnach lese ich: *sidera vectantem et* (Bentley) *toto decurrere caelo.*

V 46 *tolle istos partus hominum sub sidere tali:*
— — — *non invehet undis*
Persida nec pelagus Xerxes facietque tegetque;
victa Syracusis Salamis non merget Athenas.

v. 46 *ortus* G, *portus* ω. jenes ist mit Bentley zu halten (vgl. stellen wie II 239 *nec capit aut captos effundit aquarius ortus*). in v. 50 gibt V2 *utraque*, ω *veraque.* Jacob schreibt *victa* im text, vermutet aber *versa* in der vorrede s. XIX. als vorbild diente wohl Cicero *Tusc.* I 46, 110 *ante enim Salamina ipsam Neptunus obruet, quam Salaminii tropaei memoriam*, und *in Verrem* V 98 *in hoc portu Atheniensium nobilitatis imperii gloriae naufragium factum existimatur.* dieselbe auffassung kehrt wieder bei Silius XIV 282 ff. *et Salaminiacis quantam eoisque tropaeis ingenio portus urbs invia fecerit umbram. spectatum proavis, ter centum ante ora triremes unum naufragium mersasque inpune profundo clade . . Athenas.* das bild festhaltend schlage ich vor: *mersa Syracusis Salamis non merget Athenas.* die wiederholung desselben wortes liebt Man.: vgl. I 775 *damnatusque suas melius damnavit Athenas.* III 16 *victam quia vicerat urbem.*

V 105 *nec crede severae*
frontis opus signi strictos nec corda Catones
abreptumque patri Torquatum et Horatia facta.

strictos o; *in coda* G V2 Lc, *incude* ω (dasz *in coda* als éin wort in G geschrieben sei, habe ich nicht bemerkt); *Catonis* o. auch Firmicus las *Catonis* (VIII c. 6): *sunt enim austera facie prolixa barba obstinata fronte, ita ut Catonis prorsus institutum imitari videantur.* hiernach dürfte zu schreiben sein: *nec crede severae frontis opus signi, strictos in corda Catonis.* zu *strictos in corda* vgl. II 246 *aries in cornua tortus.*

V 132 *officio magni mater Iovis. illa tonanti*
quondam alimenta dedit pectusque inplevit hiantis
lacte suo dedit et dignas ad fulmina vires.

v. 133 *fundamenta dedit* o. Bentley änderte dies ('quis hic ferat *fundamenta*, quasi de arce, non de puero loqueretur? repone . . *nutrimenta*'); Jacob im anschlusz an Firmicus (*exoritur capra, quam fabulosi poetae alimenta volunt Iovi infantulo praebuisse*) schrieb *quondam alimenta.* es ist aber das hsl. *fundamenta* festzuhalten und mit leichtester änderung in 132 *tonandi* zu setzen: vgl. I 367 f. *cuius ab uberibus magnum ille ascendit Olympum, lacte fero crescens ad fulmina vimque tonandi.*

V 140 *taurus in aversos praeceps cum tollitur ortus,*
sexta parte sui certantes luce sorores
Pleiadas ducit.

Pleiadas hat Bentley eingesetzt, hier wohl ohne hsl. gewähr (*Peliades* G, *Pleiades* C). in 140 hat G *praecepsque attollitur*, C L V1 *praeceps*

attollitur, V2 *praeceps compellitur*. in 141 beruht *luce sorores* auf V2, *lucis odores* hat G und die übrigen. im archetypus dürfte *lucis odore* gestanden haben; dies führt auf *certantes lucis* *h o n o r e*.

V 325 *nunc surgente lyra testudinis enatat undis*
forma per heredem tantum post fata sonantis — —
338 *hinc distante lyra* (*quae cornua ducet ad astra*,
chelarum surget cum pars vicesima sexta)
quid regione nepai usw.

die stelle ist arg verderbt. Firmicus, der in cap. 12 die sternbilder *sagitta* und *haedus* in engem anschlusz an Man. behandelt, thut der *lyra* hier keine erwähnung. *in prima* (so) *parte* ♏, so beginnt cap. 13, *oritur ara*. aber in cap. 15 heiszt es: in *parte decima* ♑ *oritur lyra*, und es folgt nun die paraphrase der verse 410 *cumque fidis magno succedunt sidera mundo* bis 416. hiervon abgesehen (Pingré meint, Man. habe in den beiden bezeichnungen *lyra* und *fides* zwei sternbilder gefunden) läszt sich die wiederholung in 338 nicht verteidigen, die verse selbst nicht erklären. in den hss. lauten sie: *hic distante lyra cum pars vicesima sexta chelarum surget quae cornua ducet ad astra* (die worte *cum . . surget* sind in G von j ü n g s t e r hand mit eckigen klammern umschlossen). Pingré sucht sie als einen epilog zu halten, indem er *sic dictante lyra* schreibt ('c'est la lyre qui inspire ces inclinations'). aber auch das folgende *quae cornua ducet ad astra* musz corrigiert werden (*ducit in astra . . surgit*), wenn es vom a u f g a n g e des gestirns verstanden werden soll. es scheint dasz v. 338 und 339 eine wiederholung von 325, dort aber zu schreiben ist: *hinc* (so Bechert de Manilii emendandi ratione s. 60) *surgente lyra, cum pars vicesima sexta chelarum surgit, testudinis enatat undis forma*. dann würde man 338 und 339 mit Bentley streichen.

V 349 *quattuor appositis centaurus partibus effert*
sidera et ex ipso mores nascentibus addit.
aut stimulis agitabit onus mixtosque iugabit
semine quadrupedes, aut curru celsior ibit usw.

v. 351 *stimulis agit aut om̄is* GCLcV1; *agitavit* L; *mixtosque* G, *mixtasque* ω. *stimulis* dürfte sich trotz der guten beglaubigung nicht halten lassen. man erwartet hier den n a m e n eines lasttiers, während Jacob sich mit einer andeutung begnügt. zu weit giengen Scaliger und Bentley: *aut* (*hic*) *mulos agit aut mannos*: die letztern passen nicht zu der erklärung *mixtos semine quadrupedes*. daher wird zu lesen sein *aut* *m u l i s* *agitabit onus*.

V 393 *accipient sinibusque suis peploque fluentis*

sc. *angues*. *fluenti* G, *fluentis* ω; jenes ist beizubehalten.

V 425 *nunc aequore mersas*
diducet palmas furtivus remes in ipso,
nunc in aquas rectus veniet passumque natabit. — —
431 *pendebitque super, tantum sine remige velum.*

v. 426 *furtivo* o; *remus* G, *remis* ω. das wort *remes* ist Jacobs erfindung. ein adverbium *furtivo* ist bisher nicht nachgewiesen; so

wird man sich mit *furtive remus in ipso* behelfen. in v. 427 hat, so viel ich weisz, auch C *passumque*, also auszer V1 alle; *notabit* haben GC. beides ist festzuhalten. der 'wassertreter' zeigt den schritt (*et vada mentitus reddet super aequore campum*). endlich v. 431 geben GC *tutum sine remige votum est*. vorher heiszt es: *aut inmota ferens in tergus membra latusque non onerabit aquas summisque accumbet in undis pendebitque super*. dieser schwimmer liegt auf dem rücken, ohne die hände zu bewegen. wer nicht rudert, segelt darum noch nicht. *velum* bleibt daher unverständlich. so wird man bei der lesart von GC stehen bleiben müssen. *tutum sine remige votum est* gibt als epiphonema ein urteil über die leistung des passionierten schwimmers ab.

V 466 *quaerent Medeae natos fratremque patremque,*
hinc vestis, illinc flammas pro munere missas
aëriamque fugam natosque ex ignibus annos.

in 467 ist nach G *flammas illinc* zu stellen. in 468 geben *nectosque* GLC, *vectosque* V1, *notosque* V2. hieraus nimt Jacob *natosque*. das wären also *reduces anni* (III 10), die dem Aeson wiedergeschenkten jahre. aber ganz richtig bemerkt schon Pingré: 'verum fabula Aesonis ad iuveniles annos revocati tragica non est', und hier sind nur die tragischen momente aus der Medeasage aufgeführt. daher ist an die töchter des Pelias zu denken, namentlich führe ich die stelle aus Ov. *met.* VII 307 an: *Peliades . . pretiumque iubent sine fine pacisci.* für *nectosque* schreibe ich *pactosque*: die trügerisch dem Pelias versprochenen jahre.

V 513 *hinc Pompeia manent veteris monumenta triumphi*
non exstincta acie semperque recentia flammis.

v. 514 *non extincta lues semperque* o. richtig sah Jacob, dasz der auf 513 in allen hss. folgende vers *et quod erat regnum pelagus fuit: una malorum* hinter v. 542 gehört. nicht kann ich ihm folgen, wenn er *acie* statt *lues* schreibt. gemeint ist das (699 d. st.) von Pompejus (Tac. ann. III 23 *cuius ea monimenta et astantes imagines visebantur*) geweihte theater. unter Tiberius brannte die scaena ab (beiläufig noch zweimal nachher). Tiberius stellt sie her, weiht sie jedoch nicht (Tac. ann. VI 45). dasz die bürgerkriege dem theater gefährlich gewesen wären (das soll *acie* nach Jacob andeuten), ist nicht bekannt: wie sollten sie auch? nicht vernichtet durch den brand, ist der sinn, sondern neu erstehend aus den flammen (ein adversatives *que* nach negation citiert sonst noch Cramer ao. s. 36). ich versuche aber die überlieferte lesart zu halten. nach der grammatischen theorie Priscians (Neue form. I 243 f.) ist ein ablativ *luē* berechtigt, wie *nube, fame, tabe.* nachgewiesen wird freilich nur *famē*, es gibt *tabĕ* (Lucr. V 806) und nur *nubĕ*, es findet sich denn auch *luĕ* (Val. Flaccus IV 529 *interea Minyae pulsa luĕ prima tonanti sacra*). aber dies schlieszt nicht aus, dasz an unserer stelle überliefert war: *non extincta luē semperque recentia flammis.*

V 527 *ille etiam fulvas avidus numerabit arenas*
perfundetque novo stillantia litora ponto,
Phorcyos ut regerat census spumantis in aurum,
parvaque ramentis faciet momenta minutis.

Jacob hat ohne grund die beiden letzten verse umgestellt; *Phorcyos* schreibt er statt *protulit* o, *regerat* statt *legeret* o; *regerat* stammt von Salmasius Plin. exerc. s. 760. die form *Phorcyos* ist doch bedenklich (*Phorcyis* erwähnt Prisc., s. Neue I s. 155), aber auch die sache. Man. kennt wohl nur flüsse die gold führen: *auratique fluunt amnes* IV 672. zu der ganzen stelle ist zu vergleichen Plinius *n. h.* XXXIII 4 ff., zu unsern versen namentlich die worte *aurum invenitur in nostro orbe . . tribus modis: fluminum r a m e n t i s, ut in Tago Hispaniae, Pado Italiae, Hebro Thraciae, Pactolo Asiae, Gange Indiae* usw. hier haben wir *fluminum ramenta*, χρυσοῦ ψήγματα. unter diesen flüssen ist bei alexandrinischen dichtern der Paktolos (χρυσεργὰ Πακτωλοῦ ποτά . . χρυσοῦ ψήγματ᾽ ἔχων, vgl. Peppmüller oben s. 316) der gefeiertste. daher schreibe ich statt *protulit* (cod. Par. hat nach Stoeber *partulit*) *P a c t o l i*, und demnach die ganze stelle:

ille etiam fulvas avidus numerabit harenas
perfundetque novo stillantia litora ponto;
parvaque ramentis faciet momenta minutis,
P a c t o l i ut regerat census spumantis in aurum.

V 543 *una malorum*
proposita est merces: vesano dedere ponto
Andromedan, teneros ut belua manderet artus.
hic hymenaeus erat: solari publica damna
privatis; lacrimans ornatur victima poenae.

v. 546 *solaq. publica dāpna* G, *solaq. ī publica dāna* ω. v. 547 *pro natis* GC, *privatis* V2, *primatis* L. Jacob scheint *hic hymenaeus erat* auf das folgende zu beziehen (also auf *solari*), was doch nicht angeht. Bentley bezieht es richtig auf das vorhergehende *vesano dedere ponto* und schreibt *solataque* (*consolatus* passivisch gebraucht ist nachgewiesen; von *solatus* bezeugt es Priscianus: vgl. Dräger hist. syntax I 159. Neue formenlehre II s. 321). man wird dem codex G noch mehr folgen müssen und schreiben:

hic hymenaeus erat, s o l a t a q u e publica damna
p r o n a t i s. lacrimans usw.

V 562 *ad tua sustinuit fluctus spectacula pontus*
adsuetasque sibi desiit perfundere rupes.
extulit et liquido Nereis ab aequore vultum
et casus miserata tuos roravit et undas.

v. 563 *assuetasque* G; *ripas* GV1Lc, *ripes* L, *r$\overset{\iota}{\text{u}}p\overset{a}{\text{e}}$s* C, *rupes* V2. 564 *vultus* G, *vultum* ω. auch hier ist überall die lesart von G einzusetzen (in 567 ist *rupes* angezeigt: *aura per extremas resonavit flebile r u p e s*; hier durch *a d s u e t a s perfundere r i p a s*). aber wunder-

lich heiszt es 565 *roravit et undas.* woher denn das zweite *et*? Jacob sagt: 'puto *in undas*'; freilich wohin auch sonst? Stoeber erklärt: *undis marinis lacrimas suas quasi rorantes guttas immiscuit*, dh. Stoeber liefert die hier fehlenden thränen. Barth sagt offen: 'non est genuinum *rorare undas.*' ich vermute *et casus miserata tuos ploravit et annos* (das unglück der Alcyone und ihre jugend).

V 589 *quae tua tunc fuerat facies? quas fugit in auras*
spiritus? ut toto caruerunt sanguine membra?
cum tua fata cavis e rupibus ipsa videres
adnantemque tibi poenam pelagusque ferentem,
593 *quantula praeda maris? quassis hic subvolat alis*
Perseus et caelo pendens iaculatur in hostem.

593 *maris quantis hic* GLC, *quartis* V1. 2; *undis* G, *alis* ω. die zahlreichen änderungen (*quassis* Jacob, *plausis* Bentley, *sed pennis subvolat alte* Scaliger) sind durch die lesart der geringern hss. *alis* veranlaszt. die lesart in G führt auf *quantula praeda maris quanti.* solche wendungen liebt Man. (vgl. I 57 *quantaque quam parvi facerent discrimina motus*). darauf könnte folgen *hic subvolat*: ein solcher hiatus in der cäsur liesze sich verteidigen (Hor. *ca.* I 28, 24 *ossibus et capiti inhumato*; Verg. *georg.* I 281 *ter sunt conati inponere Pelio Ossam*). ich möchte ihn einem Manilius nicht aufdrängen und schlage *tunc* ($\widetilde{tc}$) vor. mit berichtigter interpunction lese ich:

ut toto caruerunt sanguine membra, cum . . ferentem?
quantula praeda maris quanti! tunc subvolat undis usw.

V 609 *tandem confossis subsedit belua membris,*
plena maris summasque iterum remeavit ad undas.

610 *regnavit* LV2, *renavit* GCLc. das führt aber auf *renatavit.*

V 620 *quisquis in Andromedae surgentis tempora ponto*
nascitur, inmitis veniet poenaeque minister
carceris et duri custos, quo stante superbe
prostratae iaceant miserorum in limine matres
pernoctesque patres cupiant extrema suorum
oscula et in proprias animam transferre medullas.
carnificisque venit mortem vendentis imago
accensosque rogos et strictam saepe securem;
supplicium vectigal erit; qui denique posset
pendentem ex scopulis ipsam pendere puellam.
vinctorum dominus sociusque in parte catenae;
interdum poenis innoxia corpora servat.

622 *superbę* o; Bentley *superbo*; ich ziehe das adverbium (zu *stante*) vor. in 626 hat G *vincentis*, aber bei *i* und *c* ist radiert. daher findet sich in CV1Lc *vincentis*, in LV2 *vindentis* (ganz ähnlich ist es in v. 652). *vendentis* ist allein richtig, und davon hängt ab *mortem, accensos rogos, strictam saepe securem.* in 627 geben *stricta* o; *securē* C, *secure* G, *securi* nach Jacob ω (?). die form *securem* ist wohl häufiger als *securim* (hier vergleiche ich *destrictam cernentes ecurem* Livius VIII 7, 20. IX 16, 17. III 36, 4; Cic. *in Verrem*

V 124). in 629 hat G *ē* = *ex*, in 631 haben *interdum* o; *noxia* LV2, *innoxia* ω. meine abweichungen von Jacobs text sind oben bezeichnet. abgesehen von 627 und 621 (*magister* GC) folge ich der autorität des G. zur sache bemerkt Scaliger: 'quocumque sensu intelligit, sane in Christianos recte convenit . . si post tempora Tiberiana scripsisset Manilius, non potuit aptius Christi martyrum condicio significari.' in diesem sinne faszt er auch die scheiterhaufen. Jacob verkennt die sache ebenfalls (631 schreibt er *intentus poenis dum noxia corpora servat*; also ein passionierter henker!); vielmehr ist die ganze stelle eine versificierte treue umschreibung von Cic. *in Verrem* V § 118 ff. *patres hi quos videtis iacebant in limine ipso matresque miserae pernoctabant ad ostium carceris, ab extremo conspectu liberorum exclusae, quae nihil aliud orabant nisi ut filiorum suorum postremum spiritum ore excipere liceret. aderat ianitor carceris, carnifex praetoris . . cui ex omni gemitu doloreque certa merces comparabatur. 'ut adeas, tantum dabis; ut tibi cibum vestitumque intro ferre liceat, tantum.' nemo recusabat. 'quid? ut uno ictu securis mortem filio tuo adferam, quid dabis? ne diu crucietur? ne saepius feriatur? . . etiam ob hanc causam pecunia lictori dabatur . . verum tamen mors sit extremum: non erit. estne aliquid ultra quo crudelitas progredi possit? reperietur. nam illorum, cum erunt securi percussi ac necati, corpora feris obicientur. hoc si luctuosum est parentibus, redimant pretio sepeliendi potestatem . . . non palam vivorum funera locabantur?* die von mir gewählte fassung von v. 626. 627 wird durch diese stelle hinlänglich gerechtfertigt.

V 646 *nixa genu species vel Graio nomine dicta*
engonasin (quicumque latet sub origine, constat)
dextra per extremos attollit lumina pisces.

willkürlich setzt Jacob in v. 646 *vel* statt *et* (o): doch wohl um *engonasin*, das griechische wort zu stützen. wer *et* festhält, kann dessen entbehren, wie es zb. II 909 *deus ille locus sub nomine Graio dicitur* fehlt. nun ist in 646 nur der schlusz *sub origine constat* (o) bezeugt. die ersten worte lauten: *et comes ingnicola vides* G, *et comas ignicula vides* CV1. die lesart bei Jacob ist nicht zu verstehen (er sagt darüber: '*constat* nomen et constellatio, quicumque est sub origine latens'). Stoeber hat zuerst die *lyra* (*fides*) in diesem verse entdeckt, welche doch bereits oben v. 325 bzw. v. 410 behandelt ist. Firmicus c. 17 sagt: *oritur ingeniculus qui a Graecis ἐν Γόνασιν dicitur*: hier haben wir die quelle der verderbnis in 647: eine randglosse *engonasi ingeniculus* ist in den text gekommen. was die letzten worte betrifft, so steht der mythus (*origo*) des *nixus* gar nicht fest. *nixa venit species genibus sibi conscia causae* sagt Man. I 315, vgl. Hyginus *astron.* I 6, 15 (Bunte). wie die worte in der randglosse gelautet haben zu vermuten wäre müszig.

V 652 *in praerupta dabit studium vendetque periclo*
ingenium, ac tenuis ausus sine limite gressus

certa per extentos ponet vestigia funes
et caeli meditatus iter vestigia perdet
e penna et pendens populum suspendet ab ipso.

v. 656 *et peneua et pendens porulum* o; *suspendit* G, *suspendet* C; *ab ipsa* GC. eine fülle von conjecturen: *et pene ut pendens* (Scaliger), *pene sua et p.* (Bentley), *per vacuum et p.* (Salmasius), *et perna p.* (Is. Vossius), dazu Jacobs *e penna*; letztere mir ganz unverständlich. aber auch *pene* (dh. *paene*) *sua* ist nicht zu halten. nicht beinahe verliert der *funambulus* den boden (*funis*) unter den füszen, sondern (*caeli meditatus iter*) absichtlich und völlig. nun hängt er am seile. *et peneua et pendens* scheint eine dittographie zu enthalten. vielleicht ist zu lesen:

et caueae inpendens populum suspendet ab ipso.

V 664 *incautosque trahent macularum nomine thynnos.* *numine* GCV1Lc, *nomine* LV2. *macularum vimine* schrieb Scaliger, *macularum lumine* Bentley ('on surprend les thons, déçus par la largeur des mailles des filets' sagt Pingré). *macularum nomine* nimt Jacob in den text aus V2 — aber auf den titel der maschen beiszen die fische nicht an — während er in den noten trefflich vermutet:

incautosque trahent facularum lumine thynnos.

heute bedient man sich freilich des elektrischen lichtes bei dem fange dieses seefisches. eben so trefflich vermutet Jacob zu v. 689 im index u. *mensis: messisque profundi.*

V 727 *tum conferta licet caeli fulgentia templa*
cernere luminibus solidis totumque micare
[*spiritus aut solidis desunt sitque haec discordia concors*]
stipatum stellis mundum.

bekanntlich ist hinter v. 710 eine erhebliche lücke: der ganze abschnitt *sidera quid valeant, cum merguntur in undas* (V 28) ist verloren, auch der anfang des letzten abschnittes 'die einteilung der sterne in sechs classen nach der scheinbaren grösze' fehlt. dieser letzte abschnitt ist in den hss. übel überliefert. v. 729 f. *cernere seminibus totumque micare aut.·. solidis desint.·. sintque haec discordia concors* G; *cernere se͞mbus totu͞q necare desit S͞ps aut solidis sitque discordia concors* C; *solidis* fehlt in L. demnach ist *seminibus* gut beglaubigt, *luminibus* hat V2 allein. er allein scheint auch *solidis* doppelt zu haben. in 729 *spatium stellis* o. in G ist durch klammern von jüngster hand angedeutet, dasz der vers vor 728 gehöre. der vers 728 ist hierher gewandert aus I 141 f. *frigida nec calidis desint aut umida siccis, spiritus aut solidis, sitque haec discordia concors,* und durch *desit* ist angedeutet, dasz er nicht hierher gehöre. so fällt denn *solidis,* und es wird zu schreiben sein

cernere seminibus lucis totumque micare
stipatum stellis mundum.

Hannover. Theodor Breiter.